

STUDIA LITTERARIA
irodalom- és kultúratudományi folyóirat
LII. évfolyam
2013/3–4.

Szerkesztőbizottság:
DOBOS ISTVÁN – főszerkesztő
BÉNYEI PÉTER – felelős szerkesztő
BÓDI KATALIN
BORBÉLY SZILÁRD
D. TÓTH JUDIT
FAZAKAS GERGELY TAMÁS
GORETITY JÓZSEF
LAPIS JÓZSEF – olvasószerkesztő
ORBÁN LÁSZLÓ – olvasószerkesztő

A lapszám szakmai szerkesztői:
FAZAKAS GERGELY TAMÁS, IMRE MIHÁLY, SZÁRAZ ORSOLYA

Lektorálta: BITSKEY ISTVÁN

Szerkesztőség:
DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
honlap: <http://studia.lib.unideb.hu>
e-mail: studia@arts.unideb.hu
tel.: 06-52-512-900/23084

HU ISSN 0562–2867 (print)
HU ISSN 2063–1049 (online)

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
megjelenik félévente

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Borítóterv: Marosi Edit
Tördelés: Barna Ildikó

Nyomdai munkálatok: Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdaüzeme, 2013.

SZÁMUNK SZERZŐI ÉS SZERKESZTŐI:

- BALÁZS MIHÁLY egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
BÁN IZABELLA PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem
CSEHY ZOLTÁN egyetemi docens, Comenius Egyetem, Pozsony
CSORBA DÁVID főiskolai docens, Nyíregyházi Főiskola
FAZAKAS GERGELY TAMÁS egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem
GÁBOR CSILLA egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
GYŐRI L. JÁNOS Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet
(Debreceni Református Kollégium)
HAJTMAN KORNÉL PhD-hallgató, Bél Mátyás Egyetem, Besztercebánya
HARGITTAY EMIL egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
HEGEDÜS BÉLA tudományos főmunkatárs, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
IMRE MIHÁLY egyetemi tanár, Debreceni Egyetem
KECSKEMÉTI GÁBOR igazgató, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
KNAPP ÉVA főtanácsos, Egyetemi Könyvtár, Budapest
KÓNYA FRANCISKA posztdoktor kutató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
LENGYEL RÉKA tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
LOVAS BORBÁLA PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem
MADAS EDIT egyetemi tanár, Országos Széchényi Könyvtár, Pázmány Péter Katolikus
Egyetem
MIKÓ GYULA gimnáziumi tanár, Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma
MÓRÉ TÜNDE PhD-hallgató, Debreceni Egyetem
NAGY LEVENTE egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
PAFKÓ TAMÁS PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem
PESTI BRIGITTA egyetemi adjunktus, Bécsi Egyetem
POLGÁR ANIKÓ egyetemi docens, Comenius Egyetem, Pozsony
RESTÁS ATTILA PhD-hallgató, Debreceni Egyetem
SZÁRAZ ORSOLYA tudományos munkatárs, Debreceni Egyetem
TASI RÉKA egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem
TÓTHNÉ RADÓ CECÍLIA PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
TÓTH ZSOMBOR tudományos főmunkatárs, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

STUDIA LITTERARIA
2013/3–4
LII. évfolyam

PRÓZAI KEGYESSÉGI MŰFAJOK
A KORA ÚJKORBAN
(PRÉDIKÁCIÓ, MEDITÁCIÓ ÉS IMÁDSÁG)

TARTALOMJEGYZÉK

Imre Mihály: *Szerkesztői előszó* 3

PRÉDIKÁCIÓIRODALOM

KECSKEMÉTI GÁBOR: *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai* 12

MADAS EDIT: *Latin nyelvű forrásszövegek műfaji átalakulása a magyar nyelvű kódexirodalomban (Hugo a Sancto Caro sermója az Érsekújvári Kódexben)* 20

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES: *Az Érdy-kódex De tempore részének exemplumai*..... 34

TÓTHNÉ RADÓ CECÍLIA: *Roberto Caracciolo De laudibus sanctorum kötete egy magyar prédikátor kezében* 51

LENGYEL RÉKA: *Petrarca De remediis utriusque fortunaejának recepciója a 16–18. századi magyarországi irodalomban* 58

NAGY LEVENTE: „Aluvó oláhok ébresztése”. *Melius Juhász Péter egyik prédikációjának román és ruszin fordítása*..... 67

LOVAS BORBÁLA: *Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában*..... 79

GÁBOR CSILLA: „Nem úgy vagyone dolgunk mint a’ Sidoknak?”. *Nemzettörténet egy kézirat predikációgyűjteményben* 95

CSORBA DÁVID: *Komáromi Csapkés György, a „megtébolyodott Notarius”* 108

PAFKÓ TAMÁS: *Kettős metamorfózis. Hogyan alakult át Daniel Dyke kontemplatív prózája Nánási Lovász István predikációgyűjteményévé?* 146

MIKÓ GYULA: „Parcite autem obsecro Lampridio Vestro in Zabaniao redivivo, Dynastae spectatissimi...”. *Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja* 157

TÓTH ZSOMBOR: <i>Cserei hallgat... A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései</i>	166
RESTÁS ATTILA: „ <i>Inter idiotas et rusticanos</i> ”. Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben.....	189
TASI RÉKA: <i>Prédikáció és imagináció. A látás interiorizálása és a képzelet feletti uralom</i>	204
GYÓRI L. JÁNOS: <i>Homiletikai hagyományok összegzése Náduvvari Péter prédikációiban</i>	215
HEGEDÜS BÉLA: „ <i>Állat-béli által-változás</i> ”. A 18. századi protestáns-katolikus eucharisztia-vita ismeretelméleti vonatkozásai	226
HAJTMAN KORNÉL: „ <i>Emez igen tótos</i> ”. Pázmány Péter prédikációinak szlovák fordítása	238
HARGITTAY EMIL: <i>Pázmány prédikációk felhasználása Lochner János 18. század végi kéziratgyűjteményében</i>	246
CSEHY ZOLTÁN – POLGÁR ANIKÓ: <i>Krisztus és Tritonia Pallas. Ányos Pál tartományi rendfőnök választás alkalmából írt oratóija</i>	257

IMÁDSÁG- ÉS MEDITÁCIÓIRODALOM

FAZAKAS GERGELY TAMÁS: <i>A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának legújabb eredményei és tendenciái</i>	266
MÓRÉ TÜNDE: <i>Elmélkedés, hitvita, káté Károlyi Péter Az halalról, fel tamadasról es az örök eletről című munkájában</i>	288
BALÁZS MIHÁLY: <i>Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről</i>	298
PESTI BRIGITTA: „ <i>Az igaz apostoli vallás bőkezű gyámoli</i> ”. <i>A magyar nyelvű kegyességi irodalom mecenatúrája a 17. században első felében</i>	318
KNAPP ÉVA: „ <i>Ex mellifluis verbis</i> ”. <i>Martin von Cochem (Linus, 1634–1712) imádságoskönyve magyarul (1681)</i>	341
KÓNYA FRANCISKA: „ <i>Ezek a' practikák, és módok igen nagyra böcsültetnek...</i> ”. <i>Műfajkeveredés Tarnóczi István jezsuita elmélkedésgyűjteményeiben</i>	363
BÁN IZABELLA: <i>Gondolatok az általános és a társulati imakönyvek kapcsolatáról</i>	371
IMRE MIHÁLY: <i>Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője</i>	378
Névmutató	411

Szerkesztői előszó

Kötetünk *A kora újkori prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete* címmel 2012. május 24–26. között Debrecenben rendezett szakmai konferencia anyagát adja közre. Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Intézete (Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport: Rebakucs), a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, a Debreceni Akadémiai Bizottság, az egyetemek régi magyar irodalom tanszékeivel (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Miskolci Egyetem, Szegedi Tudományegyetem, Pécsi Tudományegyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár) közösen rendezte a konferenciát, amely kapcsolódott a Debreceni Egyetem alapításának (1912) centenáriumi ünnepő jubileumi eseménysorozathoz. (Konferenciánk értékes kulturális-tudományos kiegészítő rendezvényeit támogatta a Debreceni Református Hittudományi Egyetem, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár.) A konferencián megszólaló előadók nemcsak az egyetemek kutatói-oktatói közül kerültek ki, hanem egyre fontosabb szerepet töltenek be az ugyanitt működő, tanszékeikre, intézeteikre épülő doktoriskolák is. A szakmai utánpótlás meghatározó intézményes formái ezek a műhelyek, ahol a legfiatalabb generáció tapasztalatai halmozódnak fel, tagjai az eredményeikkel konferenciáinkon lépnek a tudományos nyilvánosság elé. Az itt közreadott tanulmányok a konferenciaelőadások bővített, továbbfejlesztett változatai, illetve később csatlakozó szerzők munkái.

Visszapillantva a Rebakucs történetére – 1970 óta évente, szervezeten zajló konferenciáira – néhány sajátosság megállapítható. Tudományos tanácskozásaink nagyobb része valamely jelentős alkotó (Lackner Kristóf, Janus Pannonius, Szenci Molnárt Albert, Balassi Bálint, Rimay János, Zrínyi Miklós, Enyedi György, Pázmány Péter, Gyöngösi István) évfordulójához kapcsolódott, életműüket vizsgálta. Szép számmal voltak korszak-konferenciák, amelyek egy-egy korstílus művészet- és irodalomelméleti jelenségeire (reneszánsz, manierizmus, barokk), valamint az eszmei áramlatok (humanizmus), a kulturális intézménytörténet (udvariság, könyvkiadás) és a műfajttörténet kérdéseire (közköltészet, retorikák, poétikák, toposzok és exemplumok) kerestek válaszokat. 2012-es tudományos tanácskozásunk szorosabb előzményének tekinthető a *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban* (Debrecen, 2002) és az *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban* (Kolozsvár, 2006) című konferencia. Utóbbi a hatalom és spiritualitás vagy az elbeszélhetőség felől közelítette meg a kegyesség és élettörténeti narráció viszonyát: a felekezetiesség miképpen van jelen az élettörténet-mondás és -írás különféle formáiban. Témaválasztásával ugyancsak rokon szemléletű volt a 2007-es csurgói konferencia: *A zsol-tár a régi magyar irodalomban*. Hasonló jelleg figyelhető meg a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkálkodásában, látásmódjában és törekvéseiben, gyakori szakmai rendezvényeik és kiadványaik sorában.

Tudományos, szakmai közösségünkben évtizedek óta következetesen érvényesült a legszélesebben értelmezett interdiszciplináris szemlélet, amely ennek a korszaknak az eredményes kutatásához elengedhetetlen. Ebben a szemléletben éppúgy érvényesíteni igyekeztek a társadalom- és egyháztörténet, teológia, himnológia, irodalomelmélet és -történet szempontjait, amint a művészet- és zenetörténészek is gyakori vendégek voltak konferenciáinkon. Ez a – mostani kifejezéssel élve – *kultúratudományi látásmód* és tudományelméleti módszer még akkor is érvényesült kellő mértékben, amikor az ideologikum erőteljesen kijelölte – vagy próbálta kijelölni – a tudomány- és kultúraértelmezés határait. (Visszatekintve a leghatározottabban kijelenthetjük, hogy tudományos közösségünk évtizedek óta mindent megtett annak érdekében, hogy a kutatók saját antropológiai értelmezését, a tudomány- és művészetszemlélet adekvát interpretációs eljárásait, rendszereit hozzá működéskébe, tegye szaktudományi módszereinek meghatározójává.)

A nemzetközi szakirodalom hosszú évtizedek óta megteremtett impozáns eredményei ellenére még manapság is felteszi a nyugtalanító kérdést, amint azt Berndt Hamm is megfogalmazza: „Was ist Frömmigkeit?” Vagy ahogy Lucian Hölscher monumentális monográfiájának kezdő mondatában olvashatjuk: „A protestáns kegyesség története a mai napig nincs megírva.” Mindez a tudatos és hatásos tudósi *minutio* persze inkább ösztönző erejű, mintsem bénító, az aggályoskodók kutatási eredményei pedig a magyar tudományosság számára sokszorosan irigylésre méltóak és követendőek. Konferenciánk esetében is inkább valamely hallgatóságos szakmai, kutatói konszenzus hatott a tanácskozás témaköreinek, alapvető tudományos megközelítéseinek kijelölésében, azok értelmezésében és a született eredményekben. Ki-ki a maga forrásismerete és szakirodalmi tájékozottsága alapján – több-kevesebb reflektáltsággal – értelmezte a kegyesség fogalmát, műfajait; mindennek természetesen nagyon jelentős hozadéka van, de aligha kerülhetjük meg a továbbiakban a szisztematikus elméleti áttekintés feladatát, amely majd igyekszik felzárkózni a nyugat-európai kutatás elméleteihez és módszertani eredményeihez. Ennek a törekvésnek kiemelt jelentősége lesz bármely jövőben tervezett, nagyobb irodalomtörténeti szintézis megalkotása esetében, mint amelynek szándékát és tervezetét a 2011-es miskolci Rebakucs-konferenciánk kísérőrendezvényén felvázoltuk és bejelentettük. (Ebből az alkalomból vitattunk meg egy olyan terjedelmes szinopszist, amely felvázolta a készítendő irodalomtörténeti szintézis körvonalait, koncepcióját, csomópontjait, megvalósíthatóságának lehetőségeit.) Hogy még tovább erősítsük a *dubitatio* retorikáját és a *confirmatio* szükségességét, hangsúlyozzuk: Szenci Molnár Albert 1604-ben, szótárának magyar–latin részében a *kegy* (*suavitas, gratia*) – *kegyes* (*benevolus, benignus, comis, inclutus heros*) – *kegyessen* (*benigne, benevole, candide*) szavakat már használta, a *kegyesség* azonban hiányzik, igaz, a *pietas* latin címszó jelentése: istenes élet, kegyesség. Szótárának 1645-ös kiadásában ugyan már olvashatjuk a *kegyesség* címszót, *pietas, benignitas* jelentéssel, de a *kegyes* még mindig *inclutus heros, heroina!* (Vagyis csak részben értelmezték vallásos erény jelentéssel.) Pápai Páriz szótárának 1767-es, Bod Péter-féle átdolgozásában a *Pietas* megismétli az 1604-es jelentést, a

magyar–latin részben már a német fogalom is megjelenik, pontosít: *Kegyesség* – *Pietas*, *Benignitas*, *die Frömmigkeit*, *Gütligkeit*. Luther például szívesen és gyakran fordította a *fromm* szóval a latin kifejezést: *iustus*. De egész sereg más szinonima is lehetett nála a *fromm* helyettesítője: *brav*, *ehrlich*, *tüchtig*, *tapfer*, *nützlich*, *gut*; *probus*, *bonus*, *utilis*, *iustus*, *honestus*. Ezek a fogalmak a 16. században ott keringenek a jelentésformálódás folyamatában. Azonban világosan látszik: ekkor még nem tekintették következetesen és egyértelműen specifikusan vallásos erénynek, vagy a ‘vallásosság’ azonosítójának a *Frömmigkeit*, *kegyesség* fogalmát. Tehát még a fogalomtörténet precíz megírásával is adósok vagyunk, akár lexikográfiai szinten is.

Az európai keresztény középkor, kora újkor civilizációs, kulturális folyamatai érthetetlenek az ekkor érvényesülő és ható *konfesszionális rendszerek* sokrétű ismerete és a kultúra egész vertikumát vezérlő, formáló jelenségeik tanulmányozása nélkül. Az antropológiai alapfogalmak, az önértelmezés, mindenfajta reflexió, de a ható, nagy közösségi identitás(oka)t működtető rendszerek is ezeken a képzeteken nyugszanak hosszú évszázadokon keresztül. Az egyén – közösség (társadalom) – Isten hármasságában megfogalmazódó antropológiai fogalomrendszer és értékrend a rá épülő teologikus és intellektuális világkép erőterében teremti meg az egyházi és (részben) társadalmi intézményrendszert is, de a működtetett kommunikációs modellek is ebből nőttek ki és érvényesítették művészetelméleti rendszereiket. Amikor a kegyességet értelmezzük, a vallási képzetek, érzelmek és cselekvésformák együttesére gondolunk, amelyeket egy egyén, egy csoport vagy egy – esetleg több – intézmény tartósan gyakorol, fenntart és a társadalmi méretű átörökítését tudatosan megteremti, garantálja. A kegyességben összeolvad a külső világ megragadása és annak a tükröződése a belsőben, egy feloldhatatlan egységben. Részben egy vallásos személyiség belső lelki spiritualitása, másrészt valami kollektív, létrejövő magatartásbeli minta, sztereotípiákat alakító és működtető tevékenység ez, egy kisebb vagy nagyobb népesség csoportjában; a vallásból, hitből eredően az életnek egy formaadó konstrukciója, amely a korszak művészetelméletének és a művészi alkotótevékenységnek is meghatározója. A művészi tevékenység legtöbb ága, változata közvetlenül vagy közvetetten, de szervesen illeszkedik a *liturgikus cselekvés* szokásrendjébe, összetett szemiozsisába. Számot kell vetni azzal is, hogy az egyes korszakok teológiai rendszerei alapvetően alakítják, szabályozzák a kegyesség formációit, azonban arra is van példa, hogy éppen feszültség vagy konfliktus fejlődik ki a teológiai rendszer és a vele párhuzamosan létező kegyességi folyamatok között. Olyan tekintélyes álláspont is létezik (Berndt Hamm, Elke Axmacher, Hans-Georg Kemper), amelyik – jelentős túlzással ugyan, de – a középkortól egészen a 18. század végéig az éppen domináns teológiai rendszerek és a velük párhuzamos kegyességi mozgalmak konfliktusaként írja le a kegyességtörténet folyamatát. (A kései középkorban például ez az *Erkenntnis Gottes / Cognitio Dei – Vorschmack göttlicher Güte, Gottesschau* ellentétpárja.) Ebben a modellben (*doctrina christiana – vita christiana*) a kegyességi mozgalmak jobbra az intézményes teológiai rendszerek kritikusaként, korrekciójaként működnek: így skolasztika – misztika, kései skolasztika – protestantizmus,

lutheránus ortodoxia – pietizmus, kálvinista ortodoxia – puritánizmus, katolicizmus – janzenizmus. E koncepciónak (különösen a lutheránus ortodoxia – pietizmus viszonylatában) nagyon heves kritikáját fogalmazták meg többen is, a legerőteljesebben a Johann-Gerhard-Forschungsstelle tevékenysége és annak vezető kutatója, Johann Anselm Steiger érvényesítette ezt kiterjedt és alapvetően megújított kutatói munkájában. (Ennek a gondolatmenetnek – leginkább a megújuló pietizmus-puritánizmus kutatásának környékén – a hazai tudományosságban is föllehetők a követői, de kritikusai is.) Bármilyen sztereotípiá is volt ez a pietista vallásos tapasztalat, kétségtelenül olyan intenzívek voltak a vele összekapcsolt vallásos érzések, hogy ezek alapjaiban ragadták meg az egész embert, és helyezték egy vallásos közösségbe.

A kegyességi kultúra kora modern formáját felváltja a 18. századtól a modern kegyességi forma. Először a 17–18. században tört át a protestáns kegyességben a bensőségességhez (Innerlichkeit) egy társadalmi méreteiben erőteljesen kiterjedő folyamat, csak ekkor kezdődött szisztematikusan a teológia és a kegyesség között a különbözőzés, és ez a kegyesség ösztönözte az egyediséget a (gyülekezeti) közösség mellett vagy ahelyett (esetleg ellenében), nyert saját értéket és karaktert. Ezzel egy új individualitás antropológiai – intellektuális, emocionális – dimenzióit segítette. Tagadhatatlan, hogy a 18. század közepétől magyar protestáns közegben is kitapintható hasonló feszültség, például a teológiai racionalizmus (vernünftige Orthodoxie) és a kegyesség akkori (vagy korábban elterjedt) szerzői, alkotásai között: amíg az előbbi újabb és újabb művek, kiadások sokaságával szerez erősödő befolyást, intézményi tekintélyt, az utóbbiak (korábbi vagy kortárs szerzők) műveit erős kritikával szemlélik, esetleg mellőzik. (Jó példája ugyanennek a folyamatnak a gyülekezeti éneklés területe, amely ugyan a kegyesség verses-énekelt műfajait működteti, azonban éppen ebben a korszakban megjelenő „egyszerzős” – erősen pietista vagy fiziko-teologikus hangoltságú – énekeskönyvek a gyülekezeti-liturgikus gyakorlat peremére szorulnak vagy más – „pszeudoliturgikus” – funkcióba helyeződnek át, intézményi támogatást nem élveznek.) Hosszú évtizedeken keresztül kísértő tévedés volt ezeknek az antropológiai-konfesszionális-spirituális tartalmaknak valamely szekularizált fogalomrendszerrel való kiváltása és „helyettesítése”, rosszabb esetben leváltása, eltüntetése. Nélkülük pedig lehetetlen az Istenhez, társadalomhoz és önmagához beszélő ember kultúrájának értelmezése; a sokáig egymást értő isteni és emberi szó párbeszéde a 18. században fokozatosan gyengül.

A hatalmas nemzetközi szakirodalom óriási eredményeket halmozott fel a kegyességi műfajok kutatásában, egyáltalában a kegyesség (puritanizmus, pietizmus) folyamatainak és tartalmainak egyháztörténeti, teológiai, spirituális, liturgikus, műfaj- és irodalomtörténeti értelmezésében. A pietizmuskutatás rendkívül széles spektrumú, amelyben éppúgy helyet kapott a nagy közösségi identitások, mint az individualitás értelmezése, de a pietizmus közegében megújuló *protestáns mártírológia* is történelmi diszciplínává szélesedett (Gottfried Arnold), és kapott erőteljesen új jelentést. A nagy közösségi identitások megfogalmazásában és kifejezésében éppúgy szerepet játszott a puritanizmus, mint a pietizmus, utóbbi még a német patriotizmus alakulására is bi-

zonyíthatóan erős hatást gyakorolt, amely nemcsak a politikai gondolkodás nyelvét, fogalomkészletét, de a hozzá kapcsolódó költészet műfajait, tropológiáját is áthatotta (vö. Gerhard Kaiser, *Pietismus und Patriotismus*). A meditáció- és imádságirodalom is olyan új, erőteljes affektivitást érvényesít, amely a személyiség szenzibilitásának, önértelmezésének rendkívül látványos intellektuális és spirituális alakzatait hozza létre a 18. században. Az imádságirodalom és a meditáció éppen azt bizonyítja, hogy ezzel az önreflexív antropológiai képességével (Selbstgespräch, Herzensgebet, Herzenseinkehr) olyan kultúrmorfológiai átalakulásra képes, amely a 18. századi – erősen szekularizálódó – szépprózai modellek (vagy költői műfajok) változása számára nagyon előnyös és dinamikus lehetőséget, sőt modellt teremt. A szív és a lélek (Herz, Seele) gyakran az általános (teljes/egész) személyiség (Gesamtperson) szinekdochikus jelölője ebben az antropológiai rendszerben, aminek széles körű poétikai, nyelvhasználati, ikonográfiai, tropológiai következményei vannak, még a zene- és képzőművészetre vonatkozóan is. Ezek mint Istennek saját korrespondensei voltak érvényesek: „Hüpt auf, mein Herz, spring, tanz’ und sing’ in deinem Gott sei guter Ding, der Himmel steht dir offen.” (Johannes Mühlmann, 1618.) Nem véletlen, ez a magyarázata a 16–17. századi meditációs és imádságoskönyvek, művek folyamatos megjelentetésnek (a 18. században is!) és újbóli kulturális kontextualizálásának, amely változás gyakran az egykori liturgikus területen, funkción kívül zajlik le. Ez a nyelvhasználat és nyelvszemlélet a nyelvfilozófia szintjeire is kihat és érvényesül. (Jó példa erre Johann Gerhard *Meditationes Sacrae* című művének bámulatos és folyamatos európai pályafutása, próteuszi átváltozásai, amit magyarországi recepciója is bizonyít: elmozdulása az emblematikus didakszis és lirizálódó szépprózamodell irányába, amely a korábbi misztikus tartalmakat és nyelvezetet az egyéni érzékenység irányába konvertálja.)

Megjegyzendő, hogy a prédikációirodalom esetében korántsem találkozunk ehhez fogható átalakulással; hagyományos és leválthatatlan kommunikációs szerkezete, explikatív és applikatív írásmagyarázó funkciója, modellje, részletes szabályrendszere, alapvetően liturgikus irányultsága és beágyazottsága kizárta – legalábbis erősen korlátozta – másfajta kontextualizálhatóságát, liturgián kívüli újrapozicionálását. Korábbi referenciális jelentőségét, funkcióit pedig más prózai műfajok, önállósdó tudományok fokozatosan átveszik, legfeljebb még a fiziko-teologizmus hoz erőteljesebb 18. századi változást, műfaji frissülést hitvédelmi érvrendszerével és természetszemléletével. Ez a természetértelmezés a teológia és a természettudomány egyeztetésének olyan kísérlete, amely erős metafizikai, filozófiai távlatokat bátorít, támogat szépprózában, költészetben egyaránt. (Nem véletlen, hogy a protestáns homiletikatörténet – az előbb jelzett tendenciák túltengő érvényesülése és a hagyományos funkciók leépülése, meggyengülése miatt – igen kedvezőtlenül nyilatkozik a 18. század prédikációs teljesítményéről.)

A kötetünk tanulmányai tükrözik a magyar kutatás *Forschungsstand*-ját: hagyományait, hazai, nemzetközi kutatási tapasztalatait és irányait. Jól megragadható ez a kegyességi műfajokat vizsgáló tanulmányok arányainak tekintetében is: a lényegesen nagyobb hányad a *prédikációirodalommal* foglalkozik, ennél jóval kevesebb vizsgálja az *imádság*

és meditáció kérdésköreit. Ez az arány részben az elmúlt három évtized eredményeinek megnyugtató visszaigazolása, másrészt annak bizonyítéka, hogy a hazai kutatás csak részben érzekelte idáig az imádság- és meditációirodalom valóságos jelentőségét, teljesítményének fontosságát és összetettségét a kegyességi műfajokon belül. Kétségtelen, hogy e deficitet érezve több idevágó tanulmány fontos, innovatív kezdeményezést érvényesített, és további távlatokat jelölt meg. A prédikáció és a többi prózai kegyességi műfaj vizsgálatánál releváns szempont lehet a *retorikus barokk próza* jellegzetességeinek bemutatása, amely mindeddig nem kapott elegendő súlyt kutatásunkban. Talán még mindig kísért a régi beidegződés, amely liturgikus funkciójú szövegek esetében túlzottan óvatosan alkalmazza ezt a megközelítést.

A korszakkutatás eredményei tudatosították, hogy a kora újkor irodalmi műveltségének meghatározó műfaja volt a *prédikáció*. A protestantizmus erőteljes térnyerése olyan kommunikációs tereket, szándékokat és módszereket állandósított, amelyek a prédikáció tartós fennmaradását és sokszori megújulását biztosították egészen a 18. század végéig. (A protestantizmuson belül puritanizmus, pietizmus, antitrinitárizmus; valamint a posttridentinum, a katolikus megújulás folyamata.) A prédikációirodalom csak interdiszciplináris megközelítéssel kutatható eredményesen, ebben szerepet kap az egyház- és homiletikátörténet, ezme- és liturgiátörténet, vagy a *medialitás változásának* értelmezése. Ebbe beleértendő az eltérő protestáns-katolikus liturgiakonceptió kifejeződése, műfaji következményei: kegyhelyek szerepe, verbális, nem-verbális elemek esetleges kölcsönhatása. A prédikációirodalom a kora újkor széleskörűen kiterjedt retorikai-homiletikai-beszédművészeti szabályrendszerait használta fel, összefonódva az aktuálisan ható konfesszionális antropológiai modell jellemzőivel. A kutatás ezen a területen további jelentős eredményeket remélhet, akár egyes szerzők, egyes művek (kötetkompozíció), felekezetek eltérő jellemzői, retorikai iskolák vagy jelenségek retorikai-homiletikai problémáinak vizsgálatával. (A megújult Medgyesi-kutatás ennek több példáját mutatta a közelmúltban.) A referencialitás még mindig fontos szempont, teológiai, jogi, történelmi, filozófiai, természettudományi diskurzusok (ezek időben is változó latinsága és anyanyelvűsége) hogyan hagynak nyomot a prédikációkban. *Nyelvfilozófiai, nyelvelméleti* megfontolások játszanak olykor döntő szerepet a prédikátor ön- és szerepértelmezésében, a prédikáció műfaji reflektáltságában, amelyben megjelenik a nyelvi teljesítőképesség dilemmája, isteni és emberi szó összefüggésrendszere. Releváns kutatási szempont a prédikátor(szerep) – prédikáció összefüggés értelmezése, ugyanígy a világi szerzők (írók) prédikációinak, imádságainak, meditációinak vizsgálata.

A kötet tanulmányai ebből a gazdag szempontrendszerből nagyon sokat érvényesítettek, szinte a kutatás teljes vertikumát. Jelentős új kéziratok források kerültek elő, különösen az antitrinitárius és katolikus szerzők köre bővült; a kései középkor exemplumainak használata vált világosabbá a precíz filológiai feltárás révén, latin forrásszövegek átalakulása és beépülése igazolódott magyar nyelvű kódexeinkbe. A prédikáció a 17. században még mindig nagy jelentőségű vehiculuma a legkülönfélébb ideológiai-politikai tartalmaknak (referencialitásnak), amelyek saját koruk tudatfor-

málói (a zsidó–magyar sorspárhuzam katolikus változata), akár erőteljes polemikus aktuálpolitikai vélemény kifejezői. A kulturális transzfernek is fontos terepe a magyar nyelvi határokat átlépő, Kárpát-medencei érintkezést megvalósító prédikációfordítások sora, amelyek még jóval keletkezésük után (a 18. század végén) is erőteljes hatást váltottak ki. Ezek számos forrásösszefüggésre derítenek fényt, másfelől fordításméleti ismereteinket is gyarapítják.

A 16–17. század praeceptumai még következetesen érvényesülnek a használt retorikai-homiletikai eszközrendszer működtetésével: az antropológiai-teológiai szerkezettel szinkrón beszédművészeti eljárásokat alkalmaznak. Korszakunkban azonban szép számmal akadnak átmeneti jellegű művek, amelyek a prédikáció, hitvita és imádság, meditáció keveredését mutatják puritánus és pietista szövegekben. A klasszikus prédikációelemzés (retorikai-homiletikai) határait lépi át az a szemlélet, amelyik kép, képzelet, képteológia, vizionárius szövegalakítás, imagináció jelenségeiről, összefüggéseiről értekezik: az átélésen alapuló megértést valójában az irányított (ugyanis tanított, begyakoroltatott) imagináció keretei közé utalja.

A prédikációirodalomnál lényegesen kisebb figyelem irányult *más kegyességi prózai műfajok* kutatására, ezért indokolt e műfajcsoport alaposabb felderítése. A hagyományos liturgikus-kommunikációs szerkezet módosulása, paraliturgikus színterekkel, helyzetekkel való bővülése – különösen – a 17. században új műfajokkal gazdagította a rendszert (Hausfrömmigkeit, Hausgemeinde). A nyugat-európai kutatás már évtizedek óta szerves egységben és összefüggéseiben látja a középkortól kezdődően a kegyességi műfajokat, ebben az imádság- és meditációirodalom fejleményeit. A magánáhitat és kegyesség (kontempláció, meditáció, elmélkedés, építő és használati irodalom) új változatai születtek. Széles körű nemzetközi tapasztalatok nyomán válik egyre fontosabbá az *imádságirodalom kutatása*, amely műfajként részint erősen rejtőzködő jellegű, részint határozottan széles nyilvánosságot kereső (a prófétikus közösségi imádságok) változatai is léteznek.

A kérdéskör átfogó elméleti tipologizálása, rendszerezése a kötet eredményei közé tartozik. Részben az individualitás (az „önelbeszélés” műfajai), részben a nagy közösségi identitások önértelmező, önkifejező műfajaként is érvényesül az imádság, a vizsgált korszak teológiai és spirituális irányzatai legtöbbször érvényesítettek valamilyen hagyománymódosítást. A keresztény antropológia ebben rendkívül gazdag műfaji hierarchiát teremt és működtet folyamatosan. Az utóbbi két évtizedben a hazai kutatás jelentős előrelépést tett ebben az irányban, hogy ennek eredményeképpen az irodalmi műveltségnek újra szerves részeként értelmezzük ezt a szövegtípust. (Ez különösen jó példa annak szemléltetésére, hogy mennyire hasznavehetetlen a szekuláris műfajfogalmi és antropológiai rendszer például az imádságirodalom összetett folyamatainak értelmezésére.) Ennek további kibontásában nagyobb szükség lenne a szélesebb antropológiai értelmezés érvényesítésére, amelyben komoly szerepe lehet a teológiai diszciplínák szorosabb bevonásának, a bátrabb együttműködésnek. Új szempontokat érvényesít a protestáns kegyességi irodalom mecenatúrájának vizsgálata, ez jól bizonyítja a mecenási

tevékenység összetett mivoltát: egyházi, világi, egyéni, intézményi, nemesi, arisztokrata, fejedelmi, főpapi szereplői vannak e folyamatnak. Társadalomszociológiai, kulturális szempontok váltak így érthetőbbé és árnyaltabbá.

A kutatás jelentős előrelépése lehet, ha megvalósul az 1800 előtti imádságok tervezett adatbázisa, amely a nyomtatott és kéziratos források áttekintésére vállalkozik. Jó esély van erre, hiszen az ezt végző kutatócsoport már eddig is számos konferencia és kiadvány eredményét mutathatja fel. A katolikus kegyességi irodalom meditációs és imádságirodalmának rendkívül erőteljes, a 17. századból kiinduló folyamatos hatása mutatható ki a 18. században, átnyúlva a 19. századba is: a legnépszerűbbek közé tartozó imádságoskönyvek közel negyven kiadást érnek meg. Ennek legnagyobb része fordításirodalom, erőteljes átdolgozás, de irodalmi minőségű szövegek születtek magyarul. Ez a kegyességi irodalom nagy szerepet játszik az anyanyelvűség ösztönzésében, tudatos terjesztésében, hiszen az imádságokból, meditációkból alakuló művek színvonalas anyanyelvű olvasmányt kínálnak. Igényes, művelt világi olvasók körében vív ki ez rendkívüli elterjedtséget, immár nem csak a hagyományos egyházi közösségekre tekint; tulajdonképpen itt is (le)zajlik a *liturgikus közegből-funkcióból való kimozdulás, átalakulás* folyamata, amely a befogadók körét kibővíti a világi olvasókkal. Tapasztalhatjuk azt is, hogy ennek a kegyességi irodalomnak egyre inkább halványul a felekezeti karakterisztikuma, polemikussága eltűnik, amint ugyanez a protestáns párhuzamokban is jellemző. Vagyis belátható, az anyanyelvűség kulturális programjának kiterjesztésében a 18. században még erőteljesen részt vesznek religiózus szövegtípusok, ez nem feltétlenül a szekularizálódás hozadéka. (Ez az erőteljes és lankadatlanul ható, több évszázados kontinuitást képező kegyességi irodalom talán segít megérteni majd olyan későbbi spirituális áramlatokat is, mint a neokatolicizmus fejleménye.)

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a mostani – immáron negyvenharmadik – konferencián tárgyalt műfajok, műfajcsoportok, antropológiai és művészetelméleti jelenségek, folyamatok a romantikával kezdődő korszak irodalmi műveltségében nagyobb részben már nincsenek jelen, az akkoriban állandósuló kánonokból egyre inkább kiszorúlnak, marginalizálódnak. A 18. század előtti korszakokban a kegyesség jelenléte, műfajainak széleskörű érvényesülése, hatása a korszakkutatás számára természetes – és többé-kevésbé – folyamatosan ható konszenzus volt. A 18. század ebből a szempontból azért is kiemelt jelentőségű korszak, mert radikális paradigmaváltása ezt a sok évszázados antropológiai konstrukciót készülő átértelmezni, módosítani. Ez egyben valamely könyörtelen kulturális diszkontinuitás bizonyítéka lenne, ahol a kutatók szorgos és tehetséges, ám tulajdonképpen korszakuk meddő antikváriusai és archeológusai lennének? A föltett kérdések nagy horderejűek, azonban a szakmai és kulturális önlegitimáció ma már nem feltétlenül azon nyugszik, hogy kétségtelenné és minél inkább transzparenssé tegyék a romantikával kezdődő korszakokkal való organikus, „fejlődés-*elvű*” összefüggések tényét.

Azonban ha a konferencia tudományos mérlegét akarjuk megvonni (bármily részlegesen és töredékesen is), nyilvánvaló, hogy a 18. század irodalmi-kulturális jelenségei-

nek számos mozzanatát, alapfolyamatát újra kell gondolni. Éppen ez a század kezdeményezi roppant sokoldalúan (antropológiai-filozófiai rendszerei, történelmi-szociológiai folyamatai, művészetelméleti és kommunikációs, illetve médiumtörténeti váltásai révén) a – prózai és verses (énekelt) – kegyességi műfajok leváltását és radikális átértelmezését, *egyre inkább kiemelve azokat a (hosszú évszázadokon keresztül pedig alapvetően meghatározó) liturgikus kontextusból*. Azonban a 18. század homogén módon, valamely monolit törekvés beteljesítőjeként nem csak ennek a terepe. Szerencsére ma már nem kell megfelelni valamely perfekcionista, fejlődéselvű doktrínának, és azt bizonygatni, hogy minden korszak kulturális értéke annyi, amennyiben az utána következő genetikus előkészítője és a „fejlődési folyamat” rá eső penzumának megvalósítója. A kötet tanulmányainak fényében az is érzékelhető, hogy milyen mértékű a kontinuitás bizonyos tekintetben, de az is egyre nyilvánvalóbb, hogy a diszkontinuitás jelenségei nem valamely elakadás vagy szellemi-kulturális megrekedés devalválódott bizonyítékai, hanem a kegyességi műfajok lényeges átalakuláson áthaladva ugyan, de gazdag interferenciát teremtenek új kulturális környezetükkel. Azonban úgy is szemlélhetjük mindezt, hogy a vizsgált jelenségek közül bár több nem a közvetlenül rá következő korszak előkészítője, és nem is az előzőek folytatója, de a magát mindenkor megújító kulturális értéktudatunknak és önértelmezésünknek kiapadhatatlan forrása.

Genres in Early Modern Devotional Prose (Sermons, Meditations and Prayers)
(Editorial preface by MIHÁLY IMRE)

This is a conference volume on the devotional literature of the period between the fifteenth and the eighteenth centuries. The conference was held in 2012 at the University of Debrecen, organised by the Research Group for Reformation and Early Modern Studies, in cooperation with several Hungarian universities and research institutes.

A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai

Az elmúlt évtizedekben jelentős eredményeket halmozott fel a kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatása, mind a szövegek hozzáférhetővé tétele, mind interpretációjuk, mind a prédikációelméleti reflexió metadiskurzusának történeti megértése tekintetében. Úgy láttam, hogy ennek az intenzív kutatói érdeklődésnek a felgerjesztésében a magam másfél évtizede megjelent monográfiájának is volt egy kevés szerepe.¹ Az sem szorul különösebb magyarázatra, hogy a kötet belátásaira hivatkozó, azokkal szembenező, azokat alkalmazó szerzők többsége a Rebakucs tágan értett közreműködői köréhez tartozik, ugyanahhoz a személyi körhöz, amelyből a kora újkori kegyességi műfajok rendszerét és elméletét tárgyaló debreceni konferencia előadói és közönsége is kikerültek. A téma kutatását illető újabb felismeréseim és reflexióim megosztására tehát nem is igen lehetne a jelenleginél megfelelőbb alkalmat és lehetőséget, e közönségnél hozzáértőbb személyi kört találni. Szükséges még hangsúlyoznom, hogy másfél évtizedes monográfiám is, meg annak recepciója is most már elsősorban abból a szempontból foglalkoztat, hogy a benne és körülötte fölvetődött meglátások milyen mértékben és milyen tanulságokkal lesznek integrálhatóak a régi magyar irodalom kutatói mezőnye előtt álló következő feladatunk, tervezett új irodalomtörténeti szintézisünk elkészítése során.

Az 1998. évi kötet egyik nyitó fejezetében, egy, a kelleténél terjedelmesebb és mai szemmel nézve kevésbé letisztultnak nevezhető gondolatmenetben azt próbáltam mérlegelni, hogy a könyv kérdezőhorizontja mennyiben tartotta meg azt a szemléleti keretet, amely még az 1980-as években alakult ki a műfaj körül az ELTE kora újkori alkalmi beszédekkel foglalkozó kutatócsoportjában, és amelyet oly markánsan jelzett a hallgatók bevonásának keretét adó speciális szeminárium címében kiemelt *irodalomszociológia* terminus. A 23. lapon a következőképpen igyekeztem különbséget tenni az irodalom társadalmi szerepvállalásának kétféle módja között, jelezni megközelítesem távolságtartását az egyiktől, és elkötelezni magamat a másik vizsgálat mellett: „[...] a társadalmi érdekrendszereknek az irodalom tartalmi anyagába beépülő nyomait, elemeit nem bontom ki, vagyis az irodalmat nem használom nyersanyagként irodalmon kívüli, társadalmi, történelmi, politikai, gazdasági, mentalitástörténeti jelenségcsoportok feltáráshoz. [...] Irodalomszociológiai kutatást végzek azonban annyiban, hogy az irodalom társadalmi létformája mint az irodalmi reflexiónak és önreflexiónak teret adó

¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998. Egyedül erre a kötetre 223 független hivatkozó tanulmányt regisztrál jelenleg az MTMT adatbázisa (hivatkozó szöveghelyeik száma 411), és ezek a számok még manapság is folyamatosan növekszenek.

mező nagyon is tárgya érdeklődésemnek, igyekszem felmérni az irodalmat közrefogó, határoló más diszkurzustípusok által az irodalom számára kijelölt hely és az oda utalt összetevők természetét, kísérletet teszek egy értelmezői közösség beszédmódja konvenciórendszerének leírására, gondolati (filozófiai, teológiai) háttérének, komponenseinek bekapcsolására [...]. Nem használom tehát e lehetőséget annak a célnak az érdekében, hogy a társadalomról nyerhető irodalmi kódolású információkhoz jussak, annak a célnak az érdekében viszont nagyon is, hogy a társadalmi kontextus anyagi és ideológiai elemeiből irodalmi jelentőségű információkat olvassak ki.” A mai fejemmel bizonyosan sokkal egyszerűbben, bár talán provokatívabban fogalmaznék: nem kívántam vállalni a szövegek referenciális olvasását, a tanulmányozott műfajon kívüli textuális és nem-textuális tartományból pedig csak a műfaj irodalmi diskurzusrendjére nézve konstitutív jelenségekkel foglalkoztam. Ma már persze bizonyosan hozzátenném azt is, hogy a műfaj szövegeinek szövegimmanens jellegzetességei természetesen éppúgy konstitutívak az extránus mezőben, és ebben a különös, kifordított értelemben tulajdonképpen referenciának is tekinthetők, csakhogy egy általuk konstituált diskurzustér nem-utóidejű referenciái. E megfogalmazásban ma is vállalhatónak gondolom a distinkciót.

Ugyanakkor már kötetem kutatástörténeti fejezetében jeleztem, hogy nincs akadály, sőt határa sincs a prédikációirodalom referenciális olvasatot érvényesítő hasznosításának. Utaltam rá, hogy a nemzetközi mezőnyben orvostörténeti, történeti demográfiai, történeti statisztikai, történeti szociológiai, családtörténeti, biográfiai, intézménytörténeti, vallás-, filozófia- és teológiatörténeti, szertartástörténeti, jogtörténeti, neveléstörténeti, olvasmánytörténeti, zenetörténeti, mentalitástörténeti, folklorisztikai és még számos más kérdéscím mentén megfogalmazott horizontokban igyekeztek felnyitni a prédikációs szövegeket.² A prédikációkból kihámozható információk hasznosítására építő tudományterületek felsorolása azóta persze tovább hízott, és kiterjed például a belsőépítészet történetére is.³ Ma már a hazai kutatásban is remek példákat lehet találni prédikációk történelemszemléleti-történelemfilozófiai,⁴ politikaelméleti-publicisztikai,⁵ hitvita-történeti olvasatára,⁶ foglalkoztak képteológiai vonat-

² Uo., 9–13.

³ Andrew SPICER, „Accommodating of Thame Selfis to Heir the Worde”: *Preaching, Pews and Reformed Worship in Scotland, 1560–1638*, *History: The Journal of the Historical Association* (Oxford), 2003/3, 405–422.

⁴ CSORBA Dávid, *Történelemfelfogás és írásértelmezés Csúzi Cseh Jakab prédikációiban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 424–437; MOLNÁR Antal, *A magyar ferencesek hódoltság-képe a XVIII. században a rendi történetírás és a prédikációk alapján = Religió, retorika, nemzettudat, i. m.*, 551–562; TASI Réka, „Én mondom igazsággal és nagy örömmel”: *Landovics István prédikációja Buda visszavételéről = Religió, retorika, nemzettudat, i. m.*, 461–472.

⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Latin humanizmus és anyanyelvű publicisztika egy 17. századi kálvinista prédikációban*, *ItK*, 2011/2, 256–261; SZABÓ András Péter, „De profundis”: *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, *Századok*, 2012/5, 1085–1160.

⁶ TASI Réka, „Könyü vólna meg-torkolni”: *Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus*

kozásaik értelmezésével⁷ éppúgy, mint a bennük előforduló hiedelemmotívumokkal.⁸ Manapság ritkán jelenik meg olyan gyűjteményes tanulmánykötet vagy folyóirat-évfolyam, amely ne közölne prédikációk kisebb vagy nagyobb csoportjait bemutató, elemző és azokból történeti vagy kultúranropológiai következtetéseket megépítő tanulmányokat.

Véleményem szerint azonban nem vonjuk meg mindig a kellő élességgel és határozottsággal azt a bizonyos már említett distinkciót, amely pedig nagy segítségünkre volna a tájékozódásban, munkánk hatóerejének és következtetéseink érvényességi körének a kijelölésében: nevezetesen, hogy mikor és mennyiben végezzük mindeközben egy irodalomtörténetész feladatát. A szövegüniverzumon kívül eső élettényekre, adatokra, jelenségekre – az egyszerűség kedvéért, bár nem teljesen szabatosan: az ábrázolt tárgyiasságokra – utaló referenciák jelentősen gyarapítják egy történész, egy művelődéstörténész, egy helytörténész és még sok más professzionalista nyersanyagkészletét, egy irodalomtörténészét azonban általában semmivel sem.

Ezzel szemben három olyan megközelítésmódot szeretnék most kiemelni, amelyek az olyan típusú vizsgálatok markáns példái, amikor nem a szövegek referenciái után folyik a hajsza, hanem a szövegek autoreferens jellegzetességeinek tanulmányozása a cél.

1. A prédikációs szövegek intertextuális működésmódjának megértéséért Bárczi Ildikónak a késő-középkori *sermo* kompilációs rendszerét leíró, fájdalmasan korán lezárult kutatásai tették a legtöbbet.⁹ A kora újkori prédikációk kompilációs eljárásairól és kapcsolatairól Maczák Ibolya birtokolja a legtöbb kutatói tapasztalatot.¹⁰ Érdeemes

---

prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 199–215; PAVERCSEK Ilona, „Az igazság soha sem adatok elé a gorombasággal” (*Ürnapai prédikációk polemikus vonatkozásai*) = *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 81–116.

⁷ GÖRÖG Hajnalka, *Képmetamorfozisosok: Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában*, Erdélyi Múzeum, 2001/3–4, 115–143.

⁸ SÉRA Bálint, SZALÁNSZKI Edit, *Falra hányt ördög: Vallási és hiedelemmotívumok a 17–18. századi kéziratos protestáns prédikációkban*, Acta Papensia: A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei, 2002/1–2, 125–138.

⁹ E tárgyú kandidátusi értekezésének (1993) anyagából készült két korai publikációja: BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi – a szövegformálás középkori technikája*, Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin, 1994, 7–49; Uő, *Ars compilandi: A kérdés és megoldatlansága*, *Studia Litteraria*, 1994, 99–116. A kérdéskör érett szintézise: Uő, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata (A hiteles információk összegyűjtésének kevésbé bevallott módszerei – Az intertextualitás információs rendszerei)*, Bp., Universitas, 2007.

¹⁰ MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban)*, ItK, 2003/2–3, 261–276; Uő, *A zsenyéjéből szerencsésen kifejtett character: Verseghy Ferenc és az excerpálás = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, Bp., rec.iti, 2009, 51–56; Uő, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Bp., rec.iti, 2009, 51–56; Uő, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Bp., rec.iti, 2009, 51–56; Uő, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Bp., rec.iti, 2009, 51–56.

kiemelni a készülő Pázmány kritikai kiadást is, amelyben prédikációszöveg ugyan nem jelent még meg, de az eddig feldolgozott szövegek példát adtak arra, hogy a kutatóközösség megkülönböztetett gondossággal jár el az intertextualitás dokumentálásában, mind Pázmány saját életművén belül, mind az általa kiaknázott forrásokhoz való viszonylatában;¹¹ a Hargittay Emil által a prédikációk köréből válogatott, népszerű kiadások¹² pedig minden esetben Pázmány eredeti apparátusával együtt láttak napvilágot, amely a felhasznált forrásművek a szerző általi dokumentálása miatt megkerülhetetlen fontosságú, ugyanakkor a korábbi, 20. század végi kiadói gyakorlat lementszette azt a szövegekről. Nyilvánvaló, hogy az intertextuális szövegjegyek tanulmányozásában két, eléggé különböző irodalomtudományi iskolának is fennáll az érdekeltsége: a strukturalista leírás mozdulni sem tud nélküle, hiszen a szöveg megszerkesztettségének, felépítésének, integritásának és koherenciájának, szerkezeti egységeinek megítélésében komoly jelentőséggel bír; a hatástörténeti típusú megközelítés számára való fontosságára pedig talán szükségtelen további magyarázatot vesztegetni.

2. A kora újkor retorikai rendszereinek egészét tekintve, minden bizonnyal a retorikai műnemelmélet volt az a stúdium, amely az antikvitásból hagyományozódott és a humanizmus által föltárt retorikaelméleti hagyomány legnagyobb szabású megújítását volt képes végrehajtani. Természetesen az invenció, a diszpozíció, az elokúció, sőt a memória és a pronuciáció diszciplináris készletét adó fogalmakat is állandóan új és új kombinációkba állították, és e dinamikusan változó kombinációk alapján a kora újkori retorikai eszmetörténet hallatlanul tagolt, változatos irányzatainak, törekvéseinek mozgalmas összkepe rajzolható fel,¹³ ám többnyire a korábban is rendelkezésre álló készlet egyes elemeit mozdították odébb vagy a hierarchia, vagy az extenzívebb és a specializáltabb jelentéstulajdonítás fokozatain. Mintha egyedül a prédikációirodalom műnemi leírásának kísérlete állította volna a korabeli teoretikusokat olyan kihívás elé, amely nem volt megoldható pusztán az örökölt fogalomkész-

---

kációkban, [Szigetmonostor], WZ Könyvek (Szépműves Bt.), [2010]. Az általa tanulmányozott kapcsolatok egy részhalmozásának feldolgozására korábban Hargittay Andrea vállalkozott: HARGITAY Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001/5–6, 638–656. Legújabbban: HAJTMAN Kornél, *Pázmány Péter hatása a XVIII. századi szlovák prédikációirodalomra: Mokos Domokos sexagesima vasárnapra írt prédikációjának forrásáról*, Kalligram, 2012/6, 38–44.

¹¹ HARGITAY Emil, *Pázmány és a kompiláció* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 205–214; *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006; Uő, *A Pázmány kritikai kiadás* = HARGITAY, *Filológia, eszmetörténet és retorika, i. m.*, 11–18.

¹² PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, kiad., utószó HARGITAY Emil, Bp., Balassi, 2000; PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITAY Emil, Bp., PPKE BTK, 2010.

¹³ KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007; Uő, *The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements* = *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, ed. Steven J. REID, Emma Annette WILSON, Farnham, Ashgate, 2011, 205–225.

let elemeivel, hanem radikális kiegészítéseket, megújításokat tett szükségessé. A *genus didascalicum* műnemi fogalmának eredetkontextusából világos, hogy az antikvitás szónoki műnemeinek hármas rendszerén másfélezer év után az első nagyobb hatású átalakítást megtevő Melanchthon a protestáns prédikáció leginkább kívánatosnak és szükségesnek érzett tartalmi összetevője miatt találta elégtelennek a korábbi kategóriarendszert. Valamivel később a marburgi egyetem professzora, Andreas Gerardus Hyperius (1511–1564) ugyannerre a problémára adott radikálisan különböző választ, az antikvitásból örökölt humanista műnemi kategóriarendszert teljességgel félretolva, és helyette bibliai eredetű, ötös tagolású műfaji beosztást javasolva a homiletikai gondolkodásban. Ma már elég ismertnek mondható mindkettejük felvetésének recepciótörténete,¹⁴ így talán nem szükséges a jelen alkalommal részletesen felidézni, hogyan akasztotta meg a melanchthoni ötlet jó egy évszázadig tartó, széles körben való érvényesülését mindenekelőtt Vossius recepciója, és hogyan kapta fel Hyperius beosztását a 16. század végén a nemzetközi kálvinizmus homiletikája, hogy *műfajai*-ból az *usus*oknak teret adó prédikációs beszédrészeket faragjon.

Persze korántsem bontottuk még ki ennek a történetnek minden szálát: magam például nagyon szívesen kiegészíteném a Hyperius-recepcióról már elmondottakat François Lambert (1486–1530) hatásának történetével. Ez az obszerváns ferencesből lett konvertita ugyanis a német birodalom legkorábbi lutheránus alapítású *studium generaléjának* (1527) első teológiaprofesszori nemzedékéhez tartozott, Hyperiusnak tehát – akivel személyesen sohasem találkoztak – hivatali elődje volt, és spirituális és antiintellektuális elemekben bővelkedő *De prophetiája* (1526), félreeső helyen ugyan, de tartalmazza a hyperiusi beosztás csíráját.¹⁵ Mármost ha tudjuk, hogy Lambert felfogását kevés számú újabb értelmezőinek egyike a kora újkori protestáns retorika entuziaszta pillanataként jellemezte,¹⁶ figyelemre méltónak találhatjuk az egyes elemekben Hyperiuszal felvethető szemléleti rokonságát is, meg Lambert-nak a 17. század végi Németországban az ortodox lutheranizmus körében való kiaknázását is,

¹⁴ KECSKEMÉTI GÁBOR, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a genus didascalicum elméletét) = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ, ORLOVSZKY GÉZA, Bp., Gondolat, 2007, 217–227; Uő, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 2003/4–5, 367–398; Uő, *The Role of Early Protestant Homiletics in the History of European and Hungarian Literary Thought = Die Ideologie der Formen. Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn: Arbeitsgespräch*, 27–28. Oktober 2003, Debrecen, Institut für Literaturforschung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest), Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung, Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel), Institut für Germanistik, Universität zu Debrecen (Debrecen), hg. József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH, Bp., Balassi, 2006, 51–66.

¹⁵ FRANCISCI LAMBERTI AVENIONENSIS, *Commentarii de prophetia, eruditione et linguis, deque litera et spiritu. Eiusdem Libellus de differentiis stimuli carnis Satanae nunciis, et ustionis*, Argentorati, 1526, 106r–v.

¹⁶ OLIVIER MILLET, *La Réforme protestante et la rhétorique (circa 1520–1550) = Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne 1450–1950*, publiée sous la direction de Marc FUMAROLI, Paris, Presses Universitaires de France, 1999, 259–312, 296.

ahol művének kivonatát homiletikai normaként érvényesítették.¹⁷ Ezeknél azonban sokkal fontosabb dolgokra szeretnék most figyelmeztetni. Metaelméleti rendszerek ritkán mutatják ki az irodalmi tendenciák összetételét és változásait olyan érzékenységgel és markáns egyértelműséggel, mint a vázolt műnemelméleti elgondolások dinamikája. A racionális-intellektuális tanító-értekező felekezeti diskusszió egyfelől a klasszicizmus vossianus elvekkkel leírható diskurzusának adja át a helyét a 17. század elején, másfelől az érzelemkeltés tesz szert olyan erősebb jelentőségre, amelynek az öt hyperiusi haszon közül a nem-didaktikus természetű három képes megfelelő artikulációs keretet biztosítani.

3. Hogy az affektivitás kifejezőeszközei jelentős mértékben játékban vannak a régi magyar prédikációirodalomban, azt azon kevés jellegzetesség között tarthatjuk számon, amelyeknek a felismerésére már a modern kori kutatás kezdetén sor került. Bitskey István 1979. évi monográfiájából tökéletesen időtállóan bizonyult annak a kifejtése, hogy Pázmány prédikációi nem dogmatikus-intellektuális természetűek, hanem a szónoki célkitűzések közül leginkább a *movere* kívánalmát teljesítők.¹⁸ Az azóta megjelent nemzetközi és – elsősorban Tasi Rékának köszönhető¹⁹ – hazai szakirodalom bővelkedik annak a kifejtésében, hogy a 17. századi prédikációirodalomban összességében is az ókeresztény teológiai irodalom jelentős részének az a szemléleti alapelve válik fontossá, amely szerint Isten mibenléte, nagysága, hatalma és szeretete nem fogalmi módon, hanem az érzelmi átélés eszközeivel ragadható meg érvényesen. Az adekvát kifejezés problémájával szembesülő homiletika az affektivitás hatásesszökeinek kiterjedt ajánlásával tudta meghaladni a nyelv analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétjével ruházta fel a szentbeszédet.

A homiletika által elfoglalt e teoretikus pozíciók a legartikuláltabbak a régiség mezőnyében azok közül a reflexiók közül, amelyek a poétikai és az esztétikai gondolkodás 18. század végi elmozdulásait elővételezik, és amelyek egyben az *aiszthészisz*-elvet hangsúlyozó mai hermeneutikai iskolák szemléleti előfutáiraiként regisztrálhatók. Ki-

¹⁷ Paulus ANTONIUS, *Monita homiletica e Commentariis Francisci Lamberti Avenionensis de Prophetia, collecta*, [Halaie Magdeburgicae], 1697; Uő, *Elementa homiletica, in materiam ac usum cum praelectionum, tum exercitiorum et censurarum etiam, quae in hoc genere fieri solent. Accedunt Monita homiletica e Fr. Lamberti de Prophetia Commentariis fideliter collecta*, Halaie Magdeburgicae, 1707. Esetleges magyarországi hatásáról: NAGY Barna, *Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra = A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, 193–301, 244, 295.

¹⁸ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világlép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979.

¹⁹ TASI Réka, *17–18. századi katolikus prédikációk küzdelme a kimondhatatlannal: A távolban maradó transzcendencia és a távolság megszüntetésének vágya a nyelvben*, Könyv és Könyvtár, 2004, 65–85; Uő, *Az affektusok retorikája és Kelemen Didák prédikációi = Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére: A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2008, 9–17; TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

mutatható Démétriosz (a *Peri herméneiasz* szerzője), Halikarnasszoszi Dionüsziosz, Hermogenész és Longinosz jelentős hatása a kora újkori prédikációirodalomra, amely így közelebb járt Démoszthenész érzelmi hatásához, mint Iszokratész és Cicero csiszolt bőségéhez. Szükségtelen bizonyítani, hogy a felsorolt hellenisztikus szerzők a 18. század második felében a poétikai gondolkodást megújító, erős elméleti érdeklődést ébresztő, legfontosabb tekintélyek közé tartoznak.²⁰ Többek között tehát a prédikációirodalomban kezd érvényesülni az a produktív szerep, amelyet majd a pietista hermeneutikák²¹ juttatnak az affektusoknak a jelentésszemioziszban, bár hosszú még innét az út a nem-intellektuális, ezért taníthatatlan, csak beleéléssel megszerezhető, gyakorlással képezhető érzéki-érzékletes megismerésről és ízlésről kialakított felfogásig és a nem-fogalmi megismerő lélekrészeknek juttatott kitüntetett szerepig.²² A több hazai műhelyben is imponáló számszerűségben folyó prédikációtörténeti vizsgálatoknak mindenesetre megvan az esélyük arra, hogy bekapcsolódjanak a 18–19. század fordulóján lezajlott paradigmatis irodalmi fordulat irányába mutató tendenciákról szóló diskurzusba, ezáltal a régi irodalom jellegének és meghatározó vonulatainak bizonyos mértékű újrasúlyozásába.

Nem kevesebbet lehet tehát a fentiek nyomán kijelenteni, mint hogy az affektivitás olyan korszakfogalomként értett képleteivel, mint amilyenek a szentimentalizmus és a romantika, ezáltal pedig az emocionalitásnak a posztromantikus irodalmi episztémében kitüntetett szerepével a régi irodalom korpuszából a leginkább összemérhetőnek mutató, azonfelül nemcsak tipológiai, hanem genetikusan szálakkal is odaköthető szövegcsoporthoz a kegyességi irodalom műfajaiban alakult ki. A prédikációirodalomnak az ad különös jelentőséget e műfajcsoport tágabb halmazán belül, hogy körülötte olyan egyidejű elméleti irodalom is létrejött, amely fel tudta mérni és fel tudja mutatni ma is az antropológiai érintettség nem-fogalmi, nem-rationális faktorainak centrumképző, paradigmateremtő potenciálját. Úgy látszik, nemcsak a szöveg, még a metaszöveg is konstituálhat referenciát. Kérdés, hogy ha ezt az irodalomtörténet is referenciaként használná fel – hát mi is van a kezében.

²⁰ Debora Kuller SHUGER, *The Christian Grand Style in Renaissance Rhetoric*, Viator, 1985, 337–365; Uó, *Sacred Rhetoric in the Renaissance = Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, hg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 121–142, 138–140.

²¹ Tanulságos vita a pietista hermeneutikáról és Gadamer arra tett hivatkozásáról: KISBALI László, *A filológia bosszúja avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Késérü Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERÜ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE, 1997, 263–279; VAJDA Károly, *Ontikus kritika és ontológiai krízis*, Holmi, 1999/6, 792–801; OLAY Csaba, *Megjegyzések Kisbali László hermeneutikatanulmányához*, Holmi, 1999/6, 801–804; KISBALI László, *A filológia bosszúja II: Gadamer esete a pietista hermeneutikával – még egyszer*, Holmi, 1999/7, 920–943; KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Bosszú és filológia: Kommentár Kisbali László A filológia bosszúja című írásához*, Holmi, 1999/7, 943–948; FEHÉR M. István, *Hermeneutika és filológia: pietizmus és felvilágosodás*, ItK, 2004/1, 56–109.

²² Alfred BAEUMLER, *Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában* Az ítélőerő kritikájáig, ford. V. HORVÁTH Károly, Bp., Enciklopédia, 2002.

GÁBOR KECSKEMÉTI

*Results and Future Tendencies in the Research of Early Modern
Sermon Literature in Hungary*

The research of Early Modern sermon literature in Hungary has achieved significant results in the past decades. The research has covered the availability and interpretation of the texts as well as the historical understanding of the meta-discourse of theoretical reflection on preaching. In my opinion, however, we do not always make a clear enough distinction regarding when and to what extent we deliver the work of a literary historian. This study highlights three approaches based on which we do not simply chase the references of the texts but aim at examining their auto-referential characteristics.

1. Two quite different schools of literary studies have a common interest in understanding the intertextuality of sermon texts. Structural description cannot make a move without intertextuality as it has great significance in judging the structure, formation, integrity, and coherence of texts; while its importance for the approach of reception history is obvious.

2. Regarding all the rhetorical systems of the Early Modern Age, rhetorical genre theory was the one which initiated the greatest renewal of the tradition of rhetorical theory that had stemmed from antiquity and had been revealed by Humanism (Melanchthon's *genus didascalicum*; Hyperius' five homiletic *genera*). The widespread prevalence of Melanchthon's idea that had lasted for a century was halted by Vossius' reception, that is, rational-intellectual teaching-disserting confessional discussion gave its place to the discourse of Classicism at the beginning of the 17th century. Hyperius' classification was cherished by the homiletics of international Calvinism at the end of the 16th century; it turned his literary *genres* into those *parts* of the sermon text that give space to the *usus*. In the second half of the 17th century, in a Lutheran milieu, provoking emotions got a greater significance – the three non-didactic kinds of Hyperius' five gains could still provide an appropriate framework to it.

3. Out of the reflections that anticipate the late 18th-century theses of poetic and aesthetic thinking, the theoretic positions occupied by homiletics are the most articulated ones in the field of alterity. In the corpus of previous literature, the text group, which can be most evidently compared to the unique role that emotionality would have in post-romantic literature, had developed in the literary genres of piety.

Latin nyelvű forrásszövegek műfaji átalakulása a magyar nyelvű kódexirodalomban

(Hugo a Sancto Caro sermója az *Érsekújvári Kódexben*)*

Az *Érsekújvári Kódex* új kiadásának előszaván dolgozva fontos műfaj történeti kérdések is felmerültek,¹ a prózai kegyességi műfajok rendszeréről rendezett konferencia megfelelő alkalom volt, hogy ezekből legalább egyet felvessünk. Az 584 oldal terjedelmű, nagyalakú *Érsekújvári Kódex* vegyes tartalmú. A kötet összeállítója, legfőbb másolója és a másolt szöveg gondozója Sövényházi Márta, Nyulak szigeti domonkos apáca. A kézirat 1529 és 1531 között készült, egyidőben egy kis imádságoskönyvvel, a *Thewrewk-kódexszel* (1531), amelynek másolásában Sövényházi ugyancsak közreműködött. A margitszigeti másolóműhelynek ez a két utolsó emléke. Az *Érsekújvári Kódex* az egyetlen miniatúrákkal díszített kódexünk.

A kolostori scriptorium és könyvtár megteremtője Ráskay Lea volt 1510 és 1522 között.² Öt kódexe maradt fenn: valamennyi közösségi (vagys káptalantermi vagy étkezés alatti) felolvasásra szánt, tartalmát tekintve homogén kötet: a *Szent Domonkos élete*, a *Margit-legenda*, a *Cornides-kódex*, mely az egyházi év nagy ünnepköreire és a szentek ünnepeire tartalmaz prédikációkat és legendákat az ünnepek rendjében, a Mária-legendákat tartalmazó *Horvát-kódex* és a *Példák könyve*. A kolostor többi kódexére is jellemző a homogenitás. Ezekkel szemben az *Érsekújvári Kódexben*, amely meghaladja a Ráskay Lea által másolt kódexek összterjedelmét, valamennyi kegyességi műfaj megjelenik. Egy korábbi tanulmányban már felvettem azt a kérdést, hogy vajon mi készítette a Ráskay Leát követő generáció vezető scriptorát a korábbi, fejlettebb gyakorlat feladására, s egy teljesen heterogén mű összeállítására. Feltehetően a török fenyegetés. Míg a Karthauzi Névtelen által kompilált *Érdy-kódex* – méreteiben csak ez hasonlítható az *Érsekújvári Kódexhez* – műegész, legalábbis szándékában egy egész évet átfogó prédikációgyűjtemény, az *Érsekújvári Kódex* egy fél könyvtár, amely bármikor könnyen mobilizálható volt.³

A vizsgálódást érdemes Sövényházi Márta szerkesztői szándékának és másolói gya-

* A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban, a K 72105 számú OTKA-támogatással készült.

¹ *Érsekújvári Kódex 1529–1531*, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, valamint digitalizált változata CD mellékletként, kiad. HAADER Lea, bev. MADAS Edit, HAADER Lea, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete, MTA Könyvtára, Tinta, 2012.

² HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely*, MNyT, 2004/2, 196–205.

³ MADAS Edit, *Az Érsekújvári Kódex mint a menekülő apácák hordozható könyvtára és két új forrásazonosítás = Szöveg-emlék-kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, Gondolat, 2011, 91–104.

korlátának megismerésével kezdeni, áttekinteni a kódex témaköreit, és magyarázatot elni a zilált szerkezetre. Műfaji kérdéseket csak ezután érdemes felvetni.

Az első szerkezeti egység a 310. oldallal zárul, teljes egészében Sövényházi Márta gondosan felépített, saját kezével másolt műve. Három fontos témakört fog át: az első egy rendszeres, de műfajilag változatos szövegegyüttes hamvazószerdától pünkösdig, a középpontban Krisztus kínszenvedésével és feltámadásával (1–12. tétel). A második tartalmi egység fő műve a 19. századig Szent Bernátnak tulajdonított *Liber de modo bene vivendi*, az erényes, elmélyült szerzetesi életre nevelő tanítás (17. tétel), melyet a témához kapcsolódó példák és „tanulások” egészítenek ki (13–16. és 18–25. tétel). A harmadik témakört a halállal kapcsolatos szövegek jelentik: a halálra való készenlétet életünk során, és konkrét teendőinket annak küszöbén (26–28. tétel). A miniatúrák a passiószövegeket és a halálszövegeket illusztrálják. A rendezőelv tehát tematikus. A szerkesztetlenség érzete abból adódik, hogy az ívfüzetek végén (technikailag ezek jelentik a kódexek alapegységeit) egy-egy mű befejeztével gyakran maradt néhány üres levél, s ezekre Sövényházi utóbb a témához illő, de a kontextusba mégsem teljesen szervesen illeszkedő újabb szövegeket másolt. A három tartalmi rész funkciója különböző. Az első az egyházi év rendjét követi, és közösségi felolvasásra készült. Magát a devóciós passiót felolvasásra és önálló elmélkedésre is szánhatták, a személyes elmélyülést a miniatúrák, a képi megjelenítés is segítette. A közösségi felolvasásra szánt szövegek második csoportja nem alkalomhoz kötött. Ezek a kolostori életre vonatkozó lelki és gyakorlati tanítások az év minden napján aktuálisak voltak. A kolostorban az apácák azonban nemcsak éltek, hanem itt is haltak meg. Gyakori esemény volt ez a nagy lélekszámú kolostorban, amire tudatosan készültek, s a haldoklót sem csak ápolták, hanem lelkileg is felkészítették a végső számadásra.

A második nagy szerkezeti részben (311–584.) a szentek élete dominál, de különféle prédikációk, exemplumok, rövid „tanítások” ékelődnek közéjük, így tartalmilag kevésbé szerves, mint az előző rész. A legfontosabb szöveg ebben a részben *Alexandriai Szent Katalin* 4074 soros *verses legendája*. Sövényházi Márta csak ezzel a mintegy 70 oldalas, műfaját tekintve egyedülálló művel, s néhány hozzá kapcsolt rövid tanítással szerepel itt. Vele párhuzamosan ekkor négy másik kéz is dolgozik a kódexen. Végül a két részt egybekötötték, és Márta soror gondosan korrigálta a szövegeket. Egy olyan sokoldalú mű jött létre, mely mind közösségi felolvasásra, mind magánhasználatra alkalmas volt, és tökéletesen kiegészítette a már meglévő könyvtárat.

E viszonylag hosszú bevezető után térünk át közelebbi témánkra, a prédikáció műfaji kérdéseire. A kódexben – húsvétal kezdődően – minden nagy ünnepre olvasható prédikáció. A pünködsi prédikáció tipikus példa (149–161.): az ünnep evangéliumából kiemelt citátumra épül a beszéd, melynek forrása Temesvári Pelbárt 35. számú pünködsi sermója. A műfaj és a kompilációs technika jól ismert. A beszéd szerkesztője ugyanazt csinálta, mint amit a Karthauzi Névtelen a legnagyobb rendszerességgel: vázlatos latin modell-sermókból felolvasásra szánt, jól érthető és követhető folyamatos szöveget

alkotott. A magyar nyelvű kódexirodalomban a felolvasásra szánt prédikáció a tipikus műfaj. Egy adott ünnephez kötődik, s gyakorlatilag a prédikáló pap személyes jelenlétét pótolja a közösségi felolvasás során. Alapvetően abban különbözik az élszóban elhangzó prédikációtól, hogy a szöveg a leírással véglegesül.

Itt érdemes kitérnünk arra, hogy Sövényházi Márta milyen egyéb, nem sermókból kompilált-fordított szövegeket nevez még prédikációnak, vagyis hogy számára mi a műfaj legfontosabb kritériuma. Két ilyen esetet idézünk. A kódexben a már említett terjedelmes, miniatúrákkal ellátott devóciós passió előtt János evangéliumának 11. fejezete kapott helyet. (74–77.) A Máté evangéliumán alapuló passió virágvasárnapkal kezdődik, a Jánostól idézett fejezet a virágvasárnapot megelőző eseményeket beszéli el, Lázár feltámasztását, s hogy a főpapok elhatározzák Krisztus megölését. Nincs címfelirat, mely utalna a bibliai locusra, a szövegkezdő iniciáléban a vércseppekkel borított Szent Arc látható Veronika kendőjéről,⁴ s az első hét sor vörössel van írva. A szöveg fölötti margón Sövényházi utólagos bejegyzése olvasható: „Siket péntekre való prédikáció”. Abban az értelemben prédikáció, hogy közösségi felolvasásra szánták a virágvasárnapot megelőző pénteken (siket péntek), de nem mint a nap evangéliumi perikópáját,⁵ hanem mint közvetlen bevezetést a vasárnap kezdődő passióhoz. A passió után egy több részből egybeszerkesztett húsvét vasárnapi olvasmány következik, melyet Sövényházi ugyancsak prédikációnak nevez: „Húsvétnek szentséges innepéről való prédikáció” (103–123.). Húsvét vasárnapi közös felolvasásra készült, ennyiben következetes a műfaji besorolás. Az apokrif *Nikodémus-evangélium* alapján beszéli el a Krisztus sírba tétele utáni eseményeket, beleértve a pokolra szállást, s szintén az események megjelenítésére szorítkozik a feltámadást követő találkozások elbeszélésekor. A kódexszerkesztő, másoló Sövényházi Márta számára tehát egy adott ünnepre vonatkozó, közösségi felolvasásra szánt szöveg a prédikáció, függetlenül annak forrásától vagy a skolasztikus sermoszerkesztés szabályaitól. Ő kész szövegeket rendez el, és tartalmi alapon határozza meg a funkciójukat. A vele szinte egy időben dolgozó Karthauzi Névtelen viszont, mint prédikációszerző, nem tekinthetett el az *ars praedicandi* írott és íratlan szabályaitól.

A kódexben helyet kapó további műfajok közül az alábbiak vannak még a rubrikákban megnevezve: a bibliai perikópák („Ez szent *epistola*, kit olvas anyaszentegyház” [127.]; „Kezdetnek *evangéliumok*, kik böjtnben naponként olvastatnak” [1.]), a szekvenca (az *episztola* és az evangélium közötti liturgikus helyét megőrizve: „*Prosa diei festi*”, „Ez szentséges *dicséretet* mondja és énekli anyaszentegyház” [129.]), az imádság („ez ige

⁴ Wehli Tündének sikerült a képet egy *Sudarium Christi* fametszettel azonosítania. WEHLI Tünde, *Az Érsekújvári Kódex illusztrációi: Könyvfestés a margitszigeti dominikánák kolostorában 1530 körül = „Látjátok feleim...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Az OSZK kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28. Katalógus, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009, 159–170/169.

⁵ Az első rész (Jn 11, 1–45) a szenvedés vasárnapja előtti péntek evangéliuma, a folytatása (Jn 11, 47–54) valóban a „siket pénteki”, vagyis a virágvasárnapot megelőző péntek evangéliuma.

után ez *imádságot* mondjad” [32.]), a legenda („Dicsőséges Szent Flórián *élete*” [353.]), az exemplum („Kezdetnek idvesség *példák*” [544.]) és az elmélkedés („Jézus Krisztusnak kínjáról való *igyekezet* avagy *gondolat*” [26.], „Vége vagyon ez Krisztus kínjáról való *elmélkedésnek* avagy *gondolatnak*” [64.]).

A legtöbb szöveg a címfelirata szerint – ha az nem csupán a tartalomra utal – *tanulság*, azaz tanítás. Ezek egy része latin sermonariumokból van kiemelve és az új funkcióhoz adaptálva. A szövegek fordítói a prédikáció műfajában járatos szerzetesek. Szövegátalakító tevékenységüket és fordítói teljesítményüket csak a latin forrásszövegek tükrében lehet értékelni, nem beszélve a latin nélkül értelmezhetetlen fordítási vagy másolási hibákról.

Az *Érsekújvári Kódex* előszavának írása közben két magyar szöveg latin eredetijét sikerült azonosítanom. Az egyik a kódex 16. tétele, rövid tanítás arról, hogy az igaz szerzetes el van temetve a világ számára. Az alig egy oldalnyi textus (168.) forrása Iacobus de Voragine nagyszombati beszédének egy részlete.⁶ A másik, jóval terjedelmesebb fejezet (534–541.) jó lehetőséget kínál a műfajváltás nyomon követésére. A kódex 56. tételének címfelirata: „Itt immár kezdetik az öt jószágookról való igen szép tanúság ezenképpen”. Az öt jószág pedig a bűnbánat három szakaszát jelenti, a szív töredelmét, a gyónást és az elégtétel három formáját, a böjtöt, az alamizsnát és az imádságot. A forrás a 13. századi híres párizsi domonkos teológus, később kardinális, Hugo a Sancto Caro nagyböjt negyedik vasárnapjára írott második beszéde.⁷ Hugo éppen azon prédikátorok egyike, akik a párizsi egyetemen létrehozták a skolasztikus sermo műfajt. Sermonariuma csak kéziratos formában terjedt, de a jelek szerint ismert volt a 16. század eleji Magyarországon is.

⁶ Lásd MADAS, *i. m.*

⁷ Az idézett műhelytanulmányban már jeleztem, hogy mindkét forrásszöveg megtalálását az internetnek köszönhetem, és persze a szerencsének, hogy a magyar szöveg néhány szókapcsolatát sikerült megfelelően visszafordítani latinra. Nicole Bériou kezdeményezte a lyoni egyetemen Iacobus de Voragine sermóinak elektronikus kiadását: http://thesaurus.sermones.net/voragine/document.xsp?id=sermo_285&list=dis&d is=dis_10 (Letöltés ideje: 2013. június 22.). Hozzá írta kedves honfitársunk és kollégánk, Bartkó János is a Hugo a Sancto Caro sermóiról szóló PhD-értekezését és szövegkiadását. A disszertáció hozzáférhető az egyetem honlapján: *Un instrument de travail dominicain pour les prédicateurs du XIIIe siècle: Les Sermones des evangeliiis dominicalibus de Hugues de Saint-Cher (†1263): Édition et étude*, Lyon, 2003. http://theses.univ-lyon2.fr/documents/lyon2/2003/bartko_j#p=0&a=title (Letöltés ideje: 2013. június 22.) A tanulmány önállóan is megjelent: BARTKÓ JÁNOS, *Un prédicateur français au Moyen Age: Les Sermons modèles de Hugues de Saint-Cher (+1263)*, Veszprém, Pannon Egyetemi Kiadó, 2006. A kitűnő disszertációt már korábban is ismertem, sőt, megvolt a könyvespolcomon, de nem is gondoltam rá, hogy az *Érsekújvári Kódex*hez forrást jelenthet. Itt szeretném megköszönni Bartkó Jánosnak, hogy az általa gondozott szöveget, melynek évtizedes személyes ismeretségünket köszönhetjük, most felhasználhatom, s együtt bizonyíthatjuk, hogy Hugo a középkori magyar nyelvű irodalomban is jelen volt.

A két szöveg összehasonlító elemzése⁸

Hugo a Sancto Caro: <i>Sermones de evangelis dominicalibus</i> , Sermo 39. (Paris, Mazarine 1026, ff. 54vb)	Érsekújvári Kódex (p. 535–541)
[Dominica IV in Quadragesima] Item de eodem	Itt immár kezdetnek az öt jószágokról való igen szép tanúság(ok) ezenképpen
<u>Erat autem proximum Pascha etc. (Io. VI,4). Veniens ad Christum multitudo magna immimente Pascha, quod transitus interpretatur⁹ et est dies festus non quorumlibet, sed Iudeorum, id est confitentium, de V panibus et duobus piscibus reficitur. Nam transeuntes de presentis vite exilio in gloriam felicitatis eterne, reficiuntur a Domino salutifero penitentiae cibo, qui cibus per quinque panes ordeaceos et duos pisces designatur.</u>	

A sermonarium az ünnepek rendjében épül fel, a jelen ünnep nagybőjt negyedik vasárnapja. A címfelirat jelzi, hogy ez már nem az első beszéd erre a napra. A sermo bibliai citátumra épül, amely a vasárnap evangéliumának eleje, de a csodálatos kenyérszaporításról szóló egész evangéliumi perikópa ide értendő. Nagybőjtben vagyunk, Hugo a bűnbánatról kíván beszélni. A szófejtés tudós eszközével teremt kapcsolatot az evangélium és a penitencia között: a héber *pascha* ‘átmenet’-et jelent, a húsvéti bűnbánattal élők átmenetét az örök dicsőségbe. Az üdvös penitencia eledelét jelképezi az öt árpakegyér és a két hal. A beszéd ennek a metaforának a kifejtése. A magyar változat csak címfeliratot ad, elhagyja a liturgikus keretet, és kilép a metaforából is. A latin *panis* (kenyér) a magyarban egyszerű ‘jóság’, ‘dolog’ lesz.

Isti ergo quinque panes sunt illa V, que sunt necessaria cuilibet penitenti, scilicet cordis contritio, oris confessio et tres partes satisfactionis, scilicet ieiunium, elemosina et oratio. Et bene sunt ordeacei panes isti, quia asperi. In cordis enim contritione est dolor. In oris confessione pudor. In operis satisfactione labor.	Ez öt jóságok kellemetesekek minden penitencia tartó embernek, tudnia mert szívnek töredelmessége, szájnak gyónása és elégtételnek három részei, tudnia mert bőjt, alamizsna és imádság. És jól mondatnak jóságoknak , mert igen kemények, mert a szívnek töredelmességében sérelem vagon, a szájnak gyónásában szemérem, a művelkedetnek elégtételében munka.
--	--

Az átalakításnak vannak rizikói, könnyen születnek hibák, ha nem elég gondos a szerkesztő. A latin megjegyzi, hogy milyen jó, hogy árpakenyerekről van szó, mert azok ke-

⁸ Fettel jelöljük az egymásnak megfelelő, de tudatosan átalakított kifejezéseket, és aláhúzással emeljük ki azokat a részeket, amelyeknek a másik nyelven nincs megfelelőjük. Az *Érsekújvári Kódex* szövegét mai helyesírásra írtam át, a nyelvjárási sajátosságokat is elhagyva, mert még így sem könnyű a megértése.

⁹ Matthias THIEL, *Grundlagen und Gestalt der Hebräischkenntnis des frühen Mittelalters*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1973, 380–381.

mények, és ez a keménység jellemzi a bűnbánatot is. A magyar fordításban ugyanennek nincs sok értelme: „És jól (méltán) mondatnak **jószágoknak**, mert igen kemények...”. Az öt árpakenyér, illetve jószág tehát a szív töredelmessége, a száj gyónása és az elégtétel három része, a böjt, az alamizsna és az imádság. A latin sermo első, terjedelmesebb részét ez az ötös felosztás határozza meg, a második rész a két hal metaforáját fejti ki, amelyek a félelmet és a reménységet jelképezik. A magyar „tanítás” csak a bűnbánatról szóló első részt veszi át.

(1.) Primus itaque panis est cordis contritio. Et dicitur contritio quasi simul vel ex toto tritio.	Első jószág mondatik szívnek töredelmessége. És mondatik töredelmesség mindenestül egybe töredelmességgel töretett szív.
	Kiráól úgy mondatik: <i>Metéljétek meg ti szíveteket</i> (Joel 2,13). Ez töredelmesség kedig mondatik a sérelemnek, kit ember a bűneiért vall gyónásnak és elégtételnek szándokával, kiról úgy mond Szent Ágoston:
<i>Et valet amplius, quam totius mundi peregrinatio. Naum I,(3), In tempestate et turbine vie Domini. Notandum, quod in tempore tempestatis et turbinis primo turbatur celum et fit obscurum. Deinde veniunt tonitrua, postea pluvia. Deinde venit Sol, qui totum illuminat. Sic est de peccatore, cum incipit redire in viam Dei. Prius turbatur in anima bona turbatione pro peccatis. Deinde veniunt tonitrua, id est suspiria, postea venit pluvia lacrimarum et tandem venit Sol, id est Spiritus Sancti gratia, que etiam athomos sicut Sol, id est minora peccata facit cognoscere et totum hominem illuminat.</i>	<i>Szívnek töredelmessége többet használ, hogy nem mind ez világnak zarándoksága. Továbbá meg úgy vagon megírván: Vészben és ködökben Úrnak utai</i> (Naum 1,3). Tudni vagon, hogy vésznek idején először az ég megháborodik és homályos lesz, annak utána mennydörgések jönnek, és azok után napfény. Ezenképpen először ő lelkében jó háborúsággal megháborodik ember ő bűnén, annak utána könnyhullatásoknak esője, annak utána jó az napfény, azaz Szentlélek malasztja, és az mentől kisebb bűnöket is megismerteti, és embert mindenestül megvilágosít.
<u>Quare autem dolendum et flendum sit pro peccatis, quere infra in sermone „Videns Iesus civitatem etc.”</u>	

A latin sermovázlat valójában forrásanyag, amelyet egy másik prédikátor – szóban előadva – megelevenít majd, vagy egy másik prédikációgyűjteménybe átemel. A magyar fordító viszont egy hallás útján jól követhető szöveget kíván létrehozni. Ennek egyik eszköze, hogy a pontos bibliai locusok megadása helyett, amelyek a hallgatóság számára fölöslegessé, a fordító folyamatos szövegben utal arra, hogy idézet következik: „Naum I” = „Továbbá meg úgy vagon megírván”. Ezt a változtatást az összes citátum esetében elvégzi.

A magyar szövegben olvasható – aláhúzással kiemelt – kiegészítés ezúttal olyan tökéletesen illik a szöveggörnyezetbe, hogy feltételezhetően nem a magyar fordító-kompilátor munkája, hanem egy olyan latin szövegváltozatból származik, amelyben ez már benne volt. Ezt a feltételezést erősíti, hogy egy citátumot, a latin verziót kiegészítve, Szent Ágostonnak tulajdonít. Több ilyen eset is van. A fordítás alapján nem tűnik

olyan különlegesen kulturált szerzetesnek, aki könnyedén azonosít ismeretlen idézeteket. (Mindjárt az első mondat az érthetlenségig ügyetlen: „És mondatik töredelmesség mindenestül egybe töredelmességgel töretett szív”. A latin csak a *contritio* szót magyarázza itt.) A munkáján olykor apró részletek kihagyásával könnyít. Például, amikor arról ír, hogy a könnyhullatások esője után jön a napfény, a Szentlélek malasztja, amely a legkisebb bűnök is észrevehetővé teszi, kihagyja az ókori hasonlatot az atomokról, vagyis a beeső nap-sugárban láthatóvá váló porszemekről. Mivel erre csak utalás történik a latinban: ‘mint a nap az atomokat’, lehet, hogy nem ismerte a hasonlat alapját, ezért ugrotta inkább át. Az viszont magától értetődő, hogy nem veszi figyelembe, amikor Hugo a prédikációs kötet egy másik beszédére utal.

Ezután egy hét, a magyarban hat tagból álló distinkció következik:

(1.1–7.) Deinde sciendum, quod multa inducunt contritionem, <u>scilicet</u> :	És kell tudni, hogy hat vagyok, ki embert töredelmességre viszen.
(1.1.) Preteritorum peccatorum recordatio. Ysa. XXXVIII ,(15), <i>Recogitabo tibi etc.</i>	<u>Első</u> , elmúlt bűnökről való megemlékezet. Mert úgy mond próféta : Én minden esztendőimet meggondolom teneked, én Uram Isten, én lelkemnek keserűségében (Iz XXXVIII,15).
Eze. XXXVI,(31), <i>Recordamini viarum vestrarum</i> . Idem. XXVII,(30), <i>Eiulabunt (super te) voce magna etc.</i> Mich. III,(10), <i>Dole, satage etc.</i>	
(1.2.) Extremi iudicii expectatio. Ysa. XLIII ,(26), <i>Reduc in memoriam etc.</i> Iob. XXXI ,(14) <i>Quid faciam cum surrexerit etc.</i> Ieronimus : <i>Quociens diem iudicii cogito, toto corpore contremisco.</i> ¹⁰ <u>Idem</u> : <i>Sive bibo, sive comedo, sive aliquid aliud facio videtur semper auribus meis illa vox intonare: Surgite mortui, venite ad iudicium Salvatoris.</i> ¹¹	<u>Másod</u> , az utolsó ítéletnek várása. Meg úgy mond a Szent Izaiás próféta : <i>Hozz engemet, Uram, emlékezetedben, hogy ítéltesünk egyetemben</i> (Iz XLIII,26). Azután meg úgy mond az Szent Jób pátriárka : <i>Mit tegyek, mikor Isten felkelend ítélni? És mikor megkérdezend, mit feleljek öneki?</i> (Jób XXXI,14). Meg úgy mond a Szent Ieronymos : <i>Minészer az napról megemlékezem, mind szívemmel megijedek, mert akár egyem, akár igyam, akár valamit egyebet művelkedjem, mindenkor a félelmetes kiált tetszik szózatlaní én füleimbe mondván: KeljeteK fel halottak, jöjjetek az ítéletre.</i>
	Azután meg úgy mondatik: Mind nekiünk kell lennünk Krisztusnak ítélő széki előtt, hogy vi- gye mindegyikünk ő testének tulajdonit, mit művelkedett, akár jót, akár rosszat (2 Kor V,10).
(1.3.) Infernalium penarum precogitatio. Mt. XXII ,(13), <i>Ligatis manibus et pedibus mittite eum in tenebras exteriores etc.</i>	<u>Harmad</u> , pokolnak gyötrelméről való gondolat. Kiről úgy mondatik Szent Máté könyvében : <i>Kezei, lábái megkötözvén eresszéték az külső sötétségben, ott léssen siralom és fogaknak csikorgatása</i> (Mt XXII,13).

¹⁰ HIERONYMUS, *Contra Vigilantium*. „Quanto iratus fuero, et aliquid mali in meo animo cogitavero: et me nocturnum phantasma deluserit, basilicas martyrum intrare non audeo: ita totus et corpore et animo contremisco.” (PL 23, 349.)

¹¹ HIERONYMUS, *Adversus Iovinianum*. „Sive bibo, sive comedo, sive aliquid aliud facio, videtur semper auribus meis illa vox intonare: Surgite mortui, venite ad iudicium salvatoris.” (PL 23, 290.)

<p>(1.4.) Pro peccatis nostris Dei elongatio. <u>Iere. VI,(26), <i>Filia populi mei, accingere cilicio etc.</i></u></p>	<p><u>Ötöd</u>, Istentől mi bűnünk miatt eltávolításunk <u>avagy eloszlásunk</u>. <u>Meg úgy mond: <i>Az mi bűneink tettenek oszlást mi közöttünk és Isten között</i></u> (Iz 59,2). <u>Meg úgy mond az Szent Jób pátriárka: <i>Ő szent orcájától megháborodtam és őtet nézvén félelemmel megfoglaltatom, és még úgy mond továbbá, Isten meglágyítja én szívemet</i></u> (Jób XXIII,15–16). (A 4. és az 5. alosztás a magyarban fel van cserélve, a Jób idézet a latin 1.5.-ből került ide.)</p>
<p>(1.5.) Pro peccatis nostris Christi crucifixio. <u>Eze. XLIII,(10), <i>Fili hominis, ostende domui Israel templum etc.</i></u> <u>Ysa. XXVI,(17), <i>A facie tua, Domine etc.</i></u> <u>Iob. XXIII,(15–16), <i>A facie.</i></u></p>	<p><u>Negyed</u>, Krisztusnak bűneinkért való megfeszülése. <u>Mert úgy mondatik: <i>Krisztus megfeszítettett az mi vétkezetinkért</i></u> (I Kor. 15,3).</p>
<p>(1.6.) <u>Misericordie divine recogitatio.</u> <u>Eze. XVIII,(22), <i>Quacumque hora etc.</i></u> <u>Iere. XXXI,(9), <i>In fletu venient etc.</i></u></p>	
<p>(1.7.) <u>Rei amisse consideratio.</u> <u>Ephes. (V,5), <i>Scitote intelligentes, etc.</i></u> <u>I. Cor. VI,(9), <i>Nolite errare neque fornicari etc.</i></u> <u>Gal. V,(19), <i>Manifesta sunt opera carnis etc.</i></u></p>	<p><u>Hatod</u>, <u>Mennyországnak örömeinek és mind mennyei társasága</u> meghagyásunknak emléközete avagy figyelmezete. <u>Mint mond Apostol: <i>Mert ezt tudjátok értvén, hogy minden parázna avagy ferözetes nem vall örökséget Istennek országában, azért fertőzettek sem vallják Istennek országát</i></u> (Ef V,5).</p>

A magyar szöveg pontosabban és világosabban tagolt, mint a latin. Az alosztásoknál mindig ki van emelve, hogy minek hányadik pontjáról van szó. Az első kenyér, illetve jószág a szív töredelme. A latin szerint *multa* (sok), a magyar szerint *hat* dolog van, ami „embert töredelmességre viszen”. A prédikátor látványosan az ujjaival jelezte az alosztásokat, ami egy felolvasott szövegnél fel sem merült. Ezért szóval kellett kifejezni, hogy éppen hol tartanak. A bibliai citátumot a latin *incipit*tel adja meg, és egy *etc.* helyettesíti a folytatást, amelyet a pap szóban egészített ki. A magyar fordító értelmes citátumot ad, hiszen nem számíthatott arra, hogy a felolvasó apáca be tudja fejezni az idézetet. A fentiek segítségével a prédikációvázlatból folyamatosan olvasható és befogadható szöveg született a prédikátor gesztikulálása és szóbeli kiegészítései nélkül is. A magyar fordításban a 4. és 5. alosztás fel van cserélve, a 7. pedig elmaradt. A bibliai idézetek nem teljesen azonosak, de a magyar verzióban jobb az elrendezés és több esetben is megfelelőbb a citátum. Valószínűleg ezúttal is különbözött kissé a latin forrásszöveg a jelen változattól. A magyar fordítás ugyanakkor nagyon nehézkes. A latin nélkül egyenesen érthetetlen a hatodik pont: „Rei amisse consideratio” = „Mennyországnak örömeinek és mind mennyei társasága meghagyásunknak emléközete avagy figyelmezete”. A *res* értelmezése fontos volt, mert a ‘dolog’ nem volt elég konkrét, de az *amisse*-t nem sikerült jól visszaadni.

<p>(2.) Secundus panis est oris confessio. Et dicitur confessio quasi simul vel ex toto fessio (fassio), nam ille vere confitetur, qui totum fatetur vel fatur. Sed nota, quod multa exiguntur ad hoc quod sit confessio vera. Unde versus:</p> <p>Sit simplex, humilis confessio, pura, fidelis.</p> <p>Vera, frequens, nuda, discreta, libens, verecunda.</p> <p><u>Integra, secreta, lacrimabilis, accelerata.</u></p> <p>Fortis et accusans et sit parere parata.¹²</p>	<p>Második jószág</p> <p>Második jószág gyónás. És az gyónás mondatik mindenestől fogva való gyónásnak, mert az gyónik igazán, ki ő bűnét mindenestől megvallja. Sokak kedég kellemetesek arra, hogy a gyónás igaz legyen, mint ez versek mondják</p> <p>Legyen az gyónás együgyű, alázatos, tiszta és hű,</p> <p>igaz, gyakorlatos, mezítelen, ildomos, örömes és szemérmes,</p> <p>erős és ő magának vádolója, és kész legyen magát megkésztíteni.</p>
---	---

A „második jószág” a gyónás. Az „igaz gyónás” jellemzőit egy versike foglalja össze, ennek azonosításával sikerült eredetileg Hugo a Sancto Caro sermójához eljutnom. A 17 szükséges tulajdonság a következőkben 17 alosztást jelent. A fordításból a harmadik sor véletlenül kimaradt (‘egész, titkos, könnyezetes’), de a kifejtésük hiánytalan. Terjedelmi okokból nincs mód a teljes szöveg párhuzamos közlésére, hiszen a háromnegyed része még hátra lenne. Mivel az általános jellemzők többsége már előfordult, a következőkben csak a szerkezet tartóoszlopait és néhány jellegzetes helyet emelek ki.

<p>(2.1.) Ut simplex, scilicet ut se accuset, non alium. Ps. (LXXVI,7), <u>Meditatus sum in corde meo et exercitabar etc.</u> Idem. (LV,9), <i>Deus, vitam</i>, quasi dicat: non alienam, <i>annuntiavi tibi.</i></p>	<p><u>Először azért a gyónásnak együgyűnek kell lenni</u>, úgy tudnia, mert hogy ő magát vádolja, és ne egyebet. Azért úgy mond Szent Dávid: <i>Isten, én életemet</i>, nem egyébnek életét, <i>meghirdetem teneked</i> (Zsolt LV, 9)</p>
---	--

<p>Vera, id est non tacens verum, nec admiscens falsam. Unde non dicat in tempore confessionis se perpetrasse peccatum, nisi sciat vel credat inesse. In genere vero bene se debet dicere peccatorem. I Io. I,(8), <i>Si dixerimus, quoniam peccatum non habemus etc.</i> Ps. (LXXXIII,12), <i>Veritas de terra orta est.</i> <u>Glossa:</u> <i>De homine peccatore confessio nata est, cui dictum est: Terra es et in terram reverteris etc.</i> (Gen. III,19).</p>	<p><u>Ötödször kell lenni igaznak</u>, úgy hogy igazat el ne vesztegljen és hamisságot hozzá ne elegyítsen. Ne mondja, hogy tette ezt avagy amazt, hanem ha tudja avagy bizonyával hiszi tettét. Közönségest kedég méltán vallhatja magát bűnösnek. Mert úgy mondatik Szent Jánosnak első Kanonikájában: <i>Hogyha mondandjuk, hogy bűnt nem vallunk, mimagunkat elhíttjük és igazság nincs mibennünk</i> (I Jn 1,8). <u>Azért jelennem megmondja, miképpen avagy hány-szor vétkezett, alázatosságért hozzá ne tegyen és szégyenletében meg ne kevesbítse, avagy penitenciától való féltében.</u> Azért úgy mond Szent Dávid: <i>Igazság földből támadott</i> (Zsolt LXXXIV,12). A gyónás bűnös embertől született, <u>mert bizony föld.</u> Azért úgy mond: <i>Föld vagy és földbe mégy</i> (Ter III,19)</p>
---	--

¹² Hans WALTER, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1959, 18330.

A latin distinkció tagjai csak a pusztá jelzők, melyeket a fordító szintagmába foglal. Az ötödik alosztást konkrét, praktikus tanáccsal egészíti ki.

<p>Integra. Caveas ne verecundia ductus facias,¹³ sicut Iudas confessionem tuam. Tren. II,(19), <i>Effunde sicut aquam cor tuum etc.</i> Iob. XIII,(15), <i>Vias meas in conspectu eius arguam.</i> Ysa. XLVII,(2), <i>Tolle molam, mole farinam; discooperi crura, transi etc.</i> Ps. (XLVII,7), <i>Ibi dolores ut parturientis etc.</i></p>	<p><u>Tizenegyszer</u> egészsnek kell lenni. <u>Szent Ágoston</u> mondása szerint: <u>Őrizkedjél, hogy széremérséggel elhitettévé a gyónást el ne hagyj.</u> Meg úgy mondatik: <u>Önts ki az te bűneidet, miképpen vizet te szívedből (Jer Sir II,19).</u> <u>Nem mondja, mint tejet avagy bort, mert midőn a tejet kiöntéd valami edényből, a színe az edényben marad, ugyanaz is a bornak, mikor kiöntéd, az illatja ott marad, honnan kiöntéd.</u> <u>De az víznek nem marad semminemű illatja, sem íze.</u> Ezenképpen kell a gyónásnak lenni, szerelmes atyámfiai, mert úgy mondatik, <u>hogy te szívedet öntsed ki, mint vizet, hogy semminemű makula te szívedben meg ne maradjon</u></p>
---	---

A 11. alosztásban a latinnal szemben a fordítás ismét Szent Ágostonnak tulajdonít egy citátumot. Ezúttal sem valószínű, hogy az auktoritás megnevezése a fordítótól származnék. Nem így a mindennapi életből vett hasonlat a tej fölével és a bor illatával, melytől a viszonylag száraz szöveg megelevenedik. Ennek betoldása a magyar fordító leleménye lehet, s ő szűrja be a „szerelmes atyámfiai” megszólítást is, amely a latin prédikációvázlatban *műfajidegen* lenne.

<p>Accusans, ut dicat se commisisse peccatum ex propria malitia. Prov. XVIII,(17), <i>Iustus in principio etc.</i> II. Reg. Ultimo. (XXIV,17), <i>Ego sum qui peccavi, ego etc.</i> Augustinus: <i>Domine, si quid boni habeo, a te est, si quid mali, a me est.</i>¹⁴</p>	<p><u>Tizenhatodszor</u> vádolónak kell lenni, hogy a bűnt ő tulajdon gonoszságából, mondja, hogy tette. Mert úgy mondatik: <u>Igaz először ő magának vádolója</u> (Péld XVIII,17). Mint tón Szent Dávid, ki úgy monda: <u>Én vagyok, ki vétkeztem</u> (II Kir XXIV,17). Még úgy mondatik: <u>Ne igazítsad magadat Isten előtt, mert ő az szívnek ismerője. Akármint igazítjuk magunkat, szerelmes atyámfiai, bizony, igen jól tudja ő istensége minden mi voltunkat.</u> Szent Ágoston meg úgy mond: <u>Uram, ha valami jó én nálam vagyon, te tőled vagyon, de ha mi gonosz, az én tőlem vagyon.</u></p>
---	--

A „szerelmes atyámfiai” megszólítás a 16. alosztásban ismét betoldásban jelenik meg. A hallgatósággal való személyes kontaktusteremtés igénye is a felolvasandó szöveg jellemzője.

¹³ Auctor incertus (AUGUSTINUS?), *De vera et falsa poenitentia.* „Cautus sit poenitens ne verecundia ductus dividat apud se confessionem, ut diversa diversis sacerdotibus velit manifestare.” (PL 40, 1125.)

¹⁴ AUGUSTINUS, *In Ioannis evangelium tractatus,* CXXIV. „Tamen quomodo si quid mali sumus, a nobis sumus; ita quidquid boni sumus, ab illo, et per illum sumus.” (PL 35, 1706.)

Szerkezeti váz:

Tertius panis est ieiunium, quod est contra carnem. Triplex autem est ieiunium.	Harmadik jóság Harmadik jóság böjt, ki a testnek ellene vagon. Ennek értelmére kell tudni, hogy három nemű böjt vagon.
Primum ieiunium est corporale... Secundum est a gaudio temporalis se retrahere... Tertium est a peccatis omnino cessare...	– Első testi... – Másod böjt evilági örömtől való szenvedés... v Harmad böjt minden büntől szenvedés...
Notandum quod ieiunare debemus: Rationabiliter, ut caro tamen nutriatur... Hylariter, ut elatio caveatur... Frugaliter, ut pauper reficiatur...	Ennek jobb értelmére kell tudni, hogy háromképpen kell böjtölnünk. – Először okosan, úgy hogy a test csak megnyíhíttessék, de meg ne öletlessék... v Másodszor vígan... – Harmadszor kell böjtölnünk bővelkedéssel, hogy belőle szegények éljenek...
Notandum quod quatuor genera hominum ieiunant. Unde versus: Ieiunavit iustus, medicus, simulator, avarus...	Mert négy nemű emberek szoktanak böjtölniük, mint mondatik: Böjtöl igaz és orvos, képmutató és fősvény...
Commendatur autem ieiunium A loco... Ab auctore... A tempore...	Tudni vagon kedég, hogy a böjt hármakból dicsértetik: – Először a helyből, hol szereztetett... – Másodszor dicsértetik abból, mert Istentől szereztetett... – Harmadszor dicsértetik az időből...
Nota etiam quod ieiunium valet ad multa , scilicet: – Ad corporalem sanitatem conservandam... – <u>Ad carnem ne lasciviat reprimendam...</u> – Ad corporalem et spiritualem pulcritudinem servandam... – <u>Ad fugam demonum faciendam...</u> Ad Spiritus Sancti gratiam habendam...	Jelennen kedig a böjt hármakra kellemetes: – Először a testi egészségnek megtartására... – Másodszor kellemetes mind testi és mind lelki szépségnek vállalására... – Harmadszor kellemetes Úrtól bocsánatnak vállalására... (Ebből a distinkcióból két tagot kihagyott a fordító.)
Quartus panis est elemosina. Hic est contra mundum. Et notandum quod <u>triplex est elemosina</u> :	Negyedik jóság Negyed kenyér alamizsna, <u>mely jóság kenyérnek mondatik, ember a másvilágra eledelt szerez ez jósággal.</u>

A „Negyedik jóság” felirat alatt található az egyetlen hely az egész tanításban, ahol a latinak megfelelően kenyér szerepel. De rögtön meg is indokolja a kompilátor a szokatlan szóhasználatot: azért nevezi kenyérnek az alamizsnát, mert mennyei útravalót szerezhet vele magának az adakozó.

Szerkezeti váz:

<p>– Prima consistit in cordis contritione...</p> <p>– Secunda in proximi compassione...</p> <p>– Tertia est in manuali largitione...</p>	<p>– Első alamizna áll szívnek töredelmességében...</p> <p>– Másod alamizna felünkkel (felebarátunkkal) való egyben szenvedésben áll...</p> <p>– Harmad alamizna áll testi eledeleknek osztásában...</p>
<p>Nota, quod elemosyna</p> <p>Deum in membris suis satiat...</p> <p><u>Proximum illuminat...</u></p> <p>Amicos spirituales conservat...</p> <p><u>Temporaliter remunerat...</u></p> <p>A peccatis et a morte liberat...</p> <p><u>Gratiam hominis conservat...</u></p> <p>Viam ad Paradisum preparat...</p> <p>Eternaliter remunerat...</p>	<p>És kell tudni, hogy az alamizna sokakra kellemetes:</p> <p>– Először, mert Istent ő tagiban megelégtíti...</p> <p>– Másodsor, mert Isten előtt ő magának barátokat keres...</p> <p>– Harmadsor, paradicsomban utat készít...</p> <p>– Negyedszer, örök haláltól megszabadít...</p> <p>– Ötödször, itt és örökké megajándékoz...</p> <p>(A latinban kettővel több tagja van a distinkciónak, a fordító két tagot fel is cserél.)</p>

<p>Quintus panis est oratio. Hic est contra diabolum. Notandum quod licet ieiunium bonum sit, in multis tamen profertur oratio.</p>	<p>Ötödik jószág</p> <p>Ötödik jószág imádság, ki vagyon ördög ellen, és kell tudni, hogy jóllehet a bőjt és alamizna jók legyenek, de maga az imádság sokkal inkább dicsértetik azoktól.</p>
--	---

Szerkezeti váz:

<p>Primo quia facilius est...</p> <p>Secundo quia velocius...</p> <p>Tertio quia delectabilius...</p> <p>Quarto quia Domino propinquius...</p> <p>Quinto quia consolabilius...</p> <p><u>Sexto quia efficacius...</u></p>	<p>– Először, mert könnyebb...</p> <p>– Másodsor, mert gyorsabb...</p> <p>– Harmadsor, mert örömezetesb...</p> <p>– Negyedszer, mert Istenhez közelb...</p> <p>– Ötödször, mert gyakorlatos imádság belső viadalt megoldja...</p>
<p>Notandum quod tribus modis oramus:</p> <p>– Erecti...</p> <p>– Prostrati...</p> <p>– Genibus flexi...</p>	<p>Háromképpen imádkozunk:</p> <p>– Először feligazulván...</p> <p>– Másodsor leterjeszkedvén...</p> <p>– Harmadsor két térdre térdepelvén...</p>
<p>Item cum oramus manus ad celum levamus...</p>	<p>És kell tudni, hogy kettőt teszünk, mikor imádkozunk:</p> <p>– Először kezünket felemeljük...</p>

Item cum oramus pectus tundimus, ut sic cooperentur sibi pectus, lingua, manus. Ubi notatur dolor contritionis, clamor confessionis, labor satisfactionis. Ac si dicamus: Peccavimus cogitatione, locutione et opere. Luc. XVIII. (13), *Puplicanus a longe stans*, etc.

Item quia quinque sensibus peccavimus, ideo V. digitis culpas nostras percutimus. Augustinus:¹⁵ „Qui tundit pectus et non corrigit, sollicitat peccatum et non tollit”.

– Másodszor mellünket verjük annak jelenségére, hogy az imádságban az nyelvő, a mell és a kéz ön közöttük egyesek legyenek, hogy a mellben szívnek töredelmessége, a nyelvőben gyónásnak üvöltése, a kézben elégtételnek munkája jelentessék, mint(ha) mondanánk, gondolatunkkal, beszédünkkel és művelkedetünkkel vétkeztünk.

Avagy így, mert öt értelmünkkel vétkeztünk, azért öt ujjunkkal verjük mi bűnünket. Szent Ágoston meg úgy mond: Ki mellét veri és térdét hajtja, és büntettét meg nem hagyja, az inkább öregíti ő bűnét, hogy nem kisebbíti.

Az utolsó alosztás fordítása megint nagyon nehézkes: „Másodszor mellünket verjük annak jelenségére, hogy az imádságban az nyelvő, a mell és a kéz ön közöttük egyesek legyenek, hogy a mellben szívnek töredelmessége, a nyelvőben gyónásnak üvöltése, a kézben elégtételnek munkája jelentessék...”. A „hogy közöttük egyesek legyenek” a latin *ut cooperentur sibi* megfelelője, vagyis a jó együttműködést, az összhangot jelenti a szív, a nyelv és a kéz között, amelyek a bűnbánat, a gyónás és az elégtétel letéteményesei. Ezzel – sok „tanulmány” birtokában – Hugo, s vele a fordító ügyesen visszaért a kiinduláshoz. A sermo folytatódik, a fordítás itt véget ér.

* * *

Csak az ilyen részletes összehasonlító munka teszi lehetővé, hogy érzékeljük, mit is csináltak a névtelen fordítók, amikor egy latin szöveget átültettek magyar nyelvre, s egy citátumokkal jól felszerelt sermovázlatot felolvasható tanítássá alakítottak át. A mi fordítónk nem volt született tehetség, de tisztességesen megcsinálta, amit kértek, vártak tőle. A mesterségbeli tudásnak birtokában volt, latinul is elég jól tudott, az elvontabb kifejezésekkel azonban küszködnie kellett. Ezért tipikus a munkája. Először kiemelte a kiválasztott szöveget a prédikációs kötetből, és elhagyta azokat a kellékeket, amelyek a szöveget egy adott alkalomhoz vagy meghatározott körülményekhez kötötték. Ezután meg kellett szüntetnie a sermo vázlatyszerűségét, a szavakat mondatokba foglalni, a bibliai hivatkozások pontosságán könnyíteni, a citátumokat kiegészíteni. Ugyanakkor szükséges volt a mondandó világos tagolása is, melyre a számszerűsítés volt a legalkalmasabb eszköz, hogy mind a felolvasó, mind a hallgatóság tudja, hol is tart éppen az olykor tizenhét tagból álló distinkciókban. Az elkalandozó figyelmet az olykor beszűrt „szerelmes atyám-

¹⁵ AUGUSTINUS, *De disciplina Christiana*. „Nam qui tundit pectus et non corrigitur, solidat peccata, non tollit.” (PL 40, 675.)

fiai” megszólítással ébreszti fel, és a kissé száraz szöveget a mindennapi életből vett hasonlatokkal színesíti, amelyek előadása üdítően eltér a fordított szövegekétől.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az *Érsekújvári Kódex* szövegeiből jól körvonalazható, hogy miképpen értelmezték a szigeten a prédikációt, miben különbözik a prédikáció az egyéb tanítástól, s hogyan táplálkozik mindkét műfaj a latin prédikációvázlatokból.

EDIT MADAS

Transposition de genre des sources latines dans les codices de langue hongroise (Nouvelles sources pour les textes du Codex d'Érsekújvár)

La quasi-totalité des *codices* de langue hongroise de la fin du Moyen Âge couvre les besoins spirituels des frères laïques et des religieuses qui ne maîtrisent pas le latin, et ils sont uniquement composés de traductions des œuvres religieuses en latin. Dans le cas des textes voués à la contemplation et à l'enseignement, l'une des caractéristiques de ces traductions est que le choix du genre n'est nullement déterminé par le genre des œuvres latines originales, mais par l'objectif du traducteur ou du copiste à l'égard du texte. Réalisé entre 1529 et 1531 dans le couvent dominicain de l'île aux Lièvres (aujourd'hui l'île Marguerite), le *Codex d'Érsekújvár*, particulièrement riche et destiné à un usage aussi bien personnel que communautaire, nous en fournit un bon exemple. L'édition critique et la numérisation du codex ont été publiées en 2012. En écrivant la préface de l'édition nous avons réussi à identifier quelques nouvelles sources qui, arrachées à leur contexte et à leur genre d'origine, sont passées dans notre codex, changeant ainsi de genre et s'adaptant à leur nouveau cadre. Márta Sövényházi, rédactrice et copiste principale du codex, nomme prédication tout enseignement qui se rattache aux fêtes de l'année ecclésiastique, et «enseignement» tout autre traité ou prédication. Dans la présente étude nous comparons la traduction du deuxième sermon de Hugues de Saint-Cher écrit pour le quatrième dimanche de Carême à l'original, et nous prenons en compte les éléments grâce auxquels le traducteur transpose le sermon *de tempore* en un «enseignement» homogène sur la pénitence.

Az *Érdy-kódex De tempore* részének exemplumai

Az *Érdy-kódex* exemplumai a korai magyar nyelvű írott történetmesélés első emlékei közé tartoznak, melyeknek forrásai több évszázados hagyományra visszavezethető latin nyelvű exemplumok voltak. A Karthauzi Névtelen történetkészítési gyakorlatát így az alapján írhatjuk le, hogy a kódex megfelelő szöveghelyeit összevetjük ezekkel a bonyolult szöveghagyománnyal rendelkező latin történetekkel. A kódex első, csonkán maradt részének, a *De tempore* résznek tíz beszéde tartalmaz exemplumot, összesen tizenhétet. A beszédek forrásai Horváth Cyrill és Vargha Damján kutatásai¹ szerint Temesvári Pelbárt prédikációi. A szakirodalomban a Karthauzi Névtelen forráshasználatával kapcsolatban általában megjegyzik, hogy az *Érdy-kódex* nem követi szolgáian Temesvári Pelbárt prédikációit. Horváth János is megemlíti, hogy a kódex összeállítója „leginkább Pelbárt *De tempore* kötetére támaszkodik, de csak ritka esetben ragaszkodik hozzá szorosabban, s fejtegetések helyett inkább a históriás, rejtelmes és bizarr iránt tanúsít vonzalmat.”² Bán Imre szerint megfigyelhető, hogy a Karthauzi Névtelen „Pelbárt szövegeit jobban válogatja és rostálja”, illetve „világosan tagol, jól magyaráz, Pelbárt skolasztikus finomságait rendre kihagyja”.³ Madas Edit meglátása szerint pedig „Pelbárt kissé száraz, személytelen, kiszámítottan szabályos beszédei az ő kezén élvezetes olvasmánnyá, közvetlen hitelménnyé váltak.”⁴

A kutatás mindezidáig keveset foglalkozott a kódex exemplumaival és azok szövegbeli szerepével. Dolgozatom azt vizsgálja, hogy az exemplumok esetében mit is jelent Pelbárt szövegének lazább követése, illetve hogy az exemplumokban miből adódik az olvasmányosság, az előbeszéd közelség hatása. Mivel az *Érdy-kódex De tempore* részének exemplumaiból még nem készült katalógus, dolgozatom mellékleteként közlöm az általam összegyűjtött példázatok betűhű átíratát.⁵ Az exemplumok összeválogatásakor Jacques Le Goff exemplum definícióját tartottam szem előtt, az ő

¹ HORVÁTH Cyrill, *Pelbárt és codexeink*, I, Budapesti Szemle, 1891, 171. sz., 382–400; Uő, *Pelbárt és codexeink*, II, Budapesti Szemle, 1891, 172. sz., 21–43; Uő, *Pomerius*, Bp., Singer és Wolfner, 1894; VARGHA Damján, *Kódexeink legendái és a Catalogus Sanctorum: Kódexirodalmi tanulmány*, Bp., Szent István Akadémia, 1923.

² HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* = HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái*, I, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2005, 645.

³ BÁN Imre, *A Karthauzi Névtelen műveltsége*, Bp., Akadémiai, 1976, 118.

⁴ *A néma barát megszólal: Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből*, szerk., MADAS Edit, Bp., Magvető, 1985, 553.

⁵ Az *Érdy-kódex*ből idézett részeket, illetve a mellékletben olvasható exemplumkatalógust a készülő hálózati kritikai kiadás alapján közlöm, amely a következő honlapról lesz elérhető: <http://sermones.elte.hu/erdy/>. Ezúton is szeretném megköszönni Haader Leának és Bakonyi Dórának, hogy megosztották velem az átírások legfrissebb változatát. Az exemplumok mai helyesírás szerinti, modernizált olvasata hozzáférhető lesz a nyelvemlékkódexek exemplumadatbázisában, a következő címen: <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbázis>.

szempontjai minden különösebb probléma nélkül alkalmazhatók voltak a kódexnek erre a részére.⁶

A *De tempore* rész exemplumait három csoportba sorolom be az alapján, hogy milyen viszonyban állnak az őket tartalmazó beszéd forrásával. Az első csoport egyik alcsoportjába azok az exemplumok tartoznak, amelyeknek minden bizonnyal Pelbárt-beszéd volt a forrása, és ezt a forrásszöveget meglehetősen pontosan követik. Az első csoport másik alcsoportjába olyan exemplumokat sorolok, amelyeknek Temesvári Pelbárt lehetett a forrásuk, hiszen még az exemplum körüli szöveggörnyezet is nagy hasonlóságot mutat vele, magán az exemplum szövegén azonban a Pelbárt-szövegtől független hatások is látszódnak. A második csoportba azok az exemplumok tartoznak, amelyek nem olyan szöveggörnyezetben szerepelnek a Pelbárt-beszédben, mint amilyenben az *Érdy-kódex*ben. A harmadik csoportot pedig azok az exemplumok alkotják, amelyek feltételezhetően nem Temesvári Pelbárt valamelyik exempluma alapján készültek.

Temesvári Pelbárt prédikációjával szoros kapcsolatban álló exemplumok

1. Stiláris különbségeket mutató exemplumok

A korabeli fordítási szokásoknak megfelelően az *Érdy-kódex* exemplumai közül egy sem szó szerinti fordítása Temesvári Pelbárt exemplumainak. A legszorosabb kapcsolat abban az esetben áll fenn a két szöveg között, ha mindkét beszéd ugyanolyan szerkezetű (többek között például divisiók megegyeznek), ugyanannak a tételnek a bizonyítására hozzák az adott exemplumot, a történet szövegében pedig csak fordításból adódó stiláris különbségek vannak. Ilyen exemplum található a karácsony hajnali mise epistolájához írt beszédben, amely egy asszonyról szól, akinek eszébe jut Krisztus gyermek volta, könyörög hozzá, és ezért bocsánatot nyernek bűnei (lásd Melléklet II, 7. példa).

Ezt a történetet a Karthauzi Névtelen tehát bizonyára teljes mértékben Pelbárttól vette, a két szöveg között csak fordításból adódó eltérések vannak. Ilyen például az, amikor a magyar változatot erősebb, karakteresebb képiség jellemzi, mint a latint.⁷ Ezek tipikusan nevezhető stiláris eltérések, több szöveghelyre is jellemzőek, ugyanúgy, mint az a fordítási megoldás, amikor a Pelbártnál csak leírásként szereplő eseményeket a

⁶ Claude BREMOND, Jacques LE GOFF, Jean-Claude SCHMITT, *L'exemplum*, Brepols, Turnhout, 1982, 37–39. Az *Érdy-kódex De sanctis* részének exemplumait és az ott felmerülő exemplumfogalommal kapcsolatos problémákat jelen dolgozatomban nem tárgyalom.

⁷ „[M]ýkron magaban tert volna . lataa haat ketsseegnek kapwýan wagyon [...]” *Érdy-kódex*, 049b.
„[C]um tandem redisset ad cor, de venia desperabat [...]” PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de sanctis I. [Pars hiemalis]*, Augsburg, Johann Otmar, 1502, Sermo XVIII (*In nativitate Domini, Sermo tertius*), G. (E mű rövidítése a továbbiakban: PH. A Temesvári Pelbárttól vett idézeteket a készülő hálózati kritikai kiadás alapján közlöm, amely a következő honlapról érhető el: <http://sermones.elte.hu/pelbart/> – Letöltés ideje: 2013. november 10.)

Karthauzi Névtelen valamelyik szereplő szájába adja⁸ (ehhez lásd még például *Érdy-kódex*, 094a: az idősebb atya megszólaltatása; *Érdy-kódex*, 095b: az exemplum végén a pap magyarázata). Előfordul a fordított helyzet is, vagyis egyszer-egyszer egy Pelbártnál dialogikusabb részt a Karthauzi Névtelen egyszerűbb formában, leírásokkal ad vissza (például *Érdy-kódex*, 094a: a fiatal fráter panasza), az előbbi eltérések azonban többségben vannak az utóbbiakhoz képest. A magyar változat ettől időnként dramatizáltabb, élőbeszéd közelebb lesz, mint a latin. Ez azzal állhat összefüggésben, hogy az írott népnyelvi prédikációk eleinte jobban követhették a korabeli szóbeli népnyelvi prédikációkat, mint az írott forrásukat, mivel ott már bejáratódhattak bizonyos kifejezések, illetve fordítási eljárások. Így tehát nem meglepő, ha azt tapasztaljuk, hogy az *Érdy-kódex* szövege közelebb áll a szóbeliséghez, mint az általa fordított írásbeli változat.

A Hétben hagyó vasárnap episztolájához írt beszéd három exempluma esetében szintén biztosra vehető, hogy Temesvári Pelbárt volt a forrásuk. A három exemplum Pelbártnál is ugyanebben a sorrendben szerepel, ráadásul a beszéd divíziói is teljes mértékben megegyeznek, tehát nehezen elképzelhető, hogy a Karthauzi Névtelen ne az ő szövegét használta volna. Ennek ellenére ezekben az esetekben már nem csak stíláriis különbségek vannak a forrásszöveg és a fordítás között, hanem új mozzanatok is megjelennek a történetben. Ilyen található például a káromló asszonyról szóló példában, akit elragadott az ördög Szent Ferenc prédikációja közben (lásd Melléklet II, 17. példa). A Pelbárt-beszédben annyi szerepel, hogy az égbe ragadás után többé nem látták az asszonyt,⁹ a Karthauzi Névtelen pedig hozzát teszi, hogy az égben még hallatszott sírása-rívása.¹⁰

A szabad forráskezelés nyomait látjuk azokban az esetekben is, amikor a Karthauzi Névtelen a szerzetesrendi hovatartozása miatt változtat valamit Temesvári Pelbárt beszédén. Ilyen figyelhető meg például a karthauzi rend eredetéhez kapcsolódó exemplumnál (lásd Melléklet II, 4. példa), amely ugyan szerepel Pelbártnál is (TH 008 L), de az *Érdy-kódex* változatába több utalás van beleszőve, a példa végén pedig a kompilátor átírányít bennünket a kódex egy másik részletéhez, mondván, hogy aki erről többet szeretne megtudni, az Szent Brúnó legendájában megtalálja az egész történetet. Egy másik esetben a Karthauzi Névtelen beilleszt egy exemplumot, amely az egyébként általa pontosan követett Pelbárt-beszédben nem szerepelt. Ez a rövid kis történet Remete Szent Antal kísértéseiről szól (lásd Melléklet II, 9. példa), éppen csak utalás-szerűen, ezért nem is kell feltételeznünk, hogy ennek kedvéért új forrást vett volna elő, valószínűleg ezt saját maga fogalmazta. Ennek az exemplumnak a beillesztését azért

⁸ „[E]s azonnal erdemle menýböl zozatot Hallaný mondwan Býzýal mert megbochattatnak az te býneyd [...]” *Érdy-kódex*, 049b–050a. – „[E]t vocem de venia audire mox meruit [...]” PH 018.G.

⁹ „[E]t statim in aera rapta per daemones extitit et deinceps non est visa.” PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de tempore I. [Pars hiemalis]*, Hagenau, Heinrich Gran, 1498, Sermo XLIII (*Dominica sexagesimae, Sermo quartus*), BB. (E mű rövidítése a továbbiakban: TH.)

¹⁰ „Azonnal ffel ragadaa az azzonýallatok [sic!] es mýnd addeeg výwee az eghen . mýg halhataak sýwasaat reewasaat [...]” *Érdy-kódex*, 095b.

tarthatta fontosnak, mert mint karthauzi szerzetes különösen tisztelte és ősénekin tekintette a remeteség atyját, Remete Szent Antalt.

2. A Karthauzi Névtelen műveltségének egyéni színezetére utaló exemplumok

A *De tempore* rész számos exemplumára jellemző, hogy bár bizonyára Temesvári Pelbárt valamelyik prédikációja volt az őket tartalmazó beszéd forrása, maga az exemplum olyan eltéréseket mutat a latin megfelelőjéhez képest, amelyek már nem magyarázhatók egyszerűen a szabadabb fordítás gyakorlatával. Ezekben az esetekben felmerül annak a lehetősége, hogy a Karthauzi Névtelen más forrást is a kezébe vett. Az azonban nem szokásos eljárás lenne, hogy a prédikáció szerkesztője pontosan követ egy beszédminitát, a benne lévő exemplumokat viszont kicseréli egy exemplumgyűjtemény vagy egy másik prédikációgyűjtemény exemplumválogatására. Sokkal valószínűbb, hogy ilyenkor a Karthauzi Névtelen műveltségének egyedi lenyomataira bukkanunk, aki hosszú évek prédikációs gyakorlatával a háta mögött a bizonyító történetek magyar változatának létrehozásakor mozgásba hozza mindazt a tudást, amit olvasmányaiból merített. Úgy tűnik tehát, hogy a szabadabb fordítást olyan értelemben is kell értenünk az exemplumok esetében, hogy, mivel a kompilátornak nem célja a történet pontos fordítása, az általa ismert elemek, fordulatok segítségével újrameséli őket, valahogyan úgy, ahogyan az a szóban elhangzott magyar nyelvű prédikációk esetében is történhetett.

Jellemzően ilyesmire lehet gyanakodni olyankor, amikor a forrásszöveghez képest konkrétabb információval szolgál a magyar változat. A vízkereszt ünnepe között való vasárnap episztolájához írt beszéd példázata csak a magyar változatban szól egy bizonyos gazdag emberről, a mintájául szolgáló Pelbárt-beszédben csak egy közelebbről meg nem határozott „valaki” szerepel (lásd Melléklet II, 8. példa).¹¹ Ugyanígy jellegű kiegészítés található abban az exemplumban is, amely egy szerzetesről szól, aki Krisztus halálán elmélkedve megszabadult kísértéseitől (lásd Melléklet II, 12. példa): az az információ, hogy ez egy szerzetessel történt meg, csak az *Érdy-kódex* változatában szerepel, Pelbárt itt is csak egy „bizonyos emberről” beszél.¹² Ezek a figurák olyan tipikus exemplumszereplők, akiket az exemplumhagyomány ismeretében könnyedén bele lehet illeszteni egy-egy hiányos exemplumba.

Ehhez hasonlóan tekintem az olyan eltéréseket is, amikor az *Érdy-kódex*ben megjelenő új információ a prédikációirodalom közkincséhez tartozik, tehát a Karthauzi Névtelen

¹¹ „[P]eldaat veet rola zent Beda doctor : Vala Angliaban egy Kazdag ember . mykoron halalara ywtot volna . lataa haat az pokol ayttaa nytwan vagyon / Es nagyon meg rettene raytta [...]” *Érdy-kódex*, 070a. „Unde Beda refert, quod in Anglia *quidam* in extremis constitutus videns infernum sibi apertum pertimuit.” TH 021 O. [A kiemelések tölem. B. Zs. Á.]

¹² „[K]jyrol elljen peldaat olwaswnk az . zent atyaak eeleteeben / Vala egy lambor zeerzetes : ky oly yghen meg zomorodot vala erdeghy keseeertetek myatta . hogy sem dolgot sem ymachagot sem yras olwasaast sem eegyeb dolgot nem tehet vala [...]” *Érdy-kódex*, 082b.

„Nam exemplum narratur de *quodam* qui ita tristis pro huiusmodi tentationibus erat quod tedeat legere, orare et alia bona agere. [...] Haec in sermone Thesauri.” TH 032 R. [A kiemelések tölem. B. Zs. Á.]

telen kedvére hozzáadhatta történetéhez anélkül, hogy egy másik forrásszöveghez kellett volna nyúlnia. A kegyetlen fejedelemről szóló történet például azzal az értelmezési árnyalattal bővül a magyar kódexben, hogy a fejedelem azért kapta azokat a bizonyos kínzásokat a pokolban, mert ő is ugyanúgy kínoztatta saját jobbágyait (lásd Melléklet II, 11. példa). Ezzel szemben Pelbárt csak arról ír, hogy kegyetlen volt az alattvalóival, de azt nem mondja, hogy ugyanilyen módon kegyetlenkedett volna.¹³ A középkorban közhelynek számított az a képzet, hogy a bűnösök olyan büntetést kapnak a pokolban, amilyen bűnt elkövettek életükben. Salamon mondásaira hivatkozva („ut scirent quia per quae peccat quis, per haec et torquetur” Sap. 11:17) a prédikációkban is gyakran megjelenik ez a gondolat, sőt Johannes Herolt népszerű prédikációs segédkönyvében éppen ezzel az exemplummal kapcsolatban is szerepel.¹⁴ Akár az is elképzelhető, hogy a Karthauzi Névtelen ismerte az exemplumnak ezt a szövegváltozatát, de a motívum elterjedtsége miatt nem is szükséges ezt feltételeznünk.

Az álom és a látomás szintén tipikus elemei a példázatoknak. A kilencben hagyó vasárnapra írt beszédben egy ferences novícius a főszereplő, aki álmot lát, mikor el akarja hagyni a rendet, aminek hatására megváltoztatja döntését (lásd Melléklet II, 14. példa). Ehhez képest a prédikáció forrásában (ugyanúgy, mint a Pelbárt által hivatkozott Meffret-beszédben is) nincs szó elalvásról, Szűz Mária karjaiban a gyermek Jézussal egyszerűen csak megjelenik a templomban.¹⁵ Úgy tűnik, hogy az exemplumirodalomban nincs jelentős különbség egy álom, egy látomás vagy egy valósként leírt esemény között: mindegyiknek ugyanolyan a bizonyító ereje, így megegyező funkciójuknak köszönhetően felcserélhetők egymással. Ilyen jellegű cserét láthatunk a *Székelyudvarhelyi kódex* egyik exemplumában is, amely szintén egy Mária-csodát ír le, központi alakja pedig egy ritkán gyógyó szerzetes. Waldapfel József hívja föl rá a figyelmet, hogy a magyar változat az Antoninus Florentinusnál olvasható variánsához áll a legközelebb, azt leszámítva, hogy ő vízióknak nyilvánítja a szerzetessel történeteket, a magyar változat

¹³ „[K]jt mykoron meg kerdöttek volna . my oka volna az nagy keennak . feleletöt teen mondwan hogÿ : volna egy nagy kegyetlen fejedelem . es . ew zolgaÿt Iobaggÿt ew ees azonkeppen nywzttá foztotza volna . Azert zenwedne ollÿan keent istennek ÿgaz ÿteeletÿ zerent.” *Érdy-kódex*, 079a.

„Cuius cruciatus causam cum requisivisset, dictum est ei: Iste fuit princeps potens, *crudelis in subditos, et bona pauperum excorians*, ergo maligni spiritus eum sic torquent divino iudicio.” TH 029 R. [A kiemelések tőlem. B. Zs. Á.]

¹⁴ Johannes HEROLT, *Sermones Discipuli in Quadragesima*, Venezia, Giovanni Antonio Bertano, 1599, 138 (*Exemplum LVIII, Quidam vidit poenas damnatorum*).

¹⁵ „Mÿkoron bel meent volna az zent egyhazban essek le ÿmachagra az Sacrariom elöt hol ott zoktaak az oltarÿ zentsseegöt tartanÿ hogÿ meg halalnaa wr istennek es Azzonÿwnk zÿz marianak myndden ÿo Teetemeenÿekröl . es bwlchwt veween el kÿ meenne azonközben le haÿtaa fejeet es el zwnnÿjada : Es ÿme lataa az zÿz mariat hogÿ az zelenczeet nÿtta volna . kÿben az zentsseeg tarttatÿk vala.” *Érdy-kódex*, 090b–091a.

„Intravitque ecclesiam et coram sacro Eucharistiae prostravit se et salutans Beatam Virginem licentiaivit se a Christo et Beata Virgine. *Et ecce vidit, quod Beata Virgo aperuit pixidem in qua erat sacramentum* [...]” TH 038 Q. [A kiemelések tőlem. B. Zs. Á.]

pedig – sok más latin nyelvű rokonával összhangban – valóságos eseményekként írja le azokat.¹⁶ Waldapfel ezt azzal magyarázza, hogy talán emlékezetből készült a magyar nyelvű exemplum, amely bizonyára igaz is, de csak az itt említett értelemben: azaz hogy fordítója valamilyen forrást követhetett, de a variálható részeket saját szája íze szerint egy azonos funkciójú elemre cserélte ki.

Az *Érdy-kódex* másod menyegzős vasárnapjának episztolájához írt prédikációjában egy igen meglepő képi megoldást találunk: egy elkárhozott rágalmazó hosszú nyelvéről sok-sok szerecsen gyermek csüng le (lásd Melléklet II, 10. példa). Temesvári Pelbárt ezzel szemben azt írja a forrásként szolgáló beszédének exemplumában, hogy ördögökkel volt tele az elkárhozott lélek nyelve, olyan módon, mint egy méhkas.¹⁷ Úgy tűnik, hogy ebben az esetben a Karthauzi Névtelen az ördög szinonimájaként használja a szerecsen gyermekeket, amely szintén egy régóta létező közhely. Így például a *Legenda Aurea* szerint is fekete gyermek képében jelent meg az ördög Szent Antal előtt,¹⁸ de magában az *Érdy-kódex*ben is akad erre a névcserére további példa.¹⁹ A Karthauzi Névtelen tehát ezen exemplum népnyelvi változatának elkészítésekor is a prédikációirodalomban széles körben elterjedt sablont használ fel, amivel új, izgalmas képi világú exemplumvariánst hoz létre.

Az egyház tulajdonát elfoglaló ispánról szóló példázatról, a benne szereplő két jelentősebb eltérés miatt, könnyedén feltételezhetnénk, hogy nem Pelbárt volt a forrása (lásd Melléklet II, 2. példa), ezt azonban cáfolja az a tény, hogy ugyanúgy, mint az összes idáig tárgyalt exemplum, a hozzá tartozó prédikáció egésze meglehetősen pontosan követi a szakirodalom által megállapított Pelbárt-forrást. A korábbiakhoz hasonlóan az itt található eltérések tehát a Karthauzi Névtelen olvasmányainak és műveltségének lenyomataként értelmezendők. Az egyik nagy különbség ismét egy, az *Érdy-kódex*ben pluszként megjelenő információ: míg Temesvári Pelbárt prédikációjában passzív alak fejezi ki, hogy azok a bizonyos elkárhozott lelkek a pokolban egy létrán *láthatóak*, addig a magyar változatban az egész pokolbeli eseményt egy „*jámbor*” látja.²⁰ Ez azért különösen

¹⁶ WALDAPFEL József, *A Székelyudvarhelyi kódex*, ItK, 1940, 364.

¹⁷ „Halalanak wtanna ýeleneek meg egý zomzeeggýanak haat nagý hozýw nyelwe vagýon . hogý ha mynd az földet eernee alaa es nagý týzes langos . es nagý sok zerechen germeköt [sic!] chýgnek rajtta [...]” *Érdy-kódex*, 077b.

„Exemplum legitur in summa praedicantium, quod quidam post mortem apparuit vicino suo cum longissima lingua quasi usque ad terram pendente, et totaliter ardente, quam dentibus continue manducando vorabat, qui *diabolis plenus erat, sicut alveare apibus* [...]” TH 029 M. [A kiemelések tőlem. B. Zs. Á.]

¹⁸ JACOBI A VORAGINE, *Legenda aurea, vulgo historia Lombardica dicta*, ad optimorum librorum fidem recensuit Johann Georg Theodor GRAESSE, Lipsiae, Librariae Arnoldianae, 1850, 104.

¹⁹ „[E]s ýme lata egý nagý zerechen kýralth egý nagý magass zekben ýlwen Es ew kewrwle sok zolgakat czwczakath koppýakat tarthwan / Monda az feketehe kýral . ky pokolbelý Satan vala [...]” *Érdy-kódex*, 293a. [A kiemelés tőlem. B. Zs. Á.]

²⁰ „[K]ýról eellýen peldat ýr . petrus damiani / vala eegý hispan ký nemýnemew örököt el foglalt vala . eegý zent egýhaztwl . Es azonközben ký mwlwan karhozeek eerette . ký ew wtanna byraa az es el karhozeek /

érdekes, mert a Pelbárt által hivatkozott Petrus Damiani változata²¹ is, és még számos egyéb latin variáns is (lásd Tubach katalógusában a 4762-es számú történethez tartozó forrásokat)²² úgy meséli el az itt leírt pokolbeli jelenet, hogy azt egy „religiosus vir” látta. A Karthauzi Névtelen minden bizonnyal ismerte ezt a szöveghagyományt is.

A másik igazán karakteres motívum, amelyben az *Érdy-kódex* exempluma eltér Temesvári Pelbárt szövegváltozatától, az elkárhozott lelkek büntetésének eszköze: míg a latinban létrán vagy lépcsőn állnak a lelkek, addig a magyar szövegben nagy tüzes keréken forognak fel és alá.²³ A hivatkozott Petrus Damiani-szöveghely és a többi rokon változat szintén a „scalae” szót tartalmazza, sőt a történetet részletesebben leíró variánsok azt is hozzáteszik, hogy a létrán mindig eggyel lejjebb léptek az elkárhozottak, ha új leszármazottjuk érkezett a létrára.²⁴ Ennek alapján azt gondolhatnánk, hogy a Karthauzi Névtelen rontotta el a szöveget, mert nem értette meg az exemplum képességét, és félrefordította a „scalae” szót. Ez már önmagában is kevésbé valószínű magyarázat lenne – hiszen miért ne ismerte volna a szó jelentését, és a félreolvasás esélye sem igazán merülhet fel –, de ha utánanézzünk a tüzes kerék motívumának, megint csak arra a megállapításra juthatunk, hogy a Karthauzi Névtelen egy általa is jól ismert, hosszú múltra visszatekintő, a prédikációirodalomban széles körben használt képre cserélte fel a latin szöveg létráját. A pokolbeli kerék legelső keresztény változatai a Kr. u.-i első századokig vezethetők vissza, egészen a pokoljárásokat leíró apokrif iratokig, a kép népszerűsége pedig még a 15. században is tart. E századból ismerjük ábrázolását például kalendáriumban (lásd Melléklet I) és ars moriendiiben is.²⁵ A pokolbeli tüzes kerék tehát közismert volt a középkorban, az exemplumban szereplő eszközök kicserélésére pedig számos példát találhatunk. Jó példa erre a *Székelyudvarhelyi kódex* egyik exempluma,

---

Annak wtanna harmadýk negýjedýk týz ýzýk mýnd pokorra zallanak eerette / ýeleneek meg egý lambornak es lataa haat pokolnak keennýaban mýnd týzen es nagý týzes kerekõn forognak ffel es alaa es egý mast atkozýaak eerette hogý eegýk masra hamýss ýozagot hagýot volt / annak okaert meltan halazttýa wr isten az ollýan ýteeletõt az wtolso ýteelettre [...].” *Érdy-kódex*, 021a. – „Exemplum narrat Petrus Damiani de decem comitibus, qui omnes damnati fuerunt successive propter quoddam praedium, quod primus ex illis progenitor sequentium abstulerat iniuste ab ecclesia Metensi, et *visi sunt* in una scala infernali. Primus in fundo, secundus in secundo gradu scalae, et sic consequenter usque ad ultimum unus alterum de hoc maledicens.” TH 007 C. [A kiemelések tőlem. B. Zs. Á.]

²¹ „Post cuius obitum *quidam religiosus vir* per spiritum ad inferna descendit; praesatumque comitem in supremo gradu cuiusdam scalae positum vidit.” PETRUS DAMIANI, *De abdicatione episcopatus VI*, PL 145, 433–434. [Kiemelés tőlem. B. Zs. Á.]

²² Frederic C. TUBACH, *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1969.

²³ Madas Edit szövegkiadásában tévesen többes számban, „kerekekön” alakban szerepel. MADAS, *i. m.*, 49.

²⁴ Például Petrus Damianinál: „Cumque alii atque alii ex eodem genere homines post carnis obitum ad praefatam scalam per temporum intervalla confluerent, alii protinus cedentes inevitabilis necessitate iudicii ad inferiora migrabant.” PETRUS DAMIANI, *i. m.*, 433–434.

²⁵ Hervé POIDEVIN, *Autour de la pesée des âmes = Actes des „Premières Rencontres Graffiti anciens” à Loches en Touraine*, Loches en Touraine, ASPAG, 2002, 55–64. (http://lespierresdusonge.over-blog.com/pages/AUTOUR_DE_LA_PESÉE_DES_AMES-1436963.html, 2012. 10. 31.)

mely éppen ennek a példázatnak egy variánsa: egy szent jámbor lelke a pokolban egy apát és egy fiút lát, akik két tüzes vasláncsal vannak összekötve, és miközben egymást szidalmaznak bűneikért, a lánc miatt önmagukat is megszagatják.²⁶ Temesvári Pelbárt egyik nagybőjti beszédében pedig még egyszer szerepel ez a történet, ám e variáns már meglehetősen távol áll az *Érdy-kódex*ben található változattól: itt egy remete látja apját és testvérét, amint egy-egy fazékban főzik őket forró tűzön, miközben egymást átkozzák bűneikért.²⁷ A Karthauzi Névtelen tehát minden bizonnyal ismerte azt a hagyományt, amely szerint egyes lelkeket azzal büntetnek a pokolban, hogy tüzes kereken kell forogniuk, és azzal az eljárással is tisztában volt, hogy a történetek egyes tárgyai tetszés szerint felcserélhetők, így létrehozhatta saját exemplumvariánsát.

Temesvári Pelbárt prédikációjával lazább kapcsolatban álló exemplumok

Ebbe a csoportba az *Érdy-kódex* azon exemplumait soroltam be, amelyeknél kimutatható, hogy Temesvári Pelbárt valamelyik prédikációja alapján készültek, ám az eddig látott önállóságon túl itt a forrás lazább követését az is bizonyítja, hogy a Karthauzi Névtelen hogyan helyezi át az exemplumot saját beszédébe. A kántor-szerdára írt beszéd nevető domonkos szerzeteséről szóló történetet (lásd Melléklet II, 5. példa) a Karthauzi Névtelen nem arra a tételre hozza bizonyítékul, mint a forrásaként szolgáló Temesvári Pelbárt. Ő az exemplum előtt az angyalokkal kapcsolatban fejtegeti, hogy kinek a feladata a lelkeket a nekik rendelt helyre vinni, a Karthauzi Névtelen pedig egy, a forrásban nem megtalálható tételt helyez el a beszédébe, és ahhoz illeszti hozzá az exemplumot.²⁸ Bizonyos esetekben tehát még Pelbárt egyes aldivízióit sem követi pont-ról pontra, hanem kiválaszt belőlük egy történetet, amelyet minden erőltettség nélkül saját prédikációjának szerkezetéhez illően helyez el beszédében. A Karthauzi Névtelen advent második vasárnapjának episztoláját magyarázó beszédében sem követi szorosan Temesvári Pelbárt szövegét. Azt írja (*Érdy-kódex*, 009b), hogy – ahogyan ígérte – ebben

²⁶ *Székelyudvarhelyi codex*, közléteszi KATONA Lajos, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1908, 80.

²⁷ PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii quadragesimales [de poenitentia]*, Hagenau, Heinrich Gran, 1499. Sermo VI, (*Dominica I. post prandium*), F. (E mű rövidítése: PQ1.)

²⁸ „Mert az bizon dolog hogÿ senkÿ nÿnchen olÿ ÿgaz . olÿ zent . olÿ ÿo eelw hogÿ kÿ meg nem retten mÿkoron az meennÿÿ hatalmas bÿro eeleben ÿwtan . kÿrÿl eellÿen peldaat ees olwaswnk : Vala Anglÿa orzagban zent Damonkos atÿank zerzetÿben es ÿffÿw aÿoÿtatus frater . mÿkoron halalara ÿwtot volna hozÿaa gÿwleenen ÿo zokaas zerent Az Iambor atÿaffÿak hogÿ vÿgatzalnak es ÿmadnanak eerette [...]” *Érdy-kódex*, 023a. – „Circa tertium mysterium de officialibus exsecutoribus huius sententiae iudicii quaeritur, utrum ad angelos bonos, an ad malos pertineat exsecutionis sententiae officium, ut ipsi habeant animas hominum post particulare iudicium portare ad locum sibi deputatum. [...] Pro exemplo finaliter proponamus, quod legitur in sermone discipuli, vicem quod in provincia Angliae in conventu fratrum praedicatorum quidam frater iuvenis devotus infirmatus ad mortem, praesentibus fratribus pleno ore risit in agone [...]” TH 008 O–P.

a beszédében az előző heti témát fogja folytatni, vagyis az utolsó ítéletet fogja leírni. Ehhez Temesvári Pelbárt két, advent első vasárnapjára írt beszédét használja fel forrásként (TH 003 és TH 004), ám meglepő módon Pelbárt egy advent második vasárnapjára szóló beszédét is előveszi a beszéd szerkesztéséhez, abból azonban csak egy exemplumot vesz át (lásd Melléklet II, 1. példa, melynek forrása: TH 007 G).²⁹ Nagyon hasonló a helyzet a hétben hagyó vasárnap beszédének első exemplumában is (lásd Melléklet II, 14. példa): itt is egy Temesvári Pelbárt-beszéd divisióit követi (TH 041), egyik tételének bizonyításához azonban egy másik Pelbárt-beszédből választ exemplumot (TH 042 S).

Feltehetően nem Temesvári Pelbárt prédikációja alapján készült exemplumok

Olyan exemplumok is vannak az *Érdy-kódex*ben, amelyek esetében már joggal feltelezhető, hogy nem Temesvári Pelbárt valamelyik prédikációja volt a forrása. Az első ilyen exemplum az 1.2. pontban már említett példa, amely egy szerzetesről szól, aki Krisztus halálán elmélkedve megszabadult kísértéseitől (lásd Melléklet II, 12. példa). Azon kívül, hogy többlet információt tartalmaz Temesvári Pelbárt változatához képest (lásd „quodam” vs. „jámbor szerzetes”), az exemplum lezárása is eltér tőle. Míg Pelbárt változata egyszerűen azzal zárul, hogy a szerzetes elmélkedése után megszabadult kísértéseitől, addig az *Érdy-kódex* változatában azt is olvashatjuk, hogy ezután élete hátralevő részében többlet nem is esett kísértésbe. Ugyanígy zárul Ludolphus de Saxonia, egy 14. századi karthauzi szerzetes változatában is az exemplum: a szerzetes a továbbiakban is folytatta a Krisztus kereszthalálán való elmélkedést, így többé nem szenvedett a kísértéstől.³⁰ Ha csak ennyi lenne a különbség a két szöveg között, akkor az eddig elmondottak alapján még mindig lehetne úgy tekinteni, hogy itt is Temesvári Pelbárt volt a Karthauzi Névtelen forrása. Amiért mégis ebbe a csoportba soroltam a tárgyalt exemplumot, annak oka az a nem elhanyagolható tény, hogy a karthauzi szerző nem arra a forrásra hivatkozik, amelyre Pelbárt: az *Érdy-kódex* a *Vitae patrum*ot jelöli meg forrásként („az zent atyáak eeleteeben”), Temesvári Pelbárt viszont Petrus de Palude *Thesaurus*át („in sermone Thesauri”). A forráshivatkozásokat pedig a prédikációszerkesztők általában egy az egyben át szokták venni forrásszövegükből.

Ennél talán még valószínűbb egy ismeretlen forrás használata a negyed menyegzős

²⁹ MADAS Edit, *Az Érdy-kódex keletkezéséről: Szövegtörténet és szerzőség kérdése* (doktori disszertáció kézírata), Bp., ELTE BTK, 1977, 66.

³⁰ „Mykoron azt tötte volna ottan mynden gonoz keseertety el tawozanak Azonnal halaat ada rajtta wr istennek es halalyg azon regulaban marada meg . es semjy keseertety nem leen towabbaa [...]” *Érdy-kódex*, 082b. – „Surge et plange passionem meam et liberaberis. Ita fecit et liberatus est. Haec in sermone Thesauri.” TH 032 R. – „Quo audito ille frater surrexit, et se ad meditandum Passionem contulit, per ejus continuam replicationem nequaquam plus de cetero talem umquam sensit animi passionem.” LUDOLPHUS DE SAXONIA, *Vita Christi*, Parisiis – Bruxellis, E Societate Generali Librariae Catholicae, 1878, 5 (Secunde partis caput 58, 6).

vasárnap exemplumának esetében, amelynek központi alakja egy olyan ember, aki csak halála után kérte Isten irgalmasságát (lásd Melléklet II, 13. példa). Itt az *Érdy-kódex*ben található prédikáció szövege lényeges ponton különbözik a szakirodalom által forrásként megjelölt Pelbárt-szövegtől: a divisióknak sem a számozása, sem a csoportosítása nem egyezik a két beszédben, továbbá az exemplummal sem ugyanazt a tételt bizonyítja a két szöveg (az *Érdy-kódex*ben azt támasztja alá a történet, hogy az embernek nem szabad hamis bizodalomba esnie, Pelbártnál pedig azt, hogy az Isten igazságosan büntet). Emellett pedig magában az exemplum szövegében is jelentős különbségek találhatók: így például míg Temesvári Pelbártnál a „diabolus” szó szerepel, addig a Karthauzi Névtelen a többes számú „pokolbeli hóhérok” kifejezést használja, vagy míg Pelbártnál azt kérdezi a főszereplő az ördögtől, hogy te ki vagy, addig az *Érdy-kódex* központi figurája arra kíváncsi, hogy mit keresnek ott.³¹

Végezetül pedig egy olyan példázat is található a kódex *De tempore* részének egyik beszédben, amelyet minden bizonnyal nem Temesvári Pelbárttól vett a Karthauzi Névtelen, hiszen az semmilyen változatban nem található meg nála. Az exemplum egy ájtatos apácáról szól, aki Szűz Mária közbenjárásának köszönhetően megtanulja, hogy az üdvösséghez nemcsak az istenszeretet, hanem az istenfélelem is szükséges (lásd Melléklet II, 6. példa). A Karthauzi Névtelen a Pelbárttól átvett nevető domonkos szerzetesről szóló példa után helyezi el ezt az ismeretlen forrású exemplumot, feltehetően azért, hogy a célközönségéhez, a latinul nem tudó laikus testvérekhez és apácákhoz közelebb álló történettel zárhassa le beszédét.

Az itt összefoglalt forrásösszevetés alapján tehát megállapíthatjuk, hogy az *Érdy-kódex* *De tempore* részének exemplumai döntően Temesvári Pelbártnál szereplő exemplumokra vezethetők vissza. Az exemplumok több szempontból is eltérnek forrásuktól: egyrészt gyakoriak a stiláris eltérések a kódex és a forrás között, másrészt jellemzőek a Karthauzi Névtelen prédikációs gyakorlatának köszönhető, az ő háttértudására visszavezethető tárgyi eltérések, harmadrészt pedig megfigyelhető az exemplumok újragondolása, más kontextusba helyezése is. A kódex exemplumai egy művelt prédikációszerző tudását tükrözik, aki a korabeli forráshasználati szokásoknak megfelelően tudatosan szerkeszti beszédeit. Exemplumainak szövegén megfigyelhetők a szóbeli hagyomány hatásának nyomai, ami a nényelven való írás korai időszakának fontos jellegzetessége. A forrásösszevetések segítségével talán nemcsak a korabeli egyházi szóbeliség, hanem annak a népi kultúrába lesüllyedt elemei is jobban megközelíthetővé válhatnak.

³¹ „Mýkoron halalara . ýwtot volna / eerette ýeweenek / az pokolbely hoherók hogý ký venneek lelkeet / Az nyáwalýas ember meg batorýttaa magaat es monda . mýjt kerestók eett . mondanak hogý pokorra výgýewnk mert mýeenk vagý [...]” *Érdy-kódex*, 085b–086a. – „Pro exemplo finali legitur inter miracula, quod quidam homo, cum semper in vita tota luxuriose et male vixisset, ad horam mortis veniens vidit ante se *diabolum* astare, cui ait: *Quis es tu?*” TH 035 L. [A kiemelések tőlem. B. Zs. Á.]

Melléklet I.

Forrás: *Calendrier et compost des bergiers: La grant danse macabre*, Troyes, Nicolas Le Rouge, 1531 (Bibliothèque nationale de France, Res V 279/Microfilm R 34575), 40. (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b2200042p/f40.item>, 2012. 10. 31.)

Melléklet II.

I. Példa arról, hogy a halál félelmetes: a halál utáni ítélettől még a jámbor Agathon apát is félt. *Érdy-kódex*, 010b.

Olwastatýk az zent atýaak eeleteenben / zent Agathon apattwrrol hogý mýkoron halalara ýwtot volna es ýghen rettegne Mondanak az tawoytwaný zentsseeges atýank mýt feelz ký

mennÿ Nam nagyÿ sok eztendeeg . zolgaltaal wr istennek . felele nekÿk az zent Iambor ÿollehet a'mÿnt lehetôt wr istennek parancholattÿaat en eeletemben ÿgekôztem bel tellÿesôÿtenôm . De maga olÿ rettenetes az halaal es ÿstennek ÿteeletÿ hogÿ ffeelôk reeayok mennem / Mert eeg az halalnak kapwÿa es wta De sok vezedelmek vannak raÿtta . / kÿ twdhattÿa meg . ha mÿndenekrôl ÿgaz zamot adhat / Es kÿ vohattÿa hattra . az hatalmas bÿronak kÿ feÿezôt sentenciaÿaat . Es kÿ menekôdhetÿk kÿwe az pokolnak veeghetetlen keennÿabol ha tôrteenÿk oda esnôm : ezek atÿamffÿaÿ az feelelmes wtak embernek halalának ÿdeÿn.

2. Példa az egyház tulajdonát elfoglaló ispánról, kinek bûne öröklôire is átszállt. *Érdy-kódex,021a.*

[K]ÿrôl eellÿen peldat ÿr . petrus damiani / vala eegÿ hispan kÿ nemÿnemew ôrôkôt el foglalt vala . eegÿ zent egÿhaztwl . Es azonkôzben kÿ mwlwan karhozeek eerette . kÿ ew wtanna byraa az es el karhozeek / Annak wtanna harmadÿk negÿedÿk tÿz ÿÿÿk mÿnd pokorra zallanak eerette / ÿeleneek meg egÿ Iambornak es lataa haat pokolnak keennÿaban mÿnd tÿzen es nagyÿ tÿzes kerekôn forognak ffeel es alaa es egÿ mast atkozÿaak eerette hogÿ eegÿÿk masra hamÿss ÿozagot hagÿot volt / annak okaert meltan halazttÿa wr isten az ollÿan ÿteeletôt az wtolso ÿteelettre.

3. Példa Traianus császárról, aki a Purgatóriumba került Gergely pápa imádságának köszönhetően. *Érdy-kódex,021b.*

[K]ÿrôl . elssew pelda . Traianus chazar . kÿ ÿollehet melto volt volna erek karhozattra / De nem vetteteek az erek keenra : kÿ ÿewendôre zent Gergel papa ÿmachaganak mÿatta kÿ vala valtando.

4. Példa egy párizsi doktorról, aki holtan fekve három egymást követô napon felült koporsójában. *Érdy-kódex,021b–022a.*

Masod pelda : Az nema zerzetnek eredetÿben wgÿ vagÿon meg ÿrwan / hogÿ mÿkoron Parisban egÿ nagyÿ ÿras twdo doctor meg holt volna es el akarnaak temetnÿ : elssew napon ffeel ÿle es monda . Istennek ÿteeletÿre ÿdeztettem . es le erezkôdeek . Masod napon meg ffeel ÿle es monda Istennek ÿteeletÿ zerent meg ÿteeltettem . meg le erezkôdeek harmad napon . meg ffeel ÿle es monda Istennek ÿgaz ÿteeletÿ zerent el . karhoztattam / es tebbe ffeel nem tamda : ha kÿ ennek ÿÿlwabban valo eredetÿt es veegezetÿt meg akarÿa Twdnÿ zent Bruno atÿank eeleteeben meg talallÿa.

5. Példa a halála órájában nevetô ifjú domonkos szerzetesrôl. *Érdy-kódex,023a–023b.*

[K]ÿrôl eellÿen peldaat ees olwaswnk : Vala Anglÿa orzagban zent Damonkos atÿank zerzetÿben es ÿffÿw aÿoÿtatus frater . mÿkoron halalara ÿwtot volna hozÿaa gÿwleenek ÿo zokaas zerent Az Iambor atÿaffÿak hogÿ vÿgaztálnak es ÿmadnanak eerette / Azonkezben hog az hora el ÿwtot volna . az halando frater el fakada mewethwe / mÿkoron meg kerdôtteek volna okaat / felele mert ÿme bel ÿewe zent Edmondus kÿralÿwnk es martÿr . az zent angÿalok ees bel ÿeweenek Annak wtanna nagyôbban kezdee annal ees mewethnÿ Es ÿme bel ÿewe Az mÿ Zent Azzonÿwnk maria

ees azert tyztölljeetók ewtet / ottan Terdre esween az fraterek Salue reginat mondanak ./ Monda az betegh frater / halaa leegen týnektók mert nagy eremest fogadaa twletók ez nemes ýdwózletót Annak wtanna el valtozeek zyne az beteg fraternek kezde vereýtózný kezde rettegný / es monda ýme el ýewe az Cristus býro enghemet meg ýteelný / kezde zeegen elótte feelný rettegný . kezde vereýtózný / az fraterek kedeege wntalan tórólween . nem gyözýk vala / vereýtekeet zarastaný / Es vetekódýk vala . az býro elót / Neha mondywan wgý vagýon / Neha kedeege nem Nem wgý vagýon / Es neha kenýerege vala mondwan Azzonýom maria ne haagy el / ne tawozýaal el en tewlem . Monda esmeg o ýo Iesus wram : Haag egý keweset . Mýkronon ffelel wchwdot volna es meg kerdótteek volna az fraterek mý dolga volt volna / felele olý mýnt výdamsaggal : O zerelmes atýamffýaý . býzonýawal nagy ýrgalmas az wr isten ./ mert nem akaraa hogý el vezneek . Es annakwtanna halaat adwan azzonýwnk marianak hogý meg segeellette volna . es nagy bodogwl ký mwleek es mennýeknek orzagara meene.

6. Példa egy ájtatos apácáról, aki Szűz Mária közbenjárásának köszönhetően megtanulja, hogy az üdvösséghez nemcsak az istenszeretet, hanem az istenfélelem is szükséges. *Érdy-kódex*,023b–024a.

Meg ezenről mas peldaat talalwnk vala eegý aýoytatus Apacchýa leean . kýnek olý nagy malazttýa vala istený eedesseege . hog mýndenkoron nagy aýoytatus sýrassal es eremmel teezen vala mýnden zolgalatot az wr istennek es azzonýwnk zýz marianak . tórteeneek hogý halalara ýwta es mýkronon zokasa zerent nagy eedes zeretettel es aýoytatus leeleekkel aýanlanana magaat wr istennek es azzonýwnk marianak : azonkózbem ýeleneek meg neký az hatalmas istennek ýteletý es meg ýsmeree magaat ký annak elette nem twggýa vala mýchoda leegýen az istený feelelem kezde rettegný kezde feelný . mýnt ký soha semý ýot nem tett volna . Azonkózbem neký ýeleneek az zýz maria . es monda . mýt feelz mýt rettetz . eedes leanyom . felele / Oh zentsseegees azzonýom ne haagy el . nam mýndenkoron nagy eedesseegees zolgaltalak mýre hatz el veznóm . Monda ewneký / mý oka mýeert el keellene veznód felele / Mert Nem twttam hogý az te zent ffýad ellýen hatalmas eellýen feelelmes leegýen . Monda ewneký az zýz maria / twggýad azt eedes leanyom hogý meel ýghen zýkseeg Idwesseege az istený zeretet ollýan zýkseeg az istený feelelem ees / eeggýk masýknaal kýl nem lehet . ha istennek feelelmeeben eeltel volna . haat ýmaran tellýes erdemeet venneet De ýol latod hogý vala mýt tettel mýnd semýnek lattatýk / az istený feelelemnel kýl / meen el azert ýobbohat meg te eeletódet hogý az erek eeletót eerdemlýed / Azth halwan nagy halaat ada raýtta azzonýwnk marianak . es annak wtanna nem tehet vala semýt olý aýoytatussaggal . hogý mas felól meg nem retten vala zýwe az hatalmas istennek ýgassagus ýteletýn : Es azonkeppen nagy sok ýozagot gyóýte bodwl mwleek kýwe es tellýes erdemmel meene wr istennek zent orzagaban.

7. Példa egy asszonyról, akinek eszébe jut Krisztus gyermek volta, könyörög, és bocsánatot nyerne a bűnei. *Érdy-kódex*,049b–050a.

[K]ýről eellýen peldat talalwnk . Vala egý bodogtalan azzonýallat . ký ew ýdeýeet gonossagban fogýlalta vala el : mýkronon magaban tert volna . lataa haat ketsseege nek kapwýan vagýon . mert istennek ýgaz ýteletýt gondolwan . meltonak ýteelý vala magaat pokolnak keennýara .

Ha mýkron teròytý vala gondolattýaat az meennýeý paradýchomnak dýchòsegeere . oda meltatlannak twggýa vala ew sok býneýnek mýatta / Ha kedeeg Cristus Iesusnak zent keennýaat halalaat lattýa vala nagý halalatlansagaat . Mýkron ýmaran kòzel volna hogý ketseegnek hababan el merwlne / Ezeeben ýwta Cristusnak kýsded germekseege mert az apro germòkòk hamar megh engednek . Ottan le esween keeree wr Iesust ew germòkseegeert ýrgalmazný es azonnal erdemle menýbòl zozatot Hallaný mondwan Býzýal mert megbochattatnak az te býneyd.

8. Példa egy gazdag emberről, aki halála órájában meglátta a pokol nyitott kapuját. *Érdy-kódex,070a–070b.*

[P]eldaat veet rola zent Beda doctor : Vala Angliaban egý Kazdag ember . mýkron halalara ýwtot volna . lataa haat az pokol aýtaa nýtwan vagýon / Es nagýon meg rettene raytta / Mýkron býztatnaak ewtet hogý wr istennek ýrgalmassagaban býzneek es istenben vetnee remeensegeet Monda amýnt lehete . O keesen kòltem el mwlt az ýdew . es azonkeppen erekkee el karhozeek.

9. Példa Szent Antal remetéről, akit nagyon háborgattak a tisztulatlan lelkek. *Érdy-kódex,072a–072b.*

[M]ýnt meg hallýok towabbaa : pelda rola wgý olwastatýk zent Anthal remòte eeleteeben kýt felette haborgatnak vala az týztwlatlan leelkòk : ha Mondwan hatalmatok vagýon en rayttam . ýme eett elòttetòk vagyok nýellýetòk be zaggassatok . meg awagý òllyetòk meg . ha kedeeg semýt nem tehettòk : mýt dýheskòttòk heeýýaban / Azert chak ký nekýk ne engheggýen gonossaghnak mýatta . semýt nem arthatnak kerezttýen embernek.

10. Példa a hosszú nyelvű elkárhozott rágalmazóról. *Érdy-kódex,077b.*

[K]ýról eellýen peldaat olwaswnk . vala eegý ember ký felette zoo výselew vala eelteeben . Halalanan wtanna ýeleneek meg egý zomzeeggýanak haat nagý hozýw nýelwe vagýon . hogý ha mýnd az földet eernee alaa es nagý týzes langos . es nagý sok zerechen germekòt chýgnek raytta . Es wntalan eezý raghýa ennen maga nýelweet . Mýkron az zomzeeggýa megh ýsmertte volna . meg kerdee mýnt volna dolga . Es meg mondaa neký : hogý az atkozot ragalmassageert erekkee el karhozot volna es azert volna ollýan nagý zernýw keennýa.

11. Példa a kegyetlen fejedelemről, akit a pokolban úgy kínoztak, ahogyan ő is kínoztatta jobbágyait. *Érdy-kódex,079a.*

[K]ýkròl eellýen peldaat olwaswnk : Vala eegý Iambor zerzetes frater . ký mýkron halalara ýwtot volna . neký ýeleneek zent Benedek appatwr . es meg ýelengetee ewneký mýnd az bodogoknak lakodalmokat . mýnd az karhoztaknak . keennýokat . kýk kòzòt latanak eegý zegeen karhozottat kýt haat az erdegòk nýwzýaak es annak wtanna : sowl vakarýaak ew testeet . es az wtan týzes rosteelýon sýthneek : kýt mýkron meg kerdòttek volna . mý oka volna az nagý keennak . feleletòt teen mondwan hogý : volna egý nagý kegyetlen fejedelem . es . ew zolgaýt Iobaggýt ew ees azonkeppen nýwzttá foztoztta volna . Azert zenwedne ollýan keent istennek ýgaz ýteeletý zerent.

12. Példa egy szerzetesről, aki Krisztus halálán elmélkedve megszabadult kísértéseitől. *Érdy-kódex*,082b.

[P]elda rola . kÿröl ellÿen peldaat olwaswnk az . zent atÿaak eeleteeben / Vala egÿ Iambor zeerzetes : kÿ olÿ ÿghen meg zomorodot vala erdeghÿ keseertetnek mÿatta . hogÿ sem dolgot sem ÿmachagot sem ÿras olwasaast sem eegÿeb dolgot nem tehet vala : Es mÿkoron nagÿon bwszkodneek nekÿ ÿeleneek wrwnk Iesus Cristus monda : mÿt zomorkodol kel ffel . sÿrassad meg az en keenomat halalomat es ottan meg zabodwlz . Mÿkoron azt tÿtte volna . ottan mÿnden gonoz keseertetÿ el tawozanak / Azonnal halaat ada rajÿtta wr istennek es halalÿg azon regulaban marada meg . es semÿ keseertetÿ nem leen towabbaa.

13. Példa egy emberről, aki csak halála után kérte Isten irgalmasságát. *Érdy-kódex*,085b–086a.

[K]ÿröl eellÿen peldaat olwaswnk . Vala egÿ ez vÿlaghÿ ember . kÿ ÿollehet wr istennek ÿrgalmassagaban nagÿon bÿzyk vala : gonoz teetemeentwl kedeegh meg nem zenÿk vala : Mÿkoron halalara . ÿwtot volna / erette ÿeweenek / az pokolbely hoherök hogÿ kÿ venneek lelkeet / Az nÿawalÿas ember meg batoroÿtaa magaat es monda . mÿt kerestök eett . mondanak hogÿ pokorra vÿgÿewnk mert mÿeenk vagÿ . Azt halwan meg haborodeek rajÿtta es kezdee feÿeet tetowa forgatnÿ hogÿ zÿnököt ne latnaa . De ÿme az zernÿew förtelmes lelkök mÿnden felee zemeÿ elöt forognak vala . Lataa azert hogÿ nem mehetÿk meg tewlök . monda nagÿ ffeel zowal . az nagÿ isten eleeben vettem dolgomat . Es mÿkoron ÿstennek eröss ÿteeletÿre költenek volna . Monda . az zegeen leelek . hatalmas isten . nagÿ az te ÿrgalmassagod zabadoÿch meg enghemet vÿzon ellen az förtelmes lelkök ees mondanak / ÿgaz isten . te nagÿ ÿgassagos ÿteeletöt zerent ÿteeld mÿnekewnk ez lelköt / mert mÿnket zolgalt es mÿnekewnk engedöt ew eeleteeben es nem teeneköd / Monda az ÿgaz bÿro / wr isten / Azt ÿol latom . De mÿre te gonoz leelek nem keerted . es nem [ke]rested az en ÿrgalmassagomat te eeletödben mÿg eelteel . hanem chak mastan mÿkoron az ÿrgalmassagnak sem helÿe sem ÿdeÿe nÿnchen / Azert a'meel gonozwl eeltel es kÿ mwltal . wgÿan veegÿed haznaat . Es ottan el ragadaak az gonoz hoherék es pokorra vÿweek.

14. Példa egy ferences novíciusról, aki álmodott, mikor el akarta hagyni a rendet. *Érdy-kódex*,090b–091a.

Pelda . kÿre eellÿen bÿzon peldaat olwaswnk . Vala zent ferencz atÿank zeerzetÿben eegÿ ÿffÿw Nouicius frater . kÿ mÿkoron az zent zeerzetnek terheet latta volna . reea tekeellee magaat hogÿ el hadnaa / es kÿ menne az zerzetböl . / Mÿkoron bel meent volna az zent egÿhazban esEEK le ÿmachagra az Sacrarium elöt hol ott zoktaak az oltarÿ zentsseegöt tartanÿ hogÿ meg halalnaa wr istennek es Azzonÿwnk zÿz marianak mÿndden ÿo Teetemeenÿekröl . es bwlchwt veween el kÿ meenne azonközben le haÿtaa feÿeet es el zwñÿada : Es ÿme lataa az zÿz mariat hogÿ az zelenczeet nÿtta volna . kÿben az zentsseeg tarttatÿk vala . Es wrwnk Iesus zeep germök kepeeben kÿ ÿeween meg allapeek az oltaran Monda ottan az ÿrgalmassagnak zÿleÿe ewnekÿ . En eedes ffÿam keerlek ÿrgalmaz' ez te zegeen zolgaddal : felele az aldott Cristus / kegÿelmes zÿlem mÿt teegÿek ew vele ha nem akar en velem meg maradnÿ . En eedes

ffjam Aggÿ malaztot ewnekÿ meg maradasra / Es ottan Cristus Iesus ffel emelween eedes kezeÿt meg aldaa az fratert mondwan / En meg tartom es meghotalmazom ewtet . az te nagÿ eerdemes voltodeert / en zerelmes zÿlem / Es ez mondasok wtan esmeg az zelenczeben meene . el enÿezween : Az frater kedeeg magaban terween nagÿ halakat ada raytta wrwnk Iesusnak es az zÿz marianak hogÿ meg vÿgaztaltatot volna Es towabbaa semÿ keseertetÿ nem leen / Ez latast sem mondaa senkÿnek hanem chak halalanak ÿdeÿn / kÿbòl dÿcheertesseek wr isten.

15. Példa egy tompa elméjű fráterről és a két szennyes fazékról. *Érdy-kódex, 094a–094b.*

[K]ÿról eellÿen peldaat olwaswnk az reeghÿ zent atÿaaknak eeletòkben . Vala eegÿ Zeegen ÿffÿw frater . kÿ soha egÿ ÿgheet sem foghat vala az zent ÿrasban : meene azon valo banattÿaban eegÿ veen Iambor atÿahoz . es megh mondaa ewnekÿ : Monda az veen atÿa / hozÿ ket zennÿes fazekat . eede / mÿkoron meg totte volna . monda esmeg . ònch vÿzet ÿmez eeggÿkben ònch meg kÿwe belòle . mÿkoron azonkeppen tòtt volna . / Monda esmegh az veen atÿa / esmeg azonkeppen teegÿ Mÿkoron gÿakortaa az ÿffÿw frater . meg mosta volna az eeggÿk fazekat . Monda veegre hozd eede ÿmaran ewket . es meg kerdee mellyk volna tÿztab . felele az ÿffÿw frater hogÿ az . kÿben vÿzet tòltòt volna . es meg entette volna belòle . kÿ adaa azert az regulaat mondwan wgÿan vagÿon embernek ees dolga . chak gÿakortaa halgassa istennek zent ÿgheÿeet bator meg ne tarthassa meegh tÿztab / honnem az kÿ nem halgattÿa.

16. Példa egy csúf játékosról, akit a prédikáció alatt megszállt az ördög. *Érdy-kódex, 095a–095b.*

[K]ÿról eellÿen peldat olwasswnk mÿkoron egÿ Iambor pÿspek predicallana / egÿ ez vÿlaghÿ chwff Iateekus kezde magaat hannÿ az predicacion az Iambor predicatornak bozwsagara kÿnek mÿatta eegÿebekkel es megh Wtaltattÿa vala istennek ÿgheÿeet / ottan erdegh meene belee / es addeeg zaggataa magaat es ragaa nÿelweet hogÿ wgÿan eeltòk zernÿw halallal mwleek kÿwe.

17. Példa egy káromló asszonyról, akit elragadott az ördög Szent Ferenc prédikációja közben. *Érdy-kódex, 095a.*

Zent ferencz atÿank eeteeben meg wg olwassok . mÿkoron predicallana / egÿ chachogo azzonÿallat ott kezdee karomlanÿ istennek zent / Es mÿkoron ÿnteesnek wtanna meg nem zònneek : monda az zent Erdegh veed ffel . ved ffel a” mÿ tÿeed es meenÿ el vele / ÿme chodalatus dologh Azonnal ffel ragadaa az azzonÿallatok es mÿnd addeeg vÿwee az eghen . mÿg halhataak sÿwasaat reewasaat / kÿbòl megh ÿsmertetÿk mert nagÿ ellene vagÿon wr istennek / kÿ az istennek ÿgheÿeet megh wtallÿa es nem akarÿa hallanÿ.

18. Példa egy emberről, aki a prédikációkkor mindig kivonult a templomból, ezért a kereszten függő Jézus bedugta a fülét, mikor a temetésén imát mondtak érte. *Érdy-kódex, 095b.*

[K]ÿt eellÿen peldawal meg bÿzonoÿthatwnk / Vala eegÿ vala nemÿnemew . ember . kÿ soha nem alhattÿa vala . megh . mÿnt predicallanÿ keztek . de ottan kÿ menween eedes towa kerengòtte az zent egÿhazat : Mÿkoron kÿ mwlt volna . vÿweek az zent egÿhaz es kezdeenek

eerette zolosmaat olwasnÿ ÿme choda dologh . Az aldót Cristus Iesusnak fezwletÿ kÿ vonÿaa kezeÿt az vaass zeeget kózzól es bel dagazwlaa ew fÿleÿt Azt latwan meg reetteneenek rajtta / Monda ottan az pap Iambor : twggÿatok atÿamffÿaÿ hogÿ ennek az ÿegÿe mert mÿkeppen ez ember soha nem akaraa halgatnÿ istennek bezeedeet . de ottan kÿ meegÿen vala rola . ÿme isten ees nem akarÿa hallanÿ eerette valo ÿmachagot Azert twggÿatok hogÿ ez ember el karhozot . Azt halwan kÿ vÿweek az parragban temetnÿ . meegh testeet ees.

ZSÓFIA ÁGNES BARTÓK

The Exempla in the De Tempore Part of the Codex Érdy

The essay describes the different types of exempla in the *De Tempore* part of the *Codex Érdy*. The classification is based on the texts' relations to their source. In the first place, the codex contains exempla which are very closely attached to their source, to the sermons of Pelbartus de Temesvár. Secondly, there are exempla that also follow a sermon of Pelbartus but are influenced by other traditions, too. In other cases it can be argued that the compiler of the *Codex Érdy* used Pelbartus but he transposed the exemplum into a different context. Finally, some of the exempla supposedly have nothing to do with the codex's main source, that is, to Pelbartus, since they must have been taken from other unknown sources. By the comparison of the Hungarian and the Latin texts, we can understand more profoundly the methods of the anonymous compiler and we can reveal the mechanisms that affect the compilation of a Hungarian sermon of that time.

TÓTHNÉ RADÓ CECILIA

Roberto Caracciolo *De laudibus sanctorum* kötete egy magyar prédikátor kezében

Roberto Caracciolo neve és prédikációs kötetei évek óta ismertek a középkori magyar irodalommal foglalkozó kutatók előtt, hiszen az *Érdy-kódex* egyik forrásaként tarthatjuk őt számon. Az utóbbi hónapok munkája során Roberto Caracciolo *De laudibus sanctorum* művének egy olyan példányát ismertük meg, amely megerősíti a feltételezést, miszerint ez a kötet nemcsak a nyugat-európai gyakorlatban számított fontos prédikációs segédkönyvnek, hanem a Magyarországon működő prédikátorok is merítették a ferences barát gondolataiból. Készülő doktori disszertációmban Roberto Caracciolo sermóinak magyarországi felhasználását vizsgálom, ezért Madas Edit felhívta a figyelmemet erre a Velencében 1489-ben, Georgius Arriuabenus által kiadott *De laudibus sanctorum* kötetre. Ez a példány egy antikvárius tulajdonában volt, aki értékesítéshez kért véleményt a kötetben található kéziratról, majd engedélyezte annak részletes vizsgálatát. Így ismertük meg az enyhén megkopott bőrkötés és a rézcsatok maradványai mögött található páratlan kincset.

A modellsermo-gyűjtemény nyomtatott hasábjai mellett számtalan kéziratos bejegyzést találunk. Az aláhúzások, kapcsolójelek, számozások és hivatkozások kiemelése mellett számos olyan széljegyzetet olvashatunk, melyek tartalmi elemek kiemelésére utalnak. Ezek a marginálisok végigkísérik a kötetet, melynek végén a hazai prédikációtörténet egyedülálló dokumentumára bukkanunk. Írása megegyezik a széljegyzetekével. Részletes felsorolás olvasható itt arról, hogy a prédikációs kötet használója mely ünnepeken prédikált, milyen ünnepen miről beszélt, illetve, az aktuális beszédhez milyen forrásból merítette a gondolatokat. A kézirat pontosan rögzíti a jegyzetek keletkezési évét és helyét: 1495–1496, Pécs. A magyarországi használat így teljesen nyilvánvaló, de érdemes megjegyezni, hogy a felsorolt ünnepnapok között háromszor is szerepel Szent László király ünnepe. Illetve az ünnepnapokon elhangzott prédikációk felsorolásában találkozunk a következő feljegyzéssel is: „Tercia feria est Dedicatio Ecclesie Cathedralis sancti Petri Quinqueecclesiensis. Qua die predicavi de indulgenciis, vide in *Tractatu de indulgenciis*.”

A forrás két év ünnepnapjaiba enged bepillantást. Az első ünnep 1495. június 18., Úrnapja, míg az utolsó 1496. augusztus 14., a Szent Lőrinc ünnepének nyolcadába eső vasárnap.¹ E két dátum között természetesen nem minden ünnepnek van nyoma forrásunkban, szembeűnő azonban, hogy van olyan nap, melyet annak ellenére meg-

---

¹ Az ünnepek és pontos dátumok megfeleltetése Szentpétery Imre munkája alapján történt. SZENTPÉTERY Imre, *Oklevéltani Naptár*, Bp., MTA, 1912.

jelöl, hogy akkor nem mondott prédikációt: „Sexta feria non predicavi quia est dies fori ea die non predicatur ex consuetudine Quinqueelesiiis.”²

A rövid sermovázlatok készítője gondosan elválasztja egymástól a különböző ünnepeket, azokat nemcsak egy vízszintes, lapszélről lapszélig tartó vonallal, hanem az ünnep pontos elnevezésének közepre helyezésével is új egységként láttatja. A mintegy címszerű elhelyezés jól elkülöníti az egyházi év különböző eseményeit, így a prédikátor egy későbbi időpontban könnyen visszakereshette a korábbi beszédvázlatot. Az első olyan oldal, amelyre rövid sermovázlatokat jegyzett fel a prédikátor, az ősnymtatvány utolsó oldala, melyen igen nagy helyet foglal el a nyomdász fametszetes jelvénye. Ezen a lapon, habár az ünnepek pontosan követik egymást, mégis több rövid és látszólag hanyag vagy utólagos jegyzetet láthatunk. A további lapokon nem jelentett gondot a feljegyzések elhelyezése, így ezek írásképe rendezettebb. A vízszintes elválasztó vonalak és a precíz külalak a mostani olvasó számára is egyértelművé teszi, hogy a prédikátor hol alkalmazott későbbi, utólagos betoldásokat a jegyzetekben. Ezek a pótlások, hozzáírások minden alkalommal a már meglévő jegyzet pontosításai, a kialakult jegyzetszerkezethez való alkalmazkodás jelei. Esetenként egy-egy, a felsorolásból kimaradt, ám mégis fontosnak tartott ünnep betoldása. Az ünnep pontos megnevezése után a *thema* megadása következik. A bibliai citátum a legtöbb esetben egy rövid, pár szóból álló sort jelent, mely után a bibliai helyet adja meg. Mind a citátum rövidítése, mind a bibliai hely jelzésszerű megadása arra utal, hogy a feljegyzéseket a prédikátor saját maga, vagy más, a Szentírást igen jól ismerő olvasó számára készítette.

A prédikátor a sermovázlat elején tehát megadja azt a bibliai helyet, melyet kiindulópontként használ beszédéhez, majd megadja a *sermók divisióját*. Ezek néha mondatba ágyazódva jelennek meg, de a számozás segítségével minden esetben jól elkülöníti a hármas tagolást. A fő tartalmi elemek ilyen ismertetése csak akkor marad el, ha az elhangzott beszéd alapvetően egyetlen forrásra épül: „Domenica 3 in Adventu fuit festum sancte Lucie de qua predicavi Rob(ertus) *De laudibus sanctorum*.”³

A legfontosabb gondolatok ismertetése azonban olyannyira fontos a szerzőnek, hogy nem egy olyan helyet találunk, ahol a hármas tagolás az egyetlen forrás alapján írt beszéd esetén is megtalálható, sőt utólagos betoldásként is találkozhatunk vele. Ez segítheti a visszaemlékezést egy korábban jól végigvezetett gondolatmenetre anélkül, hogy az eredeti forrást fel kellene lapozni. Aprószentek ünnepén az egyetlen megjelölt forrás Roberto Caracciolo *Sermones de Adventu* című munkája, de egyértelműen utólagos betoldásként látjuk a hármas tagolást:

1. Innocentis elongacio
2. Innocentum occisio
3. Occisorum remuneracio.⁴

² Robertus CARACCIOLUS, *Sermones de laudibus sanctorum*, a Központi Antikvárium 117. aukciójának Katalógusa, 114. tétel, kéziratos függelék, 3.

³ *Uo.*, 2.

⁴ *Uo.*

Az eredeti forrással összevetve egyértelművé válik, hogy ez a *divisio* nem pusztán a Roberto Caracciolo-féle beszéd tartalmának emlékeztetője, hanem a saját beszéd pontos tagolása. Mindhárom tartalmi egység megtalálható a ferences szerző *fructus*ában, de nem ebben a sorrendben, illetve annak a beszédnek nem ez a hármas beosztása. Így láthatjuk, hogy a *compilator* még abban az esetben sem egy az egyben követte a mintaprédikációt, amikor egyetlen forrásanyagból dolgozott.

A prédikáció hármas tagolásához közvetlenül kapcsolódik a beszédhez használt művek megjelölése. Ez egyetlen esetben sem marad el. Azt gondoljuk, hogy a lista elkészítésének fő motivációja is az volt, hogy a források pontos megadásával megkímélje magát a prédikátor az újabb és újabb témakeresgéléstől. A használt művek megadása tehát nem a hallgatóság megerősítését szolgáló *auctoritas*-elem, hanem a prédikátor az általa ténylegesen hozzáférhető kötetek jegyzékét adta meg. Ez az *ars compilandit* vizsgáló kutató számára egyedülálló dokumentum. A források alapos áttekintése tehát képet ad a korabeli prédikátor műveltségéről és egyben a lehetőségeiről is, illetve utat nyit a kompilációs technika jobb megismerésének is.

Az első és legfontosabb forrás maga az őrzőkötet, melynek hátuljába bejegyezte a prédikátor a rövid sermovázlatokat. Ez a könyv mindig a keze ügyében kellett, hogy legyen, ha ezt a kötetet választotta az év során elkészített prédikációk megörökítésére. Ezt igazolja a hivatkozások nagy száma is, összesen huszonegyszer jelöli meg ezt a könyvet forrásként. Roberto Caracciolo beszédei a korban igen népszerűek voltak, prédikációs segédkönyvei számos kiadásban terjedtek el Európa-szerte, így joggal feltételezhetjük, hogy a pécsi prédikátor számára ezek modern, újszerű beszédeknek számítottak, melyeket megismerve igen hasznos segítséghez jutott saját beszédeinek megalkotásához. Mindezek mellett mégis meglepő, hogy egy pécsi prédikátor nem csupán a legnépszerűbb, legelterjedtebb Caracciolo-kötetet ismerte, hanem tulajdonképpen az összes nyomtatásban megjelent művét. A rövid sermovázlatok forrásait áttekintve ugyanis Caracciolo minden művére találunk hivatkozást. A *Quadragesimale de peccatis*ra hatszor (ebből ötször *De viciis* címmel), a *Quadragesimale de poenitentia*ra háromszor, a *Sermones de Adventura* kétszer, a *De timore iudiciorum* műre pedig egyszer hivatkozik. Ezek a művek mind az 1480-as évektől jelentek meg nyomtatásban, tehát láthatjuk, hogy a prédikátor igen korszerű ismeretekkel rendelkezett, illetve, hogy Roberto Caracciolo ismerete igen fontos volt a számára.

A másik legtöbbször hivatkozott kötet egy exemplumgyűjtemény. A rövid sermovázlatokból láthatjuk, hogy a beszédek igen nagy számában a *divisio* harmadik pontja valamiféle *exemplificatio*. Így érhető, hogy a prédikátornak szüksége volt egy átfogó, részletes mutatóval rendelkező exemplumgyűjteményre. A *Speculum exemplorum*ból huszonötöszer választ példázatot beszédeihez. A gyűjteményre mindig pontosan hivatkozik, az exemplumok könnyen visszakereshetőek, így a beszédeknek e tartalmi elemei pontosan azonosíthatóak.

A nagybőjt során a prédikátor részletesen feldolgozza az öt érzék témáját, napokon keresztül részletesen tárgyal egyetlen érzéket, és ezeknél a beszédeknel min-

dig ugyanarra a műre utal a hivatkozás. Ez Nicolaus de Dinckelsbühl *Tractatus de quinque sensibus* című munkája.⁵ A beszédvázlatok alapján úgy látjuk, hogy olyan részletességgel és alaposággal dolgozta fel ezt a könyvecskét, hogy a kötetnek mindenképpen előtte kellett lennie. Mind a nyolc esetben, amikor ebből a nyomtatványból dolgozik, a tárgyalandó téma mellé a *Speculum exemplorum*ból vesz példát. Ez igen jól mutatja a prédikátor azon törekvését, hogy a komoly dogmatikai kérdéseket vagy elvont tanokat a nép számára érthetővé tegye. Forrásanyagunkban találkozunk olyan kötetekkel, melyek a korban igen népszerű prédikációs segédkönyvek voltak, ám modellsermőként való használatukra szinte soha nincsen utalás a kész prédikációkban. Ezen művek tartalmi vizsgálatából azonban egyértelműen kimutatható, hogy ilyen célból készültek, a fennmaradt példányok számából pedig széles körű használatukra is következtethetünk.

Ilyen például Petrus de Palude *Thesaurusa*, a *Promptuarium exemplorum*, Johannes Nider *Praeceptorium* vagy a *Summa angelica*. Mind a négy kötetre találunk egy-két hivatkozást, sőt a prédikátor teljesen pontosan megadja a kiválasztott részletet is. Az ezekre a művekre történő hivatkozás is azt bizonyítja, hogy a rövid sermovázlatok listáját a prédikátor saját maga számára készítette: nem bizonyító erejűnek számító auktoritásra volt szüksége, hanem tényleges forrásmegjelölésre, amely kompilációs munkáját segíti. Ezek mellett a kötetek mellett számos olyan művet láthatunk, melyre egyszer vagy csupán kétszer utal a szerző. Némely hivatkozás ezekben az esetekben is olyannyira pontos, hogy a kutató azonnal megtalálja a keresett részletet, más esetekben azonban csupán egyetlen név szerepel, melynek azonosítása már komoly nehézséget okozhat. Erre példa a leggyakrabban csak f. B.-nek rövidített szerző, akinek neve csupán egyszer szerepel a kéziratban: „Iste sermo f. B. etc. id est pruder penedek.”

A prédikációkra való felkészüléshez megjelölt kötetek tehát egytől egyig olyan nyomtatványok, melyek a korban igen elterjedtek voltak, és melyekből ma is számtalan példány lelhető fel Európa könyvtáraiban. A hivatkozások pontossága nem csupán a felhasznált szerző és mű azonosítását engedi meg, hanem a rendelkezésünkre álló nyomtatványok segítségével rekonstruálhatjuk az elhangzott beszédek tartalmát is. A *compiler* munkájából tehát nemcsak az anyaggyűjtés mikéntjét, a választott források korszerűségét és igényességét ismerhetjük meg, hanem a választott forrás feldolgozásának módjait is. A rendelkezésünkre álló adatok alapján háromféle használatot különíthetünk el.

Az első esetben a prédikátor egyetlen művet vesz alapul, egyetlen mintapredikáció alapján készíti el saját beszédét. Ebben az esetben sokszor elmarad a *divisio* megjelölése, hiszen a forrás megadásával a beszéd tartalmát is megjelöli. Néhány esetben azonban itt is találkozunk módosításokkal, melyek a prédikátor tudatos témaválasztását és felkészülését jelezhetik. A Circumcisio ünnepére írt beszédben a *divisio* meg-

⁵ NICOLAUS DE DINCKELSBÜHL, *Tractatus de quinque sensibus*, Argentinae, Schott, 1516. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10813100_00002.html. (Letöltés ideje: 2013. június 13.)

jelöléséből érthetjük meg, hogy a prédikátor megváltoztatta a mintasermo fejezeteinek sorrendjét. Más esetben pedig a megjelölt forrás csupán egyetlen fejezetét használja fel, mint azt az alábbi példán is láthatjuk:

Item in octava s. Iohannis evangeliste que fuit in dominica
Vir multum iurans implebitur iniquitate et non discedet a domo eius plaga id est
divina vindicia Ecclesiasticus (Sir) 23,(12) ca.
sermo de peste 2 ca.
utrum de pestilencia sit flagellum Dei pro peccatis
quare David pocius elegit pestilenciam quam famem et gladium
utrum pro peccato David debuit populus eius puniri
quid intelligitur per tempus constitutum
quomodo adimpletum fuit dictum prophete de pestilencia trium dierum
Rob(ertus) *De Iudiciis* sermone XIV. capitulo tercio.⁶

Fellapozva a megjelölt beszédet láthatjuk, hogy a beszéd harmadik fejezete pontosan a prédikátor által is kimásolt öt részből áll: tehát ezt a fejezetet érdemesnek tartotta arra, hogy saját prédikációjaként hallják a hívek. A téma hosszúsága és kifejtettsége egy szóban elhangzó beszéd alkalmával azonban megköveteli a prédikátortól, hogy tudatos döntéssel rövidítsen a mintaprédikáción. Így az első két capitulum elhagyásával egyetlen témára összpontosít, azt azonban forrásához hasonló részletességgel tárja a hallgatóság elé.

Az egyetlen forrást feldolgozó sermókhoz közel állnak a második típusba tartozó beszédek, amikor is az alap gondolat továbbra is egyetlen forrásból származik, ám azt egy exemplummal teszi érthetőbbé a prédikátor. Erre számos példát találunk az anyagunkban, illetve ezt támasztja alá a *Speculum exemplorum* használatának nagy száma is, melyre fentebb már utaltam.

Az *ars compilandit* vizsgáló kutató számára a legérdekesebb a harmadik típus, amelybe azok a rövid sermovázlatok tartoznak, melyek forrásmegjelölésénél több különböző mű szerepel. Ezek a feljegyzések megörökítik a *compiler* fáradtságos munkáját, melyre még akkor is szükség volt, amikor a szerző szóban elhangzó, egyszerűbb beszédre készült, és nem írásban megjelenő mintaprédikációhoz keresett anyagot. A prédikátor tudatos választása ezeken a példákon érhető tetten a leginkább. Az *In die Kathedre sancti Petri* beszéd minden eleme más forrásból táplálkozik, valószínűleg egy előzetesen végiggondolt koncepció alapján, melyet a továbbiakban mutatok majd be.

In die Kathedre sancti Petri
Tibi dabo claves regni celorum Math. 16,(19) etc.

⁶ CARACCIOLUS, *i. m.*, 2.

beati Petri dignificacio

beati Petri beatificacio

de beato Petro effectualis exemplificacio

Primum membrum sermonis Rob(erti) *De laudibus sanctorum* in die Apostolorum Petri et Pauli capitulo primo.

Secundum membrum invenies in sermonibus sancti Vincencii *de sanctis* et in sermone Apostolorum Petri et Pauli, videlicet quod beatus Petrus meruit beatificari in Paradiso celesti propter 4 virtutes.

Exemplum de beato Petro invenies in *Speculo exemplorum*, dist. 1. exemplo 101.

A három fejezet forrásanyagának kiválasztását akkor érthetjük meg, ha az eredeti szövegeket egymás után illesztve megnézzük, hogy miért éppen ezeket a részleteket választotta a hitszónok, és miért nem választott egy általa elérhető kész Szent Péter-beszédet. Az így létrehozott sermo igen hosszú, és bizonyos részletek ismétlődnek. A második fejezet esetében biztosra vehetjük, hogy a prédikátor csak az egyszerűbb megfogalmazású változatot vette át a négy virtus leírásánál, vagyis az „ad practicam” jelzés utáni magyarázatokat. A fejezetek egymás mellé illesztéséből látjuk, hogy a hitszónok számára a fő cél Péternek mint elsőszámú apostolnak a méltatása volt, tulajdonságainak részletezése elsősorban azt szolgálja, hogy az Egyház méltóságát az ő személye is alátámaszsa. Így a Caracciolo-féle beszéd második és harmadik capituluma, melyek Pétert nem úgy méltatják, mint az Egyház fejét, hanem mint bármilyen szent életű embert, nem illelenek az előzetesen elgondolt koncepcióhoz. A prédikátor ezen az ünnepen úgy tekint Péterre, mint az első pápára. Nem nézi az egyszerű halászt, a tagadó apostolt, hanem Péter minden cselekedetét és tulajdonságát abból a szempontból vizsgálja, hogy Péter az első pápa. Ehhez megfelelő anyagot talált Ferreri Szent Vince Péter-beszédében, illetve az exemplum is ezt a Péter-alakot emeli ki.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy egy olyan dokumentumot tartunk a kezünkben, mely az *ars compilandiról* eddig megszerzett ismereteinket igazolja és kiegészíti. Hiszen a rövid sermovázlatok listájából megismerhetjük, hogy mely köteteket használta valóban a prédikátor, a *divisiók* feltárják az elkészített sermo legfontosabb tartalmi elemeit, melyeket összevethetünk a forrásként megjelölt beszédek tartalmával, illetve ezekből megismerhetjük az összegyűjtött anyagok rendszerezését, egy kész beszéddé szervezését is.

CECILIA TÓTHNÉ RADÓ

*Roberto Caracciolo's De laudibus sanctorum
in the Hands of a Hungarian Preacher*

The name and the works of Roberto Caracciolo have been well known for some time to those involved in the study of medieval Hungarian literature. He is recognised as one of the major sources for the Codex Érdy. In the past few months, we have discovered and

examined a copy of Roberto Caracciolo's *De laudibus sanctorum*, which supports the argument that this collection was not only a significant work of reference in Western Europe, but it proved useful for preachers in Hungary as well. The 1489 edition of *De laudibus sanctorum* published in Venice by Georgius Arriuabenus features an entry that lists the various religious festivals where the owner of the volume had preached, the topics of his sermons and the sources of his inspiration. There is an explicit reference to the time and place of the entry: 1495–1496, Pécs. In my study I present and discuss this unique document which justifies and supplements what we already know in the field of *ars compilandi*. The short drafts for sermons reveal which reference books were used by the preacher. The divisions point out the most important themes of the sermons, which can be compared with the content of the original versions. Furthermore, we can identify the method with which the subject matter was arranged and organised into a complete sermon.

Petrarca *De remediis utriusque fortunae*jának receptiója a 16–18. századi magyarországi irodalomban

A *De remediis utriusque fortunae* (más néven: *Fortuna-könyv*) Petrarca legterjedelmesebb műve, mely nagyjából 1353 és 1366 között keletkezett.¹ Címe egyértelműen megjelöli a könyv témáját (*utraque fortuna*: a jószerencse és a balszerencse), és utal annak jellegére, műfajára („orvosságskönyv”). Az író keresztény-sztoikus világmépében kitüntetett szerepe van a Szerencsének, annak a nagy hatalommal bíró, kiszámíthatatlan erőnek, mely az ember életének alakulásáért felelős, amennyiben előidézője az élet egymást követő, kedvező vagy kedvezőtlen fordulatainak. Petrarca fő célja, hogy támogatást nyújtson olvasójának a Szerencsével vívott harcban, vagyis olyan bölcsességekkel szolgáljon, melyek megerősítik annak lelkét, s így könnyebben viseli sorsának hirtelen változásait. A *De remediis* valóságos enciklopédia, mindentudó kézikönyv, a szerző az első könyv 122 fejezetében a jó-, a második 131 fejezetében a balszerencse orvosságait tárgyalja.

A dialogikus szerkezetű mű szereplői, a beszélgető felek allegorikus alakok (*Ratio, Gaudium, Spes, Dolor, Metus*). Petrarca írásának gondolati háttérében a sztoikus filozófia tézisei állnak: nagy hangsúlyt kap az az elgondolás, miszerint az embernek minden körülmények között elsősorban lelki békéje megteremtésére kell törekednie. A világ minden elemének, a benne tapasztalható eseményeknek, történéseknek értéke viszonylagos: azokról, melyeket a közvélekedés jónak ítél, kiderülhet, hogy mulandóak, ingatagok, ártalmasak; azokról, melyeket rossznak, kiderülhet, hogy megedzik, meg-nemesítik a lelket. Az ember feladata nem más, mint hogy függetlenítse magát a földi dolgok viszonylagosságától, ne engedje, hogy lelkét indulatok, szenvedélyek kavargják fel, értelmére támaszkodva álljon ellen azok támadásának, mert csak így élhet az erénynek megfelelően, s találhatja meg az utat a belső nyugalomhoz, azaz Istenhez. Petrarca mondanivalójának hangsúlyos része, hogy az ember – bár ki van szolgáltatva egy rajta kívül álló hatalomnak, a Szerencsének – alakíthatja saját sorsát, megteremtheti lelki egyensúlyát, ha elfogadja, hogy az egyetlen valódi érték a krisztusi értelemben vett evi-lági jószág és az annak révén elnyerhető mennyei boldogság.

Fontos tudni, hogy a *De remediis* hosszú időn keresztül (a *Daloskönyvet* nem számítva) az író legnépszerűbb, legolvasottabb könyve volt: a 15–18. század között több mint harminc (önálló vagy gyűjteményes) kiadást ért meg. Nyomtatott formában történt terjedésének két fő központja – mind fordításban, mind eredetiben – a mai Né-

¹ A mű eddigi legteljesebb magyar nyelvű bemutatását további szakirodalommal lásd LENGYEL Réka, *Petrarca, a lélekvezető: A De remediis utriusque fortunae átfogó bemutatása*, Szeged, 2012 (doktori disszertáció). <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1592/> (Letöltés ideje: 2014. január 30.)

metország déli része és Svájc, valamint Párizs volt, ami érthető következménye annak, hogy a mű kéziratok is e területeken voltak a legnagyobb számban megtalálhatóak. Azt is megállapíthatjuk, hogy Petrarca írása a 17. század második feléig folyamatosan jelen volt az európai könyvpiacra, a mindenkori olvasóközönség igényeihez igazodó példányszámban. Ezek a kötetek, főként a latin nyelvűek, magyar olvasókra is találtak, s a *De remediis*-kultusz legkésőbbi fejezete éppen a 18. század folyamán hazánk területén megjelent kiadványok történeteként írható le. A mű 16–19. századi magyarországi recepciójáról Turóczi-Trostler József, Máté Ágnes és Szörényi László átfogó jellegű tanulmányai részletes felvilágosítást adnak;² kutatási eredményeik összegzésétől mindazonáltal nem tekintek el abból a megfontolásból, hogy az elszórt adatok együvé gyűjtve áttekinthetőbbek legyenek, és mert néhány esetben pontosítással és kiegészítésekkel is szolgálhatok.

Petrarca latin és olasz nyelvű műveinek ismerete a magyar írók, költők körében az 1500-as évek elejétől adatolható: olvasták, idézték, fordították szonettjeit és a *Triumphus* sorait (például Brodarics István, Balassi, Zrínyi és a *Constantinus és Victoria*-dráma szerzője); magyar fordítása készült a Petrarca által latin változatban terjesztett Boccaccio-novellának, a *Griseldának* (Istvánfi Pál verses históriája); továbbá biztosan eljutottak hazánkba verses levelei (a *Fejedelmeknek serkentő órája* egyik versbetéte az *Epistolae metricae* 34. darabjának két sora), valamint a *Sine nomine* levélgyűjtemény, a *Secretum* és a *De vita solitaria*.³ Olvasta Petrarcat Rimay is, aki az antik sztoikus filozófusokkal egy sorban említi.⁴ Könnyen lehet, hogy a Petrarccal „beszélgető” Rimay éppen a dialogikus felépítésű *De remediis* olvasására célzott, hiszen több adat is utal arra, hogy a művet nálunk is ismerték, s olykor kölcsön is vették belőle Petrarca gondolatait.

Az egyik jellemző hivatkozásra Pázmány Péter prédikációjában találhatunk rá, aki a *Mint kell a keresztény leányt nevelni* című beszédében a tánc ártalmas voltára kitérve a *Fortuna-könyv* I. 24. dialógusából idéz.⁵ Egy másik 17. századi szerzőnk, Miskolci Csulyak István könyvjegyzékén a *Secretum* és a *De vita solitaria* mellett a *De remediis* is szerepel, s önéletírásából tudjuk, hogy szerettei elvesztésének fájdalmát Seneca,

² TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca*, EphK, 1937/1–3, 25–75; MÁTÉ Ágnes, *Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae c. művének 18. századi magyar változatai = Varietas Gentium – Communis Latinitatis: A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, JATEPress, 2008, 59–68; SZÖRÉNYI László, *Petrarca eszmetörténeti hatása a XVI–XVII. századi magyar irodalomban = Sz. L., Önfilozshattyú: Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010, 52–66.

³ Vö. SZÖRÉNYI, *i. m.*, 54–58, 60–62.

⁴ „[A]z philosophiának usussához, és nem az fölöle való csacsogáshoz szabván életemet, Seneccával, Petrarchával, Ciceróval és Epictetussal beszélgetek többet, hogy nem egyéb emberekkel.” Idézi BITSKEY István, *Egy Rimay-vers világa = B. I., Eszmék, művek, hagyományok: Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 94.

⁵ Lásd SZÖRÉNYI, *i. m.*, 58. Szörényi arra is kitér, hogy Petrarcat pápaellenes írásai miatt előszeretettel idézték a református teológusok. Pázmány azonban a *Feleletben* amellett érvel, hogy a pápákat érintő kritikus megjegyzései ellenére Petrarca igazi katolikus volt. (Szörényi hivatkozása: PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyarai István sárvári praedicatornak az Ország romlása okairul irt könyvére = PÁZMÁNY Péter Összes Munkái*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, I, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1894, 29, 33, 61.)

Plutarkhosz és Petrarca műveivel orvosolta.⁶ (A *De remediis* második könyvében külön csoportot alkotnak a családtagok elvesztéséről szóló dialógusok.) A következő utalás Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi* című, 1684-ben Debrecenben megjelent prédikációs kézikönyvében olvasható. Érdekes részben idézni fejtegetéseit az igazi keresztény filozófiáról, melynek szerinte a Szentírás lábnyomát kell követnie: „ut Franciscus Petrarca, in libello suo elegantissimo: De ignorantia sui et aliorum loquitur, non fallacibus alis attollitur et steriliūm disputationum ventosa iactantia per inane circumvolvitur; sed quae certis et modestis gradibus compendio ad rerum ac Dei notitiam perducit.”⁷ Az idézett gondolat valóban Petrarcától származik, Szilágyi Tönkö azonban rosszul emlékezett, vagy rossz címet jegyzett fel hozzá, ez a mondat ugyanis nem a *De ignorantia*-ban, hanem a *Fortuna*-könyv I. könyvének előszavában olvasható.⁸

Nehéz megállapítani, mely kiadásokat használhattak az eddig említett szerzők a *De remediis*-nek a 16–17. században megjelent változatai közül. Noha már a 18. század magyar irodalmi termésének részét képezi, röviden itt szólok Székely László⁹ 1760–62-ben keletkezett teljes magyar fordításáról, mert ennek alapjául is a mű egy jóval korábbi kiadása, az 1613-as genfi szolgált.¹⁰ Az 1290 lapnyi, *Magyar Petrarca* című fordítás kéziratban maradt, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Tudományos Könyvtár őrzi a fordító saját kis kötetével, mely az 1613-as kiadás egy példánya. Nem tudjuk, honnan került e könyv Székelyhez, más kéz nyoma nem található benne, csak a gróf bejegyzései, aki

⁶ SZÖRÉNYI, *i. m.*, 59–60.

⁷ SZILÁGYI TÖNKÖ MÁRTON, *Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi*, Debrecen, Töltesi István, 1684 (RMK II, 1536), 107. Idézi SZÖRÉNYI, *i. m.*, 63–64.

⁸ „Hec est enim vera philosophia, non que fallacibus alis attollitur et steriliūm disputationum ventosa iactantia per inane circumvolvitur, sed que certis et modestis gradibus compendio ad salutem pergit.” *De rem.* I, *Előszó*, 5. Az *Előszó* teljes szövegét lásd LENGYEL Réka, *Részlet Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae-jából* [Előszó] = „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, CSÖRSZ Rumen István, CSÁSZTVAY Tünde, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 169–183. – Ahogyan az összevetésből kitűnik, a debreceni prédikátor megváltoztatta a mondat befejezését.

⁹ Székely László (1716–1772) alameri gróf, tanulmányait Nagyenyeden és Nagyszebenben végezte. Irodalmi munkásságának nagy részét fordítások teszik ki, de igen értékes verses önéletrajza is. Életét és az *Önéletírás* szövegközlését lásd NÉMETH S. Katalin, *Székely László verses önéletrajza*, Lymbus, 2006, 44–98; Székely könyvtáráról lásd JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár története* = *J. Zs., Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, Kriterion, 1976, 219–251.

¹⁰ Székely László fordítását a kézirat lelőhelyén, Székelyudvarhelyen Máté Ágnes vizsgálta meg alaposan, s a kutatás eredményeit 2007-ben készült szakdolgozatában foglalta össze (MÁTÉ Ágnes, *Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae c. művének 18. századi magyar változatai*, Szakdolgozat, SZTE BTK, 2007, kézirat). Ezúton is köszönöm neki, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta. (A kéziratot és a Székely-könyveket nem ismerő NÉMETH S. Katalin még nem tudta megállapítani, Székelynek melyik Petrarca-kiadás volt meg. Lásd erről NÉMETH S. Katalin, „Petrárájának ezen jeles szavai”: *Székely László Petrarca-fordítása* = „Nem süllyed az emberiség!”, *i. m.*, 193.) – Fiske szerint a *De remediis* 1613-ban Bernben jelent meg, az 1595-ös kiadás ötödik utánnomásaként. (D. Willard FISKE, *Francis Petrarca's treatise De remediis utriusque fortunae: Text and versions*, Firenze, Le Monnier, 1888, 8.) Könyvtári katalógusokban kiadási helyként mind Bernt, mind Genfét megtaláljuk.

gondosan kijavította a sajtóhibákat, s aláhúzással emelte ki a számára különösen kedves vagy elgondolkodtató sorokat.¹¹ Biztosra vehetjük, hogy a *De remediis* Székely meghatározó olvasmányai közé tartozott, 1763-ra datálható verses *Önéletírásának* bevezetőjében ugyanis tíz lap terjedelemben átvesz több részletet a Petrarca-szövegből.¹² Az önéletrajz bevezetőjébe került *De remediis*-részletek azért is érdekesek, mert Székely nem a kevéssel korábban elkészült fordítását idézi, hanem újralfordítja az eredeti latin szöveget.¹³ A *Fortuna-könyv* magyarra való átültetésével – amint ajánlásában írja – egyrészt az volt a célja, hogy „született nyelvünkön” olvasója hasznát szolgálja, másrészt az, hogy senki ne vádolhassa restséggel. Máté Ágnes Székely életrajzában ismertetése kapcsán arra utal, hogy a grófort ért szerencsétlenségek, veszteségek személyes indíttatásul szolgáltak számára.¹⁴ Fordítói módszerét Máté így jellemzi: „a latinhoz nagyon közeli magyar szöveget igyekszik létrehozni, és a saját képességeihez mérten egy meglehetősen szoros fordítást készít”.¹⁵ Az így létrejött szöveg, állapítja meg Máté, bővebb mint a latin eredeti: Székely sokszor nem tudott dönteni, melyik magyar szóval adja vissza a latint, ezért magyarázza, értelmezi azt; másutt a történelmi, mitológiai személyek, alakok rövid bemutatását toldja be, de személyes megjegyzéseket is tesz.¹⁶ Nyelvét, stílusát illetően megállapíthatjuk, hogy a kor irodalmi nyelvének színvonalán mozog, igen kifejező, változatos, gazdag nyelvet mozgósít, mind szóhasználat, mind fogalmazásmódja eredeti: a korabeli erdélyi nyelvállapot rendkívül értékes dokumentuma és forrása – sajnálatos, hogy nyomtatásban sohasem látott napvilágot.¹⁷ Nyelvi és irodalmi értékei miatt és

¹¹ Könyvészeti leírását közli MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2007), i. m., 25–28.

¹² Hosszú részleteket másol önéletrajzába a II, 5, 6. dialógusból, melyek fő mondanivalója, hogy nem a nemesi származás teszi naggyá az embert, hanem az egyéni virtus. Németh S. Katalin szerint Székely számára Petrarca üzenete önigazolásul szolgálhatott, családjuk ugyanis önerőből emelkedett nemesi rangra. Lásd NÉMETH S., „*Petrárájának ezen jeles szavai*”, i. m., 194.

¹³ Érdemes idézni ugyanannak a részletnek a kétféle fordítását (Máté Ágnes átirása): „A mint Heraclitus írja; Mindenek Ellenkezésekkel, s Ellenkezések által föltnak, ez úgy is vagjónn és hógj úgy légjének, tsak nem mindenek úgy bizónjittják. A Gjórs Tsillagos Éggel, a Tsillagók szemben találkóznak. Az egjmással ellenkező Éltető Állatók egjmással Viaskódnak. A Föld meg reszket. A Tenger habozik, zúg. Az Éltető Ég szüntelen mózgattattatik. Az Tűznek lángja harsóg, zeng. Az Szelek vég nélkül való zúgást tésznek, mint meg annji hadakózásókat. Az Idők az Időkkel veszekednek. Külön külön mindenek magók magókkal, mi velünk pedig mindenek.” (*Önéletírás*, 3–4.); „...mint Heraclitusnak amaz mondása: Mindenek az azokból származni szokott ellenkezések szerint foljnak, úgy is vagjon, és hogy igj légjen tsaknem mindenek bizónjittják. A tsillagok az tsillagos égen gjorsan szembe találkóznak. Az egjmással ellenkező éltető állatok egjben ütőkóznak; A földök meg rendülnek; A Tengerek zugnak haboznak; Az levegő ég ingattatik; Az Lángok ropognak; Az Szelek halhatatlan hadakozást viselnek; Az Idők az Időkkel veszekednek; Mindenek magókkal; Mi velünk mindenek;” (*Magyar Petrarca*, 768). Lásd MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2007), i. m., 46–48.

¹⁴ *Uo.*, 34.

¹⁵ *Uo.*, 36–37.

¹⁶ Lásd *Uo.* – Az I, 111. dialógus címét (*De alchimia*) így magyartítja: *A Metallumokat, ezüstöt s egjebet arannyá változtato Mesterségről*. Vagy: *A Cerberust tartják a Pokol Kapuján álló 3. Fejű Ebnek*. Továbbá: *amaz Africai első Scipiorol (kinek nevít tsuda dolog honnét, Gjeremekségemtől fogva szerettem)*.

¹⁷ A Pinitianus-disztichonokat Székely négy soros, *aaaa* rímelésű versekben fordítja le. Ezek színvonala

egyediségénél fogva (a *De remediis* eddig egyetlen teljes magyar fordítása) mindenképpen több figyelmet érdemel a kutatás részéről, s fontos, hogy a magyar olvasók számára is minél hamarabb elérhető legyen.

Székely fordításával átléptünk a 18. századba, melynek első felében a nagyszombati jezsuita tanárok hatékony működésének eredményeképpen a magyarországi könyvnyomtatás gyors ütemben behozta elmaradását más európai országokhoz képest: 1706 és 1758 között a *De remediis* kivonata, fordítása és teljes latin szövege összesen nyolc kiadást ért meg. (Az erdélyi gróf egyébként valószínűleg nem tudott ezekről a könyvekről.)

Turóczi-Trostler József az antik görög és római filozófia európai továbbélését, valamint a sztoicizmus és Seneca recepcióját tárgyaló, pontos és időtálló meglátásokkal tűzdelt, a legszigorúbb tudományossággal megírt, nagy ívű tanulmányában részletesen bemutatja az általa „magyar stoikus nyárutó”-nak nevezett korszak szellemi áramlatait és könyvtermését.¹⁸ Az érintett szerzők, teológusok, tanárok „szinte kivétel nélkül katolikus környezetből kerülnek ki és szinte kivétel nélkül a jezsuita rend tagjai”,¹⁹ központjuk Nagyszombat. „Legmélyebben hatolt a római Stoa szellemébe Rajcsányi György (1669–1734), [...] tájékozódásának két végső pontja: Krisztus és Seneca, az unio mystica és a tranquillitas animae; ugyanaz az út vezet az egyikhez is, a másikhoz is: a lemondás, az Isten akarásával megegyező, fegyelmező kegyes élet.”²⁰ Kiadta Cebes *Tabula* és Epiktétosz *Enchiridion* című művét; önálló főműve, a *Laurus Tuta* teológiai írás a keresztény hit alaptevételeiről. Öccse, Rajcsányi János hasonló területen tevékenykedett, „magyar és latin nyelvű, a katolikus hitet bemutató munkáiban magyarázta az egyházi tantételeket, s bírálta a protestáns felekezeteket” (közülük az egyik, az *Itinerarium Athei, ad veritatis viam deducti* Petrarca *Fortuna*-könyvéhez jellegében hasonló mű, több filozófiai, vallási tárgyú alapműből szerkesztett kompiláció).²¹ Petrarca *De remediis*e szellemiségében a lehető legközelebb áll a Rajcsányi-testvérek által kedvelt antik filozófusokhoz, egyházatyákhoz, ezért nem meglepő, hogy György ezt a művet is alkalmasnak gondolta a kiadásra, valószínűleg azért is, mert párbeszédesebb formája révén az iskolai oktatásban is jól alkalmazhatóan vélte. (Bíró Csilla rámutat, hogy Loyolai Ignác *Exercitia Spiritualia*jának egyik központi tétele, az indifferencia elmélete rokon a *Fortuna*-könyv üzenetével.²²)

---

elmarad prózai teljesítményétől, s verses önéletrajzához hasonlóan elmondható róluk, hogy noha kezdetlegességük néhol Tinódit idézi, vannak olyan költői képei, melyek kifinomult ízlésről tanúskodnak. Király Pál megállapítását idézi MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2007), i. m., 41.

¹⁸ TURÓCZI-TROSTLER, i. m., 44–72.

¹⁹ Uo., 45.

²⁰ Uo., 46.

²¹ Az *Itinerarium Athei* 1704-ben jelent meg Bécsben. Egyik fejezete magyarul is olvasható, saját fordításomban, lásd RAJCSÁNYI János, *Az ateista útikalauza = Magyarországi gondolkodók, 18. század, Bölcsészettudományok I*, szerk., utószó TÜSKÉS Gábor, munkatárs LENGYEL Réka, Bp., Kortárs, 2010, 10–18; a vonatkozó jegyzeteket lásd a 808–812. lapokon.

²² BÍRÓ Csilla, *Le due fortune dei gesuiti di Tirnavia: Le edizioni del libro De remediis utriusque Fortunae a Tirnavia = Petrarca e l'unità della cultura europea: Atti del Convegno Internazionale, Warszawa 27–29 maggio 2004*, a cura di Monica FEBBO, Piotr SALWA, Warszawa, Semper, 2005, 489–496.

Az 1706-ban kiadott első válogatásba – melyet egy nevét elhallgató társuk az az évben végzős Amadé Lászlónak és évfolyamának ajánlott²³ – Petrarca írásából összesen negyvenkilenc dialógus került be (az első könyvből 19, a másodikból 30 dialógus), de nem változatlan formában: kiadója sok helyütt egyszerűsített, két-három dialógust egybeolvasztott, megadta a jelöletlen idézetek forrását.²⁴ A következő évben megjelent újabb válogatás egy jóval bővebb merítés: 28 fejezetet vettek át a *De remediis* első, 58-at a második könyvéből. A kötetet Pibér László almízi püspöknek ajánló Hunyadi István hangsúlyozta, hogy nemcsak a líceumok és akadémiák hallgatói, hanem a kúriák tagjai is haszonnal forgathatják, nem azért, hogy így szélesítsék műveltségüket, sokkal inkább a lelki épülés céljából. Ezt a második válogatást 1718-ban más címmel és ajánlással (szerzője Farkas Antal, a címzett Malik Ádám nagytapolcai plébános) változatlan tartalommal újra kiadták.

Bíró Csilla szerint, tekintve, hogy a három kiadás egy-egy *liber promotionis*, és hogy „Rajcsányinak az emberi élet alapkérdéseire kapcsolódó témaválasztásai, a dialógusok átalakítása, és a könnyen megjegyezhető, tanulságos disztichonok mind-mind didaktikus célokat szolgálnak, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Petrarca *De remediis*e, még ha megváltozva is, jelen volt a nagyszombati és a kassai iskolai oktatás mindennapjaiban.”²⁵ Bíró azt is megállapítja, hogy egyelőre nem tudjuk, vajon Petrarca dialógusai „csak olvasásra szánt minták voltak-e az előadandó *declamatió*khoz, vagy pedig használták őket előadásra is” a nagyszombati diákok nyilvános vitáinak alkalmával. A kérdés megválaszolásához az iskola évkönyveinek, *historia domusainak* feldolgozása vihet közelebb.²⁶

A Rajcsányi-féle 1706-os kiadásnak két különböző fordítása született: László Pálé 1720-ban Kassán, egy ismeretlen magyar nemesé 1813-ban Debrecenben jelent meg.²⁷ A váradi kanonok László Pál (meghalt 1729-ben) a kötetet zabolai Mikes Mihály grófnak ajánlotta; művében a Rajcsányitól átvett és lefordított disztichonokat és dialógusokat egy-egy *Elmélkedéssel* toldotta meg. (Igen érdekes tény, hogy egy, Székely Lászlóhoz korban és „területileg” ennyire közel álló szerző tollából való a *De remediis* legkorábbi fordítása; egyébiránt semmi nem utal arra, hogy az alamori grófhhoz eljutott volna a váradi kanonok munkája.) Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a *Fortuna-könyv* első magyarítása „felbecsülhetetlen szellemtörténeti jelentőséggel bír.”²⁸

Turóczi-Trostler József már rámutatott arra, hogy amikor László Pál könyve megjelent, „a szépprózát néhány XVI. és XVII. századi »népkönyv«, irodalomalatti trufák, pár »lesüllyedt« meseszerű elbeszélés, aesopusi mese, prédikációkban meghúzódó antik-

²³ Lásd MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2007), i. m., 15.

²⁴ Lásd erről részletesen BÍRÓ, i. m., 492; vö. MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2008), i. m., 60.

²⁵ BÍRÓ, i. m., 495.

²⁶ *Uo.*, 496.

²⁷ A László-féle fordításnak egy 1720-as, Kassán kelt kézírata is fennmaradt (OSzK, Oct. Hung. 22). Vö. MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2007), i. m., 50.

²⁸ TURÓCZI-TROSTLER, i. m., 65.

középkori csökevény” képviselte. Így a fordító a 16–17. századi magyar „renaissance-hullám” óta „parlagon heverő” nyelvi elemekkel dolgozott, s a Petrarca klasszikus latin retorikájával vívott „hősies küszködés” eredményeképp művének vannak olyan részletei, melyeket „bátran Mikes és Faludi prózája mellé állíthatunk”, akiket ráadásul időben jócskán megelőzött. László Pál fordítására is igaz, amit fentebb Székely Lászlóéről elmondtunk: a méltatlanul mellőzött és elfeledett írásművet egyedülálló értékei prózairodalmunk kiemelkedő darabjává avatják, s ez mind az olvasók, mind a kutatás részéről nagyobb figyelemre érdemesítené.

Az 1813-as debreceni kiadás szövegéről Jakó Zsigmond korábban – hiányos adatok ismeretében – azt feltételezte, hogy Székely László fordítása lehet.²⁹ Máté Ágnesnek köszönhetjük, hogy a két szöveg összehasonlítását elvégezve minden kétséget kizáróan megállapította Jakó feltevésének téves voltát, s rájött arra, hogy az ismeretlen magyar nemes művének, László Páléhoz hasonlóan, az 1706-os válogatott kiadás volt az alapja, noha erre a kötetben semmi sem utal.³⁰ Az ismeretlen szerző valószínűleg nem ismerte László fordítását, attól teljesen függetlenül dolgozott, s „időpontja követelményeinek megfelelően úgyszólván teljesen a nyelvművelés és pallérozás szempontja” vezette,³¹ olvasói lelki épülését kevésbé tartotta szem előtt.

A *De remediis* kivonatos kiadásainak és fordításainak áttekintése magyarázatul szolgál arra, miért történt, hogy a mű teljes latin szövegét is megjelentették, először Budán, 1756-ban, s két évvel később Egerben, változatlan utánnomásban.³² A budai kiadás Koroda Teofil doktorra avatásának alkalmából, gróf Batthyány József költségén, a Landerer-nyomdában jelent meg. Tudjuk, hogy Batthyány a nagyszombati egyetemen tanult, így már fiatalon megismerkedhetett Petrarca művével (akár a Rajcsányi-féle válogatások, akár valamely teljes külföldi kiadás is a kezébe kerülhetett), nem csoda tehát, hogy később, már magas rangú egyházi vezetőként és kora egyik legbőkezűbb mecénásaként hozzájárult ahhoz, hogy a *Fortuna-könyv* Magyarországon is napvilágot lásson.³³ Az 1758-as kiadás szintén *liber promotionis* volt, Trásy János doktorra avatásakor, gróf Forgách János anyagi támogatásával jelentették meg.³⁴ Ez a két könyv bizonyára sok korabeli főúri, egyházi könyvtárba bekerült, de erre nézve egyelőre nem rendelkezünk elegendő adattal. Valószínű, hogy Androvics Miklós egri kanonok könyvtárában az 1758-as kiadás volt megtalálható.³⁵

²⁹ JAKÓ, *i. m.*, 229.

³⁰ MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2008), *i. m.*, 63–65.

³¹ TURÓCZI-TROSTLER, *i. m.*, 65.

³² Vö. *Uo.*, 65; MÁTÉ, *Francesco Petrarca* (2008), *i. m.*, 65–66.

³³ Lásd LENGYEL Réka, *La fortuna ungherese del Libro di Fortuna del Petrarca (Le edizioni ungheresi del De remediis utriusque fortunae nel secolo 18)*, Camoenae Hungaricae, 2006, 170.

³⁴ *Uo.*, 171.

³⁵ Vö. BRITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997, 103. Ezúton is köszönöm Tüskés Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra.

A 16–18. századi magyarországi *De remediis*-receptió történetének bemutatása révén nyilvánvalóvá válik, hogy az elmúlt száz év, s különösen az utóbbi egy-két évtized során számos új adattal gazdagodott a jelenségre vonatkozó tudásunk. Turóczi-Trostler 1937-ben ezt írta: „...az igazi Petrarcanak is csak a petrarkizmus (Balassa, Rimay) a petrarkizáló humanisták, a Petrarca nevéől különvált hét bűnbánó zsoldár révén van némi köze a magyar irodalommal. Idézni ugyan idézik a nevét, vagy egy-egy mondatát, de rendszerint csak másodkézből, harmadforrásból.”³⁶ Ehhez képest, ahogyan a fentiekből kiderül, több példa is bizonyítja, hogy a magyar olvasók elsőkézből, a hazánkba eljutott külföldi Petrarca-kiadások útján ismerkedhettek meg az itáliai humanista nevével és műveivel, melyek, köztük a *Fortuna-könyv*, igazolhatóan kedvelt, szívesen idézett olvasmányává váltak többeknek is, s például Seneca vagy Boethius írásai mellett mind a magánjellegű (Miskolci Csulyak István, Székely László), mind a közösségi célú (Pázmány, Szilágyi Tönköly prédikációs gyakorlata) használatuk kimutatható.

Ahogyan a *De remediis* európai befogadás- és hatástörténete kapcsán is megállapítható, a magyar olvasók sem elsősorban a Petrarca által olyan nagy mennyiségben „adagolt” antik és keresztény példákra, a humanista s egyben az európai műveltség ismeretanyagára voltak kíváncsiak, sokkal inkább lelki épülésük előmozdítása miatt vették kezükbe a könyvet. Petrarca belső, lelki életük eseményeinek feldolgozásában, megélésében vált segítőjükké, beszélgetőtársukká, bármely élethelyzetre kész válaszokkal, vigasszal szolgáló „pszichológusukká” – ahogyan annak számított a szintén sokat forgatott és fordított Seneca is. Az itáliai szerző „*Párbeszédei* a platonista és stoikus hullámmal együtt vonulnak be a magyar szellemi életbe – írja Turóczi-Trostler –, az után, hogy bejárták egész Európát.”³⁷ S hazánk szellemi életének, teológiai-filozófiai tájékozódásának alapelemévé váltak, legalábbis ami a 18. századot illeti. Turóczi-Trostler következő meglátása is teljességgel helytálló: „A lelkiélet szükségletei, útjai sokkal ellenőrizhetlenebbek, rejtélyesebbek, semhogy képesek volnánk felszínes kultúrszociológiai magyarázatokkal megvilágítani őket. Úgy látszik, valami ellenállhatatlan békevágy, lemondás hangulata keríti hatalmába a magyar intellektuális-humanista réteg képviselőit.”³⁸ Petrarca *De remediis*e valóban a lelkiélet megélésének alapszövege lett, befogadásának története a magyarországi (s felekezetektől független, jobban mondva azok összességét magában foglaló) lelkiségtörténet egyik fontos fejezete. Ahhoz, hogy erről a fejezetről még pontosabb képet alkothassunk, további kutatások szükségesek, melyek az eddig elvégzett kiadás- és fordítástörténeti jellegű vizsgálatokat a befogadás- és hatástörténet vonatkozásában kiegészítve más jellegű ismeretekkel gazdagítják tudásunkat a *Fortuna-könyv* magyarországi olvasóiról.

³⁶ THURÓCZY-TROSTLER, *i. m.*, 64.

³⁷ Lásd *Uo.*

³⁸ *Uo.*, 44.

RÉKA LENGYEL

*The Reception of Petrarch's De remediis utriusque fortunae in 16–18th century
Hungarian literature*

In the 14th–18th centuries Petrarch's most widely disseminated work was *De remediis utriusque fortunae*. Petrarch's Latin works had been known in Hungary since the 15th century and in the 18th century a real cult of *De remediis* can be traced, proved by the correspondence of contemporary aristocrats, scholars and politicians (e. g. István Brodarics, Farkas Kovacsóczy). His sonnets and the lines of *Triumfi* were often read, quoted, translated (e. g. by Bálint Balassi, Miklós Zrínyi); the *Griselda*, Boccaccio's novel, known mainly in Petrarch's Latin translation, also got translated into Hungarian (by Pál Istvánfi). His letters written in verse, as well as the *Sine nomine* collection, the *Secretum* and the *De vita solitaria* were certainly being read in Hungary. During the 17th–18th centuries Hungarian readers could get acquainted at first-hand with the name and works of the Italian humanist through the foreign printed editions of Petrarch's writings. Writers, scholars, ecclesiastical leaders and others read and used these texts for both private and public purposes. In the 18th century *De remediis* was reedited eight times and its only complete translation so far was prepared between 1760 and 1762. The reception of *De remediis* is thus a highly important chapter in Hungarian spiritual history.

„Aluvó oláhok ébresztése”^{*}

Melius Juhász Péter egyik prédikációjának román és ruszin fordítása

A keleti ortodoxokhoz való viszony kialakításában Melius Juhász Péter, Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelében (Róm, 13–16) találta meg a megfelelő receptet.¹ Az adott helyen arról van szó, hogy az apostol már régóta készülődik hirdetni az igét a rómaiaknak, mert ő köteles „mind a görögöknek, mind a barbároknak, mind a bölcseknek, mind a bolondoknak” az evangéliumot hirdetni, mert „az Isten igazsága az [az evangélium – N. L.] által jelentetik meg a pogányok számára.” Pál szövegében („mind a görögöknek, mind a barbároknak, mind a bölcseknek, mind a bolondoknak”) a „görögök” szó szerintem a görögöket, pontosabban a görögül beszélőket jelentette (pl. a thesszalonikiakat), hisz arról van szó, hogy a görögök és a zsidók már megismerhették az evangéliumot, most a rómaiakon a sor. Melius szerint azonban a görögök a bölcsek; a barbarusok pedig a tudatlanok: „A görögön érti az népnek az eleit, frissét, bölcsét, mert a görögök nagy bölcsességet tulajdonítanak vala magoknak. Az barbaruson érti az népnek seprőjét, tudatlan és ostoba népet, kiket ez világ elvetőnek tartott. Mint mast a cigán, oláh, rác, orosz.”²

A rossz prédikátor (aki ebben az esetben természetesen a katolikus pap) nem ereszkedik le a tudatlanokhoz, a népek seprőjéhez. A bölcseknek, azaz a népek eleinek és frissének azonban kedvez és hízeleg: „Hát ti böndő, here papok, barátok, borcsiszárok, folyató ökrök, néma ebek, mit heverték az klastromban, mit ordítotok farkas módra, heverték, mint egy ártányok az ágyban a faffarinnával.³ Ti kanok, ha semmi hasznot nem téstek, herék vattok, s böndők, lopók, tolvajok, komplárok [kereskedők – N. L.] a misével, bucsuval. [...] Akár hallja valaki, akár tanuljon, akár soha ne csak te az szakmant [bérmunka – N. L.], a Dominikát [az Úr napját – N. L.] prédikálhasd meg, hizelkődöl, hazudsz urad kedvéért, nem fedőd meg urad vétkét, csak hogy tartson békével, adjon szőlőt, örökséget, házat.”⁴ Isten előtt azonban sem a bölcsek (értsd az erősek és hatalmasok), sem a bolondok (a tudatlanok, a népek seprője) nem állhatnak meg. Mert nem az számít, hogy ki hatalmas és ki elesett, ki bölcs és ki tudatlan, hanem az, hogy ki figyel Isten szavára: „Valamely urak, királyok, bölcsek az Isten szavát nem hallgatták, Istent megvetötték, Isten elvesztötte ezeket, meg az pere-

^{*} A tanulmány az OTKA K 78176 sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ A szóban forgó szövegrészről prédikációt is írt: MELIUS JUHÁSZ Péter, *Magiar praedikatioc*, Debrecen, Török Mihály, 1563 (RMNy, 194), D_{II}-E.

² *Uo.*, D_{IIr}.

³ A szó jelentését sehol sem találtam. Valószínű, hogy az olasz *farfalla* (éjjeli pillangó, kurva) kicsinyítő képzős változatát *farfallina* (léha nő) hallhatta félre Melius.

⁴ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, D_{IIr}.

puttyokat is. [...] Bolondság ez világi bölcsesség, Isten előtt ganéj. Ez világi fölség és uraság, rabság Isten előtt, az kik hitetlenek.”⁵ Megkapják a magukét természetesen a bolondságba, tudatlanságba elmerült görögkeletiek is: „Aludjatok jól ti gonosztevő, oláhok, rációk! De Isten fel fog ébreszteni titeket! Az eget és a földet hívja ellenetek bizonyosságul. Ő előtte semmit sem számít a ti védekezésetek: elég, ha a pap tudja, hogy bejutok-e a mennybe, vagy sem?”⁶

Melius azonban nem áll itt meg, hanem továbbmegy. Szent Pált ajánlja követendőnek az igazi prédikátor számára: ahogy Pál nem tett különbséget a bölcs görög és a barbár római között, úgy a prédikátornak is egyformán kell hirdetnie Isten igéjét, részrehajlás nélkül a hatalmasoknak, a népek elejének és frissének; valamint a népek seprőjének tartott tudatlan barbarusoknak (görögkeletieknek) is. Erre Melius prédikációjában kétszer is felhívja a figyelmet: „Hát mi prédikátorok ne utáljuk meg a szegény, ostoba hallgatókat, hanem tanítsuk, mint Krisztus.” „Mi prédikátorok ne vessük meg ezt a szegény és ostoba oláh népet, hanem tanítsuk őket, amint Krisztus tette.”⁷

Látván a Meliusnál megnyilatkozó prófétai hevületet, egyház- és irodalomtörténetészeink a Debrecen környéki román reformáció nyomai után kezdtek kutakodni. Hunfalvy Pállal Révész Imre, a Debrecenben tartott zsinati akták alapján, az 1860-as években a következőket közölte: „A debreceni zsinat elhatározá, hogy a református oláhok között espereseket kell választani, kik különösen arra figyeljenek, hogy a pópák áttérése igazán meggyőződésből történik-e s nemcsak azért, hogy szabadokká legyenek (propter visum libertatis).”⁸ Ezeket az aktákat Révész Imre óta senki sem látta (igaz nem is nagyon kereste), de Juhász István, a román reformáció eddigi egyetlen magyar monográfusa is hitelesnek fogadta el Révész közlését, annyi megjegyzéssel, hogy az nem az 1560-as évekre, hanem későbbre, a 17. század elejére vonatkoztatható.⁹ Amíg nem készül alapos feltárás arról, hogy a debreceni zsinatokon valóban esett-e szó a román reformáltak ügyeiről, addig nehéz biztosat mondani arról, hogy milyen szerepe volt Debrecennek a románok közti reformáció előmozdításában. Kósa László szóbeli közlése alapján még a 18. század elején is részt vettek a román reformált papok a debreceni zsinatokon. Egyelőre csak annyit tudunk biztosan, hogy 1569. október 10-én a Melius elnökletével tartott váradai zsinaton két román református pap is részt vett: Akim (Achim) Ferenc Biharkabáról és Bucs (Buci) István Tulkáról (Nagyszalonta mellett).¹⁰

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ HUNFALVY Pál, *Az oláhok története*, Bp., MTA, 1894, II, 333.

⁹ JUHÁSZ István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, Grafika, 1940, 87–88.

¹⁰ SIPOS Imre, *A belényesi református egyház története*, Nagyvárad, Kaszky Nyomda, 1883, 35, 42. Debrecennek a román reformációval való kapcsolatáról külön tanulmányt lehetne írni, kezdve az első, latin betűkkel és magyar helyesírással nyomtatott román református énekeskönyvtől (1570–1580), a román származású Karácsony György-féle mozgalmon át, egészen Báthori Mihálynak egy Karácsony-típusú 17. század közepi román látnok elleni prédikációjáig.

Ezzel a váradi zsinattal szinte egy időben jelent meg Coresi diakónus kiadásában egy evangéliummagyarázatok, valamint egy ágendát tartalmazó nyomtatvány *TâlcuL evangheliilor* címmel. Habár időrendi sorrendben az ötödik román nyomtatványról van szó, a könyv a román filológia mostohagyereke lett. A nyomtató személyén és a kiadás költségeit fedező Háportoni Forró Miklóson kívül szinte semmi biztosat nem tudunk róla. Sokáig 1564-et tartották a kiadás évének, később azonban bebizonyosodott, hogy valójában 1568–1569-ben jelent meg. A nyomdász személyéből kiindulva kézenfekvő, hogy a kiadás helye Brassó legyen, de később még legalább hat helyet (pl. Szászsebes, Kolozsvár, Enyed, Tövis, Gyulafehérvár stb.) jelöltek meg a román filológusok a nyomtatás helyeként.¹¹ A magyar szakirodalomban Juhász István foglalkozott legalaposabban a könyvvel. Szerinte a „román reformáció legnagyobb terméke ez a mű.” Szerzője az „erdélyi román reformáció első öntudatos misszionáriusa,” aki „a keleti egyház külsőséges vallásossága ellen fordul,”¹² komoly támadást intézve a pápa, a tudatlan és felelőtlen román pópák, a konstantinápolyi pátriárka, valamint a román népi vallásosság, a babonák, a halottkultusz és a démonhit ellen is. Ezért aztán Juhász értelmezésében e nyomtatványnak amolyan mártírsors jelöltetett ki a román kultúrtörténetben. „Mintha a román kultúrtörténet kizárta volna magából e reformatori könyvet! Még a különben oly szorgalmas román filológia sem méltatta kellő figyelemre e, sorrend szerint negyedik [valójában ötödik – N. L.] nyomtatott könyvet” – írja Juhász –, melyből szerinte csupán egyetlen hiányos példány maradt fenn.¹³ Kétségtelen tény, hogy a könyv csak 1998-ban jelent meg kritikai kiadásban, de ennek oka nem abban keresendő, hogy a művet erőteljes protestáns jellege miatt szándékosan mellőzték volna, hanem sokkal inkább abban, hogy a különböző román filológustáborok közt a vita épp e könyv miatt tört ki az 1950-es, 60-as években. A műnek egyébként a 16–17. századi hatása egyáltalán nem lebecsülendő: eddig öt nyomtatott példányról és négy 17. századi másolatról van tudomásunk.¹⁴

A valóban nagyon erős protestáns hatásokat mutató műről nehéz volt azt feltételezni, hogy a román kultúra belső terméke lenne, ezért mindenki megpróbált idegen forrásokat kimutatni annak létrejöttében. Kezdetben valamilyen ógyházi szláv eredeti után kutattak a román filológusok, ami szinte nonszensz volt, ha figyelembe vesszük az erőteljes reformatori hatást. Nem maradt más hátra, mint magyar forrás után nézni. Nicolae Sulică egy kósza megjegyzésben 1935-ben fel is vetette, hogy az Evangéliummagyarázatok mintája Melius Juhász Péter *Válogatott prédikációk* (Debrecen, 1563) című műve lett volna.¹⁵ Sulică nem vetette össze a két szöveget alaposan, csu-

¹¹ Ion GHEȚIE, *Studiu introductiv = CORESI, TâlcuL evangheliilor și Molitevnice românească*, ed. critică de Vladimir DRIMBA, București, Editura Academiei Române, 1998, 11.

¹² JUHÁSZ, *i. m.*, 53, 67.

¹³ *Uo.*, 49–50.

¹⁴ Minderről lásd GHEȚIE, *i. m.*

¹⁵ Nicolae SULICĂ, *Catehismele românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov)*, Anuarul Liceului de Băieți Al. P. Ilarian din Târgu-Mureș, 1932–1935, 81.

pán a prédikációk szerkezeti azonossága (bibliai textus – annak summája – majd magyarázata) alapján állította fel nézetét, mely így is nagy karriert futott be a román szakirodalomban. Három évvel később Nicolae Drăganu már tényként közölte, hogy a *Tâlcu* Melius művének fordítása, de a szövegeket ő se nézte meg alaposan.¹⁶ Ahogy Gáldi László sem, aki így írt 1942-ben: „A magyar irodalmi hatás nevezetes területét képviselik a szertartási és énekeskönyvek. Az előbbieket jellegzetes példája a Coresi nyomdájában Brassóban 1564-ban megjelent Szertartáskönyv (*Molitevnice*) és Biblia-magyarázat (*Tâlcu evangheliilor*). Mindeketű Hápertonai Forró Miklós magyar nemes úr költségén látott napvilágot s a fordító valószínűleg Szentgyörgyi György, Erdély református románjainak első püspöke. Az első mű fordítása kétségtelenül Heltai Gáspár 1559-ben Kolozsvárott megjelent *Agendáján*, a második pedig Meliusz Juhász Péter egyik szentbeszéd-gyűjteményén (*Válogatott prédikációk*, 1563) alapul, tehát mindkét esetben a magyar egyházi irodalom két akkor fontos újdonsága jutott el a románokhoz.”¹⁷ Gáldinak ez a megjegyzése nyomtalanul tűnt el a magyar szakirodalomból, de a románban a Melius-féle eredetű szöveg annál szívósabban tartott magát, még legalább egy negyedszázadig.

Az 1960-as évek elején aztán a kiváló szlavista Pandeale Olteanu összehasonlította Melius és az Evangéliummagyarázatok szövegét. Nyomban rájött, hogy a két szöveg semmiben sem egyezik meg. Ugyanakkor Olteanunak sikerült azonosítania a *Tâlcu* igazi forrását is. Ez pedig nem más, mint az ún. Nyagovai Posztilla. Tüzetes szövegösszevetések alapján Olteanu hitelt érdemően bizonyította, hogy a román Evangéliummagyarázatok szövege szinte szó szerint egyezik a ruszin nyelvű prédikációkkal, különbség csak a prédikációk sorrendjében található.¹⁸ A Nyagovai Posztilla kárpát-ukrán területen keletkezett, a szlavisták szerint a 16. század végén, de ma csak egy 1758-ban készült kéziratos másolat áll rendelkezésünkre (egyébként nyomtatásban csak a 20. század elején jelent meg). A román és a ruszin szöveg között azonban van egy óriási különbség: a Nyagovai Posztillából gondos kezek kigyomlázták az erőteljes protestáns részeket, „elgörögkeletiesítve” a szöveget, és ennek alapján valóban meg lehetett fogalmazni azt a ma is közkeletű véleményt, hogy a ruszinok között a reformáció szinte egyáltalán nem hatott.¹⁹

¹⁶ Nicolae DRĂGANU, *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, București, Impr. Națională, 1938, 21.

¹⁷ GÁLDI László, *Magyar–román szellemi kapcsolatok*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1942, 21.

¹⁸ Pandeale OLTEANU, *Presupusul original unguuresc al Cazaniei I din 1564 a diaconului Coresi: corectarea unei erori = Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, Editura Academiei RSR, 1965, 645–650; Uő, *Postilla de la Neagovo în lumina Cazaniei I a diaconului Coresi (cca. 1564)*, Romanoslavica, 1966, 105–131.

¹⁹ A Nyagovai Posztilla szövegét először Alekszej Leonyidovics Petrov adta ki 1921-ben. Petrov szövegét reprint kiadásban a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke jelentette meg újra: *A Nyagovai Posztilla*, bev. DEZSŐ László, szerk., előszó ZOLTÁN András, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszék, 2006. A ruszinok közti reformációról és a Nyagovai Posztilláról lásd még: SZTRIPSKY Híador, ALEXICS György, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román for-*

Néhány példa:

Evangéliummagyarázatok	Nyagovai Posztilla
„Látod, keresztény testvérem, az Isten által kegyelemben részesítettek elnyerik Isten birodalmát, de nem a jó tetteikért, [...] mert az örök élet nem a cselekedeteikért járó fizetség, hanem Isten ajándéka, és tisztessége.”	„Akik megtartják az ő parancsait, azokat örök élettel tiszteli meg, és jócselekedeteinkért megfizet.” ²⁰

Világosan látszik, hogy a Nyagovai Posztilla szerzője teljesen megváltoztatta a szöveg értelmét: míg a román szerző szerint a kegyelem nem a jócselekedetekért járó jutalom, addig a ruszin szerző szerint az Isten jócselekedeteinkért megfizet.

A következő rész mintha egyenesen Melius azon fenti megjegyzéséhez fűzött magyarázat lenne, miszerint „elég, ha a pap tudja bejutok-e a mennybe, vagy sem”. Ezt egyébként csak akkor érthetjük meg igazán, ha ismerjük a román népi hitéletet. Érdekes adalékkal szolgálnak ebből a szempontból a jó kétszáz évvel később, a Horea-féle felkelés kivizsgálására küldött bizottság vezetőjének, Jankovits Antalnak a jelentései, melyeket Szirmay Antal gyűjtött össze *Horaiana seditionis historia* (1786) címmel. Jankovits a felkelés okait a román parasztok és nem utolsósorban a román papok tudatlanságában látta, akik azt hiszik, hogy minden elszenvedett sérelmet még itt a földön meg kell bosszulni, mert ha nem, akkor az a túlvilágon is állandó kötelezettsége marad az elhunytaknak. A románok hite szerint – írja Jankovits – az állami funkcionáriusnak adott esküt meg lehet szegni – főleg ha az kényszer alatt született –, mert pópájuk *szelindarnak* nevezett könyörgése révén minden bűntől, sőt még a pokol kínjaitól is megszabadulhatnak.²¹ A *särindar* (a görög sarandari = negyven) az élőkért vagy a halottakért tartott negyven egymást követő szertartásból áll. Ez alkalommal a pap és a hívek az élőkre áldást kérnek, a halottak számára pedig bűneik bocsánatát. A särindart kérő átad egy névsort (pomelnic) a pópának, mely azok neveit tartalmazza, akikről meg kell emlékezni a negyven szertartás során. A särindart kérő hívek természetesen kötelesek a bonyolult és hosszú szertartáshoz szükséges anyagokról (gyertya, bor, liszt, kalács, ostya, tömjén stb.) gondoskodni. A negyvennapos folyamatos liturgia, valamint a hívek házáinál és az elhunytak sírjainál celebrált szofisztikált szertartás után a hívek valóban úgy érezhették, hogy a névsorban szereplők életére áldás

dításban: *Protestáns hatások a hazai románságra*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1911; DEZSŐ László, *A kárpátaljai irodalom kezdetei*, Filológiai Közöny, 1963/1–2, 156–161; BOTLIK József, *A Rákóczi-család és a ruszinok*, Zempléni Múza, 2010/1, 1–41.

²⁰ Itt és a továbbiakban a szövegeket – hacsak azt külön nem jelölöm – saját fordításomban közlöm. A Nyagovai Posztilla szövegének értelmezésében és fordításában nyújtott segítségért Zoltán András tanár úrnak tartozom köszönettel. CORESI, *Tâlcu evangheliilor*, i. m., 154; A *Nyagovai Posztilla*, i. m., 12.

²¹ Szirmay gyűjteménye kiadva: *Izvoarele răscăleii lui Horea*, Seria B, *Izvoare narative*, II, red. Ștefan PASCU, București, Editura Academiei RSR, 1983, 60–83.

száll, a halottak bűnei pedig megbocsátattak.²² El lehet képzelni, miként hathattak egy ilyen környezetben az alábbi szavak, melyeket a Nyagovai Posztilla szerzője következeten ki is iktatott a szövegből.

Evangéliummagyarázatok	Nyagovai Posztilla
<p>„Senki sem veheti át mástól bűnökkel teli zsákját, mert mindenkinek megvan a maga zsákja. Ugyan ki fizetheti meg százezer forintnyi tartozásunkat? Hisz a pópának is tele van a zsákja bűnökkel, és ő is százezer forinttal tartozik. Sőt a pópa még csal is, amikor valakitől elfogad egy forintot, de igazából cserébe semmit sem tud neki használni. Sőt a pópa ünnepnapon még meg is részegedik, így hát ő is bűnbe esik. Csak a vakok hisznek a pópák szertartásaiban, reménykedve a semmiben. [...] Úgy kell hát ezt a dolgot értenünk, hogy sem a pópák, sem az apostolok nem bocsáthatják meg bűneinket, és nem fel lehetnek helyettünk. [...] Épp ezért keresztény testvéreim ne engedjétek magatokat hamis szavakkal becsapni, és megtéveszteni, akkor, amikor azt mondja nektek valaki, hogy Jézus Krisztus nélkül is el tudja simítani az ember bűneit. [...] Avagy amikor valaki azt mondja, hogy a meghaló Jézus Krisztuson kívül más is megbocsáthatja bűneidet.”</p>	<p>„Épp ezért keresztény testvéreim ne engedjétek magatokat hamis szavak által becsapni.”²³</p>

A román néphit egy fontos eleme a halottkultusz. A *Tâlcu*l ezt is keményen támadja, míg a Nyagovai Posztillából hiányoznak ezek a részek.

Evangéliummagyarázatok	Nyagovai Posztilla
<p>„Egyesek azt mondják, hogy a halottak megjelennek az embereknek, és bemennek házaikba, segítséget kérnek tőlük, valamint arra kérik őket, hogy a szerzetesekkel és a pópákkal sárácustát [ez ugyanaz, mint a sárindar – N. L.] és egyéb csalásokat csináltassanak. Mert az ördögök csak azért mondják, hogy ennek és ennek az embernek a lelkei, hogy a tudatlanokat becsapják.”</p>	<p>„Egyesek azt mondják, hogy a halottak megjelennek az embereknek, és bemennek házaikba; épp ezért arra figyeljünk, hogy a halottakat ne háborgassuk.”²⁴</p>

²² A sárindar leírása már az 1652-ben a havaselvi Tergovistyé (Târgoviște) kiadott egyházi és jogi szabálygyűjteményben (pravila) megtalálható. A kiadvány sajtó alá rendezője egy bizonyos Daniil Panonianul volt, aki a neve alapján magyar származású lehetett. A szöveg modern kiadása: *Îndreptarea legii 1652*, red. Andrei RĂDULESCU, București, Editura Academiei RPR, 1962. A sárindarról szóló rész: 764–769.

²³ CORESI, *Tâlcu*l evangheliilor, i. m., 168; *A Nyagovai Posztilla*, i. m., 204.

²⁴ CORESI, *Tâlcu*l evangheliilor, i. m., 174; *A Nyagovai Posztilla*, i. m., 103. (Kiemelés tőlem.)

A *Tâlcuľban* erőtéljes kléruskritika nyilvánul meg. Érdekes módon ezeket a részeket a Nyagovai Posztilla összeállítója, sokkal óvatosabban húzta meg. Mindkét mű szellemiségében ezen a ponton áll legközelebb Melius prédikációihoz. A román és a ruszin változat szerzői nemcsak a katolikusokat szidják előszeretettel, de saját pópáikat is, sőt még a konstantinápolyi pátriárkát sem kímélik. Az alábbi szöveg, melyben a szerző határozottan elkülöníti a világi és egyházi hatalmasságokat, szó szerint egyezik a román és ruszin változatban, és nyilván egy autokefáliára épülő egyházi szervezetben valóságos istenkáromlásnak minősülhetett:

Ezeknek [a világi méltóságoknak – N. L.] azt hagyta Isten, hogy uralkodjanak itt miraj-tunk, és hogy bírják a világot igazsággal, könyörülettel, igaz ítélettel, az egyházi embereknek azonban nem hagyott uralkodást, hogy mások képében uralkodjanak, hanem azt mondta nekik: aki köztetek nagy akar lenni, legyen szolgátok, és aki első akar lenni, legyen rabszolgátok. Mert aki az embernek többet tud szolgálni a tanítással, vagy más istentiszteleti szolgálattal, az lesz a nagyobb. Erősen vétkezett a római pápa – sőt félek, hogy ő volt az Antikrisztus – amint a Szentírásból ismerjük, amikor az egész világ fölé emelkedett és a világ minden császárárt, királyát és uralkodóját a lába alá taposta. [...] De vétkezett a konstantinápolyi pátriárka is, amikor a pápával az uralomért és a nagyságért vitázott, vétkeznek most is a pápák, *pátriárkák, vladikák, püspökök, apátok*, akik az uralkodók és a nagyok képében járnak.²⁵

Említettem már, hogy Melius kemény szidalmakkal illetve a világi előjáróknak kedvező és hízelgő papokat, akik némi anyagi előnyért cserébe elhallgatják a hatalmasok vétkeit. Teljesen ebben a szellemben íródtak az alábbi részletek a *Tâlcuľban* és Nyagovai Posztillában is, de ahogy azt már megszokhattuk, ez utóbbiban szelídebb formában.

Evangéliummagyarázatok	Nyagovai Posztilla
„Sok olyan püspök, kaluger, igumen, pap van, akik életében sok hazugság és hamisság található. <i>Egyesek az urak és a bojárok tetszése szerint beszélnek, mert attól félnek, hogy a vajda megfosztja őket tisztségüktől. Ezért inkább az urak asztalához ülnek, hogy püspökséget és vladikaságot kapjanak tőlük.</i> Jobban szeretik a világot, mint az Isten országát. Azt hiszik, lehet két úrnak szolgálni, de ez lehetetlen, mégis félnek, hogy úgy járnak, mint Keresztelő János, ha az urak megbüntetik őket.”	„Sok olyan püspök, kaluger, igumen, pap van, akik életében sok hazugság és hamisság található. Egyesek az emberek szája íze szerint beszélnek, gazsulálnak nekik, mert félnek, hogy azok kikergetik őket tisztségükből és elveszik hatalmukat, jobban szeretik a világot, mint az Isten országát. Azt hiszik, lehet két úrnak szolgálni, de ez lehetetlen, mégis félnek, hogy úgy járnak, mint Keresztelő János, ha az urak megbüntetik őket.” ²⁶

²⁵ CORESI, *Tâlcuľ evangheliilor*, i. m., 155 (lásd: JUHÁSZ, i. m., 59); A *Nyagovai Posztilla*, i. m., 39–40. A Nyagovai Posztilla szerzőjének azért a görögkeletiség kritikájából ez már sok volt, így az általam kurzívtá vált részt kihagyta.

²⁶ Kurzívval jelöltem a ruszin szövegtől való eltérést. CORESI, *Tâlcuľ evangheliilor*, i. m., 112; A *Nyagovai Posztilla*, i. m., 153. (A magyar szöveget Dezső László fordításában idézem: DEZSŐ, *A kárpátaljai irodalom*, i. m., 158.)

Miért emlegetem folyton Meliust, ha fentebb azt állítottam, hogy Pandele Olteanu meggyőzően bizonyította: a *Tâlcu*lnak semmi köze Melius munkáihoz? Nos azért, mert Olteanu sem vetette össze elég tüzetesen a szövegeket. Ugyanis egy Melius-prédikáció a *Válogatott prédikációk* című kötetből mégis csak megtalálható a *Tâlcu*ban, mégpedig szó szerinti fordításban. Meliusnál ez a kiskarácsonyra (újévi ünnepek) való prédikációk közt szerepel a Lk 2, 21 alapján.²⁷ A megnevezett igehelyen Jézus körülmetéléséről és névadásáról van szó. Ha eddig az volt az általános közvélekedés, hogy úgy az Evangéliummagyarázatok, mint a Nyagovai Posztilla, kerüli a komolyabb dogmatikai és teológiai kérdéseket, és megpróbálja minél egyszerűbben elmagyarázni a híveknek az Újtestamentum egyes helyeit, nos, akkor ez a megállapítás erre a prédikációra egyáltalán nem igaz. Az, hogy Melius nehéz teológiai vívódását hősies fordítói küzdelemmel, és az eredeti magyar szöveghez a legnagyobb mértékű ragaszkodással ültették át a fordítók románra és ruszinra, azt bizonyítja, hogy egyáltalán nem voltak képzetlenek, és a román fordító és szerző esetében azt is, egy a reformációra teljesen áttért szerzőről van szó.

Ebbe a viszonylag rövid prédikációba ugyanis Melius a keresztény hit legsúlyosabb kérdéseit zsúfolta bele. Jézus körülmetélésére azért volt szükség Melius szerint, hogy bebizonyítsa ember és zsidó voltát, „hogy megmutassa, hogy ő is Ábrahám magva”. Ezzel az aktussal azonban – folytatja Melius – egyszerre engedelmeskedett a (rég) törvénynek és törölte is el azt egyúttal: „Hogy megmutassa, hogy ő volt a vége és valója a testi körülmetélésnek, ő adhatja meg azt amit a testi körülmetélés példázhatott.” Felvén Krisztus emberi természetünket, mely „bűnbe, törvény átkába fogantatott” ő maga is „bűnné, szidalommá, féreggé, átokká” lett, és meghalt értünk „feltámadván igazulásunkért, megfizetett istennek, megadta az antilytront, az üdvösség egyenlő árát”.²⁸ A körülmetélésből, mely a zsidó vallásba való beavatás első lépése (az Istennel kötött szövetség első jele) így lesz Meliusnál, a Krisztussal kötött új szövetség jelképe. E viszonylag rövid prédikációban szó esik még Krisztus öröktől fogva való létezéséről, valamint kettős (emberi és isteni) természetéről is. (Jézus kettős természetét a rá alkalmazott két név is jelzi, Melius szerint: Jézus/Jesua, mely „sidóul jegyez idvezítőt” Krisztus emberi természetét jelzi, melyet a körülmetélés is megerősített; míg a Krisztus név „istenségének, tisztinek tulajdonképpen való neve.”²⁹) Csupa olyan kérdés, melyek kapcsán sok tinta folyt a korabeli hitviták hevében. Az, hogy ez a prédikáció változtatás nélkül került be a *Tâlcu*l, valamint a Nyagovai Posztilla szövegébe jelzi, hogy a szerzők nem idegenkedtek a komolyabb dogmatikai és teológiai kérdések tárgyalásától sem.

Erre egyébként több bizonyíték is van. A román változat szerzője például határozottan állást foglal az ariánusok ellen, ami kitűnően illeszkedik a 16. század második felének hangulatához:

²⁷ MELIUS JUHÁSZ Péter, *Valogatot praedikatioc*, Debrecen, Török Mihály, 1563 (RMNy, 196), 99–102; CORESI, *Tâlcu evangheliilor*, i. m., 165–168; A *Nyagovai Posztilla*, i. m., 197–202.

²⁸ MELIUS JUHÁSZ, i. m., 99–100.

²⁹ *Uo.*, 100.

Azt mondja János evangélista, hogy kezdetben vala az Ige, azaz a beszéd [a román szerző itt egy magyarizmust használ: *besadă* – N. L.], és az Ige Istennél vala, és az Ige Isten vala, és kezdetől fogva az Istennél volt, és minden őáltala lett. Azt bizonyítja ezekkel a szavakkal, hogy Jézus Krisztus öröktől való Isten, és nem csak ember, ahogyan azt hazudja Ariánus az ő társaival, és a szerecsen Mohamed, a törökök prófétája, és mindazok, akik azt terjesztik Krisztusról, hogy ő is csak ember volt, egy a próféták közül, aki egy adott időpontban született és nem öröktől fogva létezett.³⁰

Teljesen ellentétes tartalommal szerepel viszont az alábbi részlet a román és a ruszin változatban. A *Tâlcu* szövegéből egyértelműen kiderül, hogy annak szerzője a reformációra áttért román pap, akit görögkeleti társai szidalmaznak:

Ma a hamis pópák és szerzetesek az igazság ellenségei. Ők szidják és káromolják a mi tanításunk, mely ugyan nem a mienk, hanem magáé az Istené. Mikor nem hiszünk az ő törvényeikben és szabályaikban, és mikor kapzsiságukat szóvá tesszük, és azt mondjuk, hogy a sárácustával és sok más egyébvel csak becsapják a tudatlan népet – bizony mondom néktek – mi nem beszélünk másból csak a Szentírásból, és az alapján bizonyítunk mindent, amit mondunk. Ők meg azzal ijesztgetik a szegény községet, hogy csalók vagyunk és ördögök, azt mondván, hogy ne hallgassanak ránk. De hát testvéreim, kapzsiságukról ti magatok is meg tudtok győződni.³¹

A Nyagovai Posztilla szerzője teljes mértékben átírta ezt a részt, szinte hőssé avatva így az ortodox pópákat: „Vannak hát ellenségei az igazságnak, akiknek nem tetszenek a jó pápa tanításai, sőt egyesek egyenesen utálják Isten igéjének hirdetőit. Sokan vannak köztünk ilyenek.”³²

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a román változat erőteljes reformatori jellegét a Nyagovai Posztilla szerzője jelentősen megszelídítette, és a szövegből kiirtott minden olyan részt, mely pravoszláv környezetben zavarólag hatott volna. A szlavisták a ruszin változat elsőbbségét akarván igazolni, ezt azzal magyarázták, hogy az eredeti szövegben ezek a részek is benne voltak (és erre bizonyíték épp a román fordítás), csak két évszázad alatt a másolók fokozatosan visszapravoszlávították a ruszin szöveget.³³ Jőmagam azonban a fentiek alapján hajlok arra a feltételezésre, hogy nem a

³⁰ CORESI, *Tâlcu evangheliilor*, i. m., 32. Ez a rész egyébként szó szerint megvan a Nyagovai Posztillában is: *A Nyagovai Posztilla*, i. m., 45.

³¹ CORESI, *Tâlcu evangheliilor*, i. m., 167. Vö. még: OLTEANU, i. m., 122.

³² *A Nyagovai Posztilla*, i. m., 106–107.

³³ Lásd Dezső és Petrov bevezető tanulmányát a Nyagovai Posztilla nyíregyházi reprint kiadásában (*A Nyagovai Posztilla*, i. m.), valamint OLTEANU, i. m.

ruszin, hanem a román szöveg lehetett az eredeti. Ha ugyanis abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a ruszin szöveg volt az első, akkor az (épp a Melius-prédikáció megléte miatt) csakis 1563 (ekkor jelent meg a *Válogatott prédikációk*) és 1568 (ekkor jelent meg a *Tâlcu*) között keletkezhetett. Ehhez az kellett, hogy Melius könyve jusson el ruszin környezetbe, ott valaki fordítsa le a szóban forgó prédikációt, a többit is kompilálja össze, majd a ruszin kéziratot fordítsa le valaki románra, és azt jutassa el a Dél-Erdélyben tartózkodó kiadókhöz: Coresihez és Háportoni Forró Miklóshoz (ő fedezte ugyanis a kiadás költségeit). És mindezt volt öt év. Némileg egyszerűbb szerintem a fordított út: az tudniillik, hogy a román változat volt az eredeti, és arról készült a Nyagovai Posztilla. Íme az érveim:

1. Könnyebben terjed egy nyomtatvány, mint egy kézirat, így könnyebben kerülhetett Coresi könyve ruszin környezetbe, mint a ruszin kézirat Coresihez.

2. Ha ruszínból fordították a román szöveget, akkor a fordító mindenképp egy olyan román lehetett, aki tudott ruszínul és románul is. Ilyen románt Máramarosban találunk (az vitán felül áll, hogy a Nyagovai Posztilla valahol Máramarosban keletkezett). Így tehát logikus az az elvárás, hogy a román szövegben a máramarosi román nyelvjárás jellegzetességei tetten érhetők legyenek. Ezzel szemben épp a román filológia két nagy tekintélye, Alexandru Mareş és Ion Gheţie (akinek apja egyébként az enyedi kollégium diákja volt) Olteanuval vitatkozva – szerintem egyébként épp e vita miatt nem jelenhetett meg sokáig a *Tâlcu* kritikai kiadásban – bizonyították be, hogy a *Tâlcu* szövege a bánági-hunyadi román nyelvjárás sajátosságait viseli magán, ahogy az egyébként a legtöbb kálvinista jellegű román szöveg esetében nyilvánvaló.³⁴ A *Tâlcu* tehát Dél-Erdélyben, és nem Máramarosban keletkezett. Ezt a nyomdász (Coresi) és a kiadó személye is megerősíti. A Coresi által írt utószó szerint a kiadó Háportoni Forró Miklós volt, akinek őse, Forró László Luxemburgi Zsigmondtól 1424. július 10-én kapta meg Háportont.³⁵ A falu egyébként Fehér megyében van, tehát a Forró családnak nem voltak máramarosi kapcsolatai, csak dél-erdélyiek. Háportoni Forró Miklós az 1560-as években a fejedelmi tanács tagja volt. Részt vett a Balassa János-féle mozgalomban is Balassa híveként. Ezért börtönbe zárták, de 1568-ban kegyelmet kapott.³⁶ A család leghíresebb tagja természetesen a Curtius-fordító Háportoni Forró Pál. Veress Endre egyenesen azt állította, hogy a *Tâlcu*val egybekötve megjelent ágendát (*Molitevnic*) Forró Miklós fordította románra. Komoly bizonyítékot azonban Veress nem tudott felhozni állítása igazolására.³⁷

3. Az is a román eredeti mellett szól, hogy a *Tâlcu*ban tizenkét prédikációval több

³⁴ Ion GHEȚIE, *Unde s-a tradus întîia Cazanie coresiană?*, Studii și Cercetări de Lingvistică, 1970/2, 125; Alexandru MAREȘ, *Teoria elementelor slave nord-carpătice din vechile texte românești = Studii de limbă literară și filologie*, III, red. de Alexandru MAREȘ, Ion GHEȚIE, Gheorghe CHIVU, București, Editura RSR, 1974, 266–268.

³⁵ *Székely oklevéltár, 1219–1776*, kiad. BARABÁS Samu, Bp., MTA, 1934, 48–50.

³⁶ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II, kiad. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1876, 267.

³⁷ VERESS Endre, *Régi oláh könyvek*, Erdélyi Múzeum, 1910/3, 149.

van, mint a Nyagovai Posztillában. Nehéz elképzelni azt, hogy egy fordítás esetében az eredeti a hiányosabb és a fordítás a teljesebb. Könnyebb azt feltételezni, hogy a ruszin fordító egész egyszerűen nem vette át ezt a tizenkét prédikációt, ahogy a neki nem tetsző pravoszlávellenes részeket sem. Ha ezeket a hiányokat és átírásokat a másolók számlájára írják, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy létezett a 16. század végén egy kérészerű erőteljes ruszin reformáció, mely aztán nagyon gyorsan el is halt. Hisz a Nyagovai Posztilla szerzőjének egy református ruszin papnak kellett volna lenni, akinek ráadásul még társai (nekik írja a posztillákat) és hívei is vannak. Nos, ilyenről ruszin környezetben nemigen tudunk ebből az időből, annál inkább viszont a románok köréből, ahol épp 1566-ban indult meg az első román reformált püspökség megszervezése. Logikusabb tehát azt feltételezni, hogy egy a reformáció által megérintett, de teljesen át nem tért (egyébként a románok között is ilyenből volt a legtöbb) máramarosi ruszin pap szerezte meg Coresi kiadványát és azt a saját pravoszláv ízlése szerint dolgozta át.

4. A román változat elsősege mellett érveket épp a Melius-prédikáció fordításának egyik mondata erősíti meg: „harmad, hogy megmutassa, hogy ő volt a vége és a valója a testi környezetelésnek” – írja Melius. A román fordító a vég szót nem fordította le, hanem *vig* formában magyarizmusként vette át: „A treia, cum să arate cum pre el au arătat legea obreazanii, și elu *vig* și *cap* și fire legiei.” A ruszin változatban a „vége és valója” (románban „*vig* și *cap*”) szószerkezet helyett a „konyec i golova” (azaz vége és feje) van, épp mint a románban, ahol a magyar *valója* szót (veleje értelemben) „fej”-nek fordítja a román szerző. Nehéz elképzelni, hogy a ruszin *konyec* szót a román fordító egy egyszer használatos magyarizmussal fordítja le. Ráadásul úgy, hogy itt nem egy, a románban hiányzó teológiai szakszóról van szó, hanem egy egyszerű köznévről, melynek megfelelő román alakja (*sfârșit*) a 16. század végére már rég használatban volt a románban. A *sfârșit* ráadásul a szláv *suvursiti* szóból származik. Kézenfekvő lett volna, hogy egy szláv szöveg esetén azt válassza a román fordító. Az, hogy a román *viget* a ruszin szerző helyesen fordította, egyben azt is jelenti, hogy ő is tudott magyarul, hisz a *vig* románul értelmetlen.³⁸

A fentiek alapján véleményem szerint a román szöveg volt az eredeti. Sajnos eddig forrásként csak ezt az egy Melius-prédikációt tudom megjelölni. Eddig mindenki azt állította, hogy Coresi kiadványa kompiláció, de a korabeli magyar posztillairodalomban (Bornemisza Péter, Dávid Ferenc, Kulcsár György, Telegdi Miklós stb.) nem azonosítható a közvetlen forrása. Így aztán elképzelhető, hogy olyan önálló munkáról van szó, melynek szerzője a felhasznált forrásokat nagyon szabadon kezelte. Egy valami azonban biztos: a román szerző Melius prédikációs kötetét ismerte. Ha a többi prédikáció között szoros szövegegyezés nem is mutatható ki, azért közös téma bőven akad a két műben: például a böjt érdemszerző volta, erőteljes kléruskritika stb. A *Tâlcu* és a *Válogatott prédikációk* szövegének tüzetesebb összehasonlítása már csak ezért is hasznos

³⁸ MELIUS JUHÁSZ, *i. m.*, 99; CORESI, *Tâlcu evangheliilor*, *i. m.*, 166; A Nyagovai Posztilla, *i. m.*, 198.

volna, mert így világossá válna, hogy mit és hogyan értett másképp egy magyar, valamint egy román református prédikátor. Ez azonban majd egy következő tanulmány tárgya lesz. Most be kell érünk annnyival, hogy egy teljes Melius-kötet román fordítása helyett, megkaptuk egyetlen Melius-prédikáció román és ruszin fordítását.

LEVENTE NAGY

„Le réveil des Valaques qui dorment”

Un sermon de Péter Juhász Melius traduit en roumain et en ruthène

Dans la première partie de l'étude il s'agit de l'opinion de Melius concernant la situation sociale et religieuse des Roumains de rite byzantine. Melius a exprimé ces idées dans son livre *Magyar prédikációk* (Debrecen, 1563). C'était la lettre de saint Paul Apôtre aux Romains (Rom, 13-16) dans laquelle il a trouvé la bonne recette pour décrire son attitude envers des Romains. Dans cette lettre Paul écrit: «Je me dois aux Grecs et aux Barbares, aux savants et aux ignorants. Ainsi, autant qu'il est en moi, je suis prêt à vous annoncer aussi l'Evangile, à vous qui êtes à Rome. Car je n'ai point honte de l'Evangile; c'est une force divine pour le salut de tout homme qui croit, premièrement du Juif, puis du Grec.» De cette passage Melius tire la conclusion suivante: le bon predicateur a le devoir de prêcher la parole de Dieu non seulement parmi les savants et les puissants, mais parmi les barbares et les ignorants (comme sont les Romains) aussi. Dans la deuxième partie de l'étude je présente l'influence de l'œuvre de Melius sur les écrits des prédicateurs romains calvinistes ou calvinisants. Dans la littérature roumaine et hongroise une opinion s'est répandue selon laquelle le livre imprimé par le diacre Coresi à Brassó en 1567-1568 (*Tâlcuț evangheliilor – Explication des evangiles, nommé aussi la première Cazania de Coresi*) aurait été une traduction du hongrois d'après le livre *Válogatott prédikációk* (Debrecen, 1563) l'œuvre de Melius. C'était Pandele Olteanu qui a démontré que les deux livres étaient totalement différents aussi bien par leur contenu, que par leur esprit, leur style et leur structure. L'original de la *Cazania* de Coresi était, selon Olteanu, l'*Apostille de Neagovo* (*Postilla de Neagovo*) écrit vers le milieu du XVIe siècle en ruthène, mais connu aujourd'hui seulement d'une copie de 1758. Il est vrai que les deux textes, le roumain et le ruthène, sont presque identiques, mais, contrairement à Olteanu, j'ai essayé de démontrer avec des preuves philologiques que la *Cazania* de Coresi est version originale d'après laquelle on a fait la traduction ruthène. Entre autres, malgré l'affirmation d'Olteanu concernant la différence entre la *Cazania* de Coresi et le livre de Melius (*Válogatott prédikációk*) j'ai réussi à identifier un sermon de Melius provenant de *Válogatott predikációk*, qui se trouve non seulement dans la version roumaine, mais dans la ruthène aussi. On peut donc affirmer que le livre de Melius a eu une influence considérable sur la propagation de la Réforme parmi les Roumains et les Ruthènes.

Másolási stratégiák Enyedi György prédikációinak hagyományozódásában

„Két ok készítetett arra, hogy ezt a beszédet, melyet múlt vasárnap, a te eltávozotod után mondtam ellened, azon melegében szóról szóra leírd, s neked olvasásra megküldjem. Egyik az, mert hallomásom szerint a háromság megvallása miatt kedvedben járók között vannak olyanok, akik prédikációm során ott voltak a gyülekezetben, s ezek azt híresztelik, hogy szerfölött keményen bántam veled. Márpedig nem akarnám, sem hogy szavaimhoz valamit hozzátoldjanak, sem hogy azokat elferdítve juttassák el hozzád. Meg aztán azt akartam, hogy ez a beszéd írásban legyen meg, hadd tudja megítélni minden józan eszű ember, vajon az én cáfolatom hamis vagy igazságtalan volt-e.”¹

Ha nem tartjuk csupán retorikai fogásnak Enyedi e sokak által ismert, Szilvásinak írott megjegyzését híres 60. prédikációjának elején, feltételezhetjük, hogy Enyedi beszédeinek írásban készített vázlatai és szóban való előadásuk valóban megelőzte azok hosszabb, írott formáját. Ezt erősítik meg a több forrásban is felbukkanó latin nyelvű beszédvázlatok, vázlatra épített beszédek, prédikáció-kivonatok. Harminc-harminchárom beszédet tartalmazó *triacasok*ban visszatérő beszédcsoportokat különböztethetünk meg, ilyenek az adventi és karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó prédikációk, a vízkereszt ünnepköre vagy a húsvét és a pünkösd ünnepköreihez kapcsolódó beszédek. Ám nem csupán maguk a beszédek nem oszthatók vasárnaponként naptári sorrendbe, de párhuzamos beszédek esetében nem egyszer előfordul, hogy míg az egyik gyűjteményben csupán egy, más gyűjteményben egyazon szám alatt egy több részre bontott prédikációt találunk, mely jelölten nem egy alkalom során hangzott el. Mivel nyomtatott változat egyáltalán nem áll rendelkezésünkre, felértékelődik a másolók szerepe. Egy aktív, majd száz évig tartó szöveg-hagyományozási és szöveg-használati folyamatba pillanthatunk bele a korpusz vizsgálata során, melynek mélyebb rétegei mindezidáig nem kerültek részletes feltárára.

Az Enyedi-prédikációk ma (forrásból vagy utalásból) ismert kéziratainak és másolatainak száma huszonegy tételt tesz ki.² A korpusz beszédeinek beazonosítását

¹ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. BALÁZS Mihály, HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 346.

² Dolgozatomban a ma is meglévő, magyar nyelvű másolatok közül fogok néhányat említeni. A cikkben szereplő, kódexekre vonatkozó adatok ismertetésekor Káldos János munkáira hivatkozom és saját kutatásaimra támaszkodom. Legutóbb a témában megjelent cikk: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveg-hagyománya = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László, SIRATÓ Ildikó, Bp., Gondolat, OSzK, 2010, 188–207. A ma is meglévő magyar nyelvű prédikációt tartalmazó kötetek a következők: K3: Lisznyai Gyárfás másolata, 1613 (Academia Română, Filiala Cluj-Napoca [A továbbiakban: Academia

nem csupán az Enyedire vagy a *triacasokra*, beszédszámokra vonatkozó gyakori hivatkozás könnyíti meg, hanem az is, hogy a beszédek eleje azok felépítésének bemutatásával együtt, valamint a beszédek vége szinte mindig megegyezik a különböző másolatokban. Természetesen nem mindig beszélhetünk szó szerinti egyezségről, ám ha figyelmen kívül hagyjuk a különböző szóalakok használatát vagy a jelzők, szinonimák halmozását, mondhatjuk, hogy ezen részek beazonosíthatóak. Így ismeretlen, eddig feltáratlan anyagú kódexekben is segítséget kaphatunk a beszédek azonosításához, valamint egyes hibák feltárása könnyebbé válik a már ismert kötetekben.

Az első ma ismert datálható másolat 1613-ból származik, a legutolsó másolati adatkunk a korszakban a 17. század végére tehető. A K1–5, valamint S sziglákkal ellátott kötetek a gyűjteménynek egy-egy összefüggő részét tartalmazzák, egész *triacasokat* vagy azoknak nagyobb részeit. Ezekkel a kötetekkel kapcsolatban a szerkesztési stratégiák csak részlegesen elemezhetők. Jól nyomon követhető azonban a másolói bejegyzésekből, hogy melyik kéz hogyan másolta a beszédeket, így például a meglévő mellett több *triacast* is lemásolt. Ezek az egyéb másolatok sajnos kivétel nélkül mára elvesztek, vagy lappanganak. Az is megesett, hogy a másoló egyes beszédeket jelölten kihagyott, mert párhuzamosan több gyűjteményt másolt, és az már más, általa összeállított – ma szintén nem ismert – kódexben megvolt. A beszédgyűjteményekben felfedezett hibák³ és párhuzamosságok⁴ emellett arra is rávilágítanak, hogy még ezek a jól szerkesztettnek

---

III.], MS. U. 737/III.); Gy: Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye, Tarcsafalva, 1617–1626 (Cluj Napoca, Biblioteca Centrala a Universitatii Victor Babes, MS. 1777.); K4: Ismeretlen másoló, Nagyajta, 1621 (Academia III., MS. U. 737/IV.); Sz: Fejérdi Gergely másolata, h. n., 1629 (Târgu Mureş, Teleki-Bolyai Könyvtár, 0439.); K1: Ismeretlen másoló, h. n., 17. század első fele (Academia III., MS. U. 737/I.); S: Ismeretlen másoló, h. n., 17. század közepe (Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kt. 7.); K5: Ismeretlen másoló, h. n., 17. század közepe (Academia III., MS. U. 737/V.); M: Egyházi beszédek, Sinfalva, Tordatúr (?), 1642–1650 (Târgu Mureş, Teleki-Bolyai Könyvtár, 0636.); CV: Conciones vetustissimae, 1642 előtt – 1659 (Academia III., MS. U. 262.); K2: Bitai János, Toroczko, 1664 (Academia III., MS. U. 737/II.). A kódexeket a továbbiakban a bevett sziglákkal jelölöm.

³ A beszédkezdetek és -végek ellenőrzése során került tisztázásra a K3 anyagának mai rendje is. A kötet kötése ellenére a kevésbé jó állapotú másolatok közé sorolható. A másoló, Lisznyai Gyárfás több helyen is dátumozta a beszédeket. Apróbb megjegyzésekből részben rekonstruálhatjuk, hogy mikor és hol másolták és használták a könyvet. Bár a könyv elején részletes – a másolatok között a legrészletesebb – listát kapunk textus és cím szerinti bontásban is a kódex tartalmáról, a beszédek a könyv elején zavaros sorrendben találhatóak. A könyv elvileg a 37–66. számú beszédeket, vagyis a második *triacast* tartalmazza, de az 51. beszédig kevert sorrendben, a 60. beszéd hiányzik. A szövegek szorosabb vizsgálata során kiderült, hogy az egyes beszédekben nem csupán, vagy nem laphiányokról van szó, hanem a beszédek lapjai, lappcsomagjai össze vannak keveredve. Valószínűleg előbb másolták le őket és utána kötötték be, vagy a lapok egy része a régi kötést szétszedve került más sorrendbe. Így a 37., a 41., a 45. beszéd két részben kerül elének, jelölés nélkül. A szövegek beazonosítását a párhuzamos másolatokat tartalmazó K4 kódex segítségével végezzük el. Árnyalja a képet nem csupán az, hogy az 58. beszéd jelölten kerül a sorrendben rossz helyre, és a kötet közepén korábbi dátumot találunk, mint az elején, de az is, hogy a kevert számú beszédek nem mindegyike kezdődik új lapon, így a 37. beszéd után ugyanazon a lapon kezdődik a 43. beszéd, vagy az 58. beszédet egyazon lapon követi az 50. számú prédikáció. Ez megerősíti azt, hogy a sorrend már eleve nem volt rendezett.

⁴ Ezzel kapcsolatban két, a közelmúltban megjelent cikkre hívnám fel a figyelmet: KÁLDOS János, *Enyedi*

tűnő, az eredeti struktúrárt szorosan követő kötetek is furcsaságokat mutatnak, melyeket vagy már maga az eredeti gyűjtemény is tartalmazott, vagy a másolások során bekövetkezett átszerkesztések, hiányos, kevert vagy sérült források használata során jöttek létre.

Az egységes anyagot tartalmazó köteteknél a szerkesztés szempontjából érdekeseknek tűnnek azok, melyekbe a korpuszból válogatva másoltak beszédeket. A legtöbb anyagot tartalmazó ilyen típusú kötet a Székelykeresztúri Kódex (Sz), mely átmeneti stádiumnak mondható az összefüggő anyagot közlő és a néhány beszédet tartalmazó kódexek között. Huszonnégy beszédet találunk benne a második *triacas* anyagából, tizenhárom beszédet a hatodik *triacas*ból és két beszédet a csonka hetedik *triacas*ból. A kötet másolója jó minőségű szövegeket ad, ám az is igaz, hogy sokszor belenyúl, kiegészít, átír, aktualizál. Egész más jellegű az M szíglát viselő Marosvásárhelyi Kódex, mely tíz Enyedi-beszédet tartalmaz, négyet az első *triacas*ból, hármat a második *triacas*ból, egyet valószínűsíthetően a jelenleg ismeretlen anyagú harmadik, kettőt pedig a negyedik *triacas*ból.⁵ A kódex rossz állapotban van, a beszédek maguk is vegyes színvonalúak, a szöveg-hagyományozódás és szövegromlás módjának és kérdésének vizsgálata azonban ebben az esetben is fontos és érdekes tanulságokkal kecsegtet. Gyalai Sámuel három Enyedi-beszédet másol le egyes tartalmú kódexébe (Gy), a 43.,⁶ az 50. és a 100. számút, előbbieket jelöletlenül, utóbbit jelölve.

Szintén ebbe a csoportba illik a *Conciones vetustissimae* (CV) címen ismert, az eddigi vélekedések szerint 1651–1659 között másolt kódex, melynek alapos leírását legutóbb Balázs Mihály végezte el.⁷ A kódexről feltételezhetjük, hogy egybekötötték az üres lapokat, majd több kéz másolta bele a beszédcsoportokat különböző elképzelések szerint.⁸ A kézirat – bejegyzések alapján megállapított – másolási időszaka nagyon rövidnek tűnik, talán ez módosítható, kitolható az adatok pontosításával.⁹ Balázs Mihály a kódexben ránk maradt és megjelölt, az ismert Enyedi-prédikációk

---

György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 88–120; LOVAS BORBÁLA, *Non multa sed multum: Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 71–87.

⁵ Bővebb ismertetését lásd KÁLDOS, *Enyedi György prédikációinak*, i. m., 198–201.

⁶ A beszéd sérült, az elejéről a textus, a végéről pedig pár sor hiányzik, a könyvön belüli, a beszédet tartalmazó különálló füzetkében ma található első két lap egy lappár, amelynek hajtási oldalából van egy rész áthajtva a füzetben, tehát vagy eleve csonkán másolták le, vagy utólag pótolták részlegesen a szöveget.

⁷ BALÁZS MIHÁLY, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe = Isten és ember szolgálatában: Erdő János emlékezete*, szerk. SZABÓ ÁRPÁD, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 197–215.

⁸ A kötés bőrborítása sérült, a felső és alsó szélén jól látszanak az egyenlő vastagságú, összefűzött füzetek. A füzetek 16 oldalasak, 4 lappárból állnak. Kivételesen az első és az utolsó füzet, amelyek csak fele ekkorák.

⁹ A datálással kapcsolatban néhány másolói megjegyzés kérdésessé teheti a megadott dátumot. Így a Balázs Mihály által példának hozott [2]. egységben az 56v-n az 1659-es évszámmal találkozunk, véleményem szerint a hasonló kontextusban szereplő másik dátum, a [6]. egységben a 109v-n, talán nem 1659, hanem 1639. Emellett a datálás árnyalásához újabb adatként egy a Balázs Mihály által [14]. egységként megjelölt, a kódex 322. oldalán kezdődő, *Alius tractatus de baptismo* címet viselő szövegegységben rögtön a cím alatt szereplő, a másoló kéz által beírt dátumra hívnám fel a figyelmet: C. V. Jo: D. N. 1642 *Claudi*. Ez a szövegrész szorosan kötődik az előzőhöz (*Tractatus de baptismo*), valamint azonos kéznek tűnik a további lapokéval.

között nem szereplő textusú, latin prédikáció-kivonatot és az azt követő, szintén latin nyelvű prédikációvázlatokat ismertette, mint a kötetnek a püspök életművéhez kapcsolható részét. Az adott helyről ezt írja: „[25] 457–465: Barna kéz. Latin és magyar nyelvű prédikáció-kivonatok. Az első: *Idea Contionis Cl. G. Eniedi Ex Matth. 26. de urgente ephuso*. További alaptextusok: Joh. 20. Joh. 2. 22. 23.¹⁰ A ránk maradt Enyedi-prédikációk között nem szerepelnek.” Majd pár sorral később még egy Enyedit említő leírás következik a tanulmányban: „[27] 469–484: A barna kézzel írott prédikációk: *Contio de poena neglectae occassionis Ps. 95. v. 7. 8. 477: Psa. 3. v. 10.¹¹ Mondjátok az igaznak, jól leszen*. Enyedinél nem szerepelnek.”¹²

Kisebbségi figyelmet szentelt azonban a kódex elején lévő, eléggé terjedelmes, hosszabb-rövidebb prédikációkat tartalmazó résznek. A másoló, ahogy Balázs Mihály is megjegyzi, kezdetben az egyházi ünnepek szerint látszik rendezni a beszédeket, a rend azonban a másolás során felbomlik, vagy inkább összekeveredik. A korpuszrész egy, a vízkeresztre szánt beszéddel kezdődik, majd következik a vízkereszt utáni első¹³ és második vasárnap. Ezután néhány jelöletlen beszéd, majd kezdődnek az adventi prédikációk, karácsonyra és az utána lévő vasárnapokra szánt beszédek, újabb vízkereszti, majd a húsvéti és pünködsi ünnepekörhöz csatlakozó darabok. Ennek ellenére a kötet-rész eredeti egységes voltát támasztja alá a lapok számozása is. A régi, laponkénti számozás 1–120-ig tart, és ez után az egység után nem sokkal megszakad. Ez a körülbelül ötszáz oldalas kódex mintegy felét teszi ki. A beszédválogatás kevés eltérést mutat a kor megszokott tematikájához viszonyítva, a másoló¹⁴ a zoltárokon kívül csak újszövetségi helyekről választ textust, túlsúlyban vannak a Máté és Lukács könyvére épülő darabok. Valószínűleg előzetes terv alapján valóban követni akarta az ünneprendet, ám később a már bemásolt beszédek közé újabbakat írt be, vagy összekapcsolt néhányat valamilyen szisztéma szerint. Ha a betoldások nem fértek be a tervezett helyre, szétbontotta azokat rövidebb részekre, melyeket később megszámozott, jelezve a többi rész helyét a cím mellett elhelyezett jegyzettel és a kapcsolódó lapszámok megadá-

¹⁰ A második hivatkozás helyesen: Joh. 20, 22–23. (A jelzés a Joh. 20-hoz tartozó második beszéd elején található: *Contio 2. v. 22. 23. / Et cum hoc dixisset insufflavit et dixit eis.*)

¹¹ Helyesen: Esa. 3. v. 10.

¹² BALÁZS, *i. m.*, 203. Káldos János ezen ismertetést vette át fentebb már idézett cikkében: „A kódex a mostani szempontunkból is fontos, mivel a 457–465. oldalán egy Enyedi-beszéd vázlata található: *Idea Concionis Cl. G. Eniedi Ex Matth. 26. de urgente ephuso*. Lehetséges, hogy a 27. tétel (p. 469–484.) alatti prédikációk is Enyedi beszédeiből valók: Ps. 95. v. 7–8. (*Contio de poena neglectae occassionis*) és Ps. 3. v. 10. (*Mondjátok az igaznak, jó leszzen*). Balázs Mihály ugyan megállapítja, hogy egyik textus sem szerepel Enyedi ismert beszédei között, de lehetséges az is, hogy a teljes egészében hiányzó ötödik *Triacasból* való néhány kivonat.” KÁLDOS, *Enyedi György prédikációinak, i. m.*, 201.

¹³ Itt eredetileg egy advent 3. vasárnapjára szánt beszéd címét és textusát kezdi el beírni a másoló, amit aztán kihúzott. Ez a beszéd később a 66. oldalra került.

¹⁴ A kezdet meghatározni talán nem egyszerű, mégis hajlok arra, hogy egynek tartsam. Megfigyelhető, hogyan változtatja az írásképet attól függően, hogy mennyi helye van vagy marad a szöveg bemásolására, befejezésére, néhol nyugodtan, néhol kuszán, sűrűn ír, valószínűleg különböző írószerszámokkal.

sával; vagy az egyes textus alapján összekapcsolódó részeket később összekötötte. Azokat a darabokat pedig, amelyek a részekből álló beszédek közé estek, és ott teljes hosszukban szerepeltek, egyes esetekben a *Contio integra* felirattal látta el. Vagy az eredeti másoló, vagy egy másik kéz később újrendezte, átírta ezeket a számozásokat. Ez a kéz bele is nyúlt a szövegbe, javított, átírt szavakat, mondatokat, kihúzott szövegrészeket, átrendezett bekezdéseket, néhol sűrűn megjegyzetelte a margókat.¹⁵

A szövegtörzs érdekessége, hogy néhány e prédikációk közül beazonosítható Enyedi-beszéd.¹⁶ A Mt 11, 2 textussal kezdődő és a Jn 2, 1 textusra épülő beszédek a vízkereszt utáni első és második vasárnap hangozhattak el. A Mt 2, 16-ra épülő prédikáció szintén valószínűleg olyan Heródes-beszéd, mely vízkeresztre, vagy az azutáni első vagy második vasárnapra készült. Ezt a három beszédet az 5. Kolozsvári Kódex (K5) is tartalmazza, ezek közül az első kettőt a Székelykeresztúri Kódexben (Sz) is megtaláljuk. A beszédek száma az Enyedi-körpusz számozása szerint 185., 191. és 188., vagyis a 6. *triacas* darabjai.¹⁷ A negyedik beazonosíthatóan a gyűjteménybe tartozó szöveg a Róm 8, 11-re épül, ezt a 2. Kolozsvári Kódexben (K2)¹⁸ találjuk meg.¹⁹ Az összehasonlító elemzések szempontjából fontos, hogy az Enyedi-beszédekben is találunk példát a fentebb már említett szerkesztésre. Vagyis nem csupán a variánsok közötti eltérések figyelhetők meg a szövegekben, hanem a használó, másoló konkrét alakító munkája is.

A CV-ben található beszédekre jellemző, hogy rövidek, sok kihagyás van bennük a többi variánshoz képest, valószínűleg tudatos rövidítésről lehet szó. Az is behatárolható, hogy általában milyen részek kerülnek kihagyásra. Ilyenek a latin és görög nyelvű idézetek, a halmozott magyarázatok, a példák, a háromságosok ellen irányuló túlságosan erős kritikai észrevételek, a híveknek szóló erősebb hangú kritikák, a bonyolultabb gondolatmenetek vagy azoknak jelentős része. A továbbiakban röviden bemutatom az érintett beszédeket, néhány példával illusztrálva a CV, valamint a többi másolat jellegét és eltéréseit.

A Máté 11, 2-n alapuló 185. prédikáció indító gondolata a jó és rossz tanító, valamint a jó és hamis tudomány megítélését taglalja. A jó tanító példajaként az Újszö-

¹⁵ A kódex elejének felépítését lásd az I. számú mellékletben.

¹⁶ Az I. számú mellékletben (*Conciones vetustissimae: a magyar nyelvű prédikációmások textusai és szerkezeti felépítése*) a [13]., [20]., [34]., [76]. oldalakon szereplő beszédek.

¹⁷ Az említett beszédek pontos adatai és lelőhelyei: Mt 11, 2 – *De Joanne Baptista* (185. beszéd, K5, 87v–94v; 185. beszéd, Sz, 470–485; 185. beszéd, CV, 13–21); Mt 2, 16–18 – *Crudelitas Herodis et Tyrannorum* (188. beszéd, K5, 108v–113v; 188. beszéd, CV, 76–81); Jn 2, 1 – *De nuptiis in Cana Galilaeae* (191. beszéd, K5, 123v–130v; 191. beszéd, Sz, 501–517; 191. beszéd, CV, 20–26).

¹⁸ A beszéd pontos adatai és lelőhelyei: Róm 8–11. – *De resurrectionis Christi causa* (20. beszéd, K2, 193–203; 20. beszéd, CV, 34–43). A beszédek elejének összevetését lásd a II. számú mellékletben.

¹⁹ A kódexeket keletkezési idejük alapján vizsgálva kiténik, hogy a másolási időszakok nagyrészt egybeestek. A legkorábbi a válogatott tartalmú Sz, 1629-re datálva. A CV ismertetett másolási időszakával talán egy időben készült el emellett a K5, melyet pontos adatok híján a 17. század közepére szokás datálni. Legkésőbbi másolatnak a K2-t tarthatjuk, melynek befejezési dátuma 1664. Vagyis nem egymástól időben távol eső másolatokról van szó. Ez még látványosabbá teszi az aktív másolási hagyomány sokszínűségét.

vetség „két fő vezér”-e, Keresztelő Szent János és Jézus szolgál.²⁰ A szöveg – amellet, hogy kemény kritikával illeti a rossz uralkodókat, Heródes tetteit és egyéb példákat elővéve – azt is világosan bemutatja, hogy a tanítóknak el kell viselniük a megpróbáltatásokat, rabságot, sokszor a halált is. Ez, bár minden időben tanulságos témaként forgott a prédikátorok tollán, az 1590-es évekbeli erdélyi unitárius állapotokat figyelembe véve talán többet mondhatott a híveknek, mint első olvasatra gondolhatjuk. Bár a CV másolója erősen meghúzta a szöveg ezen részét is, a K5-ben nem csupán az alapkoncepció, de annak bővebb kifejtése is olvasható. Szolgáljon az ez utóbbiból idézett néhány példarész az elmondottak alátámasztására:

Erre azért nézvén Szent János, megfeddte Heródest, de az igazmondásért (amint szokott lenni) betörék a feje, tömlőcre vetteték, és végre ugyanott megöleték. Nem különben vagy azért a tanítóknak dolguk, mint akik azt mondják: Előttem víz, utánam tűz. Ha hallgatnak, előttük az Istennek kemény parancsolatja, haragja és büntetése. Ha szólnak, ez világi hatalmasoknak fogságukba és üldözésükbe esnek. Nem csak Szent Jánosnak volt pedig így dolga, hanem inkább minden jámbor tanítóknak, prófétáknak, mind ő előtte s mind ő utána ez volt virága ilyen jutalma és fizetése ez háládatlan világtól.²¹

Majd az alapgondolatra példasort épít a püspök:

Ekképpen jára Mikeás, mikor igazat prófétála Acháznak, megnyagगतák, és kemény tömlőbe veték. Zakariás a Jójada pap fia kövel agyonvereték, Ézsaiás fűrészszel metszeték ketté. Jeremiás az undok halálos tömlőbe rekeszteték, Uriás próféta Jer. 26. leváगतék. Krisztus felfeszítették; Szent István megkövezteték; Szent Jakabnak feje veteték, Szent Péter megfogaték; sőt ugyan majd nem volt egy igaz próféta és apostol is, aki szörnyű és kegyetlen halállal ne múlt volna ki e világból.²²

Majd miután elmondja és citátumokkal alátámasztja, hogy Jeruzsálem városa eláradt az ártatlanok vérével,²³ így foglalja össze e rész tanulságait:

²⁰ Míg a CV-ben ez a beszéd önmagában áll, K5-ben és Sz-ben ezt követi a 186. beszéd, Mt 11, 7 textussal. A beszédek összetartozását erősíti a bibliai helyre való utalás *Ibidem* 7. rövidítése, valamint a beszédekbe illesztett visszautalások. „Mondám azért ezt tegnap is, hogy az Evangéliumban az Újtestamentumnak két fő vezérének böcsületes személyek íratik meg.” (K5, 95r); „Mondám az elmúlt prédikációmban is, hogy az Evangéliumban és az Újtestamentumnak két fő vezérének böcsületes személyek íratik meg.” (Sz, 486.)

²¹ K5, 88v.

²² K5, 89r.

²³ Nem haszontalan ezen a ponton a zsidó–magyar párhuzamot erősítő Enyedi-beszédekre gondolnunk, melyek – sok kortárshoz hasonlóan – Erdélyt az új Jeruzsálemmel azonosítják. Ebben a kontextusban a példasor még inkább aktualizálttá válik. Lásd például: „Bizony, hogy nem sokkal különb állapotban vagyunk, mint akkor valának az zsidók. Sennacherib elpusztította vala Júda országát, minden

Itt pedig két tanulság vagyón: Egyik néz a tanítókra, hogy tudniillik, noha minden felől veszély rajtuk, de inkább akarjanak az embereknek, hogynem az Istennek haragjába esni, és vigasztalják magukat a sok régi előttük való szentek és próféták példájával. Ilyen háládatlan volt minden kor és világ, így fizetett az ő jámbor lelkipásztorainak. De azt mondja Krisztus Urunk, hogy nem azoktól kell félnünk, akik a testet megölik, azután nem tudnak mit tenni, hanem attól, aki mind testestől-lelkestől a Gyehennának tüzére vethet. Második tanulság néz a hallgatókra, hogy a tudományt ne ítéljék a nyomorult tanítónak állapotjáról, és szidalmas, gyalázatos haláláról.²⁴

Ezután: „Az igazságnak mindenkor több ellenségi vannak, hogynem patrónusi voltak volna. Sőt, ez világ előtt való kedves tudományhoz mindenkor gyanakodjál, mert az gyakrabban hamis.”²⁵ A prédikáció szövegében a CV-beli változatban máshol is hosszabb-rövidebb kihagyások vannak a K5-höz képest, a leghosszabb egy körülbelül 150 sornyi rész, mely hosszasan taglalja azt, hogy Keresztelő Szent János és Jézus ismerhették-e egymást, majd hogy János miért küldte tanítványait Jézushoz, és erről mit tartanak a kárhoztatandó háromságos vélekedések. A kihagyott szöveghely nem csupán azért érdekes, mert a K5 Jacobus Palaeologusra is hivatkozik benne,²⁶ de azért is, mert gondolatvezetésének módja arra enged következtetni, hogy a rész eredetileg is szerepelt a beszédben, és nem a kolozsvári kódex másolójának túlbujánzó magyarázatáról van szó. Emellett, bár a K5 szövege megegyezik ezen a helyen Sz változatával, utóbiból kimarad a megjegyzés. Hasonlóan nem szerepel a K5-ön kívül egyik variánsban sem az az Erasmusra való, a folyószövegbe írt utalás, mely a galamb képében Krisztusra szálló Szentlélek mint Szent János számára világos jel említése után következik.²⁷ Általánosságban elmondható emellett a K5-ről, hogy margói sűrűn jegyzeteltek, hivatkozási jelöltek, a másoló sokszor külön kiemelte, vagy kiegészítette azokat. A CV-ben (és az Sz-ben) sokkal kevesebb a forrásokra való utalás, a jegyzetek pedig elhanyagolható számúak. Azonban míg az Sz a beszéd hosszabb változatát hozza, a CV sok kihagyással él. A rövidített változat is tartja a beszéd struktúráját, s bár nem olyan olvasmányos és kevesebb példával él, követi a bővebb változatot.

---

erős várakat megvett vala, csak Jeruzsálemben szorultak vala az zsidók, az kik megmaradhattak vala. Nem úgy vagyón-e dolgunk nekünk is? Az pogány török Magyarországnak minden városit, várait megvette, elfoglalta, az mi kevesen maradtak az szegény magyarok, mint egy Jeruzsálemben, ide Erdélyben szorultanak [...]” (114. beszéd, S, 164–165.)

²⁴ K5, 89r.

²⁵ *Uo.* Későbbi, valószínűleg 20. századi margójegyzet az utolsó előtti idézet alatt: Dávid F +. A CV-ben a próféták halálának példasora után ez a rész kimarad.

²⁶ K5, 92v: „Palaeologus ait Baptistam sciuisse quod Jesus esset Messias Judaeorum, sed percontatum de novo Regno, et titulo an scilicet esset etiam Rex proputiatoris et gentium, hoc enim significabatur per eum qui venturus dicebatur.”

²⁷ K5, 91v: „(Postea deprehendi de hoc loco disputationem Erasmi, quam vide.)”

A kánai menyegzőről szóló, a Jn 2, 1-en alapuló beszéd, melynek vizsgálata kapcsán találtam rá az Enyedi-beszédekre, a korszak egyéb beszédeihez hasonlóan igen erős kritikával él a házasságellenes tendenciákkal kapcsolatban. Mindhárom variáns tartalmazza ezt a – itt a K5-ből idézett – részt: „Honnat mi legelőbb tanuljuk meg, hogy noha voltak oly féle nemzetségek, az mint az pogányok írásában olvassuk, kik az házasságban semmi jó, és dicséretes rendtartást nem követtek, és még az filozófusok közül is voltak, kik az közönséges és oktalan állatok módja szerint való társalkodást is vallották, kikhez majd hasonló tudományt akartak ez elmúlt nem sok esztendőben némely Anabaptisták az kereszténységbe hozni. De mindazonáltal az régi szenteknek példái és históriái megmutatják, hogy az Istennek ez tisztességes rendelését mindenkor az hívek megbecsüllötték és abban jó módot, szép és illendő rendtartást követtek.”²⁸ Ezt a prédikációt a CV szintén rövidíti, a leghosszabb kihagyott rész mintegy 125 sornyi. Ez a vendégeknek a lakodalomra való hívásának menetét fejt ki, és reflektál a korszak tobzódó lakodalomtartási szokásaira is, majd a katolikusok ellen szól hosszan azok ellentmondó érveléseivel kapcsolatban. A másoló szintén kihagy gunyorosnak is mondható példákat a borisszákkal és Jézus csodájának értelmezésével kapcsolatban, és nem tér ki arra, mennyi vizet is változtatott át Jézus, melynek számolgotásába nem csupán a másik két kódex másolója, de a kor prédikátorai is rendre örömmel feledkeztek bele. Azt, hogy valószínűsíthetően a beszéd eredeti változata a K5-tel megegyező hosszúságú volt, és a CV jelentősen lerövidítette azt, alátámasztja, hogy sok eltérés esetében a hosszabb változatot tartalmazza az Sz variánsa is. Lássunk erre egy érdekes példát, mely a közkedvelt méh-hasonlat egy változatán keresztül világít rá arra, hogyan értelmezik félre a menyegzőn elfogyasztott bor mennyiségét a rosszlelkű olvasók.

²⁸ K5, 124r.

²⁹ „Másodszor itt szükség, hogy némely Isten ellen termett trágár emberek beszédéről szóljak, kik így szoktak néha csúfolkodni és az Istennek sz. beszédével játszadozni, és az ő gonoszságoknak palástot, színt keríteni. Látod-e, meg tetszik, úgymond, hogy az menyegzőben szabad jól innia és megrészegegni, mert abban az lakodalomban úgy meg írták, hogy még borok is el fogyott. Ez ilyeneknek először azt kel mondani, hogy ha az sz. Írást oly igen böcsülök, hogy onnat akarnak regulát, rendet életükre vonni, hogy nem ment eszekben ezeknek, mennyi helyen ő neki sok példákkal kárhoztatja az írás az tobzódást és az részegséget. Bizony, te is annyi mondást és Parancsolatot találsz az Szentírásban az tobzódás ellen, hogynem ahol út nyitatték az bor italra. De ezek szintén olyanok, mint az legyek, Nem olyanak mint az méhek. Az méhek ilyen természeti vagyon, Hogy mikor mérges fűre száll is, édes mézet szív és vonszon ki belőle. De az légy olyan, hogy még az ép testet is megsebesíti, és ahol valami kis vakarítást talál, addig szíja, marja, hogy túrós sebet csinál belőle. Ezféle tobzódók is olyanok, hogy az szentírásbeli jó példákat is gonoszra magyarázzák, és abból valami kis alkalmatosságot kaphatnak az ő gonoszságoknak el fedezésére, azt mind addig piszkálják, hogy undok sebet csinálnak belőle. De itt bizony ezféléknek semmi palástjuk nincs, Mert úgy vagyon, hogy az tisztességes vígasság, mikor jelen és módjával vagyon, Nem kárhoztatandó, De az felettük való tobzódás mindenütt tilalmas. Hogy pedig ez lakodalomba el fogyott az bor, nem ez vala az oka, hogy igen ittak, hanem hogy szegény volt a gazda. És az Isten akarhatja volt, hogy eképpen Krisztus Urunknak alkalmatosság adassék az csudatételre.” (Sz, 510–511.)

<p>CV (22)</p> <p>Másodszor szükség, hogy itt valami trágár ember beszédéről szóljak, kik így szoktak néha csúfolkodni, és az Istennek szent beszédével játszani.</p> <p>Megtetszik, úgymond, hogy az menyegzőben szabad jól innia, és megrészegetni, mert abban az lakodalomban úgy ittak, hogy még boruk is elfogyott.</p> <p>Hogy pedig ebben az lakodalomban elfogyott volt az bor, nem az volt az oka, hogy igen ittak, hanem hogy szegény volt az gazda, és az Isten akarhatja, hogy így Krisztus Urunknak adassék alkalmatlanság az csudatételre.</p>	<p>K5 (127r)²⁹</p> <p>Másodszor itt szükség, hogy valami trágár emberek beszédéről szóljak, kik így szoktak néha csúfolkodni, és az Istennek szent beszédével játszadozni, és az ő gonoszságuknak palástot keresni.</p> <p>Megtetszik úgymond, hogy az menyegzőben szabad jól innia, és megrészegetni, mert abban az Cana Galileabeli lakodalomban úgy ittak, hogy még boruk is elfogyott;</p> <p>Ez ilyeneknek először azt kell mondani, hogy ha az szentírást oly igen becsülik, hogy onnét akarnak regulát rossz életükre venni, hogy nem jut eszükbe, mennyi helyen, és mely sok példákkal kárhoztatja az írás az tobzódást, és részegséget. Bizony, tízannyi mondást és parancsolatot talál az szentírásban az tobzódás ellen, hogy nem ahol út nyitatték az boritalra. De ezek szinte olyanok, mint az legyek, nem olyanok, mint az méhek. Az méhnek ilyen természete vagon, hogy mikor mérges fűre száll is, édes mézet szív ki belőle; de az légy olyan, hogy még az ép testet is megsebesíti, és ahol valami kis szakadást talál, addig szívja, marja, hogy túrt, sebet csinál belőle. Ezek is az szentírásbeli jó példákat is gonoszra magyarázzák, és ha valahol valami kis alkalmatlanságot kaphatnak az ő gonoszságuk fedelére, azt addig piszkálják, vitatják, hogy undok sebet csinálnak. De itt bizony semmi palástjuk nincs. Mert úgy van, hogy az tisztességes tudomány mikor helyén és jó módjával vagon, nem kárhoztatandó, de az felettébb való tobzódás mindenütt tilalmas.</p> <p>Hogy pedig az lakodalomban elfogyott volt az bor, nem az volt az oka, hogy igen ittak, hanem szegény volt az gazda, és az Isten akarta, hogy így Krisztus Urunknak adassék alkalmatlanság az csudatételre.</p>
--	--

Egy kicsit eltér az eddigiektől a Rómaiakhoz írt levél 8, 11-hez készült prédikáció, mely a CV mellett a 2. Kolozsvári Kódex anyagában szerepel. Bár a K2 egy jól olvasható, tiszta kódexnek tűnik, a szorosabb vizsgálatok azt mutatják, hogy szövege rejt még magában megoldandó filológiai problémákat. Más kódexekkel való párhuzamosságai, a beszédek utólagos számozása, a *centuria*- és *triacas*-számozás furcsaságai azt támasztják alá, hogy sokkal érdekesebben illeszkedik be a korpuszba, mint azt eddig gondoltuk. A feltámadás kérdését körüljáró beszédben csupán egy példát és egy erős kritikát tartalmazó mintegy harminc sornyi, sűrű bizonyítási részt – mely Krisz-

tus istenségének problematikáját fejtegeti – hagy ki a CV másolója a K2 szövegéhez képest. Emellett azonban a beszéd több része a CV-ben van csak meg, míg a K2-ből hiányzik. Krisztus örök istenségéről szóló téves tanítás és pontokba szedett cáfolata, Krisztus emberségének bizonyítása és bibliai citátumokkal való alátámasztása, ebből kifolyólag a test feltámadásának kérdése, és a feltámadás módja is szóba kerül a beszéd során, feszesen levezetett gondolatmenetbe illesztve.

A CV utolsó Enyedinek tulajdonítható beszéde szerkesztési szempontból tartogat leginkább újdonságokat. A 188. prédikáció egy Heródes-beszéd, kissé hátrébb található a kódexben, érdekessége azonban nem ez, hanem az, hogy egy háromrészes beszédcsoport közepére van beillesztve.³⁰ A beszédek sorrendje a másolás során, majd később is alakult, valószínűleg eredetileg nem így kapcsolódtak egymáshoz, vagy más prédikációkhoz. Először a csoport második részével találkozunk a kötetben, majd mintegy harminc oldallal később szerepel az első rész, és ezután több mint száz oldallal a harmadik, mely textusát tekintve nem is szorosan a másik két folytatása. A csoportból csak a középső beazonosíthatóan Enyeditől származó prédikáció.³¹ A beszéd szövegét vizsgálva a CV-ben több helyen is találunk kihagyásokat, pár sorosaktól – halmozott magyarázatok, a pápa elleni kiszólás, a nagy elméjű uralkodókról személyeskedő megjegyzések, antik szerzőktől származó idézetek és forrásjelölések – hosszabbakig, mint annak magyarázata, hogy vajon azért történt Krisztus születése után két évvel a kisgyermek legyilkolása, mert a Bölcsek nem értek rá, vagy mert Heródesnek kellett elutaznia előtte. Hosszabb példasorok is kimaradnak, így többek között mintegy ötven sornyi szöveg,³² majd egy újabb, mintegy kilencven sornyi kihagyás kicsivel később, mely antik szerzőktől vett példákat tartalmaz. A beszéd végén még mintegy húsz sornyi, bibliaértelmezési kérdéseket taglaló kihagyás van. A beszéd hangvételében több, Enyedi által kedvelt és gyakran magyarázott kulcstémához is kötődik, így egyfelől a jó és rossz uralkodó

³⁰ [76] Mt 2, 16 (Contio 2.) margójegyzete: „Vide Numero 50 ibi erit prima pars. Tertia pars [...] vide Numero 111 et illic erit.”; [107] Mt 2, 15 (Contio prima) margójegyzete: „[...] numerum 36 ibi erit 2da pars.”; [227] Mt 2, 13 (Contio 3.) margójegyzete: „Prima Co. in. Numero 50 [...] 2da pars in Numero 36 [...]”.

³¹ A harmadik darab is összefüggésbe hozható egy apróságban az Enyedi-gyűjteménnyel. A K5 margóján egy megjegyzést találunk: „Quae haec precedent explicantur Tria. 4. Concione 123.” Ugyanígy a (ma az S kódexben fennmaradt) 123. beszéd margóján a következőt olvashatjuk: „Quae sequentur haec verba applicantur Concione 188.” A CV-ben szereplő beszéd, bár textusa egyező a beidézett 123. beszéddel, szövegében nem egyezik azzal.

³² Az említett rész így kezdődik: „Eféle példákat olvasunk, hallunk, és látunk, kik nem csak az idegeneket, hanem az ő atyjukfiat is, szerelmesit is megölették, levágatták, sőt az édesatyjuk magzatit. Innét kelt majd ugyan proverbiumban amaz istentelen mondás: ha az hitet meg kell szegni az birodalomért (királyságért), szegd meg, egyéb dolgokban szent és igaz hitű lehetsz. Kinek példáját ugyan csak a mi időnkben is hallottuk és értettük. Mint amaz Navarrai király dolga immár mindennel nyilván vagon.” (K5, 111v.) Az utalás IV. Henrik navarra, majd francia királyra, a Szent Bertalan éjszakáján elkövetett mézszárlásokra és a király színleg való rekatolizálására, majd a francia trón megszerzése érdekében való végleges áttérésére utal.

kérdéskörét járja körül, ezúttal egy újszövetségi példa kapcsán,³³ másfelől az igazság és az igaz tudomány hirdetésének nehézségei és ellenségei kerülnek újra elő.

Az eltérések, rövidítések ellenére elmondhatjuk, hogy a CV-ben szereplő beszédek az eredeti struktúrát tartják, kissé szűkszavú, de feszes, lényegre törő szöveget adnak. A prédikációk és a másolásokban eszközölt változtatások további vizsgálata érdekes részleteket tárhat fel a szöveghagyományozódás és a korabeli beszédszerkesztési gyakorlat kérdéseivel kapcsolatban. És természetesen újra fel kell tennünk a kérdést: mit tekintünk Enyedi György prédikációinak?

Melléklet I.³⁴

Conciones vetustissimae: a magyar nyelvű prédikációmásolatok textusai és szerkezeti felépítése

- [9] Mt 2, 1
- [13] <Lk 7, 17–20 (Dominica 3. Advent)>.
- [13] Mt 11, 2
- [20] Jn 2, 1
- [26] Lk 2, 25
- [34] Róm 8, 11
- [43] Zsolt 33(34), 16
- [45] Zsolt 33(34), 12
- [48] Zsolt 14(15), 1
- [52] Lk 21, 25 (Dominica 2da Adventus)
- [56] Lk 21, 34 (*Contio 2da ex eodem capite*)
- [59] Mt 24, 30 (*Contio integra*)
- [64] Mt 13, 41 (*Contio <quarta>*)
- [66] Lk 7, 17–20 (Dominica 3. Advent)
- [69] Lk 7, 24 (*Contio secunda ex eodem cap.*)
- [72] Lk 7, 28 (*Contio 3. ex eodem cap.*)
- [74] Mt 11, 13 (*Contio <quarta> Luca 16.*)
- [76] Mt 2, 16 (*Contio 2.*)
- [81] De matrimonio
- [85] Mt 21, 1 (Dominica Advent)
- [90] Jn 1, 9 (Dominica Advent 4.)
- [94] Jn 1, 25 (*Contio 2 Ex eodem*)

³³ Nem nehéz olyan utalásokat találnunk, melyeket könnyedén a fiatal fejedelemre vonatkoztathatunk, még ha a párhuzam nincs is kimondva. Egy érdekes példa álljon itt a számtalan közül: „Ezekből mi elsöben tanuljuk meg, az harag, mely sok gonoszságra és méltatlan kegyetlenségre viszi az embert, hogy néha másra haragszik meg, és máson tölti ki bosszúját. Mint ez Heródes a Mágusokra haragvék meg, és a Bethlehembeli ártatlan gyermekecskéken tölté ki bosszúját, azokra önté ki haragját. Nem különben mint az gyevere [új eb – L. B.], mikor az emberre ugat, arra haragszik, ha valami kővel vagy fával megütik oldalát, azt rágia harapja marja, mintha az volna bűnös. Azért óvjuk magunkat a haragtól, nem jó tanácsadó, és olyra viszen, ami nem méltó.” K5, 111r–111v.

³⁴ [Szögletes zárójelben] az oldalszámokat tüntetem fel, az oldalszámoknál a későbbi számozást követem. A beszédek textusait az egységesített jelölés szerint hozom. Zárójelben az ünnepet, ha jelölve van a címben, a több részből álló beszédeknél a beszéd jelölését, az egyéni beszédeknél a *Contio integra* jelzést tüntetem fel. <Csúcsos zárójelle> a javított, kihúzott részeket jelölöm. A bemutatott lista célja, hogy érzékeltesse a szövegesség bonyolult felépítését.

- [96] Jn 1, 29 (*Contio 3. Ibidem*)
 [97] Mt 1, 18 (Ad Diem Nativitatis Christi)
 [103] Mt 1, 20 (*Contio 2da*)
 [107] Mt 2, 15 (*Contio prima*)
 [108] ApCsel 7, 55 (*Contio 4ta*)
 [112] Gal 3, 23
 [115] Lk 2, 45 (*Contio 3.*)
 [118] Lk 2, 39 (*Contio 4.*)
 [119] Mt 2, 1; (Dominica 2. post Nativitatem Christi)
 [123] Lk 8, 8 (*Contio Alia*)
 [125] Lk 8, 9 (*Contio ex Eodem*)
 [128] <Mt 13> Lk 18, 31 (Dominica Quinquagesimae, *Contio quarta*)
 [132] Lk 18, 34 (*Contio 3.*)
 [134] Mt 8, 22 (*Contio <quarta> Tertia*)
 [137] Lk 2, 46 (*Contio 2. ex eodem*)
 [139] Lk 2, 47-48 (*Contio 3tia*)
 [141] Lk 2, 50 (*Contio quarta*)
 [143] Jn 2, 1 (Dominica 4. Post Nativitatem)
 [148] Jn 2, 1 (*Contio 2da*)
 [150] Lk 4, 16 (*Contio Prima <3tia>*)
 [152] Lk 4, 16 (*Contio 2. Ex eodem loco*)
 [155] Mt 8, 1 (Dominica 5ta, *Contio Prima*)
 [163] Lk 4, 31 (*Contio 3ia*)
 [165] Mt 8, 5 (*Contio <3tia> 2da*)
 [169] Mt 8, 23 (Dominica sexta, *Integra Contio*)
 [174] Jn 5, 36 (*Contio 2.*)
 [176] Mt 8, 28 (*Contio Quarta*)
 [179] Mt 13, 24 (Dominica septima)
 [183] Mt 13, 26 (*Contio secunda ex eodem capite*)
 [185] Mt 13, 39 (*Contio Tertia ex eodem capite*)
 [187] Mt 13, 29 (*Contio quarta Ex eodem capite*)
 [188] Mt 20, 1 (Dominica Septimagesima)
 [193] Mt 4, 1 (Dominica <Invocavit> I. Quadragesima)
 [198] Mt 4, 2 (*Contio Secunda ex eodem capite*)
 [201] Mt 20, 16 (*Contio 1.*)
 [203] Mt 20, 16 (*Contio 2da*)
 [204] Lk 8, 4 (Dominica Sexagesima, *Integra Contio*)
 [210] Mt 13, 10 (*Contio quarta*)
 [215] Tit 2, 11 (*Contio <Quinta>*)
 [216] Lk 2, 1 (Dominica prima Post Nativitatem)
 [221] Lk 2, 15 (*Contio Secunda*)
 [223] Lk 2, 21 (Die Circumcisionis, *Integra Contio*)
 [227] Mt 2, 13 (*Contio 3.*)
 [229] Mt 2, 16 (*Contio 1. alio Methodo*)
 [231] Mt 2, 19 (Con. <4.> 2. *alio Methodo*)
 [233] Lk 2, 42 (Dominica 3. post Nativitatem)
 [236] Lk 2, 18 (*Contio <3> 2.*)
 [240] Lk 19, 1 (*Contio 4ta*)
 [243] Mt 4, 5 (*Contio 3ertia*)

Melléklet II.

20. beszéd eleje	
<p>CV Contio ad Romanos cap. VIII. <i>Hogy ha annak lelke, az ki feltámasztotta halottai- ból az Jézust, lakik tibennetek, [...]</i> Nem ok nélkül mondta volt az apostol Col. 2., hogy az Krisztusban minden bölcsességnek és tudománynak kincsei el vannak rejtve, mert ha ki Krisztus Urunk életének folyását, beszédét és cselekedeteit minduntalan elméjében forgatja és állapotjáról szorgalmasan gondoskodik, nem csak az itt való tisztjét és hivatalját, mint egy tükörből megláthatja és tanulhatja. De az következők életben való állapotja felől is bizonyos lehet, úgy, mint kibem immár mindenek beteljesedtenek, eltökéltettednek, és mint egy kincset, ábrázatban formáltattak.</p>	<p>K2 Concio. Rom. 8. v. 11. De Resurrectionis Christi causa. <i>Hogy ha annak lelke, az ki feltámasztotta halottai- ból az Jézust, lakik tibennetek etc.</i> Nem ok nélkül mondta az apostol Col. 2., hogy az Krisztusban minden bölcsességnek és tudománynak kincse el vannak rejtve. Mert ha ki Urunk életének folyását, beszédét és cselekedetét minduntalan elméjében forgatja és állapotjáról szorgalmasan gondolkodik, nemcsak az itt való tisztit és hivatalját, mint egy tükörben megláthatja és tanulhatja, de az következők életben való állapotja felől is bizonyos lehet, úgy, mint kibem immár mindenek beteljesedtenek és mint egy kimetszett ábrázatban kiformaltattanak.</p>
185. beszéd eleje ³⁵	
<p>CV Matt cap XI. v. 2. <i>János pedig mikor hallotta volna az Krisztus cselekedetét [...]</i> Akármicsoda féle tudományban is az Mesternek és tanítónak erkölcse, személye igen nagyot nyom, sőt, az emberek inkább szoktanak tekinteni és ítéletet tenni, hogy nem az mesterségnek mivoltából. Ez az oka, hogy mikor az tanító becsületes, és dicséretes: más az haszontalan és hamis tudománynak is foganatja vagon, mikor pedig az tanító alávaló és szidalmas, még az dicséretes és hasznos tudomány is utálatos. [...] Két része vagon ez Evangéliumnak. Az elsőben íratik meg Szent Jánosnak Krisztus Urunkhoz való követsége, holott magyaráztatik, ki volt az Messiás. Az másodikban prédikál Krisztus Urunk szent János felől, az hol megíratik, kicsoda és minemű vala Szent János.</p>	<p>K5 Concio CLXXXV. Matthaiei cap. 11. v. 2.³⁶ <i>Lón pedig mikor hallotta volna a tömlöcben János a Krisztus cselekedetét etc.</i> Akármicsoda-féle tudományban is a mesternek, tanítónak erkölcse, személye igen nagyot nyom, sőt az emberek inkább szoktak tekinteni és ítéletet tenni a tudomány felől, a mesternek személyéből, hogy nem a mesterségnek mivoltából. Ez az oka, hogy mikor a mester, a tanító becsületes és dicséretes, még a haszontalan és hamis tudománynak is foganatja vagon. Mikor pedig a tanító alávaló és szidalmas, még a dicséretes és hasznos tudomány is utálatos. [...] Két része vagon azért e mai Evangéliumnak. Az elsőben íratik meg Szent Jánosnak Krisztus Urunkhoz való követsége, holott meg magyaráztatik, ki volt a Messiás. A másodikban prédikál Krisztus Urunk Szent János felől, ahol megíratik, kicsoda és minemű volt Szent János.</p>

³⁵ Margójevyzet: De Nuptiis in Cana Galileae celebratis.

³⁶ Sz: „Concio / Joannis Cap II. / *És harmad napon menyegző lón Chana Galileában, és ott vala az Jézusnak anyja is. [...]* Mikor az E.M.F. Úr Isten az ő nagyságos dolgainak véghezvitelére valami erőtelen és alávaló rendből választ embereket, csudatételek által szokta azoknak az ő hivataljukat megbizonyítani, hogy se ő maguk, se egyebek felől nem kételkedhessenek. Mivelhogy annak okáért az király méltóságra választá igen alávaló rendből és nyomorult állapotból az Jézust, csudatételekre való hatalmat ada neki, hogy az emberek az ő méltósága és dicsősége felől megbizonyosodnának, és elhinnék, hogy ő legyen az igaz messiás. Azokat pedig, az csudákat, kikkel hivatalját és méltóságát megbizonyítja, noha az evangélisták nem mind írták meg, de azért nagyobb részét és fejét fejét írva hagyták, az kik közül egyik, sőt az mint itt olvassuk, legelöl vagon megírva ez mostani előszámlált igékben. Melynek megírásában az evangélista ilyen rendet követ. Elsőben szól az menyegzői lakodalom felől. Másodsor ott az menyegzőben, Krisztus urunktól lött csudának minden rendit és módját megírja. Harmadsor az csudatételnek okát és hasznát megjelenti. Mely módot és rendet mi is kövessünk tanításunkban.”

188. beszéd eleje	
<p>CV</p> <p>Contio 2. Matti. 2. v. 16.</p> <p><i>Akkoron látván Heródes, hogy megcsúfoltatott volna az mágusoktól, ezen felgerjede [...]</i></p> <p>Mely nagy ellensége legyen ez az világ az igazságnak, és az igaz tudomány hirdetőinek, noha sok egyéb példákából is nyilván van, de főképpen az mi fejünknek, az Úr Jézus életének históriája megmutatja, ki nem csak tanításakor és tisztiben való eljárásakor, hanem megszületése és gyermekségekor is ez világi kegyetlenektől háborgattatott és üldöztetett. [...]</p> <p>Vagyon pedig ez igéknek három részei, mert elsőben íratik meg Heródesnek kevélysége, másodsor szörnyű kegyetlensége, harmadszor egy régi próféciaának megmagyarázása, beteljesedése, és az két dologhoz alkalmaztatása.</p>	<p>K5</p> <p>Concio CLXXXVIII. Matt. cap. 2. v. 16, 17, 18.³⁷</p> <p><i>Akkor látván Heródes, hogy megcsúfoltatott volna az Mágusoktól, igen megharagvék etc.</i></p> <p>Mely nagy ellensége legyen ez a világ az igazságnak és az igaz tudomány hirdetőinek, noha sok egyéb példákából is nyilván vagyon: de főképp az mi fejünknek az Úr Jézusnak példája megmutatja, ki nem csak tanításakor, és tisztiben való eljárásakor, hanem megszületése és gyermekségekor is ez világi kegyetlenektől háborgattatott és üldöztetett. [...]</p> <p>Vagyon pedig ez igéknek 3 részük. Mert elsőben íratik meg Heródesnek kevélysége, másodsor szörnyű kegyetlensége. Harmadszor régi próféciaának megmagyarázása, beteljesítése és az akkor lett dologhoz alkalmaztatása.</p>

³⁷ Margójegyzet: Crudelitas Herodis et Tyrannorum.

³⁸ Margójegyzet: De Joanne Baptista. Tractavi in Czokfalva 1673.

³⁹ Sz: „Concio Matt. cap. XI. v. 2. / János pedig mikor hallotta volna a tömlöcben a Krisztusnak cselekedetit, [...] Nem csak a példaadásért, hanem a tudománynak becsületéért íratnak meg a fő embereknek személyük és életük. Mert akárki is nagyobbnak tartja és igazabbnak hiszi azt, az mi méltóságos, dicséretes embertől származik. Mondám az elmúlt tanításban is azért, hogy az Evangéliumban is az van. Akármicsoda tudom, amiben is a mesternek és a tanítónak erkölcs és személye igen nagyot nyom: Sőt, az emberek inkább szoktak tekinteni és ítéletet tenni valamely tudomány felől, a mesternek személyéből, hogy nem a tudománynak mi voltából. Ez az oka, hogy mikor a mester, a tanító becsületes, és dicséretes, még a haszontalan és hamis tudománynak is fogantja vagyon. Mikor pedig a tanító alávaló és szidalmas, még a dicséretes, hasznos tudomány is megvetett és utálatos. [...] Két része vagyon azért ez mai Evangéliumnak. Az elsőben íratik meg Szent Jánosnak Krisztus Urunkhoz való követsége. Holott megmagyaráztatik, ki volt az Messiás. Az másodikban prédikál Krisztus Urunk Szent János felől. Ahol megíratik, kicsoda és minemű volt Szent János.”

191. beszéd eleje ³⁸	
CV	K5
Joannis Cap 2do. <i>És harmad napon menyegző lőn Galileának Cana nevű városában, és Jézusnak anyja ő vele: [...]</i> Mikor az Úr Isten az ő nagyságos dolgainak véghezvitelére valami erőtelen és alávaló rendből választ embereket, csudatételek által szokta azoknak az ő hivataljokat megbizonyítani, hogy se ő magok, se egyebek affelől ne kételkedjenek. Mivel hogy annak okáért az király méltóságra az Úr Isten választá igen nyomorult állapotból az Jézus[t]. Csudatételre való hatalmat ada neki, hogy az emberek az ő méltósága és dicsősége felől meg bizonyosodjanak, és elhinnék, hogy ő az igaz Messiás. Azokkal pedig az csudatételekkel, kikkel hivatalját és méltóságát megbizonyítá, noha az evangélisták nem írták meg, de azért nagyobb részét és fejét írván hagyták.	Concio CXCI. Joan. cap 2. v. 1. ³⁹ <i>Harmad nap menyegző lőn Galileabeli Canában, és az Jézusnak anyja ott vala.</i> Mikor az Isten az ő Nagyságos dolgainak véghezvitelére valami erőtelen és alávaló rendből választ embereket, csudatételek által szokta azoknak az ő hivataljukat megbizonyítani, hogy se ő maguk, se egyebek afelől ne kételkedjenek. Mivel hogy annak okáért az király méltóságra az Úr Isten választá igen alávaló rendből, és nyomorult állapotjából az Jézust, csudatételre való hatalmat ada neki, hogy az emberek az ő méltósága és dicsősége felől meg bizonyosodjanak, és elhinnék, hogy ő az igaz Messiás. Azokat pedig az csudákat, kikkel hivatalját és méltóságát megbizonyítá, hogy az evangélisták nem mind írták meg, de azért nagyobb részét és fejét írván hagyták.
Az kik közül egyik, sőt, az mint itt olvassuk, legelső, vagyon megírva az mostani előszámlált igékben. Melynek megírásában az evangélista ilyen rendet<ket> kíván: Elsőben szól az menyegzői lakodalomról. Másodsor ott az menyegzőben Krisztus Urunktól tött csudáknak minden rendit és módját megírja. Harmadsor ez csudatételnek okát és hasznát megjelenti. Mi is kövesünk tanításunkban.	Az kik közül egyik, sőt, az mint olvassuk, legelső, vagyon megírva ez mostani előszámlált igékben. Melynek megírásában az evangélista ilyen rendet követ: Elsőben szól egy menyegzői lakodalom felől. Másodsor ott az menyegzőben Krisztus Urunktól tett csudának minden rendit és módját megírja. Harmadsor ez csudatételnek okát és hasznát megmutatja, avagy jelenti, mely rendet mi is kövesünk tanításunkban.

BORBÁLA LOVAS

Copying Strategies in the Textual Tradition of György Enyedi's Sermons

The sermon collection of György Enyedi (1555–1597), the third bishop of the Unitarian Church, is an especially large corpus representing a unique handwritten textual tradition. During the almost one hundred years of active copying, a large amount of its variants were issued. Today we mostly know copies of triacases (thirty or thirty-three sermons in one block) or selected sermons in mixed collections. They can be easily identified by the copyists' or users' notes. Also, even if there are damages and disorders in the structure, the beginning and the ending of the texts – without taking notice of the regular variability of synonyms or word order – are comparable and can help in identifying unnumbered and unmarked texts. In my paper I wish to introduce four new sermon variants. They can be found in *Contiones vetustissimae* (Romania, Cluj Napoca, Academia III., MS.U. 262.), a Unitarian codex with mixed

content. Until now the first part of it, a collection of sermons in Hungarian language – mostly shortened and often edited – has been ignored. This part contains the bishop's four sermons without identification signs. The closer examination of these new variants, in comparison with other versions can help us to understand the strategies of the copyists. Also, we can examine more precisely why and how the textual details of these sermons remained the same or changed in any way during the 17th century.

„Nem ugy vagyone dolgunk mint a’ Sidoknak?”

Nemzettörténet egy kéziratot prédikációgyűjteményben*

A jezsuita rendtörténeti források 16–17. századi, magyarországi vonatkozású feljegyzései között több ízben is adatokat, utalásokat találhatunk egy bizonyos nagyszombati Káldi Mártonra (1568–1632). Ő az irodalomtörténeti kánonban valamelyest számon tartott Káldi György testvére, s a rá vonatkozó elszórt információk összegereblyezésével és rendszerezésével valamiféle életrajzot és pályaképet is rekonstruálhatunk. A felkutatható töredékek alapján egy tanárként, hitszónokként és előjáróként egyaránt sikeres (és persze mobilis) rendtag képe és fordulatot életútja rajzolódik ki. Két kéziratot prédikációs kötetéről tudunk, közülük az egyiket Budapesten az Egyetemi Könyvtárban,¹ a másikat a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzik.² Ezek a téma, és részben a szövegszervezés tekintetében figyelemre méltó eltéréseket mutatnak ahhoz képest, amihez a 17. századi jezsuita prédikáció kapcsán hozzá vagyunk szokva: a szövegekben a műfaji kritériumokhoz mérten igencsak erőteljes a polemikus irányultság, ugyanakkor a szerző a traktátusok módszerességével járja körül témáit, áttetsző struktúrával teszi követhetővé az alkalmazott gondolatmeneteket és tematikus egységeket.

A közelmúltban hírt adtam a kéziratok létezéséről, akkori rövid közleményemben bőséges idézetanyag felhasználásával, a szövegek néhány általános jellegzetességének megemlékezésével leírtam e manuscriptumokat, és kísérletet tettem néhány filológiai kérdés tisztázására, illetőleg felvázoltam egy tematikus életrajzot. Felillantottam a további kutatás előtt rejlő perspektívákat is.³ Jelen írásban az egyre izgalmasabbá váló

* A tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata keretében készült.

¹ *Az Evangeliomoknak mellyeket vasarnapokon, es egyeb ünnepeken esztendő által oluasni es praedikallani szoktanak magyarazattya. Harmadik reszenek masodik resze. Mely magaba foglallya a’ szentekről ualo euang[eliom]okat es prae[dikáció]kat. Mellyeknek, es azok reszeinek szamat, a’ következendő folianso[n] talalod meg. Irattatot Jesuitak rendiből ualo Nagyszombati Kaldi Marton által. Jelzete: A 159.* (A továbbiakban KÁLDI, *De sanctis* jelzéssel hivatkozom a kötetre.) A kötet elején az 1. lapon a lapszálon tudósít a munka elkezdéséről: eszerint 1623. október 25-én látott hozzá az íráshoz a Szepességben; a végén pedig, az 1261–1262. lapokon a munka befejezésének helyéről, idejéről és körülményeiről nyújtott rövid tájékoztatás olvasható: eszerint 1626. április 2-án fejezte be ezt a részt Thurzó Kristóf özvegye, Erdődi Zsuzsanna szepességi birtokán.

² *Az Evangeliomoknak mellyeket vasarnapokon es egyeb Ünnepeken esztendő által oluasni es praedikallani szoktanak magyarazattyanak, Masodik resze. Mely magaba foglallya Pünkösdtől fogua, Aduentig valo vasarnapi Euangeliomokat / Az Euangeliomoknak, praedikatioknak, es azok reszeinek szamat, a’ következendő folianson talalod meg. / Irattatot Jesuitak rendin ualo Nagyszombathj Kaldi Marton által. Anno Domini MDCXXIII id est 1623. Jelzete: R I. 123.* (A továbbiakban KÁLDI, *De tempore* jelzéssel hivatkozom a kötetre.)

³ GÁBOR Csilla, *Jezsuita családtagok: nagyszombati Káldi Márton és György = Eruditio, virtus et constantia:*

kutatásnak egyetlen szeletéről szeretnék szót ejteni, alaposabban végiggondolva azt, amiről korábban csak futólagos említést tettem: a magyar történelemre és közelmúlt-ra vonatkozó teológiai és erkölcsstani reflexiókat vizsgálom meg.

Zsidók és magyarok – párhuzamos bűnök, párhuzamos sorsok

A zsidó–magyar sorspárhuzam témáját a protestantizmuskutatás hosszú idő óta markáns identitásépítő tényezőként értékeli, ám a 17. század első harmada katolikus, közelebről jezsuita prédikációs gyakorlatának vizsgálatában olyannyira szokatlan (mivel-hogy viszonylag ritka az előfordulása), hogy az eddigi szakirodalom jószerével csak tagadó mondatokban nyilatkozott róla, ha egyáltalán szóba hozta. A téma, mint tudjuk, véletlenszerű középkori felbukkanások után Farkas András énekfolyamával és Károlyi Gáspár *Két könyvével* kezdődően vált a magyar protestáns történelemteológiai gondolkodás meghatározó modelljévé, amely az apokaliptikus várakozások mellett a történelmi bűnök és történelmi büntetések egymásra következőzése mentén mondja el és értelmezi a magyar históriát, ugyanakkor a magyart éppen úgy Isten választott népének tetelezi, mint a zsidót.⁴ Katolikus vonatkozásban a kutatás a történelemteológia kérdéskörét a Magyarország mint Mária országa (*Regnum Marianum*) toposzának vizsgálata során szokta elemezni, olyanként, ami a protestáns történelemszemléleti narratíva ellenében fogalmaz meg katolikus alternatívát, visszájára fordítja annak érveit,⁵ kidolgoz egy sajátos katolikus közösségi énképet, és ehhez a történelmi legitimitás argumentumait a szentistváni országfelajánlás gesztusának értelmezéséből meríti.

A bűn–büntetés–megtérés modelljére felépített történelmi reflexió azonban – bizonyára középkori beágyazottságával is magyarázhatóan – nem kizárólagosan protestáns sajátosság, a katolikus gondolkodásban is folyamatosan jelen van a máriás értelmezések mellett, sokszor azokkal összekapcsolódva. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, elegendő itt Pázmány Péter Magyarai Istvánnak adott *Feleletét* emlétenünk 1603-ból⁶ (ami, igaz, protestáns kihívásra válaszol, és nem említi a sorspárhuzamot), vagy a kevésbé közismert példák között Vásárhelyi Gergelyre utalnunk, aki

---

Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 95–102.

⁴ Részletek és további irodalom: ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991; GYŐRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECZKI Lajos, Debrecen, Református Nagykönyvtár, 2000, 29–50.

⁵ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa = T. G., K. É., Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2002, 11–54.

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000.

Kempis-fordításának ajánlásában arról panaszkodik, hogy Isten sok értékkel megajándékozta a magyarokat, ám ők nem tudnak helyesen élni kiváltságos helyzetükkel, bűnt bűnre halmoznak.⁷

Káldi Márton prédikációs köteteiben több alkalommal is részletes elemzés tárgyává lesz a magyarság katasztrofális helyzete és a dicső múlthoz képest a mai romlás okainak keresése. A gyulafehérvári kéziratban kiemelt helyen, a Szentháromság vasárnapja után X. vasárnapi második beszédben kerül elő a téma egy globális történelmi tabló formájában;⁸ azután Erdélyre vonatkoztatva a Szentháromság vasárnapja után XII. vasárnapi második beszédben;⁹ a budapesti manuscriptumban pedig a Szent István első vértanú napi első beszédben (az itt olvasható, Erdély sorsát taglaló szöveg részben megegyezik a gyulafehérvárral),¹⁰ továbbá az ugyanerre a napra szóló harmadikban.¹¹ Minden alkalommal a zsidóság történetével párhuzamba állítva taglalja a kérdést. A magyar történelem közismert vagy érdekességszámba menő eseményei – biblikus analógiákkal szemléltetve vagy nemzetközi összefüggésekbe állítva, polemikusan vagy jelen–múlt szembeállításal – vissza-visszatérő témák, főként a *De sanctis* kötet magyar szentek ünnepére szóló beszédeiben, de többször másutt is. Külön figyelmet érdemelnek a régióra, szűkebb pátriá(k)ra vonatkozó információk, olykor az érintettségből fakadó helyzetértékelések.

Az első érintendő szövegrész környezete a Lukács-evangélium 19. fejezete (41–44. versek), amely szerint Jézus megsiratja Jeruzsálemet és megjövendöli a reá váró pusztulást. A magyarázat szerint e mostani sírás oka,¹² hogy Krisztus módfelett kívánta a zsidó nép, közelebből Jeruzsálem lakóinak üdvösségét, amelynek az lett volna a feltétele, hogy az „annyi sok io tetemenyiu el megaiandekoztatot uarasnak polgari, ötet igaz Istennek, természet szerint ualo uroknak, es az ő lelkeknek töruey szerint ualo matkaianak esmernék, ki elöl bocsyatuán sok szent aiandekit, az után személye szerintis hozzaik ment, hogy a' földiekből mennyieiket alkotna, es örök dücsöséggel es örömmel betöltené”; de ugyanekkor amiatt is sírva fakadt, mert látta, hogy „a' uárasokba töb bűnök cseylekedtetnek, es a' karhozatra töb ueszedelmek talaltatnak,

⁷ VÁSÁRHELYI Gergely, *Christus Iesus követéséről való könyvek*, Kolozsvár, [typ. Heltai], 1622, 4r–5v (RMNy 1271): „Az nagy Isten [...] oly szep es böczületes elmének gyorsaságával, es értelmének világosságával, meg áldotta volna a' Magyar nemzetet, ha meg tudná böczülni, es tisztelni, hogy sok hires tudomanj nemzeteknek czudájara lehetne: [...] Illjen io, dicsiretne, es Istennek kedves ajandekit, éktelen testi szabadsagra fordítottuk, minden nemzetet istentelenséggel, kegyetlenséggel, meg fertesztetvén feljül halattunk mostani világban.”

⁸ KÁLDI, *De tempore*, 333–334.

⁹ *Uo.*, 378–379.

¹⁰ KÁLDI, *De sanctis*, 93–95, ill. KÁLDI, *De tempore*, 382–383.

¹¹ KÁLDI, *De sanctis*, 116–117.

¹² Mert, így a Szentháromság vasárnapja után X. vasárnapi második prédikáció itt nem részletezhető érvétele, Jézus négy alkalommal sírt az evangéliumok híradása szerint: születésekor, Lázár feltámasztásakor, továbbá a mai evangéliumban, valamint a keresztfán, a szabad akaratából felvett gyötorem miatt. KÁLDI, *De tempore*, 331–332.

ugymint hamis keresmények, korcsyomak, torkosság, keuely es bünre ingerlő öltözetek, heuolkodas, paráznaság, hamis iteletek, uerontasok, es effelek, mellyekért illik hogy siriunk es az Istent engeszteljük”.¹³ Az érvelés tehát, amint az Káldi Márton prédikációs építkezésére annyira jellemző, itt is kétirányú: van egy hitbéli-hittani meg egy morális vonatkozása. Az első Krisztus istenségének, messiási küldetésének fel- és elismerésére, a másik az Isten törvényei szerinti élet követelményeire vonatkozik.

A perikópában csak általánosságok formájában (ellenséges ostrom, eltiportatás) előrevetített romlást azután Josephus Flavius műve, *A zsidó háború* VI. könyve, valamint az Eusebius által ránk hagyományozott Hegeszipposz¹⁴ pusztulásleírásainak idézésével részletezi (benne a jól ismert éhínség-passzussal, miszerint „egy Maria neuü fő nemes aszony az önnön maga edes magzattyat megfözte es megötte uolt”¹⁵), és annak tulajdonítja, hogy a zsidó nép „meg nem esmerte, meguetette a Christust, es megölte”.¹⁶ A „Sidó József”¹⁷ által leírt romlás tehát eszerint nem más, mint Jézus szavainak beteljesedése. Jeruzsálem ostromának és pusztulásának elbeszélését az Ács Pál által „voltaképpen Josephus Flavius-adaptáció”-nak¹⁸ nevezett, pünkösöd után IX. vasárnapi Pázmány-prédikáció szintén mint a Jézus által előre megjövendölt dolgok beteljesedését idézi részletesen, s Jeruzsálem vesztét az ő beszéde is azzal magyarázza, hogy a választott nép nem ismerte fel és nem fogadta el Jézus Krisztust mint Istent és üdvözítőt. Alkalmazásként pedig egyetlen mondattal vonatkoztatja a korábbiakat a magyarokra, ennek lényege: „a mí édes hazánk szeb és job része rabságra jutott”, illetőleg: „ha a sidók vétkeiket követed, a sidók romlását szenveded.”¹⁹ A korábbi – Borzsák István, Bitskey István által elvégzett – kutatásokból jól tudjuk, hogy ennek az interpretációnak nagy hagyományai vannak Bornemisza Pétertől Pázmányon át Zrínyiig,²⁰ persze „Pázmány allegorikus helyzetértékelése szöges ellentéte a wittenbergi protestáns történetiszemléletnek.”²¹

¹³ Uo., 329.

¹⁴ Hegeszipposz (110 k. – 180) kora keresztény krónikáiról, művei nem maradtak fenn. Munkásságáról Eusebiustól tudunk, ő az, aki néhány szövegrészletét is megőrkítette. A mai klasszika-filológia a zsidó Ióséph(os) elgörögösített alakjának tekinti, eszerint az ő műveit is Josephus Flaviusnak kell tulajdonítanunk (vö. BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe*, Bp., Akadémiai, 1960, 196).

¹⁵ KÁLDI, *De tempore*, 331. *A zsidó háború* VI,3 részletesen leírja a jelenetet és körülményeit.

¹⁶ KÁLDI, *De tempore*, 332.

¹⁷ Vö. PÁZMÁNY Péter prédikációját: *Jerusalemnek és a sidó nemzetnek utolsó romlásáról* = PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VII, *A Római Anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokról, prédikációk*, (Második rész), s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1905, 295.

¹⁸ ÁCS Pál, *Jeruzsálem pusztulása: Pázmány és Josephus Flavius* = Á. P., „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 235.

¹⁹ PÁZMÁNY, *Jerusalemnek...*, i. m., 305.

²⁰ BORZSÁK, i. m., 183–200; BITSKEY István, *Pázmány és Zrínyi* = R. *Várkonyi Ágnes-emlékkönyv*, szerk. TUSOR Péter, Bp., ELTE BTK, 1998, 320–332; ÁCS, i. m., 237, további irodalommal.

²¹ ÁCS, i. m., 238.

Káldi Márton a Szentháromság vasárnapja után X. vasárnapi második prédikációjának harmadik részében²² egy viszonylag rövid történeti felvezetés után következik a voltaképpen párhuzam, amely a jól ismert képletet hasznosítja: e szerint a pogányságban élő, elvetett magyarokat (is), akárcsak a zsidókat, kiválasztotta és módfelett minden jóval elhalmozta az Isten, pedig – és itt visszaköszön a szintén tradicionálisan negatív őshaza-kép is – eredetileg a tatároknál is alávalóbbak voltak. A magyarok azonban, akárcsak hajdan a zsidók, elfordultak a jámbor szent elődök, István, László, Mátyás király örökségétől: elszakadtak Krisztustól, főként Erdélyben, ahol egyenesen tagadni kezdték az ő istenségét. Nyilvánvaló, hogy ez az utalás az antitrinitáriusokra vonatkozik: Káldi Mártonnak erdélyi éve során volt/lehetett alkalma a velük való konfrontációra (erre később majd visszatérünk). A katolikus hit igaz voltát itt a Pázmány-szövegekből is ismerős történelmi érvekkel erősíti: amikor a magyaroknak jól ment sora, olyan királyok uralma alatt éltek, akik hírből sem hallottak az újítók tanairól. Ha pedig a bűn ugyanaz, mint hajdan a zsidóké, a büntetés sem lehet más: olyan csapások következtek reánk, amilyenek a zsidókra; az isteni büntetés eszköze, vesszeje ezúttal a török és a tatár. A konkrétumok pedig: háború, éhínség, rabságba hurcolt magyarok, jancsárrá nevelt magyar gyermekek, elveszett városok, várak, végvárak, amelyeket a jól bejárattott *ubi sunt* formula segítségével sorakoztat fel szép módos renddel.²³ A gondolatfutam kiutat nem mutat, hiszen az sejlik ki belőle, hogy a megtérésnek egyelőre nyomát sem látni, és a helyzetet a magyarok közötti, a szomszéd országokat álmélkodásra késztető széthúzás csak tovább rontja. A következtetés pedig, a felelősséget a hitújítókra hárító szentencia önmagáért beszél: „Mitsoda nyaualyát es Isten ostorát gondolhatnok, melybe io modon reszünk nem uolna? Ezeket ha iol meg-gondolnok, könnyen megesmerhetnök hol uagyon az igaz hit, es hol a teuelyges.”²⁴

Másutt (a Szentháromság vasárnapja után XII. vasárnapi 2. beszédben) egyenesen a kolozsváriakat szólítja meg, rájuk vonatkoztatva a Szent Pál levelében olvasható próféciát,²⁵ amely arra figyelmeztet, hogy lesz idő, amikor a helyes tanítást elutasítják hallgatóik: „O Colosuariak, Colosuariak, miért nem nittyátok fel egyszer szemetek? meddig engedtek efféle hitetőknek? hogy nem uezítek eszetekbe magatokat? miért nem esmeritek meg, hogy az Istennek sulyos keze uagyon raitatok? Nem elég sokáig uarté a io Isten benneteket? nem elég sok fő emberek által praedikáltatta, es hirdetteé az igazságot tinektek? de ti az igaz tanitokat baluanyozoknak, es hitetőknek tartottátok, a farkasokat penig es az hitetöket püspökeknek, es pasztoroknak mondottátok.”²⁶

²² KÁLDI, *De tempore*, 333–334.

²³ „Hol uagyon a' kiralyi uaros Buda! pogany kezbe. Hol uagyon a' kiralyok temető hele Szekes Feieruar? pogany kezbe. Hol uagyon a' mi fő papunknak lako hele Esztergam? pogany kezbe. Hol uadnak Sziget, Eger, Kanisa, es sok egyeb szep uarak es uarosok? pogany kezbe.” *Uo.*, 333.

²⁴ *Uo.*

²⁵ 2Tim 4, 3: „Mert jön idő, amikor az egészséges tanítást nem hallgatják szívesen, hanem saját ízlésük szerint szereznek maguknak tanítókat, hogy fülüket csiklandoztassák.”

²⁶ KÁLDI, *De tempore*, 382.

A Szent István első vértanú napjára szóló prédikációnak a magyarság múltját és jelenét értékelő része a karácsonyi ünnepkörhöz és a perikópához kapcsolódva, retorikailag is bravúrosan szervezett történetteológiai építményt prezentál. A napi evangéliumi szakasz Mt 23, 34, a kézirat szövege szerint: „Ime en küldök tihozzatok Prophetakat”,²⁷ a jelenet pedig Jézus szemrehányó és fenyegető beszéde a képmutató farizeusok ellen, akik a hozzájuk küldetett prófétákat, bölcseket és írástudókat üldözik, akár meg is ölik, ennek következménye pedig: „Imé pusztán hagyatik néktek a ti házatok” (Mt 23, 38). A prédikáció prologusa rövid liturgia- és hagyománytörténeti tájékoztatás arról, hogy mit keres az első vértanú ünnepe rögtön karácsony után: „ma talaltatot meg teste, mely megtalalásból kiuatlképpen ualo öröme tamadot menyországba, mintha a' mai napo[n] ment uolna oda.” A test megtalálását pedig, így a folytatás, csodás események (a hagiográfia egymással is összekombinált toposzai) kísérték: „a többi közöt az ő temetésének heléből oly gyönyörűseges szag iöt ki, hogy hetuen embert gyogyított meg külömb külömb féle nyaualyakból”. A nap szentje ezzel meg is szűnik téma lenni, a következő mondat gyors témaváltást jelez: „De tériünk az Euangeliumra.”²⁸

A történelemteológiai eszme-futtatás ezután kezdődik, a perikópa általános applikációjaként. Eszerint Isten ősidők óta saját ellenségeinek keze által bünteti meg a bűnös nemzeteket és tartományokat vétkeik miatt, ez történt a környező országokban is: „Szemünk elöt vagyon Görög ország, Racz ország, Moldua, Havasalfölde töb országokkal, kik a' Törökök rabsagaba nyögnek, es senki raitok nem könyörül.”²⁹ Utána új bekezdésben tér rá „a' mi nyomorult, megromlot, es nagyob részere pogany rabsagra adatot” országunkra, közelebről Erdélyre (93.), sorolva a közelmúltban felhalmozódott bűnlajstromot, az igaz hittől eltévelyedettek gaztetteit. A konkrétumok a történetírásban és történettudományi munkákban is visszakereshetőek: ezek a középkori egyházi vagyon szekularizációja, a katolikus papok és szerzetesek elűzése és vérük kiontása, a püspöki intézmény felszámolása, „az egy Csikon kívül” (93.) a kolostorok, káptalanok felszámolása, a templomok protestáns kézre kerülése.³⁰ A felsorolást egy összegző mondat szakítja meg („Nem külömben cselekedtenek az Istennek szolgainak az Erdeliek, mint a' Sidok”, 93.), majd továbblép a régióban, „Erdelytöl fogva a' Tiszaig” (93.), megismételve a *hol vagyon, hol vannak* típusú kérdéseket („hol vadnak a' püspökségek? hol a Captalanok? hol az egyhazi szolgak?”, 93.). Összefoglaló válasza hasonlít az iméntihez: „mind a' tevelygök kezebe, a' szakadarok torkaba, a' caluinistaknal vadnak az egyhazi ioszagok, mindenünnet kiüzték es kergették az Istennek szolgait” (93.). Az ismétlés variációkkal a „Tiszan innét” meggyilkolt papokra,

²⁷ KÁLDI, *De sanctis*, 91. (A kézirat eltéveszti a locust, Mt 24-ként jelöli.)

²⁸ Mindhárom hivatkozás: *uo*.

²⁹ KÁLDI, *De sanctis*, 93. A továbbiakban a szövegrészlet elemzése során az idézetek után zárójelben adom meg a lapszámokat.

³⁰ Az 1556–1607 közötti helyzetre vonatkozó összefoglalás további primér és szekundér irodalommal: FERENCZI Sándor, *Sacerdotes Transylvanici: Az erdélyi egyházmegye papjai – történeti áttekintés*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2012, 93–96.

jezsuitákra (nem mondja pontosan, de itt akár a kassai vértanúk 1619-es tragédiájára is utalhat), a tőlük le- és elfoglalt templomokra, egyházi javadalmakra hivatkozik, hogy aztán egész Magyarországra vonatkozóan összegezzon ismét: „Egész Magyarorszagba mit cselekedtenek kevesbet az Istennek szolgálual a' Sidoknal?” (93.)

A továbbiakban a közép- és kora újkori antijudaizmus legfőbb argumentumát építi le, illetve terjeszti ki saját nemzettársaira, biblikus hivatkozással: a magyarok semmivel sem követtek el kisebb bűnököt, mint valaha a Krisztust megfeszítő zsidók, valójában újra keresztre feszítették az Üdvözítőt.³¹ És következik a Krisztus megfeszítésével egyenértékű, immár nem anyagi természetű sérelmeket felpanaszoló, hanem teológiai jellegű gonosztettek sora: Jézus istenségének tagadása, az Oltáriszentség meggyalázása, a bálványimádás rágalma a katolikusok ellen. Az enumerációt természetesen ezúttal is a következtetés zárja, hogy aztán logikus következménynek mutathassa a pogányok és keresztények által egyaránt előidézett romlást,³² s feltehesse a válasszal felérő retorikus kérdést: „Nem szemlatomas Isten ostorae ez? Nem ugy vagyone dolgunk mint a' Sidoknal?” (94.)

Az csak természetes, hogy amikor a magyarságra zúdult büntetést egy jezsuita hit-szónok értelmezi, akkor azokra a romlást előidéző bűnökre (is) gondol, amelyeket a saját felekezetének sérelmére követtek el a más hiten levők. A jezsuitáknak Kolozsvárról 1603. június 9-én történt kiűzetéséről Balázs Mihály tollából nemrégén részletes, Szamosközy és Giovanni Argenti közléseit elemző tanulmány látott napvilágot.³³ Káldi Márton prédikációjából nem tudunk meg újabb részleteket erről, pedig, ha visszanezünk az életrajzát, láthatjuk, hogy ebben az időben ő Erdélyben működött, sőt 1603. pünkösdi napján csodásan életben maradt, és visszatért Kolozsvárra;³⁴ megjelöli őt az az 1618-as gúnyrajz is, amely a jezsuiták elkergetéséről készült.³⁵ Azt a megjegyzését azonban, amely szerint a tévelygők Krisztus papjait, szolgálait nagy tiszteletlenséggel illették, jószágaiktól megfosztották, továbbá az a passzus, amely az Oltáriszentség meggyalázását beszéli el, erre az 1603-as eseményre való visszautalásnak tűnik.

A szöveg folytatása szinte szó szerint megegyezik a Szentháromság vasárnapja után XII. vasárnap második beszéd kolozsváriakat megszólító, az ő vakságukat felpanaszoló,

³¹ „Talan aual halladtak meg a' Sidok a' Magyarokot, hogy amazok a' Christust felfeszítették, es nem csak szolgálba, hanem tulajdon személyébeis megbantottak? Nem vélem, mert az ő szantalan bűnökkel es hamissagokkal a' mennyire raitok allot, ugyanon felfeszítették a' Christust magoknak, a' mint szent Pal panaszkodik az ő ideieböli nemely gonosz keresztények felül.” (93–94.) A hivatkozott locus Zsid 6, 6 (a kéziratban tévesen 6, 8): a rossz keresztény, „ha rajta áll, újra keresztre feszíti az Isten Fiát, és csúfot úz belöle.”

³² „O nagy karomlas! o iszonyu nagy bün! nem csoda azert hogy az igaz Isten megverte nemzetünket, és édes hazanknak szeb es nagyob reszet a' poganyoknak adta. Söt még azoknak kezek által némely erős hazakat, kik a' Christus szolgálait üzik, vagiak, kergetik, mint nem régen Lippat töb szép varakkal, es Vaczot.” (94.)

³³ BALÁZS Mihály, 1603. június 9. = B. M., *Felekezetiség és fikció*, Bp., Balassi, 2006, 119–132.

³⁴ Vö. *Jezsuita okmánytár*, I/1, *Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, szerk. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1995, 354: „Ego miraculo conservatus veni Claudiopolim in die Pentecostes.”

³⁵ Reprodukcióját lásd a SZAMOSKÖZY István, *Erdély története*, Bp., Magyar Helikon, 1977, 328–330. közötti betétlapján.

és az amiatti rémségeket részletező leírással.³⁶ Az indító jelenet ezúttal is a Jeruzsálem pusztulásakor kitört éhínség, erről azonban egyetlen mondat beszél („Hierusalembe egy aszszony embert olvasunk, a’ ki fiat az ehseg mia megedte”, 94.), utána az erdélyi éhínség részletezése következik: szemtanúkra hivatkozva mesél a tulajdon hűgát agyonverő és annak testét disznóhús gyanánt árusító enyedi lakosról, a halott anyja testén a kutyákkal osztozó fiúról, és saját tapasztalatként számol be a dögöket pecsenye gyanánt szétkapkodó kolozsvári emberekről, járványról, drágaságról, erőszakról,³⁷ hogy aztán az el nem beszélt szörnyűségekre is tegyen egy utalást: „Leheteké ezeknél iszonyub büntetések, hogy még a vitézeknek, mind poganyoknak, s-mind keresztyeneknek sok dulasokrol, fosztasokrol, égetesekrol, pusztitasokrol ne szollyak?” (95.)

Az iménti leírások több eleme megtalálható Josephus művében, ilyenként akár irodalmi átvételre is gondolhatnánk. De szövegpárhuzamokat máshonnan is fel tudunk deríteni. Szamosközy István, akinek van gondja arra, hogy az általa leírt események hátterét, politikai és stratégiai összefüggéseit is rögzítse, a fentihez hasonló éhínségről számol be Székely Mózes gyulafehérvári és kolozsvári bevonulásának elbeszélésekor: arról, hogy élelmiszerhiányban szenvednek a piacok, felszökik az élelem ára, ehető ételként fogyasztják a kutya- és macskahúst, járvány fenyeget.³⁸ És hírt ad egy Szeben környéki vlah asszonyról is, aki „rövid időközökben egymás után hat gyermeket – köztük egy rokon leánykát is lopott el gyalázatos módon, megölte őket, és éhségét, melynél nincs rettenetesebb, ezzel a szörnyűséges étellel űzte el.”³⁹ A folytatásban beszél az ügy kivizsgálásáról is: az emberhúst fogyasztó asszony teste elviselhetetlen bűzt áraszt, a bírák halálra ítélik és hóhérkézre adják; az asszony testét felnégyelik, a darabokat pedig a városfalakon kívül karóra tűzik. Ezen felül egy másik asszonyról is hírt ad, aki az „éhen halt vagy az ő keze által veszett fia holttestét, nehogy kárba menjen, maga falta fel: tulajdon testével lakatta jól testét.”⁴⁰ Végül azzal zárja le a témát, hogy a 17. század első éveiben a hasonló szörnyűségeknél se szeri, se száma: „Nem egykönnyen lehetne elmondani, mennyi csapással sújtotta ez alatt a három esztendő alatt az egész

³⁶ A hivatkozott részlet: KÁLDI, *De tempore*, 382–383.

³⁷ „Erdelybe Enyeden az történt, hogy egy ember maga hūgát agyon verte, es elroboluan az Enyedi piaczon diszno hus gyanant arulta, hogy kenyeret vehetne maganak, a’ mint nekem Veres David Batori Sigmondnak Hopmestere beszelle, ki törvényébe űlt a’ gyilkosnak, es a’ többivel neggyé vagasra itelte. Egy meg holt aszony embert maga fia szaggatta es edte egy felöl, mas felöl az ebek, mely dolgot Sarmasagj Sigmond, fő nemes ember, szemével latot, midön Tordarol maga varaba, Gerendbe ment. A Colosvari uczakon szemem lattara a’ dögöket pecsenye gyanant kapdostak, es edededen [sic!] meg ödtek. Az eb hus so es kenyer nélkül, fatzan es fogoly madar helet volt, egy Colosvari köből lisztet szaz forinton adtak: a’ franczu meg a’ Ciganyokonis el-hatalmazot, ugy annyera, hogy a nagy templum elöt a’ piaczon a’ ganéba ordítottanak: a’ Monostori templumba Colosvar mellet a’ futot leanzoktak es aszony embereket azok ferteztettek meg, a’ kik öröknek es otalmazoknak adattanak: az hazas aszony embereket Fenesen a’ Tatarok ferieknek lattara, masut a’ szüzeket a’ keresztyenek edes annyoknak lattokra” (94–95.).

³⁸ SZAMOSKÖZY, *i. m.*, 327–328.

³⁹ *Uo.*, 329.

⁴⁰ *Uo.*

országot a háború, az éhínség és a járvány, ez a három nyavalya, melyet az emberi nem pusztítására a tatár őrjöngés zúdított erre a világra.”⁴¹

A prédikáció ezután polemikusra vált, felelvén a protestáns vádakra, amelyek szerint „az elő szamlalt csapasok” (95.) nem a katolikusokat protestáns részről ért sérelmek miatt, hanem éppen fordítva, a katolikusok bálványozása okán érték volna a magyarokat: „De ez csak szofia beszéd, heaba valo mentség” (95.), érve pedig bibliai: „Christus Vrunkatis hitetőnek mondottak a' Sidok Pilatus előtt, de hazudtanak” (95.). A prédikáció ettől kezdve a katolikus hit és egyház melletti apológia (az ennek alátámasztására felsorakoztatott érvrendszer bemutatásától ezúttal eltekintünk), zárása pedig egyetlen mondatban megismétli a beszéd tételeit, és megteremti közöttük a kapcsolatot: „Mind ezekből uilagoson meg tetzik, hogy a' Romai Anyaszentegyhaz igaz, es hamissan üldözök annak tanitoit es köuetöit a' mas hitü emberek; mely dolgoért meltan ostoroztatik hazank” (102.).

A magyarságot ért csapások okait azonban nem csupán a más hiten levők között keresi. Reflexiójában megjelenik egy önkritikus szöveg is, például az ugyanerre a napra szóló harmadik, a hála és a hálátlanság témájáról szóló prédikációban, ahol az ellenszereget apropóján kerül elő. A beszéd elején arról értekeznek – ezúttal is az evangéliumi perikópából, a Jeruzsálemet megsirató Jézus evangéliumi jelenetéből kiindulva –, hogy Krisztus szeretetből sírt, látva népének engedetlenségét, és tudva, hogy ez az engedetlenség a nép vesztét fogja okozni. A nap szentjéről, István első vértanúról ezúttal is egyetlen mondatnyi mondanivalója van, amellyel a liturgikus kontextust is megmutatja: hogy tökéletesen követte Krisztust a szeretet útján.⁴²

A történelemteológiai eszmeifuttatást a zsidó nép hálátlanságának felemlégetése indítja el a beszéd második részében, ahol arról értekeznek, hogy a választott nép nem vette jónéven és nem becsülte meg Krisztus szeretetét, sőt saját történelmének tragikus fordulataiból sem tanult, ezért méltán bűnhődött – a perikópában megővendöltek szerint – Jeruzsálem pusztulása által. A szöveg nem kíméletesebb a magyarok iránt sem: „hazzankis szinte oly nagy szeretetet mutatot, mint a' Sidokhoz, mellyert oly halaadatlanok uoltunk mint a' Sidok, meltan szenuedgyük azokat, a' miket a' Sidok, hazanknak pusztulasat, rablasat, egetéset, poganyoktol elfoglalasat” (116.). Az első helyen felemlégetett bűn pedig, amelyet a zsidókéval egyenlő súlyúnak minősít, a gyilkossággal egyenértékűnek tekintett engedetlenség: Krisztus prófétáinak és apostolainak „tisztességeket es böcsületeket megöltük, a' mennyire raitunk allot, ha testeket meg nem öltükis” (116.), ami abból áll, hogy „a' szenteknek, söt szentek uranakis, sem tanaczauual, sem tanitasauual nem gondolunk, es oly igen nem fogadgyuk szouokat, mintha leg alab ualo személyeknek tartanak őket”, pedig – így a folytatás – „[h]any helen kérnek ezek bennünket, ugyan sirassalis, hogy az ünnepe-

⁴¹ Uo., 330.

⁴² KÁLDI, *De sanctis*, 112: „Tökéletesen követte ötet a' szeretetben a' mai első Martyris Szent Istuan, mely dolgoért meltan üdli az Anyaszentegyhaz ünnepet menten karatson napia uta[n].”

ket megszenteljük, es azokon, békét hagyuan a' uilagi szorgalmatossagnak, az Istennek szolgáljunk?" (116.) Ezután a közösségi bűnök listája következik, amelyet egyes szám első személyben ad elő, a lajstromban pedig alig-alig szerepelnek a „tévelygők” viselt dolgai: a *vituperatio* hangsúlya a hitélet katolikusok általi elhanyagolására kerül (gyónás, áldozás, ünnepek, közöttük a szentekéi méltó megünneplése), s ezekhez képest a nemzet felekezethez nem kötődő „kedvenc főbűnei” (amilyen a *pörlődés* és *patvarkodás*, de akár a *kufárkodás* is) háttérben maradnak. (116–117.)

Kitekintő: magyar szentek történeti és homiletikai összefüggésben

Fontos tanulságokkal szolgálhat témánk szempontjából rápillantanunk a magyarországi szentek élettörténeteinek értelmezési perspektíváira. A továbbiakban ezért egy futó pillantást vetünk az Árpád-házi szentek prédikációira – történetológiai szempontból.

A Szent Imre napjára írt első beszéd⁴³ az Énekek énekéből⁴⁴ vett hasonlaltal indít, miszerint a Krisztus-jegyes Egyház olyan, mint egy kert; majd e metafora az életállapotok mentén kategorizáló közismert tipológiával összerakva és a magyarságra vonatkoztatva adja meg a magyar szentekről szóló beszédek hagiográfiai keretét: „Szep nemes szüzet teremtet Magyarorszagnak kerte, Szent Margitot, es Szent Imrét, kinek ma ünnepet üdöllyük, erüs martyrokot, ugymint szent Gerardot es egyebeket szent Istuan kiraly halala után a' poganyok üdözesebe, böcsületes özuegyeket, ugymint szent Ersebetet, tekintetes hazasokat, ugymint szent Istuan kiralyt.” (1125–1126.) Az összefoglalás végéről nem maradhat el a tanulság levonása: „nyilua uagyon a' miért Istennek örökke ualo halat adgyunk, hogy a' mi nemzetünket ily sok szent személyekkel tisztelte.” (1126.) De elmaradhatatlan az intelem is: „meglássuk atyamfiai, hogy el ne faiullyunk tölök, es azokat a' szep ioszagos cselekedeteket gyakorlyuk, mellyekkel ök uiragzottanak” (1126.); a folytatás pedig a szenttisztelet liturgikus keretét és funkcióját közli: „arra nézet az Anyaszentegyhoz, midön a' szent embereknek tisztességeire ünnepeket rendelt, es azon igyekezet, hogy a' praedikatorok a' mi iambor eleinknek köuetésire felgyulaszszak a' keresztyeneket.” (1126.)

Maguk a szentek ünnepeire írt prédikációk, a korabeli gyakorlathoz híven egyébként, többnyire az erkölcstanítást helyezik előtérbe: egyesek a teológiai vagy morális tanítás hevében szinte nem is tesznek említést a nap szentjéről, legfeljebb a záró fohászba foglalnak bele egy, a közbenjárására irányuló kérést.⁴⁵ Ahol pedig nagyobb

⁴³ *Uo.*, 1125–1138.

⁴⁴ *Én* 4, 12: „Hortus conclusus soror mea, sponsa, hortus conclusus, fons signatus.” A kézirat magyar fordítása: „olyan uagy mint a' berekesztetet kert en hugom szerelmes iegyesen.” *Uo.*, 1125.

⁴⁵ A Szent György napi három beszéd például rendre a háborúságok hasznairól, a mártíromság mibenlétéről valamint a lelki vitézség kellékeiről szól: valamennyi téma kapcsolható persze Szent György alakjához, Káldi Márton azonban mindössze ennyivel jelzi e kapcsolatlehetőséget: „Ezekből böuen megerthették atyamfiai, minemünek kel a' keresztyen lelki uiteznek lenni, es Szent Geörgy felöl ugy gondolkodgyatok,

terjedelemben foglalkozik a szöveg a nap szentjével, ott rendszerint valamiféle éreny-katalógus alapján hivatkozik történeti adatokra, közkeletű toposzokra vagy bibliai párhuzamokra; máskor viszont aktualizál, olykor (újra!) a romló jelennel állítja szembe a dicsőséges múltat. Így például a Szent István napjára való első beszéd⁴⁶ az államalapító király jellemvonásait rendbe szedve, hogy tudniillik igazmondó, tiszta, adakozó, szárnyaló gondolkodású, kegyes, ártatlanokat oltalmazó volt, kevés konkrétum vagy történeti adat felhasználásával, egy sematikus-statikus portrét vázol fel. Ehhez képest a második prédikáció a legendából ismert motívumok, történések szisztematikus összegzése: van itt biblikus párhuzam („Szinte ugy uolt Geysanak es Szent Istuannak dolga, mint haidon Daudid kiralynak es Salamonnak [...] nem akarta az Isten, hogy ő epitsen templomot, hanem a' fia Salomon. És talam ugyan azon egy okért, mert mind Daudid, s-mind Geysa sok uért ontottanak, fiok penig csendesek, és bekesegesek uoltanak”⁴⁷); van elbeszélés arról, hogyan küldött neki kettős keresztet a pápa; van a Szent Márton püspök tisztességére történt kolostoralapításról, a szakállszaggyatással végződő alamizsnaosztásról, életében és halála után történt csodákról... Az anyag nagyjából a három középkori legendaváltozat tartalmán alapul, forrásmegjelölésként azonban nem ezeket, éppenséggel nem a hivatalos életrajznak számító Hartvik-legendát találjuk,⁴⁸ hanem Bonfini *Decasát* és Laskai Osvát *Biga salutisát*.

A Szent László napi beszédek is felmondják, persze egy prédikációs érenykatalógusba szervezve és biblikus-teológiai párhuzamokkal megtűzdelve, azt a cselekmény-, esemény- és csodaanyagot, amelyet a legendából és krónikákból ismerünk; így a Salamonnal való konfliktusban például (amelynek taglalása során még a pártütő Vid ispán tisztességes eltemetésének elbeszélése is helyet kap⁴⁹) „a' szent kiraly szent Daudid kiralyt köuette, ki Saultol, noha leanyat vedte uolt, halalra kerestetuen, soha nem akart harczolni uéle, hanem budosot es budokot előtte, maga mind (1. Reg. 24.5.)⁵⁰ a' setét közikla hasadékába, s (1. Reg. 26.9.) mind midön az egész tabor alat, kezébe uolt, és elüthette uolna feiet.”⁵¹ Margón feltüntetett forrása itt is Bonfini.

---

hogy tellyességgel ilyen uolt: kit hogy miys köuethessünk, maga nyerie meg könyörgéseuel a' adakozo Istentől. Amen.” *Uo.*, 369.

⁴⁶ *Uo.*, 776–789.

⁴⁷ *Uo.*, 791–792.

⁴⁸ Pedig, mint tudjuk, a Hartvik-legenda még egy 17. századi hamisításnak is ihletője lett: modernizált szövege volt a híres-hírhedt Szilveszter-bulla alapja. Részletek: BENE SÁNDOR, *A Szilveszter-bulla nyomában = „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE SÁNDOR, Bp., Gondolat, 2006, 89–124.

⁴⁹ KÁLDI, *De sanctis*, 494.

⁵⁰ Káldi marginális lokuszjelzéseit zárójelben közlöm.

⁵¹ KÁLDI, *De sanctis*, 481.

Összefoglalás

Az elemzett beszédekben az Isten általi kiválasztottságnak az ajándékok és jótétemények révén megmutatkozó jelzése éppúgy benne van, mint a nép részéről a hitbeli tévelygésben és erkölcsi romlásban megnyilvánuló hálátlanság motívuma, benne a nemzeti önkritika és a felekezeti sérelmek sorjázása, valamint a minderre elkerülhetetlenül következő büntetés naturalisztikus részletességgel ecsetelt témája. Jól felismerhető a hit és vítétség alaperényként való összekapcsolása, jelen van a panasz és az *ubi sunt* formula. A nemzetsors széles körben alkalmazott toposzai, mint a *fertilitas Pannoniae, propugnaculum Christianitatis, querela Hungariae* vagy *Regnum Marianum*⁵² nem jelennek meg ugyan tételesen a szövegekben – egyedül a *flagellum Dei* motívumára lehet könnyedén ráismerni –, az azonban, hogy a közös tudásban s így Káldi Márton történelemteológiai eszmefuttatásában jelen vannak, figyelmes olvasás nyomán világosan kissejlik.⁵³

A zsidó és a magyar nemzet sorsának bevett fogalmaink szerint a protestáns történelemteológiához kapcsolt párhuzama ugyanakkor sajátos katolikus alakváltozatban jelenik meg itt. Azon kívül, hogy ószövetségi történeti analógiák mellett, olykor helyett Jeruzsálemnek a rómaiaktól elszenvedett, Josephus Flavius által leírt pusztulása lesz az előkép, a prédikációs korpuszra általában jellemző kéttagúság itt is visszaköszön: a tévelygések (vagyis a hitbeli összetevők) részletezése után következik az erkölcsi romlás sorjázása. Ugyanakkor a magyar szentek ünnepeire írt prédikációk – legalábbis azokban az esetekben, amikor központi témává lesznek –, amellet, hogy a közkeletű történeti ismereteket erkölcssteológiai rendszerbe szervezik és gyakorta regionális vonatkozású adalékokkal dúsítják, egyfajta hálás lelkiütként megjelenített nemzeti büszkeség kifejezői is.

CSILLA GÁBOR

*The History of the Hungarian Nation
in the Manuscript Preachings of Márton Káldi*

The study focuses on the analysis of some texts in two manuscript volumes of preachings written by the Jesuit Márton Káldi in the first half of the 17th century. One volume is kept in the University Library Budapest, the other one in the Batthyaneum Library Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania). The texts contain a series of reflections connected to the the tragical contemporary events in the country (Hungary and Tran-

⁵² Összegzés további irodalommal: BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban* = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 37–60.

⁵³ A legújabb kutatási eredmények egyébként azt mutatják, hogy az itt látottakhoz hasonló jelenségekkel ferences körökben is találkozhatunk, érdekes módon azonban ekkor is a kéziratosság szintjén: ezek tüzetesebb vizsgálata a jövő feladatai közé tartozik. Vö. SZELESTEI N. László, *Az erdélyi ferencesek Szent István-képe 17. századi prédikációkban* = „Hol vagy, István király?“, i. m., 271–279.

sylvania) compared to its glorious historical past, and this woeful historical situation is being explained with the sins committed by the members of the nation, being thus interpreted as a judgement on the sinful community. The reflections concerning the history and the recent past of the nation are based on a parallel drawn with the fate of the Jewish nation as it is indicated in the Bible.

According to this parallel, the Hungarian nation is presented as God's chosen people, which, just like the Jews, became ungrateful and errant; and their sins enumerated in this national self-critique are identified as heresy (i.e. the different branches of Protestantism, including wounds of denominational nature) and moral decay.

Komáromi Csipkés György, a „megtébolyodott Notarius”^{*}

A kora újkori prédikációk vizsgálatához szeretnénk ezúttal egy olyan esettanulmányt kapcsolni, amely egy látszólag semleges narrációjú, a korabeli látványelemeket, liturgiai és applikatív részeket nélkülöző egyházi beszédet értelmez annak mikrovilágában, és láthatóvá teszi, hogy még egy szokványos, a napi hitágazatos prédikációnak a közlés és a közérthetőség kedvéért lecsupaszított szövege is új perspektívát tárhat fel – a prédikációt a kontextus felől újraolvasva. Ehhez három fő forráscsoportot, a debreceni egyházmegyei,¹ a tiszántúli egyházkerületi (Debrecen)² és a Debrecen Titkos Levéltárából származó városi magisztrátusi jegyzőkönyveket³ olvasom párhuzamosan, néhány korabeli kiadvány szövegeinek beemeléssel.⁴

1662. február 20-án hétfőn a városi jegyzőkönyv apró betűs, elmázolódott bejegyzése a következő esetet rögzítette. (A lap erősen szakadozott, ezért a hiányzó részeket szögletes zárójelben kiegészítettem.) „Die Lunae 20 Februar[ii] in Sen[atu]: Tegnap az színben felesen gyülekeztvén, reinsectae men[tek] haza, Praedicator nélkül. Concl[usum]. Csak meg kell izenni a Praedikatorok[na]k, ha a’ [dia]kokat ellenzik, maguk continuallyak az színben v[alo] [Prae]dikallast”⁵

Azaz a Színbeli imaházban⁶ felesen/fölösen (azaz sokan)⁷ mentek az istentiszteletre, de már haza valami miatt megzavarodva, s lelkész nélkül tértek. A tanács határoza-

^{*} A kutatást a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.

¹ *Debreceni egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvei*, lásd A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (TtREL), I. 31. a) 2. k. (1655–1737). (A továbbiakban: DEm. jkv.)

² *Tiszántúli egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei*, lásd TtREL, I. 1. a) 2. k. (1567–1765). (A továbbiakban: TtEk. jkv.)

³ *Debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek*, lásd Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen), IV. A. 1011/a, 14. k. (1656–1657), 15. k. (1658–1664), 16. k. (1665–1666), 17. k. (1667–1670). (A továbbiakban: Városi jkv.)

⁴ A használt kötetekben gyakori a lap-/levélszám ingadozása, mivel régebbi levéltárosok a lapszámokat újradátumozták, illetve a városi tanács néhány kötetét a 18. század eleji háborús időkből meg is rongálták és nagyon hiányosak (lapszámozásuk bizonytalan), ezért, a félreértések elkerülése végett, az adott tárgyalási nap szerint idézem a szövegeket, ha csak nem egyértelmű sorrendben található az adott ügy.

⁵ Városi jkv., 1662. febr. 20.

⁶ A Német és a Piac utca szegletén, a nyugati oldalon, a mai Kistemplom helyén, istentiszteleti alkalomra (egykor talán céhek boltjának) használt egyszerű, torony nélküli faépítményről van szó. Már korábban, az 1630-as évektől volt a városnak harmadik papi állása, de csak 1661-től tudunk róla *Szín*, majd 1672-től *Kis-* vagy *Újtemplom* megnevezéssel. Ebben az időben építhettek mellé egy faharanglábat, de ennek pontos ideje bizonytalan. Lásd ZOLTAI Lajos, *A debreceni Kistemplom története: összeáll. az 1927–28. évi megigazítást követő újrafelavató ünnepélyére*, Debreceni Képes Kalendárium, 1929, 65.

⁷ Lásd CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 1–6. k., Bp., Akadémiai, 1862–1874. Lásd az internetes kiadást: <http://osnyelv.hu/czuczor/> (Letöltés ideje: 2013. szeptember 30.)

ta egyértelmű: ha ezt az esetet ellenzik a városi lelkészek, osszák be maguk közt, hogy ki tartja a vasárnapi rend szerint a Színben a prédikációt. Annyira fontosnak tartották az eset kezelését, hogy felelősségre vonták a vezető lelkészt, Komáromi Csipkés Györgyöt, akinek a nyilatkozatát egy-két apróbb aznapi eset után ekként rögzítette Varsányi Dániel jegyző: „Ezen napon: Resolutio D[omi]ni Concionatoris Georg[ii] Comaromi: Lo[ci] communest tractált, nem ellenezte a’ Diákokat a P[rae]dicallastúl, -s ez utá[n] sem difficultallya”⁸.

Ehhez hasonló eljárásokra, hogy a fenntartó (a város) felülvizsgálja az egyházi alkalmak etikai vétségeit, vég nélkül volt példa Debrecen vagy éppen Sárospatak kora újkori életében.⁹ A városi tanács tehát kérdőre vonta a lelkészét, hogy miért nem tart rendet a szolgálattevők közt, s hogy február 19-én vasárnap miért nem volt lelkész a Színben. A lelkész válaszából pedig kiderült, hogy a diákok tartották az istentiszteletet, amit ő normálisnak fogadott el. Ez volt annak az ügynek a kezdete, amely még másfél évig tartott, s látens módon a kora újkori Debrecen számos eszme- és művelődés-, illetve gazdaság- és társadalomtörténeti problémáját hozta a felszínre.

Valószínűsíthető, hogy Komáromi Csipkés György nem volt visszahúzódo személyiség. A publikációs arzenálja alapján a korszak legtermékenyebb egyházi írója: latin és magyar nyelvű írásmagyarázatai (hitágazatok, Dekalogus, Miatyánk, Heidelbergi Káté etc.), hitvitái (például Bársony György híres protestánsellenes írásával szemben) és tankönyvei (latin poétika, héber, magyar és angol nyelvtan) a Magyar Királyság négy városában jelentek meg, az egész életút alatt folyamatosan, szép rendben. A debreceni nyomda 1661–1705 közti mérlegén – a saját felmérésem szerint – a kiadványok 67%-a az egyházi irodalomhoz tartozik, ennek háromnegyede gyakorlati vallásos életet szolgáló kiadvány, ez utóbbiak háromnegyede pedig közösségi műfajú (prédikációk, énekes- és imádságoskönyvek).¹⁰ Ezek közt a legnagyobb terjedelmű és a legtöbb ízben napvilágot látott életmű Komáromi Csipkés Györgyé. Élete végén írásainak nyomtatott katalógusát is kiadta, jelezve, hogy mi az, ami még kéziratban van a kezében (például majd a halála után is hányatott sorsot megjárt bibliafordítása), s mi az, ami megjelent, sőt több kiadást ért meg (például a legsikeresebb munkája, a *Centuriák* kötetei).¹¹ Végrendelete pedig kikötötte, hogy a nyomtatásra, amennyi kell,

⁸ Városi jkv., 1662. febr. 20.

⁹ Az ún. diáklázadások is általában ilyen jogkörcsökentő eljárások, természetbeni járandóságok (például bordézsmá) patrónusi megvonása miatt történtek. Lásd BALOGH István, *Diáklázadások a Kollégiumban a XVII. században*, Debreceni Képes Kalendárium, 1939, 60–65; DIENES Dénes, *Diákzenidülések Sárospatakon, különös tekintettel az 1667. évi nagy lázadásra = Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2007, 903–915. Lásd: <http://srta.tirek.hu/data/attachments/2010/12/29/di%C3%A1kl%C3%A1zad%C3%A1s.pdf> (Letöltés ideje: 2014. január 30.)

¹⁰ CSORBA Dávid, *Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászati esztörténeti képe = Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégebb folyamatosan működő nyomdánkról: Tanulmánykötet*, szerk. ZENTAI Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda, 2011, 45–69.

¹¹ Georgius C. COMARINUS, *Catalogus Operum editorum, et nondum editorum prouint erant*, Claudiopoli,

annyi pénz jusson: nem kell sajnálni. Egyrészt mert az írásai az Isten dicsőségét szolgálják és az Anyaszentegyház épülését, másrészt mert az egyházi szolgák megsegítését célozta, s végül – nem csekély öntudattal írta le – mivel örök emlékezetül állnak.¹²

Ez a szellemi teljesítmény, illetve a kiadványainak prelimináriáiban megfigyelhető szokványos retorikai eljárások konstruálta énszerepek disszimulációs aktusai (például: kötelező szerénység; csak a régieket követte, nem hozott újat; méh módjára szedegette össze ezt a tudást; Isten dicsőségére, patriája javára tette etc.) nem adnak elégséges magyarázatot a fenti, a debreceni jegyző által káros ambíciónak nyilvánított jelenségre. A fennmaradt dokumentumok miatt csupán a szöveganalízisre hagyatkozó történeti (irodalom-, teológia-, művelődéstörténeti) megítélésekre sem építhetünk, különösen azért, mert ezek igen széttartóak. Más-más szempontok szerint, de az életmű kapcsán megfogalmazták már a kálvinista ortodoxia hittudósának,¹³ a puritán eszmék mérsékelt képviselőjének,¹⁴ netán a kettő különös vegyülékének szellemi arcmását.¹⁵ Egyéb adat híján ezek történeti konstrukciók, melyek nem visznek tovább a kijelentések pontosításához.

Az istentiszteleti rend

Ebben az időben, 1642 óta a városnak már három lelkésze volt, s felváltva prédikáltak hol egyik, hol másik helyen. Az első lelkész (Komáromi Csipkés György) székhelye a Szentháromság Istennek szentelt (a mai Nagytemplom helyén állt) templom volt, a második lelkészé (Báthori G. Mihály) is ehelyütt, de a belső ispotályra is figyelemmel,¹⁶ a harmadiké (Vetési Sándor) pedig – elvileg – a Színben. De a helyzetet bonyolítja még, hogy nemcsak a lelkészek szolgálhattak a templomban, hanem a Collegium vezetői: ekkoriban Martonfalvi Tóth György volt váradi, 1660. október 8. óta debrece-

---

Veresegyházi, 1677 (RMK II, 1401); kiad. Ifj. BÖLÖNI Sándor, *Komáromi Csipkés György munkáinak címsorozata 1651–1675. Századok*, 1873, 137–141.

¹² Komáromi Csipkés György végrendelete, 1663-ból, közli: ifj. BÖLÖNI Sándor, *Századok*, 1875, 280.

¹³ SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia: A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943, 46–47; MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György: Teológiai doktori értekezés*, Bp., Református Sajtóosztály, 1990.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly, 1939, 39; MAKKAI László, *Debrecen mezőváros művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács, 1984, 592.

¹⁵ GYÖRI L. János, *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopédizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*, Könyv és Könyvtár, 1987, 53–75; *Komáromi Csipkés György Ágendája: Formula brevis Sacramenta: Keresztelés, Úrvacsora, Esketés és Eklézsiakövetés szertartási rendje 1653-ból*, szerk. FEKETE Csaba, Debrecen, DRHE Liturgiai Kutatóintézete, 2009, 20–21; CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008, 49–50.

¹⁶ HERPAY GÁBOR, *A debreczeni református ispotály története, 1529–1929*, Debrecen, Debrecen sz. kir. város és Tiszántúli Református Egyházkerület, 1929, 46–47.

ni rektor, Debreceni Szűcs János lektor, illetve a diákság vezetői (senior, praeceptorok), akik a speciális esetekre és időszakokra (böjt, tűzvész, háromnapos, ún. sátoros ünnepek második és harmadik napjai) lehettek a beugrók az istentisztelet prédikációs részének vezetésében. Az alkalom énekes részéért 1661-ben Udvari Jakab,¹⁷ 1664-től pedig Párnás Miklós cantor felelt. Az 1642-es városi rendelkezés ugyanakkor meghagyta, hogy „mas videki P[rae]dicatorokat, sem Mester Uramekat expressis festibus diebus az P[rae]dicallasra ne cogallyák”.¹⁸ Speciális esetben azonban – az 1640-es,¹⁹ majd az 1656-os nagy félelemkor (főként ismétlődő tüzesetek miatt, de máskor üstökös, pestis etc. miatt) – a lelkészek kirendelték a diákságot, hogy az utcákban vezessék a könyörgéses alkalmat, a megszokott liturgiai rendben, imával, énekkel. Amint azt a helyi, Bartha Boldizsár-féle krónika 1656-ról ránk hagyta: „az isteni szolgálatra az Úrnak házában fel nem gyülekezhettek olyan felesen, mint egyébkor városunk lakosi, hanem a tűz gyuladásától rettegven sokak az utcákban hallgatták az Úrnak beszédét a scholabéli tudós ifjaknak szájokból”.²⁰ Sőt, 1660-ban, a Szejdi Ahmed-féle sarcolás idején „mind a debreceni s mind a vidékségrül befutott praedikátor urak külön-külön bizonyos helyeken szolgáltaták ki az isteni tiszteletet, könyörgést és praedikációt”.²¹ Azt külön is feljegyezték, hogy amikor a városnak önvédelemből váradi csauszokat kellett kérni, „az idő alatt az isteni szolgálat megszűnénk a templomban”, majd „az ellenségtül való félelem tágítván a csauszokat békével hazaviszik, die 21. Aug. [1661] templomunk ajtaja is megnyílik”.²² Azaz a hely kevésbé, a mód azonban, ahogy végbement az istentisztelet, kötött volt.

Ennek alapján a műfajok is elkülönültek.²³ A legfontosabbnak tartott alkalom a lelkészek értékítélete alapján a templomban tartott főistentisztelet volt, s ennek két formája élt. Az egyik az ún. homiliás (tisztán prédikáció alapú), a másik az ún. sákramentum (úrvacsorás) istentisztelet: az ágendákban jelölt módon tartották ezek liturgiai rendjét.²⁴ Számunkra jelenleg a homilia módját fontos tisztázni, mely végbe mehetett a

¹⁷ A Collegiumban 1632-ben, Medgyesi Pál rektorsága idején subscribált (lásd *Catalogus... Scholae Debrecinae*, leírta BAKÓCZI János, 1895, [kézirat] = TtREL II. 1. e, 2. k.), s neki ajánlotta Tolnai Szabó Mihály, későbbi híres kurucprédikátor a diákkori disputációját (RMNy 3027).

¹⁸ Városi jkv., 1642. máj. 4.; idézi magyarosítva: SZÉLL Farkas, *Adalékok egyháztörténelmünkhöz*, Debreceni Protestáns Lapok, 1893, 119; HERPAY Gábor, *Istentiszteletek Debreczenben a multban*, Debreceni Képes Kalendárium, 1915, 82.

¹⁹ KISMARJAI VESZELIN Pál, *Oktató és vizsgáztató prédikációk*, Debrecen, Fodorik, 1641 (RMNy 1875), X5r, X7r, X2r; BARTHA Boldizsár, *Rövid krónika... Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokról*, Debrecen, Karancsi, 1666 (RMNy 3272); a modern kiadást szerk. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1984, 16. (A továbbiakban erre a kiadványra hivatkozom.)

²⁰ BARTHA, *i. m.*, 19.

²¹ *Uo.*, 39.

²² *Uo.*, 39, 41.

²³ FEKETE Csaba, *Igazán soha nem mondhatjuk...: Biblia és szertartásbíráló Nagyar József prédikációiban (1681–1686)*, *Studia Theologica Debrecinensis*, 2009/2, 69–70; CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Bp. – Debrecen, Kálvin Kiadó – DE Történelmi Intézete, 2011, 166–167.

²⁴ FEKETE, *Komáromi Csipkés György Ágendája*, *i. m.*, 22–27.

lectio continua rendje szerint (az egész évre beosztott bibliai szakaszok alapján), vagy a hitágazatok szerint (ún. témaprédikáció), és alapját a bibliai exegézis homiletikája adta. A másik az ún. alkalmi prédikáció, például temetési (a templomban, s ezzel szemben a temetőben elhangzott beszéd a halott méltatását, búcsúztatását jelentette, és a cantor vezette liturgia alapján haladt), vagy beiktatási, templomavató etc. beszéd. A homiliás prédikációnak két része volt, a prédikációs és a liturgikus, előbbit a lelkész, utóbbit a cantor vezethette (látható, hogy színekdochéval, az előbbi rész megnevezésével illeték mégis ezt az istentiszteleti formát), és Debrecenben 1642-től a szombati és a vasárnap kora reggeli alkalom állt rendelkezésre a sákramentumok kiszolgáltatására, illetve a dél előtt a speciális alkalmi beszédekre (temetés, avatás).²⁵

A hétközi istentiszteletre, mely a Heidelbergi Káté alapján haladt, és épp ezért kátémagyarázat vagy hitágazatos prédikáció néven illeték a korban, két-három délutáni alkalom szolgált a Geleji-kánonok elvárásai szerint.²⁶ Ezen az egyháziak közül bárki tartathatott rövid katechetikai magyarázatot, akit erre beosztottak (épp ezért resolválásnak, szabad beszédnek nevezték a 17. században).²⁷ A szombat és a vasárnap délutáni istentiszteleten két alkalmat tartottak párhuzamosan, a gyermekek és a felnőttek részére külön-külön, de egy időben. (Ma egyszerűbben felnőtt, illetve konfirmandus bibliaórának hívjuk.) Ekkor a kátémagyarázatot a diákok tartották, legációs gyakorlatként.²⁸ Létezett ezentúl a hétközi reggeli áhítat is, melyet a cantor vezetett, könyörgéses és énekes liturgia alapján, pap és beszéd nélkül. (Ma ezt dicsőítésnek szokás nevezni.)

Első látásra tehát a tanulmány elején bemutatott alkalom nem a vasárnap reggeli (télen 6, nyáron 5 órai) sákramentumos istentisztelet lehetett. A főlelkész, Komáromi Csipkés ugyanis nem azt jelezte vissza, hogy ő vagy másik két társa lett volna erre beosztva, csak éppen (például betegségre, mulasztása hivatkozva) nem voltak jelen; hanem azt mondta, hogy *nem kárhoztatja* a diákok prédikációit. Azaz a délyesti (vesperás, vecsernye) alkalom lehetett, ahol a szokás szerint a diákok szolgáltak.²⁹ Valami zavar azonban előállhatott, s ennek hatására zúgolódás támadt, de ez a rész, sajnos, nem olvasható rendesen a jegyzőkönyv szövegében. Komáromi Csipkés szavai-ból viszont az tűnik ki, hogy itt ez nem váltott ki megrökönyödést, sőt a lelkész beleegyezésével történt, még ha nem is teljesen rendben. A városi jegyzőkönyv bejegyzé-

²⁵ HERPAY, *i. m.*, 80–81.

²⁶ A városi tanács szabályozta, hogy 1642-től nem heti kétszer, hanem heti háromszor legyenek délutáni alkalmak, kivéve a sátoros ünnepek második és harmadik napjait. Lásd HERPAY, *i. m.*, 79. A Geleji-kánonok pedig szerda és péntek délutánt jelölték ki erre (*Egyházi kánonok...*, összegyűjt. GELEJI KATONA István – *Függelékben a Szatmár-németiben az 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései*, ford. és szerk. KISS Áron, Kecskemét, Szatmári Ref. Egyházmegye, 1875, 42., 46. cikkely).

²⁷ CSORBA, *A zászlósbarány, i. m.*, 166–167.

²⁸ 1696-tól ez a rend is konkrétabb lett, hétfő és csütörtök bibliamagyarázat és könyörgés, szerda és péntek prédikáció, szerda és szombat délután zsoltármagyarázat, vasárnap prédikáció a Heidelbergi Káté szerint, újszövetségi perikópával, és hetente kétszer káté a lányoknak külön vizsgával. Lásd HERPAY, *i. m.*, 81.

²⁹ Az időpontokhoz lásd FEKETE, *Igazán soha nem mondhatjuk, i. m.*, 69.

se szerint a főlelkészt vonják felelősségre, és úgy tűnik, a védekezése épp önvédelem, mintha a diákok által tartott istentiszteleteket ő maga utasította volna el.

Az a bizonyos prédikáció

Ebből az időből ránk maradt Komáromi Csipkésnek azon a héten mondott két beszéde is, s feltehetően éppen a kárhoztatott hétközi resolútiók, melyek korabeli értelmezése, sőt félreértése adhatja a kulcsot a helyzet megértéséhez. Ezek nyomtatott változatai megtalálhatóak a lelkész magyar nyelven kiadott *Igaz Hit* című, 1666-os prédikációs kötetében.³⁰ Precíz tudós ember lévén jelölte, hogy melyik beszédet mikor mondta el, és az előszó szerint a hitágazatok tárgyalása alapján haladt, azaz a legfontosabb protestáns témákról beszélt, azok biblikateológiai, dogmatikai és etikai vonzatait tárgyalva. Adataink szerint Komáromi Csipkés számára ez a hétfő, szerda, péntek és vasárnap délutáni alkalmat jelentette, mindig egy, majd két hét szünettel, majd ismét egy és két hetes turnusokban. Úgy tűnik, az iskolai oktatás rendszerét követte a „Praedikáló székbeli” rend: a református Collegiumokban a tanárok kétheti turnusokban tanították a tárgyaikat, délelőtt és délutáni osztásban, s a napi szünetekben folyt a gyakorlás, tanulás a diáktanítók révén. Az 1680-as évekből is ismerünk egy debreceni beszédsorozatot, ahol – feltevésünk szerint – Komáromi Csipkés bibliafordítása alapján haladtak, s akkor a hétfő, csütörtök és szombat délutáni alkalmat használták erre a szabad resolválásra.³¹ (Ezek szerint tehát mégis a kedd lehetett a heti vásárok ideje ebben az időszakban is.³²)

Ebből tudhatjuk, hogy 1662. január 16–30. között mondta el a kötet sorrendjében a 48–52. prédikációkat, témájuk szerint *Az Egyházi szolgálókról*. 1662. február 13–19. között folytatta azokat: az 53–55. prédikációk *Az Egyházi szolgálók hivataláról* szóltak. A február 19. vasárnapi, a városi tanács által inkriminált, a kötetben nem szereplő beszéd előtt, február 13-án hétfőn Komáromi Csipkés a Zsid 5,4 textusa alapján magyarázta az ígét. A semleges stílusú szövegben csak egy kilógó megjegyzést találunk. Eszerint az egyházi szolgálatot is tanulni kell, de a belső elhivatás mellé szükséges a külső is, azaz a céh engedélye, hiszen „A foltozó vargaságot sem lehet a jó városokban, a’ czéh hire nélkül gyakorolni”.³³ Február 17-én pénteken pedig ugyanarról a tex-

³⁰ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz Hit, az az, Olly CCXLI. Magyar Predikaciok, Mellyekben A’ Keresztyéni igaz Hitnek és Vallásnak minden ágazati... bé-foglaltatnak*, Szeben, Szenci Kertész, 1666 (RMNy 3322).

³¹ Ehhez lásd CSORBA, *A zászlósbarány, i. m.*, 164–170.

³² Nem igaz tehát Szűcs István feltételezése, amely szerint 1650–1875 közt hétfő volt átmenetileg a heti vásár napja. Lásd SZÜCS István, *Szabad királyi Debrecen város történelme*, 1–3, Debrecen, 1871–1872, II, 642. Ezt erősíti meg Bartha Boldizsár, városatya és főbíró krónikájának az 1662-es megjegyzése is: „a vásárkor, úgy mint kedd napra verradva, minthogy akkor szokott a vásár meggyűlni, reüit a vásásra ezen Huszain pasa” (BARTHA, *i. m.*, 44).

³³ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz Hit, i. m.*, 469.

tusról direktebb megnyilvánulást rögzített a nyomtatásban is megjelent szöveg: „Hivatal nélkül futnak [...] közöttünk-is Nemzetünk vétkes szokása szerint, sok falusi mesterek, s’ Scholabéli Deákok, kik egész Prédikátorságot viselnek az igehirdetésből, csak hogy Sacramentumot sem szolgálhatnak-ki”³⁴ Azaz sok diák tart nemcsak szabad beszédet, hanem valósággal prédikációt, de attól még nem lelkészek ők, hiszen a sákramentumokat nem szolgáltatathatják ki.

A tanácsi feljegyzés szövege a *resolutio* szót alkalmazza, amely két jelenségre utalhat: vagy a tanácsi vizsgálatra, vagy a főlelkész resolutiójára, azaz hétközi magyarázatra. Utóbbi esetén akár korábbi (mint fent láttuk), akár az aznapi, a február 20-i hétfő délutáni magyarázatra, ha az „*Ezen napon*” jelzést erre értelmezzük. Vagyis eszerint a tanácsbeliek közül valaki még aznap végighallgatta a lelkész délutáni alkalmát, s azt jelentette a még ülésező tanácsbíráknak, akik egyből rögzítették a jegyzőkönyvben a kipredikált, mea culpa jellegű megnyilatkozást. Ez a csak logikailag létező optio több okból sem megoldás: a gyakorlat szerint a városi tanács délelőtt, a reggeli áhítat után ülésezett, s nem egész nap. Ugyan az *Igaz Hit* című kötetben sem található hétfői beszéd (ettől még mondhatott a lelkész, s végül a kötetbe nem válogatta be), és vasárnap délutáni sem (mivel ez kátémagyarázó alkalom volt). Vagyis, feltevésünk szerint, az „*Ezen napon*” jelzés a szövegben inkább arra utal, hogy még aznap sikerült a prédikátort elérni, s őt meghallgatni az ügyben. Komáromi Csipkés pedig ez alapján, a korábbi resolutiója kapcsán akként nyilatkozott, hogy ott (s akkor eszerint ez a pénteki beszéde volt) nem prédikálta ki a diákokat, csak a loci communes alapján tartott témapredikációt, s „nem ellenezte a Diákokat a Praedikallastól”.

Ez a megjegyzés lehet semleges, amennyiben a kátémagyarázó alkalom helyzetét nem vitatja, csak – a beszéd alap gondolatát folytatva – elvárja a diákoktól a következő lépcsőfokot a tanulásban: mai értelemben véve a diploma megszerzéséhez köti a hivatali engedélyt a szolgálatra. Úgy tűnik azonban, hogy ezt a korábban mondott kátémagyarázatot célzatosnak értelmezték, s a diákok – a számukra vasárnap délután a Színben tartott kátémagyarázatról – valamit csúfolva (*insectae*) vagy felzúdulva (zsibongva), és nem kettes sorban – ahogy azt az 1657-es törvények előírták – jöttek el az alkalomról. A háttérrel ennél jobban nem ismerjük: nem tudjuk, volt-e olyan jósvádájú és önérzetes diák, aki ellen szólhatott Komáromi Csipkés beszéde (például mert nem az előírt magyarázatot mondta, hanem túlmélt azokon), de bizonyára volt olyan, aki szóvá tette vasárnap délután, hogy rá/rájuk vonatkozhat ez, és felzúdulást váltott ki a hallgatóságban a loci communes feltételezett applikatív értelmezése. Valami gond csak lehetett a Scholabeli öregdiákokkal, mert a tanács ez év őszén határozatot fogadott el, hogy ne kerülhessenek az öregdiákok automatikusan jó pozícióba sem az iskolában, sem később, ugyanis korábban szomorú gyakorlat volt, hogy „akárminémű erköltstelen, tudatlan – s egyéb excessussokban forgó volt az vetus legény [...] succedált az Tisztben”³⁵

³⁴ *Uo.*, 470.

³⁵ Városi jkv., 1663. szept. 13.

A főlelkész tanács előtti apológiájának (itt: resolutiojának) kétsoros tömörítését ismerjük, és a tanácsnak a megoldásra tett javaslatát: a lelkészek „maguk continuallyak az színben való Praedikallast”. Ezt azonban láthatólag Komáromi Csipkés önérzetesen elutasította: a Színnek van beosztott lelkésze, Vetési Sándor (1661–63 közt), a vasárnap délutáni alkalmat csak tartásuk a diákok, ő maga pedig kis szünetet tartva az igehirdetésben továbbmagyarázta a hitágazatokat. Azonban nem szabad elmennünk Komáromi Csipkés Györgynek az utóbbi, február 17-i beszédében található Cáfoló Haszonbéli, furcsa hangulatú mondata mellett. Az egyházi szolgálók hivatalával kapcsolatban cáfolja „A’ mieinket, kiknek akárhonnán jöjjön, akármi légyen, csak olcsoért, s’ lágyan szolgállyon, mind igaz Pastor, etc. Oh Úr Isten!”³⁶ Ez pedig már egyértelmű kipurkálás az igen olcsón szerződöttni kívánt harmadik lelkész, a Színben szolgáló Vetési Sándor alkalmazása ellen. Ha ugyanis egy felszentelt lelkész (ennek szól az egyházi vizsgálat során Vetési címének jelölése, az R. D.) megteheti, hogy ajánlás nélkül vándoroljon, és éppen a legnagyobb kálvinista város fogadja el lelkészének, akkor éppen egy diák is beszélhet önállóan, és nem az előírtaknak megfelelően. Komáromi Csipkés tehát beszédeit a káté és a kánonok alapján írta, de az előbbit manifeszt módon a diákság elbizakodottsága ellen mondta, viszont az utóbbi applikációjába még inkább beleérhető az akkor már látenszen jelenlévő Vetési-ügy. A diákok ezt is érthették alatta, vagy ezért, vagy a „saját papjuk” védelmében tettek felzúdulásnak minősíthető megnyilvánulásokat, melyeket a városi tanács rendezni óhajtott.

A Színbeli státus

Az 1657-es év közösségi tragédiák sorát hozta, és véletlenül Debrecen egyházi életében is ekkor következett be egy generációváltás. Tornai Pap István lelkész-esperes családi veszteségei miatt (felesége és lelkészöccse, Tornai Pap Gáspár is ekkor halt meg)³⁷ új embert, az iskolai életet új törvényekkel szabályozó Komáromi Csipkés Györgyöt állították kulcspozícióba: őt választották a városatyák az első papi tisztségbe, s az egykori mindenek, akkorra megtört Tornai Pap István másodpap lett. A finomhangolást jelzi, hogy az előbbi még maradt a Collegium tanára, hogy oldja a feszültséget, az utóbbit pedig megválasztották püspöknek, s ez helyrebillentette az egyensúlyt. Amikor II. Rákóczi György csapatai elkerülték a várost, hálaadó napot rendelt el Komáromi Csipkés és Nógrádi, a harmadpap. Ez ellen azonban részzsinatot hívott össze az öreg Tornai: az volt az utolsó csepp a pohárban.³⁸ Az öreg lelkész-esperes-püspököt az 1659-es papmarasztáskor nem

³⁶ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Igaz Hit*, i. m., 473.

³⁷ Tornai Pap Gáspárhoz lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Iroda sajtóosztálya, 1977,³ 651; Tornai Pap Istvánnéhoz lásd Városi jkv., 1657. márc. 15.

³⁸ BARTHA, i. m., 22; MAKKAI, *Debrecen mezőváros*, i. m., 556–558.

alkalmazták tovább, s helyette hívták a bátran politizáló Báthori G. Mihályt Husztról (aki szembe mert menni a II. Rákóczi újraválasztó 1658-as megyesi országgyűléssel), ő, a sorrendet tartva, Komáromi Csipkés mellé másodpapnak érkezett.

Gyors ütemben kellett tehát két pozíciót betölteni. Az 1661. március 16–17-én tartott debreceni közzsinaton lemondott Tornai Pap István helyére esperest, a három hét múlva debreceni lelkészi pozíciójából távozó Nógrádi helyére pedig harmadik lelkészt kellett találni. A sűrűn tartott egyházmegyei gyűlések jelzik, hogy nem átlagos ügymeneteket vittek a zsinatok. Zoványitól úgy tudjuk, hogy 1661 áprilisától állt be Vetési dolgozni, de ez inkább csak az egyháztörténészeknek a Nógrádi Mátyás eltávozásához való „árukapcsolásos” technikáját mutatja, egyházmegyei jegyzőkönyvi adat ezt nem erősíti meg.³⁹ Ugyanilyen logikai alapon feltehető, hogy azért szerepelt a zsinaton a Collegium lektora, Debreceni Szűcs János neve, mert az átmeneti időben ő is besegíthetett a harmadik lelkészi poszton (máskor ugyanis nem volt szokás a nem lelkészi kollégák nevét rögzíteni).

Lehetséges lenne március, április és május is. Előbbire adat Komáromi Csipkés papmarasztási eljárása, ahol a terminus előtt néhány nappal a jegyző rögzítette, hogy „Approximante termino D[omini] Georgi Comaromi, alterius concionatoris ad aequalitterum erit retinendus”.⁴⁰ Az írásbeli rögzítés hibájának vagy a lebecsülésnek tudható be, hogy nem C. D. áll a főlelkész neve mellett, vagy egyéb hosszabb cognomenek (S. S. T. D.) a doktorátusa miatt? Mindenesetre az *alterius* szó jelentheti a másikat és másokat, egyebeket is: mindkét márciusban szerződöttnek, azaz Komáromi Csipkésnek és Vetésinek is egyenlő mértékkel mérjenek, vagy úgy mérjenek a főlelkésznek, mint általában másoknak is szoktak.

Feltehető az áprilisi szerződés is, mivel két év múlva, 1663. április 16-án kérvényezi a marasztás feltételeinek újratárgyalását Vetési.⁴¹ S lehetséges a május, mivel 1662-ben május 15-én írták meg a szerződését a városnál.⁴² Jobb híján elképzelhető, hogy Debreceni Szűcs Jánosnak csak egy-két alkalommal kellett besegítenie, s Vetési 1661 áprilisától beállhatott dolgozni. De így vagy úgy, egyrésztől alkalmazása bizonyos fennakadást okozott, az időponttól függően még időbeli csúszást is; másrésztől Komáromi Csipkés méltatlankodott a fenti mérték miatt.

Az 1661-es év egyházmegyei döntései éppen Vetésiről nem szólnak, de a napirendi pontok jelentős hányada foglalkozott az üres lelképásztori helyekre való ordináció-

³⁹ ZOVÁNYI, A *Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m.*, 189. Lehetséges ugyanis, hogy nem azonnal töltötték be a tiszteket. Ez történt éppen Komáromi Csipkés esetében, akit 1657. márc. 11-én választottak meg debreceni lelkésznek, de az iskolai lázongás és az új törvények elkészítése miatt, azok június 5-i bejelentése után kezdhetett csak el a lelkészi munkáját, június 17-től. Lásd BAKÓCZI János, *A debreceni ev. református egyház lelképásztorai 1535–1894, 1894*, [kézirat] = *TtREL* II. 28. d), 2. k., 433. De ettől függetlenül a szerződése meghosszabbítása később is mindig a márciusi időpont alapján történt.

⁴⁰ Városi jkv., 1663. márc. 5.

⁴¹ Városi jkv., 1663. ápr. 16.

⁴² Városi jkv., 1662. máj. 15.

val és a *salarium* meghatározásával.⁴³ A városi jegyzőkönyv említi először (1662. május 11-én rögzítették), hogy marasztani kell Alexander Vetésit, „meg kell alkudni véle”; s május 15-én, 100 forint fizetéssel és 10 szekér fa járandósággal leszerződtek.⁴⁴ Meg kell jegyezni, hogy meglehetősen későn (a január 1-jei évkezdet, vagyis a városi tisztviselők alkalmazásának Debrecenben 1556 óta egyrészt elfogadott ideje, másrészt a céhek, kereskedők árszabályozásának ideje, a Szent György-nap; harmadrészt pedig a vélhető áprilisi terminus is egy hónapja elmúlt már), de nem maradt ránk egyéb adat, sem feljegyzés, sem közokirat, sem magánlevél. Csak sejthető, hogy nem mehetett minden rendben a lelkész alkalmazása körül, s a februári (a Komáromi Csipkés prédikációja kapcsán támadt) félreértés az egyházi szolgák alkalmazásáról mintha csupán ürügy lett volna Vetési alkalmazására, hiszen a tanács a Színbeli prédikációk rendjét kérte számon a főlelkésztől.

A Szín lelkészének ügyét vizsgálták az 1662. június 28–29-i debreceni részszínton: „R[everendus] D[ominus] A[lexander] Vetési Concionator, diebus festis & dominicis in Tugurio Debrecinens[e]⁴⁵ per modum querelae, a R[everendo] D[omino] Senior[e] p[ro]positus est”. Felrótták neki, hogy „contra Canones Eccl[esi]ae” dolgozott, s az esperes tudtán kívül és engedélye nélkül szegődött a státusra. Már a város véleményét is kikérték, s „Senatus [...] se excusavit”, de még tárgyalják ez ügyet.⁴⁶ Azaz a Színben Vetési Sándor a zsinat kánonai ellenében munkálkodott, a városi tanács pedig szabadkozott. Ezek szerint Vetési nem valami – egyházi mértékkel – szabályelleneset tett, hanem az egyházi kánonok ellenében dolgozott: az alkalmazás és a helyváltoztatás ugyanis a senior/esperes jóváhagyásához kötődik (*permissu concensus Senioris*): a lelkészek jogait és kötelességeit pedig a *Canones Ecclesiastici* 13–33. pontjai szabályozzák 1649 óta.⁴⁷ Ez nem dogmatikai, netán gyakorlati teológiai vétség, hanem egy, az alkalmazást érintő jogvita az egyházmegye és a város közt, minthogy ez utóbbi alkalmazta Vetésit, az egyházmegyei hatóság előzetes engedélye nélkül. Ezt erősíti meg a város két nappal későbbi (1662. június 30.) „Pro memoria” tett bejegyzése:⁴⁸ „Alexander Vetési Praedicator dolga ventiláltatik a partialisban Debreczenben. Hárommal criminallyak a’ jámbort.

1. A Canonok ellen impingal a’ képpen, hogy Esperest hire nélkül az Tanács kérésének engedett -s Praedikallasra szegődött.
2. Ecclesiajat mondgyák idejének előtte hagyta el, fel vevé egész fizetését.
3. Commendatoria [ajánlólevél] nélkül ment bé az Érmellyéki Societasba [egy-

⁴³ Például DEm. jkv., 1661. ápr. 6–7.; 1662. márc. 28–29.

⁴⁴ Városi jkv., 1662. máj. 5. és máj. 15.

⁴⁵ A Tugurium szó jelentése: kunyhó, viskó, szín, fészker.

⁴⁶ DEm. jkv., 1662. jún. 28.

⁴⁷ Kiss Á., *i. m.*, 7–15. cikkely.

⁴⁸ Városi jkv., 1662. jún. 30.

házmegye], annélkül jött ki is, -s hogy a' mi magának tetszett[,] csak azt követte Mi[c]skei Praedikátorságában.

[4.] Fotot is vetnek reá Negyedszer [értsd: és végül, sorrendben], hogy reverzálissa ellen-is impingált volna erőssen.

Ez a bűnlajstrom nem található meg a debreceni egyházmegye jegyzőkönyvében, hanem, érdekes módon, a városi jegyző örökítette meg. Azaz Vetési több ízben és több rendben követett el munkajogi (debreceni és az érmelléki esperes engedélye nélkül alkalmazták és vándorolt egyik helyről a másikra), morális (nem töltötte ki az idejét és a szegődött pénzzel megszökött), valamint teológiai vétségeket (a prédikátorságában, ami neki tetszett, azt követte: ez valamilyen dogmatikai, liturgiai, etikai szabadosságot sejtet). Az megállapítható, hogy a vádak számossága és azok első két pontja egy irányba húz. Az esperesi engedély és támogató levél híján vándorló papokról több rendelkezés is szólt a korban, és az esetek éppen az ilyen háborús időszakokban gyakoriak voltak. Ezt az egyházmegyei zsinatok feladata volt megvizsgálni, és számon kérni a jogosultságot. Ahogy az egyházi kánonok 8. cikkelye szabályozta: „Nemcsak a vándorokat és tébolygókat pedig, hanem az egyik megyéből a másikba átköltöző jövevényeket sem szabad addig semmiképpen hivatalra alkalmazni, míg tudományuk igaz voltáról és életük jámborságáról saját esperesüktől, a megye szokott pecsétével erősített bizonyítványt [értsd: commendatoria] nem mutatnak. Ugyanez a törvény érvényes az iskolatanítókról is”.⁴⁹ Debrecenben 1657 után a helyi lelkészek a várostól kérvényezték, hogy legyenek résen, és ne engedjék be maguk közé a vándorló, szökött etc. papokat, egymást járandóságaikban ne károsítsák meg (a lelkész mint nemes elvárta a várostól a terményquartát, az pedig cserébe tőle a munkát).⁵⁰ Az illető tractus/egyházmegye vezetője tehát a papmarasztás terén élhetett leginkább egyházfegyelmi jogával.

Ezek szerint ideiglenesen megintették, és írásbeli kötelezvény adására szólították fel, hogy amennyiben még egyszer hasonló ügyben elmarasztalják (mai szóval élve figyelmeztetik), levehetik róla a palástot. Ehhez pedig nyilvános bocsánatkérés tartozott, ami ellen Vetési erősen kikelt, és ez szálka lett a vezetőség szemében (*fótot vetnek rá*, azaz nem makulátlan előttük). A partialis synodus elnöke a debreceni esperes, (bihar) nagybajomi (Nagy Sárrét) lelkész, Nógrádi Mátyás volt, jegyzője pedig természetesen Komáromi Csipkés György. A Komáromi Csipkés-féle kipellengérező prédikációt követő debreceni gyűlésen sem a főlelkész beszéde, sem a Vetési ügye nem került szóba, legalábbis a jegyzőkönyv szerint.⁵¹ Tárgyalták ellenben Lévai Márton, (balmaz)újvárosi lelkész kérelmét a templomépítési segélye ügyében, s felterjesztették a városhoz,

⁴⁹ Kiss Á., *i. m.*, 4. cikkely. Ennek a kánonnak a patrónus vagy a gyülekezet felőli megszégésére hoz több példát a küüllői egyházmegye 17–18. századi történetéből: Kiss Réka, *Egyház és közösség a kora újkorban: A küüllői református egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*, Bp., Akadémiai, 2011, 155–164; különösen 160–161.

⁵⁰ Városi jkv., 1661. nov. 15.; 1663. nov. 2.

⁵¹ DEm. jkv., 1662. márc. 28–30.

sikerrel, mert a május elsejei szenátusi határozat értelmében az megkapta az igényelt fát (mégpedig 20 szál tölgyfát és 1 szekér nyárfát).⁵² Beszámolt az esperes a nagybajomi alsó iskola praepceptorainak fizetéséről és a stóllák rendjéről, melyet aztán (Berettyó)újfalú is bevett.⁵³ Az 1662. június 28–29-i gyűlésen kétségessé tették Vetési alkalmazását (hiszen ebben a kérdésben már a város nyilatkozatával is rendelkeztek), aki kimentette magát jóhiszeműleg. Vagyis ugyan 1661 óta, Tornai Pap István eltávozása után a harmadik prédikatori státusra meghívott Vetési a Színben prédikált, de egy év múlva már gond lehetett az alkalmazásával, és májusban ugyan a város elfogadta, de az egyházmegye komoly hiányosságokat talált, s nem hagyta, hogy túljárjanak az eszén.

Ügy tűnt, ez a jogi vita májusban a város győzelmével végződik, de aztán az egyházmegye előnyével folytatódott, s a következő időszakban a felfüggesztett lelkész hozzáállásán múltott. Az 1662-es év második felében látszólag elült a város és az egyházmegye közti jogvita, a jegyzőkönyvek ezt követően legalábbis hallgatnak erről. Az is lehetséges, hogy valami közbejött, ugyanis Bakóczi János adattára tud egy Debreceni Péter nevű egykori debreceni diákról, akit (időpont és időtartam közelebbről nincs megnevezve) Munkácsról szegődttetett a város 1662-ben.⁵⁴ Ebből az időszakból viszont tudjuk, hogy építkeznek a cívisvárosban: az 1661 áprilisában, majd májusában villámkárt szenvedett tornyot és a Templomot zsindelezik (ezután nevezték *Cserepes templomnak*), a Scholát is renoválják.⁵⁵ Báthori, a másodpap pedig eközben arról beszélt, hogy a külső épület látványossága helyett inkább a belső építésre kell helyezni a hangsúlyt: „nem a' kő fal teszi az embert szent[t]é[,] hanem az ember szenteli meg a' helyét[,] és az Istennek[-]is az el készült és töredelmes szivben vagyon gyönyörüsége”.⁵⁶ Ez év őszén – két év után újra – meg tudják tartani az egyházkerületi közgyűlést. A *Disputatio de Sanctorum perseverantia* nevű vitán Komáromi Csipkés elnökölt, az azt követő napon pedig egyházmegyei zsinatot is rendeztek, Nógrádi vezetésével.⁵⁷

A papmarasztás

A papmarasztás a kora újkor egyik, azóta letűnt szokása volt. A 16–18. században ugyanis nemcsak a városi és világi tisztségeket választották újra, hanem az egyházat is: sokáig élt a papmarasztás elve, azaz évente megadni az esélyt a gyülekezet vezetői, fenntartói, egy város vagy faluközösség tanácsa, egy nemesi patrónus (földesúr, feje-

⁵² Városi jkv., 1663. máj. 1.

⁵³ DEm. jkv., 1662. máj. 2.

⁵⁴ BAKÓCZI, *A debreceni ev. református, i. m.*, 443.

⁵⁵ Városi jkv., 1662. szept. 30.

⁵⁶ BÁTTHORI G. Mihály, *Hangos trombita az az Ollyan Predikációk, melyekben Erdély és Magyar Ország romlásának és pusztulásának okait... ki jelentet... a' Debreceni Ecclesia Tanitoja*, Debrecen, Karancsi, 1664 (RMNy 3141), 157–158.

⁵⁷ TtEk. jkv., 1662. nov. 22.; DEm. jkv., 1662. nov. 23.

delem) számára, hogy ha nem volt kellőképp megelégedve a lelkészével, újat válasszon, vagy új feltételekkel tartsa meg a következő évi papmarasztási időszakig. Egyik oldalról a beláthatóan átmeneti időre választott tisztség, melyért az illető anyagi és szellemi felelősséggel tartozik, tekintélyt és felelősséget ruház annak birtokosára. A másik oldalról viszont a megfelelési kényszer a közösség elvárásainak és normáinak évről-évre több ízben belső és külső feszültséget okozott. A jó „tiszt-viselő” elvárásainak magas a mércéje. Nem elég a tudás, a lelki ajándék, s a fényes vallástétel, és kevés ehhez a bűnnel való nyilvános, látható tusakodás, a buzgó könyörgő imádkozás, s nem tesz keresztyénné az egyháztagság, de még a vállalt mártírság sem, ha nincs a szolgálatnak lelke, valamint accomodatio/alkalmazkodás a helyi normákhoz.

Sajnos sem a korábbi évekből (1657–1663), sem az itt vizsgált 1662. évből nem maradt ránk tételes kimutatás egyetlen lelkész, tanár vagy kántor esetében sem. Az 1653–55-ös évből hiányzik a városi jegyzőkönyv, a 14. számú kötetben (1656–57) nincs adat erre, a 15. kötetnek (1658–1664) azonban mintegy a harmada hiányzik, ugyanis éppen ez az egyik kötet, amelyiket az 1705-ben a városra törő kurucok, majd németek szét-szabdaltak.⁵⁸ Az 1658. február 16. és 1661. szeptember 24. közti jegyzőkönyvből csupán néhány rongyolt féllap maradt; az 1662-es évnél éppen az eleje nincs meg, a főbíró, a szenátorok és a „szakterületi felelősök” jegyzékei hiányoznak. Az 1663-as teljes évből maradtak ránk a vitatott pap és kántormarasztási adatok (a tanároké megint nem), s csak a 17. kötet (1667–70) elejére van bekötve egy lap az ebben az évben szolgáló lelkészek és tanárok terminusairól (a kántoré viszont hiányzik). Innen tudjuk Komáromi Csipkés (márc. 18.), Báthori Mihály (jún. 28.), Krizbai György (jún. 26.), és – valamivel később – Szántai Mihály (márc. 20.) lelkészek, illetve Martonfalvi (okt. 8.), valamint – szintén tárgyalt időszakunkon túl – Diószegi K. István (júl. 10.), Laskói Lőrinc (jún. 23.) és Szilágyi Tönkö Márton (szept. 21.) tanárok fordulót.

A fennmaradt adatok tükrében azt nem tudjuk, hogy ténylegesen mennyi pénzt, terményt és egyéb juttatást kaptak ezek a városi fenntartású egyháziak, csak a vitatott tételek némelyike alapján tehetünk fel kérdéseket. A stallum esetében tudjuk azt, hogy több részből állt: illetményföld (föld és kaszáló), pénzbeli összeg (önkormányzat vagy a patrónus részéről havi költség, illetve egyházi adó), terményjárulék (gabona, bor, vászon, állat, tűzifa etc.) és egyéb juttatás (szállítási, robotoltatási jogok, illetve sákramentumos stóla).⁵⁹ Erdélyben, Apafi fejedelem radnóti birtokán a pereginációból hazatért ifjú lelkész, Pataki István 1675-ben 100 forintot, a szekeres-ökrös emberek tizedét (1–1 szekér fát) etc. kapta alkalmazásakor, nem számolva az eseti juttatásokat, melyek taksáját is közölte a naplójában (a szentségek kiszolgáltatásáért társadalmi rétegenként más-más stóával/fizetéssel tartoztak).⁶⁰ A papoknak viszont a község vagy patrónus volt a

⁵⁸ BALOGH István, *Debrecen népének futása 1705 őszén*, Debreceni Képes Kalendárium, 1935, 99–101.

⁵⁹ KISS R., *i. m.*, 165.

⁶⁰ *Pataki István ref. pap naplója 1672–1705-ig* [válogatás], közli TÖRÖK István, Történelmi Tár, 1887, 151–152.

fenntartója, s az általa adományozott pénzből, terményjáradékokból és stólából élt. Az olyan háborús időszakokban, mint az 1657–64 közti partiumi időszak, ezen kiutalt járandóságok száma óriási mértékben lecsökkent. Ebből az időből majd az összes egyházmegyei gyűlés témái közt mindig az első helyen szerepel az üresedésben (vacuo) lévő gyülekezetek helyzete,⁶¹ és a kérhető/adható általános egyházi salariumok ügye.⁶² Az előbbit kezelték gyors ordinációval: a török elől menekülő papot csak megintették, s az esperes felszólította, hogy mihamarább álljon munkába. Némethi István szoboszlói pap a nyilatkozata szerint olyan félelemben élt, hogy rettegett visszamenni státusába, s Nógrádi Mátyás esperes külön lelki beszélgetéseket folytatott vele, s diszponálta a talpra állásra.⁶³ A salariumok miatt pedig gyakran tanácskoztak, hogy mi kérhető s adható, és adatokat jegyeztek fel a helyrerázódott gyülekezetek fenntartói adományairól. Míg Debrecenben – ahogy az erdélyi fejedelmi patrónusi példa is mutatja – a 100 forint volt a juss (s ezt is kevesellték a debreceni papok intézményesen),⁶⁴ kisebb városokban kevesebb jövedelemmel kellett beérni: (Berettyó)újfalu 75, Derecske 50 forintot tudott kigazdálkodni, a falvakról nem is beszélve.⁶⁵

A papmarasztási alkufolyamatot végigkísérhetjük Komáromi Csipkés György 1663 télutóján, kora tavaszán tett lépéseiből, ugyanis *Igaz Hit* című kötetében jelölte a resolválásainak időbeli megoszlását, s mivel a kötet tematikus beszédek tartalmaz időrendben tagolva, ez jelzi a lelkész tematikus prédikációinak a gyakoriságát is. 1663. február 4-én *A Keresztésgről* szóló témakör 3. beszédét mondta el (193. prédikáció), másnap elkészítette a Böszörményi Mihály felesége fölött egy éve elmondott halotti beszédének az ajánlását, s szignálta, de – mint az a nyomtatásból is meglátszik – csak ez év augusztus 15-én ért a végére.⁶⁶ Rá egy napra, február 6-án írta meg a testamentumát, s csak tíz nappal ezután, február 16-án következett a 4. rész (194. beszéd). Három nappal később a városi jegyzőkönyv szerint „miser et agonus factus, supplicat pro subsidio” a városhoz, s meg is kapta a terményjáradékot. Erre az adatra vonatkozik a városi jegyzőkönyvekhez, feltehetően a 18. század végén, 19. század elején készített regesta megjegyzése, mely jelen tanulmány címében is olvasható: „Komáromy György [sic!], megtébolyodott Notarius, könyöradományban részesült”.⁶⁷ Egy héttel később, tíz nappal a megelőző beszédéhez képest, február 26-án az 5. beszédet (195. prédikáció), s csak újabb egy hét elteltével március 2-án mondta el a záró 6. részt (196. beszéd). Március 5-én pedig a városi jegyző írásba foglalta a főlelkész papmarasztásának bérezési szabályát. Amikor legutóbbi egyházi beszédét követően bő egy héttel, március 10-én a város közölte alkal-

⁶¹ Például DEm. jkv., 1661. nov. 2–3.; 1662. márc. 28–30.

⁶² Például DEm. jkv., 1661. ápr. 6–7.; 1661. nov. 2–3.

⁶³ DEm. jkv., 1663. ápr. 4.

⁶⁴ DEm. jkv., 1661. ápr. 6.

⁶⁵ DEm. jkv., 1664. márc. 26.

⁶⁶ RMNy 3026.

⁶⁷ *Debreczen sz. kir. város közlevéltárában lévő legújabb iratainak betűrendes tárgymutatója 1440-től 1750-ig*, HBmL, IV. A. 1021/e, 3. k., 435.

mazásának feltételeit, a főlelkész igen felháborodott. Az értelmezési irányokat kitágítja a debreceni lelképásztornak a papmarasztáskor tett önreflexív megjegyzése, ezért idézem: „1663 Sabbatho 10 Martii – Comáromi György Ura[m] meg marad, fizetését keveselli, difficultallya, kiváltképpen a' fa dolgát. A mint maga ő k[e]g[ye][m]e mondgia, nem ugy Praedikáll, mint az töb Papok etc etc. O coecam et fatuam ambitionum!”⁶⁸

Debrecen város magisztrátusának jegyzője, Kállói Fényes István láthatólag nem volt elragadtatva a lelkész kijelentésétől, és gőgnek, felesleges önreprezentációnak tartotta. Az erre a filológiai apróságra felfigyelő kutatók pedig vagy a lelkész nagy tudásának jeleként (értsd: különlegesen prédikált), vagy az ebből fakadó lehetséges pökhendiségnek tulajdonították a megjegyzést (értsd: öntudatosan vitázott), de magát a kontextust egyikük sem vizsgálta.⁶⁹ Az biztos, hogy Komáromi Csipkéstől ilyen erőteljes, öntudatos szöveget nem ismerünk, és ez kiemeli a megszólalást az egész életműből. A „nem ugy Praedikáll, mint az töb Papok” vonatkozhat arra, hogy jóllehet lelki gyötrelmek közt élt ez idő tájt, munkáját csak sok kihagyással, kéthetente egyszer-egyszer végezte, de még így is jobban beszélt, mint „az töb Papok”, értsd nem mint sokan együtt véve (mint több pap együtt), hanem mint azok a többiek (mint a többi, akármilyen, de prédikációt tartó lelkészek). Ezért érdemes megvizsgálni a papmarasztás debreceni rendjét, ezen belül is a fa stallumát, majd a prédikációs kiszólás kapcsán a főlelkésznek a szolgatársakhoz való viszonyát, s végül az 1663-as év mikrovilágát Komáromi Csipkés nézőpontjából.

Hangsúlyoznunk kell ugyanis, hogy a városi tanácsnak nem egyedül a főjegyző úrral volt bajos megegyeznie, bár az 1663-as alkalmazási feltételek több egyházinak sem lehettek éppen ínyükre. Egy összehasonlításra méltó adat: 1657-ben a debreceni tanács a collegiumi praceptorok/diáktanítók összfizetését 100 forintban rögzítette, s ezt osztotta négy részre, súlyozva.⁷⁰ 1662. május 15-én Vetési Sándor lelképásztort „100 forint és 10 szekér fa csak” kifejezéssel szerződtették le, s a jegyzőkönyvben a módosító jelzi a járandóság csekély mértékét,⁷¹ amint várhatóan azt a lelkész már a következő évi marasztásnál jelezte, hogy a „tavalyi alkovas szerént nem szolgálhat”, mert „nem eri csak aszताल[-]is”, azaz nem tud abból megélni.⁷² Komáromi Csipkés György esetében csak az áll a már idézett 1663-as jegyzőkönyvben, hogy „meg marad, fizetését keveselli, difficultallya, kiváltképpen a' fa dolgát”. Sejthető, hogy az erre a státusra kezdőként szerződtetett Vetési Sándornak járó „100 forint és 10 szekér fa csak” típusú ajánlatra a főlelképásztor neheztelt. 1663 tavaszán ugyanis a jegyzőnek

⁶⁸ Városi jkv., 1663. márc. 10.

⁶⁹ SZÉLL, *i. m.*, 120. Ezt a jegyzőkönyvekből kivonatolt összeállítást idézi mindenki. Lásd MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György, az igehirdető*, Theologiai Szemle, 1978, 370, 374; BAKÓCZI, *A debreceni református, i. m.*, 433–434; MAKKAI, *Debrecen mezőváros, i. m.*, 559; CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, *i. m.*, 50.

⁷⁰ Városi jkv., 1657. okt. 5.

⁷¹ Városi jkv., 1662. máj. 15.

⁷² Városi jkv., 1663. ápr. 16.

tollba mondták, hogy egyenlő mértékkel kell mérni mindkét papnak: „Approximante termino D[omini] Georgi Comaromi, alterius concionatoris ad aequalitterum erit retinendus”.⁷³ Azaz ami a kezdőnek sem volt elég, hogy lett volna az a régóta szolgáló lelkészi jegyzőnek. És bizony ezzel szemben éles kontúrt mutat a tanárkollégák alkalmazásáról szóló tömör jegyzet ugyanebből az évből. „Clarissimor[um] D[omi]noru[m] Rector[um] terminus ad est. Conclusum: Vocatio adhibenda est”.⁷⁴ Azaz a szakirodalomban elterjedt közvélekedés szerint 1664-től, valójában már 1663-tól Martonfalvi és Debreceni Szűcs János esetében nem támasztott a város különösebb nehézséget, hiszen meg akarta tartani tanárait. Ezzel összhangban Martonfalvit 1664-től a Collegium coetusa is örökös professzorának választotta.

A másodlelkész, Báthori G. Mihály (1659-től haláláig, 1669-ig dolgozott Debrecenben) neve mellett ugyanazon évben ez áll: „Báthori Ura[m] meg marad. 100 veka buzára, az algabona[-]is [értsd: rozs, árpa] tíz vékával száll, 25 szeker fa. Az fat keveselli. Conclusum: akar az 25 szeker fa mellé álljo[n], -s akar az Penz mellé”.⁷⁵ Pénzt nem rögzített ez a leírás sem, feltehetően min. 100 forintról lehetett szó (amit, mint átlagos, itt bevett összeget, nem volt szüksége külön jegyzőkönyvezni). 1663 januárjában tárgyaltak a városatyák a kántor ügyében, s vitát kavart, hogy marad-e a régi, vagy jöjjön egy új, de akkor is a régi feltételekkel.⁷⁶ S amikor végre megegyeztek Párnás Miklóssal, ezt feljegyezte a városi és az egyházmegyei jegyzőkönyv is, hiszen egyházi személy, de városi alkalmazott lett, s ezért mindkét helyen le kellett vizitálnia. A város jegyzőkönyvbe vette a tényt és a fizetési módot,⁷⁷ az egyházmegyei jegyzőkönyv pedig a következő év januárjában tartott debreceni zsinaton rögzítette ezt a szerződést, annak kora újkori szertartásrendjében, kézfogással és hitlevél kiállításával pecsételve meg a külső elhívást.⁷⁸ Majd évek múltával ezt olvassuk egy újabb marasztási ceremóniáról a városi jegyzőkönyvben: „Kantor Uramot marasztotta az Tisz[teletes] Tanacz, de nem igerte szolgálattját, ha elegendő fat nem adnak neki. Deliber[at]um. Elegedgyék fizetesevel”.⁷⁹ A tanácsi határozat lesújtó: ha az egyik tiszteletes úr 1662-ben, a másik egy év múlva, vagy a kántor úr 1668-ban keveselli a fára tett ajánlatot, akkor csak szolgáljon tovább csendben. Báthorinak felkínálták, válasszon (vagy a pénz vagy a fa), de mindkettőt nem kapja; Komáromi már csak dühöngött, s a kántor úr se tehetett egyebet, mint elcsendesedett. A viták végére pontot tett a tanács e rigozusz határozataival.

⁷³ Városi jkv., 1663. márc. 5.

⁷⁴ Városi jkv., 1663. okt. 6.

⁷⁵ Városi jkv., 1662. jún. 17.

⁷⁶ Városi jkv., 1663. jan. 27. „An retinendus cantor novus ad Conventionem vetere? Difficultantes viri ad 20. Interim voto omnium, meg kell adni előbbi fizetésit concludit[ur]”, lásd Városi jkv., 1663. febr. 1.

⁷⁷ Uo. Jellemző módon a fizetést két részletben, Szent Iván napjáig és Kiskarácsonyig kellett rendezni.

⁷⁸ „Humanissimi D. Nicolaus Parnas Cantor Debrecinens[is] dexter[am] sua[m] in signum unionis & obedientiae a R. D. Senior[o] postulatam, exhibuit a coetus supplice libello”, lásd DEM. jkv., 1664. jan. 9–10.

⁷⁹ Városi jkv., 1668. jan. 7.

Érdemes egybevetni a városi alkalmazás egyik hiányolt feltételét, a faportiót a hasonló ügyekkel. Tanácsi határozatok szólnak a korban a város kétirányú építkezési támogatásairól: a török által lerombolt, felégetett mezővárosok templomainak renoválására adakoznak ([Balmaz]újváros részére adományoz Debrecen városa 20 szál tölgyfát és 1 szekér nyárfát), és ugyanakkor a török is kötelezi őket szállításra (a török ostromot követően a váradi palánk építésére 1661-ben 1000 szál fát igényel a basa, s magyarok építik neki a védművet).⁸⁰ Ha egy város kap egyedi alkalommal 1 szekér tűzifát, akkor a város lelkésze, aki ezzel ugyan nem kereskedhet, elvben meg lehetne elégedve az egész évre járó 10 szekér fával, azaz havi 1 szekérnyi fával (egy lovas kocsi kb. 50 mázsányi fér), melyet a házához vitettek a fancsikai erdőből.

A debreceni szolgatársak

Ha Komáromi Csipkés idézett mondatának denotátumát vizsgáljuk meg, akkor a „nem úgy Praedikáll” sokat sejtető szerkezet. Utalhat egyrészt Komáromi Csipkés György lelkipásztori egyéni stílusára: az egyház- és mentalitástörténeti fogalmak szerint kálvinista ortodox vagy mérsékelt puritán megszólalására; vagy a lelkészi mentalitására.⁸¹ Másrészt az irodalmi termékenységére: gyakori megjelenésű kiadványaira, emellett pedig a hozzá folyamatosan érkező magánkiadványok igényeire.⁸² Netán a módszerére utal: exegézisei hitágazatos beszédek tömörített, rövid kivonatai, elfogultságmentes magyarázatok, latin és magyar nyelvű kompendiumok a magánkegyesség alkalmaira cselédes gazdáknak éppúgy, mint tudós jegyzetek lelkipásztoroknak, árvagyülekezeteknek. Vagy a saját tudósi elhivatottságra utal: a felhalmozott tudására, az összegyűjtött magyar s külföldi anyagokra? Mivel azonban Komáromi kiadványai tömörségük és absztrakt voltuk miatt exemplum-, homiletika- és liturgiátörténeti szempontból nehezen értelmezhetőek, ezek a kérdések 350 év távolában megfejtethetetlennek tűnnek. Nem tudjuk, hogy Komáromi Csipkés a szószéken vagy az Úrasztalánál valójában hogyan prédikált, hogyan ágendázott, vagy miként vezette a gyüleke-

⁸⁰ A váradi palánkhoz (Városi jkv., 1661. dec. 10.), Újváros templomához (uo., 1662. máj. 1.), Derecske templomához (uo., 1663. febr. 10.).

⁸¹ A lelkészi (lelkigondozó, inkvizitor, sztár vagy remete típusú) mentalitásokra esetleg alkalmazható kortárs mentálhigiénés és pásztorálpszichológiai fogalmakról lásd CSORBA, „*A sovány lelket meg-szépíteni*”, *i. m.*, 75–80.

⁸² Az 1662-es magyar nyelvű halotti beszédének előszavában írja (KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Békeséges türés ösztöne*, [halotti beszéd Bör Kata, Böszörményi Mihályné fölött], Debrecen, Karancsi, 1662 [RMNy 3026], A2v), hogy ezt nem akarta magyarul megjelentetni, mert más a publikációs módszere: ugyanis „mind ezt, mind a többi százig szokásom szerint csak igen rövideden... a 2. Centuriában... akarám ki bocsátani”. Vagyis a *Concionum Sacrarorum Secundum*ban, a halotti beszédek tartalmazó gyűjteményes kötetében (Szeben, Szenci Kertész Ábrahám, 1665; RMNy 3252) tervezte kiadni latinul, a név megadása nélkül, hogy mindenki általánosan használhassa a szöveget, de a „Deák Uram” erősen motiválta, s így mégis megjelent magyarul az illető költségen.

zetet, hogyan ítélte, s főként, hogy erre ő hogyan tekintett, s milyen megítélés alá esett ez a stílus a korban. Ezért a rendelkezésünkre álló adatok alapján előbb körüjárunk néhány lehetséges nézőpontot a dolgozat elején idézett három mondat elfogultságainak megközelítéséhez.

Komáromi Csipkés 1662-es kátémagyarázata még értelmezhető volt az önállóskodó öregdiákok és a vándorló prédikátorok ellen, de az 1663-as papmarasztásáról fennmaradt felháborodása akár a szolgatársai ellen is szólhatott, már nem csupán a külső elhívás rendje nélkül szolgálók ellen. Amikor 1660 májusában a Szejdi-sarcra a városi vezetés felajánlotta pénzét, köztük voltak a „tiszteletes debreceni prédikátorok” is, az elsőpap Komáromi Csipkés, a másodpap Báthori Mihály, a helyenküli püspök-esperes Tornai Pap István, és a harmadpap Nógrádi Mátyás.⁸³ Az állandó katonai veszélyt és hadisarcot, tetézve a beszállásolásokkal (Rákóczi hajdúi, váradai csauszok, székelyhídi németek, illetve a tatárok), sok költséget emésztett fel, amit elsőként a „virilisek” fizettek, aztán ezt, amint lehetett, adó formájában kivetették a lakosságra, de ez sem ment mindig. 1662–63-ban, amikor a főlelkész fenti bérigénye megnőtt, a teherviselő debreceni papok közt dolgozott itt Komáromi Csipkés és Báthori Mihály, a harmadik állásban Vetési, illetve Debreceni Péter függőben, majd a vita lecsengése után Krizsbai Farkas György. Számba jöhet még a Collegium két tanára, Martonfalvi Tóth György és Debreceni Szűcs János, akik nemcsak pedagógiai és tudományos tevékenységet folytattak, hanem esetenként szintén prédikáltak meghívás alapján.

Ahogy ez lenni szokott, a „Praedikallo szék”-beli sorrend vitákat gerjesztett visszatérő módon, s tud erről a szakirodalom is. Ez a rend hasonlóan működött ez idő tájt Kolozsváron is, az elvi rangsor és az éppen aktuális beosztás, sőt a lelkészek közti szolgálati rend is hasonló bonyodalmakat és ellenségeskedéseket tudott kiváltani rossz konstelláció esetén. Sipos Gábor tanulmánya Szőnyi Nagy István kálváriáját elemezve mutatta be a 17. század végi Kolozsvár kálvinista egyházi életét, ahol egy generációváltás szemléletbeli merevedést hozott, s az új lelkészek magukat pozícionálták a fontos helyekre, és kivetették maguk közül az idősebb és kegyes puritán társukat. Ott a gyülekezet kérelmet írt, hogy adják vissza a megrágalmazott papot nekik, és inkább tegyék állandóvá a helyét a Kül-Magyar utcai, hóstáti gyülekezetben, ne járjanak oda ki vegyesen a lelkészek. Ez persze csak olaj volt a tűzre, hiszen így állandósíthatták volna a megrágalmazott, szemükben szálfát papot.⁸⁴

Debrecenből beadványt nem ismerünk, tehát nem ítélnénk a történetünk másik lehetséges nézőpontjáról, a közösség és a lelkészek viszonyáról. Az azonban lehetséges, hogy a Komáromi Csipkés-féle papmarasztási elszólás is csak a jéghegy csúcsa, és sokkal jelentősebb háttérrel sejtet. Az ő személyiségét jelzi a végrendelete, mely egy tudatos, családját, vallását, városát szerető, tevékeny ember arcúlatát mutatja fel, aki nemcsak

⁸³ BARTHA, *i. m.*, 31–32.

⁸⁴ SIPOS Gábor, *Reformatata Transylvania: Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, EME, 2012, 109–126.

szellemi örökséget hagyott családjára, hanem a felesége szülője és az együtt való munkálkodásuk révén komoly, gyarapított vagyont: „mert Isten övele együtt aldott meg”.⁸⁵ A debreceni főbírósgát is viselt Fekete István családjába házasodott be, annak lelkészgyerekek unokáját vette el. Melius egykori házában, az ún. parókiális házban lakott, a Hatvan utca és a Piac utca sarkán (a mai Püspöki palota helyén). Lányát Dobozi II. Istvánhoz adta, fia, a későbbi főbíró pedig Köleséri Sárát vette el. Házát, ingó és ingatlan vagyonát a családjára hagyta, könyveit a debreceni és sárospataki iskolára, és elkülönített fix összegeket a templom, az iskola és az ispotály, illetve a prédikátorok és mesterek részére. A tudósi öntudat egyértelmű, s ömellelte ekkor szintén jelentős személyek prédikáltak Debrecenben. Ebből a nézőpontból vonatkozhatna ez az idézett megjegyzés a szolgatársakra is, ezért röviden sorba szedjük őket.

A másodpap Báthori G. Mihály más karakter volt, mint Komáromi Csipkés. Egykori debreceni diák, az 1648-as diáklázadás idején volt tógátus (1648. október 6-án subscribált), Rhédei Ferenc alumnusa, ezért külföldi peregrinációját követően udvari lelkésze Szent Jóban, majd Huszton. A politizáló lelkész típusát láthatjuk benne, aki „hangos trombita”-ként, kérlelhetetlenül keményen beszélt. Ő tartott beszédet 1658-ban, a II. Rákóczi György visszatérésének örvendő, s őt fejedelmi székébe visszahelyező medgyesi országgyűlés előtt, ahol Debrecen város követei is jelen voltak. A prédikációt a Jer 15,1–4 textusa alapján mondta, s abban dörgedelmes beszéddel intette az ünneplő gyülekezetet: „mint ez éjjel bátran trombitálván és sipoltatván reszegeskedtetek”, és bűnkatalógust zúdított azok fejére, „Rettennyen meg hát a’ bűnben el merült nép és ember” felszólítással.⁸⁶ Mint a máramarosi egyházmegye esperesét hívták meg másodpapnak Debrecenbe; ide is házasodott, Varga Annát vette el, egy fia, s egy lánya született tőle.⁸⁷ Amikor pedig 1660 májusában Szejdi Ahmed budai beglerbég parancsára a debreceni városháza előtt kínozták a város vezetőit, Báthori arról szólt, hogy „az Isten rövid üdön Templomunk ajtaját be zárja, sirni fognak a’ mi uczaink, s’ utaink”.⁸⁸ *Hangos trombita* című kötetébe bevalogatta ezt a szövegét és a Barcsai Ákos elleni 1661-es beszédét is: nemcsak a már a török által nem támogatott II. Rákóczi Györgynek, de a török által behozott új fejedelemnek, Barcsainak sem jósolt hosszú véget. A városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1661–62-ben pereskedett az apósával, később, 1663 májusában Komáromi Csipkessel került vitába, majd 1665-ben az egyházmegye előtt Párnás Miklós kántorral perelt.⁸⁹ Debrecenben haláláig szolgált.⁹⁰

Vetési Sándor, debreceni (1639), majd pataki diák (1646), előbbi helyen Nógrádinak, utóbbi helyen Komáromi Csipkésnek az évfolyamtársa.⁹¹ Külföldi peregrinációja

⁸⁵ Komáromi Csipkés György végrendelete, i. m., 278–282.

⁸⁶ BÁTHORI, i. m., 39, 42.

⁸⁷ ZOVÁNYI, Magyar protestáns egyháztörténeti, i. m., 57; Városi jkv., 1661. okt. 29.; 1662. ápr. 29.

⁸⁸ Uo., 143.

⁸⁹ Városi jkv., 1661. okt. 29.; 1662. ápr. 29.; 1663. máj. 7.; DEm. jkv., 1665. márc. 25–26.

⁹⁰ Városi jkv., 1669. ápr. 13.

⁹¹ Debrecenben subscribált 1639. aug. 19-én (BAKÓCZI, A debreceni ev. református, i. m., 441), majd Pa-

előtt a neves gönci iskolában rektor, majd németalföldi tanulmányokat követően (Franeker, Utrecht) előbb Szinyérváralján (ahol Medgyesi Pál is misszionált) lelkészkedik 1651–1655 között, majd Micskéről kerül Debrecenbe.⁹² Debreceni Péter pedig debreceni diákként Báthori G. Mihálynak volt évfolyamtársa (1648), s Komáromi Csipkés-sel együtt ordinálták 1657. március 11-én, előbbit Debrecenbe, őt Bagamérba. Munkácsi lelkészségéből (1658–1662) hívták meg, s szolgálhatott rövid ideig itt,⁹³ s egy év múlva, amikor Vetésivel ismét gond támadt, akkor a másik munkácsi lelkészt, Krizsbai Farkas Györgyöt hívták meg 1663. június 26-án a harmadik papi állásra.⁹⁴ Voltak még önjelölt prédikátorok, akiket le kellett állítani esperesi szóval. Az 1661. március 16-i debreceni partiális, amelyen Tornai Pap István utoljára vezette a gyűlést, több ilyen esetet tárgyalt, Bakonszegre, Gáborjánba, sőt Debrecenbe is érkeztek vándorló lelkészek meghívás nélkül.⁹⁵ Az utóbbi esetben a debreceni lelkészek protestáltak a zsinat előtt „contra R. D. Stephani Csanalosi quod Conciones habeat in Debrece[n] et sacramenta administrat”.⁹⁶ Csanalosi ügyét rendezték, a Herpályból Bakonszegre ment öntörvényű pap is nyilvánosan bocsánatot kért a következő zsinaton.⁹⁷

Amikor a Komáromi Csipkés papmarasztáskori elégedetlensége és Vetési-ügyének felülvizsgálata zajlik, lépnek előtérbe a Collegium tanárai, a korszak híres tanáregyéniségei, akik a három lelkész mellett még prédikálhattak: Martonfalvi Tóth György (1660-tól) és Debreceni Szűcs János (1659-től): az ő életpályájuk a szakirodalomban jól ismert. Könyveket író, tudós tanárok, akik épp ebben az időben még javában publikálnak, nem valószínű, hogy nekik szólt volna a főlelkész kifakadása. Két önálló disputációt is megjelentetett ekkor a nyomda, melyek vizsgatémáit Martonfalvi írta ki, s 1662 áprilisában és júniusában védtek meg a diákjai,⁹⁸ Debreceni Szűcs Jánosnak, a másik tanárnak pedig logikatankönyve látott ekkoriban napvilágot.⁹⁹

Martonfalvi maga húsvét hétfőn prédikált (1663. március 26.), s ez az egyetlen, ránk maradt magyar nyelvű beszéde, a *Keresztényi inneplés* címmel az igaz templomba járásról és a megszentelődésről: két kiadásban is ránk maradt.¹⁰⁰ Ennek első része rövi-

---

takon Alexander N. Vetési néven (HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 76).

⁹² 1648. szept. 18-án Franekerben Alexander N. Vetisínus néven, 1649-ben Utrechtben Vetesi F. Alexander néven. Lásd BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, 271. sz., 1286. sz.

⁹³ Debrecenben subscribált 1648. okt. 6-án (BAKÓCZI, *A debreceni ev. református, i. m.*, 443); TtEk. jkv., 1657. márc. 11.

⁹⁴ BAKÓCZI, *A debreceni ev. református, i. m.*, 444; Városi jkv., 1663. jún. 26.

⁹⁵ DEm. jkv., 1661. márc. 16.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ DEm. jkv., 1661. ápr. 6.

⁹⁸ Debreceni K. András (RMNy 3023) és Tolnai Szabó Mihály (RMNy 3027) diákok munkáiról van szó.

⁹⁹ RMNy 3075A.

¹⁰⁰ MARTONFALVI Tóth György, *Keresztényi Inneplés, avagy Lelki Szent Mesterség*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNy 3077); Uő, *Keresztényi Inneplés*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700² (RMK I, 1001).

den dogmatikai tanítást nyújt, majd a rossz példákat katalogizálja (hogyan ne viselkedjünk vasárnap, a templomba menetkor, az ige hallgatása közben, s azután). A második egysége pedig az igaz ünneplés módjairól szól, s gyakorlati tanácsokat nyújt hasonló rendben. A ráhatás pozitív, serkentő példáit tartalmazó, a prédikáció befejező részét jelentő, ún. *Hasznok* intés nevű része teljesen a Medgyesi fordította *Praxis pietatis* „igaz ünnepszentelésről” szóló 17. fejezetére megy vissza, s azt tömörítve adja vissza, s ennek a kegyességi módszernek a követhető, sőt az egyházi vezetőréteg részéről is követendőnek minősített szerepét húzza alá. A szöveg a közösségi kegyesség megújításának egyik szép kísérlete maradt, minthogy az 1663-as ajánlás szerint a prédikátornál is fennállt valami gyengeség. A két várostatyának mint mecénásnak ajánlott szöveg előtt arra hivatkozik a tanár, hogy „a’ szolláson való erőtlenségem miatt, az elmúlt alkalmatossággal való predikációnnal nem sokaknak használhaték”.¹⁰¹ Két lehetséges értelmezés állhat itt elő. Vagy ekkor maga is betegeskedett, ahogy ez év elején Komáromi Csipkés, de betegen is elvállalta kollégája helyett a szolgálatot; így érthető a tanács pozitív hozzáállása az alkalmazásakor. Vagy egy igen abszurd helyzet: Martonfalvi a korának retorikai tankönyveit írta, de nem volt jó rétor, a pronuntiatio terén szükséges képességeinek hiánya miatt. Ezt erősíti az a megoldás, amit diákja és veje, Debreceni Ember Pál alkalmazott a szöveg második kiadásakor: a címnegyedet, benne az ominózus ajánló résszel, elhagyta.

Debreceni Szűcs János pünkösdi hétfőn (1663. május 14.) elmondott puritán traktátusa szintén megjelent az elmondást követően, *Idvessegnek Vta* címmel, melynek egy részét ő is egy korábbi magyar puritán alkotó, Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című műve alapján szerkesztette.¹⁰² *Aczél tükör* (Debrecen, 1666) című cura pastoralis prédikációját az egyházmegyei gyűlés támogatásával adta ki, de emellett igen hosszan sorolja fel egyéb mecénásait, s ezek közt is első helyen Nógrádi Mátyást mint püspököt és mint komáját említette először. Röviddel az elhangzásuk után mindkét ünnepi beszéd napvilágot látott a debreceni városi nyomdában, s ezek háttérszövegei (Medgyesi Pál és Pápai Páriz Imre művei) is a kor közkedvelt kiadványai voltak, nem véletlenül kerültek nyomdába. Különösen is, ha jó támogatói garnitúrával, vezető pozíciójú értelmiségi rokonokkal rendelkeztek az egyházi szónokok. Mivel ünnepi prédikációkról van szó, amelyeket az 1642-es városi rendelet is szabályozott, s meghagyta a régi szokást, hogy ekkor meghívott papok beszéltek, feltételezzük, hogy nem az ünnepi szónokoknak és nem Báthorinak szólhatott Komáromi Csipkés kiszólása. Sokkal inkább a reverzálisát még mindig nem rendező harmadik papnak, Vetésinek, akit eközben eltilthattak, s ekkor léphetett a színre az egyik (1662), majd később (1663) a másik munkácsi pap. Az akut helyzetről már bőven szólnak az 1663-as jegyzőkönyvek.

¹⁰¹ MARTONFALVI, *Keresztényi Inneplés, i. m.*, A1v.

¹⁰² RMNy 3076.

A Vetési-ügy felülvizsgálata

Az 1663. március 10-iki szerződés értelmében a város első számú lelkésze megmaradt, és folytatta a munkát. Erre utal az *Igaz Hit* című kötetében a felvett új téma, *Az Úr Vacsoráról* szóló beszédek időrendje. A szombati tanácsi gyűlést követően – ahol rögzítettek az alkalmazás feltételeit – két nappal (1663. március 12.) Komáromi Csipkés György folytatta a hitágazatok magyarázatát, s a resolválás első részét a hétfő délutáni (197. prédikáció), a másodikat (198.) a pénteki (március 16.) alkalmon adta elő. A négy részből álló beszédsorozat azonban itt megszakad, s csak április 13-án pénteken került sor a harmadik (198.), s végül május 6-án vasárnap a befejező negyedik (200.) részre. Az 1642-es városi rendelkezés értelmében egy debreceni lelkésznek heti háromszor kellett prédikálnia, és számtalan egyéb, fentebb felsorolt gyülekezeti alkalmon ágendáznia. Ha három lelkész heti három prédikációjának a rendjét magunk elé képzeljük, látható, hogy vagy mindent együtt csinálnak kalákában, vagy mindenkire jut egy rendszeres, folyamatos exegézist jelentő, önálló tematikus sorozat. Ha az első eset állt fenn, azaz Komáromi Csipkés csak heti egy vagy kéthetente egy alkalmat vállalt, az rettentő terhet rakott a másik két lelkészre. Ha a saját sorozatát hagyta el, akkor a hívek számára alig tette lehetővé, hogy egységes, folyamatos igeértelmezésben legyen részük, márpedig ez lényeges szempont volt. Mivel az *Igaz Hit* kötet szerint saját beszédeit adta ki rendszerben a lelkész, az utóbbi eset állhatott ekkor fenn: saját resolváló, témapredikációs sorozatát hagyta félbe több ízben a lelkész, ami szintén komoly visszhangot kelthetett ebben a kora újkori, mindent vizsgáló „városállamban”.

Az egyhetes, majd kéthetes váltású lelképásztori turnusok normális menetrendjét is bőven túllépte ez az egyhónapos, majd háromhetes kihagyás. A külsődleges okok több irányba mutatnak. Egyrészt az egyházi év alkalmi befolyásolták ezt. Elkezdődtek a húsvéti háromnapos ünnep (1663. március 25–27.) és az azt megelőző nagyhét alkalmi, s ezen kötött liturgia szerint kellett szólni, félretéve az eddigi biblia- és kátémagyarázatos rendet. Az ünnep másodnapján, húsvéthétfőn például a Collegium rektora, Martonfalvi Tóth György, egykori váradi tanár beszélt a Szentháromság templomban (értsd: a mai Nagytemplom elődjében). Másrészt a város nyomorúságai erősen hatottak a vallási világra. Az 1663-as évben is jöttek-mentek a különböző katonai alakulatok, zsaroló martalócok és a városra ültetett váradi CSAUSZOK, akik bekvártélyozása idején nem volt a Templomban sacramentum; s csak a polgári rend helyreállása után történt meg, hogy „templomunk ajtaja is megnyílik”. Éppen e húsvét harmadnapján (március 27.) halt meg, majd két napra rá temették el a város főbíráját, a töröktől sok kínzást szenvedett idős Biczó Istvánt, és gyors ütemben, a temetés napján megválasztották az év maradék részére Erdődi Jánost főbírónak.¹⁰³ Harmadrészt viszont (a lelkész szempontjából nézve) elvben az úrvacsoráról szóló magyarázatait folytathatta volna Komáromi

¹⁰³ Bartha Boldizsár krónikája pontatlanul adta meg húsvét harmadnapjaként 28-át (az eseményhez képest három évvel később megjelent munkájában), lásd BARTHA, *i. m.*, 45; Városi jkv., 1663. márc. 27.

Csipkés a húsvéti időszak után, hiszen a sátoros ünnepekhez illett volna ez a téma. Mégis, személyes érdekeltséget is kell keresni e hatalmas prédikálási hiátus magyarázatára.

Úgy tűnik, hogy a kedélyek csak látszólag nyugodtak meg, a Vetési-ügy újabb fázisába ért. Rögtön a nagyhét zárultával részzsinatot kellett összehívni, 1663. április 4–5-én Debrecenben ülésztettek a küldöttek. Mivel a Nógrádi-féle egyik első rendelkezés értelmében a zsinat gyűléseit a Templomban kellett lefolytatni, és ezalatt nem lehetett más istentiszteletet tartani,¹⁰⁴ így itt is kimaradt néhány alkalom. Az első napon, szerdán került sor a már ismert „Canon[es] [Eclesiastici] 15. in Append[icis]” alapján hat lelkész megintására, a Sacramentumok kiszolgáltatásától való eltiltására a debreceni egyházmegyében (Bagos, [Balmaz]újváros, Debrecen, Derecske, Gáborján, Téglys): Alexander Vetési (et alii...) s addig is „ex Societate fratrum ejiciuntur”.¹⁰⁵ Két eset lóg ki a sorból: az újvárosi esetben egy másik papról van szó (Debreceni K. Mihály), s nem a korábban már említett templomépítőről. És most került elő újra Vetési ügye. A gyűlés elnöke, az esperes Nógrádi Mátyás gyakorolta az egyházfegyelmi jogkört, s Komáromi Csipkés, a jegyző foglalta írásba. Az egyházi kánonok azon pontjának nem feleltek meg a fenti lelkészek, hogy nem volt meg az engedélyük: a törvény szövege szerint a manumissióhoz és a lelkésszentelőhöz kötött felhatalmazásuk. Speciális esetben, ha a szükség törvényt bont, a 16. cikkely adott engedélyt az alkalmazásra, de azzal a feltétellel, hogy a következő zsinaton nyilvános vizsgálatnak kell magukat alávetni.¹⁰⁶ Az intés fölött gyorsan napirendre tértek, s a jegyző egy hét múlva már folytatta a hitágazatos beszédét, az úrvacsoráról szóló harmadik beszédével (április 13.), de időközben ismét csak fordult egyet a világ kereke, s kénytelen volt letenni a tollat.

A városi tanács jegyzőkönyve rögzítette, hogy „Alexander Vetési retinendus ad concionandum in consistorio Nemet-utcaiensi”, s ez arra mutat, hogy a Német utcai (ma: Széchenyi utca) konzisztoriális házban, azaz a Színhez tartozó parókián újra feltűnt a leváltott pap. Majd a jegyzőkönyv szövege szerint ekként resolvált a saját helyzetéről: „*Tavalyi* alkovas szerént nem szolgálhat, ha az Praedikátorságra tartozó tisztit éppen el nem követheti -s fizetése is nem jobbittatik, mert nem eri csak asztalet[-] is fizetesével, azontul is sok szükségűt szorongattatik”.¹⁰⁷ A magyar mondat viszont kétértelmű: jelentheti azt, hogy Vetési az előző évi megegyezés (1662. június 28–29-i debreceni részzsinat határozata) szerint nem folytathatja a lelkészi szolgálatot, vagy azt, ahogy az előző évben megállapított taksa szerint nem lehet ez évben szerződni vele. Ha az elsőre vonatkozik, akkor mintha a jegyző nem tudná, hogy két héttel korábban újfent reverzalist kötöttek a nyakába Vetésinek, s azt nem fogadta el a nemrég ülésezett egyházmegyei gyűlés. Mindenesetre azt rögzíti, hogy Vetési újra szeretne megegyezni a várossal. A második esetben viszont úgy tűnik, hogy az előző

¹⁰⁴ DEm. jkv., 1661. ápr. 7.

¹⁰⁵ DEm. jkv., 1663. ápr. 4–5.

¹⁰⁶ Kiss Á., *i. m.*, 8. cikkely.

¹⁰⁷ Városi jkv., 1663. ápr. 16. (Kiemelés tölem. Cs. D.)

évben mégiscsak szolgált debreceni lelkészként: vagyis a részszinat határozata után azért csak rendezte a reverzálisát, de immáron végleg kizárták az egyházmegyéből. Erre utal Vetési megnevezése az 1662–63-as egyházi törvénykezés irataiban: egyrészt a cognomene R. D. (azaz a külföldi egyetemen nem járt lelképásztor megszólítása), és mindig „Concionator in Tigurio Debreceniens[i]” (azaz beosztott lelkészként kezelik). Az előző évi bér nem jár neki, mivel két hete újra felfüggesztették, s erről ismét tárgyalni kell. Ebben az esetben azonban a Komáromi Csipkés és Báthori számára megállapított átlagbér joggal szúrta mindkettejük szemét, és ezt a bérfeszültséget vezethette le a főlelkész akként a városi tanács előtt, hogy jelezte, ő „nem ugy Praedikáll”.

Bármelyik értelmezésnél maradunk, az tény, hogy Vetésit másodszor intik meg az egyházi fenytékkal, s ő ismét csak a városi jóakaróinál keres menedéket. Ez pedig visszaesés, s mint ilyen, már más mértékkel mérendő egyházfegyelmi vétség. A hadüzenet csak ezután következett. Mivel Vetési a részszinat határozata ellenére visszatért szolgálni, mielőtt a reverzálisát kiegyenlítette volna, a városi tanács határozott: „a Praedikatoroknak hirt kell adni felőle, -s meg kell mondani, a Sacramentumok[na]k keresztesnek Temetesnek eskütésnek melléje bocsassak ő kglmek. Mert szintén ugy háromszor Praedikall, mint akar mellyik. Az színben pedig rend[d]el járjanak”.¹⁰⁸ A debreceni egyházmegye másnapra, 1663. április 17-re semipartiális synodust (részközssinatot) hívott össze (melyre nem volt kötelező az egész egyházmegye lelkészi karának a megjelenés, csak ajánlott annak, aki ráér). Vagyis látványosan a városi direktíva miatt röptében szervezett „minigyűlés” ült össze, s megvizsgálta az április 4-i döntésben elítélt debreceni egyházmegyei lelkészek ügyét. Hármójukat (a bagosi, a gáborjáni és a téglási papot) visszahelyezte állásába, a derecskei és a téglási papot a következő három pontban foglalt záradékkal: 1) ez a döntés erre az évre szól, 2) az asszonnyal szentül éljen, s végül 3) gyakorolja egyházi feladatát.¹⁰⁹ Ezek valószínűleg nem szolgálati vétségek voltak, hanem (ebből a szövegből kifolyólag) az illetlen viselkedéssel kapcsolatos kihágások lehettek, gyors megoldáshoz vezettek: kéthetes eltiltás a szolgálattól, majd visszahelyezés a státusba megintéssel, melyet egy év elteltével majd ismét ellenőriznek.

Az egyházi jegyzőkönyv nem tért ki Vetési ügyére, de a városi igen, s ezt ekként adja elénk másnapi beszámolójában: „Alexander Vetési vitio independentissimi criminatus a Seniori Ecclesiastico etc. idioque depositus ab Eccl[esi]a Partiali”.¹¹⁰ Vagyis bár nem szólt róla az egyházi irat, de mégiscsak esett róla szó, annyiban, hogy megerősítették a mintegy két héttel korábbi döntésüket, s kivetették maguk közül az egyházmegyei lelkészek Vetésit. Ezt abban az esetben teheték, ha Vetési nem jelent meg a kítűzött zsinati alkalomra, és ebből következőleg az előzetes engedményt felrúgta. Az elnök (az eddigi menetrend szerint) az esperes Nógrádi, a jegyző Komáromi Csipkés volt. A sebté-

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ DEm. jkv., 1663. ápr. 17.

¹¹⁰ Városi jkv., 1663. ápr. 18.

ben összehívott házi gyűlés tehát a másodszor is visszaesett, s az egyházi kánonok ellen vétett, a reverzálásának feltételeit, illetve az esperesét, Nógrádit is kikerülő egyházi személy felett döntött, a vártnak megfelelően. Ezután azonban, meglepetésre, a város a következő határozatot hozta Vetésiről ugyanazon a napon: „Conclusum: Vólt ideje, tudta dolgát az Ecclesia, nem lehet verekedni az Ecclesiával érette, igazítsa s tulajdonítsa magának dolgát”.¹¹¹ Tehát tiszttában volt a városi tanács azzal, hogy az 1662-es évben felmerült jogvitát sem sikerült tisztázni, mindeközben tudomása volt az egyházi vezetőknek a harmadpap ténykedéséről, s ha az nem tisztelte feljebbvalóit, akkor tovább a tanács leveszi róla a kezét, s nem megy szembe a város egyházi vezetőivel, akik egyben a debreceni egyházmegye, sőt a tiszántúli református egyházkerület vezetőségét is adják. Ezt rögzítette immár név nélkül a városi jegyző április hó végén „In memoria divinae miserationis” címen. Attól a naptól fogva folytassák az egyházi alkalmakat, az ünnepi és hétközi alkalmak a szokott rendben és számban menjenek végbe, „sine intermissione”. A lelkészek felügyeljék súlyos büntetés terhe mellett, hogy senki az istentisztelet idején ne dolgozzon, a hosszú „egyezmény” végén pedig ott áll, hogy „Arguit mandatio pastoris, etc.” Egyértelmű tehát a tisztázás szándéka a város részéről, és az is, hogy tudatában voltak az egyháziak által vitatott jogi helyzetnek.¹¹²

Így előállt az egyháziak jogorvoslatával végződött helyzet, amint ezt a városi jegyző egy későbbi, hasonló ügyben feljegyezte: „mivel az Papok székire [értsd: bírósági jogkörére] relegáltuk ezen Casust, ha ők absolválták, mi nem aggraváljuk”.¹¹³ Ezentúl persze a város kezében volt még egy adu: a másodpap, Báthori G. Mihály papmarasztása (jún. 28.), ahol még tromfot vehettek a papon, valamint a harmadik lelkészi állás betöltése. Ennek következtében Komáromi Csipkés sem folytatta azonnal a szolgálatot, hanem csak nagy hiátussal: feltehetőleg ő is megfelelő tárgyalási pozíciót nyújtó, védhető személyt keresett a harmadik statusra. Az egyházmegyei döntést követő három hétben tehát a másodpap, Báthori egyedül vezette a debreceni egyházi alkalmak nagy részét, nem lévén harmadpap, a főlelkész pedig egyéb irányú elfoglaltságait intézte. A rákövetkező héten nagycsütörtök ünnepét ülték meg, húsvét hétfőjén a Collegium egyik tanára szolgált a Templomban. Az április végi konszenzus, amelyről a városi jegyzőkönyv beszámolt, egyensúlyi helyzetet sugall.

A tudós Komáromi Csipkés sértődése és „munkakerülése” miatt csak pünkösd előtt egy héttel folytatta a két hónappal korábban megkezdett úrvacsorai elemzését. S milyen meglepő, a téma záró részét, a negyedik beszédet (az *Igaz Hit* kötetbeli sorrendjében a 200. szöveget) május 6-án vasárnap délután mondta el, mentesítvén ezzel a diákságot a kátémagyarázattól. Másnap, május 7-én hétfőn viszont már elkeserítő helyzetről számolt be a magisztrátusi jegyzőkönyv: „Contentio detestenda inter Concionator[es]

¹¹¹ *Uo.*

¹¹² Városi jkv., 1663. ápr. 30.

¹¹³ Városi jkv., 1665. márc. 26.

Debreceniens[es] Georgium nempe Comaromi & Michaëlem Bathori¹¹⁴. A szűkszáví megjegyzés háttérét nem adja, csak feltételezzük, hogy a két lelkészes felállás miatt a másodpaprú jutott többletthez állhatott ennek háttérében. A jegyző ismét csak egy meglehetősen malíciózus félmondattal zárta a tudósítását: „Turpe est Doctori etc.” Egy hét múlva, május 14-én, pünkösdhétfőn pedig Debreceni Szűcs János, a Collegium másikk tanára szolgált a kegyesség útjáról szóló beszédével. Pünkösöd utáni hétre (1663. május 28–29.) ismét összehívták a részközssinatot Debrecenbe,¹¹⁵ s döntöttek – bár ezt a jegyzőkönyv nem tartalmazza –, feltehetőleg a harmadik status jelöltjéről. A munkácsi papot, Krizbai Farkas Györgyöt hívta meg a város harmadik lelkésznek 1663. június 26-ától a Színbe, aki 1672-ig meglelégedéssel (vita és ügy nélkül) töltötte be ezt a tiszteket, akkor pedig Bánffy Dénes udvari lelkészének szegődött el.¹¹⁶ Ezután már újabb casus nem született e hosszúra nyúlt jogvitában. Vetési további sorsa újra a vándorbot: a bihari egyházmegyében, a helyi egyháztörténeti adatok szerint Biharpüspökiben szolgált haláláig.¹¹⁷

Az innovatio vádja

Zoványi Jenő a tőle ismert érzékenységgel – a fenti szöveget ugyan nem idézve, de mindenképpen ez alapján – reagált a harmadik vádpontra. „Nógrádi még csupán esperes korában, 1663-ban independentismussal vádolta egyházmegyéje előtt Vetési Sándor debreceni lelkészt, mely ki is tette állásából. Ám a jelek szerint aligha bírt valódi alappal a Nógrádi vádja, amennyiben holmi fizetési összekülönbözőségekből származó mellék körülmények [sic!] adhattak rá okot.”¹¹⁸ Az előbbi feltevés erősebb érvnek tetszett Zoványi előtt, s mellékes körülménynek tekintette a fizetési – valójában alkalmazási – jogvitát. Zoványi az eszmetörténetileg harcos attitűdöt hangsúlyozta, megkonstruálva így az újítók és a konzervatívok közti évszázados polémia újabb, eddig nem ismert fejzetét. Kétségtelenül hibázik valami a vádak harmadik pontja körül: vagy valami rendelkezés is lehetett az ügyben, vagy csak abban a korban szokványos, moralizáló vádakodást láthatunk ebben, mely a „súlyosbító körülmény” szerepét, az igazolhatatlan vádat játszotta az ügyben, melyet, szokványos módon, a megvádoltnak kellett magától el távoztatni a vesztes pozícióból.

Történetünk szálai az 1650-es évekbe vezetnek, amikor Nógrádi Mátyást, Komáromi Csipkés Györgyöt és Báthori G. Mihályt debreceni lelkésznek alkalmazták, s mindegyikőjüket a Tornai-család hegemoniájának megtörésére szervezte be a város. Az 1630-as évek ortodox papjai (Tornai P. Ferenc, Kismarjai Veszelin Pál, Keresszegi

¹¹⁴ Városi jkv., 1663. máj. 7.

¹¹⁵ DEm. jkv., 1663. máj. 28–29.

¹¹⁶ ZOVÁNYI, A *Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m.*, 190.

¹¹⁷ BAKÓCZI, A *debreceni ev. református, i. m.*, 441.

¹¹⁸ Lásd ZOVÁNYI, A *Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m.*, 39.

Hermann István) idején kitört nevezetes diáklázadáskor (1631) a lelkész Tornai Pap egyik fia, Gáspár volt a rektor. 1632-ben tért vissza két fiatal peregrinus, akiket a város támogatott külföldi ösztöndíjjal, Tornai Pap másik fia, Tornai Pap István, valamint Medgyesi Pál. Utóbbi fiatal rektor volt, Makkai László azt feltételezte, hogy az ő beavatkozásával ültek csak el a vizsályok.¹¹⁹ Az 1656-os másik diáklázadás idején ismét Tornai Pap Gáspár van kulcspozícióban, de most már mint debreceni lelkész, s ezt a vizsályt majd az új szemléletű ifjúság, Nógrádi és Komáromi Csipkés György tudja csak lecsillapítani.¹²⁰ Az egykori puritán rektor, majd collegiumi tanár s végül lelkész, Szoboszlai Miklós halálát követően Tornai Pap István az öccsét hozta be maga mellé debreceni lelkésznek, s Gáspár 1655–56 közt szolgált itt, míg István 1641-től 1659-ig mint lelkész, 1652–1661 közt ezen túl mint esperes, 1657–1661 közt pedig még mint püspök is.

1659-ben azonban nem marasztották lelkésznek, így a város nagyon kínos szituációba került: Tornai ugyanis nem akarta elhagyni a várost, a parókia mellett volt neki saját háza, és ugyan hivatal nélkül (azaz pénz nélkül), de maradt esperes-püspöknek Debrecenben, még két évig.¹²¹ 1661-ben megunta ezt a felemás helyzetet, s 20 évi Debrecenben töltött egyházi élet után Tarcalra ment első papnak, a megholt Tolnai Dáli János helyére, s lemondott az esperesi tisztról. Helyette a közzsínat megválasztotta a debreceni harmadik papot,¹²² az 1649 óta a Színben szolgáló, s korábban átmenetileg a Collegiumban is tanító Nógrádit. Ő viszont 10 éve viselve a hátrábtételt (nem került be az első két szolgálati hely egyikébe sem), távozott Nagybjomba első papnak rendes fizetésért. Onnan irányította az egyházmegyét, jegyzője, Komáromi Csipkés György segítségével. Ezt követően az első részzsínatot (1661. március 22.) „in parochiam Debrecinens[em]” tartották meg, a jegyzőkönyvet hitelesítők („Coram nobis” jegyzéssel) a senior/esperes (Nógrádi Mátyás), a jegyző (Komáromi Csipkés György, debreceni első pap és Collegiumi tanár), Báthori G. Mihály (debreceni másodpap), Debreceni Szűcs János (Collegiumi rektor) és Udvari Jakab (cantor) jelenlétében.¹²³ Az 1661. április 6–7-i ülésen bejelentette az újdonsült esperes, Nógrádi, hogy elfogadta a bajomiak lelkészi meghívását.¹²⁴ Ugyancsak a hónap végén, április 26-án az ülést (debreceni részzsínatot) egyenesen „in domo R. D. Senioris” tartották, melyet Komáromi Csipkés György ellenjegyzett monogramjával („Manu G. C. C.”).¹²⁵

Láthatólag az új egyházi vezetés – Makkai László értelmezésében – puritán vonala erősödött meg ekkor, a korábbi ortodox vezetők elhalálózásával és leváltásával. Tornai Pap István 1665-ös halálával az eddig betöltetlen püspöki székbe az igen tevékeny

¹¹⁹ MAKKAI, *Debrecen mezőváros, i. m.*, 591.

¹²⁰ *Uo.*, 594.

¹²¹ ZOVÁNYI, *A Tiszántúli Református Egyházkerület, i. m.*, 37.

¹²² DEm. jkv., 1661. márc. 16.

¹²³ DEm. jkv., 1661. márc. 22.

¹²⁴ DEm. jkv., 1661. ápr. 6.

¹²⁵ DEm. jkv., 1661. ápr. 26.

és ambíciózus Nógrádi került, aki hosszú időre meghatározta a város, az egyházmegye és az egyházkerület életét.¹²⁶ Kiterjesztette a canonica visitatio rendjét, s megadóztatta a kerületeket (Bereg kivételével), s erről az egyházkerületi jegyzőkönyvben kettőskönyvviteli számadást vezetett.¹²⁷ A Collegium anyagi hátterének megerősítésére és a kiadványok cenzúrájára nagy hangsúlyt helyezett, s mentette a katolikus elnyomás elől menekülő lelkészeket. Tetteit megverselte, s méltán rosszállóan „Episcopus Reformatus” névvel illették.¹²⁸ A Komáromi Csipkés-féle öntudatos papmarasztási kiállításnak itt található meg az egyik gyökere. Azt is tegyük hozzá, hogy ez az önreprezentáció és a gazdálkodási oldal felé elbillenő életpálya nem talált követőre Komáromi Csipkésben: Nógrádi irányított, s hozott létre egy olyan rendszert, amit korábban éppen a puritán vonal igyekezett leváltani.

Igen ám, de ez a szépen felállított ortodox contra puritán ellenpár rögvést meginog, mihelyt számba vesszük, hogy a Debrecenben furcsa módon alkalmazott, majd eltávolított Vetési szintén a puritán nemzedékhez tartozott. Írott szövege ugyan nem maradt fenn, külföldön nem disputált, de tudjuk róla, hogy egy évben iratkozott be Nógrádival Debrecenbe, Komáromi Csipkessel pedig Patakra. 1646-ban Tolnai Dáli János már tokaji pap, viszont 1647-ben érkezik Nógrádi tanárnak Patakra, amelyik évben Vetési gönci rektoriára megy pénzt gyűjteni.¹²⁹ Egymás után kerültek ki fiatal lelkészek: Nógrádi a debreceni 1648-as diáklázadás után megy a városba (1649), Vetésit elsőként hozzák a névsorban, s Várallyára ordinálják (1651), Báthori Mihályt pedig külföldi peregrinációt követően (1655) a mecénásához, Rhédei Ferenchez, Szent Jóbra küldik, az érmelléki egyházmegyébe.¹³⁰

Látható, hogy történetünk szereplői jól ismerték egymást korábbról, együtt tanulnak, hasonló időben kerültek állásba, s könnyen lehetett alkalmuk ítélni egymásról. Elég ehhez csak felidézni Vetési érmelléki esperesének adatait. Mislei Mihály ugyanis Diószeg lelkésze volt élethossziglan, s mint ilyet választották meg az egyházmegyéje esperesének 1649–50 táján, s még Diószegi K. István prédikációs kötetét is úgy írta alá, mint aki már 29 éve tölti be ezt a funkciót, melyben épp a támogatott lelkész lett nemsokára utódja.¹³¹ 1653-ban Báthori G. Mihály leideni disputációját ajánlja neki mint érmelléki esperesnek,¹³² s szerepel a neve az 1657-es nyírbátori zsinaton, ahol Tornai Pap Istvánt püspökké választják, helyezik ki Debreceni Pétert Bagamérra, Komáromi Csipkést pedig Debrecenbe.¹³³

¹²⁶ CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 45–47.

¹²⁷ *Intritus taxarum* és *Exitus taxarum tempore Matth[iae] Nogradi* névvel lásd TtEk. jkv., 112–113, 114–116.

¹²⁸ ZOVÁNYI, *A Tiszántúli Református Egyházkerület*, i. m., 41.

¹²⁹ HÖRCSIK, i. m., 76.

¹³⁰ TtEk. jkv., 1649. szept. 4. (Nógrádi); 1651. jún. 18. (Vetési); 1655. máj. 30. (Báthori)

¹³¹ *Extractus protocolli Venerabilis Tractus Érmellyékiensis*, leírta BAKÓCZY András, 1891 [kézirat], lásd TtREL I. 30. a) 1. k., 61; DIÓSZEGI K. István, *Ki-osztatott talentom*, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK I, 1229).

¹³² RMK III, 1840.

¹³³ TtEk. jkv., 1657. márc. 11.

Ezek között is egy szimbolikus időpontban érnek össze a szálak, azon az 1655. május 30-án Debrecenben tartott generális zsinaton, ahol egyébként Báthorit is ordinálják. Az egyházkerületi jegyzőkönyvnek külön a végéhez illesztett, a sorrendben nem található határozatai kiemelt jelentőségűnek tűnnek, már csak helyzetüket tekintve is.¹³⁴ II. Rákóczi Györgyre hivatkozva ugyanis elítélték a váradi és a pataki puritánokat, s közöttük előkerült Vetési neve is. Mint az közismert, a partiumiak (Medgyesi Pál, Tolnai Dáli János, Keresszegi István és Lippai Sámuel) ellen (7. pont) a korábbi döntéseket támogatta a zsinat; a váradiak (Szikra István, Nagyari Benedek, Kovásznai Péter, Rivulinus Ferenc) priváltattak, s a világi bíróság döntését követően majd a következő generális zsinat dönt ügyükben (8. pont). Végül a 9. pontban ezt olvashatjuk: „Vetési Sándort, Várallyai Lőrincet és Szatmári Baka Péter Uraimékat assummálja az Eccl[esi]a, (mivel az innovatiojaert deponaltattanak vala) ilyen okon, hogy adgyanak Reversalist. Ha többé csak in minimo impingalnak[-]is, vagy a Ritusokban vagy in fidei articulis, az előbbi privatioban essenek.”¹³⁵

Vetési lehetséges tettei (az előírt formákhoz képest kötetlen imádság, a keresztelelési vita, vagy az úrvacsorai rítustól való eltérés például a kenyér felemelése kapcsán, az egyházi felső vezetés tekintélyének elutasítása etc.) nem ismertek. A megvádoltak viszont egy iskolába jártak: a váradiak Nógrádi évfolyamtársai voltak Patakon. Ők Váradról, Nógrádi pedig Debrecenből ment át a puritán tanokat hallgatni Tolnai Dálitól.¹³⁶ Medgyesi és Lippai tanítottak Debrecenben etc. Nem mintha az iskolázás bármire is kötelezne, de sokatmondó, hogy elvben mind puritán készíttetést is kaptak. Azonban hét évvel az események után Debrecenben azzal vádolták meg Vetésit a régi ismerősei, hogy „a’ mi magának tetszett[,] csak azt követte”, már Micskén is. Mindenesetre, ha valamiért őt elítélhették, az az egyházi kánonokban közzétett esperesi egyházfegyelmi jog figyelmen kívül hagyása lehetett. Ez komoly vétség, de mintha a micskei múltra hivatkozás csak amellet szóló érv lenne, hogy sok van a rovásán, ám eddig elnézőek voltak vele. Vetésit tehát újfent reverzálisra kötelezték, e vádak alól viszont csak az újabb gyűlésen tehetett volna vizsgát, amit a fennmaradt iratok nem jelölnek. Vetésinek második, öncélú debreceni bejövetele azonban már eltiltást vont maga után, s ezután nem menthette meg a városi tanács jóakarata sem. Az eljárások végén, a városi jegyzőkönyvben olvasható mondat az egyházi berkekben akkoriban legrosszabb ízű címkével látta el őt (independentizmus), mely az egyházszakadás veszélyét, sőt a világi és/vagy a katolikus befolyás rémét hordozta magában, azaz közös, protestáns egyházi és világi céllá vált a botránykő eltávolítása. Idekapcsolható, hogy Komáromi Csipkés az 1662-es évben jelentette meg *Angliai puritanismus* című, az-

¹³⁴ TtEk. jkv., 1655. máj. 30., 578.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ MAKKAI László, *A Kollégium története alapításától 1650-ig = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszántúli Református Egyházkerület Elnöksége, Bp., Református Zsinati Iroda, 1981, 53.

óta egy példányban sem ismeretes Amesius-fordítását.¹³⁷ A Vetésit Debrecenben elítélők (Komáromi és esperese, Nógrádi Mátyás, egykori debreceni és pataki diákok) mindketten jártak Angliában, illetve tanultak Tolnai Dáli Jánosnál. Sejthetőleg lehetett rálátásuk a puritán irányok sokféleségére, s a Vetési-ügyben mindketten tudatosan használhatták az independizmus vádját.

Ez az egyházi vezetőréteg, mely felette ítélte, a saját korosztálya volt, és szintén megkapta már egyes egyháztörténészekről a puritán jelzőt. Ilyen módon az már egy új generáció, amely az 1640-es években szocializálódott itthon, majd az 50-es években külföldön, s együtt határozták meg, egy generáció együtt dolgozni tudó tagjaiként, az 1660 utáni negyedszázad gondolkodását. A korábbi évek puritánjai által Váradon és Patakon nagy hanggal képviselt eszméket ismerték, és ugyanakkor úgy képviselték, hogy megőrizzék az elődeik örökségét. Ez ugyanakkor nem lehetett könnyű attitűdváltás.

Az egyik névtelen feljegyzést tévő személy, Komáromi Csipkés subscribálásának, majd életútjának szokványos adatai után, ezt a szó szerkezetet rögzítette: „pie defectus”.¹³⁸ Elég gondolni a Nógrádi hatalmaskodására, tisztességkívánására, tekintélytiszteletére. És emellett, hogy Komáromi Csipkés vagy Nógrádi kénytelenek voltak a megnövekedett feladatok mentén a konzerválódás irányában számon kérni a gyülekezetüktől az üdvözítő tanokat (mintabeszédeket hátrahagyni, napi pereskedésekben ítélni etc.). De ezzel szemben érdemes az imádságaikat megolvasni, s láthatóvá válik, hogy milyen – ha tesszük – pietista módon szólalhattak meg ezek a lelkipásztorok a gyakorlati gyülekezeti életben.¹³⁹ A nagy tudás és a mély kegyesség ötvözete erőt sugárzott, s szembenállt a „lágyan szolgáló” lelkészek szabadosságával, engedékenységgel, legyen az stílusbeli vagy rítusbeli. Szoboszlai Miklós, 1655-ben meghalt debreceni lelkészt jellemezték a kortársai „kemény beszédű és könyörgésben forró” prédikátorként, s ez alapján Makkai László puritanizmusról, magunk református pietizmusról szoltunk már korábban.¹⁴⁰

Városi politikai alku?

A Vetési-ügynek pedig ezentúl látens politikai vonzata is van: gyanítható, hogy Vetési a micskei prédikátorságából nem véletlenül menekült a kálvinista Rómába. Nem gondolhatta komolyan, hogy kívül kerül az érmelléki esperes, Mislei Mihály látószögén, hiszen az állandó meghívottja volt a debreceni partiális zsinatoknak. Micskén, a Berettyó-melléki község részbirtokosai közt találunk olyan nemeseket, akiknek a debrece-

¹³⁷ Lásd RMNy 3025.

¹³⁸ HÖRCSIK, *i. m.*, 77.

¹³⁹ Lásd Köleséri kéziratosa imáit: GYULAI Éva, „Hajtsd le, Uram, füleidet...”: Két 17. századi könyörgés, *Egyháztörténelmi Szemle*, 2006/1, 58–86. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gyulaieva-konyorges.htm> (Letöltés ideje: 2013. szeptember 30.); illetve Komáromi Csipkés 1662-es halotti beszédének gyönyörű nagy imáját: lásd KOMÁROMI CSIPKÉS, *Békeséges túrés*, *i. m.*, B1v–B2v.

¹⁴⁰ MAKKAJ, *Debrecen mezőváros*, *i. m.*, 549–550; CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, *i. m.*, 67–71.

ni városi tanácsban volt képviselve. ¹⁴¹ A legnagyobb név köztük a váradi származású Baranyi-család, s egyik águk az 1730-as évektől majd a micskei nevet is felveszi birtokközpontjukról, ahol a 18. századi helyi vármegyei karrierjüket szervezték. Baranyi II. Mihály több ízben főbírósgot viselt, s a Szín helyén felállítandó ún. Kistemplom/Csonkatemplom építési kivitelezése, a leégéseit követően pedig a renoválásai is jelentős mértékben kapcsolódnak a nevéhez. Elannyira, hogy a templomgomb, a harang és a templomvitorla is jelölte a monogramját (M. B. 1725). ¹⁴² Nagyon is könnyen lehetséges, hogy e templomépítő főbíró nagyapja, Baranyi I. Mihály az egyik saját részirtokáról ismert lelkészét hozta be Debrecenbe harmadik papnak, s erővel is keresztülvitte a tanácsban, megszerezve a Tornai Pap István ellenes, „liberálisabb” tanácstagok támogatását. 1661-ben a mai Kistemplom helyén álló csúrt imaházzá alakították át és fatornyot (filegória) építettek hozzá. A Piac utcai parókiális ház és Szín így a Baranyi-család telkének szomszédságába került (ez a félkörívben épült udvaros házsor idővel pedig a Kistemplomi gyülekezet tulajdonába ment át). ¹⁴³ Ebben az esetben, ha Vetési az 1662-es évet Debrecenben tölthette, a gazdag patrícius akár a reverzális költségeit is vállalhatta érte, s természetesen erre a parókiára érkezett 1663 áprilisában vissza Vetési, hogy újrakezdje a szolgálatát. Az 1655–1662 közti időszaknak hiányoznak a tanácsi listái, a 66 főről 80-ra kibővített 1663-as Nagytanácsnak pedig Baranyi nem volt tagja, ezért ez csupán feltételezés.

A városi tanács vezetését azonban ekkoriban a Dobozi (II.) István és Balyk András alsójárásbeli főbírók váltógazdasági szisztémája uralta, és ők a puritán eszmékkel rokonszenvező, ősbibb debreceni család tagjai voltak. A Vetési-féle bonyodalmak idején nagyobb tekintéllyel esett latba a szavuk, mint az ötletgazda váradi Baranyiaknak. A Fekete-család (szintén egykori főbírói család) révén volt köztük laza családi kapcsolat is, de ez nem volt olyan erős és sokrétű, mint a Dobozi, Balyk, Vígkedvű kereskedő- és iparos-, illetve a Komáromi Csipkés-, Köleséri-féle lelkészcsaládok közti összetett kapcsolati háló. Egy ilyen jogvita kapcsán, mint amit itt feljebb vázoltunk, az érdekek ütköztetésekor átmenetileg lehetővé vált egy Vetési típusú vándorlelkész alkalmazása, de hosszabb távon ez felborította az egyházi–világi irányítású „városállam” politikai egyensúlyát, és győzött a puritán vonal a városvezetésben, s eltávolították a nem makulátlan, de igen protezsált jövevényt.

És végül nem szabad megfeledkeznünk egy ilyen papmarasztási jogvitában arról a geopolitikai tényezőről sem, amit Debrecen 1657–1664 között képviselt a régióban. A cívisváros mikrotörténetének világában több átmeneti jelenség létezett, már-már exlex helyzeteket előidézve. A városnak számos nehéz kérdésben kellett döntenie pár-

¹⁴¹ A micskei uradalmon a 17–18. század fordulóján a következő részirtokosok voltak: Baranyi, Fábri, Csókai, Tarczali, Eödönffy, Dráveczki, Boronkai, Sárosi, Bónis és a Horvát család. Lásd SZERDAHELYI ZOLTÁN, *Adalékok a Micskei uradalom gazdálkodásának történetéhez a XVIII. században*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 2002–2003, 88.

¹⁴² ZOLTAI, *A debreceni Kistemplom*, i. m., 70.

¹⁴³ Uő, *Nagy főbírók és más jeles emberek debreceni házai; a Komáromy-ház története; a legrégebbi debreceni ház története*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve, 1995, 306.

huzamosan. A partiumi létből és a falak nélküli város helyzetéből fakadóan az Erdélyi Fejedelemségben 1657 után bekövetkezett politikai földcsuszamlás itt is éreztette hatását. Az új török szandzsák (Várad) feje pedig elvárta Debrecentől, hogy az ostrom idején sérült várhoz adjon mestert, fát etc. Ha nem ment szép szóval, jött a török személyesen adóztatni (lásd Szejdi-járás), vagy megfenyítette a küldöttséget, sőt több ízben a főbíró is (lásd Biczó István, Dobozi István szenvedése, Vígkedvű Mihály halála).¹⁴⁴ Sőt, ha mindez azért történt, mert a török által megcsúfított gyülekezet nem sietett az adóval, akkor a felettes debreceniek itták meg a levét (például a nádudvariak esetében),¹⁴⁵ pedig ígérte a váradi pasa, hogy a debrecenieknek templomépítést és harangot is hagy tartani.¹⁴⁶ Ezek a részint politikainak, részint felekezeti nézőpontú ügyek sokszor valójában az egyes hatalmi szférák közti közigazgatási (lásd a váradi törökök vagy a német kapitányok perei) vagy gazdasági rendszerének jogházagjai (lásd a görögök bora, a váradiak kelméje), s annak értelmezései körül folytak, s napi szintű rendelkezések egész sorát kellett miattuk megalkotni: emiatt a városi tanács a hét minden napján, sőt még vasárnap is ülésezhetett.

Várad elfoglalását követően megjelentek a Scholában Martonfalvi és diákjai, ezért ki kellett bővíteni az iskolát (kvadrát forma), újra kellett szabni annak támogatási rendszerét (legáció rendszere, bursa sacra, egyházmegyei gyűjtés).¹⁴⁷ A vándorlását megkezdte a Bibliát nyomtató váradi nyomda, de mivel Kolozsvár felé, ezért Fodorik Menyhért halálát követően előbb annak özvegyét, gyermekeit kárpótolni, majd a debreceni nyomdát javítani, készletét pótolni kellett, s új nyomdászt hozni, legyen az akármilyen (lásd Karancsi rossz minőségű betűit).¹⁴⁸ Itt előbb a helyi tanárok, lelkészek kisformátumú kiadványai jelentek meg, kiemelten a félközsinat vagy az esperes vagy a rektor támogatásával,¹⁴⁹ de már készültek a nagyobb terjedelmű, egyházi, iskolai és történeti anyagok terjesztésére: sorban álltak a prédikációk, temetési beszédek és városi krónikák kiadására.

Az elpusztult vagy árva gyülekezetek gondozása (török, tatár, német, kuruc katonák, illetve harcos katolikus nemesek és jezsuiták miatt) a városi tanácsnak kellett nap mint nap határoznia telepítési rendeletek, építési kiutalások, vagy éppen az adakozásra felhívás kapcsán. A heti vásárok és az évi hét nagyvásár megszervezése, a katonai sarcok behajtása egészen az utcakapitányi szintig mozgósította a debrecenieket. A menekülő lelkészek („külföldi Praedikátorok”, „confluált Praedikátorság”) átmeneti elszállásolása pedig jogi és erkölcsi vitákat is okozott: adózásuk, járandóságuk vagy éppen, ha Debre-

¹⁴⁴ A veszélyes követjárások miatt gyakoriak a hasonló bejegyzések: „Isten kegyelmességéből megérkezett biro uram békével minden vele valókkal együtt Tömösvárról” (Városi jkv., 1662. máj. 8.); „meghozta Isten minden fortély és bántás nélkül” (Uo., 1662. aug. 7.).

¹⁴⁵ Városi jkv., 1662. jún. 12.

¹⁴⁶ Városi jkv., 1662. márc. 15.

¹⁴⁷ CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 54–71.

¹⁴⁸ Városi jkv., 1663. márc. 5., márc. 12.

¹⁴⁹ 1662-ben (RMNy 3022–3027); 1663-ban (RMNy 3075A–3077).

cenben maradtak, a stallumbeli elvárások miatt.¹⁵⁰ Ebben az időszakban a menekültek s letelepülni vágyók tömegei miatt óriási méretűre duzzadt a város,¹⁵¹ s ehhez kapcsolódtak a polgári jogi és büntető peres eljárások napi szintű ügymenetei, „az ördögtől megszálott” egyik fél miatt az eljegyzési esküjét felbontó, vagy éppen a „kék szőke kajla fennálló szarvú ökrét” kereső emberek pereskedései. Itt pedig „a Város szokása szerint” rettenetes ítéleteket és tortúrákat követtek végig a városlakók a Szentháromság templom előtti téren. Ehhez képest mai szemmel nézve valósággal finom megoldás volt, amikor Komáromi Csipkés egy ízben nem kezdte el a prédikációt addig, amíg az általa erkölcsellenek mondott nőszemély el nem hagyta a templomot.¹⁵² Diószegi K. István, a szintén doktorátussal hazaérkező lelkész is szabadkozott, hogy vénségére, csak hosszas, 12 évnyi halogatással jelent meg első kötete 1679-ben, pedig 900 prédikációja feküdt eddig parlagon 4 bekötött könyvben s egy csomóban, de ahogy ő fogalmazott, a „bü népü Ecclesiában való terhes szolgálat” miatt nem jutott a végére a publikálásnak.¹⁵³

Egy ilyen minden szempontból keserves időszakban a városvezetés célja az lehetett az általa mindezekén túl felügyelt városi lelki élet esetén, hogy az iskola és a templom ügyei rendben menjenek. Valószínűleg az 1642 óta használt, de 1661-től templomszerű formáját is elnyerő hely státusát igyekezett gyors eszközzel rendezni. Az ide a kapcsolati tőke révén beállított Vetési azonban erkölcsi hiányosságai folytán (elorzta a fizetését és meglépett az esperese engedélye nélkül, sőt munkát vállalt az új hely esperesi támogatása híján) immáron az egyházmegye és az egyházkerület vezetését is adó városi lelkészekkel került szembe, akik több okból sem nézték el ezeket a hibákat. Jóllehet, Vetési előtt és után az egész században végig igen hosszú ideig szolgáltak Debrecenben az egyházi értelmiségiek, akár 8–10 évet is. Ha bevált egy tanár, akkor lelkészként is dolgozhatott (ez nagyobb tekintélyt és szerepet jelentett egy város irányítása és képviselése terén), és – hacsak nem kapott jobb ajánlatot – egész élethossziglan marasztották. Martonfalvit s tanár kollégáit már „perpetuus professor” névvel illették.¹⁵⁴ Vetési viszont nem találta meg az intézményes összhangot a városi vezetéssel.

A kora újkori Debrecen életében az egyháziak szerepének kettősségét ez az eset ékezen jelzi. Egyrészt Vetési állásába kerülhetett, és maradhatott még a vitatott helyzet ellenére is, jóllehet csak átmenetileg, mivel több faktor együttállása mellett az ügyben végül az egyházi érdekérvényesítés győzött. Másrészt viszont azt mutatják a papmarasztáskor megszólaló egyháziak mondatai, hogy a 17. század végén a tudós lelki-

¹⁵⁰ Például Városi jkv., 1661. nov. 2., nov. 5.

¹⁵¹ Lásd SZENDREY István, *Debrecen, a mezőváros = Debrecen története 1693-ig*, i. m., 233–248.

¹⁵² A szakirodalomban olvasható egy Szűcstől eredő téves leírás erről az esetről, ahol sem az év, sem a személy nem megfelelő (lásd Szűcs, *Szabad királyi*, i. m., II, 577; idézi BARLA Jenő, *Az ekkleziakövetés a régebbi kálvinizmusban*, Protestáns Szemle, 1909, 369; MÁRKUS, *Komáromi Csipkés György, az igehirdető*, i. m., 372; CSORBA, „A sovány lelket meg-szépíteni”, i. m., 165). Valójában a megtalált történet: Városi jkv., 1666. nov. 13.

¹⁵³ DIÓSZEGI K. István, *Ki-osztatott talentom*, Debrecen, Rosnyai, 1679 (RMK I, 1229), 3v.

¹⁵⁴ MAKKAJ, *Debrecen mezőváros*, i. m., 596–597.

pásztorok szerepformálása kapcsán hangsúlyoznunk kell azok egyéni arculatát: a rendi szerepen túl megjelenő (a protestáns lelkész mint foglalkozását tekintve Bethlen Gábor óta nemesi rangú személy), a városi tanács tagjaival szemben képviselt individuális szerepüket, az egyéni performanciára törekvést.¹⁵⁵ S ez az elkeseredettség szólalt meg a papmarasztáskor tett ellenvéleményében is, de mindazonáltal azzal az öntudattal, hogy nem tartotta magát alávalóbbnak a fenntartóitól, sőt elvárta, hogy az ő munkáját méltó módon elismerjék, javadalom tekintetében is.

A jegyzők nézőpontja

Lehetséges, hogy csupán az újonnan beiktatott jegyzőnek, az 1663-as évtől munkába álló, s majd Debrecenbe költöző Kállói Fényes Istvánnak tűnt furcsának a lelkész kijelentése. Elképzelhető egyrészt, hogy az adminisztráció új alkalmazottja még akkor nem látott bele a város civiseinek belső hierarchijába, a Komáromi Csipkés, Dobozi, Balyk, Fekete, Biczó, Vígkedvű s egyéb családok közti összefonódásokba (elődje, a beteges Varsányi Dániel 20 évet töltött itt munkában), s ismeretlen volt számára a tudós lelkész felháborodása. Ez a fiatalember egyrészt kalligrafikusan szép, tiszta kézírással rendelkezett, s ez frissességet hozott a korábbi apró betűs, maszatos, nem sorkövető írásmóddal szemben. Másrészt az ő precizitását jelzik a szép fejlécek, a magisztrátusi esküformák közlései, valamint az éves összegzések, mutatótáblák a jegyzőkönyvekben. A saját arculatát pedig olyan jegyek képviselik, mint a személyes megjegyzések egy-egy ügy kapcsán, illetve az éves jegyzőkönyv végéhez illesztett, az adott év történéseit megverselő krónikája, négysarkú magyaros rímekben.¹⁵⁶ Ezek a jelenségek a munkáját szép rendben végző, a patriája szenvedéstörténetét hűen rögzítő írnok és jegyző puritán lelkiségű arcélét mutatják fel.

A tevékenységéért elismerést váró lelkésztől pedig nem szabad elfeledni, hogy szintén jegyző, csak éppen az egyházkerületnél. A városból kiköltözött, Nagybajomban prédikáló Nógrádi Mátyás feladta debreceni lelkészi posztját a jobb stallum/fizetés reményében, és 1661-től az esperesi teendőit is onnan látta el, 1665-től pedig a püspököt is.¹⁵⁷ Ilyen módon Komáromi Csipkésre újabb terhek rakódtak. Mint collegiumi tanár a városi tanácsbeli hivatali és iskolai ügyekben ülésezett és a peres eljárásokban véleményt nyilvánított (1653-), ehhez járult a lelkészi és tanári munka együttesen (1657-), a városi főlelkészi munkaszervezés, a szolgálat három helyszínen állandó váltásban, hetente minimum háromszori prédikációval. Emellett természetesen mint egyházi főjegyző kü-

¹⁵⁵ Ehhez bővebben lásd SIPOS, *i. m.*, 166–167.

¹⁵⁶ Kállói Fényes István krónikája az 1664-es jegyzőkönyv végén, kiadta: SZÉLL Farkas, *Történelmi Tár*, 1894, 535–543; *Régi Magyar Költők Tára*, XVII/10, *Az 1660-as évek költészete, 1661–1671*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 4. sz., 19–29.

¹⁵⁷ ZOVÁNYI, *Magyar protestáns egyháztörténeti, i. m.*, 438–439.

lön fizetés nélkül végezte a debreceni egyházmegyében az esperesétől ráháruló feladatokat, és ezentúl szervezte az egyházkerületi gyűléseket is, szintén mint főjegyző (üdítő jelenséggént 1661-ben és 1663-ban az utóbbi zsinatok elmaradtak „in tempestatem bellicum”).¹⁵⁸ Ha ilyen leterheltség mellett bárki is kifakad, hogy még alkudoznia kell a feljebbvalóival a stalluma dolgában, az érthető.

A városi jegyzőnek az egyházmegyei és egyházkerületi jegyzőről tett rosszalló mondatára azonnal más fény vetül, mihelyt egy korábbi bejegyzést is bevonunk az értelmezésbe. 1663. február 19-én a következőt olvashatjuk a városi jegyzőkönyvben: „Georgius Comarinus turbatus in fantasia, pridem Notarius fidulus et laboriosus, nunc miser et agonus factus, supplicat pro subsidio”.¹⁵⁹ Azaz a lelkész–tanár–jegyző leterheltsége ellenére sem 1657-től, sem 1661-től nem volt olyan jelentősebb ügy, amely kiváltotta volna a vele szembeni elégedetlenséget, sőt éppen a hűségét és tevékeny életmódját emelte ki ez a tanácsi szöveg. Ekkorra azonban jelentkeztek az elfáradás jelei, hiszen – úgy tűnik – nem akart munkába állni az iskolai év végén (ne feledjük, tavasztól tavaszig tartott a munkaév, s a húsvéti nagyböjt kezdete adta az évfordulót), s mikor az új szerződés ideje eljött rá egy hónapra, még a kapott járandóságot (a fát) is kevesellte, sőt ki is fakadt a méltatlan eljárás miatt. Az agóniáját ékesen jelzi, hogy ezt megelőzőleg, 1663. február 6-án végrendelkezett, s a testamentumban szép példáját adta a keresztyén ember teologikus gondolkodásának, béketűrő jellemének.

Ennek alapján két út lehetséges: Komáromi Csipkésnek a papmarasztáskor elhangzott mondata vagy tényleg *általában* a prédikációiról szolt, s így egy fáradt, beteg ember egyedi öntudatos performatív kijelentéseként érthetjük; vagy *egy bizonyos* prédikációjáról, amely miatt beteget jelentett: ez esetben a kifakadása egy érdekérvényesítő szerepkonstrukció része volt. A két szerep, amelyek ennek alapján megformálhatóak, ekként néznek ki. Egy agyonhajtott, s lebetegedett ember igényli a járandóságait, és kikéri magának, hogy a betegszabadsága miatt méltatlan módon a következő évi fizetését csak a megelőző év ledolgozott munkanapjai alapján számolják el. Ez esetben a „nem ugy Praedikáll” kijelentés a legfontosabb szerepéről szol, a több ember munkáját egymaga végző, s abba belerokkanó egyházi értelmiségieről, aki a lelkészi tevékenységet egyenértékűnek tartja az évente róla ítélt kereskedők és kézművesek pénzügyi és egyéb feladataival. A másik lehetőség pedig egy taktikázó, önmagát pozícionáló egyéniség arculatát jelenítheti meg: aki valakivel, valakikkel szemben „nem ugy Praedikáll”, s mivel azokat (is) támogatják, őneki különösen kijár legalább az a stallum, sőt még annál több. Az utrechti doktorátussal a zsebében, a collegiumi diákság életét megzabolázó professzor már az 1657-es új iskolai törvényekkel is megmutatta, hogy nem kell a városatyáknak ilyen kérdésekbe beleszólniuk.¹⁶⁰ Az egyetemi autonómia önállóságát megtartotta a kö-

¹⁵⁸ Az idézet az 1663-as évre vonatkozik (TtEk. jkv, 107), de hasonló áll a másik évnél is: „Anno Domini 1661 quia ferru[m] & flamem Gentis Ottomanicae saevit synodus g[ene]ralis nulla fuit.” (Uo., 106).

¹⁵⁹ Városi jkv., 1663. febr. 19.

¹⁶⁰ BALOGH, *Diáklázadások, i. m.*, 60–65.

zössége számára, s az önálló szellemi arculatot vindikálta önmaga számára is, legyen az egy iskolai törvény, vagy egy sajátos prédikáció, ehhez ő elvárta a támogatást. S ha a város az ő betegszabadsága ellenére nem értékeli az ő sokrendű munkáját, akkor majd ő is lépni fog a maga eszközeivel.

A városban ekkor már a főlelkész és a Collegium egyik tanára is hollandiai doktrátussal felvértezve dolgozott (nemsokára, 1666-ban érkezett vissza Diószegi K. István, szintén franekeri doktorként), s az átkozott önállóság, individuális tisztességekívánás Komáromi Csipkésnél feltűnő volt (lásd „Turpe est Doctori”). Martonfalvi esetén azonban teljes megelégedettség tapasztalható alkalmazó és alkalmazott között. Míg az előző eset már egy hosszabb, 10 éves alkalmazotti periódus egyik szakaszában következett be, a másik doktor viszont még csak 3 éve dolgozott Debrecenben, s a hatalmi szinthez alkalmazkodó eljárás részeseként látjuk. 1663 szeptemberében a város letöri a rossz magaviseletű öregdiákok szarvát, „[m]ivel az Scholai törvények[ne]k erejek, függések az Tiszteletes Tanácstul vagion”,¹⁶¹ s közben gyűjtést rendez a Collegiumnak.¹⁶² Szeptember végén már a napkeleti soron lévő „Kamorákat” el is kezdik kialakítani.¹⁶³ Egy hét múlva Martonfalvival írják alá a szerződést,¹⁶⁴ s ő egészen más tárgyalási pozícióból indul, mint a 10 éve itt dolgozó kollégája. A török dúlta Váradról futva jött, befogadták, s most váradi diákjainak bővítik az épületet. Tegyük hozzá, hogy később is könnyebben tárgyalt mind Apafival, Telekivel, mind a debreceni városi céhvezetőkkel, kereskedőkkel: a fejedelmi sóalapítvány és a külföldi ösztöndíj (bursa sacra) kiharcolása ugyanígy szintén az ő nevéhez fűződik.

Ezzel szemben a „szegény megnyomorodott Notarius Comaromi György” már 1657-ben is támogatást kért s kapott a várostól (két köböl búzát), mert katonai zaklatásnak volt az áldozata.¹⁶⁵ Az 1662–63-as években nem tudjuk, hogy milyen sokáig betegeskedett, de az egyik oldalról a török hadak kvártélyoztatásakor felélhették, megkárosíthatták gabonájában, a másik oldalról pedig a betegsége okán eleshetett a stólatól. A testamentumhagyás szándéka sejteti, hogy megriadhatott, de kevésbé testi, inkább lelki eredetű nyavalya állhatott ennek a hátterében, amint írta: „midőn szünetlen gondolkozván eletemnek arnyék voltáról [...] és az halalban sokaknak olly külső boldogtalansagarúl”.¹⁶⁶ A másik esetben, ha ezt a megszólalást egy tudatos taktika részeként fogadjuk el, az önreprezentáció egyik aktusaként, akkor a fontossági sorrend változik meg: a prédikáció az egyedi ügy, amely kapcsán kirobbant a vita – s amelybe a város és az egyház is bele kívánt szólni –, s ahol a város a fa dolgával kívánt nyomást gyakorolni, az egyháziak meg a szigorú jogkövető magatartásukkal.

¹⁶¹ Városi jkv., 1663. szept. 13.

¹⁶² „Az Schola éppítése Publicaltassék, kitül mi lehet segítse. Concludit[ur]”, lásd Városi jkv., 1663. szept. 9.

¹⁶³ Városi jkv., 1663. szept. 30.

¹⁶⁴ Városi jkv., 1663. okt. 8.

¹⁶⁵ Városi jkv., 1657. jún. 4.

¹⁶⁶ Komáromi Csipkés György végrendelete, i. m., 278.

Komáromi Csipkés kapcsán az éves szokványos papmarasztási ceremónia vitába torkollott. Különösen, mivel az új, harmadik lelkész és a régi tanár, lelkész, jegyző etc. szerepet is vállaló egyházi személy közel azonos díjazást kaphatott. Ezzel párhuzamosan Vetési Sándor ügyét tárgyalta a debreceni részssinat, mely reverzalist vetett ki rá, majd egyházi határozat született az eltávolításáról, s így a város sem alkalmazta tovább. Ezt követően pedig elült a vita, látszólag megnyugodtak a kedélyek.

Ennek alapján leszögezhetjük, hogy egyik részről a fizetés dolga kényes ügy, különösen az „államegyház”, a „városállam” és hasonló fogalmi struktúra esetén, amikor a világiak alkalmazzák az egyházi személyt, s határozzák meg a jogkörét és járandóságait. Másrészről úgy tűnik, hogy a fa dolgának a lebegtetése (a szolgálati idő és szerep nézőpontjából kinek mennyi jár, illetve vagy pénz, vagy fa etc.) a város részéről, a prédikáció dolgának a minősítése pedig (Vetési Sándor elcsapása) az egyháziak részéről lehetett a hatalmi politika eszköze. Azon túl, hogy ezek az ügyek ténylegesen a saját jogkörükbe tartoztak, itt mindkét fél kihasználta a lehetőségeit, és szimulált harcot vívott elvben egy személy ügyében, illetve egy prédikáció kapcsán, valójában a jogkör-kiterjesztés és az önállóság pozicionálása érdekében. Nem vitatjuk ugyan, hogy Komáromi Csipkés korábban valóban beteg volt, de az eddigi adatok alapján az látszik nyilvánvalónak, hogy ő is kihasználta az ebben rejlő retorikai és hatalmi játszmák lehetőségét, és disszimulációs játékot űzött a város vezetésével szemben. És inkább ennek a „kétszínűségnek” tudható be, hogy Kállói Fényes István, az új jegyző, a precíz hivatali ember furcsállta ezt a mesterkedést.

Éppen ezért méltánylandó a prédikáció mint kommunikatív aktus szerepe a kora újkorban, ebből a nézőpontból is: jelen esetünkben a Komáromi Csipkés György értett/félreértett (exegetált vagy applikált) beszédére kell gondolni. Nemcsak a direkt megterésre intő beszéd értelmezendő tehát effektív, s retorikailag működtetett teljesítményként, hanem akár egy megfelelően applikált loci communes, melynek hatása nem lehet lekicsinylendő „a lélekre és az indulatokra”, az elsődleges kontextus ismeretében.

DÁVID CSORBA

„Der wahnsinnige Notar“: György Komáromi Csipkés

Dieser Anlass ist gemäss dem Model der case study geschrieben. Er betrifft Predigten der Frühneuzeiten, aber nicht nur durch einen exakt realen Predigttext, sondern auch durch derer Kontexte. Wie es zum ersten Blick scheint, kann der Narrative des Textes von György Komáromi Csipkés (1628–1678) mit der einfachen, nur exegetisch interessanten interpretation gelesen werden, hauptsächlich deswegen, weil sich die Predigt – wie wir kennen – ohne liturgische oder applikative Elementen erklart. Aber die Lage der Mikrowelt der Stadt Debrecen im 17-ten Jahrhundert zeigt eine andere Perspektive: die kirchliche Synodalakten und die städtische Protokollen sagen darüber Bescheid, dass die Analyse dieser Predigt nur einer

zeitgenössischer kirchrechtlicher Konflikt beigefügt werden soll. Die Streiten zwischen der Stadt und der Kirche dauerten mindestens anderthalb Jahr, und ein sehr erstaunlicher Satz hat sich der ersten Prediger von Debrecen, Komáromi Csipkés damals äussert: „er sei in spezieller Mode geprägt haben, als die anderen“. Ich habe in diesem Anlass viel Themas und Annäherungen in Bezug genommen, die böse Klagen des oben erwähnten Wortes interpretieren zu können, so wie der System der frühneuzeitlichen Kirchendienstes, die Sorte des Einkommens der Prediger, die Wirkung der Praxis des kirchlichen und städtischen Recht, die Analyse der Anthropologie der Schriftsteller, die Pietas der Prediger etc. Die philologische und kulturgeschichtliche Methoden weisen darauf hin einerseits wie eine kalvinistische Stadt in Ungarn zwischen 16–18. Jahrhundert lebte, und andererseits wie ein ganz gewöhnlicher Predigttext appliziert werden konnte. Und zum letzten Mal, die Analyse des damaligen ersten Kontextes wahrt uns, Exegese aus dem 21. Jahrhundert davor, einen Text aus Frühneuzeit ohne des Bekennen der ersten Kontext zu beurteilen.

PAFKÓ TAMÁS

Kettős metamorfózis

Hogyan alakult át Daniel Dyke kontemplatív prózája
Nánási Lovász István prédikációgyűjteményévé?

Puritanizmus és praktikum

Nánási Lovász István református lelkész 1670-ben adta ki *Szű titka* című munkáját, melynek alcímében a következőképpen ír a mű keletkezéséről:

Egy nevezetes Anglus Authornak erről való Discursusának, és mint egy Practikus Commentariusának (in loc. Jer. 17. v. 9.) rendi szerént, prédikáció formára rendelt és kiadott: annak részeit punctumit, bizonyos Szentírásbéli helyekre szabván és alkalmaztatván: sokkal, közel megannyival sok helyeken interpolált, újítgatott, világosított és öregbített az Úr Jézus Krisztusnak legméltatlanabb, alkalmatlanabb, együgyű szolgálója Nánási L. István.¹

A szerző két ránk maradt munkája² közül az egyik tehát egy prédikációsorozat, melyet Daniel Dyke puritán lelkész meditatív írásának felhasználásával készített. Dolgozatomban e két művet hasonlítom össze, és azt vizsgálom, hogyan alakította át Nánási Dyke kegyességi kontemplatív prózáját magyar nyelvű igehirdetési sorozattá, majd elmélkedő és gyakorlati célokat egyaránt szolgáló prédikációgyűjteménnyé. A vizsgálat során összevetem az ajánlásokat, hiszen a korban a dedikáció címzettjének személye alapvetően meghatározta a mű tartalmát, így azok kiválóan alkalmasak az eltérések alapmotívumainak kimutatására.³ Kitérek az írók hasonlóságára és különbségére, valamint az ezekből fakadó jellegzetességekre, melyek megfigyelhetők műveikben. Ennek kapcsán kerül elő talán a legfontosabb kérdés, mely a fordítás, az átírás és az értelmező alkalmazás közötti differenciát taglalja. Mindeközben röviden szót ejtek az angliai puritanizmusról, illetve arról, hogy ez milyen formában jelent meg a Nánási-féle átiratban, ez ugyanis megmutathatja, hogy a puritán mozgalom eszmeiségéből milyen tételek értek el Magyarorszáig és Erdélyig.

A két mű viszonyának feltárása azért is fontos, mert a 17. században a puritán mozgalom térhódításával ugrásszerűen megszorodott az angol nyelvű, főképp lelkiségi művek fordítása. A 17. században a népi kegyesség egyik jellegzetes megnyilvánulási

¹ NÁNÁSI Lovász István, *Szű titka*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály (RMNy 3647), 1670.

² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX., Bp., Hornyánszky, 1903, 807–808.

³ BARICZ Ágnes, *Veresmarti Mihály (maga) ajánlásai = A történetmondás rétegei a kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2005, 12.

formája az elmélkedő, kontemplatív irodalom volt. Az egyre jobban megcsontosodó protestáns egyházi hagyomány, az úgynevezett protestáns ortodoxia megerősödése természetes módon hozta létre az igényt az Istennel való kapcsolat személyesebb, lelki természetű megélésére. A század második felében a reformáció korszakának hitvitázó, dogmatikus lendülete kezdett kimerülni. Amikor a szószerkeken végtelenségig fokozták a felekezetek eltérő hitelvi kérdéseiről szóló prédikációkat, a Biblia személyes Istenét megsejtő hívek más utat kerestek hitük gyakorlati megvalósítására. Ennek az útkeresésnek a manifesztációi lettek a meditatív lelkiségi, vagy, más aspektusból nézve, úgynevezett életvezetési könyvek. A templomokból kiszorult elmélyedő, imádkozó, szemlélődő vallásgyakorlat áttevődött a hívő egyéni „csendes kamrájába”.

A magyarországi protestantizmus körében is érvényesült e tendencia, és így látott napvilágot a Medgyesi Pál fordította *Praxis pietatis*, valamint az ehhez hasonló életvezetési és erkölcsnemesítő művek sokasága. Ebbe a sorba áll be a nagybányai lelkész, Nánási is, ő azonban nem hagyományos fordítói munkát végez. „A puritánizmus levonta a kálvini reformáció minden következtetését, és az életben is keresztül akarta vinni mindazt a gyökeres reformot, amit a reformáció az egyház tantételei terén végrehajtott.”⁴ Az új angliai lelkiségi irányzat fő jelszavának a *protestáns életgyakorlat* mondható, és ennek kapcsán kerülünk közelebb Nánási munkájához is, mely nem e gyakorlat általános útját követi, hanem bizonyos értelemben éppen annak fordítottját. A legtöbb esetben a meditatív irodalom a híveknek azt az igényét hivatott betölteni, hogy a szószerkekről elhangzó dogmatikai jellegű igehirdetések mellett a mindennapi életgyakorlatra vonatkozó tanácsokat is olvashassanak. Nánási viszont korábban elhangzott prédikációit foglalja írásba azzal a céllal, hogy az gyakorlati kézikönyvként is forgatható legyen.

Ajánlások és előszók

Daniel Dyke a művét nem saját maga adatta ki, mert éppen írásának korrektúrázását és tökéletesítését követően halt meg, azelőtt, hogy a könyvet nyomdába küldte volna. Így ezt már bátyja, Jeremias Dyke tette meg, aki 1633-ban ki is bővítette és mutatókkal látta el a szöveget.⁵ Daniel Dyke „az Essex-i Coggeshall lelkésze volt és egy ideig külföldön bujdosott. Egész életében az egyház puritán értelmében vett, teljes reformjáért küzdött, és műveiben a keresztényi élet útját kutatta.”⁶ A puritán kegyesség életgyakorlat-központúsága tehát életében és az általunk vizsgált művében is kiemelkedő jelentőséggel bírt. A könyv ajánlását nem ő írta, ezért nem alkothatunk pontos képet

⁴ BODONHELYI József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, Pannónia Könyvnyomda, 1942, 2.

⁵ DANIEL DYKE, *The mystery of selfe-deceiving*, London, William Stansby, 1633.

⁶ BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1946, 121.

arról, hogy ő maga milyen körnek vagy személynek szánta volna írását. Bátyja azonban szintén „Minister of Gods Word”-ként, vagyis lelkészként, Isten Igéjének szolgálaként aposztrofálja önmagát, és, ha kiadatta fiatalon elhunyt öccse művét, minden bizonnyal Daniel is a puritánok közösségéhez tartozott. Az ajánlás tehát megközelítő képet adhat a szerző olvasói köréről is.

Jeremias Dyke egy bizonyos Lady Lucy-nek, Bedford grófnőjének ajánlja öccse önmegcsalásról szóló művét. A grófnőt majdnem biztosan azonosíthatjuk Lady Lucy Russell-lel, Edward Russellnek, Bedford harmadik grófjának feleségével.⁷ A korban úgy tartották őt számon, mint a művészet és az irodalom egyik legjelentősebb patrónáját, így könnyen elképzelhető, hogy az akkor nagy népszerűségnek örvendő Dyke könyve is pártfogóra talált a grófné személyében. Jeremias Dyke ajánlása az igazi puritán kegyességnek megfelelően életvezetési könyvnek szánja öccse írását, a következő szavakkal: „It is excellent by reason of the dayly use wich occures in practise.”⁸ Dyke tehát mindennapi használatra szánta az elmélkedéseket, melyeket jó szívvel ajánlhatott a kultúrapártoló grófnőnek. Jeremias beszél az előszóban öccse korai haláláról, a rá háruló felelősségről, melyet a protestáns teológia öszövetségi irányultságának megfelelően a levirátus intézményével magyaráz, valamint a mű céljáról, melyet így foglal össze: „It contains the art of knowing a manselfe; it discovers unto us the infinitely intricate widings and turnings of the darke Labyrinths of the mans heart.”⁹

Arra szolgál tehát a könyv, hogy az olvasó kiismerje magát a szív sötét labirintusában. Az önismeret a kálvini teológia szerint az egyik legfontosabb tényező Isten megismerésének folyamatában. Ez egyenesen következik abból, hogy „az erősödő óprotestáns orthodoxia ellenhatásként a puritanizmus kegyességében egyre erősebben kidomborodnak a szubjektív vonások pietisztikus irányba. Hangoztatták az egyszeri megtérést, a vallásos érzelmet és szubjektív hittapasztalatot, és az egyéni lélek üdvét.”¹⁰ A „*Nosce te ipsum!*” görög–latin kultúrában kifejlődött jelmondata a protestantizmusban újjáéledt. Az egyéni meditációban, a befelé fordulásban az ember személyesen tapasztalhatta meg Istent. „The Heathen Philosopher never thought himselfe to begin to know philosophy, till he began to know himselfe. But surely we never begin to know Divinitie or Religion till we come to know ourselves. Ourselves we can not know, till we know our hearts.”¹¹

A Dyke mű ajánlása tehát elsősorban kegyességi színezetű és egy személyhez szól. A patronálás ténye, az ezért való hálaadás nem jelenik meg benne exponáltan. Ezzel szemben Nánási a nagybányai tanácsnak címzi ajánlását. A dedikáció méltatja a nagybányai nemeseket és az ottani iskola tanárait, hálát adván értük Istennek, hogy a háborús

⁷ Barbara Kiefer LEWALSKI, *Lucy, Countess of Bedford: Images of a Jacobean Courtier and Patroness = Politics of Discourse*, ed. Kevin SHARPE, Berkeley (CA), University of California Press, 1987, 52.

⁸ DYKE, *i. m.*, A3v.

⁹ Uo., A4r.

¹⁰ BODONHELYI, *i. m.*, 12.

¹¹ DYKE, *i. m.*, A4r.

helyzet közepette, annak ellenére, hogy nincs vetés és aratás, Isten kegyelméből mégis tudnak adakozni, külföldi diákokat támogatnak, a szegényeken segítenek, akárcsak a kis-ázsiai gyülekezetek a collecta alkalmával. Dicséri őket azért, hogy bár anyagilag nem gyarapodnak gyorsan, lelkiükben folyamatosan növekednek.¹² Dávid vitézeihez hasonlítja Czeglédi Istvánt, a kassai ortodox gyülekezet pásztorát, valamint Komáromi Csipkés Györgyöt, mondván, ők az igazság harcosai, akiknek beszéde nem olyan, mint Pázmány *Kalauzáé*, melyben „amaz ékes beszédek alá rejtetett hamis állítások” találhatóak.¹³

Művek és szerzők

Az ajánlásban fény derül Nánási szövegének keletkezésére. 1667-ben prédikációsorozatot tartott a szív csalárdságáról, és ez úgy feltűzelte a nemeseket, hogy pénzt adtak neki a nyomtatásra, így kiadásra készítette elő, 1670. április 29-én datálva az általa aláírt ajánlást.¹⁴

Kezdettem vala közönséges helyen, a ti szent gyűléstekben rend szerint néha néha a megromlott szűnek természet és szokása szerint való csalárdságáról prédikállani 1667. esztendőben, és mikor arról már 5 vagy 6 tanítás lött volna, felgerjede azokhoz a tanításokhoz való szeretetnek tüze kegyelmek szívében, és egyitek a másoknak szól beszél vala afelől: és mint a tűzből tűz támad, úgy akinek Isten ezt előszer szívében nem adta volt, a mások intése és tanácslása által könnyen reáhajla kegyelmek mindnyájan, hogy közönséges haszonra (ha az Úr úgy akarja) nyomtattatnék ki, és valahonnan lenne arra való költséget szerezne kegyelmek.¹⁵

Nánási tehát már korábbról ismerhette Dyke művét, mely először nyomtatásban 1615-ben jelent meg, és az alapján prédikált a szív csalárdságáról. Prédikációi, úgy tűnik, elérték céljukat, és a nagybányai nemesek hajlandóak voltak anyagilag támogatni Nánásit, hogy könyv formájában is kiadja prédikációsorozatát.

Ezzel összehasonlításunk legfontosabb pontjához érkeztünk. A *Szű titka* nem a klasszikus értelemben vett fordítás, és nem is annak metódusa szerint készült. Nánási prédikációi készítése során olvasta, értelmezte, a magáévá tette a *The mystery of self-deceiving* szövegét, gondolatait. Mondhatni, átszűrte magán, hogy a magyar hallgatóságra aktualizálva, a magyar problémákra vonatkoztatva visszhangozza azokat. Amikor ezek a prédikációk, elhangozva, kedvező fogadtatásra találtak, és megfogalmazódott a nagybányai tanács patrónusainak kérése, Nánásinak újra elő kellett vennie a szöveget. Ám a korábban megfogalmazott gondolatait, hasonlatait, prédikációs fordu-

¹² NÁNÁSI, *i. m.*, a4r, b1r.

¹³ *Uo.*, c1r.

¹⁴ *Uo.*, b3r.

¹⁵ *Uo.*, a4v.

latai nyilván továbbra is a fejében éltek, így a készülő új mű, a *Szű titka* egészen különleges műfajú írás lett: egyszerre fordítás, prédikációsorozat és speciális káté. „A sokszínűséget Nánási azzal is fokozta, hogy más műveket is beolvasztott prédikációiba, így például Thomas Goodwin egy írását is, melyet ő két beszédben ad vissza.”¹⁶

Dyke szövege 31 fejezet, 483 lapnyi elbeszélő próza, mely Nánásinál 73 prédikációban, 767 lapon ölt testet. Nánási kikereste a meg nem nevezett bibliai locusokat, levonta az egyes fejezetek tanulságait, majd a *Tanulság* címszó alatt összefoglalta azokat. Dyke fő gondolatait a *Hasznok* című részben fejtette ki, úgynevezett *Intésekként*, kiegészítve, és ahol lehetett, a magyar állapotokra alkalmazva azokat.¹⁷ Ez a formai és tartalmi tagolás teljesen megfelelt az ars praedicandi korabeli gyakorlatának. Geleji Katona István szerint „az egyszerű emberek között [...] [a prédikátornak] meg kell maradnia a gyakorlati vallási tanításnál (doctrina practica), a helyes életre vonatkozó intésnél (institutio), a bűntől való eltérítésnél (correctio) és a kísértések minden fajtájának elutasításánál (consolatio).”¹⁸ Nánási összeszedte a lehetséges vádakat, melyekről sejtette, vagy a prédikáció során tapasztalta, hogy azokkal vádolni fogják, és előre megválaszolta őket.¹⁹

1. „Együnnen is, másunnan is szedegetett munka, fordítás, nem a maga munkája.” Válasz: A pók a maga gyomrából szedi hálója alapanyagát, az mégsem olyan értékes, mint amelyet a méh méz formájában több virágról összeszed.²⁰
2. „Homályos beszéddel vagyon néhol, s alig érthetni meg.” Válasz: Egy-két ilyen hely van, de ha egy tanító olvassa, az majd kijavítja. Ha valaki jobban tud nála angolul, készséggel fogadja a javító szándékot.
3. „Sok prédikációk azon egy dologról.” Válasz: Még ez sem meríti ki a témát, minden betegségre a megfelelő gyógyszer kell.
4. „Hosszú prédikációnak mondják némelyeket.” Válasz: Többet tanulhatsz belőle. Ha tanító vagy, tudod, hol fogd rövidebbre, a sokszor ismételt kifejezések helyett használj szinonimákat.

A vádak a fordítói munka lényegének kritikus pontjaira tapintanak rá. Az eredetiség kérdése, a szöveg gördülékenysége, vagy az értelmező fordítás révén felduz-

¹⁶ Idézet az RMNy 3647. tételének annotációjából. *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1656–1670*, 4, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai – Országos Széchényi Könyvtár, 2012, 944.

¹⁷ NÁNÁSI, i. m., c2r.

¹⁸ MIKÓ Gyula, *Geleji Katona István retorikai elvei és az udvari prédikáció = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 57.

¹⁹ NÁNÁSI, i. m., c2v–c3r.

²⁰ Nánási ugyan tartalmilag „hamis állítások”-ként jellemzi Pázmány *Kalauzát*, az esztergomi érsek művében is használt, jól ismert hasonlatot azonban beépíti saját művébe. PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérlő kalauz = Pázmány Péter művei*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983, 260. („Mert tudom, hogy a pókháló nem jobb a lépes méznél; noha a pók béliből szövö légyfogó hálóját, a méh pedig virágokról szedegeti mézét. Azért igyekeztem azon, hogy a régiek nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyverházokból vegyek diadalmas kardokat, melyekkel a régi tévelygések nyaka szakasztott.”)

zadt írás kritikája mind a jobbára kialakulatlan keretekkel és szabályokkal bíró fordítói munka új kihívásaira mutatnak rá. „Pázmány egyik közismert és igen nagy érdeme, hogy az idegen nyelvből átültetett, adaptált alkotásoktól azt kérte számon, hogy ne érződjék fordítás mivoltuk. [Medgyesi Pál is hasonlóan vélekedett]: A fordításnak [...] az én ítéletem szerint úgy kellene esni, hogy ne ismernék fordításnak, fonákul az írás ne esnék, azaz: amit magyarrá kellene fordítani, annak nem diák, német, angulus etc. formán, hanem magyar módon kellene esni.”²¹

Nánási ismerte tehát a kor elvárásait, de már a mű előjáró beszédében lefegyverzi azokat. Fő érvként nem az elmélkedő próza és a prédikáció műfaji eltérését említi, amiből arra következtethetünk, hogy ő maga művét mégis alapvetően fordításként tartotta számon. Bőkezű patrónusainak anyagi támogatása illusztrálja legjobban, hogy a vádak nem bizonyultak igaznak, hiszen a prédikációk során kitűnt volna a szöveg esetleges érthetlensége, továbbá „lehetett puritán érzelmű és eszmevilágú valaki, ettől még nem adhatott nyomdába mondhatatlan, felolvashatatlan és alig-alig érthető fordítást.”²²

Nánási prédikációit a korban szokásos kérdés-felelet formában adja közre, melyek így katekizmuszerűen segítik elmélyíteni a szív romlottságáról és az abból való megszabadulásról szóló tanítást. Magyarázataiban megjelennek a kor teológiájának jellegzetes vonásai, például az Isten ostora toposz, mely a világtörténelmet Isten munkájaként értelmezi, így ami a magyarokkal történik, az szükségszerűen Isten büntetése. „De leggonoszabbnak ez okon látom, hogy a népnek tűzből kiragadtatott üszöge nem tért meg az őtet megvető Istenéhez. Tűzbe vetette vala az Isten, mely e máj napig is el nem aludt, mindazáltal az ő gonoszságának tajtékát ki nem fővé, forrá.”²³ Bibliai fogalmakat aktualizál, hogy nyilvánvaló legyen a szentírási próféciák és a saját kora közötti megfelelés. Amikor például arról az ószövetségi részről szól, ahol Jeremiás Izrael *fejedelmeinek* engedelmességét rója fel, Nánási zárójelben megjegyzi, hogy a fejedelmek alatt *fő rendeket* kell érteni. Felszólít az üdvösség keresésére, mert az idők gonoszak. „Ilyen lévén azért ez időnek jósága is, nem igen kell lelki üdvössége, aki annak serényen való keresésére fel nem indul: mert mind gonoszsága, mind jósága az időknek arra indítanak a bűnöst.”²⁴

Kontemplációból prédikáció

Miután megállapítottuk, hogy nem beszélhetünk szoros értelemben vett fordításról, a következőkben nem fordításelméleti eltérésekről szólunk, hanem a kontemplatív próza és a prédikáció műfajának stílusbeli különbségeit vesszük szemügyre. Maga

²¹ FEKETE Csaba, *Praxis praxisa, avagy fordítói puritánság Medgyesi nyelve alapján = Medgyesi Pál redivivus, i. m.*, 184.

²² *Uo.*, 174.

²³ NÁNÁSI, *i. m.*, c1r.

²⁴ *Uo.*, c2r.

Nánási írta le az általa adott alcímben, hogy bizonyos helyeken javítgatta, újítgatta és öregbítette (azaz bővítette) Dyke szövegét. Berg Pál szerint Dyke William Ames *Medulla Theologiae* című munkájából egészítette ki írását, ezen kívül idézte William Reinolds *Proverbia et Ecclesiastes* című szentírás-magyarázatát.²⁵ Az alábbi szövegrészletek összevetése illusztrálja Nánási prédikációra alkalmazott értelmezői, fordítói gondolkodásmódját és gyakorlatát.

Dyke

The Prophet having grievously menaced the Jews in the beginning of this chapter, because he saw, how much they bore themselves out against these threatnings upon hope of the Aegyptian his helpe. Therefore in the fifth verse, he curseth all such as relye upon man and make flesh their arme. Contrarily blessing such as in their dangers shroud and shelter themselves under the wing of the Almighty. [...] The Prophet therefore in this verse preventeth this objection, and keepeth them from this starting hole, saying: The heart is deceitfull.²⁶

Nánási

Vagyon nemzetség, ki az ő maga szemei előtt tiszta, még ha az ő rútságából ki nem tisztítottat is, így szól Salamon Prov. 30, 17, és ez illyent bolondnak mondja. Ilyen vala a zsidó nemzetség is, ki mikoron a bálványozásnak, emberekben és gazdagságokban, a szükségnek idején való bizodalmanak büne-ért fenyegettetnek Istentül a próféta által; és meg is átkoztatott volna, hogy az Egyiptomi hadban bíznék. Nem tartják vala magokat bünösöknek, és ez okon Istenben nem bizóknak, hitetleneknek, hanem ha Egyiptomra, pénzekre, gazdagságokra néznek is, de az Istenben nem is bíznak ők, mert a szükségnek idején az eszközökkel való élés nem tészí hitelenné és Istentül elszakadtá az embert. Sőt, inkább Istent kísérténők, ha az eszközökkel nem élnék, így szólnak vala. Annak okáért, miképpen a madár elmegyén és a fecske elrepül, s nem száll az ember fejére, így e te ok nélkül való átkod nem jó mi reánk. Prov. 26, 2. Immár a Próféta ez igékben e gondolatjoknak eleibe mégyén, s megjelenti, hogy az ő szívek az Istenben nem bízik, mert a csalárd és gonosz, és az őket megcsalta, melyet az Isten jól lát. Mert jóllehet minden utaiban tisztának láttassék az ember az ő szemei előtt, mindazáltal aki a lelkeket vizsgálja, az Úr. Prov. 16, 2.²⁷

Jól látható, hogyan duzzad fel Dyke szövege Nánási prédikációs stílusának megfelelően. Dyke a lényegre térve a választott igehelyet elemzi és értelmezi, Nánási szélesebb perspektívába állítva szemléli a központi kérdést. Más helyről származó citátummal közelíti meg a problémát, majd megint másik idézettel zárja le azt, érzékeltetve ezzel, hogy a szív csalárdságának témája nem elszigetelt jelenség, hanem szervesen illeszkedik a Szentírás kanonikus kontextusába. Az angol szerző szövege érzékelhetően lassabb folyású, elmélkedő, letisztultabb az elbeszélő prózának megfelelően. A fő pontok

²⁵ BERG, *i. m.*, 117, 119.

²⁶ NÁNÁSI, *i. m.*, a1r.

²⁷ DYKE, *i. m.*, A1r.

és gondolatok természetesen megegyeznek, a magyar prédikátor szónoklata azonban műfajához híven retorizált, hogy lehetőleg megnyerje üzenetének a hallgatóságot, melynek megvalósulásáról maga a prédikációs kötet léte tanúskodik. „Nem csupán a kialakulatlan magyar szókinccs hiányának vagy rossz szokásnak kell tulajdonítanunk, ha a fordítás hosszabb, mint az eredeti. Más környezetben több az ismeretlen, vagy egyáltalán nem hasonló körülmény, emiatt a legtöbb fordító némi magyarázkodásra is rákényszerül, ha nem akar kelleténél kevesebbet mondani. Ezért általánosságban az eredeti rövidebb, hiszen anyanyelvi környezetben értik a célzásokat.”²⁸

A magyar helyzetre, illetve a prédikációs szituációra alkalmazott szöveg más aspektusból is eltér az eredetitől. Nánási a tartalomjegyzékben feltünteteti az egyes prédikációk perikópáit, ezzel is kibővítve az eredeti szöveget. Dyke-nak erre értelem-szerűen nem volt szüksége, mivel műve lineárisan olvasható elmélkedés. Egy diskurzust alcímekkel természetes logikai egységekre lehet bontani, míg egy prédikációsorozat esetében ez megnehezíti a befogadást, hiszen az igehirdetést heti kihagyásokkal hallgató gyülekezeti tag nem tud visszatérni az előzőleg olvasott gondolatmenethez.

A globális olvasásban rejlő visszatérés lehetősége, illetve a prédikáció esetén a visszakeresés és újraértelmezés hiánya egy újabb, alapvető eltérést eredményez a két szöveg között. A meditatív próza műfaja megengedi, sőt lényegénél fogva megkívánja bizonyos kulcsfogalmak tisztázását. Az igehirdetésnek ezzel szemben az idő behatároltsága miatt szükségszerűen rövidebbnek, tömörebbnek, ugyanakkor szemléletesnek kell lennie. Ennek egyik jellemző példája, amikor a szerzők a központi idézetük kapcsán az ószövetségi antropológia *szív* elképzelésével találkoznak. Az Ószövetség emberének anatómiája szerint a szív az emberi lény középpontja, az értelem, érzelem, akarat, a döntések helye. Ezt fejezi ki roppant tömörséggel a Példabeszédek könyve 4. részének 23. verse: „Minden féltve őrzött dolognál jobban óvd szívedet, mert onnan indul ki az élet.”

Amikor Dyke és Nánási olvasóközönségük elé kívánják tární a szív családságáról szóló tanításukat, kénytelenek megmagyarázni, hogy mit ért a Biblia *szív* alatt. Dyke fogalmilag fejt ki a kérdést, Nánási ezzel szemben ezt is kérdés-felelet formában adja közre. Az értelem–akarat–indulat hármas egysége mindkét szövegben megjelenik, de amíg az angol szerző ezt az egységet bibliai eredetével és a metonímia fogalmával magyarázza, addig Nánási, gyülekezetének hallgatóságát szem előtt tartván, egy egyszerű hitvallási formulában foglalja össze a kérdést. Dyke szerint tehát a *szív költői kép*, mely metonimikusan a lélek egészére utal, míg Nánási olvasatában a szív egyfajta *hely*, ahol a lélek egészének három „tehetsége” lakozik.

²⁸ FEKETE, *i. m.*, 182.

Dyke

By heart, mans heart is meant as appareth by the context. And now because mans heart is one of the principall seats of the soule of man therefore by a Metonymy of the subject it is usually in the Scripture put sometimes for the whole soule, sometimes (and that more frequently) for such speciall faculties in the soule as more specially belong to the heart, as the Will and Affections. But heere it is to be taken for the whole soule, and all the parts thereof, the Understanding, the Will, the Affections: for all are deceitfull.²⁹

Nánási

Kérdés: Mit értesz itt a szívnek igijén?
Felel: Az embernek az ő lelkét minden tehetségével együtt. Mert ugyanis a szív a lélek nélkül az emberben nem csalárkodhatnék, mivelhogy e csalárd-ságra értelem kell és akarat, s indulat, melyek a léleknek három tehetségei.³⁰

A meditáló prózastílusnak megfelelően Dyke időzik és elkalandozik a szövegben. Amikor arról elmélkedik, hogy mindenkinek csalárd-e a szíve, ő is kérdés-felelet formát alkalmaz, de ez tipográfiaileg nem különül el a főszövegtől, hanem előbeszédszerűen beleágyazódik abba. Jézus Nátánaélről mondott kijelentését hozza példaként arról, hogy mit jelent tiszta szívűnek lenni, és ennek kapcsán tisztázza az ó- és újember lelki természetének különbségét. Nánási itt is megtartja a hitvallási formát, de az igehelyek szó szerinti beemelásával át is értelmezi a szöveget. Nála nem az egyes emberben együtt élő ó- és újember különbségéről van szó, hanem az újjászületett és a nem újjászületett, vagyis a hívő és nem hívő emberek közötti differenciáról. Dyke arról kívánta elgondolkodtatni olvasóit, hogy mindnyájuk szíve csalárd, mert az óemberi természet a teremtett emberi lény része, Nánási viszont prédikációjában arra helyezi a hangsúlyt, hogy a Krisztusban való hit által a hívők szíve megtisztult a csalárd-ságtól, így a továbbiakban csupán arra kell vigyázniuk, hogy ne gyakorolják gonosz kívánságaikat, hiszen „közönséges cselekedeteikre nézve csalárd-ság nélkül valók”.

Dyke

It may bee asked, Is this deceitfulness given to all men indifferently, or onely to some? *Answ.* To all, save Christ, in whose mouth (and so heart) was found no guile. But nature, all our hearts are alike. And the change that grace makes in this life is not such but that in some sort, the heart of the best may still to be said deceitfull. Christ indeede give Nathaniel this praise, that there was no guile in his heart, and David sayes the like of every unjustified man: but this is true onely of the spirit of the new or young man, that is created by God in the regenerate, and not of the flesh, that olde man.³¹

Nánási

Kérdés: Minden embernek ilyené a szíve? Felel: Illyen természeti szerént és gonoszabb és csalárd-dabb léssen gyakorlás által. Eph. 4. 22. *az óv-ember meg-vész a' csalárd gonosz kívánságok miatt* De az újjá születeké nem annyira, mert az ő szívek hitnek által meg-tisztított. [...] Ezért mondja Salamon: Kítsoda mondhatná azt, tiszta az én szívem, tiszta vagyok az én bünömtül Prov. 20. 9a Az ujjá születlenek némely külön valo tselekedetekben vadnak néha tsalárd-ság nélkül, mint Abimelech Gen. 20. 6. De közönséges tselekedetekre nézve tsalárdok; de az ujjá szülöttek közönséges tselekedetekre nézve vadnak tsalárd-ság nélkül.³²

²⁹ NÁNÁSI, *i. m.*, 2.

³⁰ DYKE, *i. m.*, 3.

³¹ NÁNÁSI, *i. m.*, 3.

³² DYKE, *i. m.*, 4.

A fenti három példa bepillantást engedett számunkra a nagybányai lelkész, Nánási Lovász István fordítói eljárásába. Az elmélkedő próza és a prédikáció műfaji eltérései termékeny feszültséget teremtenek a két szöveg között, melyekkel nyilván Nánásinak is számolnia kellett. A *Szű titka* tanúsága szerint végül ő is a puritán mozgalom praktikum-centrikussága mellett döntött, de egészen máshogy, mint angol eredetijének szerzője. Dyke szövegének olvasója lehetőséget kap, hogy egyéni elmélyedésében a szív bibliai fogalmáról gondolkodjon, és a tartalomjegyzék „kapcsos beosztásának” megfelelően újabb és újabb asszociációk révén a teljes kérdéskört bejárja. Nánási olvasója ezzel szemben felidézheti magában a hallott prédikációkat (ez volt a kötet kiadásának indító oka), és a szív csalárdtságáról tudható ismereteket praktikus egyszerű, katekézis formában magáévá teheti és begyakorolhatja, hiszen a cél végső soron nem csupán az ismeretek felhalmozása, hanem a teológiai tudás átültetése a mindennapokba. Így válik Daniel Dyke „Discursusa, és mint egy Practikus Commentarius” Nánási Lovász István munkája nyomán a puritán mozgalom elveinek megfelelő, a mindennapi elmélkedést elősegítő, hitmélyítő lelkiségi prédikációgyűjteménnyé.

Összegzés

Roppant érdekes, kettős metamorfózisnak lehattunk tanúi a fenti elemzés során. Megállapítottuk, hogy Nánási Lovász István nagybányai református lelkész olvasta Daniel Dyke angol puritán lelkész *The mystery of self-deceiving* című meditatív lelkiségi könyvét, mely alapján nagy sikerű prédikációsorozatot tartott. A hallottakon felbuzdulva Nagybánya városának tanácsosai anyagilag támogatták lelkészüket, hogy írásba foglalva kiadathassa prédikációit, így látott napvilágot 1670-ben Dyke fő műve Nánási Lovász István átdolgozásában. A művek közötti összefüggés érdekessége épp ebben az átdolgozásban rejlik. Abban a folyamatban, amely során egy már olvasott szöveg szónoklatok formájában értelmeződik, kiteljesedik, majd ismét írott szöveggé válik. Az így nyert szöveg: fordítás, és mégsem az. Prédikáció, de nem csupán az, hiszen az írott forma révén lehetővé válik a globális olvasás visszakereső, értelmező mechanizmusának alkalmazása. Egy értelmezett és megelevenített szöveg újraértelmezése és ismét konzerválása. Ennek csodálatos megvalósulása a *Szű titka*.

TAMÁS PAFKÓ

Double Metamorphosis: How the Contemplative Prose of Daniel Dyke Transformed into István Nánási Lovász's Volume of Sermons?

When István Nánási Lovász read the book by Daniel Dyke entitled *The mystery of self-deceiving*, he afterwards preached a series of sermons based on these texts. He keyed the heart of his audience so much that they supported him with publishing his sermons, so in 1670 his fascinating work, the *Secret of the Heart* came out. He adapted the writings of Dyke and the key to the interesting relationship of these works lies in the act of revision itself. As a result of his method, a read-out text is construed in speeches and then becomes a written text again. Such a text can be regarded as a translation and still it is not translation proper. It is not only a sermon, because the written form suggests a possibility to use the retrieval process of global reading. The *Secret of the Heart* is a wonderful example of how to reconstruate and animate a text and then to conserve it again.

„Parcite autem obsecro Lampridio Vestro
in Zabanio redivivo, Dynastae spectatissimi...”*

Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja

Apafi Mihály, Erdély utolsó valóságos fejedelme 1690. április 15-én hunyt el Fogaras várában. Testét tíz hónap múltán 1691. február 18-án temették hitvesének poraihoz Almakeréken a lutheránus templom melletti sírkápolnába. A fölötté mondott hét beszéd közül csak háromnak a szövege maradt fenn napjainkra. Nagyari József prédikációját és Pataki István magyar szónoklatát a Debreceni Református Kollégium Levéltárában fellelhető Sinai-hagyaték őrizte meg kézíratos másolatban.¹ Tanulmányomban részletesebben a harmadikkal, Zabanius Izsák, szebeni rektor latin orációjával foglalkozom.

A három szöveg közül, jellemző szász alapossággal, csak Zabanius mester beszédét nyomtatták ki már a temetés évében, 1691-ben.² Az oráció a halottnak a háztól való búcsúztatása alkalmával, Fogarason hangzott el. Nemcsak fennmaradásának módjában tér el a magyar szövegektől, és különösége sem a megfogalmazás nyelvétől ered, hanem sokkal inkább az orátor indítékaitól. Zabanius Izsák jól tudta, miként a másik két szónok is, hogy a holtakról mondott szavak mindig az élőkhez szólnak, különösen ha azok forduló egek, változó csillagzatok alatt hangzanak el. A magyar szónokok szövegéhez képest, melyek a nemzeti király eszményének megfelelő patriarchális monarchát dicsérnek és siratnak Apafi személyében, a szebeni rektor szónoklata sokféle hallgatói igényhez igazodott Erdély történelmének abban a korszakában, melyben hatalmi rendszerek váltása zajlott, és mindaz, ami később szilárd fundamentummá tömörült, ekkor még folyékony és ingatlag volt.

1691-ben nem volt még egyértelmű – legalábbis a temetésen részt vevők és szereplők előtt semmiképpen sem –, hogy mi lesz az Erdély számára frissen elnyert Diploma Leopoldinum további sorsa, megvalósul-e a Diploma ígérete szerint az ifjú Apafi fejedelemsége, mekkora hatalma lesz az erdélyi ügyekben a Bánffy vezette Guberniumnak, és merre dőlnek el a szász kiváltságokat megőrző clausulák körüli tárgyalások. Tehát nem volt még ekkor egyértelmű, hogy kik és milyen mértékben lesznek nyertesei vagy vesztesei az újabb *mutatio Transsylvanicának*, mely most éppen az európai parthoz iga-

* *Oratio Panegyrica, in solenni pompâ exequali, Celsissimi quondam Principis ac Domini, Dn. Michaelis Apafi, Transylvaniæ Principis, Siculorum Comititis, & Partium Regni Hungariæ Domini, dum Almakerekinum spliendus veheretur, à M. Isaaco ZABANIO, antehac SS. Theol. & Phil. in Gymnasio Cibiniensi P. P. Gymnasiiq₃ Rectore, nunc Ecclesiæ Orbacensis Pastore, ad majorem Dei gloriam, & prosperiorem suæ Celsitudinis memoriâ, Fogarasini instituta, Anno 1691. die 16. Febr. Cibinii Imprimebat Johannes Hermelius, 7. (A továbbiakban: ZABANIUS, *Oratio Panegyrica*.)*

¹ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, I.24.a.5. [Z 38], 809–869.

² Lásd a csillaggal jelölt jegyzetet.

zítja az irányt. Mindezek arra készítették a szász szónokot, hogy Nagyar József és Pataki István magyar beszédeinek múlthoz ragaszkodó egyértelműségével szemben ahhoz az elvhez igazítsa mondandóját, amelyet az ifjú Teleki Mihály *Fejedelmi lélek* című politikai traktátusa *interesnek* nevez,³ melyet mi csak nevezzünk így egyszerűen érdeknek, sőt egy kis megszorítással szász érdeknek.⁴

Zabanius, azaz Czabán Izsák ugyanis 1632-ben a Bars vármegyei Brogyánban született. Evangélikus volt, Sopronban majd Wittenbergben tanult. 1661 és 1673 közt Eperjesen tanított, majd magyarországi bolyongásai után Erdélyben kötött ki, és Szebenben teljesen a szász ügy szolgálatába állott. 1676-tól a szebeni evangélikus kollégium teológia- és filozófiatanára lett. A szász városban hunyt el 1707-ben. Kinyomtatott beszédét – mint ő nevezi – a szász Helikon mecénásának és persze saját patrónusának, Valentinius Franck, szász királybírónak és szász grófnak, a Gubernium tanácsurának dedikálta. Franck Bálint is a régiről újra váltó erdélyi figurák egyike volt. Méltóságait még Apafitól kapta, 1686-ban lett szász királybíró, és egy év múlva a fejedelem a tanácsurak közé emelte. De Franck aláírása is szerepel az 1688-ban Caraffának kinyilvánított erdélyi hűségnyilatkozaton (*Declaratio Transylvaniae in fidelitatem ...*), és 1692-től az új Gubernium tagja lett. Őt is grófi címmel tüntette ki Lipót úgy, mint a hajdani kuruc Telekit, csak ő a magyar főúrral ellentétben helikoni mecénásként óvatosabb életet élt, és ezt nem *post mortem* kapta meg.

A tanulmány címében idézett mondatot, mely Zabanius beszédének citátuma, akár bocsánatkérésnek is értelmezhetjük: „Mégis kérlek titeket, engedjete meg, tekintetes uraim, a ti Zabaniusban újra éledt Lampridiusotoknak...”⁵ Mit kell és mi okból elnéznünk a tekintetes dynastáknak, és miért Lampridiusban éledett újjá a szász rektor? Nézzük tehát Lampridius! Ő a *Historia Augusta* történetíróinak egyike, és Zabanius ebben az életrajzgyűjteményben szereplő Alexander Severus-életrajz miatt érzett vele lelki rokonságot.⁶ Lampridius ugyanis szintén hanyatló időkben, a Krisztus utáni 3. századi Rómában élt. Az általa megörökített Alexander Severus császár is dinasztájának utolsó tagja volt. Lampridius műve *speculum regium*, azaz királytükör, mely a császár idealizált

³ HARGITTAY Emil, *Katolikus fejedelmi tükör református fordításban (Ifj. Teleki Mihály: Fejedelmi lélek, 1689)* = H. E., *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001, 91.

⁴ A *Fejedelmi lélek* Johann Adam Weber *Spiritus principalis boni principis* című munkájának fordítása. Teleki *interesének* Weber helyes latinságú *interesse* infinitivusa – ‘érdekében áll’ – felel meg. Weber a X. caputban pontosan meghatározza mit ért rajta: „*Interesse* videtur in hoc mundo Primum mobile esse. Appositè Itali Ognuno tira lacqua al suo molino. Ogni galeotto, voga a sè.” Johann Adam WEBER, *Spiritus principalis boni principis*, Salisburgi, Mayr, 1674, 39. (Kiemelés az eredetiben.) „Az érdek a világon az első mozgató. Az olaszok ezt hasonlóképpen így mondják: *Mindenki magának evez, Mindenki a maga malmára hajtja a vizet.*” TELEKI Mihály, *Fejedelmi Lelek*, Kolozsvár, Némethi Mihály, 1689, X. rész, 169, (RMK I, 1373). (Kiemelés az eredetiben.)

⁵ ZABANIUS, *Oratio Panegyrica*, 7.

⁶ HAVAS László, *Bevezetés a Historia Augustához = Historia Augusta*, Debrecen, Multiplex Media, 2003, 24. Aelius LAMPRIDIUS, *Alexander Severus*, ford. SOLTÉSZ Márk = *Uo.*, 292–342.

alakjában a *princeps bonust*, a senatussal együtt kormányzó jó uralkodót mutatja be, aki édesanyjával, Iulia Avita Mamaeával együtt bölcs és művelt tanácsadóktól körülvéve, békességben és jólétben kormányozza a birodalmat. Lampridius beállítása szerint neki is jósága, szelídsége, művelt szelleme okozta a végzetét. Noha Zabanius csak utalást tesz szónoklatában Alexanderre, mégsem nehéz ebben párhuzamot találni Nagyari Józsefnek Almakeréken elmondott prédikációjával, az abban megidézett Jósias királlyal, hiszen mindkét alak az Apafiban megtestesített jó uralkodó ideálképe.

Apafi temetése az elhunyt fejedelmet megillető ceremónia minden elemének megtartásával zajlott, csak méreteiben nem volt mérhető Bocskai vagy I. Rákóczi György, különösen Bethlen Gábor temetési pompájához, amint ez Rhédey Pál feljegyzéseiből kitűnik.⁷ A tiszteletadás gesztusai így is bőven megvoltak a február 16-án Fogarason megkezdett, és 19-én az almakeréki gyászkápolnában bevégzett temetés pompájában és ceremóniájában.

Solum corpus! A holtaknak ugyanis megvan az az előnyük az élőkkel szemben, hogy ők az elysiumi változatlanságban már semmivel nem törődnek, míg az élőknek a változó időben szüntelen törődniük kell velük. Apafi pusztán fejedelmi méltóságánál fogva, halála után még inkább eszménnyé emelkedve, a múltból megőrzött szokásaiban, döntéseiben és egész lelkében saját magyar világot idézett fel az élők számára, és ez szüntelen összevetésre és értékelésre készítette őket jelen állapotuk felől. Zabanius orációja már az exordiumban tökéletesen megragadta ezt az érzést, és a pillanatot is, hogy az ideál és mítosz auráját lehelje hősére, hiszen lehet-e alkalmasabb körülmény erre, mint a gyász katarzisa!

Az immár gazda nélkül elárvult nagy ebédlőteremben és a minden helyiségével, bútoraival Apafit idéző fogarasi várban különös erővel hatottak a szavakat kereső szónoki hezitáció közhelyei:

Vajon az APAFIak Udvarának arculatát látjuk e mai időkben, vagy inkább ez időknek viharában? Vajon uralkodás képe ez, hiszen aki csak reátekint e házra, könnyen lehet, úgy tűnik majd néki, hogy itt nem alaposan kimunkált szónoklatra, nem dagállal hömpölygő igékre van szükség, hanem a szavak csendjére inkább, mely hallgatásával, némaságával méri fel, és beszéli el a lélek fájdalmát?⁸

A legfontosabb azonban a magasztos laudáció szempontjából az, hogy mit dicsérjen alanyában a szónok, és hogy a dicsérete hiteles legyen. Különösen akkor nehéz ez, ha

⁷ LUKINICH Imre, *I. Apafi [!] Mihály temetése*, Századok, 1913/1, 30–33.

⁸ Itt és a továbbiakban a szövegeket saját fordításomban közlöm. „Ea nempe Aulæ APAFINAE, modernâ tempestate, intempestiâ profecto, facies est, ea Regiminis forma: ut, qui eam liminis duntaxat oculis aspexerit, facile sit animadversurus: non hic oratione opus esse lucernam redolente, non turgentibus verborum amplius, sed vocali quodam silentio quod suâ taciturnitate dolorem animi aestimet magis, atque peroret.” ZABANIUS, *Oratio Panegyrica*, i. m., 2. (A nyomtatvány nem jelez sem lap, sem oldalszámokat, ezért az egyszerűség végett az oldalak sorszámaát jegyzem a címlap kivételével – miként napjainkban.)

azok előtt teszi, akik dicsérete tárgyát még nálánál is jobban ismerik. Nem vállalkozhatott arra, hogy a szokásos férfias fejedelmi erényeket, a vitézséget, igazságosságot magasztalja. Nem mintha a hadi témákra nem adott volna lehetőséget Apafi élete, hiszen II. Rákóczi György állandóan elrángatta szegényt esztelen háborúba ifjú hitvese mellől. Harcolt az 1653-as moldvai hadjáratban, végigharcolta az 1655-ös lengyel háborút, és megszenvedte a tatár fogságot, legyőzte a nagyszőlősi csatában a Habsburgokkal tartó Kemény Jánost, Kara Musztafa is kimozdította őt Erdélyből a bécsi hadjáratra. Külön magyaráznom sem kell viszont, hogy ezek 1691-ben, a nem régen megkapott Diploma Leopoldinum és a temetesen díszelgő császári praesidium teremtette körülmények között miért nem lehettek a vitézség erényének bemutatására alkalmazható témák.

Az igazságosság dicsérete Bánffy Dénes fiának és a Bánffy elveszejtésében közreműködő Bethlen Miklósnak a jelenlétében szintén alkalmazhatatlan volt. Olyan erényt választott tehát Zabanius, amely minden tekintetben semleges, és ezt tette meg propositionának egy szép Vergilius-imitációval az első eclogából.⁹

Így tehát ebben a gazdag és bőséges anyagban, mely számomra a beszéd tárgya-
ul kínálkozik, a legelső helyet foglalja el a kegyességnek és vallásosságnak az a
bensőséges érzülete, mely a tiszta élet semmiben sem nyugtalankodó viselését
jelenti, melyben a Felséges Fejedelem egykor úgy emelte fejét mindenki fölé,
miként a ciprusok kimagaslanak a hajlékony babérbokrok fölé.¹⁰

Ez tökéletes és hiteles is volt a közismerten szemlélődő, filozófiában, teológiában igen művelt, a latin nyelvben is kiváló, a kegyességet mélyen megélt Apafi magasztalására.¹¹ Ez azonban, bármiképp forgatta Zabanius, mégsem lehet csak így magára hagyva uralkodói erény. Egy paptársának vagy humanista rektor kollégájának, vagy egy kegyes és művelt úrasszonynak megfelelő lehet, de még Franck Bálint számára is kevés, nem-hogy Erdély fejedelmének. Ezért amplifikálja ennek bemutatását olyan antik történelmi exemplummal, amely a militia közhelyéből, a hadi életből veszi tárgyát, és erre épít egy olyan comparatiót, amely így e passzív erény, a clementia dicséretévé válik:

⁹ „...verum haec tantum alias inter caput extulit urbes / quantum lenta solent inter viburna cupressi.” VERGILIUS, *Ecl*, I, 24–25.

¹⁰ „In tam ubere autem & copiosâ, quae mihi se ad dicendum offert materia, principem locum obtinet, intimus ille Pietatis & Religionis sensus, nec non sollicita intemeratae vitae cultura; quâ Sereniss., olim PRINCEPS, tantum alios inter caput extulit, quantum lenta solent inter viburna cupressi.” ZABANIUS, *Oratio Panegyrica*, i. m., 3.

¹¹ THALLÓCZI Lajos, *Az öreg Apafi könyvtára*, MKsz, 1881/2–3, 121–124. – Megözvegyült édesanyjának, Petki Borbálának írta *Az egész keresztényi vallásnak rövid Fundamentomi. Megint Kétségbenes ellen való egynéhány lelki vizsgálatások* című consolatióját (RMK I, 771.). Lefordította Mark Friedrich Wendelin *Systema theologicum majus et minus*: Marcus Fridericus Wendelinusnak, a Keresztény Isteni Tudományról írott két könyve (RMK I, 1161.).

Tiszta életű volt Scipio, akinek afrikai győzelme dicső nevet adott: a mi fejedelmünk azonban e tisztaságnál is tisztább volt, az ő erkölcsösségére, jó hírére még maga az irigység sem hinthetett egy apró foltocskát. Igen éber volt NAGY SÁNDOR, aki az egész világ feletti hatalmat dédelgetván a lelkében, csodálatosképpen elűzte magától az álmot, nehogy amikor a kedvező szerencse szélesebb pályát tár elé, a tunyaság, mely a siker rákfenéje és pestise, akadályozhassa őt. A Mi Fejedelmünknek sem volt örvendetes ENDYMION,¹² mivel amennyire mások az alvásban, amennyire mások a kockajátékban, amennyire a féktelen lakomázásban lelték kedvüket, Ő annyival inkább a szent iratok megismerésére, annyival inkább a lelkesítő erények kegyes gyakorlására áldozta idejét...¹³

Apafi teológiai könyveinek dicséretét is a militia közhelyéből vett metaforával emeli meg. Így lesz a kegyes életű fejedelemből először tökéleteset alkotó művész, a híres görög festőre, Apellészre utalva, majd triumphátor, aki a tiszta kegyességet diadaljelvényként helyezi el hálaáldozatul az isteni kegyelem templomcsarnokában.

A prudentia, az okosság dicséretében idézi meg szintén erősítő párhuzamként a *Historia Augusta*-gyűjteményben megörökített Sextus Severust, akinek okossága abban nyilvánult meg, hogy okos tanácsadókkal vette magát körül. Zabanius a *Historia Augustából* merítve felsorolja ezeknek a bölcs római férfiaknak a nevét, és velük párhuzamba állítva veszi fel dicséretre Apafi tanácsadóit is a maga beszédébe, akik persze egyetlen kivételtől eltekintve az új Gubernium tagjai. Ezeknek főről főre haladó magasztalását vezeti be a szerénynek tűnő engedelemkérés, melyet tanulmányom címében már idéztem:

Mégis, kérlek titeket, tekintetes urak, bocsássatok meg azért a Zabaniusban életre kelt Lampridiusotoknak, és ne illessétek a hízélgésnek azzal a vádjával, mely oly idegen az igazság megvallásától, ha a ti híretekhez [a Gubernium tagjairól van szó – M. Gy.], mely szellőről szellőre kapva az emberek füléhez szárnyal, ő [Zabanius – Lampridius – M. Gy.] a dicséret méltó babérját függeszti!¹⁴

¹² Egy szép ifjú vadász a görög mitológiában, aki a káriai Latmosz-hegy egyik barlangjában pihen örök álomban.

¹³ „Custus erat Scipio, cui Africana victoria, cognomentum imposuit: sed Princeps Noster, Castitate ipsa castior, cuius verecundiae, ne livor ipse, famae sequioris maculam aspersionem. Pervigil erat ALEXANDER, qui universi orbis imperium, animo complexus, miro exemplo somnum dispellebat: ne Eidem, in pleno benignioris fortunae cursu sufflamen injiceret Socordia, victoriae pestis & carcinoma. Nec nostrum Principem delectabat ENDYMION, qui, quantum alii somno, quantum ludis aleae, quantum intempestivis conviviis, tantum Ille sacrarum literarum cognitioni, tantum Pietati entheatumque virtutum exercitio, temporis impendebat...” ZABANIUS, *Oratio Panegyrica*, i. m., 5.

¹⁴ „Parcite autem obsecro Lampridio Vestro, in Zabanio redivivo Dynastae spectatissimi, neque Ei, dicam assentationis, a confessione veritatis plane alienam, eo nomine scribite, si volitanti per auras auresve hominum famae Vestrae, debitam encomii hederam appendat.” *Uo.*, 7. – Egy kis acumen az egyébként szellemtelen szónoklatban: „volitanti per auras auresve hominum famae Vestrae”.

Mintha azért kérné hallgatóinak és egyben magasztaltjainak bocsánatát, hogy őket – ügyes átállókat vagy kitartó hazafiakat, ki-ki döntse el immár magában – múltjukkal, azaz Apafival együtt emlegeti az igencsak megváltozott jelenben.

A hajdani tanácsosok és egyszerre új kormánytagok egyikét a beszéd elmondásakor nem nevezte meg Zabanius. Az ő dicséretét e Pythiához illő homállyal vezeti be: „Fuere alii quoque Viri Clarissimi, quos in hac temporis angustia arcano quodam celeusmate depredicabo.”¹⁵ A mondat tehát többes számú, de a következőben már szingulárisban szól a rejtélyes férfúró, és hogy a „celeusma arcanum” később olvasói számára is érthető legyen, a nyomtatott szövegben zárójelben közli az előtte álló hallgatag névmás esetéhez illesztve: „Quid autem de eo dicam (Michaele nempe Teleki)”.¹⁶ A kérdés bizonytalanságot sugall, talán a Telekit övező gyűlölet miatt, mely a hallgatóság szívébe rejtve még tovább égett. Ugyanakkor a rejtélyes hallgatás egy terjedelmes laudáció előkészítése is, mivel a leghosszabb dicsérő kunsztokat a névvel nem illetett Teleki kapta a szónoktól, többet, mint maga Apafi eddig, és különbeket is, szinte fejedelmieket és hőshöz illőket. A kimondott szavakból is pontosan rá lehet ismerni a Zernyesten halálra kaszabolt kancellárra:¹⁷

...akit a barbárok fékezhetetlen ereje ledöntött [...] Szívesen megvallom azonban, ellankad az ékesszólás minden lendülete, amidőn Őt (noha a legalkalmasabb tárgya a beszédnek) lefesti. Ő ugyanis elméjében élénk, ítéleteiben határozott, döntéseiben megfontolt, a műveltség szeretetében leginkább követésre méltó volt.¹⁸

Teleki említése ürügyén vonul be a beszédbe a korábban csak egyszer, a sas allegóriában említett Leopoldus Magnus teljes imperatori tekintélyével, és ez is nyilvánvalóvá teszi, hogy a kancellár a Habsburgok ügyét és persze a maga hatalmát promoveálta. Korábbi tetteivel azonban némelyeket súlyosan sértett a jelenlévők közül. Ő akadályozta meg Heissler tábornok segítségével Apafi halálakor, hogy annak fiát, aki jelen volt apja temetésén, és hallgatta a beszédet, a rendek fejedelmüké válasszák, és még korábban Bánffy Dénes fővesztésének is ő volt a fő agitátora. Bánffy György, a kivégzett főúr fia főgubernátorként szintén a hallgatók közt volt. A Telekinek *post mortem* Lipóttól kapott gró-

¹⁵ „Voltak ott más igen nevezetes férfiak is, akiket az időnek ebben a szűköségében csak rejtett magasztalással fogok dicsérni.” *Uo.*, 8.

¹⁶ „Ugyan mit mondjak róla (tudniillik Teleki Mihályról).”

¹⁷ Thököly Imre 1690. augusztus 21-én a zernyesti csatában legyőzte az Erdélyt uraló Heissler tábornok és a vele tartó Teleki Mihály kancellár császári és erdélyi hadait. A csatában Heissler fogságba esett, Telekit lekaszabolták.

¹⁸ „...quem infraenata barbarorum rabies e medio sustulit [...] Fateor autem lubens faticere impetum omnem eloquii quando in Eum (amplissimum quippe dicendi argumentum impingit. Erat enim Is ingenio sagax, iudicio acer, consilio maturus, eruditionis amore quam commendatissimus.” ZABANIUS, *Oratio Panegyrica*, i. m., 8.

fi címére a beszéd, hogy ne sértse érintett közönségét, nagyon finoman utal, és a halott kancellár, immár gróf korábbi machinációinak említését is kerüli, noha a jelenlévők akár segítve, akár elszenvedve Telekit, mindent tudtak róla, és mindent értettek felőle.

De lehet, hogy a névtelenség, a névtelenül megnevezés csak a *tensiót* segítő, tehát figyelemkeltő szónoki fogás, de mindenképpen jellemző a helyzetre, a szónokra és a hallgatókra. A figyelem ébrentartására szükség is volt, mivel a legkényesebb téma következett, a fejedelem közönye, és ennek veszélyei az államra nézve. Ezt a legismertebb államallegória, a méhek és vezérük kapcsolatának díszes leírásával készítette elő:

Egy sincs ezek közül, amelyik nem követné vezérét, mikor zengő hangjával, mint egy kürt biztatásával új gyarmatok felé akarja vezetni őket [...] Ez ugyanis az államról való gondoskodást jelenti, nehogy az valami kárt szenvedjen a Fejedelem közönye miatt.¹⁹

Apafi közönyét, azaz melankóliáját úgy magyarázta, hogy a fejedelem – jellemző metaforája ez is a beszédnek – már korábban kioltani kívánta „az érzékeny idegekbe belesütött tüzes vasat, melyet Szapolyai veszélyes ambíciója és hatalomvágya hozott Erdélyre”,²⁰ tehát korábban kívánt elszakadni a töröktől, mint ahogy „a legyőzhetetlen LEOPOLDUS diadalmas fegyverei a barbárt Scytiába elűzték volna”.²¹

Apafi bánatának oka ezek szerint az volt, hogy e törekvését alattvalóinak hitszegése sikertelenné tette. Azok ugyanis Apafi számára is veszélyes helyzetet teremtve – a szónok szerint – eljátszották Lipótnak a fejedelem személye iránti bizalmát:

Nagy súllyal telepedett a Keresztyén fejedelemre ez a gondolat, hogy hiába emel jogosan panaszt alattvalóinak hitszegése miatt, miközben ő a Birodalom legfelső Méltóságára csodálatos tisztelettel tekint fel, és nem várhat majd semmiféle biztonságot, csak akkor, ha a birodalom szent diadémjával megkoronázott LEOPOLDUS ölében a legnagyobb nyugalomra találhat.²²

Ezután továbbfolytatta Zabanius mester a holt fejedelem dicséretét a már kivágott merdében: iskolák támogatója, aki a hontalanul bolygó gyulafehérvári kollégiumnak atyai

¹⁹ „Nulla est, quae tinnitu sui Ducis novam educturi coloniam, ceu buccinae clangore excitata, evolantem non sequatur [...] Hoc nempe Reipublicae ita providere, ne incuria Principis, detrimenti aliquid accipiat.” *Uo.*, 9.

²⁰ „...extincturus inustum teneriori sensui cauterium, quod ambitio Zapolii ac pernicioza regnandi cupido Transilvaniae induxerat.” *Uo.*

²¹ „...victricia invicti LEOPOLDI arma in Scythicam barbariem effidisset...” *Uo.*

²² „Adeo profunde Christiano Principi insederat ista opinio, ut existimarit, non posse Eum jure de suorum subditorum perfidia conqueri, qui supremam Imperii Majestatem venerabundus non suspicit, nec aliquam ab iis expectaturum securitatem, nisi in Ejusdem sinu, coronatus sacro Imperii diademate LEOPOLDUS, tutissime conquiescat.” *Uo.*

gondoskodással új hazát adott. Aztán a lamentációra, a holt elsiratására tér a beszéd ismét egy tragikus és óvatlan fordulattal:

Ha ugyanis valaki megfontoltan az ítélkezés mérlegére helyezi a Mi néhai Felséges Fejedelmünk kivételes kedvességét és az ő tőlünk való siralmas eltávozását, kétségtelenül őszinte szívvel óhajtaná, hogy az ő felépülésével a késő utódokig gyarapodni fog családjának boldog állapota. Azonban nem változik a végzet a halandók könyörgéseire, és a jelenvaló élet unott közösségébe sem helyezi vissza azt, akit már az égiek boldog társaságába sorolt.²³

A reménykeltő vigasztalás – a beszéd szerint – e sötét és végzetes állapotból az, hogy a közboldogság nem kerül a jövőben sem veszélybe, mivel az ország immár az ifjú Lipót oltalmába került, aki a Birodalom Reménye, Magyarország Phoebusa etc. Tehát a szónok proskünézisz minden arcátlanságával és gátlástalan hízelgésével dicséri fel hosszasan a továbbiakban Apafi teteménél Lipótot, és elhalmozza mindazokkal az erényekkel, amelyeket Apafinál elhagyott. Lipót a tökéletes fejedelem példaképe, a kegyesség nemzett, akit a bölcsesség oktatott, a nagylelkűség gyarapított, akiben versengve vetélkedik a szerencse az erénnyel.

A befejezésben mégis szót ejt Apafiról, és egy költői aposztrófával, melybe azért még újra behint a új uralkodónak és fiának, a magyar trónörökös I. Józsefnek a dicséretét, tehát Erdély utolsó valóságos fejedelmét e poétikus lendületű megszólítással búcsúztatja el az élők közül:

Téged is, felséges Apafi Mihály Fejedelem, Nekem legkegyelmesebb Uram, mondom Téged is e két Nap [Lipót és József – M. Gy.] világít meg Kegyességük legragyogóbb sugaraival, és szétszórja majd a szomorú léleknek ama széles árnyait, melyet a jelenvaló gyász okozott, hogy a Te ragyogó tehetséged ajándékai, melyeket ősi véreddel együtt már korábban magadévá tettél, ezekkel a hamvakkal ki ne hunyjanak, hanem végül az áhított boldogság fényességébe szerteáradjanak.²⁴

Mire való e nagy hízelgés? Ha tekintetbe vesszük azt, hogy Zabanius szász volt, és valószínűleg a patrónusa Frank Bálint ajánlotta a gyászbúcsúztatásra, aki Lipóttól valóság-

²³ „Si enim quis accuratiorē iudicii lance & exquisitam Sereniss. quondam Principis Nostri dexteritatem & luctuosum Ejusdem a Nobis discessum, expenderit: intimo, haud dubie, sensu, desiderabit, ut Illius restitutione, Patria felicitas, ad seram usque posteritatem sobolescat. Sed non moventur fata, mortalium votis, nec taediosae praesentis vitae societati restituunt, quem beato coelitem consortio interuerunt.” *Uo.*

²⁴ „Et Te Sereniss. Princeps Michael Apafi, Domine Domine Mihi gratiosissime, & Te, inquam, Soles duo fulgentissimis Clementiae suae radiis, illustrant, crassas illas tristioris animi, tenebras, quas e praesenti luctu contraxisti, penitus dissipaturi: ne scintillantibus ingenii Tui dotes, quas cum sanguine paterno jam pridem imbibisti, sub istis veluti cineribus extingvantur, sed tandem aliquando in lucem se diffundant, exoptatae prosperitatis.” *Uo.*, 12–13.

gos grófi címet és nemességet kapott, mindez érthető. Érthető ez abban a tekintetben is, hogy a Diploma Leopoldinum szász clausulái még megtárgyalásra vártak. Mondhatnánk tehát némi malíciával, hogy Zabanius a beszédében a szász universitas érdekei szerint lavírozott a jelenlévő ellentétes ambíciók meglehetősen érdes értési felületén. Tekintetbe kell venni azonban azt a történelmi tényt, hogy a török ölelte Erdélyben a rezsinváltási kísérleteket irgalmatlan és véres leszámolások kísérték mindkét oldalról. Zabanius hódoló szónoki gesztusai azonban arra mutatnak, hogy a fejedelemség vezetői elfogadták a dolgok állását, és a békés kompromisszumot keresték egymással és az új hatalommal.

GYULA MIKÓ

Sermons Written for the Funeral of Mihály Apafi, Focusing on the Latin Oration of the Saxon Izsák Zabanius

Izsák Zabanius, rector (school teacher) of Szeben (Hermannstadt) told his Latin sermon on the funeral of Mihály Apafi, Duke of Transylvania. During his reign, Apafi succeeded in expelling the Hapsburgs and the Turkish from the territory of Hungary and Transylvania, so after the death of the duke, Transylvania was soon under the rule of Emperor Leopold I. This paper presents the way the leaders of Transylvania and especially the Saxons regulated by the new interests of the Western ruler, and how they immediately turned from a tradition of one and a half century.

TÓTH ZSOMBOR

Cserei hallgat...

A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai
és történeti antropológiai kérdései*

I. Bevezető: elméleti dilemmák

A kora újkori magyar vagy latin nyelvű prédikációk hatástörténetéről irodalomtörténet-írásunk, főként a poétikatörténeti vizsgálódásoknak és a forráskiadásoknak köszönhetően, számos helytálló megállapítást tett. Ennek ellenére megválaszolatlan kérdéseink is bőven maradtak a kora újkori retorikai műveltség és poétikai praxis rekonstrukcióinak, forrásainak folyton bővülő eredményei ismeretében is. Az egyik legfontosabb probléma, hogy noha a kora újkori praeceptumoknak a retorikai oktatásban betöltött szerepét ismerjük, sőt ez alapján műveltségmodellekre, illetve íráshasználati és hermeneutikai habitusokra tudunk következtetni,¹ végső válaszaink nincsenek azt illetően, hogy adott műfajú szövegek befogadása, értelmezése, magyarázata, majd applikálása miként ment végbe. A kora újkori írásbeliség magyar és latin nyelvű szövegeinek korpuszát kánonba és műfaji szisztémákba rendezve sem tudunk többet mondani adott műfajú szövegek befogadásáról, azon kívül, hogy a megjelent kiadások magas vagy alacsony számából következtetünk aktív vagy érdektelen befogadásra, implicit módon „szöveghasználatra”. Sajátos diszkrepanciát látok megvalósulni a hatás- és befogástörténet nézetei között; ezt gyakran a kutatás meg sem különbözteti. Miként azt a triviális igazságot sem mindig, hogy a prédikációk esetében az elhangzott szövegváltozat gyakran nem azonos az utólag írásban lejegyzett, gyakran más személy(ek) által gondozott, megjobbított és nyomtatásban megjelent változattal. Sőt, még a kéziratosságban is szembesülünk ezzel, nevezetesen, hogy a bibliai textus és egy vázlat alapján szabadon előadott, improvizált szöveg lényeges módosulásokat szenved, még akkor is, ha maga a prédikátor jegyzi le, és ránk marad a manupropria kézirat.² Kora újkori szövegeink és szerzőink irodalomtörténeti megítélése sokszor ignorálja ezt a kettősséget.

* Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 számú pályázata keretében készült.

¹ Bartók István értékes tanulmányban tekintette át a praeceptumokban megjelent stíluskategóriákat, illetve ezek applikációit a kor egyházi irodalmában, majd ezek alapján különített el kora újkori befogadói közösségeket. BARTÓK István, *A Casa Rustica és a Mechanici: Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ItK, 1992/5–6, 569–578. Itt mondok köszönetet Bartók Istvánnak azért, hogy tanácsaival segítségemre volt e kérdéskör tárgyalásában a dolgozatom megírása alatt.

² Fenntartásom Bartók István álláspontjára is alapoz, aki ugyancsak felvetette e problémát, jóval előttem: „Nem is biztos, hogy a rendelkezésünkre álló, nyomtatásban fennmaradt szövegek megbízható keresztmetszetét adják a korabeli prédikációs gyakorlatnak. Még ha a legjellemzőbb darabok maradtak is az utókorra, a szóban elhangzott és a kötetekben megjelent alkotások között lehetett különbség.” BARTÓK István, *Két XVII. századi egyházi retorika*, ItK, 1983/5, 456.

Tény, hogy egy többször kiadott könyv esetében sem tudjuk, hogy a befogadástörténet individuális vagy közösségi alkalmi, aktusai, illetve eseményei hogyan mentek végbe. Alfabetizációtörténeti, írásantropológiai, médiatörténeti és történeti antropológiai kutatások felől kellene a poétikatörténeti projektet és annak módszertani eljárásait megújítani, hogy a kora újkori szövegek befogadásának individuális-privát vagy közösségi-publikus mozzanatait valószínűsíthessük. Kora újkori szövegeink befogadásáról, műfajtól függetlenül, még mindig nincs olyan rendszerezett tudásunk, amely megmutatná, hogy a különféle írott, auditív és vizuális médiumok hogyan befolyásolták a szövegértést, a kulturális, nyelvi és mentalitásbeli kontextusok miként artikulálták az értelmezést és ennek applikációit. Továbbá nem tudjuk, hogy a két befogadó típus, az írástudó, illetve az írástudatlan, hogyan értett/értelmezett/alkalmazott szövegeket önmagára, azaz a mediálás milyen egyéni habitusokat vagy közösségi praxisokat követett. A könyv(es)kultúra vizsgálata önmagában még mindig nem elég ahhoz, hogy érthessük, miként történt a szóbeliségben élők, az írásos kultúrát nem használók szövegprodukcója és szöveghasználata azokhoz képest, akik az írásos kultúrára és ennek sajátos médiumaira hagyatkoztak. Legfeljebb az igencsak áttételesen alkalmazható néprajzi kutatások eredményeire mint távoli analógiákra hagyatkozhatunk.³

Dolgozatom a kora újkori prédikáció befogadástörténetéhez kíván egy esettanulmánnyal adalékokat szolgáltatni. Azt a lehetőséget igyekszem kihasználni, amit az általam hosszan kutatott pár ezer oldalas Cserei-hagyaték megenged, nevezetesen egy kálvinista írástudó által befogadott, elolvasott szövegek, esetünkben prédikációk értelmezésének mikrotörténetét. Tudatában vagyok, hogy vállalkozásom lehetőségei eleve behatároltak: mégis úgy vélem, hogy ez a mikroszintű vizsgálat olyan történeti antropológiai összefüggésekre hívja majd fel a figyelmet, amely átvihető más kora újkori szövegek, műfajok hasonló célú vizsgálatára is.

II. Cserei mint befogadó: a megértésemények történeti nyomai

Az alábbiakban tehát arra teszek kísérletet, hogy Cserei életútján végighaladva, az általa hallgatott és olvasott prédikációk írásban rögzített reflexióit összegezve, a kirajzolódó befogadói attitűd alapján magára a befogadás hermeneutikai aktusára, természetére és sajátosságaira világítsak rá. Következésképp egyetlen műfajnak, a kora újkori prédikációnak a lehetséges befogadástörténetét vázolom mikronézetben, miközben a *befogadó*

³ A népi írásbeliség vizsgálatához elsősorban Keszeg Vilmos kutatásaiban találunk olyan alkalmazható megállapításokat, amelyek bizonyos kritikával párosítva átvihetőek a kora újkori írásos kultúra vizsgálatára: KESZEG Vilmos, *Az írás a populáris kultúrában*, Néprajzi Látóhatár, 1997/1–4, 45–52; Uő, *Homo narrans: Emberek, történetek és kontextusok*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2002; Uő, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kriza János Néprajzi Társaság, 2008; Uő, *A történetmondás antropológiája*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2011.

hermeneutikai és történeti antropológiai értelemben vett hallgatói és olvasói profilja is elkészül. Feltárva mindazokat a forrásokat, amelyek egy-egy prédikáció befogadásának élményére vagy tapasztalatára utalnak vissza, a többfókuszú (re)kontextualizáció tanulsága, hogy bár a kora újkori prédikáció hatástörténetének elsősorban individuális leképezését adja, mégis ezáltal a kor íráshasználati kultúrájához biztosít teljesebb hozzáférést.

II. 1. Cserei a katolikus úrnapi szertartáson

Cserei ifjúkori eseményeiről fennmaradt kalendáriumai referálnak, amelyek az 1690-es éveket fedik le.⁴ Az 1693-as kalendárium egy, a kérdésfelvetésem felől releváns esemény, egy katolikus prédikáció befogadásának a tapasztalatát rögzítette. 1693. május 21-én, amely egy csütörtöki napra esett,⁵ Cserei a következőkről számol be: „Voltam az Monostori Papista Templomban, az holot nagy Frequentia es Solennitas vala, praedikállot Vizköleti Pater nagi zelussal Praedikatioja rendinek volt uj es hallatlan mogya mint az Prokatorok szokták agálni az causat in foro. Textusa volt Joannis Sexta capite: et litigabant Judaei inter se.”⁶

A kalendáriumi bejegyzés lehetővé teszi annak kimondását, hogy Cserei minden bizonnyal egy *úrnapi* (*Corpus Christi*) misén és szertartáson vett részt. Ezt igazolja: a textus is (Jn 6, 52–54),⁷ illetve az időpont, nevezetesen a csütörtöki nap.⁸ Továbbá az is valószínűsíthető, hogy Csereinek egy látványos körmenettel⁹ egybekapcsolt szer-

⁴ A kalendáriumok méltatásához lásd tanulmányomat: TÓTH Zsombor, *Műfaj versus íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékirat-irodalomhoz: Cserei Mihály kalendáriumai* = T. Zs., *A történelmem terhe*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság – KOMP-PRESS, 2006, 333–405.

⁵ http://web.t-online.hu/paulina/oroknaptar/oroknaptar_tablázat_julia_gergely.html. (Letöltés ideje: 2013. június 9.)

⁶ *Kalendárium az 1693-as esztendőre*, Vb. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézírattára (a továbbiakban: KEKK), jelzete: BMV. 8607. – A hivatkozásoknál Cserei nevén és az évszámon kívül a hónapot is megjelölöm, mert a bekötött lapok nincsenek oldalszámmal ellátva.

⁷ A hivatkozott bibliai hely: Jn 6, 52–54. Ez a textus az idők folyamán elválaszthatatlanul hozzákapcsolódott a katolikus úrnapi liturgiához, ugyanis a misén a felolvasott evangélium a Jn 6, 51–58. Vö. NÉMETHY Lajos, *A Római kath. egyházi szertartások értelmező kézikönyve*, Bp., Lampel, 1885, 145.

⁸ Az ünnep napja a pünkösd utáni tizedik nap, a Szentháromság vasárnapját követő csütörtök. Az ünnep megülése a 20. század első harmadában került át az ünnepi csütörtököt követő vasárnapra. Az ünnep tárgya: Jézus Krisztus testének és vérének a kenyér és a bor színe alatti dicsőítése.

⁹ A körmenet mint rituális mozgás a körüljárt terület isteni védelmének biztosítására törekszik, célja a termés bőségének biztosítása, Isten kiengesztelése és kérése, hogy minden bajt és betegséget tartson távol a közösségtől. A körmenettel a résztvevők Istent és az Oltáriszentségben jelen lévő Jézust dicsőítik, és kifejezik a katolikus egyházhoz való tartozásukat. A körmenetben több szakrális tárgy is visznek: feszületet, Mária-szobrot, Jézus Szíve-szobrot, lobogókat, zászlókat. A körmenet középpontjában a baldachin alatt a szentségtartóban a pap által vitt Oltáriszentség áll. Erdélyben sok hagyomány és hiedelem kapcsolódik az úrnapi szertartáshoz, mágikus funkciókat ellátó tárgyakat is beemel a rituális eseménybe a népi vallásosság, sőt hiedelmek egész sora kapcsolódik az ünnephez. – Vö. CSÁKY Károly, *Sándor-naptól Úrnapiig: a tavaszi ünnepkör szokásai és hiedelmei*, Pozsony, Madách-Posonium, 2006, 145–146; DÖMÖTÖR Tekla, *Kör-*

tatást kellett végigülnie, így megjegyzése nemcsak az elhangzott prédikációra mint szóbeli médiumra, hanem az azt kiegészítő médiumok együttesére, vagyis az egész úrnapi szertartásra vonatkoztatandó. Ezt erősíti a helyszínre történő utalás, hiszen a „Monostori Papista Templom” nem más, mint az egykori kolozsmonostori bencés apátsági templom, amely akkor jezsuita kézbe került, és befolyásos központjává vált az erdélyi katolicizmusnak.¹⁰ (A „Vizköleti Pater”-ként aposztrofált pap nem más, mint a jezsuita Csete István,¹¹ akiről a kálvinista Cserei, igaz rosszallóan, de *Históriájában* is megemlékezik.)¹² Az úrnapi szertartás rituális történései olyan speciális jelentőséggel bírtak a többfelekezetű erdélyi kultúrában, amelyet a Habsburg-támogatással kibontakozni készülő katolikus elit kétségtelenül igyekezett kihasználni.¹³ Cserei beszámolója is ezt igazolja, hiszen a *frequentia*¹⁴ és *solemnitas*¹⁵ egyértelműen a nagy részvétel mellett végbement rituális esemény multimediális performanszára utal, ennek gazdag ikonográfiai szimbolikájáról és az elhangzó diskurzus egészéről nyilatkozott együttesen elmarasztalóan.

A megválaszolendő kérdés nyilván az, hogy mi állt Cserei befogadói magatartása mögött, milyen előzetes tudás, milyen hermeneutikai értelemben vett előítéletek le-

---

menetek, határjárások = D. T., *Naptári ünnepek – népi színjátás*, <http://mek.oszk.hu/04600/04696/html/dnaptari0043/dnaptari0043.html>. (Letöltés ideje: 2013. június 9.); TÁNCZOS Vilmos, *Keletnek megnyílt kapuja: Néprajzi esszék*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság – KOMP-PRESS, 1996, 223–251; *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7., szerk. LACZKOVITS Emőke, SZÓCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy, Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007, 213–230.

¹⁰ Az 1690-es évtized alatti meghatározó Habsburg-befolyás, sőt ellenőrzés következtében az erdélyi katolicizmus látványosan teret nyert az erdélyi egyházak felekezeti versengésében. Ennek kontextusában értékelendő, hogy mind a Diploma Leopoldinum, mind a pótdiploma engedményeket tett, és támogatta a jezsuita rendet. Vö. SAS Péter, *A kolozsmonostori bencés apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom*, Kolozsvár, Verbum, 2010, 61.

¹¹ Csete István életéhez és irodalomtörténeti méltatásához lásd GÁBOR Csilla, *Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről = Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Studia Litteraria, 2007, 227–241; LUKÁCSY Sándor, *Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködte-tő kertecskéje: Csete István (1648–1718)*, Kortárs, 1993/2, 48–59; KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelv-elméleti munkák a XVIII. század első feléből* = K. É., TÜSKÉS Gábor, *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 121–173.

¹² Az 1699-es események részeként említi Vízkelethről Cserei: „Az erdélyi pápisták pedig Vízkeleti s Baranyai paterok és a jesuiták tanácsából catholicus statut erigálnak magoknak Erdélyben, addig hallatlan példával pecsétet faragtatának, és az alatt expedáltak Catholicus Status neve alatt Bécsben leveleket...”. NAGYAJTAI CSEREI Mihály *Históriája*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Emich, 1852, 285.

¹³ Bálint Sándor is hangsúlyozta a barokk kori úrnapi ceremóniák sajátos jelentőségét, amely a katolikus egyházhoz való tartozás kifejezésének, megvallásának volt az ünnepélyes alkalma. Vö. BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösd: A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Bp., Szent István Társulat, 1976², 353.

¹⁴ Szenci Molnár szótárában a *frequentia* fordítása: sokaság. Vö. SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae, Hutterus, 1604 (RMNy II, 919), O8v.

¹⁵ A *solemnitas* fordítása: „Pampasság, fris ceremonias dolog, mint egy menyegzői lakodalom.” Uo., L3v.

nyomatát őrzi ez a megjegyzés, illetve, hogy milyen történeti antropológiai kontextusai lehettek a megértéseseménynek. Ezek akár részleges megválaszolása által is közelebb kerülök dolgozatom fő kérdéséhez: hogyan ment, illetve mehetett végbe a kora újkori magyar kultúrában a multimediális megértés eseménye.

II. 1. 1. *Forrás(ok), medium(ok) és ezek hiánya*

A Csete István szájából elhangzott prédikáció nem maradt ránk, és fennmaradt írott forrás hiányában még csak hozzátétőlegesen sem rekonstruálható. Cserei megjegyzései az *elhangzott* szövegre vonatkoztak, amelyek nagy valószínűséggel egy, ott és akkor, vázlat alapján (részben) improvizált szövegváltozatra lehettek érvényesek. Ennek az utólagosan lejegyzett, nyilván jelentős eltéréseket mutató írott változata, feltéve, hogy valaha elkészült, nem maradt az utókorra. Viszont azt is be kell látnunk, hogy még ha a birtokában is lennénk egy ilyen utólagosan írásban véglegesített saját kezű kéziratnak, akkor sem vonatkoztathatnánk rá fenntartások nélkül Cserei kijelentéseit.¹⁶ Ennek hiányában is annyi azért megállapítható, hogy Cserei kritikája erős konfesszionális ellenérzésekre vezethető vissza. Nyilván Cserei nem az egyetlen kora újkori kálvinista volt, aki kifakadt a katolikus szertartások ellen. Komáromi Csipkés György, Csereihez hasonlóan az úrnapi processiók ünneplést kifogásolta: „Superlát alatt, iszonyú sok muzsikálással, loevéssel, dobolással, trombitálással, zászlókkal &c hordoztatik az ostya.”¹⁷

Mégis nem kizárt, hogy Cserei elfogult kijelentése mögött a privát élettörténet némely feldolgozatlan tapasztalata is érvényesült. Arra a gyerekkori, igaz rövid ideig tartó megingására utalok, amelynek során 1679 körül áttért a katolicizmusra. Később, a felnőttkori keletkezésű élettörténeti beszámolóiban vagy elhallgatta ezt, vagy bagatellizálni próbálta, de mindvégig intoleránsnak mutatkozott a felekezeti-kulturális mássággal szemben, mintha ezáltal próbálta volna meg nem történtté tenni azt a bizonyos gyerekkori epizódot. Mindezek tudatában megállapítható, hogy noha a megértés eseményét lehetővé tevő befogadói magatartásmód nem rekonstruálható maradéktalanul, három olyan releváns kontextus nyitható meg, amely részleges, de valószínű magyarázatot szolgáltat arra, hogy Cserei mit és hogyan értett, értelmezett, illetve applikált önmagára.

¹⁶ Csete István latin nyelvű kézirat predikációi 6 kötetben a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban találhatóak (jelzete: Mss. C. 141–146), egy kötet Gyulafehérváron van. Ezekben a kötetekben, noha több 1693-as predikáció írott változata is olvasható, egyetlen olyan sincs, amely a dátumnak, helyszínek, alkalomnak és textusnak megfelelne.

¹⁷ CSEFKÓ Gyula, *Régi feljegyzések a méltatlan ünneplésről*, Ethnographia, 1931/1, 152. Az adat egy olyan forrásra vezethető vissza, amely Cserei Mihály könyvtárában is megvolt: KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Papistasag Ujsaga, az az, Olly munka, mellyben a' Pápastaságnak, mind tudományának mellyet vall; mind egyházi rendeinek mellyekhez halgat; mind ceremoniáinak, szokásinak, s' rend tartásinak, mellyeket gyakorol, igaz régiségétől üres, minapi ujsága, az magok írásiból, tanubizonságiból és Authoriból, meg-mutogatattik világossan*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyei, 1671 (RMK I, 1115). Cserei Mihály saját példánya sajnos nem maradt fenn, de 1741-es könyvlistája tudósít arról, hogy rendelkezett egy példánnyal Komáromi Csipkés művéből.

II. 1. 2. A befogadás mikrokontextusai

Noha a megbízható forrás hiánya többnyire csupán feltételezéseket enged meg, érdekes három olyan mikrokontextust megvizsgálni, amely egy valószerű és hasznosítható rekonstrukciót tesz lehetővé. Ez a még oly hiányos modellezés is tanulságos felismerésekhez vezethet a kora újkori szövegértés és szöveghasználat hermeneutikájára és történeti antropológiájára vonatkozóan.

A). Homiletikai kontextus

Az elhangzott prédikáció mint befogadott szöveg hiányában a befogadói kritikából következtetve tehetünk releváns megállapításokat. A befogadó kritikája felfogható úgy, mint azon hiányosságok megmutatása, amelyek a befogadó elvárásai által ideálisként megjelölt szövegmodellt a befogadott szöveggel konfrontálva jöttek létre. Vagyis Cserei homiletikai természetű kritikája azt tárja fel, hogy az ő retorikai műveltsége által ideálisként definiált prédikáció milyen módon tér el az elhangzott, azaz a befogadott prédikációtól. Ezeket az eltéréseket Cserei egyértelműen homiletikai szempontból kifogásolható hiányosságokként ítéli meg. A felekezeti elfogultság a megértés mediális dimenziójában olyan intoleranciával, azaz elhatárolódó, a kapcsolódási és horizontfúziós lehetőségeket eleve elutasító befogadói attitűddel párosul, amely a szövegértés aktusában a nyelvi, retorikai, valójában homiletikai különbségeket nem összeegyeztetni vagy megérteni akarja, hanem csupán kijelölni és elutasítani.

Cserei esetében, mivel az ő homiletikai elképzelése meglehetősen jól körvonalazható, ez azt jelenti, hogy a rávista dialektika és retorika felől fogalmazódik meg a jezsuita diskurzus homiletikai kritikája: „...Praedikatioja rendinek volt uj es hallatlan mogya mint az Prokatorok szokták agálni az causat in foro.”¹⁸

Cserei homiletikai koncepciójának a rekonstruáláshoz az egyik legalkalmasabb forrás az 1684–1685 között készült dialektika- és retorikajegyzete. Jogosan feltételezhető, hogy mivel nem peregrinált, Cserei számára ez olyan „kézikönyv” lehetett, amelyet udvarhelyi tanulmányai után is használt, illetve, hogy 1693-ban még nem felejtette el teljesen a benne foglaltakat. Cserei a *Notationes in Logicam* címmel ránk maradt iskolai jegyzetében elsősorban logikai-dialektikai, illetve szónoklattani (*retorica, oratoria*) fogalmakat kivonatolt.¹⁹ A kéziratot részben saját olvasmányainak kijegyzeteléséből, részben pedig tanára, Szathmári Pap János szónoklattani jegyzetének lemásolásából állította össze.²⁰ A kézirat első, tehát dialektikai és logikai jegyzetei egyértelműen Buzinkai és

¹⁸ *Kalendárium az 1693-as esztendőre*, Vb.

¹⁹ Az eredeti kéziratot (CSEREI Mihály, *Notationes in Logicam*, 1685) a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárának unitárius fondjában őrzik, jelzete: Ms. U. 9. A kézirat jelentőségéről lásd tanulmányomat: TÓTH Zsombor, *Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből*, Acta Siculica, 2011, 483–491.

²⁰ Ezt maga Cserei teszi egyértelművé, amikor a kéziratban a retorikai jegyzethez illeszti a „copyright funkciójú” pontosítást: „Oratoria haec & Rhetorica tum vero his adjuncta Logica Labore & industria Viri admodum clarissimi ac Doctissima Johanis Pap Szathmari, Scholae hujus Orthodoxa Areopolitanae

Ramus műveinek elolvasása és kivonatolása alapján készültek, amelyeket 1684. december 3-án másolt be ebbe az üres könyvecskébe. A tizenhatodrétt, utólagosan számozott,²¹ manu propria latin nyelvű kézirat a következő felépítést mutatja:

I. rész, amely Cserei dialektikai jegyzeteit tartalmazza *Notationes in Logicam*²² címmel, illetve a szofisztikus cáfolatokat *Notationes de Syllogismo Sophistico* címmel. Csúppán a dialektikai jegyzetek beírásának időpontja ismert, Cserei 1684. december 3-án készült el velük. A szofisztikus cáfolatok arisztotelianus kivonatát valamikor 1684. december 3. után írta be kézikönyvébe, de mindenképpen 1685 áprilisa előtt.

II. rész, amelybe tanára szónoklattani jegyzetét másolta be. Ez két részből tevődik össze, az első fele, *Oratoria contracta*,²³ a második fele *Rethorica*²⁴ cím alatt tárgyalja a beszédművészetet. Ennek a második résznek a beírását Cserei 1685. április 9-én fejezte be.²⁵ A jegyzet második része a székelyudvarhelyi gimnázium rektora – vélhetően ugyancsak kéziratos²⁶ – jegyzeteinek a másolata. Ez a második, szónoklattani rész (*oratoria, rhetorica*) is illeszkedik Cserei rámista iskolázottságába, hiszen Szathmári Pap János is kimutathatóan a rámista retorika felfogását követte, amit visszaigazol a kézirat konfrontációja Ramus retorikájával. Ugyanis azt a rámista retorikafelfogást látjuk viszont, amely a *retorika* és *oratória* kettősségével adta vissza a szónoklás művészetét, mégpedig úgy, hogy a klasszikus ötös tagolást átalakította. Elhagyta teljesen a memóriát, kettesével párosította az *inventiót* és a *dispositiót*, illetve az *elocutiót* és a *pronuntiatiót*. Az *inventio* és *dispositio* az *oratória* része volt, míg a *retorika* az *elocutiót* és *pronuntiatiót* fedte le.²⁷ Cserei kijelentéseit, pontosabban a homiletikai referenciájú megjegyzéseit Csete István sajátos diskurzusról²⁸ ebben a kontextusban kell értékelnünk.

A „Praedikatioja rendinek volt uj es hallatlan mogya”-szerkezet véleményem szerint egy, a *dispositio* kérdéskörébe tartozó problémát vet fel. Vagyis arra utal, hogy a beszéd

supremi moderatoris ac diligentis Inspectoris sunt in totum conscripta.” CSEREI, *Notationes in Logicam*, i. m., 106.

²¹ Cserei is számozta az oldalakat, azonban nem következetesen, így aztán a könyvtárosok a kézirat leltározásakor utólagosan, ceruzával oldalszámozták a kéziratot. A könnyebb áttekinthetőség és a félreértések elkerülése végett ezt az utólagos számozást követem én is.

²² CSEREI, *Notationes in Logicam*, i. m., 2–96.

²³ *Uo.*, 107–124.

²⁴ *Uo.*, 125–141.

²⁵ *Uo.*, 97.

²⁶ A szakma nem tud arról, hogy Szathmári Pap János nyomtatásban megjelent logikai (tan)könyvet írt volna, sajnos a Cserei által másolt kézirat sem maradt fent.

²⁷ Cserei *Oratoria* jegyzetében olvashatjuk: „Oratoria est facultas libera orationem dicens. Duo sunt ejus partes. Pars prima absolvit inventionem et dispositionem.” (*Uo.*, 107.) „Rethorica est ars bene dicendi. Partes rhetoricae duo sunt, elocutio et pronuntiatio constituit. Elocutio est orationis exornatio.” (*Uo.*, 125.)

²⁸ Gyalogi János, Csete István prédikációinak sajtó alá rendezője magyar Ciceróként aposztrofálta Csetét, aki retorikailag kimagaslóan képzett volt. Nemcsak a jezsuita iskolázottságával függ ez össze, hanem a retorika oktatására, sőt elméleti tárgyalására való predisponáltságával is, noha az vitatott, hogy valaha írt-e ilyen jellegű elméleti munkát. A *De eloquentia sacra* vitatott szerzőségére utalok (vö. KNAPP, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák*, i. m., 143–145).

retorikai felépítése nem felelt meg annak a modellnek, amelyet Cserei követendőnek vélt. Iskolai jegyzete szerint az optimális szónoklat a következő kompozíciós sorrendet mutatja: „partibus orationis: exordium, propositio, narratio, confirmatio, confutatio, conclusio”.²⁹ Elképzelhető, hogy Csete nem eszerint a minta szerint szerkesztette meg beszédét, vagy elhagyott részeket belőle, főként, hogy az egy – a kommunikációs helyzethez alakított és ennek alakulása függvényében módosuló – szabadon előadott prédikáció volt. Ezt igazolja Cserei epés megjegyzése is, hogy Csete nagy zelussal prédikált, azaz lelkesedéssel, vélhetően érzelmileg elragadtatva, aminek következtében a száraz és szabályokhoz kötött beszédmód akkurátus követése helyett, az érzelmi ráhatás végett az improvizációnak nagy(obb) szerep jutott. A *pronuntiatio* kérdéskörébe utalható az, amit Cserei további problémaként fog fel, a prédikáció „hallatlan mogyá”. Úgy tűnik, hogy a beszéd retorikai felépítésén túlmenően a diskurzust úgy általában, tehát az összhatást találta nem megfelelőnek. A rámista Buzinkai előírásait magáénak való Cserei jegyzetében a szónoklat előadásmódjának tárgyalásakor (*De pronuntiatione orationis*) kitér az optimális szónoklat hármasság jellemzőjére: világosság, tisztaság és díszítettség (*perspicuitas, puritas, ornatus*). Továbbá jellemeznie kell a szónoklatot a bőrségnek (*copia*) és az arányosságnak (*aequabilitas*). Ez utóbbi mindhárom stílusnemben kötelezően betartandó, függetlenül attól, hogy a szónok a fennkölt, a közepes vagy az alacsony stílust választja.³⁰ A Cserei által használt, a prókátorokat és a törvényszéki beszédmódot megidéző hasonlat szintén nem véletlen, szervesen kapcsolódik ehhez a retorikai műveltséghez. A kijelentés, miszerint Csete prédikációjában úgy járt el „mint az Prokátorok szokták agálni az *causat in foro*” újfent a Buzinkai által közvetített rámista retorika paradigmája felől dekodolható.

Cserei *Oratorica* jegyzetében, a *De Generibus Causarum* alfejezetben négy *genus* jellemel meg: *didascalicum, demonstrativum, deliberativum*, illetve *iudiciale*, majd a *genusok* és *oratiók* csoportosítási elveként az *in foro–extra forum* klasszifikációt alkalmazza.³¹ Ez az *in foro–extra forum* kettőség alapvetően a nyilvános, hivatalos, főként törvényszéki beszédmódnak, illetve ellentétének, a nem hivatalos beszédmódnak feleltethető meg. Az *in foro* kritérium alá egyetlen *genus*, érthető módon a *genus iudiciale* tartozik. Így válik érthetővé Cserei hasonlata, aki Csete szóban előadott, az úrnapi szertartás rituális és kulturális kontextusától (is) meghatározott beszédét, a *genus iudiciale*, azaz a törvényszéki beszédmód kategóriájába sorolta. Ki kell mondanunk, hogy ezáltal Cserei nem kevesebbet állít, minthogy a katolikus szónok teljesen elhibázta a *genus* és a választott szónoklatot, hiszen egy olyan, Cserei számára homiletikai értelemben ismeretlen szónoklattípussal állt elő, amely leginkább a *genus iudicialera* jellemző szóbeli megnyilatkozásokat idézte fel benne, ez pedig teljességgel alkalmatlan volt arra a kom-

²⁹ CSEREI, *Notationes in Logicam, i. m.*, 119.

³⁰ „Aequabilitas congruens omni mode: grandis, vel sublimis autoritativa, vel mediocris, vel vero humilis.” *Uo.*, 122.

³¹ *Uo.*, 109.

munikációs és retorikai helyzetre, illetve ünnepi alkalomra. Valószínűleg Cserei úgy vélte, hogy *genus didascalicumot*, illetve az ehhez kapcsolódó oratióknak a helyzethez illő típusát kellett volna Csetének választania.

Kecskeméti Gábor – Tarnóc Márton alapján – helytállóan állapítja meg ezzel kapcsolatban: „a kézikönyvek katolikus és protestáns oldalon eltérő műnemi rendszere alapvető fontosságú következményekkel jár a két vallási tábor egész kommunikációeszménye tekintetében.”³² A 17. századi magyar protestáns, főként kálvinista prédikációs kötetet nem minden alap nélkül hasonlította Tarnóc Márton sivatagban magasodó, hatalmas sziklatömbökhöz.³³ Az alapjaiban intellektuális, száraz, okfejtő prózastílus, a szigorú dialektikával írott sivár polémiák, az okoskodó és cáfoló prédikációk minden bizonnyal a *genus didascalicum*ban elméleti leírást nyert prózaeszmény gyakorlati megjelenései. Ezért hallatlan és új a katolikus prédikáció módja Cserei számára. Ezzel szemben a tanítás, a folyamatos érvelés a 17. századi magyar katolikus prédikációnak sohasem alkotja olyan központi részét, mint a református beszédnek. A *genus deliberativum*, sőt gyakran *demonstrativum* ajánlásai szerint felépülő szónoklatok jóval több hatáskeresőt, változatosabb *elocutiós* eszköztárat mozgatnak. Erre utal Cserei, amikor Csete István szónoklatának eltúlzott érzelmi töltetét kritizálja: „praedikállot Vizköleti Pater nagi zelussal”.

Mindazonáltal nem téveszthetjük szem elől, hogy amit Cserei hallott és kritizált, az végképp elveszett. Ennek ellenére, jogosan feltételezhető, hogy szigorúan homiletikai értelemben Cserei egy olyan kommunikációs praxist kifogásolt, amelynek elméleti paradigmája a jezsuita homiletikai modell, a Quintilianus alapján készült Cypriano Soarez-tankönyv lehetett, amelyet valamilyen módon kiegészített az egyéni invenció. Ezt pedig a történetileg rekonstruálhatatlan, az *ott* és *akkor* kommunikációs-mediális kontextusa határozta meg és artikulálta erőteljesen. Csete Istvánnak a jezsuita retorikai képzés klasszikus szerzőin (Ludovicus Granatensistől Pázmány Péterig) felnőtt diskurzusát Cserei Mihály egy másik kora újkori retorikai paradigmával konfrontálta, a rámista retorikával, és ezek különbsége vetül rá a saját percepciójára és hermeneutikai ítéletére.

B). Hermeneutikai és antropológiai kontextus

Minden szövegértési aktus személyes és kulturális elfogultságok jegyében megy végbe. Ilyen módon az irodalomtudomány által *par excellence* hermeneutikai jelenségként definiált szövegértés/értelmezés szükségszerűen antropológiailag értelmezhető kulturális jelenség is. A szövegek használata, megértése, értelmezése, sőt produkciója, vagyis egy íráshasználati habitus a kultúra segítségével asszimilált, azaz tanult magatartás. A szövegértés hermeneutikája nemcsak önmegértés, hanem kultúraértés is. Következésképp a szövegértés *metakritikája* egyszerre hermeneutikai és kultúraelméleti érveket igényel,

³² KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján, Bp., Universitas, 2007, 51.

³³ TARNÓC GELEJI KATONA ISTVÁN prédikációi ürügyén használta ezt a hasonlatot. Vö. TARNÓC MÁRTON, Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában, Bp., Gondolat, 1978, 69.

hiszen arra a kérdésre keresi a választ: mi történik/történt a kultúrában, hogyan működik/működött a kultúra, amikor valaki értelmezni/megérteni vél(t) egy szöveget?

Cserei esete meggyőzően illusztrálja ezeket a megállapításokat. A valamilyen értelemben sajátjaként tételezhető kora újkori kultúrában úgy kell tájékozódnia, hogy felekezetiileg megosztott, társadalmilag erőteljesen hierarchizált, bonyolult, tabuk és privilégiumok mentén megvalósuló kapcsolatrendszerekben kell folyton felismernie, meghatározni vagy megváltoztatni saját helyét, identitását, sőt szövegértését. Ezt a komplex folyamatot a konfesszionális identitás performálásának példáján keresztül közelíthetjük meg.

Az ifjú Cserei Mihály erős kálvinistaként, de katolikus főúr familiárisaként kénytelen részt venni egy olyan szertartáson, melynek ugyan nyelvi kódjai hozzáférhetőek számára, ám rituális és kulturális tartalmi idegenek, sőt érthetetlenek számára. Kálvinista résztvevőként a katolikus úrnapi szertartáson 1693. május 21-én Cserei természetesen korántsem egy elfogulatlan szemlélődő. Szinte egy kora újkori antropológust idéző, egyszerre kívülről, de mégis bennszülött kettőséggel, saját kulturális másságát is tudatosítva – Cserei alapvetően intoleráns attitűdjére utalok – vesz részt és figyel meg,³⁴ következképp értelmez. Impresszióinak írásban rögzített töredékei világossá teszik, hogy amit lát és hall, azt elsősorban átviszi, lefordítja saját kultúrájára, azaz ahhoz, mint normalitássztenderdhez méri hozzá, és végső soron nyilvánítja deviánsná azt, amit lát, hall, érzékel, megtapasztal. Nemcsak az auditív médiumok homiletikai sajátosságai igazolják vissza számára azt, hogy a katolikus prédikáció vagy maga a mise mint rituális esemény „idegen” számára, hanem az egész tapasztalat mint szöveg- és önmegértés kiváló alkalom arra, hogy megértse, értelmezze és alkalmazza azt a korábbi tudást, miszerint a kálvinista konfesszionális identitás számít normálisnak.

1693 tavaszán Cserei csupán kényszerűségből szolgál familiárisaként egy nagyon gazdag katolikus főurat, de a huszonhat éves fiatalember konfesszionálisan örökre elkötelezett. Udvarhelyi éveit, illetve az 1690-es évek alatt olyan mértékben elsajá-

³⁴ A résztvevő megfigyelés (*participant observation*) a kulturális antropológia legfontosabb kutatási módszere. Mivel az antropológus hosszú időt tölt együtt a vizsgálata alanyaival, valamilyen fokú beilleszkedés is bekövetkezik, amitől az antropológusok jobb és megbízhatóbb értelmezését remélték adott antropológiai jelenségeknek. Ez azonban a posztmodern antropológiában felette vitatott. A „bennszülötti nézőpont” (*the native's point of view*), a „helyi tudás” (*local knowledge*) és a „bennszülött antropológus” (*native anthropologist*) fogalma és elmélete az antropológiai megismerés, azaz a kultúra értelmezésére tett módszertani kísérletként is definiálható. Ezek tárgyalásához néhány gondolatébresztő szakirodalmi tételt mellékelek: Donald A. MESSERSCHMIDT, *Anthropologist at Home in North America: Methods and Issues in the Study of One's Own Society*, New York, Cambridge University Press, 1981; *Observers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*, ed. George STOCKING, Madison, University of Wisconsin Press, 1983; Kirin NARAYAN, *How native is a „Native” Anthropologist?*, *American Anthropologist*, 1993/3, 671–686; Keelung HONG, *Experiences of Being a Native: Observing Anthropology*, *Anthropology Today*, 1994/3, 6–9; Moshe SHOKEID, *Negotiating Multiple Viewpoints: The Cook, the Native, the Publisher, and the Ethnographic Text*, *Current Anthropology*, 1997/4, 631–645; *Anthropologists in the Field: Cases in Participant Observation*, ed. Lynne HUME, Jane MULCOCK, New York, Columbia University Press, 2004.

tította a kálvinista teológiát, hogy konfesszionális identitása kialakult és letisztult, sőt megnyilvánulásai most már egyértelműen elhatároló gesztusokkal, azaz konfesszionális intoleranciával párosulnak.³⁵ Cserei *befogadóként* kálvinista teológiai iskolázottságát érthető módon nem kapcsolhatta ki a szövegértés *intelligendi, explicandi* és *applicandi* mozzanataiban, tehát a választott textust bizonyára másképp értelmezte; kálvinistaként aligha fogadta el azt a katolikus álláspontot, amely Krisztus *valós jelenlétét* hirdette az Eucharishtiában. Noha Csere István prédikációját nem ismerjük, valószínűsíthető, hogy a felvett textus alapján ezt a dogmatikai tételt bizonyára kifejtette, ezzel is erősítve a kálvinista Csereiben az ellenérzést és a felekezeti intoleranciát.

Az irodalmi kanonizáció jóvoltából a szakma csak az 1709-es, jezsuita és katolikusellenes Cserei hangját regisztrálta, de annak jelentős előzményei vannak: például az 1690-es évtized (élet)eseményei és főként az akkor beszerzett és elolvasott könyvanyag. A *História* állítása szerint Csereit Apor kísérti meg, hogy térjen át a katolikus hitre, de ő a felajánlott hatalmas vagyon ellenére is elutasítja, valamikor 1698–1699 körül.³⁶ Az ebben a korszakban beszerzett könyvanyag legalábbis figyelemreméltó. Felismerhető a tudatos gyűjtés önképzés végett, ugyanis Cserei most szerzi meg könyvállománya legfontosabb példányait: Amesiust, Maccoviust és a puritánus szerzőket. Továbbá az is láthatóvá válik a beszerzett könyvekben található marginálisok alapján, hogy Cserei következetesen és kitartóan foglalkozik a predestináció-üdvözülés kérdésével, sőt már most hirdeti, hogy az üdvözülés nem egyetemes (*universalis*), hanem egyéni (*particularis*). Ez az üdvösségfelfogás, kettős predestináció (*electio-reprobatio*) Cserei konfesszionalitásában is jelen van, egy olyan folyamat része, amelynek végső fázisa felé kimondja, hogy a katolikus hit nem vezet üdvösségre. 1745 körül hétoldalas traktátust ír arról a kérdéstről, hogy „Idvezülhet-e valaki az Pápista Religioiban”.³⁷ 1746-os első testamentumában pedig félreérthetetlenül fogalmaz: „Ha egy ember e világon olvasta,

³⁵ Cserei életének igen érdekes vonatkozását képezi felekezeti identitásának alakulása. Családtagjai, beleértve a nagyszülőket is, változatos felekezeti kultúrát hoztak a közös családi életbe, hisz nagyapja, Cserei Miklós unitárius volt, édesapja, Cserei János kálvinista míg édesanyja, Cserei Judit katolikus volt. Mihály, gyerekkori áttérését leszámítva, nemcsak kitart kálvinizmusa mellett, hanem egyre intoleránsabbá és elfogultabbá válik élete előrehaladtával. Első felesége, Kun Ilona Cserei hatására 1715 karácsonyán áttért a kálvinista hitre, és úrvacsorát is vett. A családtagjai kegyességét ily erőteljesen ellenőrző Cserei testamentumában gyerekei számára is világossá tette, hogy nem szabad kálvinista hitüket elhagyniuk, de ha mégis megtennék önszántukból vagy mások hitegetésének engedve, megátkozza őket és csábítóikat egyaránt. Vö. CSEREI Mihály *Végrendelete*, kiad. ABAFI AIGNER Lajos, Történelmi Tár, 1881, 148.

³⁶ Cserei az 1709-ben elkezdett *Históriában* írja ezt le, igaz legalább kilenc év távlatából, s öt évvel Apor István halála után tekint vissza erre az eseményre. Vö. CSEREI Mihály *Históriája*, i. m., 288–290. Az incidens értelmezéséhez és a Cserei–Apor közti viszony megromlásának okairól lásd tanulmányomat: TÓTH Zsombor, *Egy kora újkori familiárisi kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete gróf altorjai Apor Istvánnal (1692–1703)*, Acta Siculica, 2008, 309–318.

³⁷ [Kocsis János], *Malleus XV. dilemmatum...*, [Debrecen], 1704 (RMK II, 2204). Ennek a könyvnek a címelőzékclapján olvasható a traktátus. A végén Cserei önérzetesen megállapítja: „Cserei Mihály maga conceptussa Aetatis suae Anno 78.”

hányta vetette a szent írást, magam és más religión való írásokat, bizony én voltam egyik, de mindeneket megvizsgálván ugy találtam, hogy nincs több idvességre vezető religio a reformata religiónál.”³⁸

Ebben az 1693-ban már érvényesülő, nem kizárólag érzelmekre, hanem teológiai érvekre alapozott folyamatban látom kifejeződni azt a történeti antropológiai jelenséget, amelynek során a felekezetiesség mint általános kulturális elfogultság egyetlen személyes megértéseseemény hermeneutikai értelemben vett speciális előzetes tudásává, előítéletévé lép elő. A kulturális másság reagálása, bár intoleráns, nemcsak érzelmközpontú, hanem egy hosszú megértési/önértelmezési folyamat teológiailag, ily módon racionálisan megérvelt, direkt hatása és következménye.

C). Az életút mikrotörténeti kontextusa(i)

Cseresi szövegértését alapjaiban határozta meg az az élettörténeti mikrokontextus, amely nemcsak kronológiailag, de magánéletileg is előzményét képezte az úrnapi szertartásnak. Kettős mikrotörténeti rekontextualizációt követek, részint egy kronologikus elvűt, amely az 1693. május 21. közvetlen előzményeit világítja meg, illetve egy ok-okozati elvűt, amely az életút egy korábbi, releváns előzménynek számító eseményéhez nyúl vissza. A kronológiai elvű mikroszintű rekonstrukció világossá teszi, hogy a legfontosabb esemény, amely megelőzi azt az úrnapi szertartást, Csereinek a majdnem egyhetes enyedi tartózkodása. A naplószerűen vezetett 1693-as kalendáriuma az április 30. és május 5. közötti eseményeket így adja elő:

[Április] 30. Ujólág mentem Enyedre.

2. Maji volt az Enyedi Collegiumban igen szép actus Arpádrol és mellete levő hat regi Scythiai Kapitányokrul mikor Scythiából kijöven Sok néppel pannoniaj Suartes Királt le vágván minden hadaival magyar országban le telepedvén ot, melynekis nezesin jelen voltam. Voltak szép intermediumok is.

5. Enyedről meg indulván mentem Hálni Földvára Dániel Péter uramhoz.³⁹

Május 2-án a kollégiumba látogat, ahol régi barátaival, iskolatársaival találkozik, három újabb könyvet szerez be, és még egy szép „actust”, azaz egy „színházi előadást” is megtekint a magyarok honfoglalásáról.⁴⁰ Az akkor beszerzett könyvek egyike az Amesius-kötet,⁴¹ amely élete egyik legmeghatározóbb olvasmányává vált. A könyvet Vizsolyi Pé-

³⁸ CSEREI Mihály *Végrendelete, i. m.*, 148.

³⁹ *Kalendárium az 1693-as esztendőre*, Va.

⁴⁰ Cseresi egy olyan esemény résztvevője, mely színháztörténeti adatnak számít. Ritka és értékes egybeesés ez, amely mind az iskoladrámára, mind pedig Csereire vet érdekes fényt. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000, 16.

⁴¹ Valójában egy colligátum, amely két Amesius-szöveget tartalmaz. Guilielmus AMESIUS, *Anti-synodalia scripta vel animadversiones in Dogmatica illa, quae Remonstrantes in Synodo Dordracena exhibuerunt et*

ter ajándékozta Csereinek.⁴² A két másik könyv, Eutropius⁴³ és Cellarius⁴⁴ opusai, Cserei történetírás és politika iránti érdeklődését igazolja. A nagyon rövid enyedi otléte, a magas kultúra fogyasztásának ez a rövid, de beszédes epizódja Cserei mentális világának alakulását világítja meg; a puritánus művelődésszemély kitarító követését, amely noha már intézményesen nem biztosított számára az elmaradt peregrináció miatt, benne viszont megmaradt az igény és az eltökéltség az önképzésre. Ilyen szellemi vonatkozású előzményekkel a fejében és a lelkében, nem meglepő, hogy mikor a katolikus szertartással szembesült, ennek elsősorban a deviáns jellegét észlelte. Különös, sőt szinte akár groteszk kontextusát adja mindennek az az előadás („szép actus”), amely a szórakoztató intermediumaival, furcsa előképként kontrasztban áll azzal a rituális esemény- és történéssorozattal, amelyet a katolikus mise, szertartás és főként a körmenet jelenített meg.

A teatralitás mint multimediális performansz Enyeden a történelem megidézésnek egy rendhagyó és bizonyára Cserei számára lenyűgöző változatát jelentette. A „szép actus” kifejezés nemcsak a dramatizált párbeszédet, jelenetek elismerő értékelését jelenti, hanem azt is, hogy az előadás a „honfoglalás” mint történeti esemény, tehát a múlt megidézésének rendhagyó kísérletként funkcionált számára. A történelem és történetírás iránt fogékony Cserei, kezében talán a frissen beszerzett Eutropiusszal, az előadást valószínűleg lelkesedéssel fogadta, és élvezte annak minden egyes percét. Két héttel később az úrnapi körmenetben sem lehetett hiány a teatralitásban, de talán pontosan ez a teatralitás lehetett számára az a választóvonal, amely nem a megértést, nyitottságot, hanem az elzárkózást váltotta ki belőle. Csereinek a korábbiakban már

---

postea divulgavit, Amstelodami, typis Ioannis Ianssonii, 1633. Ehhez hozzákötve: Guilielmus AMESIUS, *Coronis ad Collationem Hagiensem...*, Amstelodami, apud Ioannem Iansonium, 1630. A könyv lelőhelye KAK, törzsállomány, jelzete: U. 63803.

⁴² A címlap rectóján olvasható Cserei ifjúkori kézírásával: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta ex donatione Dni Petri Visolyi In Nagy Enyed Anno 1693”

⁴³ EUTROPIUS V. C., *Historiae Romanae, LIBB. X. His Additi Pavlli Diaconi LIBB. IIX Accesserunt Doctiss. virorum in Eutropium annotationes*, [Geneva], Apvd Iacobvm Chovet, 1594. A könyv lelőhelye: KAK, törzsállomány, jelzete: U. 63899. A címlapon olvasható a possessorii bejegyzés, az identitásperformancia szempontjából releváns jelmonddal együtt: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta 1693 Cui Deus Providebit.” A könyv beszerzésének körülményei információ többlettel bírnak, hiszen egy olyan kapcsolatra utalnak, amelyet eddig az irodalom és történetírás ignorált. Ugyancsak a címlapon olvasható Cserei kézírásával, hogy a könyv Vizaknai B. György ajándéka: „Ex donatione Dni. Georgii B. Vizaknai in Nenyed 1693.” A Csereinél talán szerencsésebb sorsú Vizaknai B. György nem más, mint Vizaknai Bereczk/Briccius György (1668–1720), Kolozsvár egykori orvosa és főbírája, naplőrő, aki az Eutropius-kötet címlapjára írt saját kezű feljegyzése értelmében 1686 decemberében subscribált Enyeden, majd 1693. augusztus 31-én indult peregrinálni. (Mindeközéig sem a művelődéstörténet, sem az irodalomtörténet képviselői nem tudták, hogy Cserei Mihállyal ilyen baráti kapcsolatban voltak.) Tanulmányait naplója (1693–1717) tanúsága szerint az Odera melletti Frankfurtban, Franekerben és Leydenben végezte. Naplójának teljes kiadása is elkészült: VIZAKNAI BRICCIUS György *Naplója (1693–1717) = Történeti emlékek a magyar nép községi és magán életéből*, kiad. SZABÓ Károly, SZILÁGYI Sándor, Pest, Pfeifer, 1860, II, 79–116.

⁴⁴ Balthasar CELLARIUS, *Politicae Succinctae, ex Aristotele potissimum erutae ad Praesentem Imperii Romani Statum multis in locis accomodatae libri II*, editio nona, Jena, Typis Samuelis Krebsii, 1674. A könyv lelőhelye: KAK, törzsállomány, jelzete: 62507.

reflektált terminus technicusai, a *solennitas* és a *frequentia* arra enged következtetni, hogy a szertartás számos, nagy tömeg előtt performált dramatikus játékkal és rituális cselekvéssorozatokkal lehetett egybekötve. A magyar kultúrában a 13. század végétől ünneplik az úrnapiját, és azóta szüntelenül gyarapodnak azok a hagyományok és rituális elemek, amelyek az ünnep reprezentációs jelentőségét erősítik.⁴⁵ A barokk kori restauráció a körmenetbe olyan új elemeket épített be (pl. *prefiguratio*, úrnapi játék), amely ószövetségi előképekkel, dramatizált jelenetekkel, tehát a teatralitás multimediális lehetőségeire támaszkodva gazdagította a rituális szimbolizációt.⁴⁶ Különösen a jezsuiták jeleskedtek az ilyen jellegű újítások átvételében és meghonosításában; egy 1700-as adat pontosan a kolozsvári jezsuita kollégium ifjúságának *Deus eucharisticus* ... kezdetű úrnapi salutatóját említi.⁴⁷ Cserei ezt a teatralitást már nem üdvözölte lelkesedéssel, sokkal inkább hajlott arra az álláspontra, amit a szintén kálvinista Komáromi Csipkés exponált, hiszen hermeneutikai és antropológiai értelemben is olyan előzetes tudással és előítéletekkel vett részt az eseményen, amelyek nem egy jobb megértést szolgáltak, hanem csupán a konfesszionalitás jegyében artikulált másság elutasítását.

Ha a második típusú mikrotörténeti rekontextualizációt követjük, és az 1693. május 21-ét megelőző teljes élettörténetben keresünk releváns mikrokontextusokat, van egy olyan magánéleti előzmény, amellyel számolnunk kell, ez pedig nem más, mint az 1679-es, rövid ideig tartó áttérése a katolikus hitre. Erről az eseményről Cserei csupán a *História* lapjain emlékezik meg, de ott is oly módon, hogy a gyermekkor egyik megbocsátható tévedésének állítja be.⁴⁸ A kifelé abszolváló módon reprezentált tapasztalat nem biztos, hogy a rendszeres lelkiismeret-vizsgálatot végző, puritanizmusra hajlamos Csereinek nem okozott lelkiismereti gondokat. A Spiera-történet, amely szintén a pillanatnyi megtántorodás, az igaz hittől való elszakadás borzalmas exemplumaként funkcionált, még a 17. században is közismert példának számított,⁴⁹ Cserei bizonyára szembesült is vele. Meggyőződésem, hogy az áttérés epizódja rengeteg lelkiismereti gondot okozott neki, sőt hozzájárulhatott ahhoz a belső lelki válsághoz, melynek során a val-

⁴⁵ Bálint Sándor kutatásai megbízható források alapján mutatják ki ezt a folytonosságot a középkortól a jelenig, számos késő középkori és kora újkori példát említve, többek közt a rendkívüli 1501-es budavári úrnapi körmenetet, illetve a II. Lajos uralkodása alatt megrendezett pompás úrnapi ünnepélyt. Vö. BÁLINT, *Karácsony, Húsvét, Pünkösd...*, i. m., 258–259.

⁴⁶ *Uo.*, 350.

⁴⁷ *Uo.*, 350–351.

⁴⁸ CSEREI Mihály *Históriája*, i. m., 103–106.

⁴⁹ Szőnyi Nagy István kálvinista mártírológiájában említi exemplumként a Spiera-esetet: „Mit gondolnak hát Nagyságos Uram azok a Judások, Juliánusok, Spirák s' egyéb aposztaták, kik e mostani üldözésben-is, igaz Evangéliomi vallásokat, buborék gráitáért, egy kis honnmaradásért meg-tagadták: édes mestereket a' Jésus Christust el-árulták? kérem őket Spira Ferencz példáját olvassák-meg, s' meg-láttják veszedelmes végeket. Ezeknél alább valók, kik valamely nagy Úr vagy valamely nagy Aszszony tekintetiért Pápista nevet viselnek, titkon oda gyóntak, oda eskütek...”. SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja*, Kolozsvár, Veres-egyházi Szentely, 1675 (RMK I, 1180), b3r–b3v.

lásos kétségbeeséshez, azaz a *desperatio*hoz került közel.⁵⁰ Nem gondolom túlzásnak azt feltételezni, hogy a katolikus szertartás, a számára gyermekkorából ismerős imádságokkal való konfrontáció olyan rossz érzést válthatott ki belőle, amely csak fokozta felekezeti elfogultságát, sőt, mondjuk ki, rosszindulatát. Ez későbbi élete folyamán csak erősödik benne.

Összegzőképpen megállapítható, hogy Cserei vélekedése az 1693. május 21-i úrnapi katolikus szertartásról nemcsak homiletikai vonatkozású, hanem a rituális eseménysor összes médiumát érintő, adott felekezeti-kulturális előítéletek és előzetes tudások alapján kimondott komplex reflexió. Világossá teszi azt, hogy a kora újkori prédikáció, melyhez nekünk, ellentétben a korabeli befogadókkal, többnyire csak utólag lejegyzett, írott textuális hozzáférésünk van, egy több médiumot implikáló komplex beszédaktus, amelynek a befogadása, túl azokon az uniformizáló distinkciókon, amelyek a praeceptumok proponálnak, bonyolult multimediális történeti antropológiai jelenség.

II. 2. Cserei mint befogadó a saját felekezetének kultúrájában

Cserei ifjúkorának 1690-es éveiből két olyan eseményt tudunk kiemelni, amelyen Cserei szintén egy elhangzó prédikáció befogadjaként vesz részt, illetve egy alkalommal rövid reflexiókat jegyez le. Ellentétben az úrnapi szertartáson elhangzott prédikációval, itt az elhangzott szövegek írott változata is rendelkezésünkre áll, sőt egyik esetben az a példány is megtekinthető, amely Cserei birtokában volt. Sajnálatos, hogy Cserei nem érezte igényét annak, hogy marginálist vagy más írásos kommentárokat vigyen rá ennek a nyomtatványnak a lapjaira. Valószínű, hogy a szöveg nem keltette fel annyira az érdeklődését.

II. 2. 1. Kendefi János temetése: 1694. március 28.

Az 1694-es kalendáriumban, március hónapnál a következő bejegyzések olvashatóak:

[Március] 16. Holt meg Kendefi János uram.

18. Tették koporsóban.

28. Temették el az Kolozsvári Templomban, oratioja volt Enyedi István uramnak, Themaja volt, az Léleknek, Eletnek és halálnak mivoltanak bizonyos megtudása.⁵¹

⁵⁰ A Cserei Mihály életében bekövetkező vallásos kétségbeesés, azaz *desperatio* értelmezéséhez lásd tanulmányomat: TÓTH Zsombor, *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 203–229.

⁵¹ *Kalendárium az 1694-es esztendőre*, IIIa. (jelzete: KEKK, BMV. 8963.) Sikertelenül beazonosítani a mű-

Cserei Apor bizalmi embereként vett részt a kálvinista Kendefi János temetésén, amelyen alapvetően más befogadási helyzetből szemlélete az eseményeket, értelmezte az elhangzó szöveget. Megjegyzése semmilyen kritikát, semmilyen „kulturális-felekezeti idegenséget” nem jelöl, ez esetben a kalendáriumi feljegyzés merőben *pro memoria*, azaz praktikus funkciót lát el. Cserei, úgy tűnik, azonosult nemcsak – homiletikai értelemben – a parentálás diskurzusával, hanem az egész rituális eseménnyel, a halotti prédikáción kívül megjelenített médiumokkal egyaránt. Olyanfajta megértés nyomát látom kifejeződni szavaiban, amelyek az applikatív mozzanatot hangsúlyozzák. Cserei valóban úgy tűnik, hogy nemcsak értette, de értelmezte és alkalmazta is önmagára a prédikációt.

Ezt nyilván segíthette az, hogy a puritánus kegyességgyakorlás a halálra való mindennapi készülést szorgalmazta. Csereinek élete folyamán több olyan szövege is keletkezett, amely a halállal foglalkozott, nemcsak öregkorában, amikor a Seneca-kötetbe írt bele saját szerzeményű vagy kompilált elégiákat, hanem már ifjúkorában, a legváratlanabb pillanatokban írt a halálról és az elvágyódásról e földi életből. Saját epitáfiumát is nagyon korán elkészítette,⁵² ami további jele annak, hogy életkortól és helyzettől függetlenül sokat gondolt a halálra.

Cserei szövegértésének eseménye nem eredményezett homiletikai vonatkozású kritikát, bizonyára azért, mert az azonos nyelvi, kulturális kódokon kívül, a kommunikáció homiletikailag is kompatibilis volt Cserei elvárásaival. Ez a kulturális kompatibilitás kizárta a normaszegést, és nem eredményezett nyelvi vagy rituális devianciát. Amint láttuk, a szövegértésnek mint eseménynek sokkal inkább a történeti antropológiai kontextusa releváns; a halál mint egyike a három életciklus-eseménynek, a hozzá kapcsolódó rítusok, valamint kommunikációs alkalmak és aktusok révén az egyedi eset speciális jelentőségén túlmutató általános tudást és valóságolvasatot közvetít. Mindez megfelelően rezonál a fiatal Cserei spiritualitásával, aki egy olyan puritánus életmintát tartott követendőnek, amelyben a halál és elmúlás centrális jelentőségű. Továbbá ez rávetül íráshasználatára is, hiszen, amint láttuk, alig huszonevesen rengeteg olyan szöveget ír, másol vagy felülír, amelyben egy sztoikus életeszmény és létfel-fogás, továbbá halálváras nyer domináns kifejezést.

---

vet: *Utolso Tisztesseg, mely adatott Amaz minden Virtusoknak kiváltképpen pedig a' Kegyesség, Emberség, Mértékletesség és Békességes-tűrés Tükörének Malom-vízi Kendeffi Janos Uramnak, &c. Mellyet idvességés Prédikációkban és tudós Oratiókban foglalván, a' Nemes Erdély Országá akkor egybegyűlt színe előtt, 1694. Esztendőben, Böjt-más Havának 23-dik napján, közönséges helyen beszéllettenek Az Istennek arra rendesen hivattott Szolgái, Kolosvárott. Boldogok az holtak, kik az Urban halnak-meg, Kolozsvár, M. Tótfalusi Kis Miklós, 1697 (RMK I, 1506). A parentálók között találjuk a Cserei által említett Nyedy Istvánt, Szőnyi Nagy István, Bártai György, Sár-Pataki Mihály és Csepregi Turkovics Mihály társaságában.*

⁵² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Sepulcri*, Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1698 (RMK I, 1526). Ennek a Pápai Páriz-műnek a címelőzéklapján olvasható a verzeset. Valamikor 1719-ben írja le a „Bűnös Atyám s Anyám, bűnben születtem / Bűnben nevedtem bűnös lelkem s testem...” kezdetű verzeset, amelyet majd később epitáfiumának nyilvánít.

II. 2. 2. Bethlen Elek temetése 1697. február 26.

Az 1697-es kalendáriumban február hónapnál Cserei röviden megjegyzi: „[Február] 26. ebédre Segesvárra, onnan estvére Keresdre Bethlen Elek Úr temetésire.”⁵³ A kálvinista erdélyi főúr, Bethlen Elek temetésén elhangzott halotti oratiót Cserei utólag meg is szerezte.⁵⁴ Szükszavú kalendáriumi bejegyzése nem tartalmazott olyan megalapítást, amely a szövegértés eseményére lenne vonatkozatható, mégis feltételezhetjük, hogy Cserei utólag többször is elolvashatta ezt a szöveget. Ennek oka elsősorban a szónok és az írott változat szerzője, Pápai Páriz Ferenc lehetett. Cserei ugyanis Pápai Párizt nagyra tartotta, hiszen ennek *Pax animae* című opusát⁵⁵ kedvenc könyvei között emlegette. Más könyveit is megszerezte, 1719-ben például a *Pax Sepulcrit*, amelyről szintén elismerően nyilatkozott.⁵⁶ Úgy vélem, hogy Cserei megint egy olyan, számára otthonos kommunikációs helyzetben volt, ahol nagyjából azzal szembesült, amire előzetesen készült, így a megértést biztosító nyelvi és kulturális kódok csak visszaigazolták konfesszionális identitásának normalitását, érvényességét. Ez viszont nem igényelt írott feljegyzést. Ha a prédikáció szóbeli változatának befogadása ennyire magától értetődő is volt, érdemes arra is figyelni, hogy az írott változatnak volt-e valamilyen utóélete. Ugyanis Cserei élete folyamán a birtokában lévő Pápai Páriz-szövegeket saját bevallása szerint is újraolvasta. Könnyen elképzelhető, hogy ez történt ezzel a halotti prédikációval is, ugyanis ez a Pápai Páriz-szöveg figyelemre méltó intertextuális kapcsolatot mutat az 1709 és 1712 között megírt *Históriával*. Cserei a közköltészet bátor (fel)használója volt, kortársai bevett eljárását követve gyakran kölcsönzött, továbbá fenntartások nélkül folyton át- és felülírt szövegeket. Az 1690-es években keletkezett kalendáriumi számtalan ily módon „megírt” szöveget őriztek meg. Ennek a praxisnak a szemléletes példáját láthatjuk a következő két versrészletben. Az első a Pápai Páriz által írt, Bethlen Eleket búcsúztató beszédnek a része, a másik – én azt feltételezem, hogy az előbbi szabad variációja – Cserei Mihálynak a *História* nyitására írt alkotása. Pápai Páriz Ferenc hazafias búsongása abbéli szomorúságában, hogy Erdély újabb jeles, a haza és nemzet ügyét előre vivő férfit veszített, így hangzik:

⁵³ *Kalendárium az 1697-es esztendőre*, Iib. (jelzete: KEKK, BMV. 9285.)

⁵⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Kegyességgel, Betsülettel, közönséges Munkával érdemlett Igasság Koronája* [Halotti oratio és vers Bethlen Elek fölött], Kolozsvár, M. Tótfalusi Miklós, 1697 (Sztripszky, 2155). A könyv lelőhelye: KAK, RMK-állomány, unitárius fond, jelzete: BMV. U. 214.

⁵⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax Animae, Az az, A' lelek bekessegeröl, es az elme gyönyörüsegeröl való Tracta, Francia Nyelven irattatott Molinaeus Peter által. Ugyan azon Nyelvből Magyarra fordittatott. Papai Pariz Ferencz Med. Dr. és a' Nagy Enyedi Collegiumban edgyik méltatlan Professor által*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1680 (RMK I, 1246).

⁵⁶ PÁPAI PÁRIZ, *Pax Sepulcri, i. m.* A könyv lelőhelye: KAK, RMK-állomány, unitárius fond, jelzete: BMV. U. 174. A címlapon olvashatjuk: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta Cui Deus Providebit In Kál A. 1719. En Istenem engegi boldog s idvességés ki mulást nékem ez árnyék világól az én bűnös szegény Lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerez Amen. Olvastam egj nehánij izben által ezt a gyönyörüségés könyvet legközeleb most in Anno 1731 21 Xber olvastam által Lelkemnek nagy könnyességire.”

Tanúl példáidon ERDELY, s ébredgyél-fel
 Hosszas szunnyadásból szemeidet nyisd fel,
 Szokott puhaságban ne menny mind egyre-el,
 Néked fáj, tudd-meg mi jódra való, s kezd-el.
 Tanúl jobb Nemzettől, vedd rendbe magadat
 Viseld szeretettel minden dolgaidat,
 Kösd-össze, hogy el ne törjék, nyilaidat,
 Mellyet külön minden szegdelhet és ronthat.⁵⁷

Ehhez képest, Cserei parafrázisa, amely ugyanazt a diskurzust kissé más kontextusban applikálja, hiszen nem egy jelentős főúr halálát siratja el, hanem a magyarországiak megállíthatatlan hatalomra törését panaszolja fel:

Bárcsak ezentúl tanúl Erdély édes hazám,
 S a magad fiaiddal élj csendesesen egy portán,
 Magyarországiakkal ne cimborály oly puhán,
 Hogy, mint most, ne törődjél magad szörnyű kárán.⁵⁸

Cserei szöveghasználata, mihelyt saját kultúrájának kontextusában ment végbe, kevés értékelhető, írott nyomot hagyott. Ennek oka nyilván az, hogy ezek a halotti prédikációk homiletikailag nem jelentettek eltérést attól a nyelvi és kulturális normától, amit a befogadó elvárásai horizontja sztenderdként jelölt meg. A látványos reflexiók hiánya ellenére is úgy vélem, kijelenthető, hogy ezek a szövegek – a valamilyen fokú személyes érintettség mellett és ezen túlmenően – elsősorban a kálvinista és főként a puritánus kegyesség által megkövetelt halálközponúság textuális igényeit elégítették ki. Emlékezzünk arra, hogy a kora újkorban a háznál való meghalás, a haldokló vigasztalása és bátorítása gyakran pap hiányában a családtagok dolga volt. Csereiről tudjuk, hogy feleségét⁵⁹ és talán korán elhunyt gyermekeit is ő készítette fel a halálra. Végző soron saját mentális világában az üdvösség kérdése mellett a halál élménye volt az a gondolati és spirituális fókusz, amely a legtöbb – textuálisan, forrás szinten is kimutatható – szövegasszociációt hívta elő.

II. 3. Cserei kedvenc prédikációi

A katolikus és kálvinista prédikációk egy-egy rituális eseményben kontextualizált befogadásának következményei csupán egy részleges rekonstrukciót engedtek meg a befogadás aktusáról és a befogadó profiljáról. Mindkettőről többet tudhatunk meg, ha

⁵⁷ PÁPAI PÁRIZ, *Pax Sepulcri*, i. m., A8r.

⁵⁸ CSEREI Mihály *Históriája*, i. m., 1.

⁵⁹ Cserei első felesége, Kun Ilona „szép készüléttel” várta be a halált, úgy tűnik, Cserei Mihály a *Praxis pietatist* használva készítette föl a halálra, bátorította haldokló feleségét. Az eset részletes tárgyalásához lásd tanulmányomat: TÓTH, *Usus Doctrinae*, i. m., 73–75.

nemcsak Cserei „hallgatására”, hanem olvasási szokásaira is figyelünk. Ahhoz, hogy releváns megállapításokat tehesünk, fontos a műfaji következetesség elvét betartani, így a következőkben a prédikációt olvasó, tehát az azt befogadó, azaz megértő, értelmező és ezt önmagára alkalmazó Cserei szöveghasználatát vizsgáljuk meg.

Cserei könyvtárában kevés prédikációs kötetet lehet találni. A fennmaradt három könyvlista alapján mintha úgy tűnne, hogy Cserei, leszámítva néhány halotti prédikációt, amelyet magának beszerezett, mintha nem lett volna a műfaj elkötelezett híve, legalábbis az írott változatnak nem. Mégis az Enyeden 1693-ban beszerezett Amesius-kötet címlapjának versóján, ahol elősorolja kedvenc könyveit, az előkelő 4. helyen említi egy prédikációs kötetet.⁶⁰ Tekintettel arra, hogy Cserei a könyvtára kb. 300 tételes korpuszából választja 4. legfontosabb könyvének ezt a prédikációs kötetet, okunk van azt gondolni, hogy mégiscsak a műfaj kedvelője, vagy pedig a *nyomtatott prédikációk* olyan interpretációs-applikációs lehetőségeket nyújtottak számára, amelyek életvitele és kora legfontosabb kérdéseire ad(hat)tak valamilyen választ. Ez utóbbi feltételezés tűnik helytállóknak, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a bejegyzést az öreg Cserei tette meg a halálra készülődve, sőt az üdvösség elnyerésének teológiai kérdéseit feszegetve. A bejegyzés, amelyet vélhetően két külön alkalommal készített így hangzik:

Nagy Ajta die 7 septembr. A. 1731

Az én édes fiam ezt a könyvet gyakran s ugian csendes elmével s attentioval megh olvassa, mert az Idvességnek igaz okat s fundamentomat innen ki talialhatja. Ha lehetséges volna hogi a holt ember a föld giomraban olvashatna sok könyveim közül <harmat> ezeket haginam megh hogi a testemmel egiut eltemessenek:

1. A Deak Bibliamot
2. Ezt a könyvet.
3. Pax Anima (sic!) nevü könyvet⁶¹
4. Nadudvari Peter Praedicationis könyvit⁶² 5. Doctor Augustinus masodik tomussat melj nalam vagion.⁶³

⁶⁰ *Néhai tiszteletes Tudós Férjfiunak Nádudvari Péter uramnak, életében, a Szász-városi Reformáta Eklésia Plebanusának, és azon Capitulum Dékányjának Nyoltzvan-négy Prédikáziói, Mellyekben, Az Igaz Keresztynén Vallásnak szent iráson épült Fundamentomos Ágazati bővön és világosan ki-beszélltetnek: és a mellyeket Méltóságos Grof Bethleni Bethleni Kata Úr-Aszszonynak Isten' Ditsőségének szeretetivel buzgó Akaratjára, és kegyes Költségével, nagy részént az Idvezült Auctornak maga Írásiból egybe-szededetvén, és egynéhány hijánosságiból, néhol egész predikáziókkal-is, ki-tóldozván, Világ eleiben botsátott Szathmári Pap 'Sigmond, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1741.* Sajnálatos módon Cserei saját példánya nem maradt fenn. A szakirodalom által eléggé ignorált mű és szerző legutóbbi méltatásához lásd Győri L. János, *Egy elfeledett református prédikátor, Nádudvari Péter = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 202–208.

⁶¹ Cserei a puritánus kegyességi irodalom egyik népszerű szövegére utal, a már hivatkozott Pápai Páriz Ferenc-opusra: PÁPAI PÁRIZ, *Pax Animae*, i. m.

⁶² A 4. tételt más színű tintával írta, ugyanis eredetileg Cserei csupán három könyvet jelölt meg.

⁶³ A bejegyzés a címlap versóján olvasható. A hivatkozott Augustinus-opus a következő: D. Aurelius AUGUSTINUS, *Operum contra pelagianos, in duos tomos digesta*, Lovanii, ex officina Bartholomaei Grauij,

A bejegyzés, noha nagy valószínűséggel 1741 után készült,⁶⁴ és a fiának egyedi módon a szellemi tőkével is végrendelkező, tehát öreg Cserei diskurzusát idézi, külön figyelmet érdemel, hiszen Cserei vallásosságának és mentális világának markáns lenyomatát adja. Másrészt a Nádudvari-prédikációk befogadásának ez esetben el- és újraolvasása sajátos kontextualizáltságot kap, amely Cserei olvasatára, sőt befogadásának bizonyos elvárási horizontjaira enged rálátást. A homiletikai vonatkozások kevésbé rekonstruálhatóak, relevanciájuk is eltölpül, mihelyt világossá válik, hogy Cserei számára a Nádudvari-opus *mint írott szöveg és médium* volt fontos, s ekként használta. Továbbá azáltal, hogy ilyen sajátos teológiai, sőt dogmatikai kontextusba (Szt. Ágoston, Amesius) helyezte el, a szövegértés és az önmegértés applikációs perspektíváit valamilyen módon rekonstruálhatóvá tette. Cserei sajátosan öregkori olvasatában a közelgő halál – és ennek egyetlen tétje az üdvözülés – képezi a befogadás fókuszát, továbbá az általa implikált *predestinatio–electio–reprobatio certitudo salutis/desperatio* teológiai és kegyességgyakorlási kontextusában tételezhetünk egy releváns, hermeneutikai értelemben vett előzetes tudást, előítéletet. Ebben az értelmezői habitusban Nádudvari szövegei, melyek szerzőségükben is problematikusak, nem annyira homiletikai sajátosságaiknál fogva, hanem sokkal inkább teológiai, vagyis az amesianus paradigmára alludáló jellegüknél fogva bírnak fontossággal Cserei számára. Saját példányának – mint a megértési aktus forrásának – hiánya felette sajnálatos, hiszen nagy valószínűséggel, mint minden fontos könyve esetében, Cserei marginálisokkal és értékes reflexiókkal látta el a lapszéleket.

A Nádudvari-szövegek is félreérthetlenné teszik, hogy íme, Cserei, a kálvinista és helvét irányon szerveződő angol *puritanizmussal*, illetve ennek a magyar recepciójával azonosult, mind tanban, mind pedig kegyességgyakorlásban.

Nádudvari teológia iskolázottsága vagy puritanizmusa kevés méltatást kapott. Győri L. János hangsúlyozta, hogy Nádudvari puritanizmusa predesztináció-felfogásában és a megtérésről vallott nézeteiben nyer kifejezést.⁶⁵ Én a magam részéről ehhez még hozzátenném a lelkiismeret-vizsgálat, az Amesiusnál és Perkinsnél is hangsúlyosan megjelenő *casus conscientiae/cases of conscience* kérdéskörét. Nádudvari több prédikációban is reflektálja a puritánus kegyességgyakorlás ezen téziséét. A kötetnyitó prédikáció, *A lelkiismeretnek természetéről* exponálja a *conscientia* kérdéskörét, és ezt több prédikációban

---

1555. Cserei saját példánya megmaradt, a címlap rectóján olvasható a possessoris bejegyzés: „Michaelis Cserei de Nagi Ajta ex donatione Reverendi ac Doctissimi Domini Stephani M. Vasarhelyi (...) A. 1701 die 20 Novemb. Cui Deus Providebit.” Cserei valójában nagyon kedvelte ezt a könyvet, nem meglepő, hogy a számára öt legfontosabb szöveg közé illesztette. A címlapon olvasható saját bejegyzése szerint ily módon rendelkezik fiának: „Az edes Fiamnak igen szivesen recommendalom ennek a könyvnek olvasat es observatiojat kivalt ot ahol en meg vonogattam.”

⁶⁴ A citált bejegyzés valószínűleg két változatban, két külön alkalommal készült. Cserei ugyanis a címlapra írt szövegben a „hármát” szót utólag húzta ki, vélhetően akkor, amikor Nádudvari opusát is beemelte a nagy kedvencek sorába. Amint ezt már jeleztem, Nádudvari művét 1741-ben adták ki, tehát Cserei nagy valószínűséggel az 1741 előtt készült bejegyzés első variánsát valamikor 1741 után javította, illetve egészítette ki, és ezáltal létrehozta a második variánst abban a formában, ahogy ma is látható.

⁶⁵ GYŐRI, *i. m.*, 204–205.

járja körül, áttekinti a lelkiismeret tulajdonságait, majd viszonyát a Szentháromság imádhához, a fiúvá fogadáshoz, végül pedig az Úrvacsorához.⁶⁶

Nádudvarinak például a fiúvá fogadást tárgyaló prédikációja az Amesius követő Cserei számára az olvasási alkalmak és megértési aktusok folyamán bizonyára sajátos teológiai kontextualizációt implikált. Nádudvari prédikációja jól illeszkedik Amesius felfogásához, hiszen nyilván innen eredeztethető, ugyanis Amesius a kiválasztó kegyelemről beszél, amely a predestináció által a fiúvá fogadást, az elhívást, a hitet és az üdvösséget teszi lehetővé a kiválasztottak számára. Cserei az Amesius-kötetben jóváhagyólag, aláhúzásokkal emeli ki a kulcsterminusokat, illetve marginálist is illeszt hozzá:

Certa enim & efficax illa gratiae predestinatio ad adoptionem, ad vocationem, ad fidem & charitatem, & salutem, inter septem ista decreta non reperitur, sed tacite negatur.

M: Adop(tion)e' Voca(tion)e' Fides & charitas salus.⁶⁷

Úgy vélem, kijelenthető, hogy Cserei az amesiánus textusok felől olvasta és értelmezte kedvenc prédikációit. Ennek a befogadásnak a során a Nádudvari-prédikáció átalakult, homiletikai értelemben kevésbé volt már prédikáció, ám teológiai vonatkozásban az amesiánus paradigmát illusztráló fontos szövegtípussá lépett elő. Ez a fajta szövegértés azzal a Cserei által gyakorolt önmegértéssel függ össze, amely során Cserei nem átlagos befogadóként jeleníti meg önmagát ego-dokumentumaiban, hanem a *homo electus* versus *homo reprobus* dialektikáját/dilemmáját meghaladó, a bizonyoságot elnyert fogadott fiúként. (Itt az Amesius által használt *adoptio* fogalmára utalok.) A halálhoz közeledő Cserei íráshasználati habitusa is visszaigazolja ezt, hiszen az általa írt és olvasott szövegek mind olyan próbálkozások, amelyek önnön kiválasztottságához és az üdvözülés bizonyosságához kerestek és szolgáltatattak érvet. Ebben a kontextusban lesz szimbolikus a gesztus, hogy a könyvet fiának adta, ugyanis megjelenik azon az 1741 után, de még 1746-ban is kiegészített listán, amely a fiának adott könyveket tartalmazza.

III. Konklúziók

Tanulmányom arra tett kísérletet – egyetlen kora újkori műfaj befogadásának mikrokontextusait vázolván fel –, hogy a megértés hermeneutikájáról szolgáltatson többlettudást, valami olyasmit, amit egy poétikatörténeti megközelítés nem fed fel, sőt elnagyol és egyneműsít. A korlátolt forrásadottságok ellenére két alternatívát is sikerült végigkövetni. Előbb az elhangzott, tehát az orális médium és ennek katolikus és kálvinista kontextusait percipiáló Csereit mint befogadót vizsgáltam, utóbb pedig a prédikációkat

⁶⁶ NÁDUDVARI, *Prédikációk*, i. m., 1–10, 10–17, 132–139, 502–510, 689–695.

⁶⁷ Az M Cserei marginálisát jelöli. Vö. AMESIUS, *Anti-synodalia scripta...*, i. m.

olvasó, tehát írott szövegeket, médiumokat megértő, magyarázó és alkalmazó befogadó Csereire fókuszáltam.

Mindkét esetben az derült ki, hogy a szövegen kívüli kontextusok, a kommunikációs helyzetet meghatározó nyelvi-kulturális kódok, a befogadó élethelyzete, identitása és a szöveg elhangzását lehetővé tevő médiumok együttesen hatottak és érvényesültek a befogadásban. A szöveg értésének, értelmezésének és applikációjának eseménye olyan nem átlagos íráshasználó esetében, mint Cserei, lenyűgözően komplex intertextuális és multimediális összefüggések aktiválásával járt együtt. Remek illusztrációját kapjuk a szövegértés és létmegértés egybeesésének, hiszen a katolikus prédikációt hallgató Cserei a szöveg befogadásával párhuzamosan önnön identitásának a konfeszionális attribútumait erősíti meg.⁶⁸ Abban a befogadói helyzetben, ahol a konfeszionális másság tétje nem jelenik meg, vagyis a kálvinista Cserei kálvinista szerzőségű szöveget olvas vagy hallgat, a befogadás eseményében az applikatív mozzanat erőteljesebb, Cserei saját élet(történet)ének antropológiailag releváns liminális vagy centrális jelentőségű szakaszaiban rekontextualizálja az olvasottakat vagy hallottakat. A halotti prédikáció ifjúkori halálhangulata és sztoicizmusa felől válik relevánssá, Nádudvari amesiánus teológiai kérdéseket fejtegető szövege öregkori liminalitása felől applikálódik. Noha ezekben az eljárásokban Cserei dialektikai, retorikai, sőt poétikai iskolázottsága is érvényesül, különösen az *usus*-központú, a tanítást applikáló prediszponáltság által, a folyamat egészét írásantropológiai és történeti antropológiai természetűnek vélem. Cserei esetében írásantropológiailag az olvasás- és íráshasználati habitus praktikus és reprezentációs funkcióinak megléte nyer visszaigazolást, történeti antropológiailag pedig az identitás életciklus-események és liminális/liminoid életszakaszok alapján performált folyamatát jelzik.

A szövegértés a kora újkor kultúrájában olyan aktus, melynek hermeneutikai és történeti antropológiai sajátosságait meg kell tanulnunk felismerni és értelmezni. A prédikációmondás/-írás/-hallgatás/-olvasás a kora újkorban olyan komplex interpretációs és mediálási alkalom, amelyet kizárólag a praeeptum-korpusz egyszerűsítő és homogenizáló kijelentései alapján, miszerint különféle stílus- és beszédnemekben kell különféle hallgatóságokat megszólítani, nem mindig és nem teljesen érthetünk. Ennek értelmében Cserei töredékesen rekonstruált, mikroszintű és csak valószínűsített „hallgatása” mint befogadói attitűd és praxis sajátos jelentőséggel bír. Ugyanis akár egyetlen kora újkori individuum szövegértésében vagy használatában a kultúra működésének

⁶⁸ A hitvitákban is valami hasonló identitásperformanciát láthatunk, hiszen nemcsak a két vitázó, hanem a két felet támogató közönség is állást foglal, szövegértését identitásának megmutatásával is jelzi. Ráadásul a vita lezárása után, a nyomtatásban hozzáférhető vitairatok olvasásakor – a marginális tanúsága szerint – a felekezeti identitások jelzése elválaszthatatlan a szöveg kijelentéseinek vitatásától, azaz a befogadástól. A kérdéskör kutatásához, tárgyalásához lásd TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához* = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2005, 175–197.

olyan történeti lenyomata pregnálódik, amelyet bár teljesen rekonstruálni képtelenség, és csupán valószínűsíteni lehet komplex rekontextualizációk során, mégis történeti bizonyítéka a megértés, értelmezés és alkalmazás hermeneutikai aktusának.

ZSOMBOR TÓTH

Cserei Listens to...

*The Hermeneutical and Historical-Anthropological Contexts
of Early Modern Sermon Literature*

This paper as a case study is an attempt at revealing some of the previously ignored, but relevant contexts related to the phenomena of reading, listening to, or assimilating early modern sermons. Due to the survival of numerous ego-documents accounting for the everyday life of an early modern individual, Mihály Cserei (1667–1756), my interpretation provides a microhistorical reconstruction of those moments when Cserei was either listening to or reading Catholic and Protestant sermons. As he put down his reflections recording the hermeneutical experience of listening to or reading early modern Hungarian or Latin sermons, there is a possibility to decipher the cultural, confessional, and mental intentions, biases or prejudices shaping the act of understanding. Thus, Cserei became a modelreader immortalized in the microhistorical contexts of his life, revealing some of the unknown historical anthropological features of reading and understanding in the confessionally divided culture of the early modern era.

RESTÁS ATTILA

„Inter idiotas et rusticanos”

Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben

Prédikációk vázlata címen található a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban egy kéziratos, szépen rajzolt címlappal rendelkező kötet (jelzete MsR 1214.). Az olvasóhoz (*Ad lectorem*) szóló bevezetése 1696 júliusában van keltezve, majd ezt követik a kötet elején „az alkalmatosságok szerent” írt „nyárra való praedicatiók”. A harmadik íven az 1699-es évszám olvasható, az ötödik ív pedig az „Uy esztendő után való vasárnap 1694” prédikációval kezdődik. A kötet íveit tehát utólag kötötték egybe.

A kötet bevezetése (*Anteambulium*) Geleji Katona István püspök *Praeconium Evangelicum* (1638) előszavából (*Praemonitio auctoris ad Lectorem*) vett idézet: „Si inter idiotas et rusticanos etc.”¹

Ha egyszerű elméjű emberek, parasztkozt a vallásról és a vitás hitbéli tanításokról értekezel mélyrehatóan, unalmon kívül mást nem ébresztesz bennük. Magadat ugyan tudósnek mutatod, de őket semmivel nem tanítod, süket füleknek énekelgetsz, és a munkád kárba vész. Azok csak az ige hangzását hallják, de értelmét nem fogják fel, és neked még áment sem mondanak. Ha viszont műveltebb és a szent dolgokban járatos emberek közt csak az egyszerű katekizmust tanítod, azok tőled magasabb rendű tanítást várnak, és a tejnek italával jól meg nem elégedve, keményebb eledelt kívánnak, hallgatóid szellemi felfogóképességéhez igazítsd bölcsen a te beszédedet, ha tetszeni és használni kívánsz. (Mikó Gyula ford.)²

Az nem meglepő a Gelejit követő nemzedékben, hogy igehirdetésükhöz felhasználják akár a *Praeconium* két latin, akár a *Váltság titka* három magyar nyelvű kötetét, hiszen azokat a szerzőjük is „a könyvetlen falusi papság segítésére”³ szánta, akik azelőtt evan-

¹ „Si inter idiotas et rusticanos nos profundam de Religione, ac Controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nihil praeter stuporem in illis efficies, et te ipsum doctum ostentando illos neuti quam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero vice versa inter cultiores et in sacris versatiores vulgaria, ac Cathedetica duntaxat tractaveris, altiorum illi in Te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere simul et prodesse cupis, prudenter accomodabis.” – Az előszót idézi: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai – Universitas, 1998, 273 (22. jegyzet).

² MIKÓ Gyula, *Geleji Katona István retorikai elvei és az udvari prédikáció = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 56.

³ HELTAI János, *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005, 158.

gélikus, esetleg pópista prédikációkat is fölhasználtak, ahogyan Geleji utal erre az idézett előszóban.

Alig 10 évvel a bölöni lelkész előtt Nagyari József, Apafi fejedelem udvari papja is a *Praeconium* bevezetőjét idézi *Tábori prédikációi Ajánló levelében* latinul, majd magyar fordításban:

én azt mit írtam, munkálkodtam elmélkedtem, sok ezer alkalmatlanságok között, nehéz végek között: seregeknek fordulási, bolyongási között, lovaknak nyerítési, vinnyogási között: szekereknek zörgési, doboknak pergési, trombitáknak zengési, harsogási között, lovaknak ganéji között, meg buszhott, sebhett dogok között: tábori perváták s utalatosságok között: majd mindennapi utazásban: alacsony szoros sátorban: sokszor a szekereknek csatlóján vagy a magam térdeimen írtam.⁴

Geleji fordulatai toposzként, ismétlődő formában térnek vissza a századvég két – jelentőségükben különböző – egyházi írójánál, Magyarinál és az ismeretlen⁵ bölöni prédikátornál.

Egyrészt az keltheti föl a figyelmünket, hogy az orthodox református püspök könyvét unitárius lelkész használja.⁶ Másrészt pedig azt lehet megvizsgálni, hogy alkalmazkodott-e a bölöni prédikátor hallgatósága műveltségéhez és felfogóképességéhez. A Gelejitől idézett „inter idiotas et rusticanos” kifejezés is arra utal, hogy az „egyszerű falusiak között” másfajta beszédmódra van szükség, mint azok között, akik „inter cultiores et in sacris versatiores”, azaz „műveltebbek és a szent dolgokban járatosabbak között” hirdetik Isten ígését. A latin szövegben később azt találjuk, hogy „et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum”, a *Váltság titka* első kötetének ajánlásában pedig magyarul olvasható az ószövetségi eredetű szólás: „a gyengéket téj italval, s a megerősödtöket pedig keményebb eledellel kell tartani”, azaz a tanításnak alkalmazkodni kell a különböző rendű és elméjű hallgatókhoz.

A negyedréteg alakú, bőrkötéses kötet a Református Kollégiumból került az Akadémiai Könyvtárba, de annak ellenére is nyilvánvaló az unitárius eredete, hogy tudjuk, Bölönben ebben az időben is működött „orthodoxa ecclesia”.⁷ Bizonyosság rá az alábbi

⁴ NAGYARI József *Tábori prédikációi*, szerk. GYŐRI L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002, 45–46.

⁵ Ebben az időben Bölönben a nagy műveltségű Gálfalvi Pál volt az unitárius lelkész, noha a kötetet nem lehet egyértelműen neki tulajdonítani: RÁ CZ Norbert Zsolt, *A racionális teológia és az unitáriusok (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre)*, Kellék, 2007, 32. sz., 136–139.

⁶ A felekezeti közti kompilációra többen is föl hívták a figyelmet, legutóbb: GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 18; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010], 33–41; TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011/3, 297–315; ÚÓ, „Papi fejedelemnek elméjével böltselkedvén”: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái = *Mű & szerző: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZILÁGYI Emőke, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011, 113–127.

⁷ HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, II, Bp. – Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE Irodalomtörténeti Intézet, 1966, 411.

megszólítás is: „Meg kell hát vallani, hogy igaz unitárius vagy, mert ha képmutatóskodol, soha Isten szent lelkét neked nem adgya.”⁸ A szerző 1700-ban prédikációt tartott a székelykeresztúri unitárius zsinatról való hazatérése után („post reditum ex synodo Generali Szekelkereszturini”⁹), ez is az unitárius eredetet erősíti.

Helyenként katolicizmusellenességet lehet találni: „De honnan tudgyak meg az Angyalok hogy a szü Istenhez tart? *Resp.* Az Isteni valosagnak tükeoreből nem, a mint a Papistak mondgyak, mert abba az Istennek Angyali be nem nezhettek (1Péter 12).”¹⁰ Közvetve – a szabad akarat kérdését tárgyalva – a reformátusokkal szembeni tanításra is sort kerít a szerző:

Olly nyilván van azert az embernek szabad akarattya, hogy azt mondgya Augustinus, hogy ezt a Pasztorok a hegyeken eneklik, a Poetak a theatrumokoen, a tudatlanok a piaczon, a tudosok a könyves hazakban. A tanítottok az oskolakban, a papok a templomban, a Capitanyok az hadban, az emberi szerzet pedig e vilagon. Leven azert szabad akaratumk az Istenis azert mondgya [*textus*] Senkit eo Felseghe nem erőltet tulajdonkeppen szolván: [*sorközbe szúrva*] Az honnan meg jegyezhettyük hogy senkit nem kell a Tudomanra ereovel hajtani.¹¹

Hasonlóképpen helyezkedik szembe az Erdélyben is megtelepedett újrakeresztelőkkel:

Az Uy Kereszteneknek a kiket e nevel hinak, olyan ertelmek van hogy a Kereszten embernek nem szabad meltosagos tisztet, ugy mint Fejedelemseget, Kiralysagott es egyeb uralkodo tisztet viselni, mert az Kereszteneknek egyszerűeknek kell lenni. Annakok: kárhoztattyak ők az meltosagba helyheztetet szemellyeket [...] es azokat Anthiochusoknak, Neroknak nevezik, kik a Christus szekiben hivatlan ülnek.¹²

Kompiláció, szövegalakítás és a hallgatóságához való alkalmazkodás

Geleji Katona hallgatóságával ellentétben biztosan állítható, hogy a bölöni gyülekezetben nem „hitben mélyen gyökerezett tudós Fejedelmek, írás-olvasott, és a controversiákban magok-gyakorlott Grofok, Zászlós-urak, nemes főrendek” előtt hangoztak el a prédikációk. Azt már a századközepen az orthodox igehirdetés puritán bírálói is fölvetették, hogy fölösleges történelmi példákat, antik mitológiai utalásokat a prédikációba beleszőni. Meglepő viszont, hogy – amellet, hogy számos puritánnak tekintett szerzőtől is hosszasan idéz – a bölöni kézirat gyakran él ezekkel az exemplumokkal is.

⁸ MsR 1214, 326r. (A továbbiakban is a kézirat jelzetszámára és levélszámára hivatkozom.)

⁹ *Uo.*, 336r.

¹⁰ *Uo.*, 159r–v.

¹¹ *Uo.*, 157v.

¹² *Uo.*, 252r.

Például: a Miatyánk magyarázatakor, hogy miért a mindennapi kenyeret kéri az ember, Horatiust idézi:

Kenyeret. 1. Mert a kenyér mindennek a feje. Quando deest panis cibus est tunc omnis inanis. Ízetlen ott az éték, az hol nincs kenyér. Ugyanis azt szokták mondani: Latrantem stomachum bene leniet, cum sale panis.¹³ Az ember éhségének enyhítésére nincs jobb, mint a kenyér és só. Édes Üdvözítettünk azt parantsolta, hogy azt mondgyuk: Admeg mi nekünk a mi kenyerünkett. Syrackis azt mondgya (Sir 29. 28) Az ember életének kezdete a kenyér és víz.¹⁴

Szerepel még magyarra is fordított latin idézettel Ovidius:¹⁵

a mű tanusagunkra czelekette Isten eztis, hogy midön minden oktalan allatokatt ugy teremtett hogy fejek le fuggesztve járnának, es a földet szemlelnek, az ember egyedül fen allo testel teremtette hogy az egeket szemlelhesse, es oda czelozzon arrul el ne feletkezzen. Meg a Pogany Ovidiusis eszebe vette ezt azt írja [*margón:* Az Isten midön egyeb allatokatt ugy teremtet volna hogy a földet szemlellyek az embert ugy teremtette hogy az eget szemlellye.]

Pronaque cum spectent animantia caetera terram

Os homini sublime dedit, caelumque tueri

Jussit et erectos ad sydera tollere vultus.

Az Philosophusokis többire Platot követve az embert meg fordítottat eleven fanak mondottak lenni, ugy mint aghai alá, gyökerei pedig minden egyeb természeti felet fel nőttenek volna. Azert hogy eszebe jusson hogy egből leszen mind elete taplaltatasa, ha a menyországrol el nem feletkezik. Mert mikeppen a fak kiknek gyökerek a földbe vadnak, az nedvesseget es elevenseget a foldből szijak. Igy az emberis a mennyei fa eletet taplaltatasat a menyből varja, es arrol el ne feletkezzek.¹⁶

Olvashatjuk még Anaxagoras, a szkítákat meghódító vagy a szolgáját istenné nyilvánító Nagy Sándor, a koldussá váló Belisarius, a „22 Nemzetsegeknek nyelveken” tudó Mithridates, Darius, Pyrrhus, Pericles, Nero, Theodosius császár stb. egy-egy történetét. Mindezek a példák nem öncélúan szerepelnek a szövegekben, hanem a szerző valamilyen bibliai tanítást erősít meg az exemplumok segítségével.

A pogány írók és költők bölcs mondásai mellett a szerző a magyar történelem gyászos eseményeit is beemeli a prédikációkba. Egyik példája a mohácsi csatára való utalás:

¹³ *Serm.* II. 2, 17–18.

¹⁴ MsR 1214, 7r.

¹⁵ *Met.* I. 84–86.

¹⁶ MsR 1214, 207v. – Itt és a következő idézetekben a kurzivált szavak a kézirat aláhúzásait jelölik.

Effele dolgok gyakorta esnek mi köztünk, de a nagy *testisegh* miat senki sem veszi eszeben. Mikor amaz Lajos Kiraly születik, azt írjak feleolle nem volt bőr a testen, hanem orvossaggal neveltek az utan. De mit mutatot vallyon? Nem egyebet hanem hogy ez egész Magyar Nemzetet a Mohacz mezejen magaval edgyüt el veszte, és a mikeppen bore nem vala testen azonkeppen senki az eo idejeben pajsja oltalma nem lön a magyar Nemzetnek, mert le vagatattakon kívül ket szaz ezer emberek el raboltatanak, a varosok faluk el egettetenek.¹⁷

Magát a történetet gyakran regisztrálták már a korszak kutatói: előfordul a retorikai praeceptum-irodalomban, például Joachim Camerarius *Elementa Rhetoricae* kötetében.¹⁸ Megjegyzem, hogy később ezt a leírást némileg átdolgozták, és már az új változat került be Vossius *Institutionum* kötetébe, ahol a *De laudatione* fejezetben olvasható.¹⁹ Martin Zeiler *A magyar királyság leírása (1664)* című könyvében is szerepel a történet²⁰, aminek verses földolgozása is van: Johann Sommer a magyar uralkodókról készített elégiatorozatában verseli meg II. Lajos királyt: „Nulla cui toto corpore pellis erat” – a vers bekerült a *Delitiae poetarum* magyar költőket bemutató antológiájába.²¹ E változatok közös jellemzője, hogy tanulságot is megfogalmaznak, ugyanis az eseményt baljós előjelnek tekintik, ami az egész ország pusztulását vetíti előre.

Egy másik, a magyar történelemhez kapcsolódó exemplum a *Romulidae Cannas...* kezdetű epigramma, amelyről Szentmártoni Szabó Géza derítette ki, hogy a lausitzi Christophorus Manliustól származik,²² és mint a most vizsgált bölöni prédikációs-kötetben található előfordulása jelzi, még a 17. század végén is népszerű volt.²³ A már

¹⁷ Uo., 273v. Idézi és értelmezi: LUFFY Katalin, „Mint valami aczél tükörben élőven láttatom”: a nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben = *A történetmondás rétegei a kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2005, 40.

¹⁸ Joachim CAMERARIUS, *Elementa Rhetoricae*, Basileae, [s. n.], 1541, 107; vö. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 113–114.

¹⁹ Gerardus Joannes VOSSIUS, *Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum, libri sex, quarta hac editione auctiores, et emendatiores*, Lugduni Batavorum, Ioannes Maire, 1643, 69 (A XVII. fejezet: *De laudatione ab nativitatis vel infantiae omnibus, item a nomine, quod impositum est*).

²⁰ Martin ZEILER, *A magyar királyság leírása 1664*, ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐ János, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 274; vö. TÓTH Zsombor, *The Making of... Hogyan készült Mohács? Avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása: megjegyzések irodalomtörténetírásunk Mohács képéhez* = T. Zs., *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006, 31–37.

²¹ *Delitiae poetarum Hungaricorum: Nunc primum in hac Germania exhibitae a Ioh. Philippo PAREO*, Francofurti, Nicolaus Hoffmann, 1619 (RMK III, 1245), 401.

²² SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Romulidae Cannas*”, *avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője* = *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Debrecen – Bp., [Debreceni Egyetem – s. n.], 2012, 183–194.

²³ Meglepő, hogy a katolikus Kálnoki Sámuel erdélyi vicekancellár 1701-ben írt kalendárium-feljegyzéseiben is idézi ezt az inkább református környezetben felhasznált verset: PAPP Kinga, *Kálnoki Sámuel*

idézett Nagyari József is utalt a várnai csatavesztésre, amikor az 1686. július 14-én Szebenben tartott prédikációjában a törökkel való barátság megtartása mellett állt ki.²⁴ A bölöni prédikációban azonban – 1697 – nyoma sincs konkrét politikai állásfoglalásnak, inkább a bűnöket általában ítéli el. A kéziratnak ez a része nehezen olvasható és igen vázlatos (csak egy kis kutyanyelven van a kötetbe fűzve): a hitetlen Senacherib király történetét idézve (2Kir 18, 13) mondja el, hogy „milyen pusztítás követte az ő hűtelenségét, és a fő vétkek között említi meg a hamis cselekedeteket.” Majd: „Így jara Laszlo király ki beket igen kerte a torokkal de fel fejte, Romulidae Cannas ego Varnam, Cseh Laszlo kiraly, Hunyadi Johannes, Ciliai Groff hal”²⁵

A kézirat alapján fölvethető az a kritikátörténeti szempont, hogy milyen retorikai tudatosság jellemzi a szerzőt:

Mert ha a mű üdvöségünket az életben megh nem tudhattuk, az Sz[ent] Írás minden külső Tudományoknal alab való. Mert egyéb tudományokbol megh ismerjük azokat az igeket amellyekre azok czeloznak. *Példának okáért. Az Grammaticabol* megh tudjuk ha igazan tudunke szolni, vagy írni. A *Rhetoricabol* ha tudunk ekesen szolni. A *Logicabol* ha tudunke mestersegesen disputalni. A *Jurisprudentiabol* ha tudunke teorvent tenni. Az Sz[ent] Írásnak pedig leg kivalokepp való vege mű reank nezve az üdvösseg es ha a Sz[ent] Írásbol ennek vegere nem mehetünk bizotalanab leszen egyéb tudományoknál.²⁶

A retorika szerepének ismerete, noha csak iskolás megfogalmazása ez a tudományoknak, biztosan megállapítható a fenti idézetből is. Azonban nem kell egyéni véleményét látni ebben a részletben, ugyanis Verécsi Ferenc Iktári Bethlen Péter fölötti prédikációjából vett át a szerző.²⁷

Elgondolkodtató az egyik temetési prédikáció részlete is, amely alapján nyilvánvaló, hogy amennyire a születéssel kezdődik az élet, annyira a beszéd élén az exordiumnak kell állnia:

Melly reovid legyen az embernek e vilagon az ő elete, mind a Pogany Philosophusok, s mind pediglen az Istennek szentej keservesen emlegettek. Ez okon némely bölcsek az világ életét hasonlították az Oratióhoz, a melynek reovid methodussaval Exordium nasci, Narratio flere, Epilogus mori.²⁸ Némelyek a szenahoz, quod mane

---

Kalendáriuma = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 442.

²⁴ Közli: SZÁDECZKY Béla, *Nagyari József prédikációja 1686-ból*, Protestáns Szemle, 1900, 125.

²⁵ MsR 1214, 132r.

²⁶ *Uo.*, 158v.

²⁷ *Temetési pompa, mely az... nehaj groff iktari Bethlen Peternek [...] meg-hidegedett testének [...] el-takarításáig celebráltatott*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1646 (RMNy 2160). – Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 157.

²⁸ A toposznak csak egy 18. századi változatát találtam meg (Exordium nasci, Narratio est pati et dolere,

virebit, meridie aret, vesperi ardet. Reggel zöldellik, délben meg szárad, estve meg egh. Némelyek nevezték az ember életét az üdők egy punctumának, holott a mint a Philosophusok írják: *Nihil nos de tempore habere nisi nunc, praeteritum non est futurum quale sit ignoretur*,²⁹ *in illo autem nunc se quisque oblectet*.

Semmink nincs több az üdeoben, hanem csak a jelen való, a ki el mult az ninczen, a keövetkezőt nem tudjuk, minemű leszen. Minden ember azért a jelen valóban magát gyönyörköttesse.³⁰

Szerzőnk tehát ismeri és használja az exordium fogalmát. Így a bölöni prédikátorra is igaz Balázs Mihálynak a 17. század közepi unitárius prédikációk szerzőire vonatkozó megállapítása, mely szerint ők a hagyományos prédikációtípus művelői, amennyiben nem osztják a puritánoknak az exordium-ellenességét.³¹ A kötet tartalmaz olyan vázlatot is, ahol a lap felső része üres, és emlékeztetésül a szerző odaírta, hogy „exordium vacat”.³² Ezen túl előfordul az „amplificabis”³³ beszúrás is, amivel a bővítés lehetőségére hívja fel a vázlat használójának figyelmét.

A szerző több helyütt jelöli a margón a prédikáció egyéb szerkezeti elemeit (doctrina, informatio, argutio, responsio, applicatio). Ez is alátámasztja Bartók István feltételezését, mely szerint „a XVII. század második felében a magyar nyelvű prédikációirodalomban mindennaposnak kellett lennie a szerkezeti egységek számontartásának”.³⁴ Úgy tűnik, azon túl, hogy az antik utalásokat részletesen magyarázta és latin idézeteit magyarra fordította, azzal szolgálták a prédikációszövegek a bölöni közönség lelki épülésének igényeit, hogy a szerző egyszerűbb felépítésű és rövidebb beszédeket tartott a számukra.³⁵

„A lelki tanítónak is az az derekas tisztí”

Az imák és prédikációk alaphangja gyakran a siralom és panasz, és találunk bűnbánatra való intést, megtérésre való buzdítást. Több helyen bűnkatalógust olvas a gyülekezet fejére a prédikátor. A tanúság (doctrina) feddés (argutio) részében olvashatjuk:

Epilogus mori): Willibald KOBOLT, *Die Groß- und Kleine Welt, Natürllich-Sittlich- und Politischer Weiß zum Lust und Nutzen vorgestellt [...]*, Augsburg, Martin Veith und Happachische Interessenten, 1738. <http://www.zeno.org/Literatur/M/Kobolt,+Willibald/Werk/Die+Gro%C3%9F-+und+Kleine+Welt/Der+II.+Theil/VII.+Von+denen+Aderen+und+Nerven+-+von+dem+Hertzen,+von+dem+Miltz,+der+Leber+und+Gall+des+Menschen/Der+5.+Absatz> (Letöltés ideje: 2013. augusztus 30.)

²⁹ Diogenés Laertiosztól származó idézet.

³⁰ MsR 1214, 361r.

³¹ BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő: Gellérd Imre emlékére*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet – Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége, [2007], 51–58.

³² MsR 1214, 236r.

³³ *Uo.*, 294r.

³⁴ BARTÓK, *i. m.*, 210.

³⁵ *Vö. uo.*, 186–200.

Mit nyersz véle azért ha ezt a teremtő Istent el hagyod és máshoz ragaszkodol. De ki volna ilyen? Űzzed a kevélységet, szaggass sorsod felett való ruhát, vonnyad az álig a leffet csak a ficzoma tellyék ki. Nem Istenért cselekszed, sem lelked üdvösségéért, hanem Lucipernek áldozol, el hagyod az igaz Istent.

Űzzed gazdagságodatt keress hamissan, vond el igazát felebarátodnak, nem Istenért cselekszed, sem üdvösségéért, a Mammonnak áldozol, el hagyod az igaz Istent.

Űzzed a tisztátalan szerelmeket, költsd rá minden pénzedet, nem Istennek cselekszel, sem lelked üdvösségéért a Venusnak áldozol, el hagyod [az igaz Istent].

Űzzed a részeghséget dorbézoly dőzsöly, nem Istenért cselekszel, sem lelked üdvösségéért, a Bacchusnak áldozol el hagyod [az igaz Istent].

Űzzed a perpatvart semmitől ne szenvedj meny minden héten Miklósvárára, nem Istenért cselekszel, sem lelked üdvösségéért, a Beljálnak áldozol.³⁶

A különféle bűnök ehhez hasonló fölsorolása gyakran fordul elő a prédikátorok dorgálásai között. Helyi szint kölcsönöz a szövegnek a leff (a leppentő, a dolmánynek az Apór Péter által kutyafülnek nevezett hosszú ujja)³⁷ vagy a miklósvárszéki törvénykezés említése.

Gyakorlat az Ószövetségből, a prófétai könyvekből (Jeremiás, Ézsaiás) vett textusok; alighanem ez teszi lehetővé, hogy szövegrészeket, gondolatmeneteket vegyen át a század második felének puritánnak tekintett prédikátoraitól is. Kis cetlire jegyzeteli ki mind Köleséri Sámuel,³⁸ mind Medgyesi Pál³⁹ idézésre alkalmas gondolatait. 1697. július 21-én elmondott prédikációjában saját szerepét is a prófétai magatartáshoz méri:

Szeb dolog nincsen mint a vigasztalás a nyomoruságot látott embernek. Erről mondgya a bölcs: Date syceram maerentibus. Adgyatok vigasztaló bort a síróknak. Seőt az Isten ugyan kerü az eo szolgálait, hogy az ő meg keseredet népét vigasztallyák. (Esa 40. 1.) Vigasztallyátok vigasztallyátok az én népemet. A betegh Jóbis sírva esedezik az eo barátinak, hogy kenneyben vigasztallyák eotet. (Jób 8. 21.) Oh tü en

³⁶ MsR 1214, 304r.

³⁷ TÓTH István György, *A magyar művelődés a kora újkorban = Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÓSA László, Bp., Osiris, 2000², 149; TOMPOS Lilla, *A budapesti Costumebilder aus Siebenbürgen kódex viselettörténeti áttekintése = A régi Erdély népeinek képeskönyve*, szerk. BENCsik Gábor, Bp., Magyar Mercurius, 2009, 31.

³⁸ Az „Oh igaz Magyar nep, eyel nappal folyanak a te konyhullatasid...” és az „Oda vagyon a Magyar birodalomban a mü második Jerusalemünk...” kezdetű részeket másolja, MsR 1214, 23r–v; vö. KÖLESÉRI Sámuel, *Bankodo lelek nyögési*, Sárospatak, Rosnyai János, 1666 (RMNy 3309). Modern kiadása: FAZAKAS Gergely Tamás, „El-távozott a mi-magyar Izraelünktül a” dicsőség” (Köleséri Sámuel *panaszimádságai 1666-ból*), Könyv és Könyvtár, 2005, 65–124. – Balázs Mihály hívja föl a figyelmet arra, hogy a korszak unitárius homiletikai gondolkodásában erős a református praeceptum-irodalom szerepe. Lásd BALÁZS, *i. m.*, 45–51. Alighanem ezzel párhuzamos jelenség, hogy a prédikációk elkészítése során is támaszkodtak a református prédikációkra.

³⁹ Az „Oh vajha valaki a mü fejünket vizekke változtathatna, és szemejnket konyhullatasoknak kutfejeve...” kezdetű rész. (MsR 1214, 24r.) Vö. MEDGYESI Pál, *Joseph romlása*, Sárospatak, Rosnyai János, 1659 (RMNy 2871); lásd a 45. jegyzetpontot.

barátim, könnyörüllyetek én rajtam, mert az Istennek keze vere meg engemet. Seőt a lelki tanítónakis az az eo derekas tisztis a Consolatio, mivel hogy 4 tisztis Taníttás, Feddés, Intés, Vigasztalás. Ez lévén azért egyik tisztis az Jeremiás Prophetánakis, vigasztallya az eo népét im ez igékkel Jó várni és tsendesség.

A folytatás többes szám harmadik személyben a zsidókról szól: „amint a CII zsoldárban sok képp panaszkodnak, azt mondgyák hogy az eo csontyok mint az üszög meghégtenek, az eö szüvek mint a fű, el száradott, az eo csontyok az bőrükhöz ragadot.” *„Hasonlók lettek az erdőn lakó ökör bikához,⁴⁰ az bagolyhoz, és az eszterhában egyedül lakó verébhez.”* Majd a harmadik személyű elbeszélés Jeremiás siralmait idézve vált át többes szám első személyű kijelentésbe: „Az eo kenyerek por és hamu, italok könnyekkel elegyítették, és azt mondgyák (Jer 8. 15.) *Várjuk a békességet és semmi jó nincsen, várjuk a meg gyógyulásnak idejét és íme felelem rá.* Illy boldogtalan állapottyokban azért azzal vigasztallya eeket a Propheta: Jó várni etc.” Ezek után következik: „A kiket az ellenség meg nyomorít, rabságra viszen, várja az ilyen a meg szabadulást. A magyar a példa.”⁴¹

Megfigyelhető, hogy a bölöni prédikátor itt a „magyar”-t, a magyarságot mintegy kívülről szemléli, a kötet többi része azonban a fenti példánál is inkább képes felidézni a zsidó–magyar azonosság lehetőségét. A szakirodalom arra figyelmeztet, hogy a Biblia anyanyelvű fordítása lett „elsődleges szöveggönyve”, azaz „mintája és tükre a nemzeti önformálásnak és önképnek, annak modellje, hogy mit jelent nemzetnek lenni.”⁴²

A kötet elején található egy imádság, amely textusát az 56. zsoldárból veszi: „bujdosásomnak számát jól tudod”. A prédikátor Izrael Istenét szólítja meg, de közvetlenül ez után átvált a többes szám első személyű előadásra:

Íme miis ez órában keressük a te kegyes orczádat, mert az nyomorúságnak árvizei mű reánk fordultak, országunk pusztaságra jutott, városink tűzzel megégettetének, örökségünk szállottak az idegenekre, vég házaink a kívül valókra. Árvák lettünk atya nélkül, és a mi Anyáink ollyaténok, mint az özvegyek [Jer 5. 2–3.], mellyért mindenek uralkodnak mű rajtunk, háborúságot szenvedünk, fáradozunk, és minden nyugodalmunk.

*Az Josephnek háza is pusztul és romol, mert annak egy részét az idegen nemzet fegyverere hánta. Ki ment immár a mű gyalázatos romlásunknak híre, szájokba akat a mű gyűlölőinknek etc.*⁴³

⁴⁰ Ökörbika = gödény, más néven bölömbika. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, IV, Pest, Emich Gusztáv, 1867, 1160.

⁴¹ MsR 1214, 145r.

⁴² Richard Helgerson kifejezését értelmezi FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház: Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*, Studia Litteraria, 2007, 192; Uő, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádsággönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 29.

⁴³ MsR 1214, 33r.

Ez az imádság hívja fel a figyelmet magára azzal is, hogy a *József romlása* toposzt ismétli két ízben. A szövegalakítás érdekessége, hogy nemcsak Medgyesi prédikációjának a címét idézi, hanem a bűnkatalógust is.

Lásd meg azért örök Ur Isten ennyi sok gonoszok között az Stoicusokat, akik sem jót, sem gonoszt nem akarnak érezni, és örömmel nézik az Josephnek romlását.

Lásd meg örök Úr Isten a sok Pharahokat, a kik a te népedet mind kün, mind ben szacoltattják, és mihelt a csapas tagul felségeddel való új vonásra visza térnek.

Lásd meg Isten a sok Saulokat, akik az eő bánattyokat és a szörnyű romlásokat hegedű és czitera pengéssel enyhíttik.

Lásd meg az sok Epicureusokat, akik felséged ítéletiben is csak esznek isznak, hogy holnap meg hallyanak.⁴⁴

Stoicusokká leszünké, néki keményedvén mint a kő, hogy se gonoszt, se jót ne érezzünk? Pharahókká Legyünké, kik tágván a csapas rajtunk, megint a mi Istenünkel való uj-vonásra térjünk vissza? Saulok legyünké, kik nagy veszedelmünkön való bánatunkat *melánkóliánkat* lant pengetéssel enyhécsük? Vagy inkább Epicureusokká, kik látván hogy nincs reménség emberi mód szerént, szabadulásunk felől, azt mondjuk: *Együnk, igyunk, hólnap meg haljunk?* Ha Stoicusokká, érzéketlen kövekké leszünk, *meg utáljuk a dorgálást*, semmire tarván azt, Isten parancsolatja ellen; többek és nagyobbak esnek rajtunk: mint a vakmerő kemény Gyermeken, kinn a vessző nem fogván bottal fenyegetik; a sem használván, meg-esik hogy hohér kezére kellyen. Pharahókká legyünké.⁴⁵

A rövid imádság, ami a „Magyar Ország egy reszenek le vagattatásának alkalmatossá-gával leott” címet viseli, így végződik:

Támasz azért Úr Isten mü keozöttünk olyan Istenfeleo Josuékat, kik a magyar vérnek porba csorgásán ruhájokatt meg szaggassák, az ország véneivel az föld-re leborulyanak, te előtted úgy sírjanak. Támasz Uram olyan Jeremiásokat, kik azt kívánnyák, hogy az valaki változtatná az eo fejeket vizekké, szemeket keonny hullatásoknak kutfejévé, hogy éjjel nappal sirathatna az eo népe leányinak meg ölettetet, és az ilyeneknek az eo könnyhullatásokat szegdgyed Uram a te tömlődben, írjad jedző könyvedbe, hogy azokat meg latvan könyörűly Uram mü rajtunk tennen magadért, a te dúcseőségédért. Had szolgálhassak Uram tégedet valaha szüvemnek eoreomébe vigasságába. Így cselekedgyél mü velünk Sz. Fiadert. Mi atyánk etc.⁴⁶

Az 1699. november 8-án „tempore calamitoso” elmondott prédikáció a textus („Magyar mü velünk, mert immár be estevedék, és a nap el hanyatlott” [Luk 24. 29.] után így kezdődik:

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ MEDGYESI, *Joseph, i. m.*; a sztoikusok, a fáraó, Saul és az epikureusok négyes alternatívájának a motívumtörténetét vázolja: KECSKEMÉTI Gábor, *Latin humanizmus és anyanyelvű publicisztika egy 17. századi kálvinista prédikációban*, ItK, 2011/2, 257.

⁴⁶ MsR 1214, 33v.

Az Isten ö felséghe, mikor üldözést, próbát bocsát az eovéire, nem a végre cselekszi, hogy azok el vesszenek, hanem hogy megh térjenek és üdvözüljenek. Azért olyan efféle munkája az Istennek.

1. *Mint az erős purgás, a melly eleoszeör keserű, de az után egességére fordul az embernek.* Ved például bátor e mostani boldogtalan üdeöben az Istennek sok próbái keözöet a lelki kételenségnek próbáját, e nehéz, de ennek végén van az örök élet. (Jel 2. 10.) Azt írattya a Christus a Smyrna városbeli gyülekezet Angyalának: semmit ne fély azoktól, amelyeket szenvedendeo vagy, íme következendő, hogy a Sathan egy néhányat tü közülletek a tömleöczbe vettet, és lészen 10 napokig való nyomorgatástok. Légy hű mind halálíg és neked adom az életnek Coronáját. Ezt tanulta volt megh Sz. Pál is (2Tim 4. 7.) Én amaz nemes harczot meg harczoltam, futásomat etc.

2. Azért is cselekszi Isten, hogy üldözést, próbát bocsásson az övéire, hogy erkölcsökben fel ébregyenek és inkább ügyekezzenek a jósnak gyakorlásában. Ezt emlegeti Dávid (Psalm 119. 71.) Jó Uram, énnekem, hogy engemet meg aláztál, mert abból tanultam én meg a te parancsolatidot. Sz. Pál is azt emlegeti (1Kor 11. 32.) Mikor ítéltetünk, az Urtól dorgáltatunk, hogy e világgal együtt el ne vesszünk.

3. Hogy tanullyuk meg az Istennek kegyelmességét, hogy ha halasszais a vigasztalást, de nem késik vele, hanem ideje korán segetseg leszen. Ebből kegyelmességbe fog a kezünk alá való Sz. leczkében.⁴⁷

A prédikáció lapon jelölt tanúsága („Doctrina”) szerint „Minél közelebb a kesertes a proba veszedelem annál inkább kell ohajtani az isteni segedelmet.” Ezt a tanúságot részletezi négy pontban. A harmadik pont a következő:

Mert mind külső s mind belseo jovajba meg haborgattja az ellensegh az ezert. *Megh háborgatott* külső jovaink, mert Erdélynek minden *szépséghe gyászra, gazdaghsagha* szegenysegre fordult. Gyönyörúséges szép épületekkel Fejedelmi lakó helyek úgy el pusztultak hogy már a sendelyis alig akat a házaknak. De annak jeovedelmi takarmányi úgy el fogytak, hogy a hol bekessegnek idején az Asztagok olyanok voltak mint a csillagok a mellyen mind almélkodott, most alig akat egy-egy keve.

De megh haborgattya az embert lelkebenis, erről mondgya David (Psal 42. 11) Eles fegyvert vernek az en tsontomba mikor azt kerdik hol van a te Istened. Ebben reszünk van, mert már Keresztenységünket senki nem betsüli, es olly alá valo embereknek tartatunk mint ha mü nekünk Istenünk sem volna. Ide tartozik hogy a hol meg nem engedjk vala mas vallason leveo eok[egyelme]k szolgaltatjat mint Fogarasban most ott mi sem szolgaltatunk.⁴⁸

⁴⁷ Uo., 39v.

⁴⁸ Uo., 41r.

Ifjabb Apafi Mihály 1697-ben mondott le fejedelmi rangjáról, miután I. Lipót feleségével együtt Bécsbe rendelte. A felszabadító háborúk során Erdély Habsburg-megszállás alá került, függetlenségét fokozatosan veszítette el. A „Moribunda Transsylvania” élményét – Bethlen Miklós röpiratának a címét kölcsönözve – alapvető tapasztalatként örökíti tovább a bölöni prédikáció is. Az erdélyi unitáriusokat azonban felekezeti szinten is háttérbe szorították („mert már Keresztyenysegünket senki nem bicskóztatja, és oly módon tartatunk mint ha mi nekünk Istenünk sem volna”).

Az ismét a margón jelölt oktatás („Informatio”) után következik a feddés („Argutio”) és a rászabás („Applicatio”):

Arg. Vetkeznek azért az olyatyan emberek, akik szemekkel látják az isten külső és belső ítéletét, a veszedelmet, mégis sem munkálkodnak abban, hogy az Istent magok mellé hívják, hanem inkább el taszítják magok mellől, azt mondva: Távozzál el tőlem etc.

Appl. Ha valaha lett volna szükséged, Magyar Nemzet, hogy az Istent engeszteljed, oh bizony vagyon most

(1) Mert majd be estevedik édes nemzetünknek jó állapotja reghi szabacsága az eleot édes nemzetünk terror mundi, a világnak félelme volt, de most fimus, limus mundi. Azt követik édes Nemzetünkön, amit szinte akarnak.

Be estevedék édes Nemzetünknek békessége mert oly békességhe volt, hogy mind békességgel nyugszik vala az eo honnyaiban hazáiban az eo füge faja alatt.

De el tavozott ő tőlünk, mert rab az magyar Izrael, házi szolga praeda lett.

Be estevedék híre neve, mert már a nemzetség pora

Be Ecclesiánknak, lelki szabadságunknak fényes napja.⁴⁹

Az applicatióban található megszólítás („Magyar Nemzet”) a romlás és pusztulás állapotában találja a közösséget; a szövegrészletben található ellentétek – az egykori dicsőség, nyugalom és békesség szembeállítását a „nemzetség” elporladásával, rablásával, amit a „terror mundi” és a „fimus, limus mundi” ellentéte is jelez⁵⁰ – összekapcsolódnak az unitárius egyház szabadságának veszélyeztetésével. A „magyar Izrael” trópus – hasonlóan a „magyar Sion”, a „Magyar Birodalomban a mi második Jerusalembunk” kifejezésekhez – Erdély romlásának idején (II. Rákóczi György fejedelem lengyelországi hadjáratát követő török pusztítástól a magyarországi protesztánsüldözések gyászévtizedén keresztül az önálló fejedelemség bukásáig) gyakran tűnik föl elsősorban a református prédikációkban és imákban. Fazakas Gergely Tamás

⁴⁹ *Uo.*, 41v–42r.

⁵⁰ A Szántai Pócs István-szöveget számon tartja: IMRE Mihály, *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*, Körösök Vidéke, 1989, 14–17; KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, i. m., 230; LUFFY Katalin, *Műfajhasználat és reprezentáció főúri temetéseken = Szövegnyomtatás és íráskultúra a korai újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 55.

kutatásai kora újkori magyar példákon keresztül mutattak rá arra, hogy e szövegek hogyan teremtették meg a nemzettel és a *református* anyaszentegyházzal egyszerre való azonosulás lehetőségét.⁵¹ A bemutatott bölöni prédikációk és imádságok azért is jelentősek, mert konkrét helyzethez köthetők, ismert időben és helyszínen hangzottak el, s egy kis *unitárius* közösség identitásmintázatait villantják föl.⁵²

Kitekintés

Ahogy a címlap is mutatja, különböző „alkalmatosságok szerint” írogatott, azaz alkalmi prédikációkat olvashatunk a kötetben. Melyek ezek az alkalmak? „Uy eszteni dő után való vasárnap” (1694.), „Aratás kezdetén Bölönben” (1696. 29. Julii), „Mikor az sok esső miat nem arathatnanak Bölönben semmit is” (1699. 2. Aug.),⁵³ „Papi búza bérnek be kérésének ideje” (1699. 23. Aug.), „tempore calamitoso” (1699. 8. Novembris). Pontos idő megjelölése nélkül is beazonosítható az alkalom: „Igen essős időn” (14. Aug.), „Búza proventus be kérésének alkalmatosságával”, „Magyar ország egy részének le vágattatásának alkalmatosságával lött”. Mivel a kötetben gyakran föl van jegyezve a prédikációk elmondásának a napja az alkalom mellett, ezek a bejegyzések diárium jellegűek is adnak a kötetnek. Így időjárási adatokat, egyéb természeti jelenségeket, katasztrófákat is megörökítenek a szövegek. Ugyanabban a prédikációban (1698. november 14.), amelyben a bőr nélkül született II. Lajos király példázatát adja elő, a történetet így folytatja: „Illyen vala amaz nevezetes üstökös czillag. Illyenek a föld indulások, a melly csak a minapbanis leott Brassoban a mint a kalendarium fel jedzette 1698. Hat a rendetlen szelek iot mutatnaké, a mellynek munkajat csak az el mult heten lattuk itt Bölönben Castelyunkban a folyosorol fel fordítvan az sendelyezest [...]. Mind ezek nem io jelek, mert valamikor rendkívül viseli a természet magát rendkívül valo dolgokatis mutat.”⁵⁴

Sajátos erdélyi jogszokásra (nyílhúzás) is utalnak a szövegek: „A Velenczesek most az Sors vetesbe arany ezüst golyobisokkal elnek. A Nemetek bizonyos betűkkel. A

⁵¹ FAZAKAS, *Nemzet és/vagy Anyaszentegyház, i. m.*, 195–201, 205–213; Uő, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet, i. m.*, 333–350.

⁵² A kézirat lezárása után jelent meg Szabó András Péter tanulmánya, amelynek értékes szempontjait már nem tudtam dolgozatomban hasznosítani: SZABÓ András Péter, „*De profundis*”. *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, Századok, 2012/5, 1085–1160.

⁵³ Ugyanezt a prédikációt a kötet későbbi használója az alábbi bejegyzés szerint – „1725 A[nno] S[alutis], ighen essős időn, mikor vetesünköt be nem hozhatnak” – a 18. század elején is előadta. A bejegyzések szerint a kötetet több nemzedék is használta, ugyanis az 1720-as és az 1760-as évekből is több ehhez hasonló dátumbefjegyzés szerepel benne.

⁵⁴ MsR 1214, 274r. A brassói földrengést Cserei Mihály is följegyezte a kalendáriumába: „Septembr. 1. Mentem bé Brassoban, Az nap estve kilencz és tiz ora között volt föld indulás a Városon”. A rendkívüli időjárást ugyancsak följegyezte november 9-én. Lásd FERENCZY Zoltán, *Cserei Mihály följegyzései*, Történelmi Tár, 1893, 248–249. Tóth Zsombornak köszönöm, hogy fölhívta a figyelmemet erre az adatra.

Magyarok közt az Deacosok czedulakkal. A Deactalanok jegyes faczkakkal, melyeket nyilaknak neveznek amint ezt tudja a Keresztenek.”⁵⁵

A 17. század végi Erdélyre, különösen a Székelyföldre vonatkozó történeti feldolgozások igen szűkszavúak. A négy bevett vallás – köztük az unitárius – és a székelységet is magában foglaló három nemzet által meghatározott társadalom átalakult. Az összefoglalásokból tudjuk: a Habsburg-berendezkedés és Rabutin de Bussy gróf főparancsnok minden addiginál súlyosabb terheket rakott az országra. A társadalom különböző rétegei között kiéleződtek az ellentétek.⁵⁶

A prédikációskötet nehezen olvasható, esetleg sérült részeinek az értelmezése későbbi feladat lehet. Így a további történeti kutatások segítségével talán tisztázható, hogy mit keresett „Rabbuthin” és háromszáz katonája 1698. november 14-én Bölönben,⁵⁷ vagy hogy mi történt „ad Bozzam”, azaz Bozza mezején, ahol a németek – ha helyes a szúrágta szöveg kiegészítése: ([Ger]mani) – „három napot időztek” („tres dies commorati fuissent”).⁵⁸

A Habsburg-uralom kiteljesedésével párhuzamosan tovább szűkült az unitáriusok lehetősége, hogy műveiket nyomtatásban is terjesszék. Az elsősorban kéziratosságban létező prédikáció- és imádságirodalom összefoglaló áttekintése megtörtént; a folyamatosan gyarapodó kutatási eredmények lehetőséget biztosíthatnak arra, hogy a bölöni kötetet elhelyezhessük Homoródszentmártoni Kovács Jánosnak a vele egy időben keletkezett, 1693 és 1704 között leírt beszédei mellé.⁵⁹

ATTILA RESTÁS

„*Inter idiotas et rusticanos*”

Text und Lehre in einer Manuskriptsammlung einer siebenbürgischen Unitarier-Gemeinschaft aus dem 17. Jahrhundert

Der in der Akademischen Bibliothek von Klausenburg aufbewahrte Band, der antitrinitarische Predigten bzw. deren Skizzen beinhaltet, ist für die Forschung nicht unbekannt, aber eine analytische Auseinandersetzung mit diesem Band ist bis dato ausgeblieben. Die Bögen der Sammlung wurden nachträglich zusammengebunden,

⁵⁵ MsR 1214, 252r.

⁵⁶ R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások: Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1700*, Bp., Magvető, 1984, 176–212; IMREH István, PATAKI József, *Kászonszéki krónika 1650–1750*, Bp. – Bukarest, Európa – Kriterion, 1992, 28–32; EGYED Ákos, *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2006, 174; OBORNI Teréz, *Sorsfordító évek: Erdély a XVII–XVIII. század fordulóján = A régi Erdély népeinek képeskönyve, i. m.*, 11–27 (különösen az *Átalakuló társadalom* című fejezet).

⁵⁷ MsR 1214, 272r.

⁵⁸ *Uo.*, 142v.

⁵⁹ Első imájának a címe: „Anno 1704 ... mikor mind a kurucoktól s mind a németektől rettegésben és félelemben volnánk.” GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002, 72–73.

so man kann anhand der Anmerkungen im Band feststellen, dass die Predigten nicht nach ihrem Entstehungsdatum aufeinander folgen. Diese Anmerkungen geben nämlich an, wann, wo und aus welchem Anlass diese Predigten gehalten wurden. Dennoch wurde das Deckblatt und das Vorwort des Bandes gezeichnet, ebenso wie in gedruckten Büchern, was auf einen bewussten Verfasser hinweist. Das Zitat, das im Titel des vorliegenden Beitrags zu lesen ist, stammt aus dem Vorwort des Bandes und ist auch im Original ein Zitat: diese Worte stammen aus dem Band *Praeconium Evangelicum* des reformierten Bischofs Geleji Katona István. In diesem Sinne können anhand dieser Manuskriptsammlung Fragen nach Kompilation und Textübernahme zwischen Konfessionen untersucht werden. Weiterhin belegt der Band auch, wie die Priester das Bildungsniveau der vermutlich einfachen Dorfleute erhöhen wollten: in der Sammlung tauchen klassische Autoren, historische Beispiele und philosophische Hinweise auf. Einen dritten Aspekt der Kritikgeschichte stellt das Bewusstsein des unbekanntem Verfassers dar, aus diesem Grund setze ich mich auch mit mikro- und mentalitätsgeschichtlichen Bezügen auseinander. Der Trauer darüber, dass das Fürstentum Siebenbürgen seine Selbstständigkeit verloren hat und die Beschwerden über die kaiserlichen Soldaten, die sich während des Freiheitskampfes in Szeklerland aufgehalten haben, werden im Text nämlich miteinander in Verbindung gebracht.

TASI RÉKA

Prédikáció és imagináció

A látás interiorizálása és a képzelet feletti uralom*

A 17–18. század katolikus prédikációirodalma a legújabb irodalomtörténeti kutatóknak köszönhetően már nem elhanyagolt kutatási terület: tanulmányok, disszertációk, szövegkiadások foglalkoznak az időszak hitszónokaival, akik nemcsak kompiációs kvalitásaik miatt érdemelnek figyelmet, szövegeikben ugyanis olyan, a korábbi prédikációs gyakorlattól markánsan különböző retorika is tetten érhető, amelynek vizsgálata számos kérdést vethet fel. Csúzy Zsigmond nagypénteki prédikációiról korábban már magam is szót ejtettem,¹ Mercs István pedig egy kisebb fejezetet szentelt nekik disszertációjában.² Mindezek ellenére most mégis a nagypénteki prédikációk egy-egy szövegrészletéhez térek vissza, hogy prédikáció, kép, képzelet, vizionárius szövegalkítás jelenségeiről fogalmazzak meg bizonyos összefüggéseket.

Az *Evangeliumi trombita* című, 1724-ben megjelent kötet nagypénteki prédikációja a keresztre feszített Krisztus szemlélését ajánlja a hívőnek.³ A témát a következőképpen jelöli meg: „Az Isten-embernek, keserves kin-szenvedéséről, és annak mély, búzgo emlékezetiből származó drága gyümölcsökről.” A mély, búzgo emlékezettel végrehajtott elmélkedés az a vallásos gyakorlat, amely a kinszenvedéshez való viszonyulásunkban a leginkább gyümölcsöző lehet. A prédikáció viszont nemcsak javasolja ezt az érzékekre építő meditációs gyakorlatot, hanem egy terjedelmesebb részletében meg is jeleníti ennek menetét a hívőhöz a keresztről lehajoló, őt megcsókoló, magához emelő és a szívébe elrejtő Krisztus látomásszerű képével: a megfeszített Krisztusnak a kereszttel álló hívő felé fordulását, hozzá történő lehajlását a kereszttel szemléléséből és a kontemplációból kibomló belső látomásként performálja. A szöveg az egyházatyáknak a kereszthalál lelki értelmét feltáró magyarázó textusait olyan módon integrálja, hogy azok megszűnnek értelmező funkciójú lépések lenni, és helyette a szenvedő Krisztus és a megváltandó ember misztikus kapcsolatát megjelenítő látomásszerű kép építőivé válnak.

A terjedelmes szöveg egy részlete így hangzik:

Ám, mint kegyes Atya, le-hajtotta fejét, hogy meg-csókoljon; számtalan sebeivel,
mint-annyi szemeivel nézi lelkünk sérelmét, hogy ki-ontott Sz. vérével mosogas-

* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával készült.

¹ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 201–202.

² MERCS István, „... az oktatásnak nem földinek, nem hiúságosnak &c. kell lenni...”: *Írásértelmezés és retorika a késő barokk prédikációirodalomban*, Debreceni Egyetem BTK, 2010, 85–90 (kézirat).

³ CSÚZY Zsigmond, *Evangeliumi trombita*, Pozsony, Royer János Pál, 1724, 290–303.

sa fekélyét, és meg-orvosollya: nagyon ki-terjesztette karjait, hogy, mint viszsza-tért tékozló fiút meg-ölellyen, és atyai kegyelmében bé-végyen fel-öltöztetvén előbbi ártatlanságunknak köntösében: Dárdával nyitatta-fel szent oldalát, hogy oda zellyérül bé-fogadgyon: le-csügve, meg-görbétette vállait, és hátát, hogy azokon nem-csak terhünket viselje, hanem, mint jó pásztor magunkat-is fel-végyen, és a' mennyei akol-hoz vissza-vigyen...⁴

Miként az a 17–18. századi katolikus prédikációs gyakorlatban és Csúzy hitszónoki teljesítményében is számos alkalommal visszaköszön, a kereszthalál lelki értelmét feltáró textusokból összeállított szövegrészre a pálos hitszónoknak nemcsak ebben a prédikációjában bukkanhatunk rá: a *Zengedező sip-szó* című korábbi, 1723-as kötetének nagypénteki prédikációja is tartalmazza. Itt azonban az Szent Ágostontól, Hugo de Sancto Carótól, Carthagenától származó, a misztikus értelmet kutató textusokat merőben különböző retorikájú szöveg integrálja:

Lássátok még-is toabbá, és kérdezzétek; miért függesztette-le szentséges fejét, a' kereszt-fán a' föld-felé! Talám, a' királyi titulustól irtozott, melly feje fölben irattatott vala: *Nazareti JESUS, Sidóknak királlya?* Talám (Szent Agoston Doctor elmélkedése szerint) azért, hogy minket meg-csókollyon? vagy (a' mint Húgo Cardinál vélekedik) hogy mint jó Pásztor, könnyebben meg-halgathassa könyörgeéseinket, s-vállaira fel-vehessen? A'-vagy-is (bölc's Carthagena áhitatosságszerént) talám azért: *Ut corpus lustret, an adhuc vulneri locus restet?* Hogy, egész testét lássa, és jól meg-visgállya, ha, volna-még valamelly hely, holott érettünk meg-sebeséttetnék?⁵

Amint az a két fenti idézetből is megállapítható, az 1724-es *Evangeliumi trombita* kötetben található szöveg izgalmas transzformációt hajt végre a *Zengedező sip-szó* prédikációjában a bibliamagyarázat státusára igényt tartó megállapításokon. Ennek eredményeképpen elmarad a kérdés-feleletet imitáló szövegalakítás, és ezzel együtt a magyarázatjelleg is megszűnik. A szöveg ehelyett a középkori hagiográfiai irodalomban több alkalommal is előforduló látomástípusra, a meghajló feszület látomására emlékeztető képbe fordítja át a kereszt látványát:⁶ Krisztus kész lehajolni a hívőhöz, ölelésre tárja a karjait, lehajtott feje pedig a csók szándékának a jele.

⁴ Uo., 295.

⁵ Csúzy Zsigmond, *Zengedező sip-szó*, Pozsony, Royer János Pál, 1723, 112.

⁶ A meghajló feszület toposzához lásd KIRÁLY Erzsébet, KOVÁCS Sándor Iván, *A meghajló és beszélő feszület jelenete a „Szigeti veszedelem” II. énekében*, ItK, 1981/4, 369–384; KORONDI Ágnes, *Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2007, 109–127. Továbbá: Uő, *Anyanyelvűség, szöveghasználat, devóciós gyakorlat: A Salve mundi salutare két szövegváltozata kódexirodalmunkban*, Sermones Compilati, http://sermones.elte.hu/?az=348tan_plaus_kagnes#_ftn1 (Letöltés ideje: 2012. október 28.)

A kereszt szemlélésének devóciós gyakorlata, annak a *visio Dei*vel való kapcsolata⁷ elválaszthatatlanul összekapcsolódik az eleven holttest paradox alakjának a késő középkori keresztábrázolásokon történő egyre gyakoribb megjelenésével. A holttest eleven pillantást vet a keresztről (illetve az azt ábrázoló képről) a szemlélőre – Hans Belting szerint az ábrázolástípus mögött az ábrázolhatóság teológiai vitája áll: ha Krisztus emberi teste lefesthető is, az isteni természet a képen ábrázolhatatlan. „[A]z eleven holttest [viszont] egy halott és egy halhatatlan természet *koegzisztenciáját* ábrázolta látható *koprezenciában*”⁸ vagyis képes volt egyszerre megmutatni Krisztus emberi és isteni természetét. Az ábrázolás a szenvedő test alakjában a láthatóság körét kiterjeszti arra, ami az empirikus látás hatókörén kívül esik, és így „a szemlélő tekintetét metafora és észlelés feszültségében a végsőig hajszolja.”⁹

A kereszt szemlélésének textuálisan irányított gyakorlata a kora újkori vallásos prózában észlelés és metafora feszültségét a testi és lelki értelem együttlátásával építi fel. Választott szövegünkben ennek folyamatában meghatározó az a meglehetősen összetett jelentésű hely vagy pozíció, amelyet a hívő a képben elfoglalhat. A kereszt alatt hagyományosan Mária és János áll, s jóllehet az ő alakjukat nem hozza játékba a szöveg, a Biblia szerint Krisztus a keresztről őhozzájuk fordul konkrét felhívással, továbbá ők a keresztre tekintés és a Krisztussal együtt szenvedés hagyományos példái. A szövegünk azonban ezt a kereszt alatti pozíciót inkább a tékozló fiúéhoz közelíti, akit megbocsátó atyja öleléssel fogad vissza a házába, valamint a paradicsomot eltékozló Ádámhoz, aki a 9. századtól kezdve a képi ábrázolásokon gyakorta megjelenik Krisztus kereszttje alatt a Golgotán. Sőt, a 13. századig készültek olyan képek is, melyeken a keresztre feszített Krisztus vére rácsorog Ádámra.¹⁰

Az imaginatív átélésnek teret biztosító szövegben a kereszt látványából egy szigorúan felépített, jóformán narratív folyamat bontakozik ki, mely a Krisztus általi ránk tekintéstől, kiválasztásunktól egészen megváltásunkig: a mennyei akolba történő viszajuttatásunkig tart. Ebben az ikonográfiai vonatkozások sokaságát felidéző textuális folyamatban a befogadót a perspektívaváltások dinamikájába kényszeríti a szöveg. A tékozló fiúként az Atya megbocsátó ölelésében részesülő bűnöst ugyanis például a ruhájától megfosztott, szolgálai ábrázatot öltő Krisztus, a bibliai tipológia hagyománya szerint maga is a tékozló fiú antitípusa öleli át – ahogy ezt a megfélemtetést a *Zengedező sip-szó* prédikációja teljesen nyilvánvalóvá is teszi: „tékozlásnak szoktuk azt mondani, mikor valaki érdemtelennel közli az ő kincsét; mi pedig érdemtelennel valánk a megváltásra, és abból származó drága szent kincsekre, kire nézve a szent tékozlás titulussa illik jó

⁷ Cynthia HAHN, *Visio Dei: Changes in Medieval Visuality = Visuality Before and Beyond the Renaissance: Seeing as Others Saw*, ed. Robert NELSON, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 169–196.

⁸ Hans BELTING, *A hiteles kép: Képviták mint hitviták*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2009, 135.

⁹ *Uo.*

¹⁰ LOVAS Borbála, *Ádám a Kereszt alatt: Az Érdy-kódex keresztlegendájára épülő szimbólumtörténeti elemző tanulmány*, http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/plaustrum/01LBoriD.html#_ftnref45 (Letöltés ideje: 2012. október 28.)

Urunknak...¹¹ A jelenet képi viszonyrendszerébe a keresztről lekerülés és az öltöztetés motívumai révén viszont a keresztről levett és tiszta gyolcsba öltöztetett Krisztus ikonográfiája is potenciálisan bekapcsolódik – és lehetne ezt még hosszasan folytatni. A perspektívaváltások a „ki ölel kit”, valójában a „ki néz kit” dinamikáját működtetik: a tekintetváltásban azonosuló, majd helyet cserélő Isten és ember képe ez: valójában Krisztus helyettes áldozatának paradox logikája mentén.

Míg a korábbi, 1723-as szövegben a hitszónok a kereszt képének és a keresztre feszítésnek a lelki értelmét teológiai magyarázatként vezeti fel, addig a később kiadásra került prédikációban ezek nem az értelmezés lépéseiként mutatkoznak meg, hanem a kereszt látható valósága „mögül” kitetsző misztikus valóság státusára tartanak igényt: a látomásos szövegalkítás azt a benyomást kelti, hogy a lelki értelemhez való hozzáférés és ekképpen a keresztre feszítés gyümölcsének megtapasztalása elsősorban vizuális gyakorlatként, a kép, a látható valóság mögé tekintve hajtható végre.¹² A hit által vezérelt tekintet számára ugyanis Krisztus kereszten függése nem pusztán a naturalisztikusan szenvedő test pillanata, hanem a megváltáseseemény teljes jelentését annak komplex szimbolikájával kiteljesítő pillanat.¹³

A vizsgált szövegrész a szenvedés naturalizmusához tartozó képi elemekből (kitárt kar, lehajtott fej, meggömbült váll, a kezek és a lábak sebe, oldalseb) kiindulva hajt végre a szenvedő testen transzformációkat, azok szemioziséval. A test részei és azok helyzete, állapota jelekként olvasandók: a lehajtott fej a csók szándékát jelzi, a kitárt kar az ölelését, az oldalseb a szív megnyitását, a meggömbített váll pedig a teher súlyának a jele – ezek pedig mind a lelki, a misztikus jelentések alapjai.

A kitárt kar – ölelés – visszafogadás – az ártatlanság köntösébe öltöztetés jelsor („...nagyon *ki-terjesztette* karjait, hogy, mint vissza-tért tékozló fiút *meg-ölellyen*, és atyai kegyelmében *bé-végyen fel-öltöztetvén* elébbi ártatlanságunknak köntösében...” [Kiemelés tőlem: T. R.]) valójában egy nagyon egyértelmű vizuális jelölősor, ahol a jelölt mindig egyben a következő jelölő, amely újabb jelölő felé mutat, míg végül eljut a lelki értelmet feltáró ikonikus kapcsolatig. Ezt a szabályosan felépülő jelsort viszont erősen megbonyolítja az, hogy a jelek sorozatának nem egymás mellett álló tagjai között is létesül metaforikus viszony, például akképpen, hogy az ölelés során Krisztus a

¹¹ Csúzy, *Zengedező sip-szó, i. m.*, 109.

¹² A látható, érzékelhető világ jelenségei mögé tekintés jezsuita illetőségű vizuális gyakorlatáról is olvashatunk Carolin BEHRMANN tanulmányában: „*Le monde est une peinture*”: *Zu Louis Richeômes Bildtheorie im Kontext globaler Mission = Le monde est une peinture: Jesuistische Identität und die Rolle der Bilder*, hg. Elisabeth OY-MARRA, Volker R. REMMERT, Berlin, Akademie Verlag, 2011, 15–43. Richeôme *Peinture Spirituelle ou l'art d'admirer et louer Dieu en toutes ses œuvres* (Lyon, 1611) c. munkájában egyfelől a Sant'Andrea al Quirinale, vagyis a jezsuiták első római papneveldejének a napirendjét és leírását adja, másfelől a metszetekkel gazdagon ellátott munkában képteológiai álláspontját is láthatóvá teszi: a munka egy olyan meditatív gyakorlatot is igyekszik olvasóival elsajátíttatni, amely a világ minden jelenségének képként való értelmezését jelenti, s ezáltal a jelenségek látszata mögé nézését is tanítja.

¹³ DÁVID Katalin, *A kereszt teológiai és ikonográfiai értelmezése az első évezredben*, Bp., Szent István Társulat, 2011.

saját testével mint köntössel takarja be a megtért bűnöst, aki így „Krisztusba öltözik” (megkeresztelkedés). Az ölelés, visszafogadás és ártatlanság ruhájába öltöztetés tehát nem csupán egy szukcesszív jelsorként érthető (az „és” miatt grammatikailag ez lenne a kézenfekvő), hanem az ölelés – metaforikusan – maga is öltöztetés!

Csúzy tehát erősen szabályozott módon, a szenvedő test elemeiből, azoknak vizuális jelként történő olvasásából kiindulva látomászerűen kibontott (megcsókoló, rátekintő, megölelő stb. Krisztus), majd misztikus, üdvőtörténeti perspektívába helyezett képuni-verzumot foglal össze: úgy, hogy a megváltás misztikus értelmét taglaló textusokat egy rendkívül szabályos vizuális rendbe illesztve mutatja fel. A látomás valójában Krisztus szenvedő testének literális valósága mögé tekintés, egy misztikus valóság – még mindig látványként történő – felismerése céljából. Ebben azonban Krisztus már nem elszenvedő (lásd *passio*), hanem cselekvő (lásd *actio*), a rátekintő embert tulajdonképpen ebben a tapasztalatban részesíti. Ez az affektív tapasztalat tárja fel tehát a keresztre feszítés misztikus értelmét, tehát így lehet a kereszthalál hasznához és gyümölcsehez a keresztre tekintőnek eljutni, azt megtapasztalni. A szöveg vizuális gyakorlatként performálja az egyébként meglehetősen bonyolult metonimikus és metaforikus kapcsolatokkal kiépülő értelmezési műveletben való részvételt: mintha ez az értelmezés a látás egyfajta gyakorlata lenne – és tulajdonképpen az is, amely gyakorlatot a prédikáció tanítja, gyakoroltatja be. A rendkívül összetett figurális jelentések felmutatásához, láthatóvá tételéhez gazdag és kidolgozott mentális képtárra is szükség van a hívő részéről – ezt és ennek használatát, begyakorlását az intézményes és magányos vallásgyakorlat számos helye, alkalmá és műfaja biztosítja. Köztük tehát a prédikáció is.

Az ellenreformáció teológiájában, különösen képteológiájában a hívő emlékezetében megőrzött és fantáziájában felmerülő (a mentális képtárból származó és annak elemeiből összeállítható) belső képek ellenőrzése kardinális jelentőségű feladat. Az imagináció helytelen működése ugyanis az eretnység fő forrása – hangsúlyozzák az ellenreformáció képteológiai traktátusai, köztük az itáliai Gabriele Paleotti is,¹⁴ aki a

¹⁴ Gabriele PALEOTTI, *Discorso intorno alle imagini sacre e profane*, Bologna, Alessandro Benacci, 1582. Tizenkét évvel később latin fordításban is megjelent: Uő, *De imaginibus sacris, et profanis*, Ingolstadt, David Sartorius, 1594. A katolikus egyházat a 16. században a képteológia rendszeres összefoglalására a protestáns – leginkább kálvinista – kritika készítette. Ezzel szembesülve született meg a trienti zsinaton a képek tiszteteléről szóló dekrétum; 1563-ban, tehát a zsinat utolsó – harmadik – ülészakán, a 25. ülésen fogalmazták meg a határozatot (*Decretum de invocatione, veneratione, & reliquiis Sanctorum, & sacris imaginibus*). Azonban ahogy korábban, úgy ezután sem volt teljes egység a katolikus képteológiában a képtisztelet és a képi ábrázolás lehetőségeinek kérdésében, s ennek legfőbb oka éppen az volt, hogy a zsinati rendelkezések nem tértek ki minden vitás kérdésre, ezen túl a határozatok értelmezése is a poszttridenti katolikus viták témájává vált. Az ábrázolási módok és lehetőségek kérdése körül folyt a legtöbb diskusszió. A zsinat határozottan állást foglalt a képek tisztetele mellett, ezért ebben a kérdésben lényegében egységes volt a katolikus tábor, nem vitatva, hogy a *veneratio* alapján különbözik attól a tiszteteladási formától, mellyel a hívő Istennek tartozik. A trienti zsinat utáni képteológia legfontosabb teoretikusai a képekkel szembeni viszony teológiai meghatározása mellett ikonográfiai programmal jelentkeztek elsősorban. A poszttridenti katolikus teológia következő művei foglalkoznak képteológiával, képekkel és azok tisztetelének lehetsé-

fantázia szerepéről szólva természetesen a kora újkori imagináció-diskurzushoz illeszkedik, mely az imaginációnak alapvetően közvetítő szerepet jelöl ki: az érzéki világ benyomásai és a ráció – az előbbtől elváló – minősége között.

A preromantikus fantázia történetének kezdetén – de valójában az egész történetben maximálisan meghatározó módon természetesen – Platón és Arisztotelész áll. Amit a lelki képességekről, azok funkciójáról és az egymáshoz való viszonyukról írnak, az sok évszázadra meghatározza a lélekről való gondolkodás európai lehetőségeit.¹⁵ Az igazság megismerésének eszközeként számon tartott racionális képességnek, illetve a dolgok megjelenését pusztán leutánzó imagináció képességének az ellentéte egyike azoknak az oppozícióknak, melyeket Platón a nyugati civilizációra hagyományozott. Arisztotelész a *De animában* Platón megállapításai ellenében fogalmazta meg: a mentális képeknek, az imaginációnak a segítségével kapcsoljuk össze az érzéki benyomásainkat az értelmünkben lévő fogalmakkal. A képzelet tehát az ember intellektuális tevékenységének feltétele – vagyis episztemológiai jelentőségét nem szabad alábecsülni. Nem mellékesen már Arisztotelésznel is találkozunk azzal a gondolattal, hogy ezzel a reprodukív funkcióval ellentétben a képzelőerő a semmiből is képes teremteni, s ez megalapozza a kép-

---

ges módjával (a teljesség igénye nélkül): Johannes MOLANUS, *De Picturis et Imaginibus Sacris, Liber Unus*, Louvain, Hieronymus Wellaeus, 1570; Roberto BELLARMINO, *Controversiarum de Ecclesia triumphante liber secundus* (1586) – benne a hetedik vita: *De Reliquiis et Imaginibus Sanctorum*; Antonio POSSEVINO, *Tractatio de Poesi et Pictura ethnica, humana et fabulosa collata cum vera, honesta, et sacra*, Lyon, Ioannis Pillehotte, 1594. (1. kiadás: *Bibliotheca Selecta...*, Romae, Typ. Apostolica Vaticana 1593, caput XVII.); Louis RICHEÔME, *Trois Discours pour la Religion Catholique, Les Miracles, les Saincts, les Images*, Bordeaux, Simon Millanges, 1597; Domenico OTTONELLI, Pietro BERRETTINI [DA CORTONA], *Trattato della pittura e scultura, uso et abuso loro*, Firenze, Gio. Antonio Bonardi, 1652. Ezek vizsgálatára dolgozatomban keretein belül nincsen mód, azt azonban megemlítem, hogy a katolikus képteológia szerint a képek hagyományosan tanító és emocionális funkcióval rendelkeznek – és ez utóbbival kapcsolódik össze az *imaginatio* problematikája.

¹⁵ Az angolszász kutatás Murray Wright BUNDY 1927-es *The Theory of Imagination in Classical and Medieval Thought* című úttörő munkája után a 20. század második felétől több filozófia- és eszmetörténeti tanulmánnyal, monográfiával jelentkezett a képzelőerő alteritásbeli történetének feldolgozását is tűzve ki célul. Viszonylag korai William ROSSKY, *Imagination in the English Renaissance: Psychology and Poetic* (*Studies in the Renaissance*, 1958, 49–73) című tanulmánya, bár a kutatás fellendülését sokkal inkább Ruth HARBEY *The Inward Wits: Psychological Theory in the Middle Ages and Renaissance* (London, Warburg Institute, University of London, 1975) című kismonográfiája eredményezte, és Richard Kearny, valamint John Martin Cocking monográfiái folytatták (Richard KEARNEY, *The Wake of Imagination: Toward a Postmodern Culture*, London, Routledge, 1988; John Martin COCKING, *Imagination: The Study in the History of Ideas*, ed. Penelope MURRAY, London, New York, Routledge, 1991). A kutatástörténeti áttekintések rendszeresen kiemelik még az 1986-as római nemzetközi kollokvium Marta Fattori által szerkesztett kötetét, mely az európai kutatások történetében is fontos kezdeményező (*Phantasia-Imaginatio*, V. Colloquio internazionale, Roma 9–11 gennaio 1986, Atti, a cura di Marta FATTORI, Roma, Ed. dell'Ateneo, 1988), valamint Katharine Park tanulmányait, aki 1974-es PhD-disszertációja óta (*The Imagination in Renaissance Psychology*) több alkalommal is megírta azt a rendkívüli horderejű változást, ami a 16. században a lélekrezek számának radikális csökkenésével a képzelőerő helyzetének változását idézte elő. Azóta, különösen az 1990-es évektől angol, német és francia nyelvterületen számos rész kérdéssel foglalkozó tanulmány jelent meg a képzelet romantika előtti történetéről.

zelőerő önálló (tehát a rációtól független) teremtő képességével szembeni nagyfokú bizalmatlanságot az alteritásban.

A már az arisztotelészi kezdetekkor a témába kódolt kettősség, ambivalencia évszázadokon át öröklődik: a középkor és a kora újkor, ha nem is mindig nyilvánvalóan, de folyamatosan a reproductív–productív, hasznos–veszélyes oppozíciókat építi újra az imaginációval foglalkozva, miközben persze a reproductív paradigmából sosem lép ki. A lelki képességek (fakultások) pszichológiájának megfelelően a fantázia továbbra is alapvetően egy belső érzék (*sensus internalis*), melynek feladata elsősorban a percepcióban betöltött szerepében határozódik meg. A szenzitív lélekrészhez tartozik a közös érzékkel (*sensus communis*) és a memóriával együtt. Miután a külső érzékek a tárgy formáit (*forma, species*) összegyűjtik és továbbítják a *sensus communis* felé, amely előzetes összehasonlítást és elemzést végez az információkon, az imagináció feladata következik, vagyis a már jelen nem lévő érzéktárgyat az emlékezet felé kell továbbítania, illetve továbbadnia azt a vágy és az intellektus felé.

A lélekrészek elmélete jelentős egyszerűsödésen ment keresztül a 16. században. A középkori elméletet ugyanis elsősorban az Arisztotelész-kommentátor Avicenna, Averroës és később Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás, Duns Scotus határozták meg, s műveikben a szenzitív lélekrész funkcióinak részletesebb megkülönböztetése, tehát jelentős megszaporodása érzékelhető. Az eredeti arisztotelészi szövegekhez való visszatérés azonban, ahol a triadikus felosztást találták, valamint a neoplatonikus eszmék növekvő befolyása a lelki képességek számának csökkenése irányába hatott. Gianfrancesco Pico della Mirandola (az ismertebb Giovanni unokaöccse) egyik modernizálója volt ennek a lélektannak 1501-es *De imaginatione* című munkájában,¹⁶ de például a tomista filozófia kései nagy hatású képviselője, Francisco Suárez is jelentős egyszerűsítést alkalmazott a szenzitív lélekrész leírásában – Aquinói Tamás ellenében.¹⁷ Ennek a folyamatnak a hasznélvezője kétséget kizáróan a fantázia volt, amely immár nemcsak egy a nagyszámú lélekrész között, de egyike a három domináns lélekfunkciónak.

Az imagináció újfajta „népszerűsége” eredményeként a 17. században addig nem látott mértékben kezdtek foglalkozni vele, az új erőre kapott studírozás pedig olyan kérdések felé is fordult, mint például a képzelőerő fizikai hatásai (betegségek, gyógyulások, csalóka látomások, boszorkányság, fogantatás, melankólia, entuziazmus stb.). Eközben sokat hangsúlyozott veszélyként jelent meg a képzelőerő azon sajátossága, hogy – mindenféle haszna és alapvető szükségessége ellenére – megbízhatatlan képesség, amely hajlamos a tévedésre, és nemcsak akkor, amikor valamiféle betegség „fertőzi” meg. A képzelőerő kettős státusa, episztemológiai jelentősége és a vele szembeni szkepticizmus

¹⁶ Katharine PARK, *Picos De imaginatione in der Geschichte der Philosophie* = Gianfrancesco PICO DELLA MIRANDOLA, *Über die Vorstellung/De Imaginatione*, hg. Eckhard KESSLER, München, W. Fink, 1984, 21–56. Lásd még: Stuart CLARK, *Vanities of the Eye: Vision in Early Modern European Culture*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2007, 48.

¹⁷ James B. SOUTH, *Francisco Suárez on Imagination*, Vivarium, 2001/1, 119–158.

utat talált a trienti zsinat után megszaporodó katolikus képeleméleti traktátusokba is, sőt fontos argumentum lett a katolikus képhasználat mellett.¹⁸

A képteológiában elsősorban a képek recepciója, hatásuk tárgyalása okán, valamint szó és kép viszonya kapcsán esik szó a fantázia szerepéről és működéséről. Az imagináció ráció által nem ellenőrzött tevékenysége a posztridentinai képteológia meghatározó elméletírója, a már említett Gabriele Paleotti szerint is elhajlás, káros működés, amelynek a lélekháztartásra és a korporális egyensúlyra is negatív hatása van.¹⁹ Mivel az imagináció sajátos jellegéből adódóan hajlamos arra, hogy átvegye az irányítást a rációtól, és önálló életet éljen, ezért kontrollja nem kis kihívást jelent a képzelőerő „kreatív potenciáljával” szemben szkeptikus ellenreformációs törekvéseknek. A veszély ugyanis nem lebecsülendő: mint említettük, minden gonosz gyökere és az eretnenség forrása is az imagináció. Gabriele Paleotti gondolatmenete itt Gianfrancesco Pico della Mirandoláéval találkozik, aki szerint minden tévedés, amely a társadalmi, filozófiai és vallási életben felmerül, az imagináció hibájából ered.²⁰ Paleotti a képek hatását tárgyaló fejezetben felidézi a phantasia-diskurzus klasszikus és a 17. században soha nem látott népszerűséggel ismételtetett közhelyét,²¹ az anya képzelete által a fizikalitásában átalakított embrió történetét: ennek az átalakulási folyamatnak a kiváltója egy festett kép.²² A képzelet és a képek hatalma egymástól elválaszthatatlan kérdés – ezért a legkevesbé sem mellékes, hogy a hívő milyen fizikai képekkel kerül kapcsolatba.

A 17. században még mindig meghatározó okulárcentrizmus a szemnek elsőséget biztosít a többi érzék felett; az általános vélekedés szerint a szem nyújtja a dolgokról való legközvetlenebb és a legtöbb distinkciót felállítani képes ismeretet, az elme pedig nem tud képek nélkül a világról gondolkodni.

A kora újkorra a látás antikvitástól örökölt kettős elmélete, a szemből kilépő látóság, valamint a szembe érkező, az érzéktárgyról leszakadó, annak formáját közvetítő részecskék (*species, simulacrum, forma*) teóriája közül az utóbbi marad meghatározó.²³ Enciklopédiák és iskolai tankönyvként alkalmazott kézikönyvek sokasága örökíti to-

¹⁸ Lásd pl. Pázmányról: „Szabad elménkben galamb vagy tüzes nyelvek hasonlatosságát gondolunk; szabad ezt szókkal kiabráznunk; szabad bötűkkel kiírunk; szabad írásban látnunk, olvasunk: mért nem volna szabad festékekkel kiírunk?” PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél* (1613), s. a. r. BITSKEY István, Bp., Európa, 1984, 29.

¹⁹ PALEOTTI, *De imaginibus*, i. m., 107.

²⁰ Holger STEINEMANN, *Eine Bildtheorie zwischen Repräsentation und Wirkung: Kardinal Gabriele Paleottis „Discorso intorno alle imagini sacre e profane”* (1582), Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag, 2006.

²¹ CLARK, i. m., 286.

²² David FREEDBERG, *Az ábrázolás hatalma: Válasz és elfojtás*, ford. MÓDOS Magdolna, Athenaeum, 1993/4, 217–218.

²³ CLARK, i. m., 19. Az optikai elméletekhez lásd Berthold HUB, *Material Gazes and Flying Images in Marsilio Ficino and Michelangelo = Spirits Unseen: The Representation of Subtle Bodies in Early Modern European Culture*, ed. Christine GÖTTLER, Wolfgang NEUBER, Leiden, Brill, 2007, 93–100.

vább ezt a teóriát.²⁴ A téma egyik legfontosabb középkori optikai szakirodalmá Roger Bacon, *De multiplicatione specierum* (1262 k.) című munkája, melynek már a címe is arra utal, hogy az érzékelő szem és a lélek ebben a folyamatban passzív résztvevő. Ezt a folyamatot egyébként Arisztotelész a viaszba nyomódó pecsét trópusával írja le, és a benyomódás vagy lepecsételés metaforája alapvető fontosságú marad a látás és érzékelés középkori elméletében, ahogy a *De anima* arab és nyugati magyarázóinál (így Aquinói Szent Tamásnál) is tapasztalható.²⁵ A tárgyak ennek megfelelően önmagukat képezik le a szemben – és a lélekben – a pontos, megbízható vizuális percepciót garantálva ezzel.

Ahogy persze az okulárcentrizmus, úgy az okulárcentrikus hagyománnyal szembeni ellenézés, ellenállás is az ókorba vezet vissza. A látásba vetett nagyfokú bizalom a 17. században jelentősen megkopik, Martin Jay szerint az okulárcentrizmus válságához a 17. században a látás státusában, a szkópikus rendben történt változások nagymértékben hozzájárulnak.²⁶ Jóllehet a továbbra is érvényben lévő *elme mint tükör* hasonlat is a mentális képek igaz, a valóság objektív közvetítődése, leképeződése révén létrejövő voltát szemléltette, ugyanez a tükör a 17. században kétértelmű, bizonytalan erkölcsi és episztemológiai karakterre tesz szert. A 17. században a vallási diskurzusban is jelen van a látással szembeni fokozott bizonytalanság és gyanú, aminek persze a zsidó–keresztény hagyományban is komoly előzményei vannak (1Jn 2,16: a szemek kívánsága; Szent Ágostonnál, *Vallomások*, 34. fejj.: a szemek kívánczósága – mindketten arra utalnak, hogy ez a vágy nyughatatlan elégedetlenség forrása, amely megakadályozza, hogy az ember megelégedjék osztályrészével, elfogadja azt, ami neki jutott),²⁷ ám tematizálása a kora újkorban új lendületet kap.²⁸ A szem nemcsak a legnemesebb, de egyben a korrupcióra leginkább hajlamos érzékszerv is:

Az emberi természet folyását, és a' külső tagok minémüségét nyúghatatlanól vizsgáló Bölcssek, valamint-hogy mesterségesb, és csodálatosb, úgy gyengébb, és több nyavalyák-alá vetett tagot a' szemnél nem álléttanak, nem ismérnek; úgy hogy, az Orvosok-közül ki két száz, ki több nyavalyákat számlál elé: mellyek, a' szemeket meg-vesztegetvén, következendő képpen, az éles látást meg-gátolván, megtompétván, nyilván tapasztaltathatnak.²⁹

²⁴ Ilyen volt Gregor Reisch *Margarita philosophicája*, amely először 1503-ban jelent meg, vagy Juan Luis Vives 1538-as *De anima et vita* c. munkája, de később is rendszeresen alkalmazták ezt a teóriát.

²⁵ Michael CAMILLE, *Before the Gaze: The Internal Senses and Late Medieval Practices of Seeing = Visuality before and beyond the Renaissance*, i. m., 197–223; idézi: CLARK, i. m., 15.

²⁶ Martin JAY, *A modernitás látásrendszerei*, ford. VÉGSŐ Roland, *Vulgo*, 2000/1–2, 204–218.

²⁷ Uo.

²⁸ CLARK, i. m., 25. Clark itt az angol George Hakewill, monográfiájának címet kölcsönző *The vanitie of the eie* c. könyvét elemzi.

²⁹ CsÚZY Zsigmond, *Lelei éhséget enyhető evangelomi kölcsönyözött három kenyér*, Pozsony, Royer János Pál, 1724, 375.

– írja Csúzy Zsigmond a böjt második vasárnapjára írt 2., látásról szóló prédikációjában, és rögtön arra is figyelmeztet, hogy még több a lelki szemet megfertőztető nyavaly, melyekből az ember végső pusztulása származik:

[A]bban a' hiszemben valék eddig, hogy, ti vólnátok gyors vezérim, ti vólnátok út mutató kalauzim, és némelly égő fáklyák; sőt ragyogó csillagok-gyanánt világoséttó drága eszközim; hogy valami formán kőbe ne üssem lábaimat. Es imé Ecclipsises fogyatkozást szenvedvén, magatok vattok gyilkosim, magatok vattok kegyetlen hóhérim.³⁰

Jeremiás prófétát idézi, mondván: „ascendit mors per fenestram; az ablakon, az-az, a' szemünkön hág fel a' halál; és le-fosztván minden Isteni ajándékiból a' lelkét, gyilkossan meg-öli.”³¹ A prófán és bűnös látványok tehát nemcsak a szemet, de a lelket és az elmét is megrontják.

Prédikációjának tétje ezért, hogy a szemben, a látásban és így a lélekben bekövetkezett deviációkat más képek segítségével orvosolja: ebben a fő eszköze pedig Krisztus passiójának, és különösen a keresztnak a szemlélése. A szem és a lélek megtisztításának eseményét Csúzy az érzéktárgyról leszakadó és a szembe érkező részecskék (szimulákrumok) teóriáját idéző optikai metaforával jeleníti meg: a szenvedéstörténet képei a bűnös látványok nyomait a szemről mint ráakódott port távolítják el.³² A bűnös képeket a szemből és ezáltal a lélekből a szent képekkel lehet eltávolítani – a lelket megrontó képek egyfajta leváltásának folyamata ez.

A képek ilyen mértékű – és a korban forgalomban lévő percpiciós elméletekből részben levezethető – hatalma egyben annak is magyarázata, hogy a hit szempontjából miért elengedhetetlenül fontos, hogy a hívő megfelelő képekkel találkozzék, és ezek a látványok alakítsák át lelki kondícióit. Csúzy is ezért hangsúlyozza, hogy az ember ne tartson magánál, otthonában bűnös képeket:

...az illetén ördögi kelepczének, nem csak valóságát, de vagy nevezetit, nagyon távoztassuk: és a' helyet, emlétet Sz. Veroniká-tól kölcsönözött szerelmes Meg-váltónknak, buzgó ahítatosság-ra, töredelmességre, és gyakor emlékezettel sűrű köny-húllatások-ra gerjesztő Sz. képét függeszszük-fel hajlékunkban...³³

A fantáziát a túlzásba vitt, ráció által nem szabályozott, *morbosus* működés mellett – te-

³⁰ Uo.

³¹ Uo., 376.

³² A kora újkorban forgalomban lévő optikai elméletekhez lásd David PARK, *The Fire within the Eye: A Historical Essay on the Nature and Meaning of Light*, Princeton, Princeton University Press, 1997.

³³ Csúzy, *Lelki éhséget enyhítő*, i. m., 385.

ológiai szempontból különösen – a tisztátalan képeknek a jelenléte rontja meg. Paleotti, aki hangsúlyozza a képzelőerő labilitását, és ennek megfelelően csak a reprodukciós-közvetítő funkciójára korlátozza szerepét, az imagináció negatív tulajdonságából a kép-használatot legitimáló argumentumot kovácsol. A képzelőerőre gyakorolt szándékolt hatással ugyanis kiválóan lehet az ember indulatait, gondolatait és tetteit befolyásolni (a kép hatása ugyanis közvetlenségében rejlik: kikerüli az ítéletalkotást), s mi lenne ehhez a legalkalmasabb eszköz, ha nem a kép. A képek még azokra is tudnak ugyanis hatni, akiknek az imaginációját valami már megfertőzte, megrontotta, vagy ellenállnak a ráció hatalmának, és hagyják, hogy az érzékeik uralkodjanak rajtuk. A külső és belső érzékeket hatalmában tartó bűnös képekkel pedig csak a szent látványok tudnak versenyezni.³⁴ Paleottinál egyszerre van szó tehát az imagináció kontrolljáról és az imagináció általi kontrollról. Ezt a képteológia által hangsúlyozott kontrollt a vizuális reprezentációk és a hozzájuk kapcsolódó, mediáló, értelmező szövegek által sűrűvé tett képi univerzumban a katolikus egyház tehát folyamatosan működteti, illetve a képek összekapcsolásának imaginatív gyakorlatát is tanítja és szabályozza.

Az elemzett szövegrész a szentírási események értelmét feltáró bonyolult műveletek megvalósulását látszólag a vizuális átélés elsődlegességének rendeli alá, ám az átélésen alapuló megértést valójában az irányított (ugyanis tanított, begyakoroltatott) imagináció keretei közé utalja, arra emlékeztetve bennünket, kései olvasókat, hogy szó és kép kapcsolatát a katolikus prédikációban még milyen kontextusokban is kellene végiggondolnunk.

RÉKA TASI

Preaching and Imagination

The Interiorizing of Seeing and the Control over Fantasy

My paper aims to scrutinize two interconnected details of different sermons written by Zsigmond Csúzy. The Paulist author, a representative preacher of the early 18th century, has recently received more critical attention within literary studies due to his elaborate baroque style. Both of his Good Friday sermons (1723 and 1724) contain very similar but at some points different details on the figure of the crucified Jesus Christ. In the 1724 sermon the author transforms the enumeration of the elements of the suffering body into a visionary scene that reminds the reader of the medieval hagiographic theme called the bending crucifix. While interpreting these elements as visual images, the text performs a mystical interpretation as a devotional practice. To produce complex meanings, the believer needs a very elaborate mental gallery and a disciplined fantasy that should be constantly practiced and controlled by institutional and private religious practices – just like sermons.

³⁴ STEINEMANN, *Eine Bildtheorie*, i. m., 305–307.

GYŐRI L. JÁNOS

Homiletikai hagyományok összegzése Nádudvari Péter prédikációiban*

Nádudvari Péter, az elfeledett prédikátor

Nádudvari Péter (1670 k.–1726) nem teljesen ismeretlen alakja a magyar egyház-, irodalom- és művelődéstörténetnek, de nevét a korszakkal foglalkozók általában éppen csak megemlítik,¹ közel 800 lapos prédikációs kötetének² komolyabb vizsgálatára eddig nem vállalkozott a kutatás.³ Érdekes, hogy még a múltbeli értékek iránt rendkívül fogékony Ravasz László is mindössze néhány sort szentel homiletikájában a kötet méltatásának, s azok sem igazán hízelgők Nádudvarira nézve: „Jókora polcok telnek meg a divatossá lett halotti beszédek kiadványaiból, míg gyűjteményes prédikációkötet csak négy jelenik meg az egész században: a Nádudvari, Kamarási György, Marosvásárhelyi Gombási István és Benkő Ferenc gyűjteményei, s ezek közül is csak a két első eredeti munka. A Nádudvari műve még egészen a XVII. század szellemét lehelő erős dogmatizmusával, szigorú kálvini irányával [...] Az új áramlatok benne még mint gonosz kezdek jelentkeznek [...]”⁴

De a Bethlen-családdal foglalkozó irodalom sem figyelte eddig a Nádudvari-életmű fontosságára, jóllehet a szászvárosi prédikátor élete sok szállal kapcsolódott a családhoz. Debreceni tanulmányai (1678–1687) után Bethlen Kata édesapja, Gróf Bethlen Sámuel taníttatta a tehetséges ifjút Nagyenyeden, majd fiának nevelője lett. 1696-tól szintén az ő támogatásával utazott két évre Franekerbe mint peregrinus diák, majd hazatérve patrónusa udvari papjaként tevékenykedett. Bethlen Kata születésének évében (1700) lett marosvásárhelyi, öt évvel később pedig szász-

---

* A tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Kosáry Domokos művelődéstörténeti monográfiája egyetlenegyszer hivatkozik rá, mint aki szerint „a reformáció csak úgy tekinthető teljesnek, ha mindenütt városokban és falvakban is van már presbitérium.” KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 84.

² NÁDUDVARI Péter, ...*Nyoltzvan-négy Predikatzioi*..., Kolozsvár, Szatmári Pap, 1741.

³ E sorok írója röviddel ezelőtt készített vázlatos ismertetést a kötet tartalmi, formai jellegzetességeiről: GYŐRI L. JÁNOS, *Egy elfeledett református prédikátor: Nádudvari Péter = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 202–208. Ismereteink szerint Nádudvari prédikációival korábban egyetlen rövid, kizárólag teológiai, hitvallási szempontokat érvényesítő tanulmány foglalkozott: TÖKÉS Tibor, *Hogyan hirdette az igét Nádudvari Péter egyházunk legnehezebb korszakában?*, Református Szemle, 1947, március 15., 118–123.

⁴ RAVASZ László, *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*, Pápa, [Magyar Református Egyház], 1915, 224.

városi lelkész, majd esperes.⁵ A Bethlen-családdal való kapcsolata azonban továbbra is szoros maradhatott, s Bod Péter mellett talán ő gyakorolhatta a legerősebb lelki hatást Bethlen Katára, hiszen a grófnő volt az, aki halála után prédikációit összegyűjtette és kiadatta.⁶ Bethlen Kata udvari papja, Bod Péter elragadtatással beszél szónoki képességeiről: „Híres tanító volt, és mint valami Krisostomusnak úgy tsudálták a Prédikátziójit.”⁷ Bethlen Kata és Bod Péter elismerő gesztusai már önmagukban is arra ösztönözhetnének, hogy több figyelmet szenteljünk Nádudvari elfeledett prédikatori működésének.

Nádudvari életéről alig tudunk többet, mint amit Bod Péter a 18. század derekán feljegyzett róla. Származása is bizonytalan, családneve és közel egy évtizedes debreceni tanulmányai tisztázatlanul gyökereket sejtetnek. Kérdés, hogyan került innen Bethlen Sámuel pártfogása alá, Erdélybe. Debreceni, enyedi, franekeri tanulmányairól közelebbit nem tudunk, de szinte biztosra vehető, hogy Debrecenben Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) és Lisznyai Kovács Pál (1630–1693), Enyeden Pápai Páriz Ferenc (1649–1716), Franekerben pedig Campegius Vitringa (1659–1722) tanítványa lehetett. Mindannyian a kora újkor utolsó évtizedeinek enciklopédikus műveltségű tudósai voltak; Lisznyai, Pápai és Vitringa emellett igen erős történelmi érdeklődéssel, aminek a hatása Nádudvari szemléletén is érezhető.

A Nádudvari Péter neve alatt megjelent prédikációk szövegHITELESSÉGE

Nádudvari Péter életműve, hasonló formátumú 17. századi prédikátor elődeihez viszonyítva, viszonylag szerény terjedelmű. Latin nyelvű nagyenyedi teológiai disputációja mellett életében mindössze hat gyászbeszéde, négy üdvözlő verse, valamint apósa, Pápai Páriz Ferenc halálára írott gyászverse jelent meg.⁸ A szászvárosi református eklézsia történetét tárgyaló munkája, prédikációs kötetéhez hasonlóan, kéziratban maradt.⁹

⁵ A Debreceni Kollégium felsőbb tanulóinak névsorában (Series studiosorum...) Nádudvarira vonatkozóan a következő bejegyzéseket találjuk: „Petrus P. Nádudvari. 1687. die 7. jul. Salutaris academias. Patrono spectabile magnifico Domino Samuele Bethlen pastor in Aula, tandem Marosvásárhelyini.” *Iskolatörténeti adattár*, 2, szerk. THURY Etele, Pápa, Országos Református Tanáregyesület, 1908, 165.

⁶ Nádudvari életéhez: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, II, 1551–1552; nagyenyedi tanulmányaihoz: JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Kolozsvár, Kriterion, 1979, 114; külföldi tanulmányaihoz: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Hongaarse Studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, 84.

⁷ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, [Sárdi], 1766, 186–187.

⁸ Nádudvari nyomtatásban megjelent műveihez: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 420.

⁹ CSUTHY Zsigmond, *Magyar protestáns egyháztörténet a szathmári békétől a türelmi rendelet kiadásáig*, Erdélyi Protestáns Közlöny, 1876, 242–244; SZABÓ Károly, *Adalékok az erdélyi ev. ref. egyház történeté-*

Fő műve, a halála után megjelent, 84 egyházi beszédet tartalmazó vaskos prédikációs kötet, a kiadás viszontagságai miatt, a szövegHITELESSÉG szempontjából problematikus kiadvány. A kézirat kalandos sorsát a kötet előljáró beszédében Szathmári Pap Zsigmond (1703–1760)¹⁰ kolozsvári lelkész (későbbi püspök) foglalja össze. Innen tudjuk, hogy Nádudvarit ifj. Köleséri Sámuel (1663–1732) biztatta beszédei összegyűjtésére, aki a kéziratot kiadási céllal Németalföldre küldte. Köleséri halála azonban megghiúsította a kiadási tervet. A kézirat ezután hazakerült, de mivel közben Nádudvari is meghalt, elkallódott. Később Bethlen Kata Udvarhelyi Tölcséres Mihály kolozsvári teológiai tanárt, majd annak halála után Szathmári Pap Zsigmond kolozsvári lelkészt bízta meg Nádudvari közkezen forgó prédikációinak újbóli összegyűjtésével. Szathmári a rendelkezésére bocsátott lista alapján a hiányzó beszédeket sajátjaival pótolta. Az előszóban azt is jelzi, hogy teológiai kérdésekben nem mindig ért egyet Nádudvarival, de az előkerült prédikációk szövegét tiszteletben tartotta. Vélhetően a szászvárosi lelkipásztor coccejanus nézetei lehettek idegenek számára. Szembetűnő ugyanis, hogy a kötet prédikációinak többségében erőteljesen működik a coccejanus typologia, míg másokból teljességgel hiányzik. A kötet teológiai eklekticismusának okát tehát nemcsak a késő barokk kor enciklopédikus irányultságában vagy Nádudvari Péter világképében kereshetjük, hanem Szathmári Pap Zsigmond betoldásaiban is. A kötetkompozíció és a homiletikai elvek szempontjából viszont a kötet meglepően egységes képet mutat, s mivel az alábbiakban elsősorban ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk, az egyszerűség kedvéért a kötet egészét Nádudvari Péter munkájaként kezeljük.¹¹ Azaz a szászvárosi prédikátor neve alatt megjelentetett prédikációs kötetet homiletikatörténeti jelenséggé tekintjük, s másodlagosnak tekintjük az egyes beszédek tényleges szerzőségét.

A kötetkompozíció tanulságai

Nádudvari Péter *Nyoltzvan-négy Predikatzioi* az úgynevezett hitágazatos egyházi beszédek hagyományait követik. Ez azt jelenti, hogy szerzőjük a református hittani rendszer minden alapvető kérdését igyekszik érinteni prédikációsorozatában. Ennek a prédikációtípusnak erőteljes hagyománya alakult ki a 17. században. Az egyházi év keretében perikópákat tárgyaló változatát nálunk Geleji Katona István és Szathmárnémethi Mihály¹² művelte. A *Credo* gondolatmenetét követő tematikus

---

hez, 2. A szászvárosi ref. eklézsia története a reformációtól 1726-ig. Írta Nádudvari Péter szászvárosi ref. pap 1726-ban. Folytatta Kézdi Vásárhelyi András szászvárosi ref. pap 1745-ig, Erdélyi Protestáns Közlöny, 1876, 22–22, 29–30.

¹⁰ ZOVÁNYI, i. m., 577.

¹¹ A szövegHITELESSÉG kérdéséhez bővebben: GYÖRI, i. m., 203.

¹² Geleji Katona István és Szathmárnémethi Mihály igehirdetési gyakorlatához: NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1985, 49–53; 59; CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában*, Studia Litteraria, 1998, 98–120.

prédikációtípus pedig Margitai Láni Péternél¹³ és Komáromi Csipkés Györgynél jelenik meg. Komáromi *Igaz Hit*¹⁴ című kötetének szerkezete feltűnő rokonságot mutat Nádudvari kötetkompozíciójával. Előbbi 81 témát érint 241 prédikáció keretében (a legtöbb kérdésnek tehát több prédikációt is szentel), utóbbi 84 hitkérdést tárgyal egy-egy prédikációban.

Komáromi a keresztyén hit egyes tételeit éveken keresztül magyarázta a debreceni gyülekezetben, s láthatóan ezt az elvet követte Nádudvari is Szászvárosban. A tanítást elsődlegesnek tekintő metódus még az ortodox igehirdetési hagyományban gyökerezik, viszont az a tény, hogy igehirdetéseiket mindketten a perikóparendszer mellőzésével készítik, azaz témáikhoz az egész Szentírásból szabadon választják textusaikat, a puritánok által szorgalmazott szabad textusválasztás gyakorlatát idézi. Nádudvari textusai valóban lefedik a Biblia nagyobbik részét: alig van terjedelmesebb könyve a Szentírásnak, amelyből ne választana textust, egyedül az Ószövetség történeti könyvei (Királyok, Krónikák) és Jeremiás könyve szorul háttérbe, igen hangsúlyosan jelenik meg viszont a Zsoltárok könyve, Ézsaiás könyve, valamint Máté és János evangéliuma, illetve a páli levelek (különösen a Római levél). A hangsúlyeltolódások jelzik, hogy Nádudvari prédikációi tárgyát illetően szigorúan a hittételek fejtegetésére hagyatkozik, s 17. századi elődeinek többségével szemben nem törekszik sem direkt aktualizálásra, sem a katolikus féllel való polémiára. Igazat adhatunk Tőkés Tibornak, aki úgy látja, hogy a 18. század elejének erősödő ellenreformációs törekvései közepette, s nem utolsósorban a szigorú cenzúra következtében, Nádudvari a nyílt polémia helyett a kálvini tanok összefoglalásával tiltakozik.¹⁵ Kényszerű eljárás ez a részéről, s így a kötet szembetűnő dogmatizmusa nem feltétlenül tükrözi Nádudvari lelkiségét, amelyet – mint látni fogjuk – puritán, pietista és coccejanus hatások is alakítottak.

A *Credo* nyomán tárgyalt hitágazatokat – Isten mindenhatósága, Szentháromság, teremtés, bűnbeesés, bűnbocsánat, Krisztus közbenjárása, sákramentumok, anyaszentegyház, feltámadás, utolsó ítélet, örökélet – Komáromi Csipkés György Wollebius nyomán megtoldja a megigazítás, megszentelődés, újjászületés és a keresztyén szabadság kérdésének fejtegetésével.¹⁶ Utóbbiak Kálvin teológiájának is fontos elemei, a 17. században azonban a puritán igehirdetésben válnak igazán hangsúlyossá. A felsorolt kérdések Nádudvari kötetében is megjelennek, még hozzá szinte teljesen ugyanabban a sorrendben, ahogyan Komáromi tárgyalja őket.

Komáromi Csipkés György jelzett kötete a Szentírásról szóló nyolc prédikációval kezdődik, Nádudvari ezzel szemben a lelkiismeret kérdését tárgyalja kötete elején két

¹³ MARGITAI LÁNI Péter, *Az apostoli Credonak a szentírás szerint való igaz magyarázatja*, Debrecen, Rheda Pál, 1624 (RMNy 1300).

¹⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz Hit*, Nagyszében, Szenci Kertész Ábrahám, 1666 (RMNy 3322).

¹⁵ TÖKÉS, *i. m.*, 118.

¹⁶ Komáromi Csipkés György prédikációs gyakorlatához: GYÓRI L. János, *Ortodoxia, puritanizmus és enciklopedizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban*, Könyv és Könyvtár, 1987, 53–75.

prédikációban, s később a hitágazatok tárgyalását minden fontosabb kérdéskört követően megszakítja, egy-egy prédikációt szánva a lelkiismeret „akadékinak” elhárítására a vallás természete (VI. pr.), az igaz vallásban való állhatatosság (VII. pr.), a Szentháromság imádása (XIII. pr.), a jó angyalok (XXVI. pr.), a gonosz angyalok (XXVII. pr.), az elhívás (XLIV. pr.), a hit (LI. pr.), a fiúság (LVI. pr.), a megszenteltetés (LX. pr.) és az úrvacsora (LXXVII. pr.) kérdésének.

A hittételeknek a lelkiismereti kételyek szemszögéből történő megközelítése a 17. századi kegyességi irodalomban az egyik legszembetűnőbb puritán gyakorlat. E sajátos módszert a puritanizmus atyja, William Perkins alakította ki, akinek ilyen tárgyú munkája a század közepén magyarul is megjelent.¹⁷ A puritán kegyesség alapműve, a *Praxis pietatis* is nagy terjedelemben szól „a Kegyesség gyakorlástól bűnös embert tartóztató hét nagy akadályok”-ról.¹⁸ Ennek nyomán válik a 17. század második felében önálló kegyességi műfajjá a test és a lélek dialógusa, többek között Czeglédi István és Szöllösi Mihály munkáiban.¹⁹ Szembetűnő, hogy a megszentelődés kérdését követően Nádudvari *A Lélek és a' Test között való Hartzról* címmel közöl két prédikációt (LVII. és LVIII. pr.). Ez az elem azonban Komárominál még teljességgel hiányzik.

A *Nyoltzvan-négy Predikatzio* kötetkompozíciója önmagában is jelzi, hogy Nádudvari ortodox dogmatizmusa pusztá látszat, a *Credo* gondolatmenetét követő hitágazatos prédikációsorozat végső soron a hazai újkori református teológiai és kegyességi hagyomány eklektikus összegzését nyújtja. Bár e dolgozatnak közelebről nem feladata Nádudvari teológiai nézeteinek elemzése, annyit azonban az összefüggések érzékeltetéséhez jelezniünk kell, hogy a szászvárosi lelkész írásmagyarázata szigorúan kálvini alapokon nyugszik. Ennek szellemében különös hangsúlyt kap nála Isten szuverenitásának, az isteni kegyelem Krisztusban testet öltő kinyilatkoztatásának, az eleve elrendelés elvének, az üdvbizonyosságnak és az Isten országa bennünk való megnyilvánulásának kérdése. A kegyelmi szövetség gondolatának erőteljes hangsúlyozása Campegius Vitringa,²⁰ az eleven erővel megrajzolt bűnlajstromok Medgyesi Pál, a személyes megtérésre való határozott felszólítás és a hallgatóság „Szentek!”-ként való megszólítása pedig a pietizmus hatását jelzik. A kötet felépítésével kapcsolatban William Perkins hatására már fentebb utaltunk. Mindezekon kívül szembetűnő

¹⁷ CSEPREGI TURKOVICS Mihály, *Perkinsus Gullielmus a Lelkiismeretnek akadékiról írott, drága, szép tanításnak istenes orvoslási...*, Amszterdam, Jansonius, 1648 (RMNy 2201).

¹⁸ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis azaz Kegyesség-gyakorlás*, kiad. INCZE Gábor, bev. RAVASZ László, Bp., [s. n.], 1936, 144–166.

¹⁹ CZEGLÉDI István, *A' megh-tert bűnösnek a' lelki-hartzban valo bai-vivasarol*, Kassa, Severinus, 1659 (RMNy 2829); SZÖLLÖSI Mihály, *Sion leánya ártatlan ügyét védő Hitnek Paissa...*, [Debrecen], [Karancsi], 1668 (RMNy 3419).

²⁰ Vitringa működéséhez lásd *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, VI, Tübingen, Mohr Siebeck, 1957 (3. Auflage), 1415–1416 (a továbbiakban: RGG VI). Vitringa hazai népszerűségét jelzi, hogy egyik műve még Nádudvari életében megjelent magyarul: Campegius VITRINGA, *Lelki élet...*, ford. MAROSVÁSÁRHELYI BABA Ferenc, Frankfurt, Schwartz, 1722.

Nádudvari történeti érdeklődése, viszont az előző két évszázad ószövetségi ihletésű deuteronomikus történelemszemléletének vagy a zsidó–magyar sorspárhuzamnak már egyáltalán nincs nyoma nála.²¹

Nádudvari Péter homiletikai, retorikai gyakorlata

A hitágazatok magyarázata értelemszerűen logikus felépítésű, egységes, zárt formát kíván. Ezzel magyarázható, hogy bár a Geleji Katona István-féle hatrészes, ortodox prédikációszerkezet (exordium, propositio, partitio, doctrina, usus és conclusio)²² a 17. század végére erősen fellazult, s Tofeus Mihálynál már csak három (alkalmatosság, summa, tudomány),²³ Nagyari Józsefnél pedig mindössze két része (magyarázat, alkalmazás)²⁴ van a beszédnek, Nádudvari még mindig négy részre osztja prédikációit: *Előjáró beszéd, Magyarázat, Tudományok és Alkalmaztatás*. Ez a szövegtagolás leginkább Komáromi Csipkés György gyakorlatára emlékeztet, aki a *Tudományok* részt további két egységre bontja: *Tanuság* és a *Tanuság okai*. Az alkalmaztatás helyett Komáromi a *Hasznai* (ususok) megnevezést használja, ami többnyire hármas tagolódású: oktató, cáfoló, intő haszon. Nádudvari *Alkalmaztatásában* az egyes ususok élesen már nem különülnek el egymástól, bár a három fő irány nyomokban még nála is kitapintható. A *Kristus Prófétái Tisztiról* szóló XL. prédikáció például így zárul:

A' mi tisztünk mind ezekből ez: (1.) Minthogy a' Kristus Jésum illyen Próféta, illyen Doktor, a' ki nem tsak az idvesség' útára tanit; hanem kegyelmet-is ad annak követésére, azért esmérjük ötet az Égből Istentől küldtetett Doktorunknak, és tanuljunk ő tőle, úgymint a' ki Istentől tétettetett minékünk bölcsességünk-ké [...] (2.) Minden beszédét hidjük-el, és minden parantsolatinak engedelmeskedjük [...] (3.) Kövessük nem tsak a' Kristus' Tudományát, hanem kövessük a' Kristust az ő szent életében, vegyük fel az ő igáját.²⁵

A nagyobbbrészt a textus alkalmaztatására és felosztására szorítókozó néhány soros *Előjáró beszéd* és a szent nyelvek igen elmélyült ismeretéről tanúskodó, szigorúan exegetáló *Magyarázat* kevés teret kínál Nádudvari Péter számára a Bod Péter által is méltányolt szónoki képességek csillogtatására. A gyakorlati tanulságokat is magában foglaló *Tudományok* és az *Alkalmaztatás* azonban a száraz teológiai érvelésen túl esszéisztikusabb

²¹ Nádudvari teológiai nézeteihez: GYŐRI, *Egy elfeledett, i. m.*, 204–207.

²² NAGY, *i. m.*, 52.

²³ *Uo.*, 63.

²⁴ GYŐRI L. János, *Nagyari József táborigi prédikációi* (kísérő tanulmány) = *Nagyari József táborigi prédikációi*, szerk. GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2002, 33–37.

²⁵ NÁDUDVARI, *i. m.*, 372.

szövegrészletek alkotására ösztönzi. Ha a tárgy engedi, Nádudvari valóban képes lenyűgöző retorikai teljesítményekre. Szemléletes stílusa a Bibliából és a népnyelvből táplálkozik. „A' Szent Írás olyan tenger – írja találóan egyik beszédében –, melyben az Eléfant-is uszhat, a' bárány-is lábbalhat.”²⁶ Máshol szarkasztikusan így fakad ki: „A' poklot se a' disznóknak készítette Isten; hanem embereknek.”²⁷ Hétköznapi példái is rendkívül szemléletesek, leginkább Medgyesi Pál gyakorlatiasságára emlékeztetnek:

Ugy bánt az Isten ezzel a' világgal, mint a' jó Atya a' maga fiával. Mikor a' fiú kitsiny 's tsetsemő, maga élő szóval tanítgatja, az után ha nevekedik, tanító Preceptor kezébe adja, ki elsőben a betűket tanítja, az után könyvet ad kezébe, 's abból tanítja, annakutána, mikor az ő Preceptorának páltzája 's hatalma alól ki-kél, maga könyveket szerez, 's magára tanul a' könyvekből. Így tanítja a' Mennyei Atya a' maga népét, mint az ember az ő gyermekét.²⁸

Nádudvari elbeszélő hajlamát jelzi, hogy exemplumait, történeti példáit olykor már-már novellisztikus köntösbe öltözteti:

Emlékezetes dolog történt Theodosius Magnus Imperator idejében. Midőn az Arianusok nagy szabadságot vettek volna magoknak, annyira hogy Konstantinápolyban nem tsak az Isteni szolgálatra szabadon egybe gyülnének, hanem a' piatzon, uton, utfelen disputálnának, 's dögleletes tudományokat hintegetnék; a' Konstantinápolyi Püspök 's mások-is sokat instáltak az Imperatornak, hogy tiltsa-meg azokat; de semmiképen meg nem nyerhették. Azon időben ment Konstantinápolyba Amphilocheus, Iconiumi mező Városkának Püspökje, ki e' világiakban igen együgyü ember vólt. Ez köszönti az Imperator, 's instál, hogy az Arianusoknak a' Városban gyűlést ne engedjen; de semmit nem nyervén, ilyen szent mesterséget gondol-ki: kevés idő múlva mégyen Theodosius Imperatorhoz, s ötet nagy alázatossággal köszönti, Királyi méltóságához illendöképen; Arcadiust pedig, az Imperator fiát (:kit Atyja az előtt nem régen Imperátorrá tett vala, és meg-parantsolta vala, hogy magával egyenlő méltóságúnak esmérjék, 's véle egyaránt tiszteljék:) mint gyermeket úgy szólítja-meg, és simogatván fejét azt mondja: Salve Fili! Egésséggel Fiam! Ezen felette meg-indul Theodosius Imperator, hogy Arcadiust a' maga Fiát illetlenül traktálná, 's véle egyenlő betsülettel nem betsülné; azért meg-parantsolja, hogy a' Palotából vessék-ki. Midőn ragadnák 's vinnék, vissza fordul 's így szól a Püspök: Tudd-meg Imperator, hogy a' Mennyei Atya-is boszszankodik igen felette azokra a' kik az ő Fiát magával egyenlő tisztelettel nem tisztelik; hanem

²⁶ Uo., 98.

²⁷ Uo., 560.

²⁸ Uo., 80.

az Atyánál természet szerint alább valónak tartják. Ezt hallván az Imperator, Amphilochiust meg-követi, felette meg illetődik; és noha az Arianusokhoz nagy hajlandósága vólt, mindazáltal meg-változtatja szándékát, 's mindjárt az Ariánusok gyüleéseket 's disputatiojokat kemény büntetés alatt meg-tiltja.²⁹

Érdemes tehát nyelvi szempontból is tanulmányozni a szászvárosi lelkész közel nyolc-száz lapos prédikációs kötetét, hiszen lépten-nyomon a régi magyarság szép nyelvi leleményeire bukkanhatunk benne.

A coccejanus typologia hatása

Végül szólnunk kell arról, hogy Nádudvarit a fentebb vázolt hatásokon túl a századforduló református egyházi közvéleményét erősen megosztó coccejanizmus is megérintette. Köztudott, hogy nálunk Coccejusnak elsősorban nem teológiai nézetei, hanem sajátos írásmagyarázati módszere, az úgynevezett typologia vált népszerűvé.³⁰ Ez az eljárás úgy értelmezi a Szentírás egységét, hogy az Ószövetség egyes mozzanataiban újszövetségi elemek előképeit keresi. Ezt a módszert a korábbi századokban is ismerte a bibliai exegézis,³¹ a coccejanizmus hívei azonban gyakran szörszálhasogató módon erőltetett, olykor meghökkentő megfeleltetéseket használnak. Erre Nádudvari is hajlandóságot mutat:

Mert a' Kegyelemnek minden munkája épen olyan rendben mégyen véghez mi bennünk, mint e' Világnak teremtetése. Nézd-meg bár: Az Isten az első napon a' zürzavarból teremtett Világosságot. Ugy legeslegeső dolog, melly a' mi zürzavaros állapotunkból, ujonnan való teremtetésünkre meg-kivántatik, az Isteni esméretnek világossága; mert a' ki az Istenhez akar járulni, mindeneknek előtte hinni kell annak hogy vagyon Isten. 'Sid. 11: 6. Második napon teremtette Isten a' ki-terjesztetett erőiséget. Ugy második grádus a' mi ujonnan való teremtetésünkben, a Hitnek erőisége. Harmadik napon teremtette Isten a' gyümölsöző Füveket, Fákat. Ugy az ujá teremtett emberben harmadik grádus ez, hogy a' Hitnek és meg-térésnek gyümölsét teremje Mát. 3: 8. Negyed napon teremtette Isten a' Napot. Ugy az ujá teremtett embernek ugy kell félneni az ö világosságának, hogy mások is lássák azt. Mát. 5: 16. Ötödik napon teremtette Isten a' Halaikat és Madarakat. Ugy az Ujá született emberben ötödik grádus ez, hogy éljen, 's a' nyomorúságoknak tengerében-is gyönyörködjék, 's könyörgései által az Ég felé repüljön minden nap. Hatodik nap teremtette Isten az Embert. Így lészen eze-

²⁹ Uo., 138.

³⁰ ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanizmus története*, Bp., Athenaeum, 1890.

³¹ RGG VI, 1095–1098 („Typologie III. Auslegungsgeschichtlich”). A coccejanus exegézis 17. század végi hazai hatásához szolgált új adalékokat, Zoványival is erősen vitázva: CSORBA Dávid, „A' sovány lelket meg-szépíteni” *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 227–233.

ken az úton az új született ember tökéletesen új teremtsé, új emberré. De [...] Látjuk azt-is hogy a 'Teremtsnek' s meg-nyugovásnak hét napjait úgy mér-sékelt meg az Isten, s olyan rendben vitte a 'Teremtsét véghez, hogy a 'Teremtsnek hét napjai, s azokon való munkái az Új Testamentomnak hét periodusit, szakaszit, s abban lévő munkákat ábrázolják-ki, s petsételik-el, épen a 'Teremtsnek rendi szerént. Mellyet a 'Teremtsnek rendiből, a 'napok szerént és az Új Testamentomnak hét szakaszaiban véghez ment dolgokból könnyű volna meg-mutatni.³²

A typus és az allegória, illetve a typizáló és az allegorizáló írásmagyarázat különbségeire és bonyolult kapcsolatára itt most nincs módunk kitérni. Röviden azonban annyit megjegyezhetünk, hogy a reformátorok, különösen Kálvin rendkívül visszafogottak voltak a képes beszéd használatát illetően.³³ A 17. század második felének hazai református kegyességi irodalmában ennek ellenére igencsak megerősödtek az allegorizáló tendenciák, majd a századfordulón és a 18. század első évtizedeiben inkább a coccejanus typologia vált meghatározóvá. Az allegorizálás mindig valamiféle tropikus (hasonlat-szerű, metaforikus, metonimikus) megfeleltetést jelent (Krisztus a vőlegény – az Anyaszentegyház a menyasszony), míg a typizálás egy ószövetségi mozzanatban mindig egy újszövetségi elem előképét mutatja fel, úgy, hogy az ószövetségi megőrzí eredeti történeti kontextusából származó konkrét jelentését is (Izsák feláldozása Krisztus áldozatának előképe). A kétféle látásmód a prédikatori gyakorlatban nem mindig válik élesen szét, ami a jelenség hermeneutikai, retorikai, poétikai modellezését, értelmezését igencsak megnehezíti. A két tényező észrevétlen egybecsúsztatására Nádudvari beszédeiben szép példákat találunk:

Ábrahámnak felesége volt Sára, de mivel ő meddő volt, addig a' míg ő szült, melléje adattott az Hágár, hogy ő szüljön; azt mondja az Apostol, hogy ez a' két Testamentomnak Typusa, Hágár az O, Sára az Új Testamentomé. A' Jésus Kristusnak kiváltképen való Felesége a' Pogányokból álló Új Testamentomi Anyaszentegyház, az O Testamentom pedig, melly 'Sidókból állott tsak, ideig adatott a' Kristusnak, míg a' Sára, az Új Testamentomi Anyaszentegyház, szült. Esa. 54: 1. és 49: 21.³⁴

A typologizáló teológiai iránynak nálunk – úgy tűnik – Nádudvari Péter az egyik jeles képviselője, akinek prédikációi éppen ezért egy komolyabb elemzés nyomán alkalma-

³² NÁDUDVARI, *i. m.*, 194.

³³ RGG VI, 1097 („Typologie II. Auslegungsgeschichtlich”). Lásd még e kérdéshez: Tőkés István, *A bibliai hermeneutika története*, Kolozsvár, Kolozsvári Református Egyházkerület, 1985, 155–157; GÁNÓCZY Sándor, Stefan SCHELD, *Kálvin hermeneutikája: Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*, Bp., Kálvin, 1997, 83–90.

³⁴ NÁDUDVARI, *i. m.*, 151.

sak lehetnének a kétféle (allegorizáló-typizáló) látásmód teológiai, retorikai jellegzetességeinek mélyebb megismerésére, rejtett kapcsolatainak feltárására.

Nádudvari Péter prédikációinak egyház- és művelődéstörténeti jelentősége

Fentebb utaltunk már Ravasz László elmarasztaló véleményére, aki Nádudvari Péter dogmatizmusát és az új áramlatok iránti érzéketlenségét tette szóvá. Ravasz László azonban egyrészt megtéveszthette a *Nyoltzvan-négy Predikatzio* megjelenésének időpontja: a kötet – a bevezetőben ismertetett sajnálatos körülmények miatt – csak 1741-ben jelenhetett meg, de a benne foglalt egyházi beszédek két-három évtizeddel korábban készültek és hangzottak el. A 18. század legelege szemléletében még közelebb állt a 17. század világához, mint a hamarosan beköszöntő felvilágosodás szellemiségéhez. Ravasz László olyasmit kér tehát számon a szászvárosi lelkész ígehirdetésén, ami annak még egyáltalán nem lehet sajátja. Másrészt a magyar református egyháztörténet azon időszakában születtek ezek az egyházi beszédek, amikor a katolikus féllal nemigen lehetett nyíltan polémiát folytatni. Nádudvari Péter abban a reményben tért vissza a hitágazatok magyarázatának ortodox hagyományához, hogy a kálvini hittételek ismertetése önmagában is komoly fegyvertény lehet az adminisztratív eszközökkel folytatott ellenreformációs küzdelemben. Egyházi beszédei nem eredetiségük miatt érdemelnek tehát figyelmet, hanem sokkal inkább azért, mert a kötetkompozíció, a teológiai tartalom, a lelkiség, a forma és a stílus vonatkozásában az előző két évszázad református prédikatori hagyományának sajátos összegzését nyújtják. Homiletika- és kegyességtörténeti vonatkozásban ugyanis felismerhető bennük a reformátori hagyományra épülő szinte minden későbbi, hazánkban is megjelenő teológiai és kegyességi irányzat hatása. Azaz a *Nyoltzvan-négy Predikatzio* a kora újkor magyarországi református egyházi műveltségének enciklopédikus összefoglalása. A Nádudvari Péter neve alatt megjelent prédikációkat tehát nem a későbbi, hanem az őt megelőző korok felől érdemes olvasni, történetileg nézve ugyanis ez az utolsó kísérlet arra, hogy egy református prédikációsorozat – 17. századi minták nyomán és kiérlelt, letisztult retorikai keretek között – teljes dogmatikai, etikai rendszert nyújtson.

JÁNOS L. GYŐRI

Eine Synthese homiletischer Traditionen in den Kanzelreden

von Péter Nádudvari

Der Aufsatz untersucht das Predigtbuch *Nádudvari Péter Nyolcvannégy prédikációi* (Vierundachtzig Predigten von Péter Nádudvari), das 1741 in Klausenburg (rumänisch: *Cluj Napoca*, ungarisch: *Kolozsvár*) erschienen ist. Im Mittelpunkt der Auseinandersetzung stehen die Fragen nach der Authentizität sowie nach der Komposition

des Textes, weiterhin behandelt werden Aspekte der homiletischen Praxis und der theologisch-spirituelle Inhalt des Buches. Nach einer sorgfältigen Textanalyse wird festgestellt, dass der Prediger Péter Nádudvari aus Broos (rumänisch: *Orăștie*, ungarisch: *Szászváros*) als Nachfolger der homiletischen Tradition der orthodoxen Theologen aus dem 17. Jahrhundert zu betrachten ist, da sein Text allegorische Figurationen aufweist. Die theologischen Ansichten von Péter Nádudvari wurden aber auch durch die coccejanische Typologie und die pietistische Frömmigkeit beeinflusst. Im Grunde genommen stellt dieses Predigtbuch in der ungarischen reformierten homiletischen Tradition das letzte Unternehmen dar, das eine vollständige Synthese der Dogmatik und der Ethik mit Hilfe einer umfangreichen Predigtsammlung anstrebte.

HEGEDÜS BÉLA

„Állat-béli által-változás”

A 18. századi protestáns-katolikus eucharisztia-vita
ismeretelméleti vonatkozásai*

Tanulmányomban egy korábbi írásomban felvetett kutatási területtel, nevezetesen a 18. század során református és katolikus oldalon lezajlott oltáriszentség-vita feldolgozásával foglalkozom, kiegészítve korábbi kutatásaimat újabb forrásokkal, s nagyobb hangsúlyt fektetve az elbeszélte történet filológiai, eszmetörténeti feltárására.¹ Kiindulópontnak Bessenyei György – mintegy a vitát lezáró, kevésbé ismert, kéziratos szövegváltozatokban fennmaradt – írásának, *Az Úr Vatsorájának titka a kenyérbenn és tsudája a Kristus testébbenn* című, bizonyíthatóan 1777 után keletkezett művének egy szöveghelyét választottam:

Nintsen olly okos cathólicus e' világonn, ki a' Krisztusnak ostyából létéről írni merne, még Gusztinyi sem többé, ha élne is. A' Református Böltsék e' dologra felelni nem méltóztatnak, sőt magok is sajnálják Cathólicus tudós esmerőseiknek említeni, hogy általa őket akadályba ne hozzák, 's ortza pirúlást ne okozzanak. Látják, hogy sok efféle dolog a' józan okosságnak reá viradt napján magába ki száradt 's elhült. Nem is lehetne edj valóságos [más szövegváltozat: világos] tanult elmének szomorúbb kötelességet adni a' mai Böltsék közt, mint ezen dolognak megvilágosítását, hogy az Ostya Isten, 's egy úttal ember is.²

A mű elejéről vett idézet nyomán a következő kérdések merülhetnek fel: Ha vannak „okos katolikusok”, a jelzős szerkezetből következik-e, hogy vannak nem éppen okos katolikusok is, akik folytatnák az oltáriszentség-vitát? Miért fontos az emlegetett Gusztinyi János személye, aki, Bessenyei szerint, éppen okossága miatt nem merne már erről a témáról írni? Az emlegetett józan okosság vajon azonosítható-e az éppen ebben a korban magyar nyelvterületen is lassan – többek között a teológiától – önálló tudományággal, a felvilágosult filozófiával? Írásomban ezekre a kérdésekre keresem – vázlatosan – a választ.

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Vö. HEGEDÜS Béla, *Magyar nyelvelmélet a 18. században, II.* = *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, Bp., rec.iti, 2009, 66–80.

² BESSENYEI György, *Az Úr Vatsorájának titka a kenyérbenn és tsudája a Kristus testébbenn* = B. Gy., *Programírások, vitairatok, elmélkedések, 1772–1790*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum – Akadémiai, 2007, 257–258.

A vita

1. Bessenyei koncepciója és a vita filozófiai tétje

A Pázmány Péter Kalauzára visszavezethető, s a 18. század során felélénkülő, magyar nyelven folytatott oltáriszentség-vita a magyar teológia- és filozófiatörténet egyik kevéssé kutatott területe. Szeretném hangsúlyozni, hogy engem természetesen nem a teológiai tétje érdekel a vitának (tudniillik: valóságosan Jézus Krisztus teste és vére az oltáriszentség; vagy az úrvacsora jele, szimbóluma Jézusnak), hanem a protestáns vagy katolikus oldalon használt érvelés mögött álló, kikövetkeztethető jel-, nyelv- és ismeretelméleti konstrukciók. De ezekről később, most visszatérek Bessenyeihez.

A zavarba ejtően független gondolkodó, Bessenyei a művében teológia és filozófia kapcsolatát vizsgálja. Elmélete szerint a kettő végleg szétválik, kijelöli azok határait, továbbá érdekes kísérletet tesz arra, hogy az immár a teológiától megfosztott filozófia segítségével foglalkozzon az oltáriszentség-problémával. Alapkonceptiója tézisszerűen a következőképpen vázolható fel: 1, a régiség alakította, szokássá vált dogma csak mintegy önmagától, illetve hosszú idő alatt változhat meg. „Amelly dologról elmélkedem, amint tapasztalni fogod, idejéből már kifogyott, az az Tudósok közt való vetélkedésre többé nem tartozik, tsak régiségen fel akadva tsüng felettünk azért, hogy az emberek szokásokat, külső formájába akkor is tartsák, mikor már valóságábann füstött vetett”;³ 2, a filozófia nem képes – társadalmi, műveltségbeli okok miatt – a régi dogmákat megváltoztatni; 3, teológia és filozófia között nem alakulhat ki vita: „Theológusok! Philosophusok! ne tsúfoljátok egymást” – kiált fel a szerző, miután felhívja a figyelmet arra, hogy ez korábban sem vezetett eredményre;⁴ 4, a filozófiai érvelés nem alkalmas teológiai viták eldöntésére; 5, filozófusként csak a bizonyos dogmákhoz vezető régi hibákra hívhatja fel a figyelmet, bár bevallottan némi megkötéssel: „Philosophus beszél hozzád, Theológus palást alól, mellyet azért terített magára, hogy a’ dologról szólhasson, mivel magad látod, hogy mint tsupa Philosophus nem szólhat erről.”⁵

Bessenyei felismerte tehát az oltáriszentség körüli viták filozófiai jelentőségét, ez nem kérdéses. Foglalkozik a problémával, de teológiai szempontból sem látja értelmét a vitának, hiszen az – leginkább az általa ebben a műben *szokásnak* nevezett előítéletek miatt – nem vezethet eredményre. Mindemellett fenntartja a jogot arra, hogy a függetlenné vált filozófia alapján mondjon ítéletet dogmákról. Tulajdonképpen ez az egyetlen dolog különbözteti meg a korábbi vitázóktól, de valójában ugyanúgy résztvevője (de egyben felszámolója) a vitának (és megjegyzem, nem melleleg: egyértelműen reformátusként).

Filozófia és a teológia problematikus viszonyának hangsúlyozása természetesen nem Bessenyei érdeme. Bernárd Pál *Lelki beszélgetés, Mellyben az mutattatik meg Szent Irasi világos bizonyításokból Hogy A világ Udvözítője, önnön maga az emberi testbe öltözöt*

³ Uo., 257.

⁴ Uo., 259.

⁵ Uo., 268.

Isteni Felség... című, 1735-ben Kassán megjelent művében írja: „A keresztyéni tudományok mélységes Agazati közöt fő képpen három dolog vagyon, mellyben az emberi elmélkedés tellyességgel meg előztetik; tudnia illik a Szent Háromság; A Fiú Istennek emberré léte; az Oltári szentség. Ezekről valaki csak az emberi okoskodást akarja követni, soha ki nem hatolhat, és az igazságra nem juthat.”⁶

Nem véletlenül lehet ismerős sokak számára a szöveghely, amelyre a Bernárd művére *Igasság paisa* címmel 1741-ben feleletet író református püspök, Helmeczi István is felhívta a figyelmet: ez bizony Pázmány Péter *Kalauza* XI. könyve első fejezetének első bekezdése, szó szerint.⁷ Bernárd forrásfeltüntetés nélkül a továbbiakban is bőven vesz át Pázmánytól egész bekezdéseket.

A katolikussá vált, de eredetileg debreceni református teológiaprofesszor, Berényi István 1749-ben *Meg-győzhetetlen igasság* címmel megjelent könyvében is Pázmány tételét parafrázálja, bár egy elsőre talán nem feltűnő, mégis igen fontos kiegészítéssel: „A Keresztény tudomáynak mélységes ágozati között, Fő-képen három dolog vagyon, mellyben az emberi elmélkedés tellyességgel meg előztetik, s felyül haladtatik I. a Szent Haromság, a Fiú Istennek emberé léte, és az Óltári Szentség. Ezekből valaki tsak az emberi okoskodást, és az érzékenységet akarja követni, soha ki-nem gázolhat, meg akad, és az igazság úttýára nem juthat [...]”⁸

Berényi az „érzékenység” említésével, ami természetesen, mint még nagyon sokáig, ‘érzékelést’ jelent, a filozófia Pázmány óta lezajlott episztemológiai, s fontos: egyben empirista fordulatára utal, amelynek kifejtése a Bessenyei által említett Gusztinyi művében lesz a legteljesebb. A vita során katolikus részről mindig is érzékelhető a törekvés, hogy protestáns (s most fontos megjegyezni: a 18. század során, szemben Pázmány korával, leginkább református) ellenfeleiket azzal vádolják, hogy azok teológiájukat, értelmezéseiket csupán a világi filozófiára (emberi okoskodásra) alapozzák. Hatvani István *Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske* címmel 1760-ban megjelent munkájában talán ezzel a törekvéssel, és egyben talán a korban hazánkban is megerősödő laicizálódással szemben jelenti ki: „[...] oda lenne úgy a Hit, oda lenne a Keresztyén Vallás, ha azt a Józan Okosság[ból], ha az Érzékenységekéből akarnád ezt meg itélni [...]”⁹

⁶ BERNÁRD Pál, *Lelki beszélgetés, Mellyben az mutattatik meg Szent Irasi világos bizonyításokból Hogy A világ Udvözítője, önnön maga az emberi testbe öltözöt Isteni Felség...*, Kassa, Akadémiai Kollégium, 1735, 3.

⁷ „A keresztyéni tudományok mélységes ágazatai-között fő-képpen három dolog vagyon, melyben az emberi elmélkedés tellyességgel megelőztetik, tudni illik: A Szent Háromság, a Fiú Istennek emberré-léte, az oltári szentség. Ezekről, valaki csak az emberi okoskodást akarja követni, soha ki nem hatolhat és igazságra nem juthat [...]” – írja Pázmány a *Kalauzban*. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, II, s. a. r. KISS Ignác, Bp., Magyar Királyi Tud.-Egyetemi Nyomda, 1898, 375 [XI. Könyv: *Az oltári szentségről*, 1. rész: *Valósággal jelen a Christus teste az oltári sacramentomban*].

⁸ BERÉNYI István, *Meg-győzhetetlen igasság: Az Óltári Szentségben a Kenyér, és a Bor Színe alatt elreített Krisztus testének, és véreinek valóságos jelenlétééről...*, Pozsony, Royer Antal Ferentz, 1749, a3b.

⁹ [HATVANI István], *Az úri szent vatsorára meg tanító könyvetske, a melly, irattatott a gyengébbek kedvéért, hogy az Igaz Tudományt az Leányok, és Aszszónyok is könnyen és világossan meg foghassák...*, Bázél, Im-Hof Rodolf János, 1760, 66.

Az „érzékenység” említése miatt, református részről, egyáltalán nem tipikus ez a megállapítás, hiszen például Gusztinyi János is éppen az emberi érzékelés tökéletlen voltával magyarázza a hitnek az ember által elérhető legtökéletesebb érzékelésében betöltött szerepét.

Gusztinyi János és Hatvani István filozófiai szempontból az oltáriszentség-vita legfelkészültebb résztvevői. Nem mondható el ez az egyértelműen Gusztinyi-követő Matuszka Jánosról, aki *Az Úr Jesus oltári szent teste valóságának dötsössége ellen hengeritetett figurális értelem köve el-fordításának kised próbája...* című, 1773-ban Egerben megjelent művében bár felismeri, hogy Gusztinyi nyomán számot kell vetnie a filozófiai értelmezés lehetőségével, illetve meg kell adnia annak a katolikus dogma szerint még ellenőrizhető határait, valójában egy korábbi, talán a skolasztikus szillogizmusok vagy esetleg a szofisztika által befolyásolt módszerhez tér vissza: „Az igaz Filozofiának soha Kristus el-bontója nem volt; sótt ezzel maga-is élni láczatik [vö. Máté 22, 42]”¹⁰

Majd ezt kifejtendő, így folytatja: „Az igaz Filozofia szerint, a mik természettel különböznek egymástól, azok közül egyik a másikának nem mondattathatik. [...] De a test, és kenyér közt-is ilyen disparitas természettel való különbözés vagon, tehát Kristus-is, hatsak az emberi értelmes Filozofia-béli okoskodás ellen véteni nem akart, az Apostoloknak adatott kenyeret Testének nem mondhatta, ha tsak eztet Szent igéjével el-nem váltosztatta [...]”¹¹ Ez egy igen egyszerű szillogizmuson alapuló állítás: Krisztus mindig igazat mond (ebbe itt most az is beleértendő, hogy a figurális nyelvhasználat nem mindig igaz), Krisztus azt mondta, hogy az az ő teste, így a kenyér nem lehet más, mint valóságosan Krisztus teste.

De miért is fontos mindez? Egyrészt – amire már utaltam – Bessenyei György, úgy-mond kívülállóként, tudatában van a vita filozófiai tétjével, tudniillik azzal, hogy a korábbi vitázó felek a 18. század során kénytelen-kelletlen, de élnek az akkoriban a világi filozófiát jelentő ismeretelmélet terminusaival és módszerével, akaratlanul is megteremtve ezzel az önállósuló magyar filozófia alapjait; másrészt, következő az előbbiből, nemcsak maga a tudományág, de annak magyar nyelvűsége is ezáltal alapozódik meg.

2. Résztvevők és műveik

Hatvani István a már említett 1760-as könyvében írja a következőket, *Némelly minapi Auctorok ditsértetnek* alcím alatt:

Az ugyan való dolog, hogy a Fundamentomonn, s Heidelbergai Catechismusonn kívül, egynehany drága szép Könyveink vagnak magyarúl a Szent Vatsorárúl: mellyeket ez előtt nem sok esztendőkkel irtak a mi Tüdsaink. Illyen amaz tüds munka, mellyet Igasság Paisanak nevezett Néhai Tiszteletes Tüds Helmetzi

¹⁰ MATUSZKA JÁNOS, *Az Úr Jesus oltári szent teste valóságának dötsössége ellen hengeritetett figurális értelem köve el-fordításának kised próbája...*, Eger, Püspöki Oskola, 1773, 5.

¹¹ *Uo.*, 6.

Istvan Uram, Nagy Körösi hűséges Lelki Pasztor és Superintendens. De ez a munka talám most is a setetben heverne; ha csak maga költségén, sok bajjal s faradsággal nem nyomtatta volna ki azt, a boldog emlekezetű Atya Ultrajectumbann. Ide tartozik Tiszteletes Néhai öreg Szathmari Mihály Sáros Pataki Collegium Professora Könyvetskeje is, mellyet ez Titulus alatt nyomtattatott ki Franequerábann: Ur Vatsorája felett meg gyűjtatott Szövétnek. Hogy most ne is említsem a régibb Tudósaink munkáit.¹²

Hatvani megnevezi a vita korai szakaszának két legfontosabb református résztvevőjét, továbbá Helmeczi esetében még filológia problémákat is megold. No, de vegyük sorra a műveket.

A már idézett Bernárd Pál *Lelki beszélgetés...* című, egy korábbi prédikációján alapuló munkája 1735-ben jelent meg. A Hatvani által említett Szathmári Mihály az *Úri vatsora felett meg-gyűjtatott szövétnek...* című könyve ugyanebben az évben lát napvilágot,¹³ s megjelenésének oka éppen Bernárd prédikációja, illetve nyomtatásban megjelent műve. Református részről a korai szakaszban kétségkívül Helmeczi István *Igasság paisa* című munkája a legfontosabb, leginkább kifejtett mű, amely Melianus Gnatereth álnévvel, hamis impresszummal jelent meg.¹⁴ A mű kiadásának körülményeiről Hatvani István tájékoztató, tudomásom szerint a szakirodalom eddig erre nem figyelt fel. Helmeczi könyve katolikus részről több szerzőt is válaszra serkentett, ezek közül már említettem a reformátusból katolikussá lett Berényi István *Meg-győzhetetlen igasság* című könyvét (1749), amely már címével is utal Helmeczi munkájára, de fontos mű még Kováts Ferenc nyomtatásban megjelent prédikációja is.¹⁵

A legfontosabb katolikus szerző, minden kétséget kizáróan, Gusztinyi János, aki a több mint 800 oldalas művében explicite a Helmeczi könyvében kifejtettekkel száll vitába.¹⁶ Műve ismertségére és elismertségére jellemző, hogy 1769-ben Egerben újra megjelent, majd halála után, 1794–1795-ben Nagyszombatban négy kötetben szlovákul is kiadták. Részletei legutóbb a *Magyarországi gondolkodók. 18. század* című antológia első kötetében jelentek meg.¹⁷ Munkásságával korábban érdemben egyedül Bitskey István foglalkozott *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a*

¹² HATVANI, *i. m.*, 8.

¹³ [SZATHMÁRI Mihály], *Úri vatsora felett meg-gyűjtatott szövétnek...*, [Franeker?], Ovdemyer Robert [?], [1735].

¹⁴ MELIANUS GNATERETH [HELMECZI István], *Igasság paisa*, Miaburg [Utrecht], Uranius Nathanael, 1741.

¹⁵ KOVÁTS Ferenc, *Az óltári szentségnek óltalma, mellyben meg mutatattik, hogy az ellenkezők nem Szent Irással, hanem tulajdon vélekedésekkel Szent Irások ellen mentegetik magokat Kristus valóságos testének vacsorájától...*, Kolozsvár, Academia, 1757.

¹⁶ GUSZTINYI János, *Üdvösség mannája. Az az: az Úr János tulajdon Szent Testének, és Véreinek Sacramentoma...*, Eger, Bauer Károly József, 1759.

¹⁷ *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok*, I., szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010, 38–43.

barokk korban című monográfiájában, ahol Bán Imre nyomán az *Üdvösség mannáját* „a katolikus apologetika fegyvertára”-nak nevezi, majd méltatja Gusztinyi érvelésének ismeretelméleti megalapozottságát.¹⁸

Hatvani István könyve 1760-ban jelent meg, s csak sajnálhatjuk, hogy feltehetőleg nem tett szert olyan fokú ismertségre, mint korábban a szintén református Helmeczi István műve. Református részről szintén fontos, említendő szerző vargyasi Dániel István, aki *Az Új Testamentomi nem több, hanem csak két Sákramentumokrol: ugymint, a Szent keresztségről, és Uri Szent Vatsoráról* címmel publikált latin–magyar könyvet a témáról 1767-ben Nagyenyeden. Matuszka János művét már említettem.

Ezekon kívül természetesen még számtalan, a témával foglalkozó prédikáció jelent meg nyomtatásban a század során, a kiemeltek a kifejtendő ismeretelméleti koncepció szempontjából különösen fontosak.

A vita jel-, nyelv- és ismeretelméleti vonatkozásai

Mindenekelőtt nem árt felhívni a figyelmet egyes fogalmak korabeli és mostani jelentése közti különbségekre.

1. Ismeretelméleti szemlélet

Szemléletnek nevezem, amikor az egyes ismeretelméleti szintek (konszenzusos leegyszerűsítés szerint: világ–idea–nyelv) közül csak egyre reagál a megszólaló, egyértelműen a kortárs diskurzuson belül, de arra nem reflektálva. Amikor explicite az egyes szintek összekapcsolásáról van szó, akkor elméletről beszélhetünk. Az általam feltárt forrásokat a fentiek alapján – a megismerés különböző szintjei szerint – a következő csoportokra osztottam fel: 1, jelemélet, amihez szükséges előzetes ismeret, hiszen az alább ismerttetendő szinteken szinte mindenhol jelekkel és a szubsztitúció problémájával találkozunk, legyenek azok képek vagy szavak; 2, a valósággal és annak érzékelésével kapcsolatos megjegyzések; 3, az ideák szintjével kapcsolatos megjegyzések; 4, a nyelvi reprezentációval kapcsolatos megjegyzések.

Ez a sorrendiség nem jelent semmiféle fokozatosságot. Az így ábrázolt dolog valójában egy körbefutó folyamat, ezért esetleges, hogy hol kezd az ember annak vizsgálatát. Jelen írásomban az első hárommal kapcsolatos megnyilvánulásokkal foglalkozom.

Ha módszeresen kifejtett szemiotikával nem is, de szemiotikai szemlélettel számolnunk kell a kora újkori magyar írásbeliségben. Semmi meglepő nincs abban, hogy az általam vizsgált anyagban az oltáriszentség–polémián belül találjuk a legtöbb jeleméleti megjegyzést. Ami talán újdonság, hogy mind például a református Helmeczi István, mind a katolikus Gusztinyi János gondolatai nem csupán szemléletet tükröznek, s ezen

¹⁸ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet Dobó István Vármúzeum, 1997, 63.

túl az elméletnek nem csak a teológiai beágyazottságát hangsúlyozzák. Mindkettejük-nél megfigyelhető, hogy a jelekről szóló elmélet ismertetése során külön értelmezik a jeleket általában, s akkor, amikor azok szentségekhez köthetők.

2. A jelekről általában

Helmeczi István természetesen arra törekszik, hogy bebizonyítsa, az oltáriszentség jel, és nem valóságosan Jézus Krisztus teste és vére.

Jelek a Sacramentomok. [...] Mert magokon kívül jelentenek valamit, és alkalmasok a mi elménkben támasztani, más dolog felől való gondolatot és esméretet. De nem olyan jelek, hogy önnön természetek szerént és magoktól jelentenek a mit jelentenek: (mint a füst természeti jele a tűznek, a kép a maga példájának, a hajnal a nap támadatnak) hanem olly Jelek, mellyek, a magok természeti lételek után, rendeltettek annak jelentésére, a mit jelentenek.¹⁹

A hangsúly azon van, hogy – szembeállítva az ún. természetes jelekkel – ezek a jelek rendeltettek a jelentésre; persze nem meglepő, hogy ki által: „hogy a külső látható dolog, valósággal jele legyen lelki és belső dolognak, a kettő között való hasonlatosság arra nem elég; hanem azon kívül, szükséges; hogy Istentől rendeltessék a lelki dolognak jelentésére, a ki a jelt a jelentett dologgal öszve kötheti [...]”²⁰

A katolikus Gusztinyi János Szent Ágoston nyomán a jel fogalmának meghatározásakor nem indulhat ki a szentségek felől, ebből következően egy jóval általánosabb, s egyben pontosabb megfogalmazását adja annak:

A Jelben kettő szükséges. 1. Hogy meg-esmértessék; mivel a jelnek természete az, hogy magán kívül mást egyebet jelentsen [...]; mást pedig nem jelenthetne, és másnak esméretére minket nem vihetne, ha-tsak, mi legyen maga a jel, előre nem tudnók. 2. Szükséges hogy a Jel mást egyebet magán kívül jelentsen, és ez kiváltképen való tiszte a jelnek; mert a jel nem maga magának jele, hanem magán kívül másnak.²¹

Majd ezek után a természeti jeleket – ahol jelölt és jelentett között megfigyelhető valamilyen hasonlóságon alapuló viszony – megkülönbözteti az önkényes, de megállapodáson alapuló jelektől, amelyek közé sorolja a nyelvi jeleket is:

Némely jelek magokból, és természet szerínt jelentenek; mint a füst tüzet, a piros-hajnal hasadás napot, a láb nyom pedig lábat. Némely jeleknek a jelentett dologhoz semmi hasonlítások nintsen, hanem tsak az embereknek szabad el-rendeléséből

¹⁹ HELMECZI, *i. m.*, 24.

²⁰ *Uo.*, 25.

²¹ GUSZTINI, *i. m.*, 42.

bizonyos dolgokat jelentenek: így pénzes italt jelent a ki-függesztett tüzégér: így ez a szó kenyér kenyeret, viz vizet 's' a' t. Némely jelek pedig közepszerűek; mert ugyan ugyan nem utolsó Analogia-jok, hasonlítások, mindazáltal hogy minden bizonnyal ezt, vagy amaszt jelentik, nem a jeleknek kell tulajdonítani, hanem annak, a ki úgy rendelte, hogy minden bizonnyal azt jelentsék.²²

2. 1. A szentségekről mint jelekről

A szentségek esetében – nyilván főként a református szerzők írásaiban – jel és jelölt között különleges, a véletlenszerűségen, illetve a közmegegyezésen túli kapcsolat lehetősége is felmerül. Szathmári Mihály a következőképpen fogalmaz: „[...] a Sacramentumban a Szent Jegyben és Petsétben úgy vagyon titok és lelki értelem; hogy egyszersmind érzékenységek eleiben tétettetett külső testi dolgok is légyenek [...]”²³

Később Helmeczi István is azzal bizonyítja a szentségek jel-voltát, hogy azokban jel és jelentett dolog között szerves, Isten által meghatározott kapcsolatot feltételez: „Mivel azért a Sacramentomokban Istennek illy rendelése vagyon, hogy azoknak, kik a Sacramentomokkal helyesen élnek, bé töltvén az Isten Szövetségének conditióit, a külső és testi Jel, substitutassék helyében tétetessék a belső és lelki dolognak, és a Jel, a Jelentett dologgal egyben köttetessék [...]”²⁴

Ebből következik, hogy az ily módon összekötött két dolog tulajdonképpen felcserélhető egymással, egyik a másiknak egyszerre lehet jele és jelöltje: „Ennek pedig, hogy a Sacramentomi dolgokban a jelnek és Jelentett dolognak nevek egymáson el tseréltetnek, nem egyéb az oka; hanem hogy a Sacramentomban, a Jeltől nem lehet elválasztani a Jelentett dolgot: mert a Jelnek ez a természete, hogy jelentsen; és [...] vinculum kötél vagyon a Jel és a Jelentett dolog között [...]”²⁵

Helmeczi az utóbbi kijelentésével már a figurális nyelvhasználat kérdésére tér át. Gusztinyi ellenvetése elsőre teológiai hermeneutikai természetűnek tűnik: a protestánsok

minden erejekkel rá feküdtek, hogy az Uj T-tomi Sacramentum-okat tökéletességtől, erejettől, és méltóságoktól megfoszszák, mellyeket az igaz keresztényi Ekklesia kezdettől fogva azokban valott; mindenütt tsak a jeleket, figurákat, hasonlatosságokat, vadászsák. Példának okáért, az Urnak szavait: Ez az én testem, saját tetszésekbül így magyarázzák: hoc significat corpus meum: ez jelenti az én testemet; vagy így: Hoc est signum corporis mei: ez Jele az én testemnek.²⁶

²² Uo., 43.

²³ SZATHMÁRI, *i. m.*, 6–7.

²⁴ HELMECZI, *i. m.*, 35.

²⁵ Uo., 33.

²⁶ GUSZTINYI, *i. m.*, 41. Ez a nem túl eredeti gondolat magyarul már Pázmány 1606-os *Rövid tanúságában* is felmerül, igaz, azt a protestáns tételt cáfolandó, hogy a Biblia elegendő egyedül a hitbéli kérdések eldöntéséhez: „Christusnak ama rövid mondásáru, Ez az én testem, két száz különböző magyarázatot olvastam az Atyafiak írásaiba, Luther így magyarázza, Ez alatt, a kenyér alatt vagyon az én testem: Calvinus

Természetesen nem zárhatja ki teljesen az oltáriszentség jel-voltát, hiszen mégiscsak érzékszervekkel felfogható dologról van szó, de nála a jelölt persze nem Jézus teste és vére: „Mikor Isten az emberrel szövetséget köt, akkor Sacramentum-ot rendel, a mely rész szerint érzékenység alá vettettet földi dolog. Ez az érezhető földi dolog Istentől rendeltetett symbolum, signum, jegy, és jel, és mutat a szövetségben lévő ember lelkének lát-hatatlan meg-szentelésére, és meg-igazulására.”²⁷

A protestáns szemiotika tehát az általános jelelmélet megállapításait a vallás dolgaira is érvényesnek tartja. Ebből természetesen következik, hogy az emberi megismerés, a józan ész hatóköre ki kell terjedjen erre a területre is. A katolikus szemiózis viszont arra van utalva, hogy, mivel a józan ész hatókörén kívüli dolgokról kell verifikálható állításokat tennie, megkérdőjelezze a ráció hatékonyságát, közvetve az érzéki benyomások minőségét a valósággal szemben. Nem nehéz felfedezni Gusztinyi esetében a teológiai hagyományon túlmutató, a korabeli ismeretelmélet fogalomhasználatára utaló érveket, amikor a jelként értelmezett szentségek szerinte azok valóságának, hatásának, erejének leértékelődését jelentik. Megjegyzendő, hogy általában protestáns filozófusokra hivatkozhatunk, amikor kijelentjük, hogy a helyettesítő sohasem érheti el a helyettesített minőségét.

3. Valóság és érzékelése

Gusztinyi János természetesen az érzékszervek által közvetített érzékelést tartja a világról való ismeretszerzés legkevésbé tökéletes módjának:

leg-alább való a via sensus, az érzékenységnek úttya, a mit t. i. szemmel, füllel, szájjal, szaglással, és illetéssel úgy lenni tapasztalunk. Oka ennek; mert az érzékenység tsak azokat a teremteseket vizsgálhattya-meg, a mellyek jelen-valók, és némely, vagy minden érzékenységinket illetik: tsak singularia, az egygyes, és magános dolgokat: tsak egyenként, tsak azokat, a mellyek, corporea, egyedül tsak testbül állók. Ezzel az értelemmel, magánosan, és egyedül-véve, tsak a gyermekek birnak.²⁸

A Barkóczy Ferenc egri érsek köréhez tartozó Gusztinyi nyilván tapintatból nem említi a gyerekek mellett a protestánsokat. Mindenesetre fontos ez a megállapítás, hiszen az érzékeléssel szembeni eddigi, a helyettesítés aktusán alapuló minőségi kifogások mennyiségi érveléssel is kiegészülnek, kizárva ezzel egyúttal a valóság megismerésének indukción keresztüli lehetőségét.

Már Bernárd Pál is megróttá a „tévelygőket”, mert, úgymond „emberi okoskodás-

---

pedig imigy, Ez a kenyér az én testemnek jele, Mutassák meg, hon mongya az irás mellyik magyarázat igazb, és mingyárt vége szakad a vetekedésnek, De az irás, sem egyyk, sem másik értelemrül nem szól nyilván.” PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság* (1606), s. a. r. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006, 46.

²⁷ GUSZTINYI, *i. m.*, 52.

²⁸ *Uo.*, 505–506.

sal, világi philosophiából, s természet folyásából, színes ellenkezéseket, vagy éktelenségeket keresgetvén, igyekeznek az igazság fel forgatására.”²⁹ Jóllehet, kijelentése általában ítéli el az emberi okoskodást, a filozófiát, Helmeczi István válaszkönyvében ellenérveit racionalista indíttatású, ismeretelméleti megjegyzésekkel támasztja alá, amikor az oltáriszentség átlényegülésével kapcsolatban megjegyzi, hogy az ellenkezik „az emberek elméjében Istentől természet szerént bé óltatott józan okoskodásból származó változhatatlan és ellene mondhatatlan igazságokkal.”³⁰

Később kijelenti, bizonyos feltételek teljesülése esetén nem csálnak meg minket az érzékszerveink.³¹ Kováts Ferenc prédikációját szinte erre adott – katolikus – válaszként is olvashatjuk: „Hogyan vagyon a lélek? Ugy vagyon, a mint kiki magában tapasztallya, hogy állatya szerint légyen a testben, de azt érzékenység meg ne fogja. Hasonlóképpen tehát Kristus teste állattya szerint jelen vagyon a kenyér színben ugyan, de úgy el röjtve, titkolva, hogy sem szem ne lássa, sem száj ne izlellye, sem kéz ne illesse, sem más érzékenység ne sajdittsa.”³² De mindez már átvezet az ideák szintjének problémájához.

4. Ideák, fogalmak

A továbbiakban a feldolgozott forrásoknak az elménkben lévő ideákkal kapcsolatos néhány gondolatát veszem sorra. A források – amennyiben érintik a kérdést – megegyeznek abban, hogy az ideákat képszerűen képzelik el. Helmeczi István az imaginatio során az „elmébe formált kép”-nek nevezi az ideát,³³ míg Gusztinyi szerint az a „dolognak elménkben óltatott képe, formája”, melyet „a Philosophus-ok Idea-nak neveznek.” Ő már az ideák létének szükségszerűségét is említi, mikor a következőképpen fogalmaz: „Mivel pedig nem lehet másképen a dolog elménkben, hanem tsak saját képe, és Idea-ja által, kiki által-láthattya, hogy az elménkben öntetett Idea-k vezérlik az embereknek minden okos ítéletit, és a dolognak esméretit.”³⁴

Az ideák, mivel képszerűek, összehasonlíthatók az általuk ábrázolt dologgal (sőt, megjegyzem, a katolikus szerző szerint az elménk nem is képes más alapanyaggal munkálkodni). Ezzel tulajdonképpen a valóság dolgairól való ismeretünk minőségi fokozatait lehet leírni, s megállapítható, hogy a forrásokban használt – magyar – fogalmak minden esetben megfeleltethetők a például Leibniz által megállapított fokozatoknak.³⁵

²⁹ BERNÁRD, *i. m.*, 4–5.

³⁰ HELMECZI, *i. m.*, 106.

³¹ *Uo.*, 179.

³² KOVÁTS, *i. m.*, c1.

³³ HELMECZI, *i. m.*, 214.

³⁴ GUSZTINI, *i. m.*, 498.

³⁵ Leibniz jelen szempontunkból két legfontosabb művéről (*Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* [1684]; *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* [1717]), illetve azok hatásáról Kalmár György nyelvelméletére egy korábbi dolgozatomban írtam: HEGEDŰS Béla, *Kalmár György nyelvelméletéről = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 167–176.

Nagyon érdekes például, ahogy Gusztinyi János az emberi megismeréssel kapcsolatos szkepszisét a megismerés minden szintjével kapcsolatban érvényesíti. Figyelemre méltó, hogyan az emberi és az isteni elme működését ismeretelméleti alapon hasonlítja össze. Az utóbbi tökéletességének természetes következménye az előbbi tökéletlensége:

Vallyon az emberi elmében fel-találtatik-e minden-némű dolognak, minden-némű állatnak, minden-némű módnak idea-ja, notio-ja, mindeneknek képe, és példája? Vég nélkül, és mód nélkül világosabb az Istennek vég nélkül való elméje: a teremtett elme igen meg-vagyon határozva, igen igen keveset tud; sőt semmit sem foghat-meg tellyesen, és vóltaképen; ellenben az Istennél mindenek tudva vannak [...].³⁶

Vagy ahogy máshol fogalmaz:

[...] az Istent, a mint ő magában vagyon, soha semminémű teremtett elme, és böltsesség tellyesen meg-nem foghattya. Oka ennek az: hogy az Isten meg-mérhetetlen, végetlen, és feneketlen tökéletességű természet; azért akár mely elmét, és böltsességet felül-halad. [...] Azonban, mind ezeket [mármint saját tökéletes természetét] az Isten úgy láttya, úgy érti, a mint magokban vagynak t. i. világosan, mélyen, tellyesen, épen, fenekig.³⁷

Véleményem szerint ezek az idézetek azt bizonyítják, hogy Gusztinyi ismerte a kortárs filozófiai, ismeretelméleti irodalom legfontosabb téziseit. Megjegyzem, az egyházatyákon, mindenekelőtt Szent Ágostonon és a Biblián kívül nem hivatkozik szakirodalomra. Állításomat így közvetve, a fenti idézetekben előforduló két fogalommal szeretném alátámasztani. Az első a *megfogás*, *megfogni* kifejezéspár, amely szerintem egyértelműen utal a német *Begriff*, *begreifen* főnév-ige kettősre, amely a német ismeretelméleti irodalomban Leibniz *Unvorgreifliche Gedanken* című, német nyelvű nyelvelméleti munkája nyomán kezdett elterjedni. A másik a fent említett tökéletes isteni önismerés – tehát, hogy Isten magát „világosan”, „mélyen”, „tellyesen”, „épen”, „fenekig” érti, nota bene: *fogja meg* – módozatának utolsó tagja a „fenekig”. Szerintem ezzel Gusztinyi a nomináldefiníció ama, az ember számára elérhetetlen fokozatára utal, amikor az elme bármilyen összetett dolog minden egyes részét, részletét képes egyidejűleg szemlélni, s így képes azt a gondolkodás aktusa során felhasználni. Olyasmi ez, mint Leibniz rendszerében a *cognitio clara & distincta & adaequata & intuitiva*, vagy, hogy egy korábbi, descartes-i példát hozzak: az ezerszög megértése azáltal, hogy egyszerre tartjuk elménkben az ezerszög ezer szögének ideáját.

Véleményem szerint a romantikát közvetlenül megelőző időszakban a magyar

³⁶ GUSZTINYI, *i. m.*, 510.

³⁷ *Uo.*, 507.

nyelvelméleti gondolkodás ugyanúgy az ismeretelmélet keretein belül mozgott, mint bárhol Európában. A nyelv létére irányuló kérdés tehát a nyelv eszközszerűségére irányuló kérdést jelentett. A magyar nyelv helyzetével kapcsolatban engem mindig is az érdekelt igazán, hogy milyen szerepet töltött be az ebben a megismerési folyamatban. Nem kizárólag a magyar nyelv, hanem általában az anyanyelv: beszélhetünk-e anyanyelv-elméletről a 18. században?

Megkockázatom, hogy egy szerencsés vagy szerencsétlen egybeesésnek köszönhető, hogy sokáig nem volt magyar nyelven filozófia. Ez pedig az, hogy amikor a magyarországi gondolkodók felismerték az anyanyelv (tehát nem általában a nyelv) eszköz szerepének fontosságát, és levonták az ebből következő következtetéseket, a történelmi körülmények miatt a nyelvvel való foglalkozás hirtelen átévődött egy egészen más, ideológiai síkra. A nyelv a nemzet jelévé válik, elsődleges funkciója, eszköz szerepe ebben fog kimerülni. Sokat segített volna a magyar filozófia fejlődésének, ha az egyébként kurrens ideológia, a nacionalizmus – a korábbi szokások szerint – később jelenik meg.

Reményeim szerint írásommal legalább arra a tényre sikerült felhívnom a figyelmet, miszerint – annak ellenére, hogy rendszeres, kifejtett filozófiával nem bírunk a 18. század során – még sok olyan forrás vár feltárássra, amelyek értelmezése elvezethet egy, a 18. század nyelvről és magyar nyelvről való gondolkodásának teljesebb megértése felé.

BÉLA HEGEDŰS

Zu den epistemologischen Bezügen der protestantisch-katholischen Hostie-Debatte im 18. Jahrhundert

In meiner Abhandlung beschäftige ich mich mit dem philosophischen Hintergrund der sog. Hostie-Debatte im 18. Jahrhundert. Ungarn hat in der frühen Neuzeit kulturelle Entwicklungen erlebt, die sich aus historischen Gründen von den Entwicklungen der anderen europäischen Länder unterscheiden haben. Da bestimmte Institutionen wie Universitäten und wissenschaftliche Gesellschaften damals nicht vorhanden waren, haben sich in Ungarn einige Disziplinen verhältnismäßig spät etabliert. Das bedeutet jedoch nicht, dass die Epistemologie, die damals in ganz Europa am einflussreichsten war und als Impuls für den wissenschaftlichen Paradigmenwechsel des Zeitalters zu deuten ist, in Ungarn ansatzweise nicht präsent gewesen wäre. Die ungarischen Intellektuellen der Zeit (Priester, Pfarrer, Lehrer usw.), die oft an europäischen Universitäten studierten, waren selbstverständlich auch philosophisch gebildet. Ungeachtet ihrer rational-protestantischen oder empirisch-katholischen Einstellung haben sie meistens nach der Rückkehr nach Ungarn ihre während des Studiums erworbenen Kenntnisse in den ungarischsprachigen, vorwiegend theologisch ausgerichteten Debatten eingebracht. Die vorliegende Abhandlung versucht demzufolge die Hostie-Debatte zwischen Katholiken und Protestanten vor diesem epistemologischen Hintergrund zu interpretieren.

HAJTMAN KORNÉL

„Emez igen tótos”

Pázmány Péter prédikációinak szlovák fordítása

Számos olyan tanulmány született eddig Käfer István tollából, amely rámutatott a régi szlovák és a magyar irodalom kapcsolatára.¹ Ezzel a tanulmánnyal is az a célom, hogy megerősítem ezt a kapcsolatot, mégpedig egy olyan általam talált 18. századi szlovák nyelvű kézirat bemutatásával, amely Pázmány Péter prédikációinak fordítását tartalmazza. Ezt a forrást szeretném részletesebben ismertetni, továbbá igyekszem láthatóvá tenni azt a folyamatot, ahogyan a szlovák szöveg szerzője átültette a magyar beszédek egy idegen nyelvre, ugyanis véleményem szerint – bár a címben fordítás szerepel² – munkamódszere nagy hasonlóságot mutat a kompilációval.

A fordítás a Szlovák Nemzeti Könyvtár archívumában található az AO 155 2 jelzet alatt. Nincs az egész beszédgyűjtemény átültetve szlovák nyelvre, csupán advent első vasárnapjától Szent István protomártír ünnepéig. Érdekessége, hogy míg az érsek kötetében általában egy-egy vasárnapra vagy ünnepnapra legfeljebb két prédikációt szánt, addig a szlovák szöveg feldarabolja, és lerövidíti azokat, így egyetlen pázmányi szövegből két-három beszéd is létrejött. Ebből következik, hogy a fordító tizenegy magyar prédikációból huszonöt szlovák nyelvű *sermót* hozott létre. Kutatásaimat nehezítette, hogy a szlovák nyelvű irodalomtörténetek a barokk kori katolikus prédikációkkal és azok textológiai problematikájával szinte alig foglalkoznak.³ Ennek

¹ KÄFER István, *Terminologia Hungaro-Sclavonica: A magyar–szlovák interetnikus összefüggések történeti vizsgálatának terminológiai kérdései = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Bp., Argumentum, 2002, 91–101; Uő, „*In slavonico exprimere*”: *A szlovák irodalmi műveltség kezdetei = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 395–400; Uő, *A miénk és az övék: Írások a szlovák–magyar szellemi kölcsönösségről*, Bp., Magvető, 1991; Uő, *Dona nobis pacem (Magyar–szlovák kérdések)*, Piliscsaba, PPKE BTK, 1998.

² Mivel a kéziratnak nincs szerzője, ezért a hivatkozáskor a jelzetét adom meg, valamint az adott oldalszámot. Pontosan a következőket olvashatjuk a címlapon: „Kázňe nagznešenegšeho Uherského Kazateľan Petra Pazmanna Arci-Biskupa ňekdi Ostrihom ského a Kardinála: které s mnohím ukráteňím zložil, na wíc Kázňi rozdelil, a na čisti slowanský Gazik uwédol J. S. F. T.” (AO 155 2) Magyarul: „Pázmány Péter a legnagyobb magyarhoni hitszónok esztergomi érsek és kardinális prédikációi, amelyeket lerövidített és több beszédre szétosztott és tiszta „szlovák” nyelvre átültetett J. S. F. T.” Az idegen nyelvű szövegben szereplő „slowanský” kifejezést szándékosan fordítottam szlovákra, holott tisztában vagyok azzal, hogy ebben a korban még nem beszélhetünk egységes irodalmi nyelvről. Vö. KÄFER, *A miénk és az övék*, i. m., 13–14.

³ A szlovák szakirodalomból Angelika Škovierová prédikációtörténeti munkáit emelném ki: *Angela ŠKOVIEROVÁ, Životopisy svätých ako inšpiračný zdroj v kázňach 18. storočia (Na príklade kázňovej tvorby Dominika Mokoša) = Svätec a jeho funkcie v spoločnosti*, eds. Rastislav KOŽIAK, Jaroslav NEMEŠ, Bratislava, Chronos, 2006, II, 115–127; Uő, *Preklad latinských citátov z patristickej literatúry v kázňach františkána Dominika Mokoša*, *Slavica Slovaca*, 2003/2, 156–162; Uő, *Pomer latinčiny a slovenčiny v kázňach Do-*

is köszönhető az, hogy a Szlovák Nemzeti Könyvtárban sok még a feltáratlan szöveg, amelyeket érdemes lenne részletesen megvizsgálni.

A kézirat szerzőjéről nem sokat tudni. A fordítóról csupán a címlapon található J. S. F. T. felirat árulkodik, annyi azonban kideríthető róla, hogy nem volt ferences szerzetes. Az információ Vševlad Jozef Gajdos irodalomtörténészől származik, aki a kézirat katalogizálásakor a címoldal előtti lapon jegyezte be, hogy a szlovák prédikációk szerzője nem ferences szerzetes. (Gajdos volt az, aki korábban a mai Szlovákia területén lévő ferences kolostorok kéziratot anyagát katalogizálta.) A kéziratok összevetése alapján az is kijelenthető, hogy nem a *Kalauz* fordítója volt a szöveg szerzője.

Mint azt már a fentiekben említettem, a kézirat huszonöt beszédet tartalmaz, és a fordító átlagosan két-három beszédet állított össze egy-egy magyar szövegből. Pontosabban *Az ítélet jeleiről; és miért rendelte Isten, hogy Christus legyen itélő-birája e világnak* és a *Mely üdvösséges a magunk-ismerése*, valamint a *Miért lett Isten emberré* című prédikációkból fordított és szerkesztett össze három beszédet, a többiből pedig kettőt. A címeket többnyire átfogalmazta, de vannak helyek, ahol megtartotta azokat, erre jó példa a fentiekben már említett *Mely üdvösséges a magunk-ismerése* című beszéd, ahol mindhárom fordításnak ugyanazt a címet adta. Hogy könnyebben érthető legyen, a következő táblázatban bemutatom a kötetben szereplő prédikációkat. Félkövér betűtípussal vannak szedve a vasárnapok és az ünnepnapok nevei, alattuk egy vagy két oszlopban, kurzívval az arra a napra szánt beszédek címei, amelyek a jezsuita hitszónoknál szerepelnek, alattuk pedig azok fordításai.

---

minika Mokoša Sermones panegyrico-morales = Život slova v dejinách a jazykových Vzťahoch, ed. Peter ŽEŇUCH, Bratislava, Slavistický kabinet SAV, 2003, 243–250; Uő, *Die ethische und ästhetische Dimension der Franziskaner- Predigten im 18. Jahrhundert: Am Beispiel des Predigtschaffens von P. Dominik Mokoš OFM = Plaude turba pauperula – Franziskanischer Geist in Musik, Literatur und Kunst (Konferenzbericht)*, ed. Ladislav KAČIC, Bratislava, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2005, 297–306.

Advent első vasárna	
<i>Az ítélet jeleiről. És miért rendelte Isten, hogy Christus légyen ítélő-birája e világnak?</i>	<i>Az utolsó ítéletnek rettenetességéről</i>
O tom: že bude; a prečo bude súd poslední? O strašních znameňoch které predegdu Ďen súdní Že Gešiš Kristus prinde sudit ziwích, i mrtwích	O Strašnosti posledného súdu O strašnosti posledného posledného súdu z ohledu posledních Sentencií
Advent második vasárnap	
<i>Miért sanyargattya Isten híveit a földön; és ellenségit gyakran kedvekre tartya?</i>	<i>A lelki irgalmasságról; és lelkek nyeresének kívánásáról</i>
O tom: prečo sa Dobrím žle často weđe na Swete O tom: prečo Bezbožní častokrát na tomto Swete prospiwagu?	O Duchownom Milosrdenstwi a žadosti spaseňi Duši O sposobe horliti; aneb ku Spaseňi Blizného pomahaťi
Advent harmadik vasárnap	
<i>Az alázatosságról</i>	<i>Mely üdvösséges a magunk-ismerése</i>
O Poňizenosti O poniženosti a o geg Učinkoch	O potrebnem Poznání seba samého O potrebnem Poznání seba samého O potrebnem Poznání seba samého
Advent negyedik vasárnap	
<i>Christus igaz szabadtó: és az ő jöveteléhez szent étettel kel készülni</i>	<i>Hogy a világ úttya veszedelmes: azért, Christust kel, mint igaz utat, követnünk</i>
O tom: Že Kristus ge prawi Spasitel, gemu način Cestu pripraviti O tom: Gako ge Kristus náš prawi Wikupitel, a gako sa máme k gehu Narozeni pripraviti	Predsewzwtí Že cesta, které Swet ukazuge, ge ňebezpečná. Že cesta, které nás učí Kristus Pán, gest geđiňe bezpečná
Karácsony napján	
<i>Christus Urunk születésének idejéről, módgyáról és helyéről</i>	<i>Miért lett Isten emberré?</i>
O Narozeňi Krista Pána O Radostnem Narozeňi Krista P.	O tom: Prečo Boh ostal člowekom O tom: Prečo Boh zostal člowekom O tom: K gakému Užitku má nám slúžiťi Narozeňi Kristowé
Szent István napján	
<i>Ellenségünk szeretésének kötelességéről</i>	
O Powinisti Milowáňi Ňepřiteluw O Powinisti Milowáňi Ňepřiteluw	

A szlovák szöveg szerzője a perikópákat máshogy alkalmazta, mint Pázmány. A magyar beszédek előtt ugyanis a teljes szentírási rész megtalálható, míg a fordítások előtt egy-egy szentírási szakasz olvasható először latinul, majd szlovák nyelven. Megvizsgálva és összehasonlítva az összes perikópát, kijelenthető, hogy a szlovák szövegben négy olyan szentírási hely van, amely Pázmánynál nem szerepel.

Az első ilyen evangéliumi szakasz az 1. korinthusi levél 4. fejezetének 5. verse. Ennek érdekessége az, hogy ugyanilyen marginális hivatkozást találunk abban a magyar

prédikációban, amely forrásként szolgált, sőt a latin idézet is pontosan megegyezik vele. Elképzelhető, hogy egy olyan perikópás könyvet használt, ahol ez a szentírási szakasz volt írva az adott vasárnapra, azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy egy prédikációból vett idézetet használt fel evangéliumi szakaszként. Ugyanez figyelhető meg az advent második vasárnapi beszédeknél is, csak ebben az esetben Jób könyvéről van szó.⁴ A Szent István protomártír ünnepére írt prédikációk evangéliumi szakaszai közül pedig egyiket sem vette át a fordító, ugyanis Máté evangéliuma helyett az Apostolok Cselekedeteiből választotta az idézeteket. Itt biztosabban állítható egy másik perikópás könyv használata: egyrészt, mert a könyvnek ez a része Szent Istvánról szól; másrészt pedig egy másik kéziratos szlovák nyelvű prédikációs kötet – melynek szerzője Hugolín Gavlovič – is ezt a szentírási szakaszt használja erre az ünnepre.

A hivatkozások részletesebb vizsgálatánál is sok érdekesség vehető észre. Mint azt tudjuk, Pázmánynál a lapszéli jegyzetek dominálnak, de sorközi citátumok is felfedezhetők. A fordításban ezzel szemben a sorközi idézetek jellemzőek, amelyek pontosan követik az érsek által megadott fejezeteket és sorszámokat, és mindössze néhány lapszéli jegyzettel találkozunk, azok is csupán az első három prédikációban fordulnak elő. A szlovák kéziratban található lapszéli jegyzetek viszont nem a különböző szentírási helyeket jelölik, hanem a beszéd részeit. Pázmánnyal ellentétben, aki mindig jelöli a *propositi*ót, és olykor a beszéd más részeit is, a kézirat szerzője szinte valamennyi beszédegységet feltüntetette. A szlovák fordításban a következő részek találhatók: *exordium*, *propositio*, *partitio*, *confirmatio*, *epilogus*. A leggyakoribb esetben nyolc egységre osztja a beszédeit, de előfordul másfajta felosztás is. Pontosabban a huszonöt prédikáció közül tízet oszt nyolc egységre, kilencet hétre. A többi hat szövegből kettőt kilenc fejezetre oszt, kettőt pedig ötre. Olyan is előfordul, hogy a prédikációk egyes részeit szlovákul is megnevezi, ilyen például a *prístup*, amely a bevezetésnek felel meg, aztán a *potvrdení*, amely a *confirmati*ót jelenti, a befejezést pedig *zawirkának* fordítja. Ezek nem a lapszéléken találhatók, hanem az egyes részek elején.

A kéziratban összesen 752 sorközi hivatkozás található, ezek közül 363 ószövetségi, 338 újszövetségi és 51 egyéb, amely alatt az ókeresztény szerzőket, ókori bölcseket és a középkori filozófusokat értem. Természetesen nem vette át az összes hivatkozást, volt, amit kihagyott, vagy megcserélte azokat, de olyan is előfordult, hogy Pázmány idézetbokrót tett egy citátum mellé, a kézirat szerzője viszont az összes ott szereplő

⁴ Pázmánynál ugyanis a következőket olvashatjuk: „*data est terra in manus Impii*, a gonoszakért teremtette isten a világot...”. PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, VI, *A Római Anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról, prédikációk*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda, 1903, 32. A szlovák beszéd előtt pedig ezek a sorok olvashatók: „*Data est terra in manus impii* Job. 9 v 24./Daná ge zem w Ruce Bezbožného Job. 9 v 24.” (AO 155 2, 57). A példán jól látható, hogy a latin szövegek szóról szóra megegyeznek, csupán a gonosz szó a magyar beszédben nagy kezdőbetűvel van írva. A szlovák fordítás a következőképpen hangzik: „a föld az istentelenek kezébe van adva”.

bibliai helyet feltüntette. Ez utóbbira szeretnék egy példát hozni. Ebben látható lesz, hogy a fordító mindkét bibliai helyet feltüntette az idézet mellett, ugyanúgy, mint ahogy azt Pázmány is tette. Az azonos szövegrészeket félkövér betűtípussal jelölöm.

	Pázmány Péter	Fordítás
Matt 24. v. 21., Joel 2. v. 2.	„ És akkor, oly nagy ínség leszen minémü nem vólt világ kezdetitül-fogva; non fuit ab initio mundi, et non erit; és soha nem leszen. ” ⁵	„Duše krestanské, buďe ten čas strach, a sůžeňi, gaké ňebolo od počátku sweta, aňi ňebude. ” ⁶ Matth 24. v 21. Joel 1 v 2.

Mielőtt a konkrét szövegek vizsgálatára rátérnék, néhány szót szeretnék szólni a beszédek szerkezetéről. A fentiekben már említettem, hogy Pázmány egy prédikációjából két-három szöveget is összeállított a fordító. A kérdés az, hogy milyen módon osztotta fel a magyar prédikációkat. Pázmány a marginálisokon jelölni szokta nemcsak a *propositiót*, hanem a beszédek részeit is, és többnyire két egységre bontja azokat. Ez szolgálhatott egyfajta segítségként a fordítónak. Egy példát szeretnék hozni ennek bemutatására. Az *Ítélet jeleiről; és miért rendelte Isten, hogy Christus légyen ítélő bírása e világnak* című prédikációt, amelyből három fordítás készült. Az első szlovák szöveget a *propositio* előtti részből, a fő tételből, valamint az első rész elejéből fordította. A másodikat teljes egészében az érsek beszédének első részéből, a harmadikat pedig a második egységből vette át. Ugyanúgy, mint a hivatkozásoknál, itt is előfordul, hogy megcseréli a bekezdéseket. Ez az első fordításnál figyelhető meg leginkább, erről egy táblázatot is készítettem.

Pázmány Péter	Fordítás
1	
2	
3	
4	
5	3
6	4
7	1
8	
9	2
10	5
11	6
12	8

A bal oldali oszlopban a magyar szöveg bekezdéseit jelölöm, a félkövér betűtípussal szedett számok a *propositio* és az 1. rész szövegegységét jelölik. A jobb oldali osz-

⁵ 155 AO2, 15.

⁶ PÁZMÁNY, *A Római Anyaszentegyház, i. m.*, 7.

lopban pedig a fordítás részei szerepelnek. Így láthatóvá válik, hogy a szlovák *sermo* egy-egy bekezdését melyik szövegegységből fordította a kézirat szerzője. Ami feltűnő, hogy nem halad mindig sorban, hanem van, hogy feljebb ugrik néhány szövegegységet. Ez erősíti azt a megállapítást, hogy nem pusztán fordításról van szó. Az is feltűnhet a táblázatban, hogy a szlovák szövegnél hiányzik a 7. bekezdés. Ennek oka, hogy ezt a részt nem találtam a magyar szövegben, ezért feltételezhető, hogy a kézirat szerzője magától írta. Több ilyen jelenség is előfordul a szövegben. A szövegek szerkezetének vizsgálatánál az is megfigyelhető, hogy egy-egy magyar szövegrészt felbont a szlovák szöveg szerzője, és azokat több bekezdésbe építi bele, de ennek a fordítottja is előfordul: több pázmányi részt egy egységbe sűrít.

A fordítások többnyire szó szerintiek, de természetesen ahol a szöveg megkívánja, ott hozzátold vagy kihagy. Az első szövegrészlet, amit bemutatok, az a formula, amely Pázmány minden evangéliumi szakasza előtt és után olvasható. Ezt a szlovák szöveg szerzője csak az első beszéd előtt fordítja le, és mindezt szinte szó szerint teszi, valamint a második résznél hozzátesz egy mondatot, amely annyit jelent, hogy az evangélium elolvasása után mondjad. Az advent első vasárnap első prédikációja után való könyörgést sem fordítja le, csupán megemlíti, hogy a beszéd végén olvasható egy imádság az általános szükségletekről és isteni tettekről, amely minden templomban az evangélium után következik. Az azonos szövegrészeket ebben a táblázatban is félkövér betűtípussal emeltem ki.

Pázmány Péter	Fordítás
Atyának és Fiunak és Szent Lélek Istennek nevében. Amen. Christus Jesusnak drága Szent Vérével megváltott keresztyének, a máj Szent Evangéliomot írta-meg Szent Lukács Evangelista, könyvének huszonegyedik részében. Melynek bötü-szerént- való magyarsága, e képpen vagyon: halgassátok isteni félelemmel. [...] Ez a máj Szent Evangéliomnak bötü-szerént-való magyarsága. Melyből hogy lelkünk éppülletire tanuságot vehessünk; és Istennek akarattját, ne csak füllel halljuk, hanem cselekedettel tellyesítsük, kérjünk aítatos szüvel Szent Lelket, mondván: Mi Atyánk, etc. üdvözlég, etc. ⁷	Weg Meno Otca, i Sina, i Ducha Swatého, Amen. Z drahow Krwom Krista Gežiša wikúpeni Kresťaňe, dnesné S. Ewangelium, Které wipí-sal S. Lukáš Ewangelista w geden a dwacáteg Kapitoli, na slovanskí Gazik od slowa do slowa wikladá sa takto: [...] Po prečitanem Swatem Evangeli rekní: Toliko gest Slów dnešného Sw. Ewangelium, Které abi seme prospešne rozgímali a woľu Boha ňe len slišali; ale i w skutku plňili, prosme za pomoc, á Oswiceňi Ducha Swatého rikagice: Otče nás etc. Zdrawa etc.

Összegzőképpen elmondható, hogy ez a forrás egy újabb bizonyíték a barokk kori szlovák és magyar irodalmi kapcsolatokra, amely egyrészt szövegesen illusztrálja ezt a kapcsolatot, másrészt tovább hangsúlyozza Pázmány Péter jelentőségét. Ezek után kijelenthető, hogy a kardinális nemcsak a magyar nyelvű prédikációirodalomra volt

⁷ Uo., 1.

nagy hatással, hanem a szlovákra is. Természetesen még számos probléma felmerül a kéziratokkal kapcsolatban, amelyekre a választ még nem ismerjük, és amelyek további kutatásokat igényelnek. Ilyen például, hogy ki lehet a szöveg szerzője, vagy miért volt szükség ezen szövegek lefordítására, mi a szövegek provenienciája. De akár az is kérdéses – mivel viszonylag szép és rendezett kéziratról beszélünk –, hogy voltak-e előző változatai a fordításnak. Ezek a kérdések még további kutatásokat igényelnek, akárcsak azok a kéziratok szlovák nyelvű prédikációk is, amelyek még ismeretlenek az irodalomtörténet számára. A fentiek tükrében azonban kijelenthető, hogy a szövegek átültetése egy másik nyelvre nemcsak a mai értelemben vett fordítás, hanem kompiláció is.

KORNÉL HAJTMAN

Die slowakische Übersetzung der Predigten von Péter Pázmány

In der Slowakischen Nationalbibliothek liegt ein Manuskript vor, das mit der Signatur AO 155 2 versehen ist und die slowakische Übersetzung der Predigten von Péter Pázmány beinhaltet. Der Verfasser des Manuskripts ist unbekannt, trotzdem ist es anzunehmen, dass dieses Schriftstück um die Mitte des 17. Jahrhunderts entstanden ist. Die Texte und die Ansprachen in diesem Manuskript sind wegen ihrer Gestaltung interessant, da sie an der Grenze zwischen Übersetzung und Kompilation zu verorten sind: der Verfasser hat die Texte nicht nur übersetzt, sondern auch ihre Struktur verändert (z.B.: die Reihenfolge der Absätze).

Der Beitrag setzt sich mit dem Prozess der Textgestaltung auseinander: behandelt werden Perikopen und Verweise. Weiterhin wird unter Rückgriff auf philologische Methoden aufgezeigt, inwiefern der slowakische Verfasser vom Ausgangstext abweicht. Ziel der vorliegenden Arbeit ist daher, nicht nur einen Beitrag zur Erforschung der ungarisch-slowakischen literarischen Beziehungen zu leisten, sondern gleichzeitig auch die literarische Bedeutung von Péter Pázmány zu betonen, seine Wirkung mit einer neuen Quelle zu belegen.

Swatého Adventu Prvá Neděla.

Weg Meno Otca, i Dina, i Duha
Swatého, Amen.

Šdrahom krmoro Krista Szejisa
wikuipeni krestane, dnešné D. Ewan,
gelium, které wipisal D. Lukáš Ewan,
gelista w geden a dwacatez Kapitoli,
na Slovanski Jazyk a Dłowa do
Dłowa wıklada sa takto:

„Za onoho Času &c.“

Jo přečitanem Swatem Evangelii rekni:
„Toliko gest Dłow dnešného Sw. Evange-
lium, které abime prospesně woz-
gimali, a' wolu Dřoha ne ten sljali;
ale i w Dřutku plnili, prosme za Jo-
moa, a' Dřwiceni Duha Swatého re-
kagice: Otce naš &c. Šdrawa/ce.“

Pázmány prédikációk felhasználása Lochner János 18. század végi kéziratgyűjteményében

A Győri Egyházmegyei Könyvtár kézirat-katalógusának¹ névmutatójában egyetlen oldalon szerepel Pázmány: Lochner János 18. század végi szentpáli (Dunaszentpál, Győr-Sopron megye) plébános több doboznyi kéziratgyűjteményében két prédikáció esetében tünteti föl Bánhegyi Miksa, a katalógus összeállítója, hogy „e Pazmanno”, azaz Pázmányból, Pázmány szövegeit felhasználva hoztak létre beszédeket. Ez a két beszéd az Advent 4. vasárnapjára írott két kézirat fogalmazvány, amelyben csakugyan szerepel Pázmány neve, mégpedig a prédikációjára lapszámokkal való utalással.²

A 18. század vége előtt Pázmány prédikációi három kiadásban is megjelentek. Az első kiadás még 1636-ban, a szerző életében jelent meg, a második kiadás Széchényi György érsek jóvoltából 1695-ben, a harmadik pedig 1768-ban, Nagyszombatban látott napvilágot. A kéziratok lapszám szerinti hivatkozásait egyeztetve megállapítható volt, hogy a harmadik, vagyis az 1768-as kiadást használták.³ A szóban forgó kéziratok beszédek jóval rövidebbek a Pázmány-beszédeknél. A kézirat leírója úgy járt el, hogy a prédikáció témaköreit jelentősen lerövidítette, összefoglalta, helyenként ugyanazokat a locusokat felhasználva és feltüntetve, mint Pázmány. Egyes helyeken azonban pontosan jelölte, hogy mely szövegrészek következnek Pázmány beszédéből, de ezeket a részeket teljes egészében nem másolta le.⁴ A kéziratgyűjteményben azonban másfajta felhasználási módok is megfigyelhetők. Ez akkor vált bizonyossá, amikor a győri kézirtárban áttanulmányoztam Lochner János sok ezer kéziratot tartalmazó gyűjteményének egy részét, és további Pázmány hivatkozásokat találtam.

A kézirat-katalógus szerint az 1., 12, 15, 23., 43., 44., 89., 90., 96., 101., 102., 103., 107., 122. és 132. sz. prédikáció-kéziratban is ott vannak a Pázmány-hivatkozások. Ezek többnyire Szentpálon, Komáromban és Dunaszegen az 1770-es, 80-as és 90-es években elmondott prédikációk.⁵ E beszédek egy része olyan szöveg, amelybe utólag írták bele

¹ Az ismertetendő Lochner-kéziratgyűjtemény a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár gyűjteményében található. A kéziratok hozzáférhetővé tételét és az itt hasonlóan közöltek lemásolását Lukács Zoltánnak köszönöm. A kéziratok leírása: BÁNHEGYI B. Miksa, *A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1991, 40–46. A gyűjtemény jelzete: 103, Ms.IV.1/94a.

² A jelzetek: 103, Ms.IV.1/94a., 14, 16.

³ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra, és egynehány innepekre rendelt evangéliumokról prédikációk*, Nagyszombat, A Jesus társasága akadémiai collegiumának böt., 1768.

⁴ 1. melléklet, 103, Ms.IV.1/94a., 12. Bánhegyi Miksa ez esetben nem jelezte, hogy Pázmányból való kivonatról van szó. Bal oldalon felül az időpont megjelölése (Advent 4. vasárnapja), jobbra fönt az elmondás helye és ideje: Komárom, 1787; Dunaszeg, 1794.

⁵ A 132. beszédig vizsgáltam át a kéziratgyűjteményt. További példák: JUHÁSZ Szandra, *Két „kompilációs” levél a Lochner-hagyatékban = Pázmány nyomában*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 219–223.

más kézzel a Pázmány-prédikációskötet oldalszámait, mintegy „feldúsítva” az eredeti prédikációs szöveget. Több esetben a beszéd egészét nem fogalmazta meg a leíró, hiányoznak az említett tartalmi összefoglalások, szinte csupán a lapszám szerinti Pázmány-hivatkozások szerepelnek a kéziratokban. Sőt olyan esetre is bukkantam, amikor Lochner Jánosnak írt *levél* formájában maradt fenn a Pázmány-helyek listázása, mindig az 1768-as kiadás alapján. Mindkét egyleveles kézirat egyik felén a címzett áll, a másik oldalon az „Amen”-nel végződő lista.⁶ (Az „Amen” szó egyébként szinte minden beszéd és beszédvázat végén ott szerepel.) Ez a misszilis eljárás arra utalhat, hogy Lochner nem minden esetben maga gyűjtötte ki az egyes Pázmány-beszédek felhasználható helyeit, hanem mással gyűjtötte ki. A Bánhegyi Miksa-féle kézirat-katalógus megjegyzése szerint Lochner János gyűjteménye az ő, Mráz Ádám, Vörös János és mások kézírását tartalmazza. Azt is megállapítja, hogy „[a] szerző általában az első elmondás helyének plébánosa vagy meghívott szónoka” volt.⁷ És csakugyan, a kéziratok jobb felső sarkában ott szerepel a helynév és az évszám. Ez arra utal, hogy Pázmány beszédeinek felhasználása a 18. század végén és még a 19. század elején is általánosnak mondható.

A győri kéziratok anyag felelve a prédikációs gyakorlat, a memoria és a pronuntiatio kérdését. Nemrégben Szelestei Nagy László a ferences prédikációs gyakorlat kapcsán foglalkozott a prédikálás módjára vonatkozó 16–18. századi előírásokkal, s ezek jórészt teljesülni látszanak még a 18. század végi Lochner-kéziratok ismeretében is. A Pázmány-kortárs Szalézi Szent Ferenc negyedréti formátumú papírméretet javasolt a szószékre vinni, amelyből a beszédet olvasni, vagy amely alapján, a memória segítségével, azt elmondani lehetett. Ajánlotta a vásár- vagy ünnepnap feltüntetését a papíron, továbbá az elmondás helyének, idejének és a forrásnak a feltüntetését. Az idézeteket külön papírra javasolta kigyűjteni.⁸ Kérdés, hogy a Pázmány-beszédekből átvett terjedelmes részeket hogyan mondta el akár Lochner, akár más kortársa. Valószínű, hogy a prédikálók vagy megtanulták a kijelölt részeket, vagy a papírra lemásolt szövegrészeket felolvasták. Arra nincs adat, hogy a miséző pap egy nyomtatott Pázmány-prédikációskötetet vitt volna magával a szószékre, esetleg odakészítette volna már előre a kipreparált, „bejelölt” kötetet, s a nyomtatott szöveget olvasta volna föl. Az mindenesetre látható a kéziratok jelölésein, hogy többnyire pontosan, a sorokat is megadva jelölték a kiemelt Pázmány-szövegrészek helyeit. A szó szerinti idézést illetően figyelemre méltó, hogy a másfél évszázaddal korábbi nyelvállapot és fogalmazásmód belesimulhatott a 18. század végi nyelvbe, az pedig egyáltalán nem valószínű, hogy Pázmány nevét említette volna a szószéken Lochner vagy más kortársa.

A prédikálás nyelve már egyértelműen magyar, s a latin idézetek is ritkák már. A Pázmány-beszédek még a latinitás szempontjából jellemző átmenetet mutatnak: ott a latin idézetek nagy számban fordulnak elő az auktoritás megőrzése érdekében, ám Páz-

⁶ 2. és 3. melléklet: levél formában Lochner Jánosnak elküldött beszédvázat. Jelzete: 103, Ms.IV.1/94a., 122.

⁷ BÁNHEGYI, *i. m.*, 40.

⁸ SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratok prédikációk*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2003, 12–13.

mány mindenütt következetesen magyarra fordítja idézeteit, oly módon, hogyha a latin szövegrészeket kiemeljük a beszédből, a magyar textus csorbítatlan grammatikával olvasható folyamatosan. A 18. századi kéziratos beszédekből már hiányoznak a latin szövegrészek, kérdés azonban, hogy a Pázmányból vett részek latin idézeteit is teljesen kiiktatta-e a szónok. Az érzékelhető, hogy a magyar nyelvű prédikációs gyakorlat hátterében még megvan a latin nyelvű felkészülés. Erre utal Kácsor Keresztély 1750-es években készített, szintén kéziratos latin nyelvű tárgymutatója Pázmány prédikációs kötetéhez (a kézirat a budapesti piaristák levéltárában van).⁹ Elméletileg is foglalkoztak a prédikációszerkesztéssel: Magyarországon először 1728-ban, Nagyszombatban jelent meg Cyprianus Soares *Methodus parandae eloquentiae*.¹⁰

Ismerve a Pázmány-beszédek igen nagy terjedelmét (gyakran 10–20 nyomtatott oldal is megvan), arra következtethetünk, ha e beszédek így elhangzottak, akkor azok elmondása több mint egy óráig is igénybe vehetett. Mint az ismert, Pázmány 1636-ban kiadott prédikációs kötetét megelőzően mindössze egyetlenegy prédikációja jelent meg nyomtatásban: 1610-ben, a Thordai János áttéréseit kipellengéző *Posonban lött prédikáció*. E beszéd terjedelme csaknem kétszerese az 1636. évi változatnak. Minthogy a nyomtatvány címlapján ez áll: „Egy keresztyen halgatótúl az eleven nyelv után, írásban foglaltat, és az hívek eppületire szem eleiben kibocsátatott”,¹¹ nincs okunk kételkedni abban, hogy a teljes, leírt változat hangzott el. A második változat, a Pünkösdi utáni X. vasárnapra írt beszéd már mértéktartóbb, hiányoznak belőle a Thordait elmarasztaló részek. Egyébként az 1636. évi prédikációs kötet címlapján is ott áll, hogy „élő nyelvének tanítása után írásban foglalt” beszédekről van szó. Pázmány a *Keresztyén olvasókhöz* címzett bevezetésében hosszasan elmélkedett prédikációinak terjedelméről. Úgy vélte, hogy a meggyőzéshez szükséges a nagyobb terjedelem, fontosabb ez a „sovány tanítás”-nál.¹² Ezért jogosan vélhető, hogy nemcsak a kinyomtatott, hanem az elmondott beszédek is igen terjedelmesek voltak. Nagypénteki első prédikációjának terjedelme például 44 lap

⁹ A kézirat hasonmás kiadása: HARGITTAY Emil, *Kéziratos latin nyelvű mutató Pázmány Prédikációihoz = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, I, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 130–159.

¹⁰ SZELESTEI N., *Magyar ferencesek, i. m.*, 13; Uő, *Laskai Osvát prédikációja magyarul a XVII. század végétől = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2004, 62.

¹¹ *Régi magyarországi nyomtatványok*, II, 1601–1635, BORSA Gedeon, HERVEY Ferenc, HOLL Béla munkája FAZAKAS József, HELTAI János, KELECSÉNYI Ákos, VÁSÁRHELYI Judit közreműködésével, szerk. BORSA Gedeon, HERVEY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 1004; BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, 35. – Thordairól és a prédikációváltozatokról legújabban: HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter Posonban löt praedikációja és Torday János = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2006, 85–111.

¹² PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról predikációk, mellyeket élő nyelvének tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., Magyar Királyi Tudomány-Egyetem, 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái [a továbbiakban: PPÖM], 6), XXIV.

az életmű-kiadásban, s mindjárt a beszéd elején megjegyzi, hogy, méltóan Krisztus szenvedéséhez, a hallgatóságnak két-három órányi beszédre kell számítani Jézus „szenvedésének halgatásában és elmélkedésében”.¹³ Pázmány beszédeinél sokkal rövidebb a kidolgozottnak látszó 18. század végi kéziratok terjedelme: leggyakrabban 3-4 oldal. Úgy látszik, Pázmány még nem volt tekintettel a trentói zsinat „cum brevitate” ajánlására, ez később válhatott szokássá, bár prédikációi elején hivatkozik a zsinati rendelkezésekre.¹⁴

Szelestei Nagy László nemrég az Országos Széchényi Könyvtárban található ferences eredetű kéziratok prédikációkat elemezte, és néhánynak a másolatát rendelkezésemre is bocsátotta.¹⁵ E beszédek némelyike „ex Páz”, „ex Pázm”, „ex Pázmány” kifejezéssel jelöli a forrás helyét, de korábbi nyomtatott kiadásra utaló lapszámjelzés nincs, mint azt a Lochner-gyűjteményben láthattuk. A kompilációs eljárás szerint a teljes, végleges formába átírt beszédek mintegy a felére csökkentik le a Pázmány-szövegeket, átírják a részeket, helyenként a Pázmány által hozott példasorból elhagyva, máshol pontosan követve az eredeti szövegét.¹⁶ Két példán érzékeltetem ezt a színt azonos átvételt. A Böjt V. vasárnapjára írt beszéd azért is lényeges, mert „Az Isten igéinek halgatásáruól” szól, tehát ars praedicandi jellegű prédikáció a prédikálásról. Pázmány az alábbiakat írja; s a kézirat szöveg (Szendrő, 1781) itt csaknem megegyezik a Pázmányéval, a különbség e részletben tartalmi szempontból elhanyagolható:

nem ásító és szunnyadozó álmoosággal, hanem ébren és figyelmetességgel halgassuk, a mit Isten mond predikatora-áttal. És, miképpen a király levelében, nem azt nézzük, vagy böcsüllük, ki kezével, minémü pennával és tentával íratott, hanem arra vígyázunk, mit foglal magában: úgy a predikációban sem kel arra vígyáznunk, mely ékes, vagy tótos magyarsággal, minémü mesterséges szóllásokkal, mely új találmányokkal színesítetett és festett a predikáció, mert azok, csak annak tudományán és okosságán függenek, a ki predikál¹⁷ hanem, arra kel elménket fordítani, a mi Istené a predikációban; tudni-illik, a lelki oktatásra és vígasztalásra.¹⁸

A beszéd egy másik részletében is csaknem azonos az egyezés:

¹³ PPÖM 6, 626.

¹⁴ „A keresztyén predikátorokhoz, intés”: a predikátorok „a tridentinomi közönséges gyölekezet rendelése-szerént, azokra tanítcsák a kösséget, a miket szükség tudni”. PPÖM 6, XXXIV. – „A tridenti zsinat »cum brevitate« predikálást ajánlott. Jeremias Drexel és Borgia Szent Ferenc úgy vélték, hogy a predikáció ne legyen egy óránál hosszabb. Szalézi Szent Ferenc az alsó határt fél órában jelölte meg.” SZELESTEI N., *Magyar ferencesek, i. m.*, 18.

¹⁵ *Uo.*, 17.

¹⁶ „A változtatások/átvételek többségénél nem mechanikus excerptálásról van szó, hanem új beszédhelyezethez alkalmazásról, új »szerzői« elképzelésről, amely nem nélkülözi a művészi érzéket és/vagy alapos iskolázottságot.” SZELESTEI N. László, *Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 369.

¹⁷ Az általam dőlt betűvel írt szavak kimaradtak a kézirat szövegből; ez logikus tömörítés.

¹⁸ PPÖM 6, 587. – Lásd 4. melléklet.

Mások vannak, kik magokra vészik, a mit mond a predikátor; de azt cselekeszik, a mit egy rút aszszonyrúl hallottunk:¹⁹ ki, mikor a szeméten egy darab tükört talált volna, belé-tekíntvén, meglátá töpörödött, úndok ábrázattya; és nagy haraggal elveté a tükört, azt²⁰ mondván; hogy méltán vettetett a szemétre, mivel ily rútat mutat, nem vévé eszébe,²¹ hogy nem a tükör vétke, hogy a rútat rútnek mutatta.²²

A kézirat eltérése Pázmány szövegétől („olvastam Ezopus fabuláiban”) bizonyossá teszi, hogy a kézirat predikáció elhangzásakor nem említették meg Pázmány nevét, hiszen rá is elegendő lett volna hivatkozni.

Végezetül arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a Pázmány-predikációk felhasználásának széleskörű felismerése s a Pázmány-kompilációk módjának elemzése nem túl régi, csupán három évtizedre visszanyúló kutatási irány. Először V. Kovács Sándor vezetésével és Tarnai Andor inspirációjára készült el 1983-ban Ocskay György doktori értekezése, később Lukácsy Sándor ismert fel több Pázmány-motívumot 18. századi predikációban, majd a kérdést részletesen Maczák Ibolya vizsgálta, elsősorban nyomtatott anyag alapján, *Elorzott szavak* című könyvében 2010-ben.²³ Maczák Ibolya összesen negyvenkét szöveg kompilációs összefüggésrendszerét mutatta be, melyek között a Pázmány-predikációk kiemelt helyen szerepelnek.²⁴ Érdekes és fontos eredménye e feltárási munkának, hogy még katolikus–protestáns átvételt is igazolt.²⁵ Mára tehát már szakudományos közhelynek számít, hogy Pázmány predikációit legalább másfél évszázadon át következetesen és szövegszerűen felhasználták a predikációs gyakorlatban.²⁶ Pázmány részéről tehát a „predikátorokhoz intés” „terve” (vagyis az, hogy példát és mintát szolgáltatson a predikátori hivatásban az őt követőknek) teljes mértékben valóra vált.

Ez az imitációs és kompilációs technika teljesen általánosnak tekinthető a régi magyarországi irodalom számos műfajában. Példák tucatjait lehetne idézni Balassi költemészetének 17. századi „széténeklésétől” kezdve, Gyöngyösi Zrínyi-imitációin keresz-

¹⁹ A kéziratban három szó betoldás áll a „hallottunk” szó helyett: „olvastam Ezopus fabuláiban”. Lásd 5. melléklet.

²⁰ A kéziratból hiányzik: „azt”

²¹ A kéziratban szórendi változtatás: „eszébe nem vévén”

²² A kéziratban: „mutattya”. A nyomtatott szöveg kiadása: PPÖM 6, 589.

²³ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák predikációiban*, ItK, 1982/4, 436–448; Uő, *Kutatások a magyar késő barokk retorikus próza terén: Kelemen Didák predikációi*, 1983 [ELTE BTK, doktori értekezés kézírata]; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi predikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek (Szépművés. Bt.), [2010]. Itt a 188. lapon található Lukácsy Sándor vonatkozó írásának felsorolása.

²⁴ MACZÁK, *i. m.*, 21–25.

²⁵ Tyukodi Márton Káldi Györgyből kompilált: MACZÁK, *i. m.*, 33–41. Más műfajban: BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001, 285–291. – Ezúton is köszönöm Balázs Mihálynak, hogy felhívta a figyelmemet arra az írásra, amely Pázmány predikációinak 18. századi unitárius felhasználását mutatja be: TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel predikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011, 297–315.

²⁶ SZELESTEI N., *Magyar ferencesek, i. m.*, 17, 20.

tül a 17. századi udvari költészet darabjainak szövegszerű összefüggéseiig. Stoll Béla RMKT-kiadása óta az is nyilvánvaló, hogy a szerelmi és lakodalmi versek, valamint a népköltészet dalai és szövegei szervesen összefüggnek; az Erdélyi Zsuzsanna által gyűjtött archaikus népi imádságok sok százados szöveghagyományt hordoznak magukban; vagy éppenséggel a halotti beszédek szövegeiben is találhatunk más halotti beszédekből átvételeket, ahogy Kecskeméti Gábor egy lapon keresztül sorolja református halotti beszédek szövegszerű összefüggéseit mint variációkat.²⁷ *Aki egy bizonyos régi magyar szöveget olvas, egyidejűleg legalább egy másik szöveget is olvas.* Ennek feltárásánál, az okok és szövegalkotási mechanizmusok felfedésénél kevés izgalmasabb szakmai feladat van.

Visszatérve az eredeti témához: bizonyos szövegek tehát folytonosan ismétlődnek. *Mint kell a keresztény leányt nevelni* című prédikációjában megfogalmazottak szerint Pázmány ezt teljes tudatossággal vállalja: „én semmit magamtól nem mondok, a mit a Bibliában és eléb említett Szent Doktorok írásiban olvastam, azt egybe- és rendbe hozom; az-az nem magam gondolatit mondom, hanem a Szent Lélkettől viseltetett Atyák írásából egybe-szedem és előtökbe terjesztem az igazságot”.²⁸ Ugyanakkor azt is megfogalmazza, mi értelme van annak, hogy már ismert dolgok kerülnek ismét elénk. Említett Bőjt V. vasárnapi beszédében (ezt a már idézett kéziratos beszéd is átveszi) így választja meg a kérdést, hangsúlyozva a *movere/flectere* szempontját:

Itt el nem halgathatom némely emberek mentségét: kik azt mongyák; hogy azért nem kívánnják a predikáció-hallást, mert ők mind tudgyák, a mit a predikátor tanít. Oh, mely rossz, oh, mely bolond mentség ez! Nem abban áll a haszna a predikációnak, hogy új dolgokat tanuljunk; hogy olyat halljunk, a mit soha nem hallottunk; hanem, hogy arra gerjedgyen akarátunk, a mit tudunk.²⁹

EMIL HARGITTAY

Zur Verwendung von Pázmány-Predigten in Lochners Manuskriptsammlung vom Ende des 18. Jahrhunderts

Die Manuskriptsammlung von János Lochner befindet sich in der Sammlung der Schatzkammer und Bibliothek des Bistums von Győr, Ungarn. Lochner war Pfarrer Ende des 18. Jahrhunderts in der Gemeinde *Dunaszentpál* (Komitat Győr-Moson-Sopron). Zahlreiche Manuskripte von ihm beweisen, dass Lochner in seinen eigenen Kanzelreden die gedruckte Predigtsammlung des Erzbischofs Péter Pázmány (1570–1637) wortwörtlich verwendet hatte. Die vorliegende Analyse der Manuskripte stellt dar, mit welcher Technik Lochner die früheren Pázmány-Reden kompilierte.

²⁷ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas, 1998, 197–198.

²⁸ PPÖM 7, 616.

²⁹ PPÖM 6, 586. Az 1660-as évekből e beszédrészlet latin fordítása is fennmaradt ferences anyagban: SZELESTEI N., *Magyar ferencesek, i. m.*, 29; Uő, *Áhitati irodalmunk, i. m.*, 369.

Imica 4^a
Adventus

Archiepiscopus et al. vix uir. Luc. 3. 4.

(12)

Comar
1787

Itallank az Evang. min' kália' kez' ez. Janos, hogy
Megvaló, és szabados' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.

Alai pedig etot: t'fal' kei' n' vagyon, mellynek Pázm. p. 87. linc. 9.

Alai ufa' a' Cui' úrnak' valamellyikéi' kell' törvénkh, azé
Ez' má' bebesemb' az' vizsgálom' meg' d'ordelen, mire' kell' nézünk' a'
kei' n' közzé' való' válagások, ha' t'falami' nem' akadunk. Pázm.
Ehez' képest' meg' mutatom, hogy, ha' t'falami' nem' akad, a' kei' n' közzé'
való' válagások' nézünk' kell' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
az' n' válagása, aragys' végeze. Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
Zással' legyek, legeszen' hogy' az' n' válagások' meg' t'falassák: bi'
Zomys' pedig' az' hogy' ha' az' n' válagások' meg' nem' fogyathozók,
a' má' Evang. em' biett' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
hátok, és' a' közzé' jöv' mennyei' Anahym' b'osfüllés, p'gada'
sáfor' illendű' el' legűlgettel. Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.

Et kei' n' közzé' való' válagások' legeszen, hogy' meg' t'falaf-
alunk, ha' az' má' a' kettő' egymás' mellé' vettük, és' amint' magab'z'
vayon, v'baláppen' meg' f'osvóllyunk. Et' válag' úttjáról' nem' t'fal'
vébeselünk, de' gyalázatos' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
Ime' vagy' t'fal' ebből, a' kei' úrnak' de' zájaglás'at'ly' ké'zek, mellyikéi'
kellék' a' kei' n' közzé' válagások' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
sáfora, és' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
közzé' ania, hogy' az' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
legűlgettel. Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
hogy' egyez' egymás' mindakettő' járjon: et' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
meg' ne' t'falassunk' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.

Ecce etot: ex his, ut patet, abunde patetis Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
patetis -- nosse. Et' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
al'az' mellyikéi' válagások. et' Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
jó' válagások' után, nem' t'fal' úrnak', de' allandó, Prím. Dec. Pázm. pag. 87. linc. 9.
... ..

1. melléklet

Fructus gratia Christi
responde h. tenore.

Posonio.

Admodum Reverendo Domino
Joanni Baptistae Lochner, Ecclesiae
S. Pauli Capellano locali, Præbiteri
in Christo peculiariter Cotendissimo.

per Laurentium.

Wenzel

S. Pauli
in Pragae

meg bátorán, errel békésen minde, hogy más kar éteri igazságot az Isteni...
 Nánk
Másodikor: kívántaik, hogy az Isten Jöjjet elne csavargás nélkül fe-
 gyelmeseen halgassuk. Gondoljuk meg, hogy minden világi gondok, okokozó dolgok
 hátrahagyjuk, és minden kedve Jünkt Istenünk elöt, akiben is alázatlan kétségbe
 hogy bocsássa meg bűneinket, tisztítsa Lelkünk, hogy birta edönnye bédossan az
 Isten Jöjjenek: nyissa meg Lelki fülünk, világosítsa értelmünk, okozza Isten
 dalanságunkat, hogy eressük ami erkölcsünk jobbráadásra, és elerünk szerelésekre
 hallunk: gerjeszse akarásunkat azoknak kívánságaira, vastagítsa erőtlenség
 meg tartására. Most kiadta a Predikátor, de csak Isten az, aki Isten Malaszt
 meg nyitja a Líveller. Azért ha valami Lelki házon követeztek a Predikátor
 azt magánuk nem tulajdonítsa a Predikátor, hanem Istennek.

Ac. 10. 17.

Annak okért nem a Isten és Szűnyadozó álmodással, hanem ébren és fi-
 gyelmeseen halgassuk, ami Isten mond Predikátor által. És mi képen a Pi-
 raly Levélben nem azt nezzük vagy böcsüllük ki kezével, minemü Péntával és Isten
 rával irasod, hanem arra vigyazunk, mi foglalt magában: Ugy a Predikációban sem
 kel arra vigyazunk? melyek, vagy Totos Magyarsággal, minemü meostereses
 lásokkal, mely új találmányokkal Szinesítess a Predikáció, hanem arra kel el-
 ménket fordítani, ami Isten a Predikációban, tudni illeik: a Lelki oktatásra, és
 igazságotra. Galyon: R. H. Ha egy líra ébrenben, vagy egy líra ébrennek más
 kes kezével száz aranyat nyitná valaki, azt hiszem, hogy jó méren vennék, és
 az Isten Szavára jó kedvel fogadjuk, akár ki által, és akár mint nyújtással
 Bereg R. H. ha azt meg gondolnánk, nem válogatnánk emmit a Predikátor
 ban, nem hallatnánk ama mondasok: Ez nem halgatatom, amannak unalmasa
 Tanítása, amaz a kadorva Szó, Imez igen Totos, éren Uram nem igen melyen gazd

Mikor a testi orvos gyógyulásra való eszközt rendel a Betegnek
 Boldog Isten: mely Szorgalmasan halgattya a bereg. Szemes Szó a Doktorra
 fordítva, vigyaz, jellel, hogy az orvosok nem es mértékű elne vérese, vérese
 és módgya ne változtassa. Mennél nagyobb a Lelk a Testnél, annál nagyobb figyel-
 mést kíván a Lelki orvos Szava a Testi Doktorok rendelkezéniel. Galyon, ha
 halálos Bereghez Darbelyt híjának, hogy mennél hamarab ezt vajjon a beregben

Harmadszor: aki az Isten szavát hallja, az tudja, hogy maga Istené, és minden ember, mindha o-
 trakt ő érte, mondatokat volna azon Predikátor. Azért ha de jól valami veszik a Pre-
 dikátor szavát magunkba, és ha abba részünk nagyon jobbolduk elerünk. Ha pedig
 arrul nem vádunk feltételezünk, úgy vegyük a Isten szavát mint becses és tisz-
 telnázó szavakat. Mindazon által a Isten világra közönséges szókása való ki-
 nagy fogatkozás a Predikátor hallgatón. Nemelyek a Predikáczió egy vesélté na-
 gyon, mint a Szédelmek asszalinál az tük merészi, kik dora bolygók, és meggyesék egy-
 kinek a Szép és kékes, de magok semmit nem esznek. Ezek is a Predikátor Isten szavát
 dorgatásos egyebekre osztják mondván: Ezeg ez a mondas a Tanácsot illeti, ama a I-
 stentől tanácsot: Ezeg az illik ez a Szédel Asszonyhoz: Vaj! ha is volna az én komár-
 mes hallása Szédelnek, és mint a Dem, hogy egyebeket lát, de nem látja magát.
 Használó kéren ezek: Látják mi kellene Istennek másoknak, de nem látják magok-
 szavát.

Második van, aki kik magokra veszik, amit mond a Predikátor, de azt
 eslekedezik, amin egy más Asszonyul olvastam Ezus fabuláiban. Ki, mikor a Szé-
 del egy darab Szédel talált volna, belé tekintvén meg látta tördölősi undki ábrázattya
 és nagy haraggal el véré a Szédel mondván: hogy mikor veszik a Szédel, mivel a
 rusat mutat, eszébe nem vesén, hogy nem a Szédel vesik, hogy a rusat a Szédel mutatja.
 Ezek is látván az Isten Igéjének tiszta Szédelében magok oszmánytágas, nem azon-
 ugyeknek, hogy ennek nézetéből ekegesék magokat, hanem hogy kidalmarzák a
 megmaratya Szédelakat.

Negyedik: az Isten Igéjének használó hallgatása nem abban áll, hogy Isten
 és Isten szavát Predikációra menyünk, és Isten szavát nézzük a Predikátorra, hanem
 hogy az kölesünkre fordítjuk, és eslekedünkkel teljesedünk, az Isten szavát
 hallunk. Kik Szédel hadalattal ismertet a Szédel, mely ezre: fordultak, a kik meg el-
 vén az Isten Igéjének Szédelével, annak teljesedésében nem fátádnak. Először azt mongy
 hogy oly azok azok, mint akik Szédel szavát hallgatnak, és gyönyörködnek benne, de egy-
 mások nem bémenvén, másikon ki magyan a hangoslag, és minden a musika mes Szédel
 felejtik annak ekegesék. Mások az mongya hogy ezek oly eszek, mint a ki el-
 tve a Szédel, és abba mérti moskósságat, de nem tölki, hanem el fordulván el-
 felejté miné-
 mi ábrázattya val. Aki azért csak a végre hallgatja az Isten Igéj, hogy gyönyörköd-
 gyék ennek csodulatos harmoniájában, ezzel a hallgatással Isten Szédel nem eszen. Isten
 magok Szédel szavára sezen: Merz, amely Szédel Szédelé Ura akarja, és elmarja Szédel.

Gal. 28. 8.
 Gal. 20. 22.
 Luc. 47.

5. melléklet

CSEHY ZOLTÁN–POLGÁR ANIKÓ

Krisztus és Tritonia Pallas

Ányos Pál tartományi rendfőnök választás alkalmából írt oratioja

A Jankovics József és Schiller Erzsébet nevével fémjelzett „*Édes Fiaim... Figyelmezzetek!*” című, Ányos Pál egyházi beszédeit tartalmazó kötet több szempontból is figyelemreméltó. Egyrészt azért, mert bőséges jegyzetanyaggal és filológiai igényességgel adja közre újra – a kézirat figyelembevételével, illetve Csaplár Benedek olvasatainak elővigyázatos korrekcióival – Ányos beszédeit, másrészt pedig azért, mert először publikálja Ányos latin nyelvű szónoklatát annak magyar fordításával együtt.¹

Ányos Pál egyházi beszédeinek is viszonylag csekély a szakirodalma, legtöbbször a tudomásulvételen túl érdemi megállapítások nem is születtek velük kapcsolatban, a latin beszédet pedig még csak nem is említik. Csaplár Benedek, Ányos abai beszédének kiadója egy – a lelki tusákból és a költői világ fiatalos érzékenységeiből szabadulni akaró, a vég előszelét érző, Istenhez forduló – „komoly” Ányos-képet szuggerál a szentimentális költő uralkodó irodalomtörténeti toposzával szemben. A „hitoktatói magasztos irány” felé induló költő alakját a pusztá lírikusi magatartásnál magasabb rendűnek érzi: „így e maig rejlett dolgozatai azon szándékának becses tanúságaiként vehetők, mely az érzelmi belküzdes tisztultával az alig 28 éves ifjut immár az érzék fölöttiek felé oly hathatósan vonza”.² Mindez radikálisabban így nyer megfogalmazást Csaplár elmékedésekről írt dolgozatában, melyben a székesfehérvári évek fordulatát ragadja meg: „Ez utóbbi éveinek termékeiben nyilatkozik tehát sajátlag az ő bonyolultabb lelki világának igazi mivolta, midőn a hiú ábrándokkal szakítva, mintegy teljesebb megnyugvása pontjához közeledett”.³ A „tévedő ifjúnak érzelő költőiségét” Csaplár a valóban „eszményies irányzatú férfiúnak fölkent törekvéseivel” állítja szembe, s így mintegy polarizálja a megszokott Ányos-képet: az elmélkedő, egyházi szónokként megnyilatkozó szerző profiljának kidolgozását „justifikációnak” tartja. Ha túlzás is kijátszani egymás ellen a költő–teológus, illetve egyházi szónok profilját – ebből a Csaplár utáni filológia sem igazán profitált –, arra ez mindenestre rámutat, hogy Ányos munkásságát sokkal cizeláltabban és árnyaltabban kell megítélnünk, mint korábban.

„Ányos igazi nagysága a poétaságban teljesedett ki” – írja Kovács Győző 1958-ban, s ebben alighanem igazat is kell adnunk neki.⁴ Koltai Virgil frappáns szavaival Ányos

¹ „*Édes Fiaim... Figyelmezzetek!*”: Ányos Pál egyházi beszédei, kiad. JANKOVICS József, SCHILLER Erzsébet, Veszprém, Művészetek Háza, 2009. Az oratióról: 91.

² CSAPLÁR Benedek, *Egyházi beszéd, melyet Szent Háromság ünnepén 1783-ban Abán mondott Ányos Pál*, Bp., Hunyadi Mátyás Nyomdai Intézet, 1888, 3.

³ Ányos Pál *elmékedései, melyeket a székes-fehérvári kir. iskolabeli ifjusággal a háromnapos lelki gyakorlat folytán tartott 1783-ban*, kiad. CSAPLÁR Benedek, Bp., a Szent-István Műintézet Könyvnyomdája, 1889, 48.

⁴ KOVÁCS Győző, *Az érzékenység poétája (Ányos Pál, az első magyar szentimentális költő, 1756–1784)*, ItK, 1958/1, 38.

ma is a „barátság s a költészet apostola.”⁵ Ahhoz viszont, hogy igazat adhassunk Rónay Györgynek, aki szerint: „a halálnak egyetlen igazi rokona van irodalmunkban, Ányos Pál”, elengedhetetlen az egyházi beszédek és elmélkedések ismerete.⁶ Czapáry László egy 1905-ös, emléktábla-leleplezéskor mondott szónoklata érdekes módon a politikai költő profilt abszolutizálja.⁷ E tendenciákból is látható, hogy a szentimentális, érzelmes költőt a politikai, majd pedig a teológus-szónok látszik követni. Ez az életkori fázisokon alapuló fokozatos megkomolyodás hosszabb ideig kitartó irodalomtörténeti sémának bizonyult.

Ányos, a szónok azonban nyilván nem csak a ránk maradt retorikai-teológiai korpuszt hozta létre: Lauschmann Gyula a Csaplár által kiadott beszédeken kívül említi még egy székesfehérvári keletkezésű, közelebről meg nem határozott tárgyú beszédet: „az utolsó, nálunk készült egyházi beszédet az Ányos család eszterági levéltára őrzi, de hogy mikor és hol mondta el Ányos Pál, nem tudjuk.”⁸ Császár Elemér Ányos-monográfiájából az is kiderül, hogy ez a beszéd, noha „nem ismerjük rendeltetését”, az örök kárhozatról szól.⁹ Olgyai Bertalan életrajzíró szerint Ányos Nyitrán szónokolt Szent István napján: az itt elhangzott prédikációról azonban semmi közelebit nem tudunk meg.¹⁰

Maga Császár nem becsüli sokra Ányos beszédeit és hitszónoki működését: „Anyagukat tekintve eredetiség alig van bennük.”¹¹ Érzékenyen figyel fel viszont arra, hogy Ányos kevés idézettel és inkább példákkal magyaráz:¹² ez a tendencia latin beszédében is pregnánsan lesz jelen. Gellért Jenő Ányos nyelvének egyszerűségét emeli ki, és a világosságesszményt magasztalja, s érdekes módon érvtechnikája esetében Ányos érvelését és argumentációit inkább hit- és tekintélyelvűnek, mint rációcentrikus jellegűnek látja. Szerinte a „meggyőzés ereje adja meg” Ányos nyelvének erejét és beszédének emelkedettségét.¹³

Ányos latin beszéde az *Oratio* címet viseli, és az OSzK Quart. Hung. 1311-es jelzetű Ányos-kéziratában található, az 50r–54v szövegtartományban. A szövegkiadás a beszéd után, az 55r oldalon található címet emelte főcímmé: *Oratio in Electivo Provinciali dicta Anno 1782*. A beszéd a rábeszélő és buzdító beszédnemhez tartozik: mindkettőt a tanácskozó beszédhez sorolják a barokk retorikák: „A rábeszélő nemben, ami a tanács-

⁵ KOLTAI Virgil, *Ányos Pál*, Vár Ucca Tizenhét, 1994/2 [*Ányos Pál (1756–1784)* – tematikus szám], 59.

⁶ RÓNAY György, *Ányos Pál*, Vár Ucca Tizenhét, 1994/2, 136.

⁷ CZAPÁRY László, *Ányos és Virág hazafisága*, Székesfehérvárott, Szammer Imre Könyvnyomtató Intézete, 1906.

⁸ SEMPER [LAUSCHMANN Gyula], *Virág Benedek és Ányos Pál viszonya Székesfehérvárhoz*, Vár Ucca Tizenhét, 1994/2, 80.

⁹ CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál, 1756–1784*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1912, 202.

¹⁰ OLGYAI Bertalan, *Ányos Pál élete és költészete*, Vár Ucca Tizenhét, 1994/2, 95.

¹¹ CSÁSZÁR, *i. m.*, 202.

¹² *Uo.*, 203.

¹³ GELLÉRT Jenő, *Ányos Pál*, Bp., Lampel Róbert kiadása, 1895, 82. Lásd még: HORVÁTH Dezső, *Ányos Pál (1756–1784)*, Bp., Molnárak Lapja Könyvnyomda, 1906, 46–49.

kozóhoz tartozik, és a buzdítóban, amely hozzá szorosan kapcsolódik, fogalmazódik általában szentbeszédeink nagy része” – írja például Carolus Regius *Orator christianus* című művében (1612).¹⁴ Ugyanez a szerző a figyelmeztetéseket segédeszközöknek tartja, „egyrészt az értelem, másrészt az erkölcs megvilágosítására”.¹⁵

A beszéd *propositió*val indul, mely a konszenzuson alapuló közérdeket hangoztatja: a kiválókat (*praecellere caeteris*), a legméltóbbakat (*dignissimos*), a jobbat (*eligite meliorem*) szükséges megválasztani. A közhelytételhez azonnal *narratio* társul, mely a bibliai Jehu történetét idézi meg: Jehu még az ellenségei közül (Áháb 70 fia közül) is a jobbat akarta királlyá választatni, még akkor is, ha az ellenségként őellene fordul majd, mert ez a természet törvénye (*naturae communi lege*). Ányos két *tételt* is derivál a narrációból: tévedni fogunk, ha minden erőnket nem fordítjuk arra, hogy a jobbakat válasszuk, mégpedig a természet törvénye alapján. Fel kell tudnunk ismerni, hogy ki számít az oly általánosan megfogalmazott erény megtestesítőjének. A *felosztás* szerint a beszéd két nagy egységre bomlik: az első rész azokhoz szól, akik választanak (*primum electores contigit*), majd a szerző aposztrofét alkalmazva azokhoz szól röviden, akiket megválasztanak (*alterum pertinebit ad electos*). Ez a retorikai váltás a „sed sistite paululum adhuc electos paucis volo” szakasznál történik meg.

A tétel megfogalmazására, valamint a beszéd felosztására Szent Tamás *Summa theologiae* című műve hatott (*Summa* 2, 2, 185).¹⁶ „Videtur quod oporteat eum qui ad episcopatum assumitur, esse ceteris meliorem” – írja Szent Tamás (‘Úgy tűnik, hogy annak, akit püspökké választanak, a többieknél jobbnak kell lennie.’). Ányosnál a *meliornak*, a jobbnak a hangsúlyozása is jobban érthető, ha Aquinói Szent Tamásnak a tétel ellen felhozható ellenérvét ismerjük: „Sed contra est quod decretalis dicit quod sufficit eligere bonum, nec oportet eligere meliorem.” (‘Ennek ellentmond a rendelet megfogalmazása, mely szerint elég a jót választani, nem szükséges a jobbat választani.’). Az Ányos-beszéd kettős beosztása (egyrészt azokhoz szól, akik választanak, másrészt azokhoz, akiket megválasztanak) arra az elgondolásra megy vissza, melyet a *Summa* is hangsúlyoz, hogy más elvárásaink kell legyenek azzal szemben, akit megválasztanak, s mások annak irányában, aki választ („aliquid est considerandum ex parte eius qui assumitur, et aliquid ex parte eius qui assumit”).

A beszéd alapkérdése: kik számítanak jobbaknak? Ányos a magyarázat jegyében egy kisebb erénykatalógust állít össze, az erényeket pedig egy-egy bibliai névhez társítja:

Dávid – *prudentia* (okosság)

Mózes – *amor in filios* (a fiak iránti szeretet)

Józsue – *fides, iustitia* (hűség, igazságosság)

Dániel – *fortitudo, dicendi libertas* (bátorság, a szókimondás szabadsága).

Az *argumentáció* fázisában az említett katalógust támogató és alapul vevő érvek követ-

14 *Retorikák a barokk korból*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 194.

15 *Uo.*, 180.

16 Divi THOMAE AQUINAS *Summa Theologica*, III, Paris, J. P. Migne, 1864, 1313–1314.

keznek. Az érvelés végén *conchetto*-szerűen jelennek meg azok az erények, melyekre a választóknak a választásuk során tekintettel kell lenniük: „Fortes exploreate, prudentes, iustos, amantes, fortes eligite, et eligistis.”¹⁷

A második részben az antik Szolón példája válik uralkodóvá a *narrációban*: a tanács tagjai megválasztásukkor felelősnek arra, hogy megtartják Szolón törvényeit, nem helyezik egyéni érdekeik elébe a haza javát, s hogy a köztársaságot igyekezzenek utódai-
knak jobb állapotban átadni, mint amilyenben kapták. A *zárszó*, a *peroratio* a Szolón-
elbeszélés aktualizált tanulsága lesz, miszerint amit Szolón el tudott érni az athéniaknál, azt sokkal inkább el kellene érnie Krisztusnak a papságnál.

Az erények négyes beosztása (*prudentia + amor in filios + fides, iustitia + fortitudo, dicendi libertas*), melyet a fenn említett négy bibliai személy jelképez, arra a négyesfogatra emlékeztet, amely Ambrosius szerint a lélek szekerét vezeti: „Si currus est anima, habet equos vel bonos vel malos. Boni equi virtutes sunt animae: mali equi, passiones sunt corporis. [...] Boni equi sunt quatuor, prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia.” (‘Ha a lélek szekér, vagy jó, vagy rossz lovai vannak. A jó lovak a lelki erények, a rossz lovak a testi szenvedélyek. [...] Négy jó ló van, az okosság, a mértékletesség, a bátorság, az igazságosság.’ – Ambrosius Mediolanensis: *De Isaac et Anima*, Caput VIII.)¹⁸

E négy erény központba állítása antik eredetű, Macrobius *Commentarii in Somnium Scipionis* című művének I. 8. fejezete a négy sarkalatos erényt elemzi, melyek meg-
egyeznek a fenn idézett négyesfogattal: *prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia*.¹⁹ A *prudentia* egyszerre intellektuális és gyakorlatias erény. Ahogy Tóth Orsolya meg-
figyelte, Cicero „a *prudentiát* szorosan a retorikához és a politikához társította.”²⁰ A *temperantia*, azaz a mértékletesség nem említődik Ányosnál, helyette az atyai szeretet szerepel beszédében. A *fortitudo*, a bátorság és állhatatosság erényét a *iustitia* követi, mely Cicero szerint az erények királynője (*De officiis*, 3, VI, 28: „Iustitia enim una virtus omnium est domina et regina virtutum.” – ‘Az igazságosság erénye egyedül az összes erény úrnője és királynője.’²¹).

Figyelemreméltó, hogy a bibliai személyek által megtestesített erények antik, „pogány” megfelelőket is kapnak: Dávid, a *prudentia* képviselője így hozható összefüggésbe Arisztotelésszel, Mózes Szolónnal, az igazságos Józsué az igazságos Ariszteidésszel, a *dicendi libertas* erényével bíró Dániel pedig Ciceróval. Ányos láthatólag a beszéd minden egyes idézetét, citátumát, példázatát vagy illusztratív elemét rendkívüli tudatossággal komponálta rendszeralkotó, szabályosnak mondható egységbe.

¹⁷ „Édes Fiaim... Figyelmezzetek!”, i. m., 85.

¹⁸ Sancti AMBROSI Mediolanensis Episcopi *Opera Omnia*, I, Parisiis, Apud Gauthier Fratrem et Soc., 1836, 259.

¹⁹ Vö. TÓTH Orsolya, *Macrobius és a sarkalatos erények*, PhD-értekezés, Debreceni Egyetem BTK, 2011 (kézirat).

²⁰ Uo., 62.

²¹ M. Tullii CICERONIS *De officiis libri tres*, ed. Iacobus Fridericus HEUSINGER, Brunsvigae, Apud Fr. Vieweg et Filium, 1838, 377–378.

A négyes erénybeosztás a bibliai példák ellenére a beszéd antikos elemeit erősíti, illetve emeli ki: a hét keresztény főerény közül (*charitas, fides, spes, prudentia, fortitudo, iustitia, temperantia*) Ányos tulajdonképpen ötöt szerepeltet (kettőt, a *fidest* és a *iustitiát* összevonva), s ezekhez (pontosabban a *fortitudóhoz*) érdekes módon éppen a szóno ki képességet jelképező *dicendi libertast* társítja. A szókimondás szabadsága a bátorság mellett az előljárók fontos erénye, a szabadság, a nyíltság és a tisztesség szinonimája, szemben a leplező, alakoskodó, színlelő beszédmóddal.

Ányos beszéde, ahogy az eddig elmondottakból is sejthető, kontaminációs jellegű: egyszerre jelennek meg benne a keresztény és az antik erények, illetve reprezentatív alakok. A bibliai és az egyházi íróktól származó érvek mellett azonban feltűnően erőteljes Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájának* és Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzainak* jelenléte, de Hérodotosz és Cicero művei és gondolatai is megidéződnek.

Az igazságosság erényének antik megtestesítője Ariszteidész, a görög–perzsa háborúk egyik kulcsfigurája, aki Plutarkhosz szerint az Igazságos (Dikaiosz) melléknevet viselte: „A nép Ariszteidész minden erénye közül leginkább igazságosságát tisztelte, hiszen ez volt a leghasznosabb tulajdonsága.”²² Plutarkhosz kiemeli azt az Ányosnál is fontos gondolatot, hogy Ariszteidész a köz javát előbbre tartotta a saját boldogulásánál. Állítólag Ariszteidész cserépszavazás általi száműzetésének oka éppen igazságossága volt. Plutarkhosz feljegyez egy anekdotát egy írástudatlan szavazóról, aki éppen magát Ariszteidészt kérte meg, hogy írja fel helyette a nevét a szavazáskor használt cserépdarabra, s döntését azzal indokolta, hogy unja már, hogy Ariszteidészt mindenfelé igazságosnak nevezik. Amikor Xerxész Attika ellen támadott, az athéniak visszahívták Ariszteidészt a száműzetésből, félvén, hogy az ellenséghez csatlakozik. Ekkor, a szalamiszi csata idején hangzik el az Ányos által említett kijelentés: Themisztoklész, aki gyermekkorától kezdve Ariszteidész ellensége volt, teljhatalmú fővezér lett, Ariszteidész viszont a közjó érdekében hajlandó volt a magánharagot félretenni, s így szólt a fővezérhez: „Visne, aiebat, o Themistocle, ut in his montibus inimicitias paulisper deponamus, recepturi eas, cum redierimus?”²³ („Ó, Themisztoklész, akarod-e, hogy ezeken a hegyeken egy kis időre félretegyük az ellenségeskedést, hogy majd folytassuk, amikor visszatérünk?” Dr. Bán Elizeus fordítása)²⁴

Ányos forrása ezen a ponton feltehetőleg nem csupán a szövegkiadás által megjelölt Hérodotosz (8. könyv, 79.), hanem Plutarkhosz Ariszteidész-életrajzának 8. része, mely szövegileg is rokon: „ἡμεῖς, εἶπεν, ὦ Θεμιστόκλεις, εἰ σωφρονοῦμεν, ἤδη τὴν κενὴν καὶ μειρακιώδη στάσιν ἀφέντες ἀρξώμεθα σωτηρίου καὶ καλῆς φιλονεικίας πρὸς ἀλλήλους ἀμιλλώμενοι σῶσαι τὴν Ἑλλάδα, σὺ μὲν ἄρχων καὶ στρατηγῶν, ἐγὼ δ' ὑπουργῶν καὶ συμβουλευῶν.”²⁵ („Themisztoklész, hallgassunk józan eszünkre, hagyjuk a hiú, gyer-

²² PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, Bp., Magyar Helikon, 1978, I, 510.

²³ „Édes Fiaim... Figyelmezzetek!”, i. m., 84.

²⁴ Uo., 77–78.

²⁵ PLUTARCHS *Aristides und Cato maior*, erklart von C. SENTENIS. Dritte Auflage revidirt von B. HERCHER, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1870, 18.

mekes civódást, kezdjünk inkább üdvös és tiszteletre méltó versengésbe Görögország megmentéséért, te mint fővezér, én pedig mint a tanácsadó.)²⁶ A szöveg hasonlóság mellett ezt alátámasztja a kontextus is, hiszen Hérodotoszsal ellentétben Plutarkhosz, akárcsak Ányost, elsősorban Ariszteidész erényeinek megragadása érdekl.

A Plutarkhosz-hatás erőteljes jelenléte megmutatkozik a beszéd záró részében, a Szolónról szóló passzusban is. Plutarkhosz Szolón-életrajza szerint (25. rész) az athéni tanács tagjai közösen megesküdtek, hogy megtartják Szolón törvényeit, s aki bármelyik törvényt megszegi, saját testsúlyával azonos súlyú szobrot állíttat fel Delphoiban színaranyból.²⁷ Ányos ugyan a büntetésnek erre a módjára nem utal, hangsúlyos szerepbe állítja viszont magát az esküt, melynek révén a pogány Szolón, illetve az esküben említett Minerva, vagy más néven Tritonia a közösség iránti odaadásra, az önös érdekeknek a köz érdekében való háttérbe szorítására tudta rábírní a megválasztott eljárásokat. Ha esküjüket Tritonia haragjától félve igyekeztek megtartani a megválasztott pogány eljárásokat, akkor sokkal inkább indokolt, hogy a megválasztott keresztény eljárásokat, akik Krisztus nevére esküsznek, ugyanezt tegyék.

Függelék

A mű rövid elemzése mellett kénytelenek vagyunk a szövegkiadással kapcsolatban is megjegyzéseket tenni. A közzétett latin beszéd ugyanis megítélésünk szerint több helyen tartalmaz hibás olvasatot, s olyan eset is akad, amikor a bizonytalan vagy megkérdőjelezettnek tartott rész korrigálhatónak látszik.

Az alábbiakban néhány javítandó példát és korrekciós javaslatot közlünk.

I.

„Connata hominibus, et materno lacte hausta est opinio illa, ac sententia, qua quoties **candidatis** suffragaturi **convenium**, toties eos prae reliquis ornandos inque munus quodlibet subvehendos arbitratur, qui unos se multo praecellere ceteris, unos se longe dignissimos argumentis pluribus prodidissent.”²⁸

Javaslat: „quoties **candidatis** suffragaturi **conveniunt**”

„Velünk született az a vélemény és felfogás, és az anyatejjel magunkba szívtuk, hogy valahányszor összejövünk, hogy jelöltekre szavazzunk, azokat tartjuk a többiekkel szemben felékesítendőeknek és valamilyen hivatalra kinevezendőeknek, akikről nyilvánvalóvá vált, hogy ők egyedül sokkal különbek a többieknél, sok szempontból ők egyedül messze a legméltóbbak.”²⁹

²⁶ PLUTARKHOSZ, *i. m.*, 513.

²⁷ *Uo.*, 197.

²⁸ „Édes Fiaim... Figyelmezzetek!”, *i. m.*, 81.

²⁹ *Uo.*, 73. Dr. Bán Elizeus ford.

II.

„Perinde si Jehu secum ipso similem in modum meditaretur: si meliorem eligeretis, **currus** quidem vestros contra Jehu studiosius **f[?]** **alibus** instruētis, equos vestros generosius incitabitis; **cui tales** vestras strenue magis defendetis, arma vestra callidius, audaciusque tractabitis, denique ipsius fortunam Jehu in discrimen forsitan abducetis, sed tamen eligite meliorem.”³⁰

Javaslat: „Perinde si Jehu secum ipso similem in modum meditaretur: si meliorem eligeretis, **currus** quidem vestros contra Jehu studiosius **falcibus** instruētis, equos vestros generosius incitabitis; **civitates** vestras strenue magis defendetis, arma vestra callidius, audaciusque tractabitis, denique ipsius fortunam Jehu in discrimen forsitan abducetis, sed tamen eligite meliorem.”

Az idézett részben a *falcibus* kifejezés használatát indokolja, hogy itt egy sajátos székértípusról van szó: a *currus falcatus* egy sarlókkal ellátott harci szekeret jelöl.

„Jehu pedig önmagában efféle módon elmélkedett: Ha a jobbat választjátok meg, **kocsijaitokat** pedig Jehu kocsijai ellen ügyesebben felszerelitek, lovaitokat nemesebben harcra készítitek, **városaitokat** kitartóbban védelmeztitek, fegyvereiteket ravaszabban és merészebben használjátok, végül magának Jehunak a hadiszerecséjét is talán válságba sodorjátok, de mégis, **válasszátok a jobbat.**”³¹

III.

„Vox haec vox naturae est, vox in omnes diffusa gentes, vox constans, **moralis**, invicta, sempiterna, sincera, sacrosancta.”³²

Javaslat: „Vox haec vox naturae est, vox in omnes diffusa gentes, vox constans, **immortalis**, invicta, sempiterna, sincera, sacrosancta.”

„Ez a szó a természet szava, minden nemzetre érvényes szó, állandóan érvényes, **halhatatlan**, győzhetetlen, örök, őszinte, szent és sérthetetlen.”³³

IV.

„Vera reticent, et falsa svadent, simulant, dissimulant, tegunt, colorant, **anabagibus** utuntur, veritatem verbis sic circumvertunt, ut negantem, aut affirmantem partem tueantur, divinare vix possis. Nimirum non spes eos, non metus a vero abducit, **non** sic illi, qui meliores sunt, fortes sunt, et liberi, nec ad fontes cuiusquam sententias, sed ad intimam conscientiam, ac numinis **gioriam** depromunt.”³⁴

Javaslat: „Vera reticent, et falsa svadent, simulant, dissimulant, tegunt, colorant, **ambagibus**

³⁰ *Uo.*, 81.

³¹ *Uo.*, 73. Dr. Bán Elizeus ford.

³² *Uo.*, 81.

³³ *Uo.*, 73. Dr. Bán Elizeus ford.

³⁴ *Uo.*, 84.

utuntur, veritatem verbis sic circumvertunt, ut negantem, aut affirmantem partem tueantur, divinare vix possis. Nimirum non spes eos, non metus a vero abducit. **Non** sic illi, qui meliores sunt, fortes sunt, et liberi, nec ad fontes cuiusquam sententias, sed ad intimam conscientiam, ac numinis **gloriam** depromunt.”

„Az igaz dolgokat elhallgatják, és a hamis dolgokat ajánlják, alakoskodnak, elpalástolnak, lepleznek, átszíneznak, meghátrálnak, az igazságot szavaikkal úgy kiforgatják, hogy hol a tagadó, hol az állító felet védik; alig tudsz kiigazodni rajtuk. Persze vagy a remény, vagy a félelem fordítja el őket az igazságtól. Nem így azok, akik jobbak, erősek és szabadok, és nem azért hoznak ítéletet, hogy elnyerjék valakinek a tetszését, hanem belső lelkiismeretből és Isten dicséretére.”³⁵

V.

„Huc edicto Praetoris confluebant censuratum descripti cives, qui patriis modulis laudes Deae, quam inventricem sapientiae praestitemque doctrinae **credebant**, exequerentur.”³⁶

Javaslat: „Huc edicto Praetoris confluebant censuratum descripti cives, qui patriis modulis laudes Deae, quam inventricem sapientiae praestitemque doctrinae **credebant**, exequerentur.”

„Ide összejöttek a bíró rendeletére az adóhivatalok szerint összeírt polgárok, hogy ősi dallamokkal dicsérik az istennőt, akit a bölcsesség feltalálójának és a tanítás védőjének **hittek**.”³⁷

Látható, hogy a fordító bizonyos esetekben a helyes szövegolvasatból indult ki, nincs tehát mindig összhangban a közölt latin szöveg és fordítása. Feltűnően sok helyen van azonban a Dr. Bán Elizeus által fordított szövegben a fordító bizonytalanságára utaló kérdőjel, gyakran olyan esetekben is, ahol a latin szöveg nehézségi szintje ezt nem indokolja, s előfordulnak értelmezési problémák is. További példáinkkal ezeknek a korrekcióját szeretnénk elősegíteni.

VI.

„**Ugyanis másképp, nagyon röviden:** azoknak, akiket meg akarunk választani, mint jobbakat, elég egy kis biztatás, inkább, mint a bizonyítás, ahhoz, hogy nemesen és serényen elfogadják ezeket a részeket.”³⁸

„Nam alterum perbreve his, quos electuri sumus, melioribus, stimulos potius, quam documenta, sufficere ad generose, et alacriter partes suas obeundas.”³⁹

Javaslat: **A másik, nagyon rövid rész azokat érinti,** akiket mint jobbakat, meg akarunk választani: nekik elég egy kis biztatás, nem kell részletes bizonyítás ahhoz, hogy nagylelkűen és lelkesen elfogadják ezeket a részeket.

³⁵ *Uo.*, 78. Dr. Bán Elizeus ford.

³⁶ *Uo.*, 85.

³⁷ *Uo.*, 79. Dr. Bán Elizeus ford.

³⁸ *Uo.*, 74. Dr. Bán Elizeus ford.

³⁹ *Uo.*, 82.

VII.

„Volt egy templom Athénben, a **műtől való megfosztásra** [?], [**mégis**] a legpazarabb mű, bizonyos vélemény szerint a legvallásosabb, az athéniak védőjének, Minervának szentelve.”⁴⁰

„Templum fuit Athenis **ad Pritandum (?) opere**, opere sumptuosissimum opinione religiosissimum Atheniensium Praesidi Minervae sacrum.”⁴¹

Javaslat: „Templum fuit Athenis **ad Prítanaeum [opere]** opere sumptuosissimum opinione religiosissimum Atheniensium Praesidi Minervae sacrum.”

Fordítási javaslat: Volt egy templom Athénban, a **prütaneion**⁴² **mellett**, nagyon pazar kiállítású, az athéniak véleménye szerint a legszentebb, ahol az oltalmazó Minervát tisztelték.

Korrektív javaslatainkkal a szövegkiadás jobbítását szerettük volna megcélozni, kifejezve tiszteletünket a szövegkiadók előtt és hangsúlyozva, hogy a latin kézirat valóban több ponton nehezen olvasható. Fontosnak tartjuk, hogy Ányos Pál beszéde javított változatban jusson az érdeklődő olvasók kezébe, hiszen egy különösen jelentős alkotásról van szó abban a tekintetben, hogy elmozdulás tapasztalható benne a kifejezetten biblikus alapállástól: az antikvitás nagy példáit aknázza ki egy keresztény etika megszilárdítása érdekében. Oratója e tekintetben, akárcsak szerkezeti megoldásaiban túllép a barokk beszéd szokványos keretein: mintha már a klasszicizmus esztétikája érintené meg, egy új szintézis ideája, melyben az antikvitás új, keresztény értelmezése veszi kezdetét. Kicsit visszatérés ez a humanizmus vallásos allegorizmusához is, de korántsem szeparációs és ráértelmezési gesztusokkal történik a két világ egybeolvasztása, hanem a párbeszéd logikája szerint, párhuzamosan, teljesen nyitottan, egy olyan értelmezői térben, ahol Krisztus és Tritonia Pallas közös nevezőre kerülhet.

ZOLTÁN CSEHY – ANIKÓ POLGÁR

Christ and Tritonia Pallas

The Oration of Pál Ányos Written for the Election of the Provincial Superior

The paper focuses on the speech entitled *Oratio in Electivo Provinciali dicta Anno 1782* by the Hungarian poet Pál Ányos (OSzK Quart. Hung. 1311). The authors analyse the structure and the rhetorical construction of the oration and put forward a proposal for some philological corrections of the previously edited text. Ányos used the allegory of the cardinal virtues as *prudencia* (David), *amor in filios* (Moses), *fides*, *iustitia* (Joshua), *fortitudo*, *dicendi libertas* (Daniel), and had harmonized the ancient (borrowed mainly from Aristotle and Plutarch) and biblical elements in a masterly manner.

⁴⁰ Uo., 79. Dr. Bán Elizeus ford.

⁴¹ Uo., 85.

⁴² Kör alakú építmény (Tholosz) az agora délnyugati részén, ahol a prütanisok, az athéni tanács tagjai közköltészen étkeztek.

A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának legújabb eredményei és tendenciái*

„Ezek az imák, akárha ismert szerzőkig nyomozzuk forrásaikat, akár az évezredes *baj-elhárító* könyörgésekig, varázsmondókákig, epikus formuláig – mind az elnyomott, kiszolgáltatott nép magatartását, értékrendjét, menekülési törekvéseit magyarázzák nekünk sok történeti forrásnál hitelesebben. Nyilvánvaló, hogy ilyen források feltárása, ilyen források értelmezése bennünket nem az imák transzcendens elhívéséig vezet, hanem a marxi–lenini történelemértelmezéshez nyújtanak jó bizonyóságot.”¹ Ezeket az emlékezetes mondatokat Ortutay Gyula fogalmazta meg negyven évvel ezelőtt. Mint egykori szegedi piarista diák, majd elismert néprajztudós és politikus, korábban vallás- és közoktatási miniszter, ekkor már másfél évtizede az Elnöki Tanács tagja, figyelemre méltó módon támogatta az archaikus imádságok gyűjtőjét, Erdélyi Zsuzsannát.² Ortutay a *Hegyet hágék, lőtöt lépék* című, először 1974-ben, Kaposvárott megjelent szövegkiadás előszavában közölte a fentieket, a szöveget a néhány évvel későbbi, sőt a rendszerváltás utáni edíciók is átvették. Az első kiadás óta eltelt négy évtizedben – nagyrészt éppen Erdélyi munkásságának köszönhetően – vált lassanként elfogadottá a „kitagadott” vallásos irodalom,³ amellyel őt megelőzően alaposan

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. A kutatást az infrastruktúra támogatásával a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.

¹ ORTUTAY Gyula, *Előszó = ERDÉLYI Zsuzsanna, Hegyet hágék, lőtöt lépék... (Archaikus népi imádságok)*, Kaposvár, [Somogy Megyei Levéltár], 1974, 7. (Kiemelés tőlem.)

² Erdélyi a kutatásairól először egy előadásban számolt be 1970. február 11-én, a Néprajzi Társaság Folklorosztályán, Voigt Vilmos felkérésére. Az ülésen Ortutay Gyula elnökölt. Publikáció formájában: ERDÉLYI Zsuzsanna, *Archaikus és középkori elemek népi szövegekben*, Ethnographia, 1971/3, 343–374. – Lásd ehhez Erdélyi visszaemlékezéseit: *Majd az idő kipörgeti: Portréfilm Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutatóról*, rend. TARI János, 2008. – Ortutayról lásd újabban például a 2009–10-ben kiadott naplóról írott kritikát: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *Életmű és számvetés*, BuKsz, 2010/3, 214–224. – Ortutay sajátos ideológiai pozíciójához lásd Kósa László szavait, aki a következőkről számolt be Erdélyi Zsuzsannának szóló köszöntőjében: 1970–71. táján, „a *Magyar Néprajzi Lexikon* munkálatai kapcsán naponta dolgoztam együtt Ortutay Gyulával, és nemegyszer hallhattam, hogy mikor eljutottak hozzá az imaszövegek gyűjtését kísérő viszontagságok hírei, miként verbalizálta ideológiai-politikai elkötelezettsége és a népköltészet szeretete ütközését”. – Kósa László, *Köszöntő = Imádságos asszony: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, szerk. Czövek Judit, Bp., Gondolat – Európai Folklor Intézet, 2003, 9.

³ LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom = L. S., Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 7–22.

utoljára az 1930-as években foglalkoztak.⁴ Az archaikus imák feltárásának hatására aztán nemcsak a népi vallásosság szövegei,⁵ szellemi és tárgyi kultúrája, hanem az egyházi irodalom egészének, imádságoknak, meditációknak, prédikációknak, valamint a vallásos használati irodalom más műfajainak, illetve hagyományainak kutatási lehetőségei is kezdtek megnyílni, egyre kevesebb Ortutay-féle *bajelhárító* mondat megfogalmazását és kompromisszum megkötését igényelve.

E jelentős nyitás ellenére azonban az 1970-es évektől úgy alakult a közép- és kora újkori egyházi és vallásos irodalom kutatási lehetőségeinek lassú bővülése, hogy nem elsősorban a meditáció-, s még kevésbé az imádságirodalom, hanem jóval inkább a prédikációk feltárása került előtérbe.⁶ A mai magyarországi kutatási helyzet is hasonló ehhez a már évtizedek óta tapasztalt tendenciához, ám az is kétségtelen, hogy immár bővülni látszik a többi kegyességi műfaj és gyakorlat iránti érdeklődés. Ahogyan arról jelen összefoglalóban beszámolok, legújabban már nem ritka, hogy a témában interdiszciplináris szemléletű doktori disszertációk szülessenek (bár szinte kizárólag irodalomtudományi doktori iskolákban⁷), állami, illetve egyházi fenntartású egyetemek kutatócsoportjai foglalkozzanak a témákkal, konferenciákat tartsanak, kiadványsorozatok induljanak.

E változással együtt is igaz azonban, s ez látszik például kötetünk tanulmányainak témaválasztási arányából, hogy még ma is több kutatót és kutatócsoportot foglalkoztat a prédikációk szövegeinek vizsgálata (amely műfajt, illetve vallásos, liturgikus gyakorlatot jobban is el lehet határolni a többitől), mint a szakirodalomban használati iro-

⁴ Elsősorban Incze Gábor református lelkész, valamint Gulyás István és Gajtkó István piarista tanárok. Lásd INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, [s. n.], 1931; GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., Élet, 1936; GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma*, Bp., Élet, 1939.

⁵ Erdélyi újabb írásai közül csak egyet említek: ERDÉLYI Zsuzsanna, VÁRHELYI Ilona, „...századokon át, paptalanul...”: *Az archaikus népi imádságműfaj fogadattörténete*, Bp., Szent István Társulat, 2011. – A számos, másoktól származó legújabb írások közül lásd például az Erdélyit köszöntő kötet (*Imádságos asszony, i. m.*) tanulmányait, valamint TÁNCZOS Vilmos, *Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok, Archetipikus szimbolizáció és élettér*, Bp., Püski, 2001; PELCZER Katalin, „Szent szó, szent beszéd”: *A beszédhelyzetek és a motívumok kapcsolódása a magyar archaikus népi imádságokban = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 167–179.

⁶ A prédikációkutatás nemzetközi és hazai irányzatairól Kecskeméti Gábor értekezett, a legújabb fejleményekről Maczák Ibolya írt a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának Lelkiségtörténeti Műhelye által kiadott, főképp a kora újkori katolikus, de részben a protestáns egyházak kegyesség-történeti témáinak kutatástörténetét feldolgozó tanulmánykötetben. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 9–17, 25–30; MACZÁK Ibolya, *A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE, 2008, 63–89.

⁷ A prédikációk kutatását az irodalomtörténészekon kívül a történészek és teológusok is nagyobb számban művelik. Többek közül, példaként, a társadalom- és művelődéstörténész V. László Zsófia munkásságát említem, aki számos tanulmány után doktori disszertációban foglalta össze kutatásait: V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2011 (PhD-disszertáció kézírata).

lomnak (*Gebrauchsliteratur*), épületes irodalomnak (*Erbauungsschrifttum*), aszketikus irodalomnak, devóciós vagy kegyességi irodalomnak nevezett, műfajilag nehezen körülírható szövegtípusok értelmezése.⁸ Ez vonatkozik a kegyességi praxisokra is: mind külföldön, mind Magyarországon szintén sokkal több diszciplína számára vált fontossá a középkori és kora újkori prédikálás gyakorlatának elemzése, illetve gesztustörténeti, szociológiai, művészettörténeti, teológiai vagy néprajzi szempontok felőli értelmezése,⁹ mint az imádkozás és elmélkedés aktusainak, valamint kontextusainak vizsgálata.

Az irodalomtudomány kérdései és önértelmezése felől tehát a prédikációkutatás számára indokolt Kecskeméti Gábor 1998-as, már hivatkozott monográfiájában részletesen megírt, illetve jelen kötetünk tanulmányában is megfogalmazott emancipációs javaslata. Mivel azonban a kora újkori meditációk, imádságok és más rokon műfajok kutatói között, főképpen a hazai humán tudományos mezőben, az irodalomtörténeteseken, illetve az etnográfusokon és folklórtörténészeken kívül eddig kevés képviselője volt jelen a társtudományoknak, e téren inkább kutatási nyereségnek tűnhet, ha az irodalom-, illetve a néprajzkutatók (egymással szorosan együtt is működve) a meditáció és imádság szövegműfajain kívül szintén foglalkoznak vagy foglalkoznának a 15–18. századi devóciós gyakorlatokkal, alkalmakkal, cselekvési formákkal, vallási-mentális szempontokkal, valamint az ezekhez kapcsolódó tárgyi kultúrával.¹⁰ Ennek az össze-

⁸ A 17. századi elbeszélő egyházi irodalom jelentős kutatástörténeti kontextualizálása: Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas, 1997, 9–27, itt főképp 11–12; KNAPP Éva, *Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001, 9–26, főképp 11–12. Mindezt bővebben értelmeztem: FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 11–27, főképp 12–14.

⁹ A kora újkori prédikációk különféle tudományok felőli megközelítéseinek lehetőségeit sorjázza: KECSKEMÉTI, *i. m.*, 9–13. – Még frissebb példaként egy külföldi összefoglalást említek, a kora újkori prédikációk egyik legizgalmasabb interdiszciplináris megközelítését: *Oxford Handbook of the Early Modern Sermon*, ed. Peter McCULLOUGH, Hugh ADLINGTON, Emma RHATIGAN, Oxford, Oxford University Press, 2011.

¹⁰ A társtudományok felé való nyitás inspiratív erejét hangsúlyozta Gábor Csilla a kegyességi irodalom kutatásának első jelentős modern monográfiáját, Tüskés Gábor könyvét (*A XVII. századi elbeszélő egyházi, i. m.*) méltatva. GÁBOR Csilla, *Elméltetés, meditáció: a kutatás állása, feladatok, tervek = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 59. – Lásd Tüskés irodalomtörténeti nézőpontból megfogalmazott álláspontját, amely pontosan írja körül az interdiszciplináris kutatások lehetőségét: „Nem tisztázott az egyházi műfajok története és elmélete, nem világos, hogy az ide tartozó művek közül melyek játszottak szerepet az irodalom fejlődésében, s homályban van az egyházi műfajok jelentős részének kapcsolata a folklórral.” Figyelemmel kell lennünk „a művek társadalmi funkciójára. Tisztázásra vár a kérdés: ugyanaz a használat rokon műfajokat vagy pedig a használat különböző feltételei szerint eltérő irodalmi formákat hozott-e létre, amelyek aztán kölcsönösen befolyásolták egymást.” Fontos, hogy „hol, hogyan, mikor, milyen csoportokban történt ennek az irodalomnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a különböző rétegeknek szánt műfajok és kiadványtípusok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a világi olvasók felé történő közvetítés irodalmi formái, szintjei és fokozatai; a különböző használói rétegek igényeit és a különböző funkciókat betöltő művek szerepe.” Egy ilyen típusú, komplex vizsgálat tehát a romantika korától kezdve kialakult műfaji felfogások háttérbe szorításával lehetséges, olyan „közlési (kommunikációs) rendszerek (változatok)” figyelembevételével, „amelyek adott történeti, társadalmi és kulturális feltételek között aktualizálódnak”. Tüskés, *i. m.*, 17–18.

tett megközelítési módnak a szorgalmazása ráadásul régóta jellemző a kegyességi irodalom nemzetközi kutatásában. Annak ellenére, hogy korántsem volt jelentéktelen a Friedrich Heiler és Paul Althaus század eleji inspirációjára elinduló középkoros és kora újkoros német meditáció- és imádságirodalom-kutatás,¹¹ még az 1980-as, 90-es évek szakirodalmában is többen kiemelték, hogy a gyakorlati teológiai szempontú összefoglalásokon kívül a nemzetközi tudományosság nem fordított kellő figyelmet a témára, különösen a kora újkori imádságtörténetre és imádságelméletre.¹² Johannes Wallmann egy fordulatot hozó, 1998-as wolfenbütteli imádságtörténeti konferencián alapuló, 2001-ben megjelent tanulmánykötetben is azt állapíthatta meg, hogy bár kiszélesedett a késő antik és középkori szövegek, illetve a német reformátorok imádságainak, meditációinak, imádságelméleteinek kutatása, a magánkegyesség, s az egész 17. századi imádságtörténet vizsgálata továbbra is háttérbe szorult. Ezért jelölte ki az imádságot a kegyességtörténeti kutatások legfőbb tárgyaként, és irányozta elő a 17. századi könyörgések és imakönyvek feltárását, erősen interdiszciplináris alapon.¹³ Wallmannhoz hasonlóan, de néhány évvel korábban Cynthia Garrett szintén kevesellte az addigi angolszász kutatást a kora újkori imádságirodalommal, elsősorban az imádságelméleti szövegekkel kapcsolatban.¹⁴

A katolikus, illetve protestáns (református és lutheránus) meditáció- és imádságkutatások nemzetközi és hazai történetét az elmúlt két évtizedben többen is bemutattuk,¹⁵ az egyház- és kegyességtörténeti kutatások tendenciáit külön tanulmánykötetben

¹¹ Friedrich HEILER, *Das Gebet: Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung*, München, Reinhardt, 1918; Paul ALTHAUS, D. Ä., *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur im Reformationsjahrhundert*, Leipzig, Edelmann, 1914; Uő, *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*, Güntersloh, Bertelsmann, 1927.

¹² Eckart Conrad LUTZ, *Rhetorica divina: Mittelhochdeutsche Prologgebete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1984; Bernard VOGLER, *Die Gebetbücher in der lutherischen Orthodoxie (1550–1700) = Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, hg. von Hans-Christoph RUBLACK, Güntersloh, Güntersloher Verlagshaus, 1992, 424–434; Martin H. JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchthon: Das Gebet im Leben und in der Lehre des Reformators*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1998.

¹³ Johannes WALLMANN, *Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch: Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert = Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit: Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*, hg. Ferdinand VAN INGEN, Cornelia NIEKUS MOORE, Wiesbaden, Harrassowitz, 2001, 13–46.

¹⁴ Cynthia GARRETT, *The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-Century England*, *Renaissance Quarterly*, 1993/2, 328–357, itt 328–329. Minderről bővebben írtam: FAZAKAS, *Siralmas*, i. m., 42–45.

¹⁵ Lásd például ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert – Eine funktionanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990; TÜSKÉS, i. m.; SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma* (első megjelenés: 1984), A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X, 2002, <http://www.rgy.hu/szigeti.htm> (Letöltés ideje: 2013. augusztus 24.); GÁBOR, *Elmélet, meditáció, i. m.*; FAZAKAS, *Siralmas*, i. m., 11–62. – Az unitárius kegyességi irodalom kutatásának hiányáról lásd jelen kötetben Balázs Mihály tanulmányát.

is mérlegeltük.¹⁶ E szövegek publikálása óta talán még nagyobb lendülettel folynak a feltárások. Ezért az alábbiakban – folytatva és kiegészítve az előbbi két jegyzetben hivatkozott összefoglalásokat, jelen írás olvasóinak is figyelmébe ajánlva ezeket – áttekintem az elmúlt 4-5 évben megjelent,¹⁷ s általam legfontosabbnak látott magyar (részben külföldi kutatási inspirációk alapján kidolgozott) eredményeket, illetve számba veszem a lehetséges vizsgálati irányokat. A második és harmadik fejezetben arról szólok, hogy a kegyességi irodalom igen tág műfaji, illetve használati keretet jelentett a középkorban és a kora újkorban, s így a kutatástörténeti áttekintéseknek is szükséges mindezekkel számolniuk. Hiszen egyrészt az imádságos- és meditációs könyveken túl az énekeskönyvekhez, katekézisekhez, ágendákhoz, rosariumokhoz, illetve a bibliakiadásokhoz kapcsolódva megjelent és elterjedt, akár kézzel is lemásolt imákat és elmélkedéseket, az önálló nyomtatványokként napvilágot látó vagy kéziratban terjedő szövegeket (gyónó és bűnbánó könyörgések, iskolai imák, országos imádságok) is figyelembe kell venni.¹⁸ Másrészt a kora újkori imákhoz és elmélkedésekhez, illetve az imádságos- és meditációs könyvekhez „közeli funkcióban használták” a társulati irodalmat, a katekéziseket, az életvezetési és lelki gyakorlatos könyveket, továbbá a népénekek és gyülekezeti énekek gyűjteményeit (mint szövegeket és mint kiadványtípusokat), ahogy persze a prédikációkat is – s a használaton túl mindezek retorikai és teológiai szempontból sem állnak távol egymástól.¹⁹ Így természetesen a kegyességi irodalom e szövegeinek kutatása is szorosan kapcsolódik az előzőekéhez, ami, például Heltai János szerint, erősen indokolja az együttes vizsgálatot. Azonban ebben az írásban – anyagmozgatási okok miatt, a parttalanság veszélyét elkerülendő, s a fentebbi jegyzetben hivatkozott tanulmányainkhoz hasonlóan – csak a jelen tanulmánykötetünkben elsősorban feldolgozott meditáció- és imádságirodalom kutatásának friss eredményeivel foglalkozom. Csupán érintem, szisztematikusan nem tekintem át a fent felsorolt szövegtípusokkal foglalkozó legújabb eredményeket,²⁰ ahogyan a vallási néprajz és az egyházi-kegyességi művészet történetének különféle megközelítéseit sem veszem számba.

Az említett területek vizsgálata igen komoly lendületet kapott az utóbbi években, elsősorban néhány jelentős irodalomtörténész és etnográfus monográfiáinak és kutatásszervező tevékenységének inspiráló hatására. A kutatásokba lassan belépő művészet- és

¹⁶ *Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., Debrecen, Harsányi András Alapítvány, 2009.

¹⁷ Korábbi munkákra, mivel ezekkel a fenti áttekintések foglalkoznak, csak indokolt esetben utalok.

¹⁸ Az ima- és meditációs szövegeket hordozó sokféle kiadványról: TŰSKÉS, *i. m.*, 49; IMRE Mihály, *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében: gondolatok Bartók István könyvéről*, It, 2001, 131–149, itt 140.

¹⁹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK – Universitas, 2008, 29–30, 80–82, az idézet 82.

²⁰ Most csak néhány újabb kutatástörténeti áttekintést említek példaként: H. HUBERT Gabriella, *A 16–17. századi gyülekezeti énekek kutatási helyzete = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 97–103; MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, *A katolikus népénekek feltárásáról és kritikai kiadásáról = Uo.*, 139–172; BARTÓK István, *Vallásos társulatok áhítati irodalma: A Mária-társulatok = Uo.*, 173–181.

zenetörténészek, illetve történészek mellett azonban továbbra is jellemző, hogy a kegyességi irodalom minden területén (az utóbb említett textusok és kegyességi gyakorlatok vizsgálatától a meditáció- és imádságtörténeti kutatásokon keresztül a prédikáció szövegeinek és praxisának feldolgozásáig) a katolikus és protestáns teológusok – személyesen és intézményesen is – alig kapcsolódtak be a feltárásokba, pláne kezdeményezőként.²¹ E tekintetben jelentős a különbség a II. világháború előtti időszakhoz képest, amikor Magyarországon is alapvetően a teológus-lelkész végzettségű kutatók végezték a kegyességtörténeti feltárásokat.

A kegyességi irodalom szövegeinek feltárása és publikálása; kiadás- és könyvtörténeti kutatások

Örvendetes, hogy az utóbbi időben jelentős figyelem irányult a kora újkori imádságok és meditációk modern kiadására, hiszen a legtöbb kutatás alapja, feltétele és inspirálója a szövegekhez való hozzáférés lehetővé tétele. A fentebb hivatkozott, korábban megjelent kutatástörténeti áttekintésekben számba vett reprint, kritikai és népszerűsítő imakönyv-kiadások²² megjelenését követő utóbbi években Pázmány Péter 1606 és 1631 között négyszer kiadott *Imádságos könyvének* kritikai kiadási folyamatát kísérte a szakma megkülönböztetett figyelemmel. E munka a 17. századi mesterről elnevezett budapesti-piliscsabai katolikus egyetem Irodalomtudományi Tanszékén, a Hargittay Emil által koordinált Pázmány életmű-kiadás keretében és szakmai támogatásával zajlik.²³ Mivel az apparatus criticus a sajtó alá rendezett szöveg²⁴ megjelentetése után tizenkét évvel (!) később látott napvilágot, e csúszás megnehezítette a kritikai szöveg használatát.²⁵

Pázmány imakönyve az apparátus megjelenésének e jelentős késésével együtt is az utóbbi évek leggyakrabban elemzett kegyességi szövege volt. Nem meglepő, hogy a filológiai megfigyelések nagy része a kiadásért felelős Bajáki Rita és Bogár Judit munká-

²¹ A katolikus atyák közül elsősorban Szabó Ferenc és Rokay Zoltán, a protestáns lelkészek közül pedig Dienes Dénes (jelen áttekintésem kezdeti időpontjánál korábbi monográfiája: „*Melyeket én az Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...*”: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002) mellett Fekete Csaba közöl idevágó írásokat. E szerzők utóbbi néhány évben írt szövegeire jelen tanulmányban hivatkozom.

²² Lásd ezekről: *Siralmas*, i. m., 48–49.

²³ A Pázmány-kritikai kiadás általános helyzetéről szóló beszámolót lásd a kutatás vezetőjétől: HARGITTAY Emil, *A Pázmány kritikai kiadás = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 249–253. Lásd még ugyanitt: SZELESTEI N. László, *Áhítati irodalmunk szövegváltozatainak barokk kori jellegzetességeiről*, 367–375.

²⁴ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, s. a. r. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001.

²⁵ A kötet jelen tanulmány lezárását követően jött ki a nyomdából, érdemben tehát egyelőre nem tudtam ezzel foglalkozni. PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, szerk. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Bp., Universitas, 2013.

iban olvasható, a szerzők ezekben készítették elő és tárták a szakmai közönség elé az apparatus criticusban közlendő eredményeiket. A legfőbb textológiai és forráskritikai kérdéseket bemutató írások,²⁶ valamint Bajáki Rita doktori disszertációja²⁷ mind a sajtó alá rendezés műhelymunkájába engednek betekintést. Ezek az írások a Pázmány Péter Katolikus Egyetem graduális és posztgraduális hallgatói által elvégzett kisebb kutatásokat is integrálták, sőt az újabb filológusi nemzedék néhány tagjának önállóan is megjelentek tanulmányai.²⁸ E kutatócsoport legfiatalabb tagjai is kipróbálhatták a szöveggondozás munkáját: az oktatásban is jól használható, modernizált szöveg közlésével válogatott részeket adtak ki az *Imádságos könyvből*, Pázmány Kempis fordítását, a *Christus követéséről négy könyve* (Bécs, 1624) című munkát pedig (ugyanabban a kötetben) teljes egészében jelentették meg.²⁹ E szerzőkön kívül a kritikai kiadással közvetlenül nem foglalkozó, más intézményekhez tartozó kutatóktól is megjelent néhány rövidebb írás Pázmány imakönyvének kontextusáról, forrásairól, szerzőségi kérdéseiről.³⁰

²⁶ BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének forrásai = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 61–71; BAJÁKI Rita, *Imádságos könyv kezdőknek és haladóknak: ami a szöveggkritikából kimarad = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007, 17–20; UŐ, *Pázmány Imádságos könyvének kritikai kiadása: a szöveggkritika = Filológia és textológia, i. m.*, 263–268; BOGÁR Judit, *Pázmány Imádságos könyvének kritikai kiadása: a tárgyi jegyzetelés viszontagságai = Uo.*, 269–274; UŐ, *Pázmány Péter Imádságos könyvének ökuemenizmusa = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig: A Piliscsabán 2004. november 8–10. között megtartott tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 252–259; UŐ, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 45–55; UŐ, *A középkori misztikus hagyomány továbbélése Pázmány Péter Imádságos könyvében = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 65–71.

²⁷ BAJÁKI Rita, „Csak az tud jól élni a ki jól tud imádkozni”: *Pázmány Péter Imádságos könyvének szöveggkritikai vizsgálata*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2009 (Phd-disszertáció kézírata).

²⁸ Lásd például az *Imádságos könyv* szoltárfordításainak, himnuszának és Mária-antifónáinak (a szakmát régóta izgató) szerzőségi kérdését vizsgáló mikrofilológiai feltárásokra történő hivatkozást: BOGÁR, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia, i. m.*, 53. Az itt idézett hallgatók feladata az említett fordítások összehasonlítása volt Pázmány életművének egyéb szoltáridézeteivel, ám sem ők, sem az e kutatásairól önálló írásban is beszámoló szerző nem talált olyan kifejezésbeli és szóhasználati egyezéseket, amelyek alapján egyértelműen lehetne arra következtetni, hogy az *Imádságos könyv* verses bűnbánati szoltárváltozatai szintén Pázmány fordításai lennének: BÁN Izabella, *Pázmány bűnbánati szoltárai a prédikációk tükrében = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 31–34. Szabó Ferenc viszont Pázmánynak tulajdonítja az 51. (50.) szoltár fordítását: *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati szoltára = A szoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2011, 125–132; Lásd még itt: *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 115–121.

²⁹ PÁZMÁNY Péter, *Ajtatossági művek*, szerk. BÁN Izabella, DÓBÉK Ágnes, Bp., PPKE, [2012]. – Pázmány fordításáról ezt megelőzően: HARGITTAY Emil, *Három Kempis-fordítás = Útjaidon: Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára*, szerk. BAZSÁNYI Sándor et al., Bp., Magyar Piarista Rendtartomány – PPKE BTK – Új Ember Kiadó, 2002, 366–372.

³⁰ ORLOVSKY Géza, *Pázmány Péter Keresztényi imádságos könyvéről*, Magyar Egyházzene, 2010/2011, 239–246; JELENITS István, *Pázmány és Szent Tamás imádságai = Pázmány nyomában, i. m.*, 211–218; VOIGT Vilmos, *Meglepetés: Pázmány Imádságos könyvének proverbium-használata = Uo.*, 481–488.

Az imádságirodalom vonatkozásában is igaz a tétel, mely szerint a modern szövegkiadások mindig kanonizációs vagy kánonátrendező erővel bírnak. A Pázmány-kiadás és a ráirányuló szakmai figyelem jogossága egyértelmű, hiszen régóta tudott dolog, hogy ennek az imádságoskönyvnek valóban alapvető szöveg- és kötetszerkezet-formáló hatalma volt a 17. század elejétől kezdve.³¹ Viszont nemcsak féoldalas, hanem megtévesztő is lenne a 17–18. század olvasni tudó híveinek szövegismeretét csupán Pázmány imádságoskönyve hatástörténetének aspektusából elgondolni. Akár magában a katolikus imairódalomban is,³² s még inkább hiba lenne a sokáig a katolikusnál nagyobb számban kiadott, elterjedtebb és olvasottabb protestáns kegyességi szövegek és szövegahagyományozódás értelmezését háttérbe szorítani. Sőt, az imádságoskönyveken túl szükség lenne a korszak – imádságokat, meditációkat, soliloquiumokat is tartalmazó – népszerű életvezetési könyveinek nyomtatott és/vagy online kiadásaira, valamint az imádságelméleti munkák modern közzétételére.³³

A Pázmány munkáján kívüli, idegen nyelvből fordított-átdolgozott vagy eredetileg magyarul írt imádságos, meditációs és más kegyességi könyvekre irányuló figyelmet támogathatja az a 2012-ben kezdődő, Szelestei N. László által irányított, jelentős imádságfeltáró vállalkozás, amely *Az 1800 előtti magyarországi imádságok adatbázisa* címet viseli (<http://ima.btk.ppke.hu>). Heltai János már évekkel ezelőtt sürgette a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatójához hasonló nyilvántartás összeállítását az imádságirodalomra vonatkozóan is, mert „egyre világosabban látszik, hogy bizonyos mértékig kötött formájú szövegekből áll”.³⁴ Most ez a terv végre megvalósulhat. A Balassi Kiadó által kifejlesztett szoftveren alapuló adatbázis első bemutatása éppen a jelen kötetünk alapjául szolgáló debreceni Rebakucs-konferencián történt meg.³⁵ A munkacsoport perspektivikus vállalása szerint az incipitmutatót tartalmazó, de facsimile szövegeket is belinkelő honlapon a „bizonyíthatóan e földrajzi területen használt imádságokról, nyelvre való tekintet nélkül, azonos

³¹ Újabb filológiai eredmények támasztják alá ezt a megállapítást: BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE, 2001, 285–291; Uő, *Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 11–22; Uő, BOGÁR Judit, *Pázmány Imádságos könyvének hatása = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., PPKE, 2010, 195–201.

³² A 18. századi magyarországi imakönyvekről és külföldi mintáikról lásd újabban például LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör*, MKSz, 2012/2, 234–255; FRAUHAMMER Krisztina, „Olvasás által imára buzdítani”: *Martin von Cochem Krisztus-életrajzának magyarországi utóélete = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 113–125; Uő, „A lélek kincsei”: *Tapasztalatok a természetfölöttiről Szent Gertrúd, Mechtild és Martin von Cochem tolmácsolásában = Misztika, i. m.*, 113–125; KOVÁCS Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrása = Uo.*, 177–188. – Lásd még jelen kötetben Knapp Éva tanulmányát.

³³ Lásd erről bővebben a monográfiámban: FAZAKAS, *Síralmas, i. m.*, 49.

³⁴ HELTAI, *i. m.*, 19–20.

³⁵ A Szelestei N. László és Kőszeghy Péter által tartott előadás (*1800 előtti magyar nyelvű imádságaink adatbankja*) írásos változata nem készült el.

adatsort rögzítünk. Az ebben szereplő információk és az imádságok később rögzítendő szövegei a műfaj sokoldalú kutathatóságát kínálják.” Mivel azonban egyelőre (2013 végén) csupán 48 rekord érhető el (Pázmány Péter, Esterházy Pál és Pongrátz Eszter néhány imájának adatai), s mivel e kutatási program is elsősorban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport infrastruktúrájára épül és az itt folyó kutatásokon alapul, tehát katolikus szerzők vannak az érdeklődés központjában, jelen állapotában, s talán még egy ideig ez az adatbázis is némileg torzíthatja a középkori és kora újkori imádsághagyományozódás pontos megismerését.

Az esetlegességeken alapuló adatbevitel sorrendjénél és intenzitásánál nagyobb problémát okoz jelenleg a felhasználónak, hogy a honlapon egyelőre semmilyen bevezetőt és segédletet sem olvashatunk. Pedig egyrészt legalább az imák – csupán incipit alapján, sok esetben majd talán facsimile nélkül történő – esetleges beazonosíthatósági nehézségének kérdését fontos lenne mihamarabb tisztázni: a jelen kötet alapjául szolgáló konferencián elhangzott előadást követően elsősorban ez a szempont kapott kritikát. (Hiszen egyes imádságok incipitjeinek változása ellenére lényegében ugyanazok az imák hagyományozódtak.) Másrészt az adatbázis feltöltése során is élesen fog felvetődni az a kérdés, amelyhez hasonlóval a kegyességi irodalom kutatói – ahogy arról alább, a 2. fejezetben írok – folyamatosan szembesülnek: hogyan lehet meghatározni az imádság műfaji kritériumait? Ki lehet-e hagyni az adatbázisból a meditációkat, soliloquiumokat, illetve az áhítati irodalom más műfajú szövegeit? Ha igen, milyen elvek alapján?

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folyó feltáró munkák megalapozásához szükséges bibliográfiai előkészítés is elkezdődött. Bajáki Rita – Holl Béla gyűjtése nyomán, annak folytatása igényével – megfogalmazta javaslatait az 1800 előtti imádságok, illetve egyelőre csupán az imádságos *könyvek* bibliográfiai feldolgozásával kapcsolatban. Bár az írás címe és a gondolatmenet nagy része csupán a katolikus munkákról szól, végül éppen azt a fontos, általam is axiómának tekintendő szempontot hangsúlyozza, hogy a „tervezett bibliográfia gyűjtőkörét felekezeti hovatartozástól függetlenül kelleme meghatározni. Itt az ideje, hogy szakítsunk azzal a hagyománnyal, mely szerint az imádságos irodalmat felekezetek szerint tárgyaljuk (s igen szerencsés lenne, ha a kutató is függetleníteni tudná magát saját hovatartozásától), hiszen ezek az imádságoskönyvek ugyanazon forrásból táplálkoztak, egymásra gyakorolt hatásuk vitathatatlan, és tudjuk, hogy a vallási hovatartozás nem volt gátja egy-egy munka részleges újra kiadásának, számos imádság szerepel katolikus, protestáns műben egyaránt.”³⁶ Ez az elvárás azonos a meditációirodalom kutatástörténetét, illetve lehetőségeit számba vevő másik szerző, Gábor Csilla ugyanebben a 2008-as kötetben megfogalmazott vágyával. Eszerint a legújabb vizsgálódások egyik „figyelemre méltó újdonsága, hogy igyekszik tekintetbe

³⁶ BAJÁKI Rita, *Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságoskönyvek feldolgozására = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 91–96, az idézet 95.

venni az interkonfesszionális kapcsolatokat, átjárásokat³⁷. E vágy megfogalmazása ellenére azonban úgy látszik, hogy jelenleg is csak beszélünk erről, ám egyelőre ritka az alapos összehasonlítás.³⁸

Már Gábor Csilla is jelezte idézett számvetésében, hogy a Pázmány Egyetemen folyó alap kutatások mellett mely további intézményekben végeznek feltáró munkákat, s publikálnak könyv- és kiadástörténeti tanulmányokat a kora újkori imádság- és meditációkutatás témakörében.³⁹ E kutatásoknak az utóbbi években részben szintén a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport biztosít fórumot az általuk rendezett konferenciákon és kiadott tanulmánykötetekben. A velük szorosan együttműködő partnerintézmények, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke, a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelye, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Intézete, s időnként más intézmények is koordinálnak meditáció- és imádságirodalmi kutatásokat. A saját tagjaik munkáinak támogatásán túl konferenciákat rendeznek és szövegkiadásokat, monográfiákat, tanulmánygyűjteményeket jelentetnek meg.⁴⁰

A magyar kutatók legtöbb előadása és írása az utóbbi években úgy foglalkozott a 15–18. századi magyarországi (de nem csak magyar nyelvű) imádság- és meditációirodalommal, hogy – Pázmány Péter *Imádságos könyve* mellett – korábban alig vizsgált munkákat elemzett: elmélkedés- és imaköteteket, valamint a kegyességi szövegek hagyományozódását. Mivel rengeteg rég elfeledett munka rejtőzik az archívumokban, vagy ismeretlen számunkra az adott szöveghagyomány, a precíz forrásfeltárás és az attribúciók rendkívül fontosak.⁴¹ Sajnos azonban nem minden kutató kontextualizálja

³⁷ GÁBOR, *Elmélkedés, meditáció, i. m.*, 60.

³⁸ Az összehasonlítás mintája lehet: GÁBOR Csilla, *Kegyesség és (inter)konfesszió = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 85–94.

³⁹ GÁBOR, *Elmélkedés, meditáció, i. m.*, 59–60.

⁴⁰ E kutatócsoportok kiadványaira számos jegyzetben hivatkozom.

⁴¹ Fontos példa a szisztematikus feltárára: KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda, 2000; Uő, *Officium Rákócziánium: Pótlások*, MKsz, 2011/1, 103–106. – Lásd továbbá BÁN Izabella, *Jó illatú rózsás kert: Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 23–32; FEKETE Csaba, *A 16–17. század legkisebb hazai imádságoskönyve = Uo.*, 91–103; FRAUHAMMER, „*Olvasás által imára buzdítani*”, *i. m.*; HORVÁTH Sándor, *Imák a Hisa Zlata imakönyvben = Uo.*, 127–145; REICHARDT Gabriella, *Nádasdy Pál imakönyve (1631) = Uo.*, 189–200; ROKAY Zoltán, *Szabadkán használatos 18. századi illír nyelvű imakönyvek = Uo.*, 201–214; Soós Sándorné VERES Rózsa, *A rózsafüzér-imádság a 17. századi írásos emlékeinkben = Uo.*, 215–226 (a rózsafüzér-imádság hagyományáról bővebben ír újabban Uő, „*fonjunk rózsafüzért szép Üdvözlétébül!*”: *A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XXI. századi magyar irodalomban*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009. További, a hagyományt kitűnően elemző írás: KNAPP Éva, Tüskés Gábor, E. S. és a Rózsakoszorú = K. É., T. G., *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 273–300; SZELESTEI N. László, *Rimay János imakönyve = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 227–234; BÁN Izabella, *Társulati imakönyvek a*

eléggé filológiai eredményeit, az áhítati irodalom hagyományaihoz mérve az elemzett munkát: sok publikáció kimerül egy-egy rövidebb bemutatásban. Egyre sürgetőbb merül tehát fel a szintetizáló kutatások szükségessége. A több intézményhez tartozó konferencia-résztevők témaválasztásait és módszertanát azonban, szervezőként, bármely intézménynek nehéz koordinálni. Ám ha jól használható és releváns adatbázisokat, szövegkiadásokat, illetve konferenciákat és tanulmányköteteket szeretnénk látni a későbbiekben, akkor mégiscsak szükséges lesz az egységesítés szempontjainak lehetőségein gondolkodni. Ehhez fontos az utóbbi években már publikált, sokféle, sokak által végzett ima- és meditációfeltárásokra is alapozva egy homogén szemléletű monografikus feldolgozás szisztematikusabb rendszerének kidolgozása. Úgy látom ugyanis, hogy a kora újkori imádság- és meditációirodalom, valamint más kegyességi műfajok szövegeit sokkal nehezebb értelmezni, ezekről szabatosan és szakszerűen beszélni, mint a prédikációkról.

A könyv- és kiadástörténeti feltárásokon túl, ahogy fentebb is hivatkoztam, az egyes tudományok nehezen tudnak mit kezdeni e szövegekkel. A teológiatörténeti vizsgálódások az euchetikai és meditációelméleti érdeklődés évszázados háttérbe szorított-sága miatt.⁴² A történeti vagy történeti szociológiai kutatások a referencializálhatóság nehézsége, a szövegekben és kötetekben található „külső” vonatkozású adatok kicsiny száma, valamint a szövegeket megszólaltatni képes fogalmi nyelv hiánya miatt. Babér elsősorban talán a történeti antropológiai kutatásoknak teremhet, amennyiben szisztematikus feltárás indul ebből a nézőpontból. Hasonló ehhez az angolszász kutatás 1993-as láttele: Cynthia Garrett szerint sem a teológia-, sem a vallás-, sem az irodalomtörténet nem mutatott különösebb érdeklődést a reformáció után igen sokféle és rendkívül népszerű angliai magánimádságok és imádságos kötetek létrehozása számára praeceptumként szolgáló imádságelméletek iránt, pedig a vizsgálatoknak éppen az említett diszciplinák között kellett volna, illetve kell megtörténnie.⁴³

---

misztika szolgálatában = *Misztika, i. m.*, 23–30 (lásd még Bán Izabella tanulmányát jelen kötetben); SZIGETI Jenő, *A zombatos imádságoskönyv zsolttárfordításai = Zsoltár a régi magyar irodalomban, i. m.*, 303–309.
⁴² 1886-ban jelent meg Csiky Lajos *Euchetika* című könyve, az egyetlen magyar nyelvű imádságtan az újabb korban, a protestáns lelkészek, illetve főképp teológushallgatók számára. Ez részletes bibliográfiát is adott a 16–20. századi magyar nyelvű imádságoskönyvekről. CSIKY Lajos, *Imádságtan (Euchetika) a protestáns lelkészi kar, de különösen a hittanhallgatók számára*, Debrecen, [s. n.], 1886. – Az utóbbi időben is kevés a kegyességi irodalom teológiai szempontú értelmezése. Ennek oka egyrészt a teológusok jelentős hiánya a téma kutatásában, másrészt az, hogy a világi kutatók többsége kiforratlan vagy pontatlan állításokat fogalmaz meg, ha teológiai szempontból nyilatkozik közép- és kora újkori kegyességi szövegekről. A néhány, fentebb hivatkozott katolikus és protestáns teológuson kívül, az utóbbi 4–5 évben, katolikus oldalról elsősorban Gábor Csilla – már citált – írásaiban jelenik meg releváns módon ez a szempont is, unitárius vonatkozásban pedig Balázs Mihály néhány írása foglalkozik alaposan a teológiai kérdésekkel: BALÁZS Mihály, *Bevezető tanulmány* = HELTAI Gáspár *Imádságos könyve (1570–1571)*, s. a. r. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006, 7–64; Uő, *Újabb szempontok Ecsedi Báthori István meditációinak értelmezéséhez = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 129–136.

⁴³ GARRETT, *i. m.*, 328–329.

Véleményem szerint az imádságos és meditációs kötetek szövegkiadásai, illetve a könyv-, kiadás- és szövegtörténeti kutatások abban az esetben válnak relevánsakká, az irodalmi kutatások akkor eredményeznek alaposabb elemzéseket, ha tudatosítanak két fontos, egymással szorosan összefüggő szempontot. Egyrészt azt, hogy a kegyességi irodalom egyes műfajai nem különíthetők el sem a szövegkiadások, sem a filológiai elemzések, sem pedig az alaposabb szöveginterpretációk során, hiszen a középkorban és a kora újkorban (és később is) ezek összetartoztak. Másrészt amennyiben nem műfajokra szétválasztva hagyományozódtak a devóciós szövegek, hanem a beszédhelyzet, a funkció, a sokféle liturgikus és paraliturgikus alkalom hagyományaitól függően *használták* (mondták, írták le, applikálták stb.) ezeket, akkor az értelmezés során is az a fontos, hogy a kegyességi irodalom *úzusára*, tehát a szövegek konkrét gyakorlati alkalmazására figyeljünk. E két szempontról a következő két fejezetben szólok.

A praeceptumoktól és a retorikai elemzéstől a műfaji sokféleség kérdéséig

Mivel a prédikációelméleti munkákhoz képest is kevesebb praeceptumot írtak és nyomtattak a meditáció- és imádságírás témájában a kora újkori Magyarországon, a kutatás régóta tudja, hogy alaposan figyelembe kell venni a teoretikus reflexiókat implicit módon magukba foglaló primer ima- és meditációs szövegeket. Tüskés Gábor úgy is megfogalmazta ezt, hogy „a meditációnak mint műfajnak és a meditációgyűjteménynek mint könyvformának nem volt abban az értelemben vett elmélete, mint például az eposznak, a prédikációnak vagy az iskoladrámának, s hogy a meditáció retorikája magukban a művekben és a keretszövegekben kanonizálódott, semmint a retorikaelméletekben.”⁴⁴ Gábor Csilla 2008-as feladatkielölő tanulmánya, idézve ezt a megállapítást, „vitatható[nak], tehát megőrzésre és továbbgondolásra szorul[ónak]” vélte, s bár nem részletezte véleményét, úgy tűnik, a Tüskés által leírtnál nagyobb mértékű önállóságát feltételezte a kora újkori meditáció- és imádságelméleti irodalomnak. S valóban, a korábbi, „*Religiosa actio mentis*” című írását követően újabb tanulmányaiban is foglalkozott e kérdéssel: Ludovicus Granatensis teoretikus szövegeitől a magyarországi elméleti (jellegű) irodalomig. Legújabban Pázmánynak *Az Imádságrul* szóló prédikációját mutatta be, röviden összevetve Jeremias Drexel 1636-os imádság- és meditációelméleti traktátusával, a *Rhetorica coelestisszel*, valamint egy Szent Ignác-kommentár nyelvhasználatát elemezte e kegyességgyakorlási mód elméleti összefüggésében.⁴⁵ Fontos irány

⁴⁴ Tüskés, A XVII. századi elbeszélő egyházi, i. m., 52.

⁴⁵ GÁBOR Csilla, „*Religiosa actio mentis*”: Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 9–60; Uő, *Ludovicus Granatensis az imádságról és az elmélkedésről = Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 2005, 22–24; Uő, *Elmélet a gyakorlatban: Pázmány prédikációja az elmélkedésről és az imádságról = Pázmány nyomában*, i. m., 171–176; Uő, *Misztika, struktúra, szöveghasználat – egy 17. századi Szent Ignác-kommentár példája = Misztika*, i. m., 127–135.

tehát a kora újkori kegyességi irodalom szerzőinek teoretikus tudatosságát vizsgálni, bár mások újabb publikációi inkább Tüskés megállapításához állnak közelebb, amennyiben azt támasztják alá, hogy a meditáció- és imádságelméleti kérdések nem önállóan, hanem nagyjából részben mégiscsak primer munkákban jelennek meg. Meszesán Mária doktori disszertációja és tanulmányai elsősorban a 17. század második felének katolikus és lutheránus *ars moriendi* irodalmának elmélkedéseit (Mihálykó János, Madarász Márton, Szentgyörgyi Gergely és Malomfalvy Gergely fordításait, átdolgozásait) vizsgálta az örökkévalóság kérdésének összefüggésében forráshasználati, retorikai és önszemléleti szempontból, ám szövegelemzői figyelme kiterjedt az elméleti szempontú és a műfajra vonatkozó megjegyzésekre is.⁴⁶ Farmati Anna az elmélkedést kísérő imádságtípust elemezve mutatott be négy elmélkedésgyűjteményt a 17. század második és harmadik harmadából (két jezsuitáét, Derekey György, illetve Hajnal Mátyás munkáit, valamint két ferences szövegét, Kopcsányi Márton, illetve Malomfalvy Gergely írásait), úgy, hogy figyelemmel volt az e könyvekben található, imáról, meditációról szóló reflexiókra.⁴⁷ Péntek Veronika jelenleg is készülő PhD-dolgozatában és írásaiban szintén úgy foglalkozik Pécsi Lukács, Ecsedi Báthory István és Erdődi János kegyességi munkáinak (imádságok, meditációk, soliloquiumok) retorikai elemzéseivel, hogy közben az elméleti reflexiókat is megmutatja. Ugyanis ha nem is *ars orandiként* értendő például Báthory írása, mint azt a kritikai kiadás vélte, e szövegek valamelyest mind teoretizálják az imádság mibenlétének és szükségességének, valamint egyes részeinek, műfajainak és módjainak kérdését.⁴⁸

Részben a fent idézett, valamint más újabb tanulmányok gyakran végeznek (ima- és meditációelméleti vizsgálatoktól akár függetlenül is) nyelvi, retorikai, illetve szerkezeti, tartalmi jellegű szövegelemzéseket. A meditációs és imádságnyelv elemzése (főképpen a misztikus szövegeké) azonban komoly kihívás a modern interpretátor számára, elsősorban a kontemplatív, már-már *nem is nyelvi jellegű* kegyességgyakor-

⁴⁶ MESZESÁN Mária, *Topológia és tropológia elhajlásai, avagy halál és élet retorikája Madarász Márton elmélkedésében*, Egyháztörténeti Szemle, 2010/2, 3–32; Uő, *Idő és időtlenség mint tél és nyár Mihálykó Jánosnak az örökkévalóságról szóló írásában*, Egyháztörténeti Szemle, 2011/1, 65–93; Uő, „Ki nem kezdődik, nem végződik soha”: Az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban, Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2010 (PhD-értekezés kézírata).

⁴⁷ FARMATI Anna, „De az igaz és foganatos imádság két képpen lehet...”: Az elmélkedést kísérő imádság mint sajátos típus = Régi magyar imakönyvek, i. m., 57–69. Lásd még Uő, *A kolozsvári Nepomuki Szent János Társulat áhítatgyakorlatai = Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 31–40. – A társulatok egy részére vonatkozó újabb szakirodalom áttekintése: BARTÓK, i. m., 173–181. Korábban, még részletesebben: KNAPP, *Pietás*, i. m., 9–26.

⁴⁸ PÉNTÉK Veronika, *Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában = Emlékezet és devóció*, i. m., 137–148; Uő, *Pécsi Lukács és Erdődi János Soliloquia-fordítása = Régi magyar imakönyvek*, i. m., 181–187; Uő, *Ars orandi és lectio divina: Pécsi Lukács és Ecsedi Báthory István példája = Nyelv, lelkiesség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 138–145.

lasi módok miatt.⁴⁹ Talán ennek a következménye, hogy néhány tanulmánynak kevésbé szabatos a szaknyelve, s csupán röviden veszi számba az éppen elemzett elmélkedésgyűjtemény trópusait és figuráit, illetve csak rövidebb reflexiókat közöl a szerző (fordító) nyelvhasználatára vonatkozóan.

A jelen fejezetben hivatkozott szerzők egy része nemcsak az imaelméleti vonatkozások jelenlétére figyel fel a primer kegyességi szövegekben, illetve retorikai jellegű elemzéseket (vagy egyszerűbb leírásokat) végez, hanem a műfaji kérdésekkel is foglalkozik. Ám ahogy azt a korábbi kutatások alapján láttuk,⁵⁰ a prédikáció, illetve az imádság és a meditáció „nem a romantika utáni értelemben szuverén »irodalmi műfaj« – s nem is szabad ezt a látszatot keltenünk –, hiszen éppen abban áll a sajátossága, hogy az irodalmi tudat történelmileg rétegzett s általa definiált szektorához tartozik, ennek alapján írható le.”⁵¹ Vagyis e szövegtípusok inkább a genusok rendszerén belül értelmezendők: elsősorban úgy, mint *genus deliberativum*, azon belül is *oratio suasoria*. Philip McGuire, Hilmar Pabel és mások is foglalkoznak azzal, hogy például Erasmus – a *Modus orandi Deum*ban megfogalmazott – nézete szerint a könyörgőnek Istent kell meggyőznie.⁵² Akkor lehetséges e genusban történő értelmezés, ha az imádság legfontosabb részei között a *petitiót* (kérést) helyezi a középpontba az imádkozó, s lesz ez az egység túlsúlyban az adott imaszövegben. Amennyiben pedig az imádság *Istent dicsőítő*, vagy *hálaadó* egységét állítja a szöveg a középpontba, akkor *genus demonstrativum*ként, s azon belül *laudatió*ként szokták értelmezni. De minthogy az imádságelméletek leggyakrabban úgy vélik (már Erasmus előtt és azóta is gyakran); valamint a primer imádságszövegek jelentős része úgy épül fel, hogy mindegyiket tartalmazza: tulajdonképpen *genus mixtum*ként gondolhatók el e szövegek.

Több írás, az újabb nemzetközi kutatásokhoz hasonlóan, immár nem arra irányul, hogy miképpen lehet pontosan elkülöníteni az imádságokat a kegyességi irodalom más műfajaitól, hanem a sokműfajúságot, a műfajok közti átmeneteket, átlépéseket tartják

⁴⁹ Kitűnő elemzési irányokat jelöl ki például FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, JATE, 2001, valamint IMRE Mihály, *A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata* (Otrokocsi Főris Ferenc Isten előtt járóknak tökéletessége című művében = *Nyelv, lelkeség, i. m.*, 169–190. Lásd még Imre Mihály tanulmányát jelen kötetben. – További írások: BAJÁKI Rita, *Misztika és a Pázmány előtti magyar nyelvű imakönyvek = Misztika, i. m.*, 13–22; FARMATI Anna, „Szerzetedet el-hagyod, ha égni, és Szerafim lenni nem akarsz”: *A misztikus tapasztalat mint argumentum- és identitásképző nyelvezet egy ferences lelkigyakorlatos könyvben = Uo.*, 101–112; HUBERT Ildikó, *Misztika egy népszerű imakönyvben* (Liliom kertecské) = *Uo.*, 137–151; KÓNYA Franciska, „Távoztasd-el tőled a gonoszt, tégy jót, és egygyezzél-meg az Istennel”: *Misztikus megismerés Tarnóczy István meditációs könyveiben = Uo.*, 169–176; LESTI Judit, *Hajnal Mátyás SJ: Szíves könyvecske* (Bécs, 1629) = *Uo.*, 189–202. stb.

⁵⁰ A műfaji szempontú kutatások összefoglalását lásd bővebben monográfiámban: *Siralmas, i. m.*, 54–61.

⁵¹ IMRE, *A XVII. századi retorika, i. m.*, 141–142.

⁵² Philip C. MCGUIRE, *Private Prayer and English Poetry in the Early Seventeenth Century*, *Studies in English Literature*, 1974/1, 64–77; Lee Daniel SNYDER, *Erasmus on Prayer: A Renaissance Reinterpretation*, *Renaissance and Reformation*, 1976, 21–27; Hilmar M. PABEL, *Conversing with God: Prayer in Erasmus's Pastoral Writings*, Toronto, University of Toronto Press, 1997.

e kegyességi szövegek fontos jellemzőjének. Bár a prédikációszövegekben található imádságbetéteket is érdemes feltárni,⁵³ legtöbbször az ima, a meditáció, a soliloquium, illetve a már nem is verbális szintű, nyelvileg nehezen megragadható kontempláció szoros összetartozását, az e szövegek közötti viszonyt, valamint az átlépéseket, egymásba fonódásokat vizsgálják, akár egy szövegen belül is. A fentebb említett kutatók mellett e szempontokból a késő középkori irodalom kutatásában Korondi Ágnes, kora újkori vonatkozásban Kónya Franciska, Varga Bernadett és Fajt Anita tanulmányai, illetve PhD-disszertációi méltóak figyelemre. Korondi kegyességi és szövegmodelleket vizsgált a kódexszövegeink műfaji határvidékén (elmélkedések, imádságok, passiók, zsolttárok stb.),⁵⁴ Kónya a 17. századi jezsuita kegyességi gyakorlat és sokféle szövegtípus felől vizsgálta Tarnóczi István elmélkedésgyűjteményeit,⁵⁵ Varga a református Keresztúri Pál kegyességi munkáit értelmezte az imádság és elmélkedés viszonyai szempontjából,⁵⁶ Fajt pedig a lutheránus Szenci Fekete István elmélkedéseit és ezek német eredetijét mutatta be, alaposan tárgyalva a forrásokra vonatkozó, valamint fordítási, retorikai és kegyességgyakorlási kérdéseket.⁵⁷

⁵³ Nemcsak azokat, amelyekre maga a szöveg reflektál és/vagy annak eltérő tipográfiája utal, hanem azokat is, amelyek a prédikációba beépülve, pusztán grammatikai személyváltással különülnek el, amikor a prédikátor többes szám második személy helyett többes első személyben kezd szólni, vagyis grammatikailag felajánlja az azonosulást a megszólítottaknak. Mindennek jelentősége a kora újkori prédikációszövegekben csak közvetetten vagy úgy sem érzékelhető számunkra: alig tudunk valamit abból, hogy az eredeti liturgiai kontextus hallgatósága, a gyülekezet számára a pap miképpen – milyen gesztusokkal, hangszínváltással lépett ki (és vissza és újra ki) a többes szám második személyű beszédhelyzetből.

⁵⁴ KORONDI ÁGNES, *Egy Szent Bernátnak tulajdonított imádság szövegváltozatai és használata a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban* = *Emlékezet és devóció*, i. m., 109–127; Uő, *Bonaventura-fordítások a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódexirodalomban (kegyességi és szövegmodellek) = A fordítás kultúrája: szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum – Lát-hatatlan Kollégium, 2010, II, 111–182; Uő, *Szent Bernát nyolc zsolttára a késő középkori és kora újkori imádságirodalomban* = *Zsoltár a régi magyar irodalomban*, i. m., 15–33; Uő, *Imitatio, compassio, conformatio – kegyességi modellek a késő középkori magyar nyelvű passiószövegekben* = *Nyelv, lelkiség*, i. m., 117–127.

⁵⁵ KÓNYA Franciska, „*Voluntas mea in ea*”: *Latin citátumok magyar fordítása Tarnóczy István Jó akarat című művében* = *A fordítás kultúrája*, i. m., 85–95; Uő, „*Nincs nagyobb szükség az halálnál; de nagyobb barátság sincsen abban való szolgálatnál*”: *Halálra való felkészülés Tarnóczy István bestsellerében* = *Az áhítat nem hivatalos*, i. m., 133–144; Uő, *Ágoston spongyájához hasonlónak válni vagy ördöggé lenni? Teológiai hagyomány Tarnóczy István Vigyázó szem című művében* = *Nyelv, lelkiség*, i. m., 69–79; Uő, *Tarnóczy István és a 17. századi magyarországi kegyességi irodalom*, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 2012 (PhD-értekezés kézirat). Lásd még Kónya tanulmányát jelen kötetben.

⁵⁶ VARGA Bernadett, *Interkonfesszionális és Kempis-recepció Keresztúri Pál Mennyei társalkodásában* = *Crescit eundo: Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, szerk. SIMON Melinda, PERGER Péter, Bp., Argumentum – OSZK – MOKKA-R Egyesület, 2011, 209–214; Uő, „*Hát én, Uram, mit szóljak te előtted...?*”: *Imádság és elmélkedés viszonya Keresztúri Bíró Pál Mennyei társalkodásában* = *Régi magyar imakönyvek*, i. m., 243–255; Uő, „*En pedig mint a szív nélkül való tsak bolygok*”: *Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei Társalkodás*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013 (PhD-értekezés kézirat).

⁵⁷ FAJT Anita, „*Kicsoda csinált aranyas Födöt a réz Tálhoz?*”: *Egy német elmélkedésgyűjtemény nyelvi jólfarmáltságának vizsgálata* = *Epika: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra et al., Bp., ELTE

A retorikai és műfaji jellegű megközelítéseket áttekintő gondolatmenet összegzéseként elmondható, hogy az imádságok és a meditációk azáltal is hatást gyakorolhattak az e szövegeket magában foglaló gyűjtemények használóira (olvasóira, a felolvasások hallgatóira stb.), hogy mind a prózai, mind a verses (énekel) könyörgések legnagyobb része egyes vagy többes szám első személyben íródott. Ez azt jelenti, hogy az imákat grammatikai transzformáció nélkül lehetett az imádkozónak újramondania, énekelnie és magára alkalmaznia. Könnyen lehetett tehát interiorizálni, az egyén vagy közösség sajátjaként megszólaltatni az imaszövegeket, illetve mintául venni a saját ima megfogalmazásához.⁵⁸

A jelen tanulmánykötetünk és az alapjául szolgáló konferenciánk címében közép-pontba állított műfaji megközelítések korábbi, szisztematikusan kategorizáló gyakorlatának esetlegességeire a grammatikai és retorikai nézőpontú vizsgálatok azért képesek felhívni a figyelmet, mert a kora újkori szerzők és hívek számos esetben nem egyszerűen azt a szöveget tartották imádságnak, amely egyes vagy többes szám első személyben fordul Istenhez (Szűz Máriához vagy valamely szenthez), az aposztrophé alakzata által megteremtődő retorikai pozícióban. Johannes Wallmann példaként Luthert idézi, aki számára *a Biblia elmélyült olvasása is a szent szöveg feletti meditációt* jelentette, ahogy több 17. századi szerző is a természet könyvét (*Liber naturae*) ugyancsak a kegyes elmélkedés tárgyának tette meg.⁵⁹

Az ószövetségi hagyomány óta imádságokként funkcionáló zsoltárok értelmezése mindig is a legfontosabb területe volt a kegyességi irodalom kutatásának. Az ilyen fel dolgozásokat azonban szintén azért kell kihagynom most, hogy ne váljon parttalanná az összefoglaló. Ám természetesen e téren sem csak a szövegek retorikai vagy műfaji vizsgálatát érdemes figyelembe vennie az irodalmi szempontú kutatásoknak, hanem a zsoltározás liturgikus és paraliturgikus gyakorlata is jelentős figyelmet érdemel.⁶⁰ Ezek mellett példaként most csak két, a zsoltár-, illetve imakutatáshoz szorosan kapcsolódó irányt említek. Egyrészt azt a főképp Fekete Csaba, valamint H. Hubert Gabriella (korábbi írásaimban már számba vett) kutatásainak szempontját, amely az énekek és az imádságok szoros kapcsolatára, az ének-imakönyvek sajátos kora újkori és újkori kiadványtípusára, valamint az énekel imádságok fontosságára hívja fel a figyelmet. A legutóbbi években az említett szerzők mellett⁶¹ Ferenczi Ilona tollából jelent meg ilyen

---

BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2010, 47–57; Uő, *A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosztáló órák című fordításának elemzése = Nyelv, lelkiség, i. m.*, 80–92; Uő, *Misztika kezdőknek = Misztika, i. m.*, 81–91.

⁵⁸ Minderről bővebben írtam, az egyes és többes szám használatának egy szövegen belüli keveredésére, illetve a szövegben is rögzített grammatikai transzformációkra vonatkozóan is: FAZAKAS, *Siralmas, i. m.*, 19–23.

⁵⁹ WALLMANN, *i. m.*, 27–29.

⁶⁰ A hazai kutatástörténet rövid áttekintését lásd SZABÓ András, *A régi magyar zsoltárok kutatása és irodalma = Zsoltár a régi magyar irodalomban, i. m.*, 7–13.

⁶¹ FEKETE, *i. m.*; H. HUBERT, *i. m.*

jellegű írás.⁶² Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a verses imák elemzése gyakran kerül előtérbe a szakirodalomban, újabban például Szelestei N. László ismertette Hegyfalusi György, 18. század eleji evangélikus lelkész verses imáit, megmutatva a kapcsolatot Ács Mihály *Arany lánc* című imakönyvének szövegeivel.⁶³

Az említetteken túl szintén fontos szövegtípus a műfajok közötti átjárások elemzése szempontjából az imanaplónak nevezett imádságoskönyv típus.⁶⁴ E főképp 18. századi kéziratos műfajt – Petrőczy Kata Szidónia, Cserei Ilona és Wesselényi Kata korábban ismeretlen írásait elemezve – Nagy Zsófia és Deé Nagy Anikó mutatta be.⁶⁵ A sajátos műfaji átmenetnek még többet elemzett példája az önéletírás és más ego-dokumentumok, illetve a devóció kapcsolata.⁶⁶ A téma egyik, az utóbbi néhány évben is gyakran kutattott példája Bethlen Kata önéletírása és imádságoskönyve, mely szövegeket azonban korábban alig vizsgáltak olyan alapos irodalmi, retorikai szempontú és műfajelméleti reflektáltságú szövegelemzésekben, ahogyan azt Nagy Márton Károly tette legutóbbi írásaiban,⁶⁷ már-már önelvű irodalomként értelmezve a Bethlen-szövegeket, hasonlóan ahhoz a Németh László óta meghatározó felfogáshoz, s tovább tökéletesítve azt, amely a belletrisztika horizontjában elemezte a nagyasszony szövegeit. Nagy Márton Károly e fontos interpretációs eredményeket hozó értelmezési módja azonban néhány filológiai tévedést is tartalmaz, s kevésbé figyel azokra a kontextuális irányultságú és textológiai megalapozású aspektusokra, amelyek Bethlen Kata szövegeinek létrehozását egyrészt inkább egy rendszerszerű önreprezentációs mezőben értelmezik, másrészt sokkal nagyobb szerepet tulajdonítanak Bod Péter, Málnási László, illetve a Bethlen környezetében lévő más prédikátorok szövegalkotó jelenlétének.⁶⁸

⁶² FERENCZI Ilona, *Az ének mint imádság: Madarász Márton ének-imádságai (1629) = Régi magyar imakönyvek, i. m., 105–112.*

⁶³ SZELESTEI N. László, *Hegyfalusi György Centifoliájának verses imáiról = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”: Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., OSZK – Balassi, 2010, 165–172.

⁶⁴ Az imádságoskönyvek műfaji kérdéseiről lásd részletesen monográfiámat: *Siralmas, i. m., 49–54, 57–59 és a III. fejezet.*

⁶⁵ NAGY Zsófia, *Imádság – dokumentum – önéletrajz: Női imák a 18. századból = A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszék, 2006, 170–189; DEÉ NAGY Anikó, *Báró Hadai Wesselényi Kata imanaplói = „...mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...”, i. m., 145–164.*

⁶⁶ Lásd erről újabban például az *Emlékezet és devóció, i. m.* című kötet tanulmányait.

⁶⁷ NAGY Márton Károly, *Szépen elkészített grádcikok (Bethlen Kata lelki arcképe)*, Református Egyház, 2010/10–12, 257–264, 282–288, 299–304; UŐ, *A lelki élet narratívája (Bethlen Kata Önéletírásáról) = Epika, i. m., 67–79*; UŐ, *A példázattá írt élet*, ItK, 2011/6, 689–705; UŐ, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ Koncz Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus, 2011, 85–92; UŐ, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek, i. m., 155–166.*

⁶⁸ MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357; NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2, 195–198; FAZAKAS Gergely Tamás, *„tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni”: Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció, i. m., 259–278;*

Az utóbbi bekezdésben említett kutatások azért is fontosak, mert a meditáció- és imádságtörténeti vizsgálatok korábban inkább csak a 15–17. századdal foglalkoztak valamelyest, a 18. századból elsősorban II. Rákóczi Ferenc devóciós munkáira tért ki jelentősebb kutatás, nem csupán korábban, hanem újabban is.⁶⁹ Tehát a későbbi évtizedek kegyességi szövegeivel, műfaji rendszerével, valamint kegyességi gyakorlatával kapcsolatos szisztematikus feltárásokkal nagyrészt továbbra is adós a tudomány.⁷⁰

Az imádkozás és elmélkedés praxisának kutatási lehetőségei

A kegyességi irodalom műfaji átjárhatóságával foglalkozó, az előző pontban hivatkozott írások jelentős részét most újra idézhetném: ezek a retorikai szempontú vizsgálat mellett a devóciós gyakorlatot, az adott kegyességi alkalom rendjét is feldolgozzák. Több tanulmány ugyan nem reflektálja ezt az elemzési irányváltást, ám még ezek alapján is az látszik, hogy a műfaji megközelítés kötöttségeiből elsősorban a használati irodalomként történő értelmezés, a funkcionális felfogás vezetheti tovább a kutatókat. Persze, a jelen írásban tárgyalt, utóbbi 4-5 évben megjelent publikációknál régebbre nyúlik vissza a kutatói hozzáállás érvényesítése. A magyar szakirodalomban például H. Hubert Gabriella és Fekete Csaba a gyülekezeti énekek (mint énekelt imádságok) műfaji kérdéseivel, a liturgián belül elfoglalt helyükkel foglalkozott alaposan *használati történeti* szempontból.⁷¹ Eszerint a kora újkorban (sem) műfajokra szétválasztva hagyományozódtak a devóciós szövegek, hanem a beszédhelyzet, a funkció, a liturgikus és paraliturgikus alkalom hagyományaitól függően *használták* (mondták, írták le, applikálták stb.) ezeket.

E tanulmányok alapján magam is úgy vélem, hogy az imakutatásnak nem csupán a *keletkezés* elsődleges kontextusát érdemes figyelembe vennie.⁷² Hanem egyrészt az *ezzel kortárs használat*, pontosabban – a források ritkasága vagy hiánya miatt sokszor csak – a *feltételezhető használat* kontextusát is.⁷³ Valamint a hatástörténet diakrón, történetileg utólagos kontextusait is,⁷⁴ amelyekben a korábban keletkezett kegyességi szövegeket újrahasznosították: átírták, módosították vagy betű szerint ugyanazt a szöveget forgalmazták, de valamiképp mindig *applikálták*. Hiszen, mint tudjuk, csak így, az applikatív

Uő, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században* = *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. IMRE Mihály et al., *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 198–231.

⁶⁹ Lásd például VÁRKONYI Ágnes, *Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc Confessio peccatoris című művében* = *Emlékezet és devóció*, i. m., 167–198.

⁷⁰ E törlesztés szükségességét fogalmazta meg GÁBOR Csilla is: *Elméltetés, meditáció*, i. m., 61. – Lásd azonban azóta az eddig hivatkozott, 18. századi vonatkozású újabb tanulmányok mellett például DÉRI Eszter, *A pokol örök börtöne – elrémítés vagy Istenhez vezető út?* = *Misztika*, i. m., 73–80.

⁷¹ Lásd erről bővebben *Síralmas*, i. m., 17–20.

⁷² TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, *ItK*, 2001/3–4, 316–324, főképp 316.

⁷³ SZILASI László, „Nem ma”: *Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól* (Válasz Takáts Józsefnek), *ItK*, 2003/6, 742–755, itt 746.

⁷⁴ Vö. SÁRI László, *Érvek az „utolsó kontextus” mellett*, *ItK*, 2003/1, 96–111, főképp 110–111.

értelmezés során jöhet létre a megértés.⁷⁵ Takáts József azonban azt fogalmazta meg ama bizonyos filológus-vitában, részben Szilasi László megközelítésével szemben, hogy talán akarunk ellenére sem könnyű *kizárni a társadalmi kontextus* bevonását a szövegvizsgálatokból,⁷⁶ abban a tudományelméleti helyzetben, amikor az irodalomtudomány „olvasásfordulata” „használatfordulattá” „szélesedett”.⁷⁷ Ez számunkra, a kegyességi irodalom és praxis kutatástörténeti kontextusában azért érdekes, mert így e tágabb teoretikus és módszertani vita irányából is megerősíthetjük azt az álláspontot, hogy az *úzus* megfontolt értelmezése éppen a *használatinak* nevezett irodalom (imádságok és hasonló kegyességi műfajok és szövegek) vizsgálatában látszik különösen fontosnak.

Az egyes meditációs- és imádságoskönyvek, elmélkedés- és imaszövegek műfaji keveredései, melyekkel, ahogy az előző fejezetben láttuk, a szakirodalom újabban is sokat foglalkozik, talán jobban megérthetők a gyakorlati kegyesség összefüggésében, pontosabban a hívőnek az Istennel/szentekkel, illetve önmagával, a saját lelkével való (nem feltétlenül verbális) kommunikációja során bekövetkező változások felől. Úgy vélem tehát, hogy a kegyességi irodalom szövegeinek vizsgálatát középpontba állító nyelvi-retorikai-műfaji értelmezések számára is fontos lehet annak megértése, hogy mi történik az áhitat, a kegyességgyakorlás során a könyörgő testtartásával, szavaival, gondolataival és affectusaival. Ennek példajaként csupán egy a nemzetközi történeti antropológiai kutatásokban előtérbe kerülő, újabban engem is érdeklő gesztus- és affectustörténeti irányra utalok, melynek során a kora újkori (közösségben vagy egyénilig) imádkozó külsődleges viselkedése és belső gondolatai közötti feszültségre (vagy azonosságra) érdemes figyelni, az őszinteség és színlelés kora újkori reprezentációelméleti összefüggésében.⁷⁸

Azt is árnyalni kell az egyes kutatásoknak, hogy miképpen függ az egyes kegyességi szövegek megírása-megszerkesztése, illetve hagyományozódása (módosulásai, applikációja stb.) a liturgikus és paraliturgikus alkalmakon való használattól: az egyéni vagy közösségi imahelyzettől, illetve a fizikai környezettől (liturgikus tértől). Az irodalomtörténeti kérdések felől is van tétje, illetve a lehetséges válaszok miatt is fontos következményei lehetnek annak, ha figyelembe vesszük, hogy például istentisztelet, illetve szentmise alkalmával,⁷⁹ vagy éppen otthoni napi kegyességi praxis, a haldokláskor és

⁷⁵ Lásd ehhez SZILASI, *i. m.*, 744, 750.

⁷⁶ TAKÁTS, *i. m.*, 757. Erről a vágyáról Szilasi itt ír: SZILASI, *i. m.*, 746.

⁷⁷ TAKÁTS, *i. m.*, 758. – A recepciókutatás és a *Trivialliteratur* közötti kapcsolatról, a tárgy- és perspektívaválasztás jaussi megalapozásáról KECSKEMÉTI, *i. m.*, 234–243, főképp 237–238. Lásd még 13–20.

⁷⁸ Erről bővebben írtam: *Az imádság testi kifejeződései az angol és magyar puritanizmusban: Az 1643-as Praxis pietatis filológiai és ikonográfiai kérdései* = Medgyesi Pál *redivivus*, *i. m.*, 95–147; *Síralmas*, *i. m.*, 63–98.

⁷⁹ Példaként most, az előző fejezetben idézett írásokon kívül, Szelestei N. László írására utalok, amely azon túl, hogy kiadástörténeti és ikonográfiai szempontból is vizsgálódik, a szentmise-liturgia keretében értelmezett imádság gyakorlatára is figyel. SZELESTEI N. László, *A hívek szentmiseimádságai a kora újkorban* = *Misztika*, *i. m.*, 249–261. Lásd még egy másik írását: *Magyar nyelvű bűnvallóimák* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk áhitat*, Bp., METEM, 2008, 17–26.

a temetés alatt, hadba menetelkor és háború idején, országgyűlési, magisztrátusi, céhes és iskolai keretben végzett imaalkalmon, körmenethez és szentségimádáshoz kapcsolódó gyakorlaton, búcsún és zárandoklaton, valamint országos imádság, hálaadás és böjt alkalmával hangzik el egy-egy szöveg, illetve történik meg az adott kegyességi praxis. E témák egy részét érintik az előző fejezetben hivatkozott tanulmányok. Most, az idézeteken túl, csupán egy engem újabban érdeklő kutatásra utalok.

A Durhami Egyetemen indult feltárás egyház- és társadalomtörténész, illetve irodalomtörténész résztvevői olyan alkalmi istentiszteleti formákkal (templomi könyörgésekkel, bűnbánattal, böjttel és hálaadásokkal) foglalkoznak az 1540-es évektől az 1940-es évekig, 400 év angliai, skót, walesi és ír történelmét áttekintve, amelyeket a hatalom, (uralkodó, kormány, egyházi vezető) írt elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára. Egyrészt akkor látták szükségesnek elrendelni ilyen alkalmak tartását, amikor kritikus időszakot kellett átvészselni (összeesküvés, háború, éhínség, járvány, rossz időjárás, az uralkodó betegsége stb.). Másrészt hálaadásokat tartottak (lázasítás leverése után, katonai győzelem, trónra lépés, királyi utód születése után stb.). Bár a durhami projektet megelőzően is születtek angol tanulmányok a témában, a mostani kutatás irányítói szisztematikus feltárásba kezdtek.⁸⁰ Egyrészt a primer szövegekkel foglalkoznak: azokkal a dokumentumokkal, országos bűnbánó vagy hálaadó könyörgésekkel és egyéb írásokkal, amelyeket – formulákra támaszkodva – a hatalom írt elő (kötelezővé tett vagy ajánlott) a közösségnek. Másrészt a vizsgált 400 év különböző alkalmaira írott, kézíratos vagy nyomtatott könyörgések megalkotásának mechanizmusát, a terjesztés módját, a példányszámot és hasonlókat elemezik. Rendszerezni akarják az előírt országos könyörgések, bűnbánatok alkalmait, liturgiáját, az ezeken részt vevők számát, a közböjtök és az országos könyörgő napok szabályozott menetének rendjét. Komparatív vizsgálatokat is inspirálni szeretnének: az eddigi, sporadikus nemzetközi kutatások összefogását tűzte ki célul a 2010 áprilisában tartott konferenciájuk. Ehhez kapcsolódva én egy szűkebb kutatást kezdtem el: a harmincéves háború eleji magyarországi és erdélyi krízishelyzet vizsgálata során Bethlen Gábor első, 1619-es kitámadása alkalmából hirdetett nemzeti

⁸⁰ A kutatócsoport tagjainak eddig megjelent munkái közül lásd az alábbi kötetet: *National prayers: Special Worship since the Reformation, I, Special Prayers, Fasts and Thanksgivings in the British Isles, 1533–1688*, ed. Natalie MEARS et al., Woodbridge, Boydell – Church of England Record Society, 2013. – A 16–18. századról szóló tanulmányok közül lásd példaként: Stephen TAYLOR, *George III's recovery from madness celebrated: precedent and innovation in the observance of royal celebrations and commemorations = From the Reformation to the Permissive Society: A Miscellany in Celebration of the 400th Anniversary of Lambeth Palace Library*, ed. Melanie BARBER and Stephen TAYLOR with Gabriel SEWELL, Woodbridge, The Boydell Press, 2010, 211–267; Alasdair RAFFE, *Nature's Scourges: The Natural World and Special Prayers, Fasts and Thanksgivings, 1541–1866 = God's Bounty? The Churches and the Natural World*, ed. Peter CLARKE, Tony CLAYDON, Woodbridge, Boydell, 2010, 237–247; Natalie MEARS, *Special Nationwide Worship and the Book of Common Prayer in England, Wales and Ireland, 1533–1642 = Worship and the Parish Church in Early Modern Britain*, ed. Natalie MEARS, Alec RYRIE, Aldershot, Ashgate, 2013, 31–72. – A projektről és a publikációkról bővebben: http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/. (Letöltés ideje: 2013. augusztus 24.)

bűnbánat és böjt rendjét, valamint az 1620. augusztus 25-én magyar királlyá választott Bethlen Gáborért mondott és kinyomtatott országos imádság szövegét értelmeztem.⁸¹ Az e részlemezéshez hasonló, az angliai kutatást adaptáló szisztematikus feltárások a kora újkori magyarországi kontextusban is folytatandók lehetnek.

Az imádságok és meditációk jelen fejezetben tárgyalt használatátörténeti vizsgálata egy, a fentebbiekben bemutatottaktól eltérő kutatási irányba is terelheti a figyelmet: az imádságos- és elmélkedő könyvek, valamint egyéb, az előbbiekkal érintkező kora újkori kiadványtípusok (életvezetési könyvek, katekézések stb.) olvasásmódjának kutatása felé. A kegyességi irodalom, azon belül is főképp az imádságoskönyvek, valamint az életvezetési könyvek *olvasási gyakorlatának* szerepét Andrew Cambers 2011-es monográfiája vizsgálta a 17. századi angol kultúrában. Azt elemezte, hogy – elsősorban az angliai puritánusok – miképpen olvasták a könyveket (hol, milyen helyzetekben, milyen módokon használták ezeket), hogyan és miért olvastak annyit életükben, s mindennek milyen szerepe volt kegyességi identitásukban.⁸² Matthew P. Brown és mások különös figyelemmel vizsgálják az olyan vaskos, de jól kézben fogható, tehát kis méretű életvezetési könyveket, imádság- és meditáció-gyűjteményeket, kegyességi kiadványokat, amelyek szövegegyüttese aktív értelmezést kívánt a kora újkori olvasótól. Ez azt jelenti, hogy e napi imákat, különböző élethelyzetekre szabott meditációkat magában foglaló kötetek folyamatos használatot intencionáltak, tapasztalatot igénylő, analízáló jellegű olvasást vártak el, amely ráadásul a főszöveg és margó között horizontálisan mozgó, sőt az élőfejen futó címekre is fel-félpillantó tekintet ingázása miatt meg-megszakad, diszkontinuussá válik.⁸³ E nem-lineáris, lapozgató könyvhasználatot ajánlották az indexek kereszthivatkozásai is. Az információk kinyeréséhez ezeket is együtt kellett olvasni a főszöveggel és margókkal: így lehetett megérteni a kegyességi élettel kapcsolatos sokféle, nagyszámú, precízióra törekvő felsorolást, például a magyarul először 1636-ban megjelent *Praxis pietatis*ből. E munka nemcsak indexével, alcímeivel és marginálisaival, hanem a praelimináriákban – sőt az 1643-as kiadás metszetes díszcímlapján is – javasolja a diszkontinuus, tanulmányozó olvasásmódot: egyrészt a metszetnek a tekintetet precízen (egyszerre balról jobbra, fentről lefele, de ezektől eltérő módon is) vezető irányítása miatt; másrészt mert a címlapot nézve és a szöveget olvasva lapozgatni kellett: a metszet bibliai elemei narratív kifejtést kaptak az előszóban és a főszövegben.⁸⁴

⁸¹ Erről bővebben írtam: *Református imádságok és az 1620 körüli Bethlen-propaganda = Eruditio, i. m.*, 167–178; valamint *Kora újkori „nemzeti” imádságok nemzetközi összefüggésben: országos könyörgés és közösségi bűnbánat Bethlen Gábor idején = Régi magyar imakönyvek, i. m.*, 71–90. – A brit kutatásról szóló részletesebb beszámoló: *Az imádság mint feldolgozás: Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig*, *Studia Litteraria*, 2011/3–4, 52–77.

⁸² Andrew CAMBERS, *Godly Reading: Print, Manuscript and Puritanism in England, 1580–1720*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

⁸³ Matthew P. BROWN, *The Pilgrim and the Bee: Reading Rituals and Book Culture in Early New England*, Philadelphia (PA), University of Pennsylvania Press, 2007.

⁸⁴ Minderről bővebben írtam: *Az imádság testi kifejeződései, i. m.*; *Pásztázó könyvolvasás és kegyességgya-*

A korabeli katolikus kegyességi irodalomban sem ismeretlen már ekkoriban ez a használati mód, elég most csak Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjére* gondolni, amely a kegyes olvasót hasonló könyvhasználatra indította fel, és amelynek megalkotása és kegyességi használata az ekkor már bő két évszázada virágzó emblémaművészetben, illetve az e képek és szövegek felett elmélkedő kegyességi praxis hagyományában gyökerezik. Az effajta kutatásokhoz igen fontos figyelembe venni a művészettörténeti és az ikonográfiai vizsgálatok tapasztalatait és módszertanát, ahogyan azt a kegyességi irodalom legújabb nemzetközi kutatási eredményeit látva is tapasztalhatjuk.⁸⁵

A tanulmány elején leírt interdiszciplináris megközelítések szükségességére nemcsak az emblémakutatás összefüggésében, hanem általában is biztatnak a nemzetközi tendenciák. Az utóbbi időben ugyanis a kegyességi irodalom vizsgálata nemcsak egyre népszerűbb, hanem éppen azon humántudományi területek közé tartozik, ahol szükséges feltételnek látják a tudományközi megközelítést. Erre sarkallhatnak minket a hazai kutatástörténeti sajátosságaink is: amikortól a korábban fel nem dolgozott kora újkori kegyességi irodalom szövegeinek, műfajainak és praxisának vizsgálata *túrtt*é vált (Erdélyi Zsuzsanna publikálta a kutatásait), a témával foglalkozó folkloristák azonnal tudományközi megközelítést igényeltek. De így láthatják ezt az irodalomtörténészek is: az anyag összetettségének értelmezéséhez nem elegendők e kutatás kérdéssírai, s a kegyességi szövegek természete még a komoly felkészültségű szakemberek számára is folyamatosan megnehezíti a szigorú, szabatos műfaji és retorikai értelmezéseket. Érdemes tehát a magyarországi kutatóknak, műhelyeknek, doktori programoknak is a társtudományokkal együttműködésben tervezniük, pályázniuk, illetve végezniük a jövőbeli kutatásokat.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS

Results and Trends in Recent Research on Early Modern Hungarian Prayers and Meditations

In my paper I provide a review of recent Hungarian research on early modern devotional literature. While the studying of sermons from the period between the fifteenth and eighteenth centuries has already been started in the Communist era, texts of prayers and meditations were not sufficiently examined, even though Zsuzsanna Erdélyi has published various crucial works on archaic Hungarian prayers since 1974. However, in the last few decades several Hungarian research projects, conferences, monographs, volumes of studies and text editions have been published, the historiographical reading of which is one of the main objectives of the present essay. I also wish to survey some foreign publications on these prayers and meditations which might encourage further Hungarian research.

---

korlás: A Praxis pietatis margósözvegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről = *Nyelv, lelkiség, i. m.*, 146–168.

⁸⁵ Lásd például *Ut pictura meditatio: The Meditative Image in Northern Art, 1500–1700*, ed. Walter S. MELION et al., Turnhout, Brepols Publishers, 2012.

Elmélkedés, hitvita, káté Károlyi Péter *Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről* című munkájában*

Bán Imre 1971-es kismonográfiájában¹ mutatta be Károlyi Péter² poétikai kézikönyvét. Tanulmánya a magyar retorikatörténeti kutatások egyik kezdőpontja. Károlyi Péter életműve azonban igen kevés figyelmet kapott az azóta eltelt évtizedekben. Korábban Nagy Kálozi Balázs tekintette át Károlyi munkásságát,³ műveit leginkább poétikatörténeti,⁴ könyvtörténeti⁵ szempontból vizsgálták. Az *Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről* című munkáját vitairat és elmélkedés címkével látták el. A szakirodalom inkább a mű hitvitázó jellege iránt érdeklődött; ugyan többen is említik az írás vigasztaló szándékát, ebből a szempontból mégsem vizsgálták részletesebben. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy az elmélkedés, a hitvita valamint a káté műfaji jellemzőit vizsgáljam Károlyi Péter 1575-ben megjelent írásában.

1.

Kanyaró Ferenc a múlt század fordulóján két írásában is tárgyalta Károlyinak ezt a munkáját, amelyet a hitviták kontextusában vizsgált.⁶ Melius Juhász Péter tanítványa-

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4 A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971, 9–13.

² Károlyi Péter 1563. december 16-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és 1564 folyamán is ott tartózkodott. (SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011, 272.) Hazatérését követően először Kolozsvárott folytatott hitvitát Dávid Ferencel (1566), majd Nagyváradon működött rektorként. Nem sokkal később ismét lelkesítő szolgálatot vállalt (1568). Ezután vett részt a gyulafehérvári második és a nagyváradi harmadik hitvitan. Melius Juhász Péter halálát követően, 1573-ban püspökké választották, ezt a tisztséget haláláig betöltötte.

³ NAGY KÁLOZI Balázs, *Károlyi Péter = A II. Helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, 473–515.

⁴ BARTÓK István, *A tanár és a költő: Károlyi Péter és Gyöngyösi István = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 30–34.

⁵ BÁNFI Szilvia, *Újabb adalékok az 1570-es esztendő református és unitárius sajtópolémiaiához = Translatio Librorum: Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna GENYJEVNA, KISS Ilona, MONOK István, Bp., OSZK, 2007, 41–75; Uő, *A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-töredék*, MKsz, 2000/4, 417–442.

⁶ KANYARÓ Ferenc, *Protestáns vitairatok Mélius idejéből*, MKsz, 1896/4, 321–338; Uő, *Melius ismeretlen és elveszett művei*, MKsz, 1906/4, 289–320.

ként tekintett Károlyira, így értelmezte tevékenységét, és ezzel meghatározta a későbbi Károlyi-elemzések alapvetését. Ennél többet nem is igen árult el róla, hiszen „élete sokkal ismeretesebb, hogyszem a mi fogyatékos ismertetésünkre szorulna.”⁷ Kanyaró szerint Károlyi írása juttatta nyugvópontra a lélek feltámadásáról szóló vitában a felekezetek közötti ellentéteket. Kanyaró az anabaptistákhoz köti a vita elindulását, akik ellen Kálvin *Psychopannychia* című műve is szólt. A kérdés magyarországi tárgyalását *A szentek aluvásáról* címet viselő, azóta elveszett Dévai Bíró Mátyás-irat nyitotta meg. A Dévai nyomán született válasziratok sem maradtak fenn: Sztárai Mihály az 1560-as években írhatott erről a kérdésről, amelyre Melius válaszolt a *Halál könyve* című, valószínűleg 1563-ban megjelent művével, ezt pedig Sztárai válasza követhette. Az ellentét oka a lutheránus–kálvinista felfogás különbségében rejlik, mivel Kálvin elutasította, Luther pedig változtatásokkal elfogadta a mortalizmus tanát.⁸ Ehhez kapcsolódva jelzi lábjegyzetben Kanyaró, hogy eredetileg Tót Miklós és Sommer János Kolozsvárott megjelent műve ellen írta volna Károlyi a saját könyvét.⁹ Hasonló szempontot érvényesít Balázs Mihály, amikor a fentebb említett két antitrinitárius prédikátort illető különböző elnevezéseket vizsgálja alaposabban.¹⁰

Alszeghy Zsolt nem hitvitázó iratként interpretálja Károlyi írását, hanem tematikus alapon, Heltai Gáspár *Vigasztaló könyvecskéjével* együtt a reformáció és „antireformáció” temetési énekei kapcsán.¹¹ Mindkét munkában a vigasztalás és a tanítás együttes érvényesülését ragadja meg. Károlyi művét bibliai citátumokra épülő utasításként értékeli. Nagy Kálozi Balázs, noha leszögezi, hogy a Melius- és Károlyi-életmű egymáshoz való viszonyának értelmezésekor nem a mester és tanítvány viszony az egyetlen lehetséges irány, megállapítja, hogy Károlyit mégis Melius tevékenységéhez kapcsolják.¹² Károlyi elsősorban polemizáló teológusként jelenik meg a pályaképben, emiatt lehetséges a két püspök tevékenységének szorosabb összekapcsolása. A műveket kronológiai sorrendben tárgyalja, az életrajz fordulópontjai köré szervezi azok bemutatását, rövid ismertetését. Ennek nyomán egy vegyes szempontrendszer alkalmazó, sokoldalú portréhoz jutunk.

Az Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről című elmélkedést Nagy Kálozi – Hor-

⁷ KANYARÓ, *Protestáns vitairatok*, i. m., 329.

⁸ ÁCS PÁL, *A szentek aluvásáról: Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 99–112.

⁹ KANYARÓ, *Protestáns vitairatok*, i. m., 294.

¹⁰ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., Balassi, 1998, 107–109.

¹¹ ALSZEGHY Zsolt, *A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*, ItK, 1916/1, 1–22.

¹² „Nem mondható Melius tanítványának, még kevésbé utánzójának. Annál rendszeresebb, higgadtabb és mindenképpen önálló egyéniség. Szorosabb munkaközösségi viszony sincsen köztük, mint aminő létrehozta a nagy bibliafordításokat, Heltaiét és Károlyiét.” NAGY KÁLOZI, i. m., 475.

váth Jánoshoz hasonlóan¹³ – Károlyi Péter legszemélyesebb alkotásának tekinti.¹⁴ Az ajánlást elsősorban életrajzi vonatkozásban elemzi. Vélekedése szerint az apokalipszis eljövételének érzete – amely általános volt a korban – lehetett a mű megírásának az egyik oka. Megemlíti azt is, hogy az írás válasz Sommer János és Tót Miklós könyvére.¹⁵ Értékelésében Nagy Kálozi Balázs ugyan figyelembe veszi a vigasztalás szándékát, azonban az elmélkedésre mint műfaji lehetőségre nem tér ki, mindössze a mű szerkezeti felépítését elemzi nagyobb terjedelemben. A legutóbbi – részletesebben argumentált – vizsgálódást Oláh Szabolcs végezte el,¹⁶ aki a „Sum ego, quod tu eris; quod tu es, ante fui” szállóige protestáns alkalmazása felől közelített a szöveghez: azokat az érveket elemezte retorikai szempontból, amelyek a halálról való gondolkodás hasznosságát támasztják alá.¹⁷

Ebből a rövid áttekintésből is látható, hogy Károlyinak ezt az írását legtöbbször elsősorban kátészerű oktató írásként vagy hitvitázó iratként értékelték. A 20. század első felében uralkodó volt az a nézet, amely Melius életművének folytatásaként interpretálta Károlyi Péter írását.

2.

A mű teljes címe *Az halalrol, fel tamadasrol es az örök eletről haznos es szükséges könyveczke az kereztiének epoeletekre es vigasztalásokra*,¹⁸ amiből nyilvánvaló, hogy épülésre és vigasztalásra szánt írás következik. Amennyiben az elmélkedés műfaja felől szeretnénk közelíteni a szöveghez, rögtön szembekerülünk az elmélkedés vagy meditáció definíciójának képlekeny voltával.¹⁹ A 16. századi protestáns elmélkedésekkel kapcsolatos magyar szakirodalom pedig mindössze néhány tételt tesz ki.

¹³ Horváth János *A reformáció jegyében* című monográfiájában (HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomszemlélete*, Bp., Akadémiai, 1953, 300–301.) röviden bemutatja Károlyi Péter életművét, hangsúlyozza az irat személyességét (ez a félmondat azóta öröklődő közhely lett a Károlyi-szakirodalomban), illetve jellemzi a felépítését. Több megállapítását átveszi Nagy Kálozi Balázs munkája.

¹⁴ NAGY KÁLOZI, *i. m.*, 509–512.

¹⁵ *Uo.*, 510.

¹⁶ OLÁH Szabolcs, *Pesti György haláltáncénekei és a protestáns versszerzési gyakorlat: A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata*, ItK, 1996/5–6, 582–612.

¹⁷ *Uo.*, 592–593. Ezt követően Pesti György a testi halálhoz kapcsolható megfogalmazása tárgyalásánál kerül ismét elő az elmélkedés, abban a tekintetben, hogy Károlyi milyen hasznokat sorol fel a halálról való megemlékezés mellett.

¹⁸ KÁROLYI Péter, *Az halalrol, fel tamadasrol, es az örök eletről haznos es szükséges könyveczke, az kereztyenek epöletekre es vigasztalásokra*, Debrecen, Komlós András, 1575 (RMNy 358, RMK I, 116). A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár RMK 145 jelzettel ellátott példányát használtam.

¹⁹ Vö. GÁBOR Csilla, „Religiosa actio mentis”: *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 9–60, illetve Uő, *Elmélet, meditáció: a kutatás állása, feladatok, tervek = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2008, 55–63.

A katolikus meditációval más a helyzet, ennek elemzése azonban kívül esik tanulmányom tárgyán.²⁰ Ebben a században a protestáns elmélkedések is nagyobb teret nyertek. Az 1600-as években Károlyi Péter mellett Balassi Bálint, Heltai Gáspár és Ecsedi Báthory István²¹ elmélkedő prózája mondható jelentősebb tételnek a korszak protestáns egyházi irodalmában, bár mindhárom jelentős időbeli távolságra helyezkedik el a tárgyalt műtől: Heltai műve 1553-ban, Balassi Bálinté először Krakkóban jelent meg 1572-ben,²² míg Ecsedi Báthoryé az 1580-as években keletkezett, utóbbi ráadásul kézirat formában maradt.

Uray Piroska mutatott rá a katolikus és a protestáns meditáció/elmélkedés hasonlóságaira.²³ Az elmélkedés műfaját Meszesán Mária szintén úgy jellemzi egy tanulmányában, hogy alapvetően a nyilvános prédikáció és a meghitt imádság kereszteződéséről van szó.²⁴ A 16. században egyre gyakoribbak lettek azok a protestáns írások, amelyek *meditatio* vagy *contemplatio* megjelöléssel láttak napvilágot. Uray arra hívja fel a figyelmet, hogy magyarul az elmélkedés kifejezés magában foglalja mind a *meditatio*, mind a *contemplatio* jelentését. A *meditatio* Szent Bonaventura szerint a rejtett igazságok feltalálására szolgál, míg a *contemplatio* a felfedett igazságok szemlélésével egyenlő. Az alapvető jellegzetességeket átvették a protestáns szerzők is, azonban nem változtatás nélkül. Heltai János a 17. századot dolgozza fel *Műfajok és művek* című monográfiájában. Az elmélkedések kapcsán az egyik jellegzetességnek nevezi azt, hogy heterogén szövegek sorolhatóak ide, és fontos tulajdonságuknak tartja, hogy elsősorban Isten és ember egymáshoz való viszonyára kérdeznek rá, és igyekeznek erre választ adni.²⁵

A következőkben tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyire viseli magán az elmélkedés egyes jegyeit Károlyi Péter írása.

²⁰ Az utóbbi két évtizedben több tanulmány, monográfia foglalkozott a katolikus meditációval (többek között Tüskés Gábor, Knapp Éva, Gábor Csilla munkái), amelyek részletes ismertetésétől itt most eltekintek.

²¹ Ecsedi Báthory István meditációinak vizsgálata újabban: BALÁZS Mihály, *Újabb szempontok Ecsedy Báthory István meditációinak értelmezéséhez*, illetve PÉNTEK Veronika, *Devóció és magántörténelem a 16–17. század fordulójának elmélkedő irodalmában = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2004, 129–137, 137–149.

²² Az eredeti és a későbbi kiadások viszonyához lásd legújabbban KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint Füves kertcskéjéről = Translatio Librorum*, i. m., 75–91.

²³ PÉCSI Lukács, *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági*, a fakszimile szövegét közléstesi KÖSZEGHY Péter, kíséretben. URAY Piroska, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988. Ezt támasztja alá Gábor Csilla több írásában: vö. 19. jegyzet, illetve Uő, *Meditáció, teológia, nyelvalkotás: Roberto Bellarmino elmélkedő könyvének magyar fordítása = Kegység, kultusz, távolyítás: Irodalomtudományi tanulmányok*, szerk. GÁBOR Csilla, SELYEM Zsuzsa, Kolozsvár, Scientia, 2002, 30.

²⁴ MESZESÁN Mária, *Topológia és tropológia elhajlásai, avagy a halál és élet retorikája Madarász Márton elmélkedésében*, Egyháztörténeti Szemle, 2010/2, <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/meszesan.htm>. (Letöltés ideje: 2012. október 24.)

²⁵ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas, 2008, 79–82.

3.

A szöveg ajánlásának címzettje Bocskai Erzsébet, Báthory Kristóf bihari főispán felesége. Károlyi Péter előszava azonban nem csak az ő személyes használatára javasolja az elmélkedő iratot. Bocskai Erzsébet lehetséges példaképként aposztrofálódik: „Eloszor, hog az Nagsagod boczoletes pelda adasaval egiet kereztienek is ez koniveczkenek olvasasara fel inditassanak.”²⁶ A szerző a *captatio benevolentiae* részeként kiemeli munkájának hasznos voltát, viszont ennél többet szeretne teljesíteni. A szöveg ugyanis egyszerismind vigasztalást nyújt magának a szerzőnek, tanúskodik Károlyi Péter hitéről, emellett pedig másoknak ad lelki felkészülést életük végére. A közönség jóval szélesebbé válik ezen kitételek révén.

A mű létrejöttét hitelesíti az a topikus jellegű történet is, amelyet saját betegségéről oszt meg Károlyi az olvasóval. Amikor Váradon tartózkodott, súlyos beteg lett, és ráébredt, hogy szükség lenne olyan könyvekre, amelyek a halál gondolatával foglalkoznak, mivel az ember a halál előtt van kitéve a legnagyobb kísértéseknek, amelyekkel meg kell küzdeni. Megfogadta, ha meggyógyul, akkor ír egy ilyen kötetet, a szöveg a fogadalom valóra váltásának a terméke.

A halál előtt állók vigasztalása során nem elégséges a vonatkozó bibliai igék passzív befogadása. Akkor is birtokában kell lenniük ennek a tudásnak, ha vigasztalnak valakit, és akkor is, ha ők maguk szorulnak vigasztalásra. Ezzel a megjelöléssel egy aktív hitgyakorlási modellt ír le Károlyi: ezt megerősítendő Jób példáját állítja az olvasó elé. Érvélese szerint a vigasztaló–vigasztalt párosában mindkét félnek készen kell állnia a cselekvésre: nem elegendő a prédikátorok szavát hallgatni, hanem nekik maguknak kell olvasni, önállóan elmélkedni a halál közeledtével. Ezáltal válik érthetővé az a követelmény is, hogy a vigaszra szorulóknak önerejéből is képesnek kell lennie arra, hogy a Biblia segítségével/ismeretével boldoguljon. Ebben a modellben előtérbe kerül a vigasztalás egyéni jellege, viszont nem zárja ki a közösségi formát sem.

Az ajánlás szövegében váradi prédikátorként definiálja magát a szerző, a közösség felé forduló gondviselő szerepe, az ehhez kapcsolódó felelősség határozza meg a megszólalását. A prédikátorszerep mellett továbbra is a közösség része marad. Az írás aktusa révén végrehajtott cselekvések – a bibliai helyek applikálása a halálra való felkészüléshez – őt magát is képessé teszik a halállal való szembenézésre. A szöveg egyben saját hitének is a dokumentációja: „Es noha szandekom es ugiekezetem ez hog ennek utanna az kereztieni tudomaniak minden cikkelirol rovideden iriak, mind az altal, ha az Ur Isten ezenkozben az vilagbol az eletre ki hiv, ez koniveczke az en vallasom felol tano bizonsagot teszen, melibe az Urnak lelke altal mind vegig meg akarok maradni.”²⁷

A keresztény hívők közösségéhez tartozást erősíti a nyelvi megformálás: alig követhetően változtatja az igealakok személyét, az egyes és többes szám második,

²⁶ KÁROLYI, *Az halaltrol, fel tamadasrol, i. m.*, A₃^a.

²⁷ *Uo.*, A₃^b.

többes szám első, valamint az egyes szám első személyek keveredése folyamatosan módosítják a szöveg hangnemet. Az írás megszületésének okaként az ajánlás a hiány pótlását jelölte meg. A szerző a már ismertett betegségtörténeten kívül levélben megfogalmazott kérdésekre utal, azonban ezeknek egyelőre nem bukkantam a nyomára. Harmadik érve, hogy az emberek nem törődnek a halállal. A félelem miatt ugyanis inkább azon igyekeznek, hogy megfeleljenek erről az elkerülhetetlen eseményről. A felejtés oka – ahogyan azt Károlyi az első kérdésben kifejti – az emberi természet romlottsága, a földi boldogság keresése, valamint a már említett félelem. Ezért kap részletes indoklást az első kérdés válasza, amely azt bizonyítja, hogy szükséges a halálról való gondolkodás.

A felejtés ellenében az emlékezés, a *memoria* fontossága mellett érvel Károlyi. A halál bizonyosságára való emlékezés, a félelemmel történő ismételt szembesülés a napi elmélkedés révén a reformáció felfogása szerint hatástalanítja a haláltól való retteget, és biztos felkészülést nyújt, mire a hívek valóban elérkeznek életük végéhez. A földi élet összefügg az Ádám révén öröklődő bűnnel. A halál tényének elfogadása magával hozza a bűnösség belátását is, mivel Ádám bűne miatt lett az ember sorsa elkerülhetetlenül a halál. A szembenézés révén egyfajta álomból ébrednek fel a keresztények, megerősítik saját hitüket, valamint elhatárolódnak a hitetlenektől, pogányoktól: „Hog annakokaert az halaltol Pogan modra meg ne rettenionk, ez kovetkezo dolgokkal vigasztalliuik, batoricziuk, es erossicziuk mind mi magonkat, mind az mi felebaratainkat”.²⁸

Károlyi szövegében markánsan körvonalazódik a hívők és a hitetlenek magatartásbeli elkülönülése: a hívő nem hártja el az emlékezés, a szembesülés feladatát, ezáltal biztosítja maga számára az örök életet. A halál Károlyi számára is ajtó vagy kapu az örökkévalóság felé. A földi élet vége így mindössze egy állomás, azonban nem mindegy, hogy mihez vezet ez az átjáró. A szöveg alapján nyilvánvaló, hogy választható a hitetlen élet, azonban ennek a következményeire is felhívja Károlyi a figyelmet. A hívőkkel ellentétben ugyanis a hitetlenek a kínok közé jutnak, a nem megfelelő élet nyomán nem az örök élet lesz az eredmény, hanem a feltámadás is halállá alakul át. Ennek illusztrálása részletező módon történik, többször előkerül a Lk 16: a hitetlenek földi életük alatt vakságot mutatnak Isten felé, nem vetnek számot saját bűneikkel, életükkel. A halál után az eddig megtagadott látás révén tapasztalják meg kétséget kizáróan életük hibás voltát.

A bibliai citátumok elsősorban érvek szerepét töltik be a kérdések tárgyalása során. Szerzőnk úgy fogalmaz, hogy a halál felől mondja a Szentírás summáját, amely azonban nem elegendő a vizsgálat teljes megvalósulásához. Nélkülözhetetlen a tanítások megismerése és magyarázata: a vizsgálat akkor lehetséges, ha megértjük az alapvető tanításokat a halállal kapcsolatban. Ez az érv tér vissza akkor is, amikor a pogány bölcsek írásairól szól. Tisztában van vele, hogy korábban is születtek vizsgálató írások,

²⁸ Uo., S^b.

azonban elveti ezek használatát, ugyanis azok nem tudták mi a halál, honnan ered, valamint hogy hogyan szabadulhatnak meg a félelemtől. A teljes megismerés, a biztos, Szentírásos nyugvó tudás az, ami elvezethet Istenhez, és ezáltal a „Szentlélek templo- maivá” válhatnak a hívek.

4.

Az épülés, a hasznosság igénye már az ajánlásban kifejezésre jut, ahogyan a vigasztalás is. Azonban felmerülhet a kérdés, hogy mit is ért Károlyi vigasztaláson.

A 13. kérdésben olvasható a kilenc vigasztalás, amelyek elsősorban a már kifejtett problémákat foglalják magukba, a halál eseményének az elkerülhetetlenségétől az örök élet boldogságáig jutnak el. Útmutató jelleggel bírnak, az alapos érvelésnek köszönhetően nincs szükség további bizonyításra. Formailag tehát egyetlen kérdésre korlátozódná a vigasztalás, amelyet Károlyi az olvasónak szán. Azonban maga a szerző fogalmaz úgy az ajánlásban, hogy az írás folyamata beteljesíti a vigasztalást a bibliai szövegek keresése és olvasása révén. A szóban forgó mű erőteljesen biblikus, a Biblia pretextusa Károlyi írásának. Ezen szövegek felhasználása nem merül ki abban, hogy Károlyi érvekként, valamint saját hitének igazolására használja ezeket, támadhatatlanná téve ezzel állításait. Többször találkozunk olyan utasításokkal, amelyek a Biblia fellapozását igénylik, alapvetően együtt olvastatja szövegét az általa kijelölt locusokkal: „Ez mikeppen legien olvasd meg bovebben Roma 7.”²⁹ Az olvasás során megismétlődik a bibliai citátumok előkeresése, ezáltal képződik meg az a vigasztalásélmény, amelyet a szerző megfogalmaz ajánlásában.

A 14–19. kérdések már a Sátán kísértéseit tárgyalják, amelyek a halált megelőző időben érhetik legerőteljesebben a távozókat. A kísértések esetében formát vált Károlyi: dialógusokban példázza azt, hogyan háríthatja el a hívő a Sátán érveit. Ezek az érvek ugyanazokat az állomásokat járják be, mint a szerző addigi fejtegetései, kiforgatva azonban Károlyi korábbi okfejtését. A vigasztalások a halál, valamint a halált követő léthez kapcsolódnak. A Sátán viszont a földi élethez fordul érvelésében: az elkövetett bűnök, a földi szenvedések szolgáltatják a kísértések alapját.

Károlyi Péter kátészerű szerkezetet alkalmazott, összesen huszonnégy kérdés-feleltre osztott részből áll a mű. Az első 12 egységben a halállal kapcsolatos főbb tételeket bontja ki, amelyek tisztázzák annak mibenlétét és természetét. A szerző igyekszik lebontani a halál elfelejtését és emlékezésbe fordítani. A szöveg felépítését elsősorban a *docere* szándéka határozza meg, ez szabja meg a vigasztalások helyét és formáját. Jellemző a logikus okfejtés, az érvelést irányító további kérdések megfogalmazása egy-egy egységen belül. Károlyi elsődleges szándéka a meggyőzés, lévén, hogy igazolni kívánja a halál problematikájának kikerülhetetlenségét a személyes életvezetésben azok számára, akik ezt még nem tudatosították magukban.

²⁹ *Uo.*, E₃₂^a.

5.

A szakirodalomban két vitával is kapcsolatba hozzák Károlyi munkáját. Az egyik az unitáriusokkal, a másik pedig a lélekkel kapcsolatos, és mindkettőben központi szerepe lenne ennek az írásnak, noha nem mindegyik szakirodalom tárgyalja mind a két vonatkozásban. Több hitvita jellegű kérdés is beépül a szövegbe.

Ezek a teológiai problémák több kérdésben is előkerülnek, viszont ez a kisebb hányadát jelenti a szövegnek: a 4. és az 5. és 18. kérdésben rövidebb utalás történik az ellentétes véleményekre. A 7. és a 21. kérdés elemzi részletesebben az ellentéteket, és reagál az ellenvéleményekre, azonban a szöveg alapján nem feltétlenül vitaszituáció az ott olvasható érvelérendszer. Az utóbbi két kérdés szinte önálló egység a teljes művön belül. A 7. kérdés Blandrata és Dávid Ferenc említésével kezdődik, aztán tér át a szöveg Tót Miklós és Sommer János munkájára. Ezt röviden ismerteti és rámutat tévedéseikre (elsősorban Tót Miklós álláspontjával kapcsolatban),³⁰ azonban a kérdés végén határozottan véget vet a probléma tárgyalásának: „Az tob okoskodásokat hatra hagiom mostan, mert ezekbol konijo az tobbit meg feitenonk, es minekonk az Apostoli Credo mellol nem kel el mennonk, meliben ezt valliuk. hiszem az testnek fel tamadasat. Amen.”³¹

A 21. kérdésben nem foglalkozik az unitárius vélekedésekkel: a kérdés a „Hova megy az ember lelke a halál után?”. A szöveg az evangélikus és református álláspontok közti ellentétet regisztrálja, azonban megfogalmazza kétségeit is a vita jelentőségével kapcsolatban:

Emlekezem rea, hog az vissza vonas nagi giulolseggel es az Szenteknek botrankozasokkal agitaltatot, forgattatot az mi meg holt attiak fiai kozot, Petrus Melius es Starai Mihali kozot. De en nem itelem, hofi ez ertelemben valo kulombsegg oly nag dolog legien, hog az Attiafiui zeretetet fel bonczia, es ezert botrankozással az Ecclesiaban nagi haborusag indittassek. En az en ertelmemet, melliet hiszek es vallok Iras szerent lenni, rovideden ez dologrol meg mondom.³²

A katolikusok – egészen pontosan a pápa – többször megkapja az Antikrisztus megnevezést; az evangélikus és kálvinista felfogás közötti különbség vitanyitó ereje előtt valamennyire értetlenül áll a szerző. Nem helyezkedik vitapozícióba a lutheránus állásponttal szemben, véleménye szerint nem az az igazán fontos kérdés, hogy hova kerül a lélek, hanem hogy hogyan jut el a halálig.

³⁰ A 7. kérdés részletes elemzését lásd PIRNÁT Antal, *Néhány adalék Johann Sommer és Melius Péter műveinek bibliográfiájához = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990, 179–185.

³¹ KÁROLYI, *Az halalrol, fel tamadasrol, i. m.*, M₃^a.

³² Uo., Z₃^b.

A hangsúly a helyes élet módozataira kerül, a feltámadás, illetve az örök élet lokalizálása az elméleti problémák közé sorolódik: ennek a vitának nincs szerepe abban, hogy milyen a mindennapi magatartásunk, és hogy megfelelően felkészültünk-e a földi lét lezárására.

6.

Az *Az halálról, fel tamadasrol es az örök eletről* sikeresen illeszti egymáshoz a heterogén szövegegyeségeket, amelyeknek keretet ad Károlyi Péter tanúságtétele. Kérdéses a Károlyi-szöveg célközönsége. Ugyan az ajánlás Bocskai Erzsébetet említi, illetve „együgyü” keresztényeket, a szöveg elvár egy bizonyos műveltséget olvasójától: a latinul szereplő bibliai idézeteket Károlyi a legtöbb esetben lefordítja, viszont nyelvtanilag nem pontos fordítást ad, hanem az értelem visszaadására törekszik. A Biblia mellett latinul hivatkozik Ágostonra is, a 21. kérdésben hosszabb citátumot találunk a János evangélium kommentárjából fordítatlanul, bár ezt magyarázhatja a fejezet polemikusabb jellege, szakszerűbb érvelésrendszere.

Noha a mű címében a halál, a feltámadás és az örök élet is szerepel, fókuszpontjában mégis a halál található. Károlyi Péter szövege mindössze a záró két kérdésben tér ki a feltámadás és az örök élet tárgyalására, azonban a nyelv nem elégséges ennek leírására. Ézsaiás és Szent Pál nyomán írja Károlyi: „az embernek szeme nem latta, file nem halotta, szivebe meg nem gondolta”.³³ Az örök élet boldogságát mindössze a hit garantálhatja, erre hoz bizonyítékokat zárásában. Szövege addig kíséri olvasóját, amíg az emberi értelem által is átfogható életszakaszokat elhagyja; az örökkévalóságot meg sem kíséri a nyelvi ábrázolás tárgyává tenni. Feladatát így is teljesíti: kalauzként irányítja a hívőt a földi élet lezárásához, hogy ne kelljen mástól vigasztalást remélnie.

Arra a kérdésre, hogy használták-e Károlyi írását, nem tudjuk a választ, mindössze Bornemisznánál olvashatunk egy megjegyzést ezzel a művel kapcsolatban. Nincsen adatunk a példányszámról, későbbi kiadás sincs. A kortárs művek: Heltai, Balassi munkái más időpontokban láttak napvilágot, tematikájukban, szövegalkotási technikájukban jelentős eltéréseket mutatnak. Hasonló kiadvány a debreceni nyomdára sem jellemző, ezért Károlyi Péter munkája talán csak különös hírvivő arról az igényről, amely már a műfaj 17. századi felvirágzása előtt jelentkezhett a hitviták és a prédikációskötetek között.

³³ *Uo.*, T₃^a.

TÜNDE MÓRÉ

Meditation, Polemics and Catechism in Péter Károlyi's Az Halalrol, Fel Tamadasrol es az örök eletről [On Death, Resurrection and Eternal Life]

Since Imre Bán's paper on 16th century rhetoric and poetic handbooks from 1971 only a few scholars have made further inquiries into the oeuvre of Péter Károlyi. Following a short introduction to the scholarly works of the the author, the article focuses on meditations in 16th century Hungary. The first half the paper describes Károlyi's preface written for Erzsébet Bocskai, and covers such themes as the concept of death, remembering and forgetting, while outlining the changing role of the author as a preacher in the text. The second half of the essay is devoted to examining the possible polemic contexts of this work, concentrating on the conflicts between the Reformed Church and Unitarianism in the 1570s.

The paper points out various characteristics of Károlyi's text which are combined together with great success in describing the art of good death.

BALÁZS MIHÁLY

Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről

Nehéz lenne állítani, hogy az unitárius ima- és imádságoskönyv-irodalom szakmánk figyelmének középpontjában lenne. A műfajról áttekintéseket írok vagy reflexiókat megfogalmazók közül egyedül Fazakas Gergely Tamásnál bukkanok fel helyenként az unitáriusok.¹ Ennek több oka van. Egyfelől kétségtelenül az, hogy a felekezet írásbeliségével foglalkozó szakemberek szinte rákényszerültek arra, hogy a dogmatika kérdéseire korlátozzák figyelmüket, s a sokszínű teológiai hagyaték felmutatásával próbálják érzékeltetni e mozgalom, majd egyház eszmetörténeti jelentőségét. De legalább ilyen nyomós ok a – más felekezetekével összehasonlítva – siralmas forráshelyzet is. Az a hazai fórumokon már talán unalomig hangoztatott, de nemzetközi szintéren még mindig nem tudatosult körülmény, hogy az unitáriusok 1571-től végeredményben a 18. század végéig csak kivételesen folytonos ügyeskedésekkel tudták kinyomtatni műveiket, alapvetően határozta meg a kegyességi műfajok, s ezen belül az imairódalom sorsát is. A kéziratosságra való kényszerű berendezkedés nemcsak a szövegek létmódját határozta meg, hanem a kutatási lehetőségeket is. Hogy egyetlen példát említsek, a legkritkább esetben maradtak ránk a különféle kéziratok másolataiban a szövegek használata szempontjából rendkívül fontos paratextusok (ajánlóversek, ajánlások, előszavak, mutatók), pedig közismert, hogy ezek mennyire informatívak tudnak lenni a korabeli olvasat és használat rekonstrukciójában. De hát persze az első helyre mégis az kívánczik, hogy a szövegek pusztulása és pusztítása is több hullámban zajlott le. A természetes fogyás mellett hadd idézzek fel csak két, időben egymástól távol eső drámai mozzanatot. 1716-ban nem egyszerűen elvették a kolozsvári Óvárban lévő kollégium épületét az unitáriusoktól, hanem Steinville generális parancsára szép máglyát is raktak ott talált könyvekből és kéziratokból. 1949-ben úgy államosították a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárát, hogy teherautóra dobálták az ott lévő kéziratokat és régi nyomtatványokat, hogy aztán Marosvásárhelyre jelentékeny veszteséggel érkezzen meg a szállítmány. Így állott elő az a roppant lehangoló helyzet, hogy 16–18. századi források alapján ugyan tudunk bizonyos szövegekről, ám előkerülésükre már semmiféle reményünk nincs. Felkavaró listát lehetne összeállítani az ilyen, beidegződéseinket is provokáló tételekből. Csak egyetlen egyet említek: Uzoni Fosztó István még látott olyan

¹ FAZAKAS Gergely Tamás, *Törekvések a „savanyú fekete kókény” megédesítésére: Fejezetek a protestáns imádságirodalom kutatástörténetéből = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 129, 131; UÓ, *A kora újkori protestáns imádságirodalom nemzetközi és hazai kutatástörténete = Egyház és kegyesség a korai újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás et al., 2009, 222, 224.

kéziratot, amely – a szombatosokkal enyhén szólva nem barátkozó – Bölöni Bedő Pál püspök 1686-ban készült ima- és elmélkedésszövegeit tartalmazta, s amelyek a héber tudományosság által jelentősnek tartott két rabbi, Szaadja ben József Gáon (882–942) és Yohanan ben Zakai (30–90) szövegére íródtak.²

Ilyen lehangoló kezdés után indokolt kihegyezetten és programosan optimista megállapítással folytatnunk dolgozatunkat: a magyarországi protestantizmus történetében az első terjedelmesebb megszerkesztett imakönyv az unitárius Heltai Gáspár fordításában és műhelyében 1570 végén vagy 1571 első félévében jelent meg Kolozsvárott.

Mivel a megállapítás melletti érveket felsorakoztattam a kiadás előszavában,³ az esetleg felmerülhető aggályokat is félretolom, s megtoldom a dolgot annak kijelentésével, hogy az imádságos könyvekkel foglalkozó szakirodalom nem tudatosította eléggé a kiadvány kivételes fontosságát. Udvariatlanul hadd idézzek két debreceni szerzőt. Egyrészt az említett, más tekintetben persze roppant gondolatgazdag Fazakas-tanulmányokat, amelyek Révész Imre tipológiáját⁴ felhasználva a mások céljára készült imádságos könyvek csoportjába sorolják be a művet, Szenci Molnár Albert társaságában. Jóval problematikusabb összefüggésben, de hasonló besorolást kapott Heltai Győri L. Jánosnál is: „A 17. század elejéig szinte kizárólag a német nyelvű kegyességi kézikönyvecskék inspirálják a magyar protestáns imádság- és áhítatirodalmat. Ezeket a német munkákat általában a konfesszionális nyitottság jellemzi, s bennük így a középkori kegyességi hagyomány számos eleme tovább él (Szent Ágoston, Clairvaux-i Bernát, Kempis Tamás). Ebben a szellemben születik *Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Balassi Bálint* 16. századi imádságai után még *Szenci Molnár Albert imádságos könyvecskéje* is.”⁵

Mondandómat akkor tudom a legtömörebben kifejtetni, ha a vizsgálatba Szencin kívül berántom Pázmány Pétert is, s Heltai vállalkozását a két nagy felekezet mértékadó műveivel együtt szemlélem.⁶ Egy szempontból Heltai ezen a mérlegen pehelykönnyű-

² János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-Ecclesiastica historia Transylvanica*, liber I–II. vol. IV/1, ed. János KÁLDOS, introduced by Mihály BALÁZS, revised by Miklós LATZKOVITS, Bp., Balassi, 2002. Magyarul: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, II, 255.

³ HELTAI Gáspár *Imádságos könyve (1570–1571)*, bev. tan. BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2006, 56–58.

⁴ RÉVÉSZ Imre, *Régi magyar imádkozók és imádságaik*, Protestáns Szemle, 1924, 73–81, 137–149, 193–198.

⁵ GYŐRI L. János, *Kegyességi sikerkönyv a 17. században: A Praxis pietatis magyarországi útja = Doctrina et pietas: Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére*, szerk. DIENES Dénes, SZABADI István, Debrecen–Sárospatak, Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2002, 38. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶ A vizsgálatot megkönnyíti, hogy hasonmás, illetőleg kritikai igényű kiadások állnak rendelkezésünkre: SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske*, kiad. KŐSZEGHY Péter, kíséző tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Balassi, 2002; *Pázmány Péter keresztényi imádságos könyv*, Grác, 1606, kiad. KŐSZEGHY Péter, kíséző tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi, 1993; PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., PPKÉ BTK, 2001.

nek találhatók. Pázmány és Szenci Molnár imádságos könyve ugyanis bizonyos értelemben irodalmi antológiának is számít. Nagyobb léptékű és színvonalasabb antológia Pázmányé, aki az egyházatyák bizonyos szövegei mellett hét bűnbánó zsoltárt és öt Mária-éneket is bevalogat könyvébe. Ha eltekintünk Szabó Ferencnek⁷ attól a megalapozatlan ötletétől, hogy a zsoltárparafrázisok szerzője maga Pázmány lenne, még inkább méltánylandóvá válik a könyv kulturális beágyazottsága, bárkinek is tulajdonítsuk ezeket a verseket. Az önidézés félreérthetetlenül megvalósul Szenci Molnár kötetében, ahol prózai imádságként szedve vagy más imaszövegekbe illesztve felbukkannak psalteriumának bizonyos részletei. De nem csupán önmagát idézi, hanem Szent Ágoston mellett adja Skaricza Máté, Hegyi Pál és egy ismeretlen szerző egy-egy költeményét is. Mint ismeretes, az antológiaszerkesztő és a politikai agitátor együttesét figyelhetjük meg abban az összeállításban, amely nem egyszerűen a jó uralkodóért könyörög, hanem a jó király kifejezett ünneplésével radikális állásfoglalást jelent abban a kérdésben is, hogy helyes-e Bethlen Gábornak a koronát elfogadnia.⁸

Ezek az antológiaszerű betétek azonban egyáltalán nem veszélyeztetik az imakönyvek dogmatikai feszségét. Éppen ellenkezőleg, az imák rendre olyan szövegrészletek társaságában jelennek meg, amelyek tanításokat és intéseket fogalmaznak meg. Szenci Molnár Albertnél ez a legvilágosabban az imádságok második rendjében ragadható meg, ahol a megszólalók imáit (lekipásztorok, fejedelmek, házások, gyermekek) folyamatosan olyan szövegegység vezeti fel, amely az illetők feladatait, s a hozzájuk intézett intelmeket fogalmazza meg. Töményen tanító, sulykoló jellegűekké válnak ily módon a könyv bizonyos részei, s ez az imák egy részére is átsugárzik, menetrendszerűen felbukkannak az imahelyzetből kilógó, az Istennel való beszéd retorikai helyzetét megtörő, kis teológiai értekezéssé váló szövegrészek. Ehhez járulnak még aztán a keresztyén hit alapszövegeit (Miatyánk, Tízparancsolat, hitvallások) magyarázó egységek. A Miatyánkkal három alfejezet is foglalkozik, de ezek közül csupán egy képes imaszöveggé átlényegíteni az egyes szentenciák bővebb kifejtését. A *Miatyánknak könyörgés formán való magyarázatja* című részletben valóban az imádság beszédhelyzetében maradvá történik meg a bővítés, s a szöveg címzettje végig a mennyei Atya marad.⁹ Ezzel szemben a *Könyörgésnek formája és magyarázatja a Miatyánknak* megőrzi ugyan az imádkozó beszédhelyzetet, ám a szent igazság ellenségeit szidalmazó kitérők meglazítják az alapszöveggel való kapcsolatot.¹⁰ Retorikailag végképp megoldatlan a legterjedelmesebb, bőséges magyarázatot ígérő rész. Itt a szöveg közepére érve azt tapasztaljuk, hogy fel is számolódik az imahelyzet, a beszélő már nem fölfelé irányítja szavait, hanem teológiai ér-

⁷ SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = A zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2011, 125–132.

⁸ A király dicsőítésének ez a mozzanata talán nem kap elég hangsúlyt P. Vásárhelyi Judit kíséretanulmányában.

⁹ SZENCI MOLNÁR, *Imádságos könyvecske, i. m.*, 63–65.

¹⁰ *Uo.*, 187–189.

tekezésbe átmenve fejt ki különféle gondolatokat. Ez a legnyilvánvalóbban a *Ne vigy minket kísértésbe* szentencia magyarázata során jelenik meg, ahol már a kezdet sem tud imádkozás lenni:

Sok az kísértet és sokféle nemei vadnak az kísértetőknek. Mert valami gonosz elménkbe jut, az mely minket az Isten törvényének által hágására kísért, az mely gonosz gondolatokat, avagy az mi kívánságunk indít, avagy az ördög ihlet, azok mind kísértetek, Ismét, az mi ő magában gonoszok nem volnának is, még azok által is megkísértetünk az ördögtől.¹¹

Pázmánynál kevesebb a retorikailag megoldatlan szöveghely, de a direkt tanító részek száma nála sem csekély, s az ebbéli, a kegyesség gyakorlásától elkülönülő szándékról beszédesen vall, hogy a mű elején egy külön tartalomjegyzéket (*E könyvben foglalt tanúságoknak táblája*) olvashatunk azokról a témákról (kereszt, szentelt víz, olvasó), amelyben a könyv közvetlenül is kimondja az igazságot.¹²

A német mintáján kívül más szövegekhez nem nyúló, kulturális misszióra tehát egyáltalán nem vállalkozó Heltai teljesítményét a fentiekhez képest még az is lesóványítja, hogy a magyar nyelvű imádságirodalomról sem közöl a Pázmányéhoz vagy Szenciéhez hasonló reflexiókat. A szerencsénkre ránk maradt paratextusok egy helyi baj leküzdésének dokumentumai: szenvedélyes vitát folytatnak azokkal a kolozsvári spiritualistákkal, akik szerint az ima fölösleges.

Másfelől azonban roppant figyelemre méltó, hogy a szerző úgy állít elő magyar unitárius imakönyvet a német lutheránus eredetiből, hogy egyetlenegy imán kívüli szöveget sem tartalmaz az összeállítás. Mivel ezzel már foglalkoztam, most csupán azt emelem ki, hogy a magyarítás során Heltai az árnyalatokban Dávid Ferencétől eltérő szociáletikai nézeteit is belevitte szövegébe. Nem dogmatikai értekezést írt azonban erről, s nem fogalmazott meg újabb, Dávidéival vitakozó téziseket a keresztény ember kötelességeiről, hanem magukat az imaszövegeket formálta át a saját felfogása szellemében.¹³ Habermann *Gebetbüchleinjének* átdolgozásával tehát a hét napjaira írt azonos számú könyörgések, hálaadások és fontos teológiai témák mentén elrendezett imák áttekinthető rendszerét tette le olvasói asztalára, s ehhez meghatározott embertípusok imái társulnak.

A könyv az unitárius felekezeten kívüli embereket is meg tudott szólítani. A Habermann latinból fordító, Heltairól csak hallomásból tudó Szalaszegi György,¹⁴ vagy

¹¹ *Uo.*, 379.

¹² Az írói módszerről persze még nehéz lenne véglegeset mondanunk, hiszen néhány fontos forrás felkutatása ellenére a kritikai kiadás szerkesztői még azt sem tartják kizártnak, hogy „az egész kötetet egyetlen mű alapján alkotta meg Pázmány”. Vö. BOGÁR Judit, *Pázmány imádságos könyvének kritikai kiadása: a tárgyi jegyzetek viszontagságai = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2012, 274.

¹³ HELTAI Gáspár *Imádságos könyve*, i. m., 50–55.

¹⁴ SZALASZEGI György, *Hetetszaka mindennapra megh irattatot Imadsagok*, [Sitz], [Manlius], 1593 (RMNY)

a talán nevét sem ismerő Szenci ugyan nem használta fel az ő fordítását, ám kimutatható a használata a lőcsei evangélikus kiadványokban. Incze Gábor¹⁵ gazdag idézetanyagából kiindulva sikerült bizonyítanom, hogy az 1683-ban Lőcsén megjelent imakönyv újra közölte Heltaitól *A fejedelmekért való könyörgést*, valamint *A földnek gyümölcséért való könyörgést*. Mivel ezek egy olyan nagyobb egység részei, amelyek ősforrása minden kétség nélkül Habermann német szövege volt, ezt valószínűnek tartottam további négy olyan ima esetében is, ahol a Heltai-kiadvány töredékes volta miatt nem szembesíthettem egymással a tőle, illetve a lőcseiektől származó szövegeket. Azt viszont meg tudtam állapítani, hogy mindegyik szöveg tartalmaz olyan részleteket és megoldásokat, amelyek nem származhatnak közvetlenül a német kiadványból. Így tehát valószínűsítettem, hogy a *Fejedelemségbe helyeztetett embernek imádsága*, továbbá két úrvacsora előtti és egy utáni ima is Heltai nyomtatványából származik. További vizsgálatokat is folytattam azóta, jóllehet ezeknek határt szab, hogy a Lőcsén megjelent kegyességi nyomtatványok forráskérdéseit nem vizsgálta rendszeresen a szakirodalom.

Azt mindenesetre sikerült megállapítani, hogy Heltai szövegeit az az imádságoskönyv-típus fogadta be, amely először 1632-ben jelent meg Lőcsén, s amelyből ismerünk egy további kibővített 1646-os kiadást,¹⁶ egy töredék alapján pedig arra következtetnek a szakemberek, hogy megjelenhetett egyszer az 1650-es években is,¹⁷ hogy aztán újra közlétegyék 1683-ban.¹⁸ Az természetesen további vizsgálatokat igényel, hogy az újrakiadások során milyen textológiai változásokon ment át az a szöveggörnyezet, amelybe Heltai imái belekerültek. Most csupán annyit lehet elmondanunk, hogy a közvetlen környezet nagyon is állandónak bizonyult, lényegében tehát ugyanabban az egységben és változatlan szöveggel váltak a felvidéki evangélikus magyarság spirituálisának építőivé az unitárius Heltai szövegei. Szinte biztosra vehetjük, hogy idővel ez az eretnek eredet elfelejtődött, hiszen a kolozsvári nyomdász magyarjának ezek a szövegdarabjai semmi olyat nem tartalmaztak, ami szentháromságtani szempontból megütöztetést kelthetett.

Már az ilyen szövegrészek bekerülése is azt mutatja, hogy megfontolt választásról volt itt szó, s erre utalnak további megfigyeléseink is. Ezekből kiderül, hogy egyáltalán nem mechanikusan emeltek át szövegrészeket. A lőcseiek nyelvhasználati szempontból változtattak forrásukon. Jó néhány esetben felcserélték a szórendet, és saját nyelvjárásukhoz igazítottak egyes alakokat. Érdekesebb, hogy a Heltainál zöngétlen alakban is szereplő szóvégeket (*parancsoltat*, *megékesítet*) zöngésre javítják (*parancsolta*, *meg-*

732). Imádságos könyvének leírását lásd a hivatkozott RMNy-tételben.

¹⁵ INCZE GÁBOR, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931.

¹⁶ *Imádságos könyvecske. Embernek mindennemű szükségében való szép és drága aítatos könyörgésekkel és Isteni dicsiretekkel rakva, mostan újjonnan szép imádságokkal és töb isteni dicsiretekkel megöregbitetet és kinyomtattat*, Lőcse, Brewer, 1646 (RMNy 2146).

¹⁷ *[Imádságoskönyv] – (Istenes énekek és dicséretetek)*, [Lőcse], [Brewer], [1645–1655] (RMNy 2319).

¹⁸ *[Imádságos Könyvecske]*, Lőcse, [Brewer], 1683 (RMK I, 1308).

ékesítéd), s hasonlóan járnak az alanyi és a tárgyas ragozást felcserélő igék esetében: *oltalmaz* helyet helyesen *oltalmazd*, *dicsérhessük* helyett helyesen *dicsérhessünk*, *megismerjék* helyett helyesen *megismerjenek* szerepel. Néhány esetben az eredeti nehezen érthető kifejezései válnak világossá közreműködésükkel. Így a kolozsvári nyomtatványban szereplő „Megoltamazd őket gonosz üdöktől, fergetegektől, rogyáktól, üszegektől, sáskáktól, hernyóktól, tebolyoktól, kőesőktől és minden féle veszedelmektől” mondat helyett a „Megoltamazd azokat gonosz üdöktől, férgektől, ragyáktól, veszésektől, sáskáktól, hernyóktól, tébolyoktól, kőesőktől és minden féle veszedelmektől” változat szerepel. Az alkalmazás egészen egyértelmű jele, hogy míg Heltai kiváltképpen „a mű méltóságos és becsületes fejedelmünkért”, illetőleg „a mi városunkbéli bírákért és tanácsokért” imádkoztatja a híveket, addig a lőcseiek „a mi felséges koronás királyunkért”, illetőleg „a mi városunkbéli bírákért és esküttekért” kell könyörögni. (Mindkét esetben együtt szerepel ugyanakkor az ország és a város sorsáért való aggodás, s Lőcsén is aktuálisnak tartották, hogy a „törökök és minden kegyetlenek” szíve megenyhüljön.)

Talán teológiai szempontból is érdekes ugyanakkor a következő. A *fejedelemségbe helyezett embernek imádsága* lőcsei szövege egy helyütt tér el Habermann németjétől. A nála olvasható „Denn ich bin dein Knecht und deiner Magd, ein schwacher Mensch, und zu gering in Verstand des Rates” mondat helyett a lőcseieknél ez áll: „Ő felséges Isten, adj te énnékem jó tanácsot, miképpen csendes és nyugodalmas birodalmat minden isteni félelemben és tökéletességben szolgálhassak.” Ez az eltérés már önmagában is elég erős érv lehetne arra, hogy a magyar szöveg Heltai kiadványából került át a lőcseikhez. Újabban ugyanis több dokumentum is előkerült arról, hogy a kolozsvári prédikátort és nyomdászot erőteljesen foglalkoztatták azok az anabaptisztikus-spiritualisztikus eszmék, amelyek az antitrinitarizmus kísérő jelenségeiként megjelentek Kolozsvárott. Ott van ennek nyoma magában az imádságos könyvben is, amelyben Heltai úgy próbálta megszelídíteni a városában fellépő ilyen tanok néhányan radikális képviselőjét, hogy az ő nyelvükön beszélve nem vetette el teljesen etikai perfekcionalizmusukat. Így tehát a fentebb idézett helyen Heltainak köszönhetően került be a lőcseibe egy olyan mondat, amely az ember gyengesége helyett arról beszél, hogy legalábbis törekedni akar a tökéletességre.

Az imádságoskönyv egy másik, nem Habermanntól származó, hanem önálló megfogalmazású helyén azért könyörög Jézushoz, hogy mentesek legyenek minden irigységtől és gonoszságtól, majd így folytatja: „Távoztasd el ezeket mű tőlünk, hogy azok által ne szakasszuk el a tökéletességnek kötelét.” A tökéletességnek erről az igényéről beszél itt is, s ezzel helyettesíti az ember gyengeségéről szóló eredetit. Úgy tűnik tehát, a lőcsei kiadvány szerkesztője elszunyókált akkor, amikor két esetben is átengedett a reformatori antropológiával perelő mondatokat.

E spiritualisztikus maradványok ellenére nem gondolnám, hogy véletlenszerűen, vagy azért kerültek be a lőcsei imádságos könyvbe Heltai szövegei, mert a lőcsei nyomdász és munkatársai evangélikusnak vélték őket. Ennek ellentmondana mindaz, amit

az ebben az időszakban fénykorát élő Brewer-nyomda tevékenységéről tudunk.¹⁹ Ne feledjük, hogy a protestáns kegyességi munkákra kihegyezett, azok sok típusát kiadó műhelyről van szó, amelynek munkatársairól nehéz elképzelnünk, hogy ne lettek volna tisztában a kolozsvári vallási viszonyokkal. Különösen, ha figyelembe vesszük, milyen intenzív nyomdászati kapcsolatok alakultak ki a két város között ebben az időszakban. Mivel ennek bemutatása önálló tanulmányt igényel, most csak két, időben nagyon közeli mozzanatra utalunk: 1627-ben Nagy Sándor históriájának olyan kiadása jelent meg Lőcsén,²⁰ amelynek beosztása megegyezik a csupán csonka példányban ismeretes 1572–1574 körüli kolozsvári kiadásával; 1633-ban Lőcsén a töredékesen ránk maradt kolozsvári kiadás alapján jelentették meg Heltai Ponciánusát.²¹ Úgy tűnik tehát, már ekkor is volt együttműködés, s hogy az a kiadói program, amely históriás énekeket, oktató verseket és népszerű prózai elbeszéléseket is felölelt, s amelynek keretében többek között Enyedi György, Kolozsi Török István, Szentmártoni Bodó János szövegei több kiadásban is megjelentek itt a 17. században, éppen ebben az időszakban alapozódott meg, s ebben szerepe volt az erdélyi város nyomdászati hagyományának.

Ebből persze nem következik, hogy hasonló történjen meg a kegyességi irodalom területén, s az evangélikus és református szellemiségű műveket a század 60-as éveitig szinte felváltva közlő nyomda természetesen nem jelentet meg unitárius közegben született ilyen alkotásokat. Heltai szövegéből is úgy merítenek, hogy e tekintetben még csak a gyanúja sem vetetődhet fel semmiféle lazaságnak: egyetlen szentháromságtani szempontból problematikus szöveghely sem kerül át a lőcsei nyomtatványba. Azt persze nem tudhatjuk, tisztában voltak-e azzal, hogy Heltai szövege mögött valójában egy német evangélikus szerző rejtőzik (a kolozsvári nyomtatvány nem nevezi meg forrását). Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy tudtak erről.

Erre következtethetünk egy másik észak-magyarországi imádságos könyv egyelőre még csupán szűrőpróbaszerű vizsgálatából. A könyvecskét a más kegyességi szövegek magyarítására is vállalkozó Madarász Márton az eperjesi eklézsia mindennapi felfegyverkezése céljából állította össze.²² A szakértők által csak mostanában vizsgálni kezdett²³ műről sikerült megállapítanunk, hogy a *Beteg ember könyörgéseként* közzölt imasorozat két darabja egészen bizonyosan nem független Habermanntól: az általa közzölt *Gebet eines Krancken*, illetőleg *Ein anderer Gebet eines Krancken* szövegét dolgozta be

¹⁹ PAVERCSIK Ilona, *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században*, I = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1979, Bp., OSzK, 1981, 362–365.

²⁰ *Az Nagy Sandornak, Macedonak győzhetetlen királynának historiaia, mely mostan uyjonnan ki nyomtattatot*, Lőcse, Brewer, 1627 (RMNy 1395).

²¹ [HELTAI Gáspár], *Ponciánvs csaszar historiaia. Mikeppen az ő fiának Diocleianusnak hét bölcs és tudos mestereket fogada, kik azt tanyitának az hét és nemes tudományokra...*, Lőcse, Brewer, 1633 (RMNy 1571).

²² MADARÁSZ Márton, *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese*, Lőcse, Brewer, 1629 (RMNy 1439).

²³ FERENCZI Ilona, *Az ének mint imádság. Madarász Márton ének-imádságai (1629) = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 102–112.

Madarász a mondott imakönyvbe. Rádásul nem is sikertelen, hanem az amplifikáció eszközével nagyon is leleményesen élő átdolgozásokról van szó. Ahol a német erőt kér a kereszt elviseléséhez, ott a magyar ezt meg is jelenítve azért könyörög, hogy „az alatt az én lábaim el ne essenek”. Ahol a német igaz bizodalomért könyörög a szent lélekhez, ott a magyar az igaz hitről mint a betegek gyógyító olajáról beszél, s a túlvilági reménység egyszerű említése helyett is az áll, hogy vezérelje őt a szentlélek az ő „szent országába, úgy mint a megnyugovásnak gyönyörúséges és kies hajlokába”.²⁴ Ugyanezt tapasztaljuk a második átvett szövegben: az „in dieser grossen Not” helyett „beteg ágyam fenekéről” szólal meg az imádkozó, amelynek aztán a németből teljesen hiányzó részletezése következik: „[...] sok üdötől fogva fekszem ez betegségben, elaluttanak a tagjaim, testemnek bőre lement, és ugyan kirohathattanak a tomporim a sok feküvésnek miatta.” Ezért aztán nem csoda, hogy a tulajdonképpeni kérés is hasonló konkrétumokkal egészül ki: „Tölcs bort és olajt az én sebeimbe és megújul az én bőröm. Eggyen szólj, s azonnal elhagy engem az én betegségem.”²⁵

Ezekből a nyelvilég is erős konkrétumokból jól látszik ugyanakkor, hogy bár a cím-ben szerepel a „mindennapi imádságos könyvecske” kifejezés is, valójában az elején olvasható néhány ilyen darab ellenére ez a könyv nem lehetett az eperjesi gyülekezet átlagos hívőinek imádságos könyve. Az ajánlás is kifejezetten a wittenbergi tanulmányait támogató városi tanácsosoknak szól, s kiinduló gondolata az, hogy az oráció, a meditáció és a tentáció teszi az embert teológussá. E tudóskodó teológuseszmény magaslatáról beszél az imádkozás szükségességéről, s amikor azt a tévtant idézi fel, hogy egyesek szerint Isten elváltozhatatlan dekrétuma teljesen fölöslegessé teszi az imát, gondolatmenete érintkezik is Heltaiéval. A folytatásból azonban kiderül, hogy ő a legeruditusabb argumentációval az imádkozást az egyetemes emberlét meghatározó adottságaként értelmezi, s ezt többek között Platón, Vergilius, Juvenalis, továbbá az egyházatyák és Luther műveiből vett idézetekkel illusztrálja. Nem kétséges, hogy egyedi és részletesebb elemzésre is méltó imádságméleti mű keletkezett így, ám az sem, hogy címettjei a tanultabb emberek lehettek.

Maga a tagolatlan szövegösszeállítás tartalmaz ugyan olyan egységet, ahol a hét napjaira való imádságok olvashatók, ám ez elvész a meglehetősen kusza kötetben, amelynek második részében a minden személyre alkalmas imádságok már szinte kivételszám-ba mennek, ezek teljesen átadják a helyüket az egyházatyák vagy középkori tekintélyek (Szent Ágoston, Szent Ambrus, Aquinói Szent Tamás) imáinak vagy az ószövetségi pátriárkák prózát és verset váltogató, s az átlagemberre nem mindig alkalmazható szövegeinek. Nagyon jól példázza ezt, hogy az *Útonjárók imádsági* összevont cím alatt Jákob pátriárka, Mózes és Tóbiás könyörgése mellett a 121. zsoltár egy részlete szerepel. Mivel ez az összeállítás a későbbiekben nem jelent meg, okkal gondolhatunk arra, hogy aligha volt alkalmas az egyszerű hívek mindennapi kegyességének gyakoroltatására.

²⁴ MADARÁSZ, *i. m.*, 289–290.

²⁵ *Uo.*, 291–292.

Mindez azt mutatja, hogy Habermann és mások ismerete ellenére ekkor még nem alakult ki a közönséges imádságos könyveknek az a formája, amely az egyéni kegyességnek sokak által gyakorolható mintát adott volna, s nem alakult ki egységes gyakorlat a katolikus tradícióhoz való viszonyban sem. Erre látszik utalni a Pázmány Péter imádságos könyvéből közismerten bőven merítő eperjesi prédikátor, Mihálykó János esete, akinek először Bártfán 1609-ben megjelent kötetét Pázmány legalábbis kínos oldalvágásai ellenére 1620 táján, majd 1629-ben is megjelentetik Lőcsén.²⁶

E fejlemények felől nézve az imákat és a verses, illetőleg énekelt szövegeket elkülönítő, 1632-es lőcsei kiadvány nemcsak világosabb szerkezetűnek, hanem a szélesebb közönség használatára is jóval alkalmasabbnak látszik. Felvethető tehát még az is, hogy talán a világosabb szerkezet, illetőleg az átlagos hívők irányába történő elmozdulás sem független attól a mintától, amit a Habermann–Heltai-féle szövegösszeállítás szolgáltatott.

Ez az erős felvidéki jelenlét persze szinte kötelességünké teszi annak tanulmányozását, hogy miképpen van jelen Heltai az unitárius imádságirodalomban. A korai unitárius kegyességi írások fentebb említett pusztulása miatt ez a munka nem ígérkezik könnyűnek, s a kutatás jelenlegi állása szerint csak a teljes kéziratos gyűjtemények tekintetében kockáztathatunk meg megállapításokat.

Olyan mű tehát, amelynek kompozíciója Heltaiéra emlékeztet, unitárius közegekben csaknem egy évszázaddal később, 1660 táján fogalmazódott meg. Árkosi Tegző Benedek *A hétbéli minden napokra íratott és szükségseinkhez alkalmaztatott imádságos könyv, az melyben az imádságok előtt vagynak a szent írás szerint való régi egy igaz vallásról, a keresztyeni hitről és cikkelyeiről és az szent életről való üdvességes elmélkedések* című kéziratos munkáját már első méltatója, Kanyaró Ferencz²⁷ is együtt emlegette Heltaiéval, s valóban összeköti őket, hogy mindkettőben a hét napjai szerint elrendezett szövegeket olvashatunk. A kompozíció rokonsága mellett említésre méltó, hogy a mű elején Árkosinál is elmélkedés található az imádkozás szükséges voltáról és módjáról. Nem *ars orandi* ez, hiszen a módszertani gondolatmenet is csupán azokról a lelki előfeltételekről szól, amelyek nélkül az imádság nem lehet „fogatos az Isten előtt”. Mégis meg kell említenünk, hiszen a további arsok (*ars predicandi*) hiányára is gondolva úgy tűnik, az elméleti reflexiók kiépülését és szerves hagyományozódását is késleltette, hogy az unitáriusok a 17. században csak kivételes esetben nyomtathatták ki műveiket. A korlátozottság, úgy tűnik, az ilyen igényt is letompította, s a kéziratban terjedő mű-

²⁶ MIHÁLYKÓ János, *Kereztién istenes es aitato imadsagok, ez mostani nyomorult és veszedelmes üdökben minden kereztién és istenfő embernek felötte szükségsek és hasznosok*, Bártfa, Klösz, 1609 (RMNy 976); Uő, *Keresztyeni istenes és aitato imadsagok...*, Lőcse, Schultz, cr. 1620 (RMNy 1229); Uő, *Keresztyeni istenes és aijatos imadsagok ez mostani nyomorult és veszedelmes üdökben minden keresztyén és istenfő emberek felötte igen szükségsek és hasznosok. Mostan vijonnan, manuale helyet tisztábban ki bocsáttattak*, Lőcse, Brewer, 1629 (RMNy 1442).

²⁷ KANYARÓ Ferencz, *Árkosi Benedek korfestő imái és hazafias elmélkedései 1660-ban*, Keresztény Magvető, 1905/3, 135.

vek elegendőnek tartották, ha az implicit tudást és gyakorlatot közvetítik. Így nem nagyon találunk metaszövegeket sem a prédikációs kötetek, sem az imákat is tartalmazó összeállítások élén. Jellemzőnek vélhetjük, hogy az imádkozás fontosságáról és helyes gyakorlatáról az unitárius közegekből egy-egy alkalmi prédikáció maradt csupán ránk, s természetesen ezek sem a megalkotás gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak, hanem az imádkozás fontosságára vonatkozó teológiai közhelyeket mondják fel.

Összeállításuk mégis kecsegtet eszmetörténeti és retorikatörténeti tanulságokkal, s ezt példázhatja két, Árkoshoz időben is közeli, 1654-ben írott prédikáció. Az egyik legizgalmasabb 17. századi prédikációs kötetben²⁸ a János evangéliuma 16. részének 26. verséhez kötődően fontos tanításokat olvashatunk arról, hogy mi a könyörgés, mi móddal kell könyörögni, s mi haszna van ennek. Retorikailag jól megformált részletek sorakoznak itt arról, hogy „közönséges fegyver az imádság minden ellenség ellen, közönséges orvosság minden nyavalya ellen, közönséges kulcs az mennyei tárházhoz, melyben mindeneket feltalálunk, és nemcsak azt, mit kérünk, avagy mit keresünk, hanem sokkal többet, az mint megtetszik Salamon példájából”.²⁹ Valamelyest említésre méltó, egyéni mozzanatot csupán kettőt találtam. Ez az unitárius szerző legalábbis azok közé tartozott, akik nagyon nagy hangsúlyt helyeztek az elmélyült, csendes spiritualitásra, s több kortárs elméletíróval szemben Mózes példájára hivatkozva azt is elegendőnek tartja, ha valaki „az ajakak mozdulása nélkül, a szív gondolatjával” könyörög. Másfelől a meghallgatás feltételeiről szólva fejt ki részletesen egy, a reformátusokéval rokonítható, de egyedi hangsúlyokkal megfogalmazott elképzelést: Isten csak azon közösségek imáját hallgatja meg, ahol legalább egy igaz hitű ember él. Nap mint nap ez tapasztalható Erdélyben is, az ország megmaradásának záloga tehát a hathatós könyörgésre képes unitáriusok jelenléte.

Ehhez hasonlóan, az imádságelméletnek ezt az átpolitizált változatát találjuk meg Árkosinál is, aki a hosszabb elmélkedés csúcspontján a következő szavakkal fordul szülőhazájához:

Te benned is, ó háládatlan Erdély az Isten az földet, melyen állasz, megszenteltette vala, mennyei szent tudománynak tiszta folyamát kifokasztotta vala, a bálványozásnak tévelygéséből az igazságnak világosságára hozta vala, és sok nemes nemzetségekre olyan nagy kegyelmét sok időktől fogva ki nem öntötte, mint az mellyel téged felékesített vala. De micsoda gyümölcse ezeknek? Az Isten tebeled szőlőt plántált, és azt mind eddig szorgalmatosan mivelte, Te pedig vad szőlőt kezdettél teremteni. Az ismeretinek igaz tudományát régolta közli veled, az ő

²⁸ A kötetről részletes tanulmány: BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe = Isten és ember szolgálatában: Erdő János emlékezete*, szerk. SZABÓ Árpád, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 197–215.

²⁹ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, I–II, Szeged, 1997, N 262, f. 428r.

szent igéjének tiszta hirdetését sok időktől fogva halogattad, de mégis igen vakmerőül, háládatlanul, az te füleidet más felé fordítod. Istenedet, ki tégedet teremtett, okoskodó lélekkel felruházott, megékesített, ki szent sátorát és országát te benned helyeztette vala, tagadni elkezdted, bálványozással, káromkodó vétegyesekkel sok fertelmességekkel háborúságokkal, egymás gyűlölségével, kegyetlenség-gel, részegeskedésekkel, undok, buja étellel, és egyéb rút vétkekkel, veled lakozó és jól tevő Istenedet magad ellen gerjesztetted, és tőled elidegenítettetted [...].³⁰

Már az itt felsorolt bűnökből is kihüvelyezhető lenne a sajátos unitárius szemlélet, ilyen erőfeszítésre azonban nincs szükség, mert a kompozíciós rokonság ellenére ez a mű Heltaiétól eltérően alaposan kimunkált, az imákon kívüli szövegekből kialakított dogmatikai keretbe helyezi el a könyörgéseket. Ebből már az előszó sem csinál tikot, hiszen megmondja: a munka nemcsak azt mutatja meg, mint kell imádkozni, „hanem azt is mi legyen a régi szent írás szerint való igaz keresztyéni vallás. És az Istennek velünk való lakozására méltó tiszta élet”. Ez a dogmatikai alapvetés valósul meg első rendben a mű mintegy egy harmadát kitevő *Előljáró intés*ben, amely azt mondja meg, ki az az Isten, akihez könyörögni kell. Majd újabb fontos teológiai témák kimunkálása történik meg az egyes imákat megelőző elmélkedésekben, amelyek valójában szubjektív elemekkel gazdagított teológiai értekezések. Ezek részletes tartalmi elemzése nagyon fontos lenne³¹ a dézsi komplánáció utáni unitarizmus teológiai útkereséseinek megértéséhez, de ezzel most nem foglalkozhatunk.

Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy az előszóban is hangoztatott tanító, azaz dogmatikát sulykoló szándék nem roncsolja szét maguknak az imáknak a szerkezetét. Nem billen meg az imádság retorikája: sem az első részben, ahol a Miatyánk egy-egy szentenciája bővül ki a más felekezetekben is megszokott, s mint láttuk, Pázmánynál és Szencinél is megfigyelhető módon önálló imává vagy imarészletté; sem a másodikban, ahol az elmélkedések témájához illeszkedő imákat olvashatunk. Az imádkozás beszédhelyzete megingás nélkül megőrződik ezekben a szövegekben, még véletlenül sem mennek át értekezésbe. Ráadásul bibliai helyek sokaságát szervesíteni tudó, eredményesen retorizált és nyelvileg is roppant erős imákról van szó, amelyek a megelőző elmélkedésekben kifejtett, esetenként nem is egyszerű teológiai témákat képesek lendületesen és hatásosan továbbépíteni.³² A részleteket összetartó elv azonban ily módon félreérthetetlenül teológiai, s az elmondás alkalmára vonatkozó, a reggelhez

³⁰ ÁRKOSI TEGŐZ Benedek, *A hétfeli minden napokra...* AZ MTAK példányát használtam. Jelzete. K 84. f. 5v.

³¹ Jó kiindulópont lehet ehhez: FÖLDESI Ferenc, *Árkosi Benedek imádságos könyve*, Keresztény Magvető, 1997/3–4, 195–198.

³² E nyelvi erő hatása alatt írta le Boros György az alábbi szavakat: „Ha Pázmány a magyar nyelvnek oly dicsőséget szerzett, mi lett volna Erdély magyar nyelve, ha Árkosi [...] szabadon használhatja a sajtót és állhatja a versenyt kortársaival.” BOROS György, *Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban*, Keresztény Magvető, 1932/4–5, 192.

vagy az estéhez kötődő – nem sikerületlen, de topikus – részletek eljelentéktelenülnek a kompozícióban.

Mivel tehát még szerkezeti rokonságról is csak megszorításokkal beszélhetünk, elmondható, hogy Árkosi egyáltalán nem használja fel Heltai hajdani imádságait, hanem azoktól teljesen függetlenül alkotja meg – az előszó egyes megállapításaiból következően valószínűleg kinyomtathatónak gondolt – művét. Minden bizonnyal az erős didaktikai szándék is ezzel lehet összefüggésben, hiszen a Németalföldet is megjárt és az ottani remonstránsokkal is kapcsolatba került szerző olyan dogmatikát sűrített be elmékedéseibe és imáiba, amely egyértelmű szakítást jelentett a Dézsen elvetett nonadorantista hagyománnyal, s így esetleg számíthatott a fejedelmi hatalom támogatására is.

Kinyomtatására azonban mégsem került sor, s úgy tűnik, a szerzőnek az a szándéka is jóval később valósult meg, hogy műve az egész közösségének dogmatikai és kegyességi mindenese könyve legyen. Nagyon beszédes, hogy az unitárius teológiai gondolkodást a remonstráns elemekkel is vegyítő szocinianizmus mellett végleg elköteleződő Szentábrahám Lombard Mihály püspök idejéből, 1733-ból van adatunk arra, hogy a konzisztórium rendelkezése szerint „Árkosi Benedek munkája pedig légyen minden cenzurára menő atyafival, mely magáé és nem másé légyen, mivel ennek előtte való időben is imponáltatott volt, hogy minden mester atyafiak leírják, olvassák és tanulják”.³³ Hogy mikor vált ez gyakorlattá, nem tudhatjuk, egészen bizonyos azonban, hogy már a 18. században történhetett. A megírást követő években mindenesetre semmi sem utal népszerűségére, az ebből az időből – persze esetlegesen – ránk maradt imákat tartalmazó kéziratos kolligátumokban nem szerepel, s nem nyúltak hozzá akkor sem, amikor az 1690-es években átmenetileg lehetőségük nyílt arra, hogy néhány, az egyházi élet szolgálatába állított nyomtatványt megjelentessenek.³⁴

Minden jel arra mutat tehát, hogy a 17. század utolsó évtizedeiben az unitárius imádkozás gyakorlata még nem volt olyan erősen szabályozva, mint a későbbiekben. Bizonyára ezzel is összefügg, hogy egy-egy ránk maradt kéziratos könyvecskét a legkülönbözőbb előélettel rendelkező, esetleg más felekezettől származó szövegekből állítottak össze. Ezt az alábbiakban két, egymással talán kapcsolatban lévő kéziratos kötettel szeretném illusztrálni.

A kolozsvári unitárius kollégium egykori könyvtárának 1399-es számú darabja egy közelebről sajnos nem ismert személy, Thorotzkai András másolatait tartalmazó kolligátum.³⁵ Az unitárius kátét, hitvallást és értekezéseket tartalmazó összeállítás az 1670-

³³ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története, i. m.*, II, 253.

³⁴ Az egyháztörténet több változatban is elmesél egy zavaros történetet arról, hogy Sepsiszek királybírája, Gidófalvi Deák Gábor felajánlott egy összeget ennek a műnek a kinyomtatására, de azt a kolozsváriak másra fordították. A történet(ek) hitele erősen kétséges. Vö. KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története, i. m.*, I, 712, 715, II, 252, 259.

³⁵ Leírása: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, N° 1399.

80-as években készült, az egyik szöveg másolása 1676-ra datált, a másiké 1682-re, az utolsónak szereplő imádságos könyv nem datált, de – mint majd azonnal kiderül – 1685 után keletkezhetett. A szövegeket összeíró kéz azonosnak látszik, jóllehet a tinta eltérő színéből és a ductus megváltozásából arra következtethetünk, hogy az imádságos könyvet tartalmazó oldalak második része legalábbis valamivel később készülhetett. A kolligátumnak ez a harmadik egysége nem is tekinthető lezártnak, s az a benyomásunk, hogy a befejező részben már esetlegesen kerülnek egymás mellé a különböző imák. Az első részben még a jól követhető szerkezet forrását is elárulja a cím: *Imádságos könyvecske, melyben szép hálaadások és könyörgések vadnak, kinek kinek akármely renden minden nemü állapotjában és szükségében, naponként elmondásra igen hasznosok*. Könnyen felismerhető, hogy ez egy szó eltéréssel csaknem azonos Szenci Molnár Albert imádságos könyvének címével. Az összevetésből azonban kiderül, hogy nem a református zsoltárköltő szövegének másolatával, hanem egy jóval összetettebb kompozícióval van dolgunk.

Ennek bemutatását célszerű a nagyobb egységek leírásával kezdenünk. A folyamatosan számozott kéziratban az imádságos könyv a 111r–180v. oldalakon található, s ezen belül az első egységet a 111r–129v. jelenti. Ez az első egység Szenci könyve imádságelméleti része kivonatának tekinthető. Az összeállításból elmaradnak Szenci könyvének paratextusai (az intő vers, az ajánlás, az öröknaptár, az előljáró beszéd), s teljes egészében csupán a 8–36. lap közötti, imádságelméletinek nevezhető korpusz kerül át. Az átvétel gondos és figyelmes, egy helyütt még arra is gondot fordít, hogy a Szencinél kétszer szinte teljesen azonos megfogalmazásban szereplő gondolatmenet egyikét elhagyja.³⁶ Figyel a dogmatikai minimumra is, a szentháromságra: a Krisztus kettős természetére vonatkozó helyeket vagy kiiktatja, vagy átfogalmazza. Nemcsak átvesz azonban, hanem hozzá is ír. Míg Szenci megelégedett azzal, hogy csak az Ó- és Újtestamentumból sorakoztasson fel helyeket az imádkozás fontossága és szükségessége mellett, addig az unitárius szerző ezt kiegészíti Szent Ágostontól és Isidorustól származó idézetekkel. Bizonyosan nem függetlenül történik ez forrásától, hiszen az előljáró beszédben maga Szenci is hivatkozik Ágostonra, s a kiadvány üres helyeire előszeretettel helyeztet el különféle egyházatyáktól származó idézeteket. Az unitárius szerző azonban nem ezeket veszi át és gyűjti össze egy helyre, hanem önállóan dolgozik. Ezt az összeállítást fontosnak tarthatta, hiszen később az imádságos könyv derekas részében megismétli (153v–154r.), s egy későbbi, de az ő kezétől származó marginális bejegyzés figyelmezteti is az olvasót erre: „Lásd odafel a kezdetiben a könyvnek ezeket.”

Maga az összeállítás mintha kétszer kezdődne el, hiszen az elméleti fejtegetés, illetve a megismételt patrisztikai idézetsor után mindkét esetben az imádkozás retorikai helyzetét megteremtő szövegek állnak. Az első esetben három hosszabb exordiális ima olvasható: *Az mi könyörgésünkben való meghallgatásunkért; Igaz könyörgésre indító léle-*

³⁶ A *Mert kicsoda az ti közültek...* kezdetű bekezdés Szenci imádságos könyvében (23–24.) megismétlődik a 27. lapon. Thorotzkai az utóbbit elhagyja.

kért és kegyelemért; *A töredelmesség gyakorlására való imádság* (129v–131r.), míg a második kezdésnél az egyetlen ilyen rövidke imához (*Miképpen ajánlja ember magát Istennek, midőn reggel felkel*) egy nyelvileg erős, de didaktikus értekezés társul arról, hogy mit kell csinálni a reggeli felkeléskor, miképpen kell az embernek bezárkózni „elméje rejtekébe”, miképpen kell eltitkolni magát legalább egy fertály órányira „búsuló gondolkodásitól”, hogy aztán újra egy ima következzen: *Könyörgés, melyben ember elméjét buzgóságra és imádkozásra való figyelmességre felkelti* (154r–158r.). Ezeket a bevezetéseket aztán olyan imák követik, amelyek zömét magánajtatosságra szánt szövegek alkotják, amelyek Thorotzkai könyvecskéjében a mindennapi és minden időbeli imádságok csoportjában szerepelnek; úgy is mondhatnánk, hogy a két csoport összegyúrása történik meg. Ezekből az egységekből származó darabok (reggeli, déli és esti, égi háború elleni, továbbá bűnbocsánatért való könyörgés, penitenciára tért ember áhítatos könyörgése stb.) alkotják tehát a könyvet, amelyek Szencinél sem különülnek el világosan, hiszen reggeli és esti imák egyaránt szerepelnek nála a könyv első és harmadik egységében. Csupán a befejező részben társulnak a jelzett alkalmakhoz kötődő imádságokhoz olyanok, amelyek kifejezetten a lelkeszi gyakorlatában álltak: *Halotti prédikáció előtt való könyörgés, seu boldog kimúlásért való imádság*.

Részletes leírást persze itt nem adhatunk a kötetéről, csupán azokkal a darabokkal foglalkozunk, amelyeknek a forrásáról vagy utóéletéről sikerült valamit megállapítanunk.

Az elmondottak alapján egyáltalán nem meglepő, hogy az unitárius szerző az imádságelméleti részletek mellett négyet átemel a nagy református imái közül is. Ezek a következők:

130r–v. *Igaz könyörgésre indító szent lélekért és kegyelemért*. Szencinél III. rend. *Az áhítatos embernek minden időbeli imádsági* első darabja (141–143.). Az átvétel szinte szó szerinti, csupán néhány jelentéktelen változás mutatható ki. Egyetlen említésre méltó mozzanat, hogy az egyik mondatban a nyilvánvalóan tévedésből bekerült „életemnek” szót a másoló a hibát észlelve később zárójelbe tette. A szöveg Szencinél a fentiekben emlegetett Johann Habermann könyvéből származik. Heltainál *Miképpen imádkozik a keresztény ember az Istennek, a kegyelemnek és az imádságnak lelkéért* címmel szerepel a könyv elején (76–78.) Szenci nem látszik tudni a korábbi fordításról.

131v–132v. *Reggelre való imádság*. Szencinél az I. rendben szerepel *Más imádság jó reggelre, Szent Dávidnak 59. és 88. psalmusiból* címmel (62–63.). Az átvétel ebben az esetben is szinte szó szerinti, három helyen van egy-egy kisebb jelentőségű szövegelhagyás, illetőleg betoldás.

141r–141v. *Estvéli imádság*. Szencinél az I. rendben szerepel *Estvéli imádság midőn ember lefekvésre akar menni* (77–78.). Az imaszöveget megelőzően nála egy utasítás is szerepel: „Az Istennek színe előtt letérdepelvén ő szent felségét szívből híjuk segítségül így szólván.” Ezt kéziratunk nem veszi át. Ezen kívül az unitárius szöveg bővítések egész sorát tartalmazza, amelyek mintegy harmadnyival megnövelik a terjedelmet.

148v–149r. *Köznapi prédikáció után való imádság*. Szencinél a IV. rendben szerepel *Az keresztyén anyaszentegyháznak rövid imádsága és megvallása a bűnöknek* címmel (207–208.). Néhány jelentékeny változás mellett lényegesebb, hogy a szöveg a végén a következőkkel bővül ki:

aki mi nekünk ily erős ígéretet tett: Bizony bizony mondom tinéktek valamit kérendetek az Atyától, megadja tünetek, ez okáért megparancsolta, hogy ez tőle tanult imádsággal kenyörögjünk, Mi Atyánk, ki vagy mennyben. De adj annak felett münékünk álhatatosságot, és gyarapodást az minden kétség nélkül való igaz keresztyén hitben, hogy az által napról napra mind jobban egyesülhessünk az Űr Jézus Krisztussal és hova tovább mind inkább részesülhessünk mind ő javaiban, mely igaz hitet egy szívvel szájjal így szoktuk elmondani, Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában.

E megfigyelésekben az a legérdekesebb, hogy az unitárius szerző akkor is Szencitől vett át, ha felekezeti elődje, Heltai is lefordította a szöveget. Zárójelben jegyezzük meg, hogy Habermann nem csupán akkor volt Szenci forrása, amikor ezt a címben vagy a marginálison jelöli (73, 141, 278, 283.), hanem további négy olyan esetben is (75, 151, 234, 301.), amikor nem jelöli. Heltai töredékesen ránk maradt imádságos könyve modern kiadásával a következő megfeleléseket regisztrálhatjuk: Heltai, 76–78. – Szenci, 141–143.; Heltai 103–105. – Szenci 301–303.; Heltai 113–114. – Szenci 234–235.; Heltai 128–130. – Szenci 283–285. Ezek összehasonlítása későbbi, termékenynek látszó feladat.

Szenci Molnár Albert mellett az unitárius világon kívülre vezet az első egységet lezárni látszó ima: 149v–153r. *Imádság azaz hálaadás az elvött jókért és kenyörögés az elvejedőkért*. Mint Fekete Csaba tanulmányából³⁷ ismeretes, ez a hazai protestantizmus egyik legelterjedtebb imaszövege. A cím mellett szereplő marginális bejegyzés („A biblia végén”) nemcsak a datálást könnyíti meg és teszi 1685 utánra, hanem annak is bizonyítéka, hogy a nagy múltú szöveg Tótfalusi Kis Miklós *Bibliáján* keresztül került be a gyűjteménybe. Két eltérést találtam. Elhagyja a földrajzi nevek felsorolását a „Mint régenten hatalmason megtartottad Egyiptomban a’ pusztában, Assiriában, Káldeában, Sidó országban és egyéb helyekben minden kegyetlenek ellen” mondatból. Másrészt elhagyja az alkalmazási lehetőségeket megengedő befejezést, s a jelen való napokról beszélve a főszövegben olvasható zárlattal fejezi be az imát. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy jelenlegi tudásunk szerint a híres ima itt fordul elő először egy unitárius gyűjteményben.

Időben közel esik az unitárius kollégium egykori könyvtárának egy további darabja. A *Precationes quotidianae* címet viselő kötet³⁸ szerzője nincs feltüntetve, egy jóval későbbi kéz a cím mellé a következőt jegyezte fel: *Kenyörögések, írta Jövedécsi András ko-*

³⁷ FEKETE Csaba, *Protestáns imádságtörténeti mozzanatok = Lelkiségtörténeti számvetés, i. m.*, 24–33.

³⁸ Leírása: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, N° 45.

lozsvári unitárius plébánus 1698. Hogy honnan származik ez az információ, nem tudhatjuk. A mondott esztendőben valóban Jövedécsi volt a város plébánosa, ám egyetlen forrás sem tud arról, hogy imádságos könyvet is összeállított volna. A kódexben 17 üresen hagyott lap után előbb hét pár reggeli és esti imát olvashatunk, majd olyan ket-tős című imák sorozata következik, amelyekben a reggeli vagy esti alkalom jelzése kie-gészül annak közlésével is, hogy prédikáció előtt vagy után mondandó el a szöveg. Ezt követően az egyházi ünnepek szerepelnek cím gyanánt, majd a legkülönbözőbb alkal-makra szánt könyörgéseket (például *Drágaság idején*, *Éhség idején*) olvashatunk, hogy aztán újabb reggeli és esti imák zárják le a gyűjteményt. Az összeállításban szerepelnek olyan darabok, amelyek megvannak Thorotzkai András imakönyvében, de két eset-ben bizonyosan jóval régebbiek a szerzők: az összeállító Heltai Gáspár és Thordai Já-nos egy-egy imáját is felvette, természetesen nevük feltüntetése nélkül. Ezúttal is közöl-jük a megfeleléseket:

Jövedécsi, 32v–34v. *Precatio vespertina* – Thordai János, *Estvéli könyörgés* (RMKT XVII/4. 579–580).

Jövedécsi, 44v–47v. *Precatio matutina* – Nagysolymosi Koncz Boldizsár, Járai János, *Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1695 (RMK I, 1472).

Jövedécsi, 47v–50r. *Precatio vespertina* – Nagysolymosi Koncz Boldizsár, Járai Já-nos, *Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések, i. m.*

Jövedécsi, 68v–69r. *Ante concionem dicenda*. Thorotzkai, 148r–149v. *Köznapi prédikáció után való imádság* (fent láthattuk, hogy eredetileg ez Szenci Molnár szövege).

Jövedécsi, 73r–74v. *Ante concionem dicenda*. Thorotzkai, 176r–v. cím nincs.

Jövedécsi, 105r–106v. *Precatio matutina* – Nagysolymosi Koncz Boldizsár, Járai János, *Hetedszaki reggeli és estvéli könyörgések, i. m.*

Jövedécsi, 110r–111v. *Földnek gyümölcséért való könyörgés* – Heltai, A IIII. *Szeredai imádság. A földnek gyümölcséért való könyörgés* (Heltai Gáspár imá-d-ságos könyve, 118–119.)

Jövedécsi, 112r–v. *Égi háború ellen* – Thorotzkai, 136r–v. *Égi háború ellen*.

Jövedécsi, 112v. *Mezei veteményért és gyümölcs termésért* – Thorotzkai, 136v–137r. *Mezei veteményért és gyümölcs termésért*.

Jövedécsi, 113v–114r. *Halotti prédikáció előtt* – Thorotzkai, 179v. *Halotti prédiká-ció előtt való könyörgés*.

Jövedécsi, 122r–124v. *Közönséges hálaadó imádság az Istennek mindennemű elvött és elveendő lelki és testi jó tételnyéért* – Thorotzkai, 149v–153r. *Imádság azaz hálaadás az elvött jókért és könyörgés az elveendőökért*. (Fent láthattuk, hogy ez a Tótfalusi Kis Miklós Bibliájában szereplő szöveg.)

Az elmondottak tanulságaira térve megismételjük az ars orandi átvételének kivételes fontosságát. Bár az imádság hasznosságára vonatkozó egyetemes toposzokat, mint lát-

tuk, talán némi egyéni megfontolásokkal, de alkalmazták az unitáriusok is, Szenci Molnár gyakorlatiasnak egyáltalán nem nevezhető, de pontokba szedett és áttekinthető ars orandija is felhasználhatónak ígérkezett.

Nem kevésbé érdekes, hogy mindkét összeállítás tartalmaz a hazai protestantizmus különböző korszakaiból való, eltérő teológiai irányokat képviselő szerzőktől származó szövegeket. Az unitárius felekezeten belülre nézve: a Jövedécsinek tulajdonított gyűjteményben ott találjuk a nagy belső viták előtt született és frissen unitárius Heltai hajdani imáját, a nonadorantista Thordai János szép estéli könyörgését, továbbá az újabb időszakban keletkezett és egy ideig legalábbis nagyon népszerű Nagysolymosi Koncz Boldizsár és Járai János újabb szövegeit. Ugyanakkor a Tótfalusi Kis Miklós *Bibliájából* származó híres imával már ebben a gyűjteményben is átlépjük a felekezeti határokat, de még erősebb lesz ez a lépés Thorotzkai András esetében, akinél a gyűjtemény nagyobb részét kitevő, még tisztázatlan előéletű unitárius imádságok társaságában jelennek meg a Szenci Molnártól és Tótfalusi Kis Miklóstól átvett darabok. Ez még akkor is említésre méltó, ha figyelembe vesszük, hogy a kegyességi műfajok területén közismerten nem ritkák az ilyen határátlépések. Mint a fentiekben láthattuk, az átvétel során Szencinek az anyaszentegyház nevében elmondott imája is bekerült az unitárius könyvecskébe. Legalábbis pikánsnak tekinthető tehát, hogy – amint az imént idéztük – a megváltozott befejezés ellenére a fő részben mégis a református szerző szavaival könyörög a nép lelkipásztorai, vezérlői és tanítói megerősítéséért, s kér „igaz hitet és megmozdíthatatlan békességes tűrést”. Maga a Szencihez fordulás persze egyáltalán nem kivételes, hiszen az unitárius énekeskönyvekkel foglalkozó szakirodalom szerint már mintegy két évtizeddel korábban kimutatható az érdeklődés a nagy református zsolnárkönyve iránt. Lényeges eltérés ugyanakkor, hogy az „énekes kegyesség” területén ez nem jelentette a hagyományos unitárius kompozíciók megtűzdelését a genfi psalterium szövegeivel. Az unitáriusoknál az énekeskönyveknek ugyanolyan típusai alakultak ki, legkésőbb a 16. század végére, mint a reformátusoknál,³⁹ ám a sajátjukká tett dallam- és szöveganyaggal önállóan gazdálkodtak, ezt a 18. század derekáig szinte változatlanul őrizték, s csak a saját felekezetükben született újabb művekkel gazdagították.⁴⁰ Könyv- és olvasmánytörténeti adatok, továbbá az unitárius környezetben ránk maradt kéziratos másolatok szerint ugyanakkor elkezdődött Szenci zsolnárainak használata is, ám ennek formájáról az első időszakból vajmi keveset tudunk.

Mindez tehát ismételten arra mutat, hogy sokszínűség, vagy, másfelől nézve, szabályozatlanság jellemezte az unitárius imádkozás gyakorlatát a 17. század második felében, s a kutatás jelenlegi helyzetében nem tudhatjuk, milyen mértékben társultak az imádkozás mindennapos gyakorlatára vonatkozó rendelkezések ahhoz az intézkedé-

³⁹ Erről összefoglalóan: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004, 152–156.

⁴⁰ BÓDISS Tamás, „Szent írásból szedegetett rövid énekecskék”: Egy 18. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zsolnárai = *A zsolnár a régi magyar irodalomban*, i. m., 321–329.

si sorozathoz, amely a Lipót-diploma keltette illúziók jegyében, a század utolsó évtizedében bontakozott ki az egyházi élet újrászervezésére. Vitathatatlanul nagy jelentősége van persze annak, hogy a hirtelen rájuk köszönt lehetőséggel élve a káté, az általános egyházi rendtartás és a hitük védelmében megfogalmazott apológia mellett két, imákat is tartalmazó kötetet is megjelentettek.⁴¹ Még ebben az időszakban sem került sor azonban az imádkozás mikéntjéről is intézkedő imádságelméleti mű vagy agenda megfogalmazására. Ha meggondoljuk, hogy a református egyházban Medgyesi Pál híres *Doce nos orare* című művét követően a 17. század második feléből és a 18. század elejéről három fontos imádságelméleti traktátus megjelenéséről is tud a szakirodalom,⁴² a hiány különösen szembetűnő. Ha ezt az említett regulázatlanság folytatásának tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy az 1749–1760 között keletkezett és a szakirodalomban Agh Istvánnak tulajdonított első részletes unitárius agenda (*Modus rerum agendarum*), egy fronton legalábbis, a közönséges, tehát a nyilvánosan, a gyülekezetekben elmondott imádkozás területén roppant határozott és kemény intézkedéseket hozott a közönséges imádkozás egyneműsítésére.⁴³ Az unitárius szöveg a mindennapi isteni szolgálatról intézkedő részben, az éneklést követően tárgyalja a könyörgést. Első követelményként leszögezi, hogy az előljáró csak olyanokat kérjen Istentől, amilyen kéréseket, őt követve, a gyülekezet minden tagja elmondhat, „mert kinek kinek különös kívánsága különös imádságában Isten eleiben terjeszthetik, avagy csak különös fohászzkodásában is”. Ezután több pontban azt a követelményt fogalmazza meg, hogy a pap által elmondott szövegnek olyannak kell lennie, hogy mindenki utána tudja mondani, s ennek érdekében még a biblikusságról is le lehet mondani. Külön is hangsúlyozza a kulináris és alávaló szavak kerülését, és ezek elszaporodását összefüggésbe hozza azzal, hogy egyesek „minden könyörgésekben újabb szókkal, újabb, újabb dolgot emlegetnek”. A megoldás ebből következően az, hogy a papok tanulják be az ilyen imákat, vagy ha erre képtelenek, írják le ezeket. Bizonyára a műfajból is következett, hogy az agenda kizárólag a közönséges imákról intézkedett, de mivel további metaszcöveggel nem rendelkezünk, nem tudhatjuk, megtörtént-e a magányos imádságok hasonló szabályozása.

⁴¹ KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az erdélyi unitárius egyház története, i. m.*, I, 710–711.

⁴² FAZAKAS, *Törekvések a „savanyú fekete kőkény”, i. m.*, 131. Az általa számba vett művek: KOMÁROMI SZVERTÁN István, *Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok...*, Várad, Szenci Kertész, 1651 (RMNy 2404); SZATHMÁRI PAP János, *Kegyek ajakak áldozó tulikai...*, Kolozsvár, Telegdi Pap, 1707 (RMK I, 1727); BOROSNYAI NAGY Zsigmond, *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról*, Amsterdam, Smets, 1736.

⁴³ Teljes címe: *Modus Rerum Agendarum in Cultu Divino, apud Ecclesias per Inclytum Magnum Transilvaniae Principatum Unitarias uniformiter observandus azaz Az isteni Szolgálatnak az Erdélyi Unitaria Ekklesiákban való végben vitelének módja, melyet nevezetesen az Ekklesiákban Szolgáló Ministerek, Pap, Mester, Kántor Atyánkfiai tartoznak követni*. Kézirat másolatai: *The Manuscripts of the Unitarian College...*, 57/b, 80/c, 118, 177/b, 186/a, 192/a, 227/b, 889, 1085, 118/c, 1218, 1755/a. Szövegét közölte: SZOMBATFALVI József, *Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről*, Keresztény Magvető, 1987/1, 22–28; továbbá a Gyulafehérvári Érseki levéltár példány alapján: BÁRTH Dániel, *A történeti szokás-kutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek*, szerk. S. LACZKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 213–230.

A konfesszionizáció egyetemes törvényszerűségeiből természetesen az következne, hogy akár explicit, akár implicit módon ennek náluk is be kellett következnie, de természetesen egyáltalán nem mindegy ennek mikéntje. A jelzett református szövegek sem teljesen azonos módon beszélnek ugyanis erről, s az Agh-féle agenda hangneméből egyáltalán nem következik, hogy Szathmári Pap argumentáló típusú megoldásával éltek. Ő ugyanis az imádságra vonatkozó egyetemes tanítások felmondása mellett könyvének XV. fejezetében részletesen foglalkozik a közönséges és magányos imádság viszonyával. Végső konkluziója természetesen az, hogy az előbbi fölötté áll az utóbbinak, ahogy ő mondja, „a közönséges gyülekezetbeli imádságnak a magányos felett nem kicsiny tekinteti és méltósága”. A felsorakoztatott érvek között szerepel, hogy ez nem hagyja elaludni a buzgóságot, s a sok buzgóság összeadott örömeiben és erejében még az is osztozik, aki tudatlan paraszt, s ez jobban meghatja Istent is. A gyülekezet építésének szempontja olyannyira hangsúlyos, hogy külön is kitér azokra, akik

e mostani gonosz, közönségessé lött és sokakban felette meggyökeresedett értelem szerint azt mondanák, imádkozhatom én a magam házában és szállásán is, ott is szinte úgy meghallgat az Isten, mint szinte a templomban. Mert el merem azt mondani, hogy bizony nem hallgat szinte úgy meg, sőt ugyan egyáltalában meg sem hallgat, de megvet, s megutál, ha magányos imádságod a közönséges imádságnak olyan megutálásával leszen, [...] nem szereti a hívek seregéből való kiszakadásokat.⁴⁴

Másfelől ugyanakkor nem munkál ki külön retorikai elvárásokat a két típussal szemben, s az imádságok megformálására vonatkozóan is ugyanazokat a tanácsokat tartja érvényeseknek. Így természetesen felette szükségesnek véli, hogy bizonyos formát kövessen mindenki az imádkozásban, de az újítások elutasításában egyáltalán nem olyan kérélyhetetlen, mint az unitárius agenda szerzője: „Ugyanis hogy újabb, újabb imádságokat formáljon, nem mindenkinek adatott az tehetség, és a nagy gyülekezetben a hallgatóknak figyelmetességek a szokott imádság formulája által igen segítetik.”⁴⁵ Jó néhány 17–18. századi kéziratos kolligátumot át kell még tanulmányoznunk ahhoz, hogy megállapíthassuk, a remonstráns elemekkel kiegészített szocinianizmus mentén dogmatikailag egyre inkább egységesülő erdélyi unitarizmusban megőrződött-e valami legalább az egyéni kegyesség területén a hajdani sokszínűségeiből.

MIHÁLY BALÁZS

Comments on the Reception of Gáspár Heltai's Prayer Book

Although in recent years there has been an upsurge in the research of the history of

⁴⁴ SZATHMÁRI PAP, *Kegyességek ajakak áldozó tulkai, i. m.*, 158.

⁴⁵ *Uo.*, 160.

early modern spirituality, this research has paid hardly any attention to the Unitarian denomination. The reasons for this lie beyond the scope of the present study: between the late 16th century and the late 18th century the denomination had to refrain from the use of printing, and thus, the manuscript versions of prayer texts were threatened by loss and destruction. It is a unique paradox, however, that the first edited protestant Hungarian prayer book of considerable length was published precisely by this denomination in 1570/1571. The first part of the paper explores the concept of the prayer book based on Johann Habermann's famous *Gebetbüchlein*, and compares it to the greatest achievements of the same sort within this period, the Catholic Péter Pázmány's and the Calvinist Albert Szenci Molnár's works. This section is followed by a survey of the vivid reception of Heltai's work, with particular focus on the way the Unitarian author's work was used in the Lutheran community of Lőcse. The concluding part argues that building on the foundations of this tradition, as well as on the heritage of Calvinist prayer culture, an unparalleled Unitarian prayer literature developed in the 17th-18th centuries, which deserves the attention of comparative research.

„Az igaz apostoli vallás bőkezű gyámoli”

A magyar nyelvű kegyességi irodalom mecenatúrája a 17. század első felében

Bevezetés

„Nem félt azért attól ez az éhező könyvecske, hogy útiköltség nélkül marad, ha Nagyságodhoz folyamodik, mivelhogy nyilván tapasztalta, mely elválthatatlanul kapcsolkodott Nagyságod alamisnáskodási által az örök igazság mondásához, tudni illik: [...] Ne gyűjtsetek magatoknak kincset e földön, ahol az rozsda és a moly megemészti. Gyűjtsetek pedig magatoknak kincset az égben, ahol sem a rozsda, sem a moly meg nem emészti. Mert ahol a kincsed vagyon, ott vagyon a szíved is.”¹ A kegyességi munkák hazai és Európa-szerte meghatározó népszerűségét tekintve nem tűnik meglepőnek Malomfalvay Gergely kijelentése a kegyességi irodalom támogatásának gyakorlatával kapcsolatban *Belsőképpen indító tudomány* című elméledő- és imádságos könyvének Püski János kalocsai érsekhez címzett dedikációjában: a 17. század első felében ugyanis a magyarországi kiadványanyag legnagyobb arányban támogatott műfajcsoportja a kegyességi irodalom. Emellett ugyanakkor a műfaj mecenatúrájának jellemzői – a patronusok köre, a támogatás megszerzésére, illetve annak illusztrálására használt retorikai apparátus, valamint a támogatás okai és körülményei – a teljes nyomtatványanyag és a kortárs nyugat-európai irodalom kontextusában vizsgálva egyaránt sajátos jellegzetességeket mutatnak. Dolgozatom célja a kegyességi irodalom mecenatúrája e sajátosságainak bemutatása.

A pretextus mint irodalomszociológiai forrásanyag

A kora újkori kiadványokat hagyományosan bevezető paratextusok² (a magyar irodalomtörténeti hagyományban pretextusok³) irodalomtörténeti, retorikai, iroda-

¹ MALOMFALVAY Gergely, *Belső-képpen indító tudomány*, Bécs, Cosmerovius, 1653 (RMNy 2462), b7r (*Ajánló levél az tekintetes és nagyságos Püski Jánosnak*).

² A fogalom megalkotója, Genette a paratextusok közé sorolja a fizikailag a nyomtatott könyvön belül elhelyezkedő *peritextusokat* (mint cím, előszó, dedikáció vagy utószó) és az *epitextust*, amely azon elemeket jelöli, amelyek ugyan az adott nyomtatványban nem szerepelnek, de azzal kontextuális kapcsolatban állnak (ide értendők többek között a szerző különböző megnyilatkozásai, mint interjú, napló vagy levelezés). A főszöveggel együtt megjelenő paratextusokat (Genette definíciós rendszerében tehát *peritextusokat*) Genette a főszöveghöz viszonyított elhelyezkedésük alapján ugyanakkor nem definiálja. Vö. GÉRARD GENETTE, *Paratexte: Das Buch vom Beiwerk des Buches*, Frankfurt – New York, Campus Verlag, 1992.

³ A nemzetközi és magyar szakirodalomban egyaránt használt *pretextus* vagy *preliminária* megnevezés még a Genette kategorizálását megelőző irodalomtörténeti diskurzusból ered, és a fogalom alapvető definiálása híján többféleképpen értelmeződik. Tágabb értelmezése esetén az összes, főszöveget megelőző

lomszociológiai és kultúrtörténeti szempontból egyaránt kivételes forrásértékkel rendelkeznek, hiszen a szerző és állandó vagy alkalmi patrónusának viszonyáról, a támogatás jellegéről és körülményeiről adnak információkat, valamint a szerzőnek a kiadvány megírásával, lefordításával és kiadásával kapcsolatos (ön)reflexióit dokumentálják.

A nyomtatványokat bevezető szöveges paratextusok (pretextusok), azaz az előljáró beszéd és a dedikáció közötti legfontosabb különbség – az irodalomtörténeti hagyományból kiindulva, illetve Genette értelmezése alapján – a megszólított személye. A dedikáció hagyományosan a mecénás(ok)hoz szól, elsődleges szerepe a szerző vagy a kiadvány támogatásának illusztrálása, esetleg a támogatás kérése.⁴ Ezzel szemben az előljáró beszéd vagy előszó, ugyanúgy, ahogy a teljes mű, a *kegyes olvasót* szólítja meg. Az előszó mint „a mű használati utasítása” a dedikációhoz hasonlóan lehetőséget biztosít ugyan az szerzői, illetve politikai önreprezentációra, alapvetően azonban a mű és olvasó köre szerveződik. Legfontosabb funkciói a mű tematikai besorolása, leírása, valamint az olvasói célcsoport meghatározása, az olvasó megszólítása és a könyv használatának kifejtése. A két műfaj az *exordium* (bevezetés) – azaz a beszéd klasszikus retorikai felosztásában (*exordium*, *narratio*, *argumentatio* és *peroratio*) az első elem – funkcionális megkettőződéséként értelmezhető, ahol a dedikáció az érzelmekre, az előljáró beszéd pedig az értelemre hat.⁵ Mindkét pretextus az *exordium* retorikai apparátusát használja, ugyanakkor az előljáró beszéddel szemben a dedikáció esetében a bevezetés Cicero által leírt kritériumai, az *attentum parare*, *docilem parare* és a *captatio benevolentiae* nem az olvasóra, hanem a mecénásra vonatkozóan kell teljesülnenek.⁶

A forráskorpusz

1601 és 1655 között, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*⁷ adatai szerint, Magyarországon összesen 1684 nyomtatvány látott napvilágot. E nyomtatványanyag mintegy 36%-a, összesen 610 nyomtatvány tartalmaz valamilyen pretextust, amelynek 55%-a magyar nyelvű. Ebből az anyagból (a példányban fenn nem maradt vagy megrongá-

---

paratextusra vonatkozik, beleértve a címlapot, az esetleges metszeteket stb. is, míg szűkebb értelemben kizárólag a főszöveget bevezető szöveges paratextusokra, a dedikációra és az előljáró beszédre. Célszerű a pretextus fogalmát a genette-i fogalomrendszert kiegészítve, ez utóbbi, szűkebb kategóriára, tehát kizárólag az előljáró beszédre és a dedikációra alkalmazni, míg a prelimináriát, a magyar nyelvű szakirodalomnak megfelelően, valamennyi, a főszöveget bevezető paratextus szinonimájaként használni.

⁴ GENETTE, *i. m.*, 115.

⁵ ONDER Csaba, *A klasszika virágai (anthologia–praetexta–narratíva)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, 63.

⁶ Marcus Tullius CICERO, *De inventione*, hg. Theodor NÜSSLEIN, Düsseldorf, Artemis & Winkler, 1998, I, IV, 6.

⁷ A kutatás forráskorpuszát a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, II. (szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983) és III. (szerk. HELTAI János, Bp., Akadémiai, 2000) kötetének anyaga képezi.

lódott, illetve nyilvános gyűjteményekben nem elérhető anyagot leszámítva) összesen 267 kiadvány képezi a jelen dolgozat háttérül szolgáló kutatás forráskorpuszát.⁸

A dedikációk felépítése, retorikai eszköztára és az alkalmazott toposzok a műfaj funkciójának értelmében a szerző és a mecénás közötti kapcsolat megerősítését, a támogatás illusztrálását szolgálják. Ez szinte kivétel nélkül valamennyi dedikációra igaz, hiszen a 267 magyar nyelvű, dedikációval ellátott nyomtatvány között csupán 52 található, amelyben a szerző a megszólítottal kapcsolatban a patrónusi támogatás tényét nem említi. A tendencia egyre csökkenő, ugyanis míg 1601 és 1635 között 36 dedikációból hiányzik a mecénás megnevezése vagy konkrét megszólítása, addig 1636 és 1655 között csupán 16 szövegről mondható el ugyanez. A mecénás személyére történő utalás hiánya azonban nem jelenti a címzett által gyakorolt patronicum hiányát is, valamilyen fokú támogatás a legtöbb esetben feltételezhető. A dedikáció címezettjével kapcsolatban csupán néhány kivételes, a későbbiekben részletezett esetben zárható ki a támogatás ténye.

A 17. századi magyarországi irodalom legterjedelmesebb műfajcsoportja a vallás közösségi és magános gyakorlatát szolgáló műfajoké.⁹ A teljes nyomtatványanyag mintegy 16%-a, prédikációk és postillák, énekeskönyvek, imádságos és elmélkedő könyvek, összesen 272 kiadvány sorolható a kegyességi műfajok közé. A műfajcsoport olvasói és támogatói körét legutóbb és legátfogóbban Heltai János vizsgálta az *Régi Magyar Nyomtatványok második és harmadik kötetének anyagát feldolgozó Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában* című monográfiájában.

Ahogy Heltai János itt kiemeli, a 17. század első felének magyarországi könyvkiadására jellemző, hogy míg az egyes területeken, mint a szépirodalom vagy a tudományok, a kiadások száma határozottan visszaesik, addig másutt „dinamikusan áramlanak be a legfrissebb szellemi, kulturális törekvések, politikai, filozófiai gondolatok, teológiai, kegyességi irányzatok”. A vallási és egyházi kiadványok területén „szellemi intellektuális pezsgés” figyelhető meg.¹⁰ Határozottan igaz ez a kegyességi műfajokra, ezek kiadásának száma ugyanis a korszakban duplájára emelkedik: míg 1601 és 1635 között átlagban csupán 3,7 kegyességi kiadvány jelent meg évente, addig 1636 és 1655 között 6,9.

Emellett azonban jelentősen hanyatlik az anyanyelvi munkák aránya. Míg 1601 és 1635 között az összes nemzeti nyelven megjelent nyomtatványok aránya mintegy

⁸ A kutatás eredményeinek összefoglalása: *Irodalmi mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 544–566; Teljes közlése: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., Kossuth, 2013.

⁹ A kiadványok műfajának meghatározásánál az RMNy-ben a kötetleírásoknál közölt műfaji besorolást vettem alapul és a forrásanyag mennyisége miatt nem végeztem egyedi felülbírálat. A műfajcsoportok megállapításánál pedig Heltai Jánosnak az RMNy nyomán megjelent monográfiájában alkalmazott kategorizációját követtem: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2008.

¹⁰ *Uo.*, 24.

83%-os (a magyar nyelvű nyomtatványok aránya 72%), addig 1636–1655 között ez mindössze 68% (a magyar nyelvű kiadványok részesedése a teljes nyomtatványanyagban csupán 44%). Ez a visszaesés érinti ugyan a vallás közösségi és magános gyakorlatát szolgáló műfajok csoportjába tartozó kiadványokat is, hiszen mintegy 20%-kal csökken a magyar nyelvű nyomtatványok aránya, ugyanakkor a kegyességi irodalom nagyobb részben (63%-ban) továbbra is magyarul íródik.

A szépirodalom funkciójával bíró, napi használatra szánt, így legnagyobb részben (73%-ban) magyarul íródott kegyességi iratok nemcsak az olvasók, de a patrónusok között is nagy népszerűségnek örvendtek. A műfajcsoport a teljes nyomtatványanyagra jellemző 36%-kal szemben nagy arányban, 53%-ban tartalmaz ajánlást vagy ajánló előbeszédet. A kiadványcsoporton belül az egyes műfajokra jellemző dedikációk száma ugyanakkor meglehetősen inhomogén. Feltűnő az elmélkedésekben megjelenő dedikációk magas, 67%-os aránya, ugyanakkor az ehhez rendkívül közel álló imádság műfajában megjelent összesen 79 kiadványból mindössze 31 darab, azaz csupán 39% tartalmaz dedikációt.

A dedikáció hiánya műfajjal, esetenként a kiadvány nyelvével vagy felekezeti hovatartozásával összefüggően különböző okokkal magyarázható. A kegyességi irodalom dedikáció nélkül maradt munkáinak hátterében, ahogy Heltai János is kiemeli, sok esetben nyilvánvalóan a nyomdász által finanszírozott, annak saját hasznára történő kiadása feltételezhető.¹¹ Ezt támasztja alá az énekeskönyvek esetében tapasztalható jelenség is, ahol az ajánlások aránya még a teljes nyomtatványanyaghoz viszonyítva is igen alacsony, mindössze 17%-os. Ennek oka minden bizonnyal a műfaj népszerűségében rejlik. Dedikáció által megszerzett patrónusi támogatásra ezeknél a nyomtatványoknál nincsen szükség, hiszen az eladott példányok fedezték a kiadás költségeit.

Mindenképpen figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ennek a nyomtatványcsoportnak egyik műfajára sem jellemző – szemben például a kalendáriumokkal – a nyomdászoknak szóló vagy nyomdász által írt ajánlás. Mindössze három esetben származik a dedikációs levél a nyomdász tollából, mindhárom esetben pozsonyi nyomdában megjelent katolikus kiadványról van szó. Nyáry Krisztina lányának, Thurzó Erzsébetnek ajánlja az *Úti társ* című ismeretlen szerzőségű katolikus imádságos könyvet Zavari György pozsonyi könyvnyomtató,¹² Héderváry Jánosnak ajánlja Pázmány Kempis fordítását Zacharias Aksamitek, szintén pozsonyi könyvnyomtató,¹³ illetve Amade Ilonának szól Pázmány *Imádságos könyve* 1650-ben megjelent ötödik kiadásának ajánlása. A dedikációs levelek és a címlapok tanúsága szerint ezekben az esetekben a kiadvány nyomtatásának költségviselőjét szólítja meg a nyomdász a paratextusban.

¹¹ Uo., 100.

¹² Pozsony, typ. Soc. Jesu (Zavari György), 1639 (RMNy 1787).

¹³ Pozsony, typ. Soc. Jesu (Aksamitek Zacharias), 1648 (RMNy 2238). Vö. HELTAI, *Műfajok és művek*, i. m., 99.

Nem mecénásoknak címzett vagy hiányzó ajánló levelek

Wolfgang Leiner a francia nyomtatványok ajánlóleveleiről írt *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)* című monográfiájában kiemeli, hogy a francia kiadványanyagban elenyésző azon ajánlások száma, amelyekben a szerző és a megszólított kapcsolata eltér a hagyományos patrónus–pártfogolt viszonytól. Az általa átvizsgált, mintegy 2000 tételt felölelő korpuszban mindössze tizenegy kiadványra jellemző, hogy nem mecénást szólít meg: ezek családtaghoz vagy barátához szólnak. Általános címzetthez vagy megfoghatatlan személyekhez szóló ajánlást Leiner nem említi.¹⁴

A 17. század első felének magyar nyelvű nyomtatványirodalmában összesen 23 olyan kiadvány található, tehát a teljes vizsgált forráskorpusz csupán 8%-a, amelyek nem mecénáshoz szólnak. Ezek közül tizenegy elvont vagy megfoghatatlan címzethez szól, mint a nemesség,¹⁵ az egyház vagy egy felekezet,¹⁶ illetve Isten vagy valamely szentek.¹⁷ Katolikus vitairatoknál előfordul, hogy a dedikáció címzettje maga a vitapartner,¹⁸ illetve Pázmánynál az a – nemzetközi szakirodalomban nem ismert – gyakorlat, hogy vitairatát az ellenfélhez vagy annak mecénásához címzi.¹⁹

A családtaghoz címzett dedikáció az evangélikus kegyességi kiadványok jellemzője. A teljes magyar nyelvű nyomtatványanyagban összesen hét olyan kiadvány található, amelynek ajánlása a szerző (vagy a dedikáció szerzőjének) egy családtagját szólítja meg.

¹⁴ Wolfgang LEINER, *Der Widmungsbrief in der französischen Literatur (1580–1715)*, Heidelberg, C. Winter-Universitätsverlag, 1965, 195.

¹⁵ VÁSÁRHELYI Gergely, *Világ kezdetitől fogva jóságos és gonosz cselekedetek summái*, Kassa, Festus – typ. Heltai, 1622–1623 (RMNy 1289); SZEGEDI Dániel, *Itinerarium catholicum*, Debrecen, Rheda Pál, 1616 (RMNy 1104). – Az RMNy e tétele még Alvinczi Péternek tulajdonítja a művet. A szerzőséget Heltai János tisztázta: *Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról: Az Itinerarium Catholicum valódi szerzője = Kabdebó Lóránt köszöntése*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, ME BTK, 2001, 236–241); ZRÍNYI Miklós, *Szigeti veszedelem*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Európa, 2001 (vö. RMNy 2360); BALASSI Bálint az „erdéli nagyságos és nemes asszonyoknak” ajánlja a *Szép magyar komédiát*.

¹⁶ SZEGEDI, *i. m.*, 1616; SZENCI CSENE Péter, *Confessio Helvetica*, Oppenheim, Galler, 1616 (RMNy 1115); PÁZMÁNY Péter, *Kempis Tamásnak Krisztus követéséről négy könyve*, Bécs, Gelbhaar, 1638 (RMNy 1713); TELEGDY Miklós, *Az evangéliomoknak magyarázattyának első része*, Bécs, Formica, 1638 (RMNy 1714).

¹⁷ PÁZMÁNY Péter, *A római Anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk*, Pozsony, typ. Soc. Jesu, 1636 (RMNy 1659).

¹⁸ PÁZMÁNY Péter, *Felelet az Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairul írt könyvére*, Nagyszombat, typ. capituli Strigoniensis, 1603 (RMNy 905); Uő, *Csepregi mesterség*, Bécs, Formica?, 1614 (RMNy 1061); *Bizonyos okok, melyek erejétül viseltetvén egy fő ember az új vallások töréből kifeszlett, és az római ecclesiának kebelébe szállott*, Pozsony, typ. Soc. Jesu, 1631 (RMNy 1511).

¹⁹ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet*, Graz, Widmanstadius, 1607 (RMNy 961); PÁZMÁNY, *Csepregi mesterség. i. m.*; Uő, *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus*, Pozsony, typ. Soc. Jesu, 1631 (RMNy 1512).

Egy református vallási tanítás,²⁰ egy fejedelmi tükör,²¹ a további öt kiadvány pedig evangélikus kegyességi munka.²²

A patrónushoz szóló megszokott ajánlólevél hiánya, a családtag megszólítása azonban nem minden esetben jelenti a patronátus hiányát is. Két nyomtatvány esetében a támogatás ténye egészen nyilvánvaló, hiszen a dedikációt nem a szerző, hanem – feltehetően – a szerző patrónusa írja saját családtagjának. Ilyen Sibolti Demeter *Lelki harc* címen megjelent elmélkedőkönyve, amelynek bevezető paratextusa egy Bethlen István tollából származó dedikáció, amelyet a fiának, Bethlen Péternek feleségéhez, Illyésházi Katához címzett. A kötetnek semmilyen paratextusa (sem a címlap, sem az ajánlás vagy az azt követő, Sibolti által a „kegyes olvasóhoz” írt előljáró beszéd) nem tartalmaz adatokat a kötet kiadását támogató patrónus személyére vonatkozóan, ugyanakkor az ajánlás alapján egyértelműnek látszik, hogy a nyomtatvány Bethlen István kérésére és támogatásával jelent meg.²³

Bár nem kegyességi irat, de hasonló eset az *Egész kereztényi vallásnak rövid fundamentomi* című református vallási tanítás, amelynek dedikációs lapján Apafi Mihály ajánlja a művet anyjának, Petki Barbarának.²⁴ Az ajánlás és a szintén Apafi nevével ellátott „az együgyű kegyes olvasóhoz” intézett előszó Szabó Károlyt is megtévesztette, aki a *Régi Magyar Könyvtárban* Apafinak tulajdonítja a munka szerzőségét.²⁵ Ahogy Fazakas József 1967-ben megállapítja, az ekkor tizenhárom éves Apafi nyilván nem lehetett a szerzője a nyomtatványnak, ennél valószínűbb, hogy a kiadást a *Lelki harc* példájához hasonlóan az Apafi család rendelte meg és adatta ki.²⁶ A kiadvány, Heltai János 1994-es közlése szerint, Apafi Mihály konfirmációjára készült, szerzőjének Heltai a *Csecsemő kereztény* című munkával mutatott hasonlósága okán Keresztúri Pált tartja.²⁷ Keresztúri e munkája a Rákóczi-fiúk konfirmálása alkalmából készült, s először 1637-ben latinul, majd egy évvel később magyarul is megjelent.²⁸ Heltai feltételezését

²⁰ *Az egész kereztényi vallásnak rövid fundamentomi*, Gyulafehérvár, typ. principis, 1645 (RMNy 2102).

²¹ DRASKOVICH János, *Horologii principium, azaz az fejedelmek órájának második könyve*, Graz, Widmanstadius, 1610 (RMNy 994).

²² SIBOLTI Demeter, *Lelki Hartz*, Gyulafehérvár, typ. principis, 1632 (RMNy 1532); NÁDASDY Pál, *Áhítatok és buzgó imádságok*, Csepreg, Farkas, 1631 (RMNy 1494); ILLYÉSHÁZI Gáspár, *Kézben viselő könyv*, Debrecen, Fodorik, 1639 (RMNy 1763); DARHOLCZ Kristóf, *Novissima tuba, azaz itiletre serkentő utolsó trombitaszó*, Kassa, vidua Schultz, 1639 (RMNy 1768); MADARÁSZ Márton, *Kegyességnek mindennapi gyakorlása*, Lőcse, Brewer, 1652 (RMNy 2421A).

²³ SIBOLTI, *Lelki Hartz*, i. m.

²⁴ *Az egész kereztényi vallásnak*, i. m.

²⁵ Vö. RMK I, 771.

²⁶ FAZAKAS József, *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez (Ötödik közlemény)* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1967, 333. Vö. *Az egész kereztényi vallásnak*, i. m.

²⁷ HELTAI János, *Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról” (Ki az RMK I. 771 és RMK I. 915. szerzője?)*, MKSz, 1994, 76–77. Vö. *Az egész kereztényi vallásnak*, i. m.

²⁸ KERESZTÚRI Pál, *Christianus lactens*, Gyulafehérvár, typ. principis, 1637 (RMNy 1674) és Uő, *Csecsemő kereztényen*, Gyulafehérvár, typ. principis, 1638 (RMNy 1721).

támasztja alá az a tény, hogy Keresztúri a *Csecsemő keresztény* ajánlásában hasonló módon jár el, mint a *Rövid fundametom* esetében, hiszen a művet a konfirmált gyermek nevében dedikálja annak szüleihez, itt Rákóczi Zsigmond nevében Rákóczi Györgyhöz és Lorántffy Zsuzsannához.²⁹

A családtagokhoz címzett nyomtatványok közül két esetben a kiadás költségviselőjére nem történik utalás, ezeknél a kiadvány saját költségen történő megjelentetése feltételezhető. Az egyik ilyen nyomtatvány az Illyésházy Gáspár elmékedéseit tartalmazó *Kézben viselő könyv*, amely a szerző halála után, 1639-ben jelent meg.³⁰ Az Illyésházy fiához, Gáborhoz és Györgyhöz címzett dedikációs levelet Laskai János írja, amelyben kifejti, hogy a könyvet ő maga rendezte sajtó alá. A munka megjelentetését a dedikáció alapján feltételezhetően a tehetős Illyésházy család szorgalmazta, költségeit ők viselték.

Szintén valószínűsíthető, hogy saját költségen jelent meg Nádasdy Pál *Áhítatok és buzgó imádságok* című imádságoskönyve, amelyet Nádasdy fiainak, Ferencnek és Tamásnak ajánl ezekkel a szavakkal: „néktek ajánlom, szerelmes magzatim ez üdvösségre vezérlő kis munkácskámát”.³¹ Ugyanígy Darholcz Kristóf munkája, a *Novissima tuba* című elmékedés, amelyet a szerző Darholcz Ferencnek mint szerelmes atyjának ajánl.³²

Madarász Márton *Kegyességnek mindennapi gyakorlása* című imádságoskönyvének megjelenése a saját költségű és a patronátussal támogatott kiadások közötti átmenetnek tekinthető. Madarász az unokahúgaihoz, Madarász Erzsébethez és Madarász Zsuzsannához írt ajánlásában kifejti, hogy a kiadvány testvére, Madarász György kérésére és az ő támogatásával készül: „Emellett kére azon is, hogy e kegyesség gyakorlását az őkegyelme költségével a ti kegyelmetek nemes erkölcsökkel ékes neve alatt nyomtatásban adván, tenném egyéb istenes életű és az Isten országát nagy szorgalmatossággal éjjeli nappali vigyázással kereső férfiakkal és asszonyokkal is közönségesse és láttatnám vele in men coeli az ég világosságát.”³³ A dedikáció ajánlására tehát szintén Madarász György bízta meg a szerzőt, a mű kiadásának oka a címzetteknek és „hazánknak jó híre-neve messze terjesztése”. Nyilván ugyanezek indíthatták Madarász Györgyöt is a kiadvány megrendelésére.

Heltai János *Műfajok és művek* című munkájában az imádságos- és elmékedő könyvek költségviselői kapcsán tematizálja a mecénási rendszerbe nem illeszthető ajánlásokat is, ide sorolva Draskovich János *Officium Beatae Mariae Virginis, azaz Szűz Máriának zsolozsmája* című könyvének Esterházy Juliannához,³⁴ illetve Szentgyörgyi Ger-

²⁹ Lásd erről újabban: VARGA Bernadett, „*Én pedig mint a szív nélkül való tsak bolygok*” Keresztúri Biró Pál és a *Mennyei Társalkodás* (PhD-disszertáció kézírata), Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013, 57–59.

³⁰ ILLYÉSHÁZY, *Kézben viselő, i. m.* = LASKAI János *válogatott művei*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai, 1970, 30.

³¹ NÁDASDY, *Áhítatok és buzgó imádságok, i. m.*

³² DARHOLCZ, *Novissima tuba, i. m.*

³³ MADARÁSZ, *Kegyességnek, i. m.*, A8v.

³⁴ DRASKOVICH János, *Officium Beatae Mariae Virginis, azaz Asszonyunk, Szűz Máriának három külömb*

gely *Elmélkedések az örökkévalóságról* című munkájának Homonnai Jánoshoz címzett ajánlását.³⁵ Heltai megjegyzi, hogy ezekben az esetekben, tehetős emberekről lévén szó, nyilvánvalóan a szerző maga viselte a kiadás költségeit.³⁶ Mindkét említett munka esetében hagyományos patrónusi viszonyról van azonban szó, amelyeket a szerzők a dedikációban ki is fejtenek. Draskovich ugyan valóban ismerhette Esterházy Juliannát, Esterházy Miklós lányát, viszont a dedikációban a következőképpen indokolja az ajánlást:

A több ájtatos úri asszonyok között, kik a Boldogságos Szűz Mária officiumjának magyar nyelven való kinyomtatását sok időtől fogva szorgalmaztatták, első és legfőbb volt a nemzeti és nagyságos gróf Nyáry Krisztina, országunk mostani nádorispánjának kedves és szíve szerént való házastársa, a Nagyságod szerelmes Anyja. Ki, hogy nemzetünkben is a mi örökös Asszonyunkhoz való ájtatosságot öregbíténé, ezen munkára elegendő költséget is hagyott. [...] De mivel a jó Istennek úgy tetszett, hogy az az Istenfélő nagy Asszony, ennek az ő ájtatosságának elébb venné Mennynországban jutalmát, hogy sem mint e földön látná gyümölcsét [...]. Ezért ez az árva könyvecske Nagyságodra néz, Nagyságodhoz folyamodik.³⁷

Szentgyörgyi Gergely *Elmélkedések az örökkévalóságról* című munkájának ajánlása szintén mecénási viszonyról árulkodik, amely nem Homonnai Jánost, hanem annak feleségét, Jakusity Annát szólítja meg, aki a dedikáció szerint a kötet kiadásának költségeit viselte:

Hogy pedig ezen Könyvecske, mások előtt kiváltképpen Nagyságodhoz kívánkozik; úgy vélem, hogy nem csak azt viseli szemei előtt, hogy a Nagyságod adakozása által látott napfényt; hanem sokkal inkább, a Nagyságod kegyes Ájtatosságát: melyre nézve, könnyen elhitette magával, hogy lehetetlen hogy annál kedves ne legyen, akiben a boldog Örökkévalóságra gerjedező indulatok oly tekintetesen gyümölcsöznek.³⁸

A kegyességi irodalom patrónusai

A következő ábra összesítve mutatja a kegyességi irodalom dedikációs címzettjeinek és maguknak a dedikációknak (tehát az azokat hordozó kegyességi kiadványoknak)

---

időre-való zsolozsmája, Pozsony, typ. Soc. Jesu, 1643 (RMNy 2016).

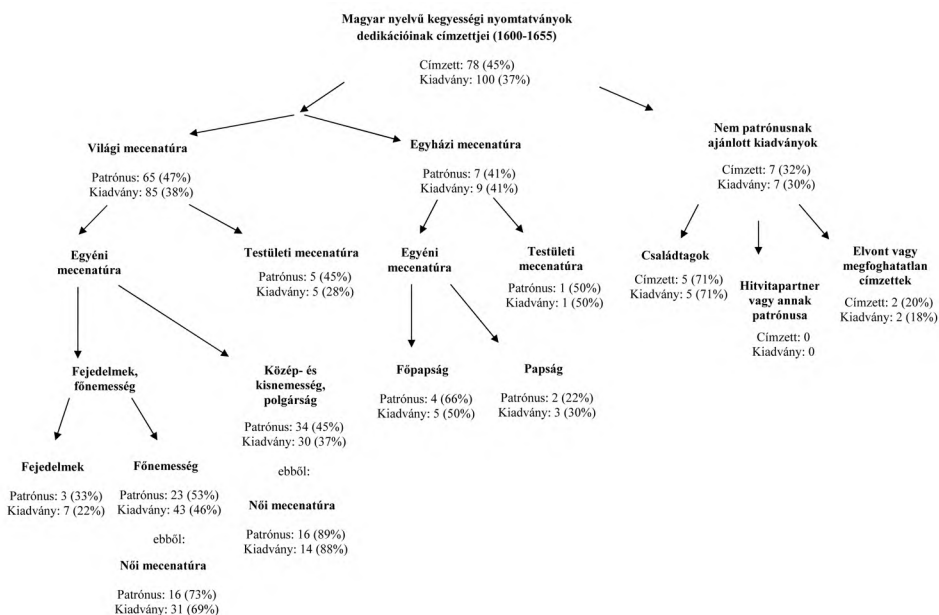
³⁵ SZENTGYÖRGYI Gergely, *Elmélkedések az örökkévalóságról*, Pozsony, typ. Soc. Jesu, 1643 (RMNy 2023).

³⁶ HELTAI, *Műfajok és művek*, i. m., 102.

³⁷ DRASKOVICH, *Officium*, i. m. – *A nemzeti és nagyságos gróf, Eszterházy Julianna kisasszonynak = Régi Magyar Költők Tára*, XVII/7, s. a. r. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 622.

³⁸ SZENTGYÖRGYI, *Elmélkedések*, i. m., *Ajánló levél*, (?)4r.

a számát, illetve zárójelben ennek a számnak a teljes dedikációval rendelkező nyomtatványanyagra vonatkozóan az adott kategóriában megállapított kiadványok mennyiségéhez viszonyított arányát. A címzettek kategorizálásánál Peter Burke 1972-ben megjelent *Culture and Society in Renaissance Italy* című monográfiájának az olasz reneszánsz művészet mecenatúrája kapcsán megállapított kategóriáit követtem.³⁹ Ennek értelmében mind a világi, mind az egyházi mecenatúrán belül megkülönböztettem egyéni, illetve intézményhez köthető patronátust.

1. Egyházi támogatók

A táblázat világosan mutatja a kutatás legfontosabb eredményét, miszerint a kegyességi irodalom dedikációk alapján megállapítható mecenatúrája – a teljes nyomtatványanyagban megfigyelt tendenciákhoz hasonlóan – gyakorlatilag nem értelmezhető a szakirodalomban ezidáig kiemelt egyházi (főpapi és papi) és világi (főúri és nemesi) mecenatúra szembeállításában.⁴⁰

³⁹ Magyarul: Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Osiris, 1999, 101–102.

⁴⁰ Vö. ARISZTOKRÁCIA, *művészetek, mecenatúra*, szerk. CZOMA László, Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2000; BELLÁGH Rózsa, *Mecenatúra Bod Péter korában*, MKSz, 2005/3, 328; BOBORY Dóra, *Batthyány Boldizsár és humanista köre: Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében*, Századok, 2005/4, 923–944; CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008; GULYÁS Pál, *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században (1527–1773)*, MKSz, 1944, 100–133; TÜSKÉS Gábor, *Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*. Recenzió, ItK, 1999/1–2, 232–235; TRÓCSÁNYI Zoltán, A

A magyar nyelvű kiadványok támogatói között a legnagyobb arányban világi személyek: fejedelmek és főnemesek találhatók, azaz a házi patronátus képviselői, akik az állandó udvari vagy az udvarral szoros, rendszeres kapcsolatban álló prédikátorok és szerzők műveinek kiadását támogatták, illetve az alkalmi mecénatúra, azaz egy-egy kiadvány megjelentetése okán létrejött támogatói viszony patrónusai. A világi patronátus többsége tehát mindenképpen érthető, feltűnő és meglepő ugyanakkor annak mértéke. Míg a vizsgált nyomtatványanyag mintegy 55%-a az egyházi, vallási műfajok körébe sorolható, a 223, világiak által támogatott nyomtatvánnyal szemben összesen csupán 22 olyan nyomtatvány található, tehát a teljes kiadványanyag mindössze 8%-a, amelynek megjelenését valamilyen egyházi személy vagy csoport támogatta. A nyugati irodalmak kapcsán hasonló arányokról számol be a szakirodalom: Leiner a francia nyomtatványokat tekintve 7%-os,⁴¹ Karl Schottenloher a német nyomtatványok kapcsán 10% alatti egyházi patronátust állapít meg.⁴² Alapvető különbség viszont, hogy ezeknek a nemzeteknek az irodalmában a 17. század elején a vallási, egyházi témájú kiadványok aránya a magyarországiéhoz képest már jóval alacsonyabb.

A kegyességi kiadványok egyházi támogatóinak arányát vizsgálva a teljes nyomtatványanyaghoz hasonló adatokat találunk: a 78 címzetthez szóló összesen 100 ajánlólevélből mindössze 8 szólít meg egyházi címzettet: egy kivételével valamennyi kiadvány dedikációja (összesen három katolikus és négy református munka) a szerző és a megszólított közötti mecénási viszonyra utal. Támogatóját, saját és egyházának állandó patrónusát szólítja meg Káldi György *Az vasárnapokra való predikációknak első része* című postilláskötetében, amelynek dedikációját Pázmány Péterhez címzi, hosszasan részletezve annak patrónusi jótéteményeit.⁴³ Szintén mecénási támogatásra hivatkozik Malomfalvay Gergely a *Belsőképpen indító tudomány* című elmélkedéseinek Püski János kalocsai érsekhez címzett ajánlásában.⁴⁴ Malomfalvay dedikációjában hosszán és nagyon képszerűen mutatja be alkalmi patrónusának, a több kiadvány megjelenését is támogató Püski Jánosnak a nagylelkűségét. A bevezetésben már idézett dedikáció legszebb metaforája, ahogy Malomfalvay „éhező könyvecskéje” hosszas tanakodás után, hogy kit is választhatna patrónusának, félelmét legyőzve bátran áll a püspök elébe, és kéri annak támogatását, mert tudja, nem marad alamizsna nélkül. Végül a toposz: „mert ahol a kincsed vagyon, ott vagyon a szíved is” értelmében kéri Püski Jánost: „[...] adjon okot nékem tovább való munkára, és az boldog örökkévalóságra gerjedező poenitentiartó lelkekhez való szerelmétől viseltet-

---

könyvajánlások a XVIII. században, Könyvtári Szemle, 1935/6, 47–48 és Uő, *Az ajánlások történetéhez*, MKSz, 1938/1, 77–80.

⁴¹ LEINER, *Der Widmungsbrief*, i. m., 222.

⁴² KARL SCHOTTENLOHER, *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*, Münster, Aschendorff, 1953.

⁴³ KÁLDI György, *Az vasárnapokra- való predikációknak első része*, Bécs – Pozsony, Rikeszt – typ. Soc. Jesu, 1631 (RMNy 1509).

⁴⁴ MALOMFALVAY, i. m.

vén, méltóztassék magával született kegyességgel és irgalmas kézzel befogadni ezt az könyvecskét.”⁴⁵

Pázmány Péter Kempis fordítását Zacharias Aksamitek pozsonyi könyvnyomtató ajánlja Héderváry János pozsonyi kanonoknak, az ajánlás oka itt is a címzett patrónusi támogatása.⁴⁶

Az egyházi címzettek megszólító református kiadványok közül mindegyik mecénási támogatást illusztrál. A körösi gyülekezetet és annak tagjait: Erdős Mihályt, Tollas Pált, Tollas Jánost, Oláh Mihályt és Siros Jánost szólítja meg Tyukodi Márton *Az tiszta életű Joseph patriarcha életének magyarázata* című prédikációskötetének ajánlásában, mivel azok „ennek is peniglen a könyvecskének kinyomtatására [...] nagy örömet illendő költséget conferáltak.”⁴⁷ Hasonló okból ajánlja elmékedéseit és imádságkönyvét is Szokolyai Anderkó István „kegyes patrónusának”, Némethi János debreceni prédikátornak,⁴⁸ és Keresztúri Pál *Egyenes ösvény a szent életre vágyódóknak* című prédikációskötetét Csepregi Turkovics Mihály református lelkésznek, aki az ajánlólevél szerint „ez én munkámnak szem eleiben való jutásától költségét is nem száná.”⁴⁹

Lépes Bálint *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra edesgető tükör* című katolikus elmékedéseinek Pázmány Péterhez szóló ajánlása az egyetlen kivétel, ez ugyanis nem utal mecénási támogatásra, arra a nyitrai püspöknek nyilvánvalóan nem is volt szüksége, az ajánlás célja ennek megfelelően vélhetően a reprezentáció, a megszólított „jó híre nevének” öregbítése.⁵⁰

2. Női patronátus

A magyar nyelvű kegyességi irodalom patrónusi rendszerének vizsgálata az egyházi mecenatúra hiánya mellett egy másik fontos és érdekes jelenséget mutat, a világi patrónusok kategóriáján belül a női mecenatúra kimagszóan magas arányát: a magyar nyelvű kegyességi iratok fele ugyanis női mecénást szólít meg.⁵¹ Már a teljes nyomtatványanyag támogatói körét vizsgálva is feltűnik, hogy valamennyi társadalmi csoportban, mind a főnemese, mind pedig a közép- és kismenesség csoportján belül egyaránt jelentős a női patronátus aránya. Ez utóbbi esetben a patrónák száma majdnem

⁴⁵ Uo., b7v–b8r.

⁴⁶ Az adatokhoz lásd a 13. jegyzetet!

⁴⁷ TYUKODI Márton, *Az tiszta életű Joseph patriarcha életének... Szent Iras szerént valo magyarázattya*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1641 (RMNy 1915).

⁴⁸ SZOKOLYAI ANDERKÓ István, *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom*, Leiden, Dorp, 1648 és *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe szedegettetött áhitatos könyörgések*, Leiden, Vogel, 1648 (RMNy 2216 és 2217).

⁴⁹ KERESZTÚRI Pál, *Egyenes ösvény a szent életre vágyódóknak: Kolozsváratt lakó Csepregi Mihálynak az Iszentől kegyelem és békesség*, Várad, Szenci Kertész, 1653 (RMNy 2502), A2v.

⁵⁰ LÉPES Bálint, *Pokoltól rettentő es mennyei boldogságra edesgető tükör*, Prága, Séssius, 1617 (RMNy 1146).

⁵¹ Lásd PESTI Brigitta, „Kegyes patróna asszonyaink”: Női mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében = *Ghesaurus, Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., rec. iti, 2010 és HELTAI, *Műfajok és művek*, i. m., 92–97.

harmada a férfiakénak (31%), míg a főnemesek csoportjában azok számát valamivel meg is haladja (53%).⁵²

A teljes világi mecenatúra mintegy egyharmadát jelentő női patronátus aránya még annak ellenére is kimagasló, hogy sok esetben, különösen közép- és kismemeseknél vagy polgárasszonyoknál a valódi támogató nyilvánvalóan a címzett férje. Ezekben az esetekben az ajánlás mögött feltehetően a kiadvány olvasóközönsége megszólításának szándéka áll. A támogató férj kapcsán megszólított feleség udvariassági gesztusát ugyanakkor többen visszautasítják. Így például Medgyesi Pál *Hét napoki együtt beszélgetések* című 1637-ben Debrecenben megjelent vitairatának Perényi Gáborhoz és feleségéhez, Salgai Katához címzett dedikációjában, amelyben a kiadvány megjelenésének támogatásával összefüggésben éppen a férj és a feleség egyenrangúságát hangsúlyozza:

Hogy Nagyságtokat együtt említém *Dedicatoriamban*, annak is nagy okai vannak: [...] Egy Nagyságtokban (hízlekedés távul legyen) az egységnek lelke az békességnek foglalása által, egy idvességtek felől való reménységtek, egy az Uratok, hitetek, keresztségtek, Istenetek s Atyához is csak egyetlen egyhez fogta fejét Nagyságtok. Egy az igaz vallást oltalmazó s előmozdító fáradság és bő költség által való sokrendbeli dajkálkodás. Szeretettel is mind az Isten igéjéhez, mind pedig annak hirdetőihez mind eggyel gerjendez Nagyságtok. Egy szóval, [...] közönséges haszonra kibocsátásában való költésben is egy szíve-lelke lévén Nagyságtoknak, igen illendő, hogy ez kis írás is Nagyságtoknak mind ketten emlékezetes régi jó hírrel tündöklő méltóságos Nevének egyszermind örüljön és azáltal ez Nagyságtok fényes neve is mind együtt maradjon az Ecclesiában örök emlékezetben.

A hívő megszólítását és a vallás egyéni gyakorlását középpontba helyező anyanyelvű kegyességi irodalom az első és sokáig az egyetlen olyan műfaj, amelynek kifejezett célja a női olvasóközönség megszólítása.⁵³ Nem meglepő tehát, hogy a 41 patróna által támogatott összesen 61 kiadvány mintegy 80%-a kegyességi irodalom: imádságos- és elmélkedő könyvek, postillák, énekeskönyvek, prédikációskönyvek. A tendencia az evangélikus, katolikus és református kiadványokra egyaránt jellemző.

⁵² A támogatott kiadványokat tekintve ugyanakkor ennél valamivel kisebb az arány, mivel a női mecénások esetében gyakran előfordul, hogy egy kiadvány dedikációja több patrónát is megszólít. Így a főnemesek esetében a női mecénások által támogatott kiadványok száma mintegy 48%-a a főnemesek által támogatott teljes nyomtatványanyagnak, míg ez az arány a közép-, kismemesek és polgárasszonyok csoportjában 20%.

⁵³ A témáról többek között: Cornelia NIEKUS MOORE, *Erbauungsliteratur als Gebrauchsliteratur für Frauen im 17. Jahrhundert: Leichpredigten als Quellen weiblicher Lesegewohnheiten = Umgang mit dem religiösen Buch: Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit*, hg. Patrice VEIT, Hans Erich BÖDEKER, Gerald CHAIX, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991, 291–311; Ulrike GLEIXNER, *Pietismus und Bürgertum: Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2005; Hans MEDICK, *Buchkultur und lutherischer Pietismus = Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielseitigkeit von Übergangsprozessen*, hg. Rudolf VIERHAUS, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1992.

Az evangélikus patrónák közül a legnépszerűbbek a többek között Mihálykó János és Zólyomi Perinna Boldizsár kiadványainak megjelenését támogató Thurzó család nőtagjai. Czobor Erzsébethez, Thurzó György nádor feleségéhez szól Mihálykó János *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok* című imádságoskönyve 1620-as lőcsei kiadásának⁵⁴ és a *Hét prédikáció az Isten fiainak örök életekről* című munkájának ajánlása,⁵⁵ továbbá Kürti István *Az élő Istenhez való ájtatos imádságokat magában foglaló könyvecske*,⁵⁶ valamint Zólyomi Perinna Boldizsár *Kézben hordozó könyvecskéje* című elmélkedésének ajánlása.⁵⁷ Listius Anna Rosina, Thurzó Szaniszló nádor felesége támogatta Zólyomi Perinna Boldizsár *Ötven szentséges elmélkedések* című munkájának kiadását,⁵⁸ a nádor testvére, Thurzó Zsuzsa, Forgách Zsigmond második felesége pedig Mihálykó *Magyarázatja az evangéliomoknak* című postilláit.⁵⁹ Több ajánlás szól továbbá Thurzó Imre házastársának, Nyáry Krisztinának is, aki előbb evangélikus kiadványok megjelenését támogatta, majd megtérése után, immár Esterházy Miklós feleségeként több katolikus kiadás mecénásaként is szerepel. Ahogy Heltai János is megemlíti, még Thurzó Imre feleségeként ajánlja neki *Keresztyéni istenes és áhítatos imádságok* című 1620-ban megjelent munkáját Mihálykó János,⁶⁰ ugyanez az ajánlás az imádságos kötet két további kiadásában (Lőcse, 1629 és 1642)⁶¹ is megtalálható, annak ellenére, hogy Thurzó Imre 1621-ben meghal, és három év múlva Nyáry Krisztina már a katolikus Esterházy Miklós nádor felesége. Heltai valószínűsíti, hogy bár az utóbbi két kiadvány feltehetően Brewer Lőrinc könyvnyomtató üzleti vállalkozásaként látott napvilágot – a dedikációkat is ő jegyzi –, Nyáry Krisztina mégis beleegyezhetett annak újrayomzásába, esetleg támogathatta is a kiadványt. Ez Heltai szerint két dologgal magyarázható, egyrészt a könyv és paratextusai egységével, amelynek értelmében a valamilyen oknál fogva aktualitásukat veszített dedikációs levelek általában az eredeti mecénás haláláig bekerültek a könyv újrakiadásaiba.⁶² Másrészt, Heltai magyarázata szerint, Mihálykó munkájának fő forrása Pázmány imakönyve, tehát annak tartalma még a konvertálás után is közel állhatott a patrónus asszonyhoz.⁶³

⁵⁴ MIHÁLYKÓ JÁNOS, *Keresztyéni istenes és áhítatos imádságok*, Lőcse, Schultz, 1620 (RMNy 1229).

⁵⁵ MIHÁLYKÓ JÁNOS, *Hét prédikáció az Isten fiainak örök életekről*, Bártfa, Klösz, 1612 (RMNy 1030).

⁵⁶ KÜRTI ISTVÁN, *Az élő Istenhez való ájtatos imádságokat magában foglaló könyvecske*, Kassa, Fischer, 1611 (RMNy 1018).

⁵⁷ ZÓLYOMI PERINNA BOLDIZSÁR, *Kézben hordozó könyvecskéje*, Lőcse, Klösz, 1614 (RMNy 1077).

⁵⁸ ZÓLYOMI PERINNA BOLDIZSÁR, *Ötven szentséges elmélkedések: Az nagyságos és nemzetes Listius Anna Rosina asszonynak*, Bártfa, Klösz, 1616 (RMNy 1100).

⁵⁹ MIHÁLYKÓ JÁNOS, *Magyarázatja az evangéliomoknak*, Bártfa, Klösz, 1608 (RMNy 967).

⁶⁰ UÓ, *Keresztyéni istenes, i. m.*

⁶¹ RMNy 1442 és RMNy 1942.

⁶² Ilyen példa többek között Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*a, amelynek a szerző életében napvilágot látott valamennyi újrakiadása – az 1640-es bártfai kivételével – az első megjelenésben szereplő, Lónyai Zsigmondot, Medgyesi bártfai és debreceni tanulmányainak támogatóját megszólító ajánlást veszi át, és csupán a második kiadás említi meg a kiadás valódi költségviselőjét: „ez kegyességnek szeretetétől indítván nyomtattá az nemzetes Dobi István Uram költségével”.

⁶³ Lásd HELTAI, *i. m.*, 95.

A már katolizált Nyáry Krisztinához címzi Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjét*,⁶⁴ Tasi Gáspár *Lecki kalendáriumát*,⁶⁵ valamint Kopcsányi Márton *A boldog Szűz Mária élete*⁶⁶ és *A keresztyéni tökéletes életre intő elmélkedések* című munkáit.⁶⁷ Nyáry Krisztina lányainak dedikálva, ugyanakkor feltételezhetően saját patrónusságával megjelent két további katolikus nyomtatvány, mindkettő már Esterházy Miklóssal kötött házassága idején. Az egyik Draskovich János *Asszonyunk Szűz Mariának három külömb időre való zsolozsmája* című munkája, amelyet Zavari György, pozsonyi könyvnyomtató ajánl az akkor 13 esztendőes Esterházy Juliannának, Nádasdy Ferenc későbbi feleségének.⁶⁸ A másik az *Úti társ* című katolikus imádságoskönyv, amelynek ugyan csupán töredékei maradtak fenn, az ajánlás megszólítottja azonban biztosan Thurzó Erzsébet, Nyáry Krisztina és Thurzó Imre akkor 18 éves lánya. Az ajánlás érdekessége, hogy abban a könyvnyomtató, egy „istenes papi személy” Nyáry Krisztinát már mint Esterházy Miklós feleségét szólítja meg, a dedikációt ugyanakkor előző házasságából származó lányának címzi.⁶⁹

A főnemesi katolikus patrónus asszonyok között szerepel még Nyáry Krisztina testvérének, Nyáry Istvánnak felesége, Kapi Klára, akinek Heltai feltételezése szerint Hajnal Mátyás Nyáry Krisztina biztatására címezte a *Szíves könyvecske* második kiadását,⁷⁰ valamint Rákóczi Zsigmond özvegye, Telegdy Borbála, Rudinai János *Lecki zarándokság* című elmélkedései kiadásának támogatója.⁷¹ Továbbá az evangélikus Thurzó Kristóf szepesi és sárosi főispán katolikus vallású özvegye, Erdődi Zsuzsa, aki az 1626-ban az evangélikus bártfai nyomdában megjelent ismeretlen szerzőségű *Poenitentiáknak tüköre* című katolikus elmélkedés kiadását támogatta,⁷² Bosnyák Tamás és felesége, Kenderesi Mária, valamint gyermekeik Lépes Bálint két kiadványának támogatójaként,⁷³ illetve Jakusity Anna, Homonnai János özvegye Szentgyörgyi Gergely *Elmélkedések az Örökévalóságról* című pozsonyi kiadványának patrónája.⁷⁴ A kismemesi és polgári származású támogatók között találjuk Amade Ilonát, Nagymihályi Ferenc, pozsonyi kamarai

⁶⁴ HAJNAL Mátyás, *Az Jézus szívet szerető szíveknek ajátatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokról való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske*, Bécs, Rickhes, 1629 (RMNy 1422).

⁶⁵ TASI Gáspár, *Lecki kalendárium*, Bécs, Formica, 1627 (RMNy 1377).

⁶⁶ KOPCSÁNYI Márton, *A boldog Szűz Mária élete*, Bécs, Formica, 1631 (RMNy 1489).

⁶⁷ KOPCSÁNYI Márton, *A keresztyéni tökéletes életre intő elmélkedések*, Bécs, Formica, 1634 (RMNy 1574).

⁶⁸ DRASKOVICH, *Officium*, i. m.

⁶⁹ *Úti társ*, Pozsony, typ. Soc. Jesu (Zavari György), 1639 (RMNy 1787).

⁷⁰ HAJNAL Mátyás, *A Jézus szívet-szerető szívek aítatosságára szíves kepekkel ki-ábráztatott es azokról-valo elmélkedésekkel és imádságokkal meg-magyaráztatott könyvetske*, Pozsony, typ. Soc. Jesu, 1642 (RMNy 1952). Vö. HELTAI, *Műfajok és művek*, i. m., 93.

⁷¹ RUDINAI János, *Lecki zarándokság*, Nagyszombat, typ. capituli Strigoniensis, 1609 (RMNy 985).

⁷² *Poenitentiáknak tüköre*, Bártfa, Klöss, 1626 (RMNy 1348).

⁷³ LÉPES Bálint, *Az mi Urunk Jézus Krisztusnak, kegyes megváltónknak teljes életéről való rövid imádságokban foglaltatott ájtatos elmélkedések*, Bécs, Formica, 1614 (RMNy 1079) és Uő, *Imádságos könyv*, Prága, Sesiuss, 1615 (RMNy 1093).

⁷⁴ SZENTGYÖRGYI, *Elmélkedések*, i. m.

tanácsos özvegyét, aki Kopcsányi Márton imádságos könyvének kiadását támogatta⁷⁵ és Pázmány imádságoskönyve 1650-es pozsonyi kiadása könyvnyomtató által írt ajánlásának címzettjeként is szerepel,⁷⁶ valamint Tamási Katát és Körtvélyesi Évát, Török János és Szombathelyi János feleségeit, akik a *Tintinnabulum tripudiantium*ot 1644-ben kiadó Beretzki György könyvnyomtató ajánlásának címzettjei.⁷⁷

A református kegyességi kiadványok támogatói között is találhatók főnemesi asszonyok, bár, ahogy Heltai János is megjegyzi, e kiadványok között „ebben az időszakban még nincs olyan női többség, mint amelyet a hasonló katolikus és evangélikus nyomtatványok esetében megfigyelhetünk.”⁷⁸ A legfontosabb női címzettek: Várday Kata, Nyáry Pál özvegye Kecskeméti C. János és Margitai Péter mecénásaként,⁷⁹ Telegdi Anna, Bedegi Nyáry István felesége Alvinczi Péter két munkájának támogatójaként⁸⁰ és természetesen Lorántffy Zsuzsanna, Medgyesi Pál, Geleji Katona és Keresztúri Pál állandó támogatójaként.⁸¹ Medgyesi Pál 1638-tól áll az erdélyi fejedelmi udvar szolgálatában, előbb I. Rákóczi György fejedelem, majd Lorántffy Zsuzsanna és fia, Rákóczi Zsigmond udvari papjaként. Ennek megfelelően az 1630-as évek végét követően megjelent munkái két kivétellel mind a fejedelmi család tagjainak szólnak. Az 1640-ben megjelent *Szent atyák öröme* című kiadvány dedikációját Medgyesi a kötet kiadásának költségviselőjéhez és „kegyelmes patronájához”, Lorántffy Zsuzsannához címzi. Az ajánlásban azzal a gyakran használt toposszal él, melynek értelmében a mű csupán kezdete a szerző patronája felé irányuló hálája kifejezésének, és valóban, ezt követően további három kiadványt címez a fejedelemasszonynak: „[...] de minthogy még eddig egyébbel is alazatos haládatosságomat Nagyságotdhoz nem mutathattam, legyen szabad *Kegyelmes Asszonyom Nagyságotok* hozzam való sok rendbeli kegyelmességeért igen szükséges köszönetemet (mellyel tellyes életemben adós lések) ezen avagy tsak el kezdenem.”⁸²

A további református kegyességi kiadványok dedikációinak címzettjei főként arisz-

⁷⁵ KOPCSÁNYI Márton, *Keresztyén imádságos könyvecske*, Bécs, Formica, 1637 (RMNy 1666).

⁷⁶ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, typ. Coll. Soc. Jesu, 1650 (RMNy 2340).

⁷⁷ NYÉKI VÖRÖS Mátyás, *Tintinnabulum tripudiantium*, Pozsony, typ. Soc. Jesu (Beretzki György), 1644 (RMNy 2077).

⁷⁸ HELTAI, *Műfajok és művek*, i. m., 96.

⁷⁹ KECSKEMÉTI C. János, *Szép és ájtatos imádságos könyvecske*, Bártfa, Klöss, 1624 (RMNy 1295). Továbbá: MARGITAI Péter, *Az Apostoli Credónak az Szent Írás szerint való igaz magyarázatya*, Debrecen, Rheda Péter, 1624 (RMNy 1300).

⁸⁰ ALVINCZI Péter, *Qvadragesima, vasárnapra tartozó szent evangéliumnak magyarázatja*, Kassa, vidua Schultz, 1632 (RMNy 1536); ALVINCZI Péter, *Postilla*, Kassa, vidua Schultz, 1633 (RMNy 1566).

⁸¹ MEDGYESI Pál, *Szent atyák öröme*, Gyulafehérvár, typ. principis, 1640 (RMNy 1826) és *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, Klöss, 1650 (RMNy 2310); KERESZTÚRI Pál, *Lelki legeltetés*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1645 (RMNy 2127); GELEJI KATONA István, *A válttság titkának második volumenje*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1647 (RMNy 2197); továbbá CSANAKI Máté, *Az döghalalról való rövid elmélkedés*, Kolozsvár, typ. Heltai, 1634 (RMNy 1586).

⁸² MEDGYESI, *Szent atyák*, i. m., *Ajánló levél*, c3r.

tokrata férfiak, mint Rákóczi György,⁸³ Bethlen Gábor,⁸⁴ Lónyai Zsigmond,⁸⁵ Lorántffy Mihály,⁸⁶ illetve városi tanácsok.⁸⁷

A kegyességi kiadványok dedikációiban megszólított nagy számban női, és sok esetben közép- és kismemesi patronátus egy olyan meghatározó olvasóközönségre utal, amely nem csupán befogadója vagy támogatója a kegyességi irodalomnak, hanem előmozdítója is magyar nyelvű nyomtatványok kiadásának. A teljes nyomtatványanyagot vizsgálva feltűnő ugyanis, hogy kegyességi kiadványok paratextusaiban a legtöbb szerző – jóval nagyobb arányban, mint egyéb nyomtatványok esetében – a mecénás kifejezett kérésre, megrendelésére hivatkozik az adott munka megírásának vagy kiadásának indoklásakor. A patrónusok kérése többnyire egy konkrét mű lefordítására, vagy általában magyar nyelvű kegyességi munkák megírására vonatkozik. Különösen gyakori ez női patrónusok esetében, így indokolja többek között Zólyomi Perinna Boldizsár *Ötven szentséges elmékedések* című munkájának megírását Listius Anna Rosina asszonynak, Thurzó Szaniszló házastársának címzett dedikációjában:

[...] Nagyságod sokszor kért engemet arra, hogy Nagyságodnak valami ahétatos és vigasztaló imádságokat avagy énekeket írtam volna, és félképpen, hogy ezt az kis szentséges elmékedésekről való könyvecskét magyarra fordítanám. Látván ezt az kegyes indulatot Nagyságodban, hogy ilyen igen gerjedőzzen és gyönyörködgyék Nagyságod efféle Isteni szolgálatról bényújtott akarminenű kicsin szerű munkában is, nem akarám az Nagyságod kegyes és hasznos intését megvetnem.⁸⁸

⁸³ KECSKEMÉTI ALEXIS János, *Az Daniel propheta... könyvenek ... magyarazattya*, Debrecen, Rheda Péter, 1621 (RMNy 1236), SALÁNKI György, *Rotterodami Rézmannak az kereztyen vitességet tanito kezben viselo könyvecskeie*, Leiden, Wourda, 1627 (RMNy 1393), GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1645 (RMNy 2124), GELEJI KATONA István, *A valtság-titkanak harmadik volumenje*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1649 (RMNy 2298).

⁸⁴ DEBRECENI János, *Christianus suspirans, azaz Mind az életben s mind a halálban fohászkodásokkal megakodott... igaz keresztyén*, Debrecen, Rheda Pál, 1615 (RMNy 1081), ALVINCZI Péter, *Az Urnak szent vacsoraiairól való rövid intes*, Kassa, Möller, 1622 (RMNy 1263).

⁸⁵ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, Debrecen, Fodorik, 1636 (RMNy 1639), a második kiadás: Lőcse, Brewer, 1638 (RMNy 1735).

⁸⁶ KECSKEMÉTI C. János, *Harom fű es nevezetes esztendő innepekre való praedikatiok*, Debrecen, Rheda Pál, 1615 (RMNy 1083), második kiadás: Debrecen, Rheda Péter, 1624 (RMNy 1992).

⁸⁷ A kalendáriumok mellett az evangélikus kegyességi irodalomra jellemző leginkább, hogy az ajánlás címetje valamely város tanácsa. Lásd például Madarász Márton ajánlását, aki eperjesi magyar evangélikus imakönyvét ajánlja „Eperjes szabad királyi városa tanácsának, patrónus urainak”: MADARÁSZ Márton, *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedese*, Lőcse, Brewer, 1629 (RMNy 1439). De így címezi például prédikációit a református Margitai Péter is a debreceni tanácsnak: MARGITAI Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarazattya*, Debrecen, Rheda Pál, 1616 (RMNy 1108) és a második kiadás: Debrecen, Rheda Péter, 1624 (RMNy 1301). A szintén református elmékedését Felsőbányai Mihály Szikszó város tanácsának, „mint hűséges patrónusinak”: FELSŐBÁNYAI S. Mihály, *A leleknek uti költsege*, Utrecht, Zyll – Ackersdyck, 1651 (RMNy 2401), Bökényi Filep János pedig „a nemes Ugocsa vármegyének [...] Bökénynek nemes lakosinak s Nagyszőlős városának minden istenes tagjainak”: BÖKÉNYI FILEP János, *Mennyei lampas*, Utrecht, Roeck, 1652 (RMNy 2450).

⁸⁸ ZÓLYOMI PERINNA, *Ötven szentséges elmékedések, i. m.*, A8v.

Hasonlóképpen hivatkozik Zvonarics Imre *A Szentírásbeli hitünk ágainak három könyvre való osztása* című munkájának ajánlásában Nádasdy Pál kérésére, ugyanakkor megjegyzi, hogy a magyar nyelvű olvasmányt kifejezetten a főúr női környezetének szánja:

És magyarra is fordítottam, nem azért, mintha nem tudnám, hogy Nagyságod magától az Deák nyelven is nem értene, de azért, hogy az Nagyságod példáitul egyéb magyar írást olvasó keresztyéneket is ez könyvecskének hasonló szorgalmatos olvasására, és ebben az igazság tanulására fölgerjesztenek, kiváltképpen pedig, hogy az Nagyságod szerelmes nénjeinek is, az nemzetes és nagyságos Zrínyi Miklósné és Homonnai Györgyné nekem kegyelmes asszonyimnak is szolgálják ebben.

A patróna dicsérete

A patrónákat megszólító ajánlások különleges, a nyugati szakirodalom által nem tematizált jellemzője az egyedi, női dicstoposzok alkalmazása. A 17. század első felének dedikációit áttekintő vizsgálat alapján elmondható, hogy a magyar ajánlólevelekben használt mecénással kapcsolatos dicstoposzok alapvetően három csoportba sorolhatók: a személyes, a vallással kapcsolatos, valamint a mecénási szereppel összefüggő dicstoposzok. A személyes dicstoposzok közé tartozik a nemesi származás, hősiesség, iskolázottság és műveltség, valamint a szépség toposza. A vallással kapcsolatos dicstoposzok vonatkozhatnak a vallás oltalmazására, előmenetelének támogatására és az ájtatosságra. A mecénási szereppel összefüggő toposzok a leggyakrabban előforduló és leginkább kifejtett retorikai eszközök, ezek vonatkozhatnak egyrészt a szerző vagy a mű támogatására és oltalmazására, másrészt lehetnek a szerzőtől független, általános érvényűek, a patrónus nagylelkűségét kiemelve.

Ernst Robert Curtius szerint az uralkodóra, illetve magas társadalmi pozícióban lévő nemesekre vonatkozó dicstoposzoknak a hellenisztikus kort követően kialakult állandó sémái közül a legáltalánosabb a szépség, nemesi származás, hősiesség hármasa (*forma, genus, virtus*). Ezek forrása ókori szövegekben található, amelyet bibliai párhuzamok egészíthetnek ki. Wolfgang Leiner az 1580 és 1715 között megjelent francia nyelvű nyomtatványanyag dedikációira vonatkozó kutatása értelmében ez a hármas még a 17. században is meghatározó. A szépség toposza Leiner szerint a női címzettekhez szóló dedikációk legalapvetőbb retorikai elemei közé tartozik,⁸⁹ a megszólított szépségének magasztalása ezzel szemben az 1601 és 1655 között megjelent magyar nyelvű korpusz egyetlen dedikációjában sem fordul elő. Curtius megemlíti egy további, a szépség toposszal rokon formát, amelyben a női patrónus magasztalása a *natura* toposszal keveredik. Ebben a szerző a patróna szépségét és egyéb dicséretes tulajdonságait Isten vagy

⁸⁹ LEINER, *Der Widmungsbrief, i. m.*, 59.

a természet adományaként írja le, amely a magasztalt személyre vonatkozóan érvényteleníti az emberi tökéletlenség egyébként valamennyi halandóra vonatkozó jellemzőjét.⁹⁰ Ennek a formának egy példája olvasható Hajnal Mátyás *Szíves Könyvecskéjének* Ferenczffy Lőrinc által írt, Nyáry Krisztinának szóló dedikációjában:

Micsoda több jót cselekedett mindezeknél még az Istennek benned és veled munkálkodó malasztja, megmutatja ezt az kilencedik szívnek képe, kiben az menyeyei Völegény virágokat hinteget; mely virágok nem egyebek, hanem az te jóságos cselekedetidnek sok és szép tökéletességi, melyekkel az Szentlélek felékesítette az te lelketet, tebeléd helyeztette az szeretetnek nap után forgó sárga virágját; beléd ültette az ájtatosságnak izzadó balsemumját, beléd az tisztaságnak fejér liliomját; beléd az szemérmetségnek piros rózsáját, beléd az mértékletes szólásnak gyöngyvirágját, beléd az kegyességnek fodormentáját, az alázatosságnak izsópját, erősségnek szekfűjét, tűrésnek rozmarinját, állhatatosságnak puszpángját, több tökéletes szépségnek gyönyörűségi virágait.⁹¹

A szépség toposza helyett a magyar szerzők a dedikáció poétikai sajátosságaihoz alkalmazkodva, a lutheri követelmény értelmében a műveltséggel kapcsolatban magasztalják a patrónákat. A nők olvasni tudása a reformációval nyert különleges, ideológiai értelmet, annak fontosságát maga Luther hangsúlyozza, hiszen az a Biblia és a kegyességi szövegek rendszeres tanulmányozását tette lehetővé.⁹² A nők műveltségére, a kegyességi irodalom rendszeres olvasására vonatkozó dicstoposznak egy változata olvasható Samarjai János *Magyar harmónia* című munkájának Echi Orsolyához szóló dedikációjában: „[...] annyi tudománnyal ajándékozta meg az Úr Isten te Kegyelmedet, hogy magad is olvashatod az Szent Írásokat, mely dolog az Asszonyállatnak bizonyára sokkal nagyobb ékességére vagyon, mint sem homlokán tündöklő koronkája, avagy ujjáiban csillámló gyémántja.”⁹³

Az evangélikus és református egyház közötti békére törekvő Samarjai fő művének dedikációjában Echi Orsolya műveltségének dicsőítésével nemcsak a dedikáció megszólítottját, hanem az egész női olvasóközönséget magasztalja, felértékelve a Biblia tanulmányozásának fontosságát. Ugyanezt emeli ki Szenci Molnár Albert is szintén Echi Orsolya kapcsán az *Imádságos könyvecske* ajánlásának indoklásában:

[...] dedikálásomnak ez is egyik oka, hogy kegyelmetek gyönyörködik az szent Bibliának, és az jó könyveknek olvasásában, es az Úr Istent tiszta imádsággal kí-

⁹⁰ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Tübingen – Basel, Francke, 1993.

⁹¹ HAJNAL, *Az Jézus szívet szerető szíveknek, i. m., Az nemzeti és nagyságos gróf Bedeghi Nyáry Krisztina asszonynak* = RMKT, XVII/7, 479.

⁹² NIEKUS MOORE, *Erbauungsliteratur, i. m.,* 300.

⁹³ SAMARJAI JÁNOS, *Magyar harmónia*, Pápa, Bernard, 1628 (RMNy 1419), *Epistola dedicatoria*, ?2r–v.

vánja tisztelni. Engedje az jó Isten, hogy az Kegyelmetek Istenes példájával, egyéb fő renden és köz renden való asszonyi állatok is indítassanak az Írás olvasásnak tanulására, és leánzó gyermekecskéiknek is taníttatására. [...] Leánzók tanítására rendelt scholáknak hasznos voltában nem tudom, kicsoda kételkedhetnék. Mert hiszem szép dolog midőn az házi gazdának külső hivatalja szerint távol létében az gazdasszony az Szent Bibliát cselédinek olvassa, és azokkal is olvastatja; ki adott, bévött marháinak számát feljegyezheti, Urának távul földre állapotját megírhatja, annak leveleit önnön maga megoldvashatja.⁹⁴

A kegyességi irodalom támogatásának okai

A kegyességi irodalom támogatásának indítékai többfélék és összetettek lehetnek, erre vonatkozóan az irodalmi mecenatúra általános jellemzőin túl (mint a támogatott kiadványok aránya, műfaji szerkezete, időbeli eloszlása stb.) leginkább az egyes dedikációk címezésének indoklása alapján vonhatók le következtetések. Általánosságban mindenképpen elfogadható Peter Burke-nek az olasz reneszánsz kapcsán megállapított értelmezése, amely szerint a korban a művészet patronálásának három fő motívuma létezett: a vallásos áhítat, a műélvezet és a presztízs.⁹⁵

A 17. század első felének magyar nyomtatványanyagát vizsgálva megállapítható, hogy a hazai irodalomtámogatás esetében leginkább a vallásos áhítat okán létrejött támogatás feltételezhető. A vallásos áhítatnak a könyvek kiadásában és a szerzők támogatásában játszott döntő szerepe a vallásos témájú alkotásoknak dominanciája mellett az ajánlás okainak felsorolásából is egyértelműen látszik. A dedikációk hagyományos indítékaihoz, a patrónusi támogatás okán érzett hála és köszönet kinyilvánításának szándékához, valamint az oltalom kereséséhez rendkívül gyakran, kegyességi kiadványok esetében szinte minden szövegben kapcsolódik a patrónus vallásos ájtatosságára, kegyességére történő hivatkozás.

Az ajánlólevelekben használt toposzok vizsgálata azt mutatja, hogy a magyar nyelvű dedikációk legáltalánosabb dicstoposza a *pietas*, azaz a címzett vallásosságának dicsérete, amelynek alapvetően három formája jellemző: a vallás oltalmazására, a vallás és az egyház előmenetelének támogatására, valamint a vallás szeretetére és annak gyakorlására vonatkozó dicstoposz. Ennek használatakor a szerzők gyakran utalnak a támogatás mögött álló vallási okokra, ahogy Mihálykó János *Keresztyén istenes és áhítatos imádságok* című munkájában patrónája, Czobor Erzsébet kapcsán leírja:

⁹⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságok könyvecske*, Heidelberg – Frankfurt am Main, Geyderus – Aubrius & Schleichius, 1621 (RMNy 1238), *Az nemes, tiszteletes és istenfélő Echi Orsic asszonynak = Régi Magyar Költők Tára*, XVII/6, szerk. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971, 491.

⁹⁵ BURKE, *i. m.*, 105–107.

Nagyságod is azért, kegyelmes Asszonyom, jó és keresztyéni indulatból cselektette ezt, hogy ez könyvecskének künyomtatására költségét nem szánta, hanem örömet és jó kedvvel akart ezzel is dajkálkodni az Krisztus Anyaszentegyházában való híveknek, mely dologból minden ember tapasztalhatóképpen eszébe veheti, hogy Nagyságodban is vagy az Istennek lelkének drága ajándéka, az könyörgésben való ájtatosság és buzgóság. Mert Nagyságod nem elégszik meg azzal, hogy csak maga imádkozzék és szolgáljon az Úr Istennek, hanem az maga példájával más embert is felserkent ez könyvecskének künyomtatása által, hogy az testi bótorságnak és hivolkodásnak álmából felserkentvén gondolna meg minden ember az ő teremtésének végét és adná magát az Isteni tiszteletnek szolgálatjára.⁹⁶

Kecskeméti C. János szintén mecénása, Bornemissza Mihály áhítatosságára hivatkozik, amikor *Az Sámuel próféta második könyvének huszonnegyedik részének prédikációk szerint való magyarázatja* című munkája kiadásához kapott patrónusi támogatásnak keres igazolást:

Fő tudós bölcs embereket talált volna kegyelmed is, kiknek prédikációjoknak künyomtatására ez kevés költséget fordíthatta volna kegyelmed, de mivel hogy ebben énnekem mintegy fiam volt kegyelmed, tanítványom is ugyanebben akart lenni. Ebben peniglen nem annyira nézte és tekintette kegyelmed az maga hasznát, hogy az kegyelmed híre-neve ezáltal terjedne, holott az kegyelmednek keresztyéniségében, hitben, vallásban való állhatatosságnak terjedve vagy, jóllehet ez is azokban való állhatatosságnak bizonyos jele, mert költséget nem szánni az Isten tisztességétől nem kicsiny jóság, sőt nagy pietas, nagy kegyesség, az pietas pedig azt mondja Szent Pál, hogy ad omnia utilis, mindenekre hasznos.⁹⁷

Kegyességi kiadványok esetében érthető, hogy a támogatás okaként a dedikációs szövegek alapján leginkább a szerzők ájtatos vallásossága feltételezhető, emellett ugyanakkor gyakran tematizálódik a műélvezet is. Az olvasó, illetve jelen esetben a mecénás gyönyörködtetése szándékának a nyugati irodalomban ebben a korban már széles körben elterjedt toposza a magyar irodalomban kizárólag vallási művek esetében jelentkezik, azok kegyességi tartalmához kapcsolódva. Így jegyzi meg Csákányos Márton Debreceni János *Christianus suspirans* című művéhez írt ajánlásában Bethlen István kapcsán, hogy az a „szép írásban [...] gyönyörködik”,⁹⁸ és szintén ezt a toposzt használja többek között Zólyomi Perinna Boldizsár is az *Ötven szentséges elmélkedések* dedikációjában.

⁹⁶ MIHÁLYKÓ JÁNOS, *Keresztyén istenes és áhítatos imádságok*, Bártfa, Klösz, 1609 (RMNy 976), *Czobor Erzsébet asszonynak*, A7r–v.

⁹⁷ KECSKEMÉTI C. JÁNOS, *Az Sámuel próféta második könyvének huszonnegyedik részének prédikációk szerint való magyarázatja: Az nemes, nemzetes és vitézljő Bornemissza Mihálynak*, Bártfa, Klösz, 1622 (RMNy 1258), 4v.

⁹⁸ DEBRECENI, *Christianus suspirans*, i. m., *Elöljáró beszéd*, (:):5r.

ójában patrónusasszonyával, Listius Anna Rosinával kapcsolatban: „Látván ezt az egyes indulatot Nagyságodban, hogy ilyen igen gerjedözzen, és gyönyörködgyek Nagyságod efféle Isteni szolgálatról benyújtott akarminenű kicsin szerű munkában is, nem akarám az Nagyságod kegyes és hasznos intését megvetnem.”⁹⁹

A Burke által felsorolt indítékok a 17. század első felének magyar irodalmát tekintve egy további fontos motívummal egészíthetők ki: a magyar nyelven való írások kiadásának szükségességével. A magyar nyelven kiadott munkák (akár eredeti, akár fordítás) szükségességét számtalan szerző hangsúlyozza.¹⁰⁰ Ez az igény a dedikációk tanúsága szerint sokszor a mecénás felől érkezik, illetve általuk is megerősítésre kerül, ennek megfelelően hivatkozik többek között Belleny Zsigmond Girolamo Savonarola elmékedéseinek magyar nyelvre történő lefordítása és kiadása kapcsán patrónusa, Perényi György kérésére:

Indítottam annaokáért elsőben ennek az kis munkának felvételére magam jó akarattjából. Annak utána több jó Uraim is látván és olvasván ez munkácskának kezdetit és ebben befoglalt tanulságos lelki vigasztalásra való dolgokat, kértének, hogy ha elindítottam, teljességgel mint egy pontkig az mi nyelvünkre kifordítani ne restelljem, hogy az kik deáki nyelvben nem annyira tudósok, azok is olvasván véhessenek ebben beszámllált üdvösséges igékbül magoknak lelki tanulságot és épületet.¹⁰¹

Draskovich János zsolozsmás könyvének Nyáry Krisztinához szóló ajánlásában a pozsonyi könyvnyomtató szintén azt hangsúlyozza, hogy a patróna által nyújtott támogatás célja a magyar nyelvű épületes olvasmányok gyarapításának szándéka:

A több ájtatos úri asszonyok között, kik a Boldogságos Szűz Mária officiomjának magyar nyelven való kinyomtatását sok időtől fogva szorgalmaztatták, első és legfőbb volt a nemzeti és nagyságos gróf Nyáry Krisztina, Országunk mostani nádorispánjának kedves és szíve szerént való házastársa, a Nagyságod szerelmes Anyja. Ki, hogy Nemzetünkben is a mi örökös Asszonyunkhoz való ájtatosságot öregbítené, ezen munkára elegendő költséget is hagyott, fölötte illendőnek ítélvén, hogy amely Szüzet minden nemzetségek Boldognak mondanak, azt a Magyarok is úgymint kiváltképpen való szószóló és gondviselő Asszonyokat magok nyelvén is dicsérnék és magasztalnák.¹⁰²

⁹⁹ ZÓLYOMI PERINNA, *Ötven szentséges elmékedések*, i. m.

¹⁰⁰ Vö. BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai – Universitas, 1998.

¹⁰¹ BELLENY Zsigmond, *Hieronimus. Sz. Hieronymus Szavanelanak, Istennek fo martyromnak... elmelkedesi és magyarazati*, Kassa, Festus, 1618 (RMNy 1155), *Az nagyságos Perény Györgynek*, (2)v–(3)r.

¹⁰² DRASKOVICH, *Officium*, i. m., *A nemzeti és nagyságos gróf Eszterházy Julianna kisasszonynak* = RMKT XVII/7, 622.

A magyar nyelvű kegyességi irodalom ajánlásainak elemzése tehát pontosan azt mutatja, ami a magyar nyelvű nyomtatványanyag műfaji összetételének vizsgálata, azon belül a kegyességi irodalom szépirodalommal és tudományos művekkel szembeni határozott túlsúlya, valamint az épületes irodalom támogatóinak nagy száma alapján nyilvánvalónak tűnt, miszerint a 17. századi Magyarországon nem csupán a Biblia és a kegyességi iratok rendszeres olvasása és a buzgó vallásgyakorlás tartozott a hívők alapvető kötelezettségei közé, hanem valamennyi felekezet esetében rendkívüli és magától értetődő fontosságot kapott a hangsúlyozottan magyar nyelvű kegyességi munkák megírásának és kiadásának támogatása. Ezzel indokolható az az általánosan elterjedt jelenség is, szinte valamennyi dedikáció sajátja, amelynek értelmében a szerzők a patrónus mecénási tevékenységét annak áhítatos vallásosságával, kegyes életvitelével magyarázzák, illetve a támogatás szükségességére is azáltal próbálják meg felhívni a figyelmet, Geleji Katona István Rákóczi György kapcsán, hogy isteni jutalommal, „a következő életnek boldogságával” kecsegtetnek, mintegy isteni akarattal indokolva a magyar nyelvű kegyességi művek támogatásának jelentőségét:

[...] nyilván nem kicsiny boldogságára és ékességére vagyon a Nagyságod fejedelemségének, hogy az alatt ennyi szükséges és épületes könyvek jönnek ki, amennyiek és minéművek még e hazában egy fejedelem alatt is ekédig ki nem jövetenek. Amely Istenes jó dologban Nagyságod ezután is ne csökönjék meg, mert efélekre való költséggel Nagyságod állandó kéntset gyűjt az egekben, melyet sem a rosda meg nem eszik, sem a lopók el nem lopnak. Ez a kegyességnek egyik jó gyümölcse, amelynek mind e jelenvaló s mind a következő életnek boldogsága felől szép ígéreti vannak.¹⁰³

BRIGITTA PESTI

„Großzügige Spender der wahren apostolischen Religion”

Das Mäzenatentum der ungarischsprachigen Erbauungsliteratur in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts

Die Untersuchung beruht auf der Beobachtung, dass die Dedikationspraxis der Erbauungsliteratur des 17. Jahrhunderts in Ungarn sowohl im Kontext der gesamten ungarischen Buchproduktion, als auch in der europäischen Literatur besondere Merkmale aufweist. Dass die Unterstützung der religiösen Literatur einen festen Bestandteil der Glaubenspraxis darstellte, beweisen der Kreis der Mäzene, die rhetorische Darstellung des Mäzenatentums sowie ihre Motive und die Unterstützungsformen. Die Unterstützung der Veröffentlichung ungarischsprachiger Werke der Erbauungsliteratur (es geht dabei sowohl um Übersetzungen, als auch um auf Ungarisch verfasste Texte) hatte im 17. Jahrhundert in Ungarn unabhängig von Ge-

¹⁰³ GELEJI KATONA, *Válság Titka*, i. m.

schlecht, Konfession oder sozialem Stand der Patrone einen sehr hohen Stellenwert. Der Aufsatz beruht auf einer umfassenden Quellenrecherche: einbezogen werden in die Analyse literatursoziologische und rhetorische Aspekte barocker Paratexte, ihre Rezeption durch die internationale Forschung sowie einige vergleichende Aspekte, wobei gattungsbezogene Besonderheiten der ungarischsprachiger Erbauungsliteratur sowie die Merkmale des Mäzenatentums in Ungarn hervorgehoben werden.

KNAPP ÉVA

„Ex mellifluis verbis”^{*}

Martin von Cochem (Linus, 1634–1712) imádságkönyve magyarul (1681)

A kora újkori imádságirodalom kutatása Magyarországon jelentős múltra tekinthet vissza.¹ A nyomtatott imádságkönyvek időben körülhatárolt, felekezeti szempontú számbavétele nyomán készült Incze Gábor és Gajtkó István munkája, melyet Holl Béla két kézírata követett az 1950-es években.² Azóta további részbibliográfiák, „mintavételek”, vizsgálatok és tervezetek készültek, készülnek.³ Ugyanakkor mindmáig hiányzik a kérdéskört nem csupán bibliográfiailag, hanem részleteiben, a műfajt az egykori európai történeti és irodalmi kapcsolatrendszerével együtt megközelítő elvi-elméleti alapvetés. Egy ilyen sokrétű, kiterjedt módszertanú vizsgálat elkészítése a problematika összetettsége miatt – véleményem szerint – ma még korai lenne. E sommásnak tűnő megállapítás indoklására talán elegendő, ha utalok a kézíratos és nyomtatott imádság- és énekeskönyvek jórészt tisztázatlan kapcsolatrendszeré-

---

^{*} GERTRUDE D'HELFTA, *Oevres spirituelles*, IV, *Le Héraut*, éd. et trad. Jean-Marie CLÉMENT, les Moniales de Wisques, Bernard DE VREGILLE S.J., Paris, Cerf, 1978, 8, 15–16. A tanulmány az itt közölttől eltérő teljes terjedelmű változata részlet a *Martin von Cochem imádságkönyvei Magyarországon* című készülő munkából.

¹ Nem célom a téma historiográfiai áttekintése. Mindössze utalok néhány, a választott téma szempontjából lényeges vizsgálatra.

² INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931 (Különnyomat a Theologiai Szemle 1931, 1–4. számából); GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., Élet, 1936; HOLL Béla, *A XVIII. századi magyarnyelvű imádságkönyveink bibliográfiája*, Pestújhely, 1955 (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, saját kéziratok, 120. tétel); UÓ, *A magyarnyelvű nyomtatott katolikus imádságkönyveink bibliográfiája*, Bp., 1958 (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Holl Béla hagyatéka, saját kéziratok, 121. tétel).

³ Így például ESZE Tamás, *A magyar Praxis Pietatis: Kiadástörténeti tanulmány*, Bp., Tankönyvkiadó, 1963; SZELESTEI N. László, *Ráday Pál Lelki hódolás című imakönyvének kiadásai = Ráday Pál: 1677–1733: előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980, 400–423; JULIANE BRANDT, *Szikszi utódai: Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti forrás, I–II*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, IX, 1999, 111–141; X, 2002, 141–162; CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000; KNAPP ÉVA, *Officium Rákócianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságkönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000; GÁBOR Csilla, *A katolikus áhitati irodalom Erdélyben a 17. században = G. Cs., Religió és retorika*, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2002, 235–256; SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X, 2002, 81–103; FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságkönyveiben*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012; BAJÁKI Rita, *Javaslat az 1800 előtti katolikus imádságkönyvek feldolgozására = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar, 2008, 91–96.

re, a szövegátvételek és -változatok „labirintusára”; arra, hogy gyakran azonos vagy egymáshoz közel álló tartalmú összeállítások jelentek meg eltérő vagy közel azonos címeken.⁴ Továbbá, hogy voltak olyan időszakok, amikor tiltották a szerzők és összeállítók nevének feltüntetését a nyomtatott imádságoskönyveken.⁵

A nyomtatásban megjelent 17–18. századi társulati kiadványok irodalomkínálatának és művelődési programjának elemzésekor foglalkoztam először a *Mennyei követek*, a *Len kötelecske* és az *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* című munkákkal. Megállapítottam, hogy a több kiadásban megjelent, ferences kordás társulatoknak szánt *Len kötelecske* című kézikönyv⁶ imádságokat tartalmazó része jelentős mértékben válogatás az *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* című kiadványból.⁷ A 18–19. századi magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek jegyzékének összeállításakor⁸ ismételten felfigyeltem a jezsuita Ágoston Péter (1618–1689)⁹ személyéhez kötött *Mennyei követek* (1681) című összeállításra.¹⁰

A *Mennyei követeket* hiába keressük Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* első kötetében. Szabó igyekezett pótolni a mulasztást, amikor 1878-ban a *Régi magyar könyvészeti adalékok* című közleményében a „Ferenczi Jakab”-tól említett kötetet¹¹ Ágoston Péter „legutolsó magyar munká”-jaként téves megjelenési évvel (1685) közölte.¹² A helyes megjelenési évet (1681) Rosty Kálmán tette közzé, aki Katona Istvánra hivatkozott. Katona Szörényi Sándor kézírataiból merítette a mű ismeretét.¹³ Rosty adatait – a kötetből példányt továbbra sem ismerve – Sztripszky Hiador megismételte.¹⁴ Gajtkó a Jézus Szíve-tisztelet és a misztika iránti érdeklődés emlékeként mutatta

⁴ Vö. pl. KNAPP Éva, *Codex Germanicus* (A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Germ. 3. jelzetű kódexének faksimile kiadása, magyar és német nyelvű kísérőtanulmány-melléklettel), Bp., Helikon, 1993; Uő, *Gilgengart: Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről*, MKsz, 1994/2, 130–154.

⁵ Martin SVATOŠ, *Úvod do kapitoly: Literatura a rétorika jesuitů = Bohemia jesuitica 1556–2006*, II, ed. Petronilla CEMUS, Praha, Univerzita Karlova v Praze Nakladatelství Karolinum, 2010, 777–791, itt: 790.

⁶ A társulati kézikönyv kiadványtípusról lásd KNAPP Éva, Tüskés Gábor, *Vallásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Néprajzi Látóhatár, 1992/3–4, 8–36; KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001, 156–166.

⁷ KNAPP, *Pietás és literatúra, i. m.*, 124–125. Megállapításaim félreértelmezett populáris adaptációját lásd FÁY Zoltán, *Atyafi szent szüzek (Rejtőzködő Magyarország)*, Magyar Nemzet, 2009. április 25.

⁸ KNAPP Éva, *A magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek jegyzéke (1701–1920)*, Bp., 2011, Kézirat, 275 oldalon 5673 tétel.

⁹ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, II, (1601–1640), Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 534.

¹⁰ HOLL, *A magyarnyelvű nyomtatott, i. m.*, 15, Nr. 34; 26, Nr. 70.

¹¹ FERENCZY Jakab, DANIELIK József, *Magyar írók: Életrajzgyűjtemény*, [I], Pest, Szent-István-Társulat, 1856, I. A megjelenési év itt helyes: 1681.

¹² SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvészeti adalékok*, MKsz, 1878/6, 313–319, itt: 316–317.

¹³ ROSTY Kálmán, *Pótló adatok a magyarhoni Jézus-Társaság könyvészetéhez 1711-ig*, MKsz, 1881/4–5, 227–239, itt: 231.

¹⁴ SZTRIPSKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez: Pót-*

be az imádságoskönyvet, fordításként kezelte, s tartalmának ismerete nélkül kijelentette, hogy benne Ágoston Nagy Szent Gertrúd és Hacheborni [!] Szent Mechtild „magánájtatosságait ültette át magyarba”.¹⁵

A *Mennyei követek* nagyszombati kiadásából jelenleg tudomásom szerint két példány létezik, az egyiket Turócszentmártonban (Martin, Slovakia) a Slovenská Národná knižnica őrzi, a másik Firenzében (Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze) tanulmányozható.¹⁶ A munka második kiadása – Ágoston nevének elhagyásával – jezsuita gondozásban, a kassai városi tanácsnak ajánlva jelent meg 1727-ben Kassán.¹⁷ Későbbi kiadása jelenleg nem ismert.

A *Len kötelecske* című társulati kézikönyv ma ismert kiadásai 1720–1768 között jelentek meg. A munkát – bár a nemzeti bibliográfia Németh Péter, illetve Pordányi András szerzőségéhez is kapcsolja¹⁸ – minden valószínűség szerint egy ma név szerint ismeretlen, föltehetően Pozsonyban élő mariánus ferences szerzetes kompilálta. Németh Péter és Pordányi András ugyanis a mariánus ferences rendtartomány provinciálisai voltak, s a kiadványok címlapjai azt tanúsítják, hogy ők nem szerzők voltak, hanem hivatalból engedélyezték a mű megfelelő kiadásainak megjelenését, éppúgy, mint Joannes Capistranus Sebach[er] 1720-ban vagy Sebestyén Pankl 1737-ben. A *Len kötelecske* mind a hét kiadása azonos szöveggel látott napvilágot Pozsony-

lások és igazítások 1472–1711, Bp., [s. n.], 1967, nr. 311 (2104), 200.

¹⁵ GAJTKÓ, A XVII. század katolikus imádságirodalma, i. m., 27, 59. Gajtkó tévesen állította, hogy „Gertrud kinyilatkoztatásait tanítványa, Mechtild írta meg”. Ez közismert módon fordítva történt. Közös kritikái kiadásuk: *Revelationes Gertrudianae ac Mechtildianae: opus ad codicum fidem nunc primum integre editum Solesmensium O. S. B. monachorum cura et opera*, I, *Sancta Gertrudis, Legatus Divinae pietatis*, accedit ejusdem *Exercitia spiritualia*, II, *Sancta Mechtildis, Liber specialis gratiae*, accedit *Sororis Mechtildis ejusdem ordinis Lux Divinitatis*, Pictavii – Paris, H. Oudin, 1875–1877.

¹⁶ *Mennyei követek, avagy Sz. Gertrudis, és Mechtildis Egből vött imádsági*. Mellyeket az dicsiretes nevel tündöklő, Nagy-Szombati, Nemes Nemzetes Fo Biro, és bölcs Tanács költségin ki-bocsátott P. ÁGOSTON Péter jesuita 1681. Nagy Szombatban az Academia bütiüvel Srnensky Mátyás által. [ ]⁶, A¹²–O¹², [ ]² = [12], 335, [4] lap – 12° A vizsgálat során a Szlovák Nemzeti Könyvtár példányát használtam, elsőként az imádságoskönyvek hazai kutatói közül. Szelestei N. László ugyan említi Szent Gertrúd és Szent Mechtild nevét a Jézus Szíve-tisztelet kapcsán, de sem erre, sem a másik két áhítati műre nem hivatkozik. SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk áhítat*, Bp., METEM, 2008, 63–104, itt: 66.

¹⁷ *Mennyei követek, avagy Sz. Gertrudis, és Mechtildis Egből vött Imádsági*. Mellyeket Az dicsiretes Nével tündöklő, Kassai, Nemes Nemzetes Fő Biro, és bölcs Tanács költségin újonnan ki-bocsátott. Az Kassai Jesus Tarsaságá Akademiájának Typographiája. Kassán az Academiai bötiükkal, Frauenheim Henrik János által. 1727. Eszt. [ ]⁵, A¹²–L¹², M⁸ = [10], 280 lap – 12° Használt példány: Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, B1389. Ágoston Péter nevének feltüntetése nélkül lásd *Magyarország bibliographiája 1712–1860: Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez*, VII, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű nyomtatványok), Bp., OSZK, 1989, 331. (A továbbiakban: *Pótlások Petrik*, VII.)

¹⁸ *Pótlások Petrik*, VII, 300–301, 351, 413. Az állítás téves „ősforrása” valószínűleg SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Bp., Hornyánszky Viktor, 1906, 41–42.

ban és Győrben.¹⁹ A társulati kézikönyv első kiadása (Pozsony, Royer János Pál, 1720) jelenleg nem vizsgálható, mivel az egyetlen ismert példány 20. század végi meglétét csupán egy katalóguscédula őrzi a győri Bencés Könyvtárban, valamint egy, a címlapról készült xerox-másolat tanúsítja az Országos Széchényi Könyvtárban.²⁰

Az *Az két atyafi szent szüzek* című imádságoskönyv ma ismert első kiadásából szintén nem áll rendelkezésre a korábban számba vett példány. Egykori meglétét egy részletező, kézzel írt címfelvétel őrzi a budapesti Egyetemi Könyvtárban:²¹ *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve, mellyben mennyei, és isteni imádságok, mellyek ezeknek a két sz. szüzeknek részént a Krisztus Urunktúl, részént a szűz Anyától szóval magyaráztattak, részént a Szent Lélektül ki-világosittatván foglaltnak. A mézzel-folyó könyvekbül az ő meg-világossításának ki-vétetvén, és a budai típographia által minden ájtatos léleknek hasznára leg-először ki-adattatott, és több szép imádságokkal és képekkel újonnan meg-hosszabbított* (Budán, 1737. Nyomt. Nottenstein János Györgynél). A címlap szövege szerint az imádságoskönyv „leg-először” Budán jelent meg. Ez a kijelentés ellentétben áll a cím további részével, mely szerint a mű „újonnan meg-hosszabbított”. A példány ismerete nélkül nem dönthető el, hogy a kiadás ezen a címen első kiadás volt-e, vagy a „budai típographiá”-ban az első olyan kiadás, mely egy korábbi – esetleg nem is ezen a címen megjelent – kiadás tartalmát adta közre szövegekkel és képekkel bővítve. Az e címen megjelent imádságoskönyvnek eddig összesen harmincegy kiadását vettem számba 1737–1876 között.

A három áhítati mű kapcsolata

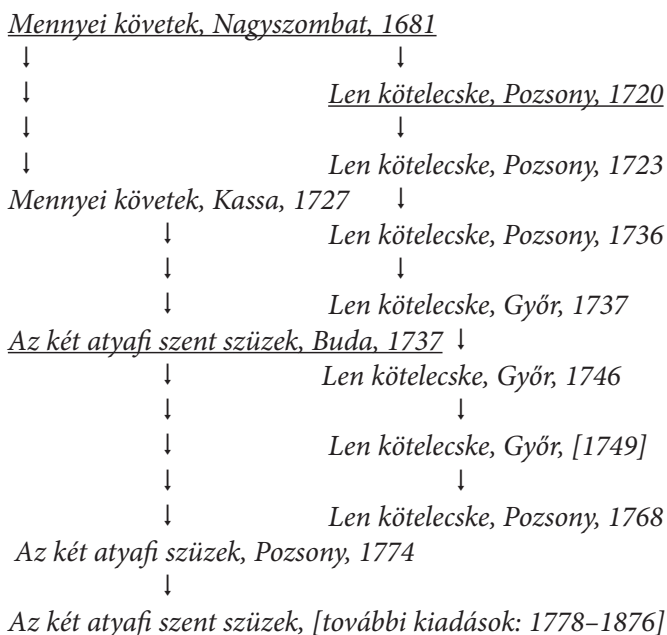
A kiadások bibliográfiai áttekintését és rendezését követően szövegösszevetést végeztem, és a következő stemmában rögzítettem a kiadások kapcsolatát.²²

¹⁹ Pozsony, 1720; 1723; 1736; 1768; Győr, 1737; 1746; 1749. KNAPP, *A magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek, i. m.*, 124–125, 222–223, 242–243.

²⁰ A címléírás szerint 180 oldal terjedelmű mű jelzete Győrben ‘342’ volt. A címlap xerox-másolata, melynek ismeretét V. Ecsedy Juditnak köszönöm, tanúsítja, hogy az első kiadás a pozsonyi kordás társulat használatára jelent meg. A későbbi kiadások nem kapcsolódtak egy-egy konkrét társulathoz, a magyarországi mariánus ferences provinciában „el-terjedtet Korda viselő Atyafiak Congeracziójának” kézikönyveként láttak napvilágot.

²¹ Jelzete egykor: Ad 3129.

²² *A Két atyafi szent szüzek* című imádságoskönyv történetét a kiadástörténet lezárása után önálló munkában vizsgálom meg. Megjegyzem, hogy a *Mennyei követek* (1681) imádságanyagából néhány imádság átkerült más imádságoskönyvek szövegébe is, így például a *Jó illatú rósás-kertbe*. Utóbbi imádságoskönyv első kiadása (SGRAY Erzsébet Róza ford., *Jó illatú kert* [...], Bécs, A. R. Sichowitzin, 1703 [RMK I, 1664]) példányból nem ismert; az általam használt kiadásokban (Nagyszombat, 1713; 1748; 1754) – nyelvileg részben átalakított formában – három imádság található a *Mennyei követek*ből.

A *Len kötelecske*ben található áhítati szövegek jelentős része a *Mennyei követek* (1681) első kiadásából származik, ennek szemelvényes kiadásaként kezelhető. A *Mennyei követek*ben az imádságok előtt olvasható, eltérő tipográfiájú bevezetők – utalással Nagy Szent Gertrúd vagy Hackeborni Szent Mechtild életművére – a *Len kötelecske*ben lényegében változatlanok maradtak, ugyanúgy, mint az ezeket követő imádságszövegek.²³ Ugyanakkor – tekintettel az 1681-es kiadáshoz képest jelentősebb szövegrésszel bővült tartalomra – a *Mennyei követek* 1727-ben megjelent második kiadásának ismerete vagy használata nem feltételezhető az 1727 után megjelent, azonos szövegű *Len kötelecske*k szerkesztési munkálataiban.

A *Mennyei követek* két kiadása között egyetlen tartalmi eltérés fedezhető fel. A második kiadás bővült egy olyan imádságsorozattal, melyhez nincs bevezető szövegrész (*Fogantatos öt Imádság. Az világból való szerencsés és Boldog ki-mulásért*). Valószínűsíthetnénk, hogy ezt a részt a második kiadás ismeretlen kassai, minden bizonnyal jezsuita sajtó alá rendezője készítette és illesztette be.²⁴ Ugyanakkor ezen imádságok közül az ötödik csaknem azonos szöveggel megjelent már több mint húsz évvel korábban (1700) az 1622-től működő, jezsuita irányítású nagyszombati Szent Kereszt Társulat

²³ Vö. pl. *Mennyei követek* (1681), i. m., 5–6.; *Len kötelecske* [...], Pater Pordanyi Andras, Szent Ferencz szerzetbeli Magyar-Országai Bóldog Aszszonyi Provinciának Theologusa, Generális Difinitora, Provincialissa Engedelmevel. Nyomtatott Posenban, Royer János Pál által, 1736-dik Esztendőben, 24–25; *Len kötelecske* [...], Pater Sebestyén Pankl Szent Ferencz Szerzetbeli, Magyar-Országai Bóldog-Aszszonyi Provinciának Generalis Lectora, Habitualis Custossa, és mostani Provincialissa engedelmevel. Nyomt: Györben, Streibig Gergely János Kir. és Püsp. Köny-nyomtató által, [1749], 24–25.

²⁴ *Mennyei követek* (1727), i. m., 243–246. Vö. *Mennyei követek* (1681), i. m., 294–295.

kézikönyvének Szent Kereszt zsolozsmájában.²⁵ Ennek a társulatnak 1678–1679-ben Ágoston Péter volt a *praesese*,²⁶ így nem zárható ki a lehetőség, hogy az imádságokat ő írta, eredetileg társulati használatra.

Ez az imádságsorozat rendszeresen megtalálható az *Az két atyafi szent szüzek* 1789 előtti kiadásaiban, jelenlétük bizonyítja, hogy az ezen a címen kiadott imádságoskönyv sajtó alá rendezője a *Mennyei követek* 1727-es kiadását vette alapul. Ezt a megállapítást erősíti az a körülmény, hogy a *Mennyei követek* 1727-es kiadásának imádságoszevei – a tipográfiailag kiemelt bevezetők elhagyásával – azonos sorrendben megtalálhatók az *Az két atyafi szent szüzek* 18. század utolsó évtizedéig megjelent kiadásaiban.²⁷

Ágoston Péter: szerző, összeállító vagy fordító?

Ágoston Péter a *Menyei követek* megjelenésekor már évek óta Nagyszombatban élt, ahol gyóntató, prédikátor és társulati előljáró volt.²⁸ A szakirodalom ezt az utolsó művét általa írt imádságoskönyvként tartja számon.²⁹ A *Menyei követek* első kiadásának dedikációjából azonban nem dönthető el pontosan, hogy a címlapon feltüntetett Ágoston Péter szerzői, összeállítói vagy fordítói minőségben „készítette-e” az imádságoskönyvet. Olvasónak szóló ajánlás, nyomtatási engedély vagy tartalomjegyzék – mely segíthetné a választ – nincs a kötetben. A „Páter Ágoston Peter Jesuita” formában aláírt, dátálatlan *Ajánlo Levelecske* bibliai párhuzamokkal, Aranyszájú Szent Jánosra történő hivatkozással és antik utalással kizárólag az imádságok „erejét” hangsúlyozza, így nem segít a szerzőség eldöntésében.³⁰ Ágoston fogalomhasználata azt sugallja, hogy az imádságokat Nagy Szent Gertrúd és Hackeborni Szent Mechtild írta.

²⁵ Myrhából szedett lépes méz [...] Melyben A' Jesus Társaságának Nagy-Szombati Collegiumban való Szent Kereszt Congregatiojának Regulái [...], Nagy-Szombat, Academiai Bötükkel, Hörmann János által, 1700, 3–4, 12–13; további változata ugyanitt, 19–20. Vö. KNAPP, *A magyarországi nyomtatott imádságoskönyvek*, i. m., 211.

²⁶ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I.*, IV, (1666–1683), Romae, Institutum Historicum S. I., 1990, 570, 622.

²⁷ *Mennyei követek* (1727), i. m., 130; *A' két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* [...], Vátzon Nyomtat. Ambro Ferentz betüivel, és költségével 1778, 107. – *Mennyei követek* (1727), i. m., 243–246; *A' két atyafi szent szüzek* (1778), i. m., 214–217.

²⁸ LUKÁCS, *Catalogi Personarum*, II, i. m., 534; vö. 26. jegyzet.

²⁹ Vö. pl. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., Hornyánszky, 1891, 87. – a *Mennyei követek* megjelenési éve tévesen 1691. Ezt a téves adatot és Szinnyei szócikkét többen másolták, így például a *Magyar Katolikus Lexikon*; Régi Magyar Költők Tára, XVII/11, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, nr. 55, 165–166, 772–773; GÁBOR, *A katolikus áhitati irodalom*, i. m., 241, 243–244, 254; UŐ, *Doctrine – Virtue – Memory: Seventeenth-century Hungarian Devotional Literature in European Context*, Cluj, University Press, 2007, 58.

³⁰ Így pl. „[...] az menyei követek, vagy imádság ellenségen, erőt vevő bizonyos fegyver [...] az menyei követek olyanok mint az Amalthea edénye, melyet Daikájának adott volt Jupiter”. *Menyei követek* (1681), i. m., [ ]_{5r-v}. Az imádságok ajánlásban kihangsúlyozott ereje Ágoston Péter szerint a béke megteremtését szolgálja a török legyőzése által: „[...] édes hazánkot pusztító rablo mahomet fiait meg-szegyenítsék, és Országunkba az békességes csendes életnek oly fáját, mint valami Mennyei galambak visza hozzák [...]” Uo., [ ]_{6r}.

A szerzőség meghatározásához – melyre a második kiadás tartalma sem nyújt támpontot³¹ – a kötet szövegeiben kerestem fogódzót. Segítségét jelentett az imádságoskönyv végén olvasható *Szent Gertrudis élete*, illetve a *Szent Mechtildis szüz élete* című két szövegrész. A két rövid életrajz ugyanis nem a misztikus Nagy Szent Gertrúdról (1256–1302) és idősebb szerzetestársáról, Hackeborni Szent Mechtildről (1241–1299) szól.³² Az Ágoston által említett Szent Gertrúd Nivelles-i Gertrúdként ismert, aki idősebb Pipin frank udvarnagy 626-ban született lányaként nem volt misztikus (meghalt 659-ben).³³ Eszerint Ágoston nem tudhatta pontosan, ki az a két szent, akiknek „égből vett” imádságait közreadta a nyomtatványban,³⁴ s a 16–17. században több nyomtatott kiadásból ismert gertrúdi és mechtildi revelációk³⁵ ismeretlenek voltak előtte, azaz nem valószínű, hogy ő az imádságoskönyv szerzője vagy összeállítója.

A szerző és munkája

Kézzenfekvő, hogy a *Menyei követek* címen megjelent imádságoskönyvet a továbbiakban fordításként kezelem, és eredetijét Martin von Cochem életművében keresem. Erre ösztönzött a Martin von Cochem művei nemzeti nyelvű recepciójának kutatásában a magyar eredményeknél előbbre járó cseh,³⁶ szlovák és szlovén irodalom- és könyvtörténet. A két utóbbi nemzet bibliográfiai kutatásainak köszönhető, hogy a magyar nemze-

³¹ Vö. 17. jegyzet.

³² *Menyei követek* (1681), i. m., 331–333, 333–335.

³³ Nivelles-i Gertrúdnak volt Magyarországon kultusza, lásd BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I–II, Bp., Szent István Társulat, 1977, I, 256. Elgondolkoztató, hogy Bálint Sándor ugyan nem ír Nagy Szent Gertrúd és Hackeborni Szent Mechtild kultuszáról, az *Az két atyafi Szent Szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* (Buda, 1737) mégis megtalálható idézett munkája fontosabb irodalmában. Uo., II, 526–527. Megjegyzem, hogy Nagy Szent Gertrúd még feltáratlan magyarországi kultuszáról tanúskodik az a ponyvanyomtatvány, melyet a szegedi Móra Ferenc Múzeum Bálint Sándor hagyatékából őriz a 92/B. 437-84/E/015 jelzeten. A sárbogárdi Spitzer Jakab nyomdájában készült hatoldalas datálatlan (a nyomda Sárbogárdon 1894–1944 között működött) vers kevés konkrét adatot közöl Nagy Szent Gertrúdról, halála évét tévesen 1292-re teszi.

³⁴ Nagy Szent Gertrúdot és Nivelles-i Gertrúdot gyakran összetévesztették. Lásd Adolf JACOBY, *Gertrudenbüchlein = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, III, Berlin – Leipzig, Walter de Gruyter, 1931, 706–708; Mathilde HAIN, *Sankt Gertrud, die Schatzmeisterin*, Zeitschrift für Volkskunde, 1961, 75–89; Cornelia ALBERTANI, *Gertrudenbuch oder „Der Gerechte Schatz-Schlüssel von der heiligen Gertrauti”*, Monfort, Vierteljahresschrift für Geschichte und Gegenwart Voralbergs, 2006/1, 52–63. Vö. még VOZÁRY Katalin, *Mechtild von Magdeburg és a középkori német misztika*, Szeged, [s. n.], 1937.

³⁵ Ludovicus Blossius, Tilman Bredenbach, Didacus Yopez (Yepes), Joannes Justus Lansberg szöveggyűjtői tevékenysége révén. Vö. pl. Johannes Justus Lansberg közreműködésével: *S. Gertrudis Virginis Exercitia insinuationum divinae pietatis [...]*, Köln, Henning, 1621; Tilman Bredenbach közreműködésével: *Insinuationum divinae pietatis libri V [...]*, Köln, P. Horst, 1588.

³⁶ Így például, Jan KVAŘIL, *Ze zahrádky do zahrady, aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochemu: utváření modlitebni knihy barokního typu*, Ústí nad Labem, Univ. I. E. Purkyně, 2001. – A Martin von Cochemmel kapcsolatos munkák bibliográfiája 1980-ig 246 tételből áll. Konradin ROTH, *P. Martin von Cochem 1634–1712, Versuch einer Bibliographie*, Koblenz-Ehrenebreitstein, [s. n.], 1980, 250–268.

ti bibliográfiában korábban „Gertrudis és Mechtildis”-nél,³⁷ majd „A [!] két atyafi szent szüzek [...]”-címnél³⁸ leírt kiadások pótlása a VII. kötetben már – az egyébként téves alakban használt – „[Cochem, Martin von]” szerzői névalaknál található meg.³⁹ Ebben a kötetben kaptak helyet – többek között – azok a magyarországi nyomdahelyeken készült kiadások, melyeket ma olyan szlovák és szlovén könyvtárak őriznek, ahol a szerzőt és a művet már korábban összekapcsolták.

Martin von Cochem (latinosított családi nevén Linius, eredetileg Linn vagy Linde, Cochem/Mosel, 1634. december 13. – Waghäusel, 1712. szeptember 10.) kapucinus szerzetes nemcsak a 17. századi délnémet elbeszélő egyházi próza jeles művelője, hanem a 17–18. századi közép-európai imádságirodalomnak és kegyességi prózájának is meghatározó alakja.⁴⁰ Az 1666. évi pestis idején jelent meg a ragályos betegségek idején iskolába nem járó gyermekek számára közérthetően megfogalmazott katekizmusa (*Kinderlehr-Büchlein*, Köln, 1666), mely ismertté tette a nevét. Legsikeresebb könyve a számos nyelvre lefordított, először 1677-ben megjelent *Das Leben Christi*, melynek szövegét ezt követően harminc éven át stilizálta, javította. A *Goldener Himmelschlüssel* a legszélesebb rétegekhez eljutott imádságos- és elmélkedő könyve, középpontban a tisztítóüzben szenvedő lelkek gondolatával.

E műveiben Martin von Cochem egy új elbeszélő stílust hozott létre a „compassio poétikája” értelmében. Kortársai, így például az Ágoston-rendi Abraham a Sancta Clara emelkedett stílusával ellentétben világosan, közérthetően és egyszerűen fogalmazott. Fő célja az elmélkedő olvasás, az olvasó azonosulási készségének felkeltése, a képzelet és az affektusok mozgósítása a valószerű megjelenítés poétikai és retorikai eszközeinek alkalmazásával. Az általa megvalósított „rafinált” egyszerűségű, együttérzést keltő elbeszélés mód egyrészt újdonságnak, másrészt hiánypótlónak számított a korban. Ez az érzékeny stílus és eszköztára évszázadokon át hatásos volt, s elsősorban ebben kereshető az oka annak, hogy a művek széles körű recepcióját a felvilágosodás sem szakította meg.⁴¹

A bestseller-szerzővé vált kapucinus szerzetes harmincnég alapműből és azok

³⁷ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I, Bp., Dobrowsky Ágost, 1888, 891.

³⁸ *Magyarország bibliographiája 1712–1860: Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez*, V, Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok, Bp., OSzK, 1971, 255.

³⁹ *Pótlások Petrik*, VII, 103. A név a szerző szülővárosára utaló, felvett 17. századi, a középkori gyakorlatra visszautaló szerzetesi név, helyesen Martin von Cochem, tehát a nemzeti bibliográfiában és a könyvtárakban nevét az 'M' betűnél kell besorolni.

⁴⁰ Bonaventura von MEHR, *Martin (Linius) von Cochem = Neue deutsche Biographie*, XVI, Berlin, Duncker u. Humblot, 1990, 278–279; P. Johannes Chrysostomus SCHULTE, *P. Martin von Cochem (1634–1712): Sein Leben und seine Schriften*, Freiburg i. Br., Herder, 1910.

⁴¹ ROTH, P. *Martin von Cochem, i. m.* A 17. századi kiadások folyamatos bővülését lásd VD 17. Dieter BREUER, *Frühneuzeitliche Hagiographie am Beispiel des »Leben Christi« von Martin von Cochem = Wer schreibt meine Lebensgeschichte: Biographie, Autobiographie, Hagiographie und ihre Entstehungszusammenhänge*, hg. Walter SPARN, Gütersloh, Gütersloher Verl.-Haus, 1990, 105–115; Franz M. EYBL, *Abraham a Sancta Clara: Vom Prediger zum Schriftsteller*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992, 393–396.

különböző címeken az 1950-es évekig folyamatosan megjelent kiadássorozataiból álló munkássága nagymértékben befolyásolta a közép-európai újkori áhitati irodalom műfajait, stílusjegyeit, hangvételét és szerveződését. A *stylus humilis* korábban nem használt változatának fő sajátosságai Martin von Cochemnél a részletező bemutatás, a természetes, könnyed fesztelen, szemléletes és magától értetődő kifejezés, valamint az elbeszélés következetes alkalmazása a korabeli olvasó tapasztalati világához. Ez a stílus önmagában is jelentős, a katolikus egyházi irodalom egyik jól kutatható területe. Saját szóhasználatával élve, az „unstudierte Leuth” számára igyekezett közérthetően, ugyanakkor választékosan írni, miközben felidézte és alkalmazta a középkori kolostori misztika és meditációirodalom stílus eszközeit. Előszóval épített be munkáiba szójátékokat, idézeteket, etimologizálásokat, szólásokat és közmondásokat. Mindezek ellenére magyarországi recepciójának vizsgálata még alig kezdődött el. A művei nemzetközi számbavételében csak ritkán lehet találkozni magyar fordításokkal, magyarországi nyomdahelyek megnevezésével. Irodalmi tevékenységének hazai kutatása eddig egyetlen művére, a *Makula nélkül való tükörre* (első magyar nyelvű kiadás Nagyszombat, 1712) korlátozódott.⁴²

Martin von Cochem művei közül a különféle címeken, német és latin nyelven párhuzamosan kiadott *Preces Gertrudiana*e (ún. *Gertrud*enbuch) volt az első imádságoskönyv, mely a latin és német címvariánsokra egyaránt visszautalva, *Mennyei követek* címen megjelent magyar nyelven.⁴³ A *Gertrud*enbuch első kiadása (1666) példány szerint ma nem ismert, s a Konradin Roth által számba vett negyvenegy kiadás napjainkban folyamatosan bővül.⁴⁴ Roth nem regisztrálta az imádságoskönyv magyar nyelvű fordítását és annak kiadástörténetét sem. A munka jelenleg példányból ismert első latin (*Preces Gertrudiana*e)⁴⁵ és német (*Der Zweyer H. H. Schwestern*)⁴⁶ nyelvű kiadása egyaránt 1670-ben jelent meg a kölni Friessem-nyomdában. Az 1670. évi német nyelvű kiadás a címlap tanúsága szerint már a szerző által javított negyedik kiadás volt.

A *Preces Gertrudiana*e a *Mennyei követek* első kiadásának megjelenése előtt ma összesen tizenkét autorizált kiadásban ismeretes. Ágoston Péter latin nyelvből készült korábbi Bellarmino-fordítása alapján feltételeztem, hogy a jezsuita Martin von Cochem imádságoskönyvét is latinból fordította magyarra, ezért egy latin nyelvű kiadást (Köln, 1673) választottam az összevetés alapjául.⁴⁷ Az összevetés – amennyiben ilyen szöveg-

⁴² Leutfrid SIGNER, *Martin von Cochem: eine große Gestalt des rheinischen Barock; seine literaturhistorische Stellung und Bedeutung*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1963; VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, MKsz, 1967/3, 250–253. Vida tanulmányát Roth hibás adatokkal hivatkozza. ROTH, *P. Martin von Cochem, i. m.*, 6, 47, 296.

⁴³ Fontosabb címvariánsok: *Preces Gertrudiana*e; *St. Gertrudis precum libellum*; *Himmlisch Kleynodt*; *S. Gertrudis und Mechtildis Gebettbuch*; *Hochnützlich und Tröstliches Gebettbuch*; *Die Zweyen H. H. Schwestern*. ROTH, *P. Martin von Cochem, i. m.*, 175–182.

⁴⁴ Lásd pl. német nyelvterületen: VD 17.

⁴⁵ VD 17 1:083730D; VD 17 12:647946K.

⁴⁶ VD 17 23:623715X.

⁴⁷ Ágoston latin nyelvből készített Roberto Bellarmino-fordítása *Mennyei dicsőség* címen jelent meg 1674-ben Nagyszombatban. – A választott kiadás: MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*e, sive Vera et

anyagú kiadással dolgozott a fordító – azt bizonyítja, hogy Ágoston Péter valóban Martin von Cochem imádságoskönyvét fordította magyarra.

Martin von Cochemnek ez az imádságoskönyve – amint a kötet közzétételét engedélyező approbációk is kivétel nélkül hangsúlyozzák – egyedülálló vállalkozásnak számított a saját korában. A két középkori misztikus szent életművére szövegszerűen hivatkozó, általuk ihletett imádságok a 17. században a szokatlanul személyes és közvetlen hangvétel miatt a középkori kolostori misztikus hagyomány sajátos folytatásának és „újjaalakításának” tekinthetők. Erre utal – többek között – a kiadások címében rendszeresen olvasható „ex mellifluis [...] Revelationibus [...] excerptarum,”⁴⁸ illetve az „auß Den [...] honigfliessenden Offenbarungen [...] außgezogen”⁴⁹ kifejezés. Martin von Cochem nem magyarázta vonzódását forrásaihoz, annyit árul el a cím végén, hogy kivételes módon kötődik Nagy Szent Gertrúdhöz: „a quodam B. Gertrudi addictissimo Sacerdote compilatus.”

Az 1670-ben kelt keretszövegek kivétel nélkül kitérnek a szerzői munkamódszerre. A kötet mecénásának szóló ajánlásból megtudjuk, hogy a nevét F. M. C. (= Frater Martin Cochem) rövidítéssel aláíró szerző Nagy Szent Gertrúd és Hackeborni Mechtild életművét, azon belül különösen az *Insinuationes divinae pietatis* című kötetet tanulmányozta,⁵⁰ emellett a gertrúdi revelációkat tartalmazó, Ludovicus Blosius és Tilman Bredenbach által gondozott műveket forgatta. A *Praefatióban*⁵¹ a „multo studio et labore collegi” kifejezés megisméltése után így összegzi munkamódszerét: „Continet enim (licet sub inculto et humili stylo) verum et essentialem orandi modum [...] orationes”, melyeket részben forrásaiból idézett, részben ő maga írt. Hangsúlyozza, hogy a szövegek eredetije „[...] sint perlectae et approbatae [...] et [...] sint examinatae et censuratae.” A kötet összeállításakor Martin von Cochem saját állítása szerint „minden lehetséges módon” koncentrált az eredeti szövegek stílusának imitálására, s ennek érdekében bizonyos szavakat elhagyott, másokat hozzáadott vagy áthelyezett. Több saját imádságát is hozzáillesztette ezekhez, amint ez – vélte – általánosan megengedett. Forrásaihoz ragaszkodva az imádságok elé bevezetőket írt, melyekben Nagy Szent

---

sincera Medulla devotissimarum Precum [...] Ex mellifluis divinisque Revelationibus beatissimarum Virginum et Sororum Gertrudis et Mechtildis, Comitissarum de Hackuborn, ordinis S. Benedicti excerptarum. Libellus vere rarus [...] In gratiam non solum Saecularium, sed etiam Ecclesiasticorum et religiosorum (pro quibus specialia continet exercitia) a quodam B. Gertrudi addictissimo Sacerdote compilatus, Typis et sumptibus Wilhelmi Friessem, Bibliopolae Coloniensis, Anno 1673.

⁴⁸ Így pl. VD 17 1:083730D; VD 17 12:647946K; VD 17 23:686553E; VD 17 12:647943M; VD 17 12:647950V; VD 17 384:717527Z.

⁴⁹ Így pl. *Gertruden-Buch* [...], München, Jäcklin, 1679.

⁵⁰ „... multo studio ac labore collegi”. MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m., *_{3r-v}. Az *Insinuationes divinae pietatis*-kiadásokból folyamatosan használtam az 1662-ben megjelent párizsi, hibáktól megtisztított kiadást: *Insinuationes Divinae Pietatis, seu vita et revelationes S. Gertrudis Virginis et Abbatissae Ordinis S. Benedicti*. A mendis quibus scatebant expurgatae studio et labore D[omini]. N[icolai]. C[anteluc]. B[enedict]., Parisiis, Apud Fredericum Leonard, 1662.

⁵¹ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m., *_{4r-6r}.

Gertrúd és Szent Mechtild revelációinak konkrét szöveghelyeit idézte, vagy ezekre hivatkozott.⁵² Martin von Cochem munkamódszerének bemutatására, azaz hogy miként lett egy revelációból imádság, a következő példát választottam ki.⁵³

Insinuationes, 1662, Lib. IV, Cap. XXXV, 525–526.

Ante festum Ascensionis. *De salutatione omnium vulnerum Christi*. Ante festum celeberrimae Ascensionis Domini, dum in salutationem celeberrimorum vulnerum totius corporis Domini Iesu legeret quinque millibus quadringentis sexaginta sex vicibus hunc versiculum (Gloria tibi suavissima, dulcissima, benignissima, nobilissima, Imperialis, excellentissima, fulgida, semperque tranquilla Trinitas pro roseis vulneribus mei unice electi amatoris) apparuit ei vice quadam Dominus Iesus, prae vultibus Angelorum forma speciosus, super quodlibet vulnus suum habens flores aureo splendore coruscantes, vultu sereno, blandissimoque affatu ipsam resalutans, et dicens inter alia: Ecce in hac praeutilanti forma et gloria qua me modo tibi exhibeo, etiam in hora mortis tuae tibi totus florens, et amoenus apparebo: et tali decore, quali nunc vulnera mea ex salutatione orationum tuarum sunt adornata, ego omnes maculas peccatorum, et negligentiarum tuarum contegens, adornabo, et etiam omnium, qui simili studio et devotione singula vulnera mea salutant cum eadem vel simili oratione.

Preces Gertrudianae, 1673, Pars IV, 95.

Salutatione omnium vulnerum Christi.

Cum B. Gertrudis in salutationem omnium Vulnerum totius corporis Domini Iesu legisset 5466. vicibus hunc orationem, apparuit ei Dominus super quodlibet vulnus suum habens flores aureo splendore coruscantes, blandissimeque illam salutans, dixit: Ecce in hac praeutilanti forma in hora mortis tibi apparebo, et tali decore, quali nunc mea vulnera ex salutatione orationum tuarum sunt adornata, ego omnes maculas peccatorum tuorum contegens, adornabo: et etiam omnium, qui simili studio et devotione singula vulnera mea salutabunt, cum eadem vel simili oratione. L.4.c.35.

[...]

Gloria tibi suavissima, dulcissima, benignissima, nobilissima, Imperialis, excellentissima, fulgida, semperque tranquilla Trinitas pro roseis vulneribus Iesu Christi mei unice electi amatoris.⁵⁴

⁵² Uo., *_{5v-6r}

⁵³ Az azonos szövegrészeket aláhúzással emeltem ki.

⁵⁴ Ágoston Péter által magyar nyelvre átültetve, *Menyei követek* (1681), i. m., 125. – Lásd még pl. *Insinuationes* (1662), i. m., Lib. III, Cap. XXX, §. 10, 238–239. és *Preces Gertrudianae*, i. m., Pars I, 2. Ágoston Péter által magyar nyelvre átültetve, *Menyei követek* (1681), i. m., 2.

Martin von Cochem nem csupán a példaként bemutatott szövegekben, hanem mást is rendszeresen elhagyta a misztikus élmény konkrét körülményeinek részletezését, elsősorban az egyházi éven belüli datálást, valamint a látomáshoz tartozó hitelesítő elemeket. Az így fennmaradt szövegrészt tovább rövidítette, egyes részeit kiemelte és olyan nyelvi-stiláris pozícióba helyezte át, mely alkalmasnak bizonyult egy jellegzetesen 17. századi imádság megkonstruálásához.

A gyűjtemény újdonságát és széles körben várható sikerét már az approbációk szövege is előrevetítette.⁵⁵ Az engedélysorozatot a későbbi kiadások is tartalmazzák, így például három közülük szó szerint olvasható a szöveganyagában átdolgozott, 1827-ben Sulzbachban megjelent német nyelvű kiadásban.⁵⁶ A szokásos nyomtatási engedélyek számától eltérő, feltűnően nagyszámú és „hosszú életű” engedélyek, valamint az 1673-as kölni kiadás címében hangsúlyozott Szűz Mária-officium, a litániák és bűnbánati zsoltárok jelenléte arra ösztönzött, hogy Martin von Cochem munkáját ellenőrizsem az *Index librorum prohibitorum*ban. A mű tartalmának részleges tiltása több *Index*-kiadásban is megtalálható. 1716-ban egy 1702-ben megjelent velenicei kiadást⁵⁷ tiltottak a Szent Ritusok Kongregációjának 1709. március 4-i határozata alapján, a kötetben található litániák és officiumok miatt.⁵⁸ Ez a tiltás érvényben volt 1835-ben is.⁵⁹ Egy Kölnben 1670-ben megjelent kiadás is tartalmazta ezeket a később tiltott szövegrészeket, s az *Index* szerint ezt a kiadást meg kell tisztítani ezektől a jóvá nem hagyott litániáktól és imádságoktól⁶⁰ – azaz a munka bizonyos részei a tekintélyi hivatkozások nagy száma ellenére már 1670-ben kivívták az egyházi hatóság rosszallását. Valószínűleg ez az oka annak, hogy az 1666–1669 között megjelent korábbi kiadások ma nem ismertek példányszerűen.

Az imádságoskönyv szerkezete keveset változott az évszázadok során. Tíz részre osztva imádságokat tartalmaz.⁶¹ A körültekintően kialakított, viszonylag egyszerű szerkezet biztosította, hogy a legkülönfélébb állapotú és rangú személyek egyaránt haszonnal forgathatják az imádságoskönyvet. Erre a szerzői szándékra már a címlap szövege felhívja a figyelmet az „In gratiam non solum Saecularium, sed etiam Ecclesiasticorum et religiosorum (pro quibus specialia continet exercitia)” megjegyzéssel. Az 1673-as kiadás alapján bemutatott szerkezet lényegében változatlan volt

⁵⁵ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae, i. m.*, O_{7v–8r}.

⁵⁶ MARTIN VON COCHEM, *Gertrudenbuch [...] Verbessert und umgearbeitet [...]*, Sulzbach, im Verlage der J. E. v. Seibelschen Kunst- und Buchhandlung, 1827.

⁵⁷ A kiadáshoz vö. ROTH, *P. Martin von Cochem, i. m.*

⁵⁸ *Index librorum prohibitorum usque ad totum Mensem Martii MDCCXVI. Regnante Clemente XI. P. O. M.*, Romae, Ex Typographia Rev. Cam. Apost., 1716, 402.

⁵⁹ *Index librorum prohibitorum Sanctissimi Domini Nostri Gregorii XVI. Pontificis Maximi jussu editus*, Romae, Ex Typ. R. Camerae Apostolicae, 1835, 293.

⁶⁰ Jesús Martínez de BUJANDA, Marcella RICHTER, *Index librorum prohibitorum: 1600–1966*, Montréal, Genève, Centre d'Études de la Renaissance, Université de Sherbrooke, Médiaspaul, Librairie Droz, 2002, 381.

⁶¹ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae, i. m.*

még 1827-ben is, mindössze a végén bővült,⁶² egy új részt illesztettek hozzá, melyben az egyházi év főbb ünnepeihez kapcsolódó áhítatok kaptak helyet.⁶³ Martin von Cochem *Preces Gertrudiana*ja és Ágoston munkássága ismeretében a korábban megrajzolt stemmát tovább bővítettem és pontosítottam.

A fordítás tartalmi és szerkezeti sajátosságai

Ágoston *Mennyei követe*k című fordításának vizsgálata mind ez ideig váratott magára, az összeállítást hiába keressük a régi magyar irodalom korábban feltárt német eredetű művei között. Az 1681 előtt megjelent latin és német nyelvű *Preces Gertrudiana*-kiadások számbavétele még nem fejeződött be.⁶⁴ Ezért, továbbá a ma ismert tizenkét 1681 előtt megjelent kiadás mindegyikének beható ismerete hiányában és a magyar fordítás jellegzetességei miatt eddig nem sikerült olyan kiadást találni, melynek szerkezete és tartalma minden tekintetben megfeleltethető a *Mennyei követe*kével. A magyar címadás nem tükörfordítása egyik ismert kiadás címének vagy címrészletének sem. Feltételezhető, hogy Ágoston valamelyik 1681 előtti kiadás keretszövegében olvasta Nagy Szent Gertrúd fő művének a címét (*Legatus divinae pietatis*), melyből a legatus (követ) kifejezés ösztönzően hatott a magyar cím megformálására. Ugyancsak ismerhette a latin és német kiadások címvariánsainak egy részét,⁶⁵ s ezek együttesen hatottak az érzékletes címadásra.

Míg Martin von Cochem imádságoskönyvének kiadásai keretszövegekkel, a változó ünnepek táblájával és részletes tartalomjegyzékkel együtt jelentek meg, Ágoston fordításában csupán a dedikációt és a sajtóhibák hozzávetőleges jegyzékét találjuk.⁶⁶ További keretszöveggel a második kiadás sem bővült.⁶⁷

⁶² Tartalma: *Vorbereitung zu dieser Andacht, Geistliches Testament*. MARTIN VON COCHEM, *Gertrudienbuch*, i. m., 463–481.

⁶³ Uo., 482–538.

⁶⁴ Vö. THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei, I–III*, ItK, 1922/1, 63–92; 1923/1–2, 22–33, 1923/3–4, 143–156; ROTH, P. *Martin von Cochem*, i. m., 180. Az 1670. évi német nyelvű kiadás a szerző által javított 4. kiadás, lásd VD 17 23:623715X.

⁶⁵ Így pl. *Preces Gertrudiana*e Sive Vera et sincera Medulla devotissimarum Precum, potissimum ab ipso Christo dictarum, et per Spiritum sanctum revelatarum (Einsiedeln, ca. 1670); *Preces Gertrudiana*e, [...] *Ex mellifluis divinisque Revelationibus beatissimarum Virginum et Sororum Gertrudis et Mechtildis, Comitissarum de Hackuborn, ordinis S. Benedicti excerptarum* (Köln, 1673); *Der zweyer HH. Schwestern Gertrudis und Mechtildis Gebett-Buch: Darin lauter Himmlische und Göttliche Gebett [...]* (Köln, 1670); *Himmlisches Kleynodt Das ist: Ein gantz neues Gebett-Buech [...]* Auß den Honigfliessenden Offenbarungen S. Gertrudis Vnd Mechtildis, [...] *zusammen getragen* (München, 1678).

⁶⁶ *Mennyei követe*k (1681), i. m., [ ]₁₋₆: Ajánlo Levelecske; [ ]₁₋₂: Az Nyomtatásbéli fogyatkozások.

⁶⁷ *Mennyei követe*k (1727), i. m.

1. A szerkezet átalakítása

Az 1673-ban megjelent latin nyelvű kiadás⁶⁸ tíz *pars*ból álló szerkezetéhez képest a magyar fordítás mindössze nyolc részre tagolódik. Az első három rész többé-kevésbé azonos. Erőteljesebb módosítási törekvés a IV. résztől figyelhető meg. Az 1673. évi latin kiadás IV. és V. *pars*ának Krisztus-imádságait Ágoston egyetlen egységben, a magyar kiadás IV. részében foglalta össze. Ennek következtében a latin kiadás VI. *pars*a a magyar fordítás V. részévé vált. Az átalakítás következtében a latin imádságoskönyv VII. *pars*a megfeleltethető a magyar fordítás VII. részének; mindkettő szentekről szóló imádságokat tartalmaz. A *Mennyei követek* VI. része ismét a latin kiadás két *pars*ából származó imádságokat tartalmaz: a IX., *Orationes pro peccatis* című *pars* azonos a magyar VI. rész *Bünökből ki térő emberek könyörgésével*, az *Angyali kenyérrrel élő emberek könyörgési* pedig a latin kiadás X. *pars*ának megfelelő tartalmú imádságaival egyeznek meg. A magyar fordítás utolsó, VIII. része a latin VIII. (*orationes pro diversis necessitatibus* – szükségbéli könyörgések) és X. *pars*ából (*conclusio, testamentum* – istenes lélek testamentomja) áll össze.

2. A szerkezeti egységek tartalmának módosítása

Bár az I. rész a formátumra hasonló nyomtatványokban lapszámra azonos terjedelmű a latin és a magyar változatban, a szövegek száma a magyar kiadványban kevesebb. Ágoston ugyanis nem fordított le néhányat a reggeli imádságok közül, és teljesen elhagyta a napközben mondható imádságokat (*preces diurnae*). Már itt szembetűnő, hogy jelentősen lerövidítette az imádságok bevezetőit, s a hivatkozások az átvétel során részben torzultak. Ágoston nem fordította le a II. *pars* minden szövegét sem, így – többek között – elhagyta a Szent Mechtildtől származó, áldozás alatt mondandó imádságot.⁶⁹ Ágoston beavatkozása révén ebben a részben is eltorzult több hivatkozás, míg néhány teljesen elmaradt.⁷⁰ A Szentháromság-imádságokat tartalmazó III. rész szintén több szöveggel rövidebb a magyar fordításban, ugyanakkor a fordító az előző részekhez hasonlóan folyamatosan követte az imádságok latin eredetijének sorrendjét.

A magyar változat IV. részében az összevont Krisztus-imádságok követik ugyan a IV. és V. *pars* szövegeinek sorrendjét, több hosszabb áhítat azonban kimaradt a fordításból, mint például a *Lytaniae SS. Nominis Jesu, Oratio ad Vulnus Humeri, Litaniae de passione Christi*.⁷¹ Ezek az imádságok a következő, VI. *pars* magyar nyelvre nem officium formában lefordított Mária-officiumával, és a le nem fordított *Lytaniae de B. Virginével*⁷² együtt azon szövegek közé tartoznak, melyek miatt Martin von Cochem

⁶⁸ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianaes, i. m.*

⁶⁹ „Communio. Ex S. Mechtl. l. c. 9.” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianaes, i. m.*, 36.

⁷⁰ Így pl. MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianaes, i. m.*, 25, 38. – *Mennyei követek* (1681), *i. m.*, 28, 53.

⁷¹ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianaes, i. m.*, 100–103, 142–142, 144–174.

⁷² *Uo.*, 148–153, 178–182; *Mennyei követek* (1681), *i. m.*, 160–166.

munkája részlegesen indexre került.⁷³ Eszerint Ágoston ismerhette ezek tiltását, vagy érzékelhette a szövegekben rejlő teológiai értelmezés nehézségeit. A IV. részben is folyamatos a bevezető szövegek rövidülése és a hivatkozások torzulása vagy elmaradása a latinhoz képest. Új jelenség, hogy Ágoston itt egy olyan hivatkozást is közölt, mely hiányzik⁷⁴ Martin von Cochem latin szövegéből. A legmagasabb fejezetszám a Nagy Szent Gertrúd-életmű kiadásának második kötetében a 24., azaz a „*szent Gertrudissel lib. 2. cap. 25.*”-ként hivatkozott hely nem létezik.⁷⁵ Az imádságszövegek kivonatos tartalmi fordítása mellett itt találkozunk először a több imádságból álló szövegsorozatok némely részének elhagyásával.⁷⁶

A Szűz Mária-imádságok fordításakor (VI. *pars* = V. rész) – a kötetben először – Ágoston nemcsak megváltoztatta az imádságok sorrendjét, hanem három, az általam használt kiadású latin szövegből hiányzó imádságot „toldott be”. Sajátos jelenség, hogy az 1673-as latin kiadáshoz képest egyedül a magyar fordításban egymás után álló három imádság egyikéhez sem tartozik bevezető szövegrész, és hivatkozás is csak kettőnél található. A hivatkozásokat igyekeztem ellenőrizni, egyik sem utal a közölt imádságok tartalmára,⁷⁷ valószínűleg nem Martin von Cochemtől származnak, Ágoston ismeretlen forrásból emelte be ezeket.⁷⁸

A *Mennei követek* további három (VI–VIII.) részében Ágoston csaknem teljesen szabadon bánt a *Preces Gertrudiana* VII–X. *pars*ával. Az imádságok sorrendjét tudatosan megváltoztatta, a szövegek közül többet elhagyott, és újra csoportosítva közölte a lefordított imádságokat.⁷⁹ A VIII. rész szükségben segítő imádságai közül hiányoznak mindazon latin szövegek fordításai, melyek – címük szerint is – az egyházért⁸⁰ vagy egyházi személyekért⁸¹ könyörögnek, illetve amelyek elmondásával valaki nem önmagáért, hanem másért imádkozik.⁸² Különösen szembetűnő az imádságok intimitása,

⁷³ Vö. 59., 60., 61. jegyzet.

⁷⁴ „*Salutatio vulneris Lateris, ex BB. Mechtilde et Gertrude.*” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 141–142; „*Könyörges Mellyel az Christus oldalán valo sebe urunknak áldatik szent Gertrudissel lib. 2. cap. 25.*” *Menyei követek* (1681), i. m., 155–156. (Kiemelés tőlem.)

⁷⁵ Vö. GERTRUDE D’HELFTA, *Oevres spirituelles*, II, *Le Héraut*, éd. Jean-Marie CLÉMENT, les Moniales de Wisques, Bernard DE VREGILLE S.J., Paris, Cerf, 1968, 1–24, 225–353; *Sanctae Gertrudis Virg. et Abbatissae Ordinis S. Benedicti Vitae et Revelationum Liber Secundus, Caput I–XXIII, Epilogus huius libri, Insinuationes* (1662), i. m., 77–150.

⁷⁶ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 104–111; *Menyei követek* (1681), i. m., 129–135. – MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 111–119; *Menyei követek* (1681), i. m., 135–139.

⁷⁷ *Insinuationes* (1662), i. m., Lib. IV, Caput VIII, 423–425.

⁷⁸ *Menyei követek* (1681), i. m., 173–175, 176–178, 179–181.

⁷⁹ Pl. MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 182–217; *Menyei követek* (1681), i. m., 237–258.

⁸⁰ Így pl. *Osculatio quinque vulnerum pro peccatis ecclesiae, Oblatio meritorum Christi pro peccatis ecclesiae, Oratio pro tota ecclesia.* MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 217–220, 220–222, 222–223.

⁸¹ Így pl. *Oratio [...] pro spiritualibus [...].* Uo., 225–226.

⁸² *Oratio pro infirmo, Tres orationes [...] dum infirmus agonizat, Oblatio Passionis Christi pro defuncto.* Uo., 232–233, 239–241, 241–242.

személyes hangvétele és az én-formula folyamatos használata.⁸³ Ez alól egyetlen kivétel a purgatóriumban szenvedő lelkekért szóló könyörgés.⁸⁴

Összességében megállapítható, hogy a tartalom lerövidítése és a mű átszerkesztése a fordítás során alapvetően megváltoztatta az imádságoskönyv Martin von Cochem által kialakított, minden társadalmi csoportra tekintettel lévő használati lehetőségét.⁸⁵ Ágoston fordításában a *Menneyi követek* elsősorban az igényes, műveltebb, világi olvasóknak szánt, misztikus hangvételű magánahítati művé alakult át, s a használók köréből kiszorulni látszanak a szerzetesek és a világi papok csoportjai.⁸⁶

A fordítás nyelvi és stílusbeli sajátosságai

Hét évvel Bellarmino-fordításának nagyszombati megjelenése után ugyanott került ki a sajtó alól Ágoston Péter második fordítása, a *Menneyi követek*. A fordításban Ágoston igyekezett megtartani az eredeti mű sajátos hangvételét, szimbolikáját. Például a Martin von Cochemnél – tekintettel forrásaira – hangsúlyos méz-szimbolika Ágoston révén még hangsúlyosabbá vált azért, hogy azt mindössze egyetlen kiválasztott kontextusban (Jézus szívéből kifolyó méz) használta.⁸⁷ A szó szerinti fordítástól az eredeti szövegkörnyezetből kiemelt és átfunkcionalizált szövegek megalkotásáig többféle fordítói megoldást lehet elkülöníteni. Ezek közül a fontosabbak a következők.

1. Törekvés a pontos, szó szerinti fordításra:

A szövegek szó szerinti visszaadása általában az eredetinel hosszabb, nyelviileg bonyolultabb magyar változatot eredményezett, Ágoston valószínűleg ezért élt viszonylag ritkán ezzel a lehetőséggel.

2. Egyszerűsítés, kihagyás:

Az imádság értelmének minél teljesebb visszaadásakor a fordító rendszerint az eredetinel rövidebb szövegeket alkotott, ezek azonban kivétel nélkül könnyen érthető, világosak. Ez a megoldás a szó szerinti átültetésnél közelebb áll a *sermo humilis* Martin von Cochem-féle újszerű használatához, valószínűleg ezért élt vele viszonylag gyakran Ágoston Péter.

3. Szabad, rövidített magyar fordítás változatai:

3.1. A latin eredetiben meglévő részek elhagyása, az abból hiányzó képes kifejezések

⁸³ Így pl. Gyönyörűséges könyörgés *Ha mit akar ember, boldog Aszony-által Istentől meg-nyerni. Menyei követek* (1681), i. m., 279–282.

⁸⁴ *Uo.*, 318.

⁸⁵ „In gratiam non solum Saecularium, sed etiam Ecclesiasticorum et religiosorum (pro quibus specialia continent exercitia)...” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m., címszöveg.

⁸⁶ Az imádságoskönyv világi használói körét jelzi mindkét kiadás városi előljárásnak címzett dedikációja.

⁸⁷ *Menyei követek* (1681), i. m., 1.; MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m., 1. – *Menyei követek* (1681), i. m., 73–74; MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m., 149. – *Menyei követek* (1681), i. m., 124; MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudianae*, i. m., 94.

használata, melynek révén az imádság szövege általánosabb érvényűvé válik (pl. *Preces Gertrudiana*, *i. m.*, Pars V, 124–125. – *Menyei követek* (1681), *i. m.*, IV. rész, 141–142).

3. 2. Jelentős kifejezések elhagyása a latin eredetiből (pl. *Preces Gertrudiana*, *i. m.*, Pars V, 106. – *Menyei követek* (1681), *i. m.*, IV. rész, 130).

3. 3. Kihagyásos fordítás, az eredetitől eltérő hangsúlyokkal (pl. *Preces Gertrudiana*, *i. m.*, Pars V, 133–135. – *Menyei követek* (1681), *i. m.*, IV. rész, 147–150). A tartalom lényegi visszaadására összpontosító, az eredetnél általában nem csupán rövidebb, de jelentősen szabadabb magyar fordításokból kitűnik Ágoston törekvése Martin von Cochem stílusának messzemenő követésére. Az így létrejött imádságok az 1. és a 2. pontban bemutatott megoldásoknál nyelviileg egységesebbek, hatásosabbak, jól visszaadják az eredeti érzelmi gazdagságát, megformálásuk közel áll a latin szövegek grammatikai egyszerűségéhez.

4. A magyar fordítás képi világa érzékletesebb a latinnál:

<i>Preces Gertrudiana</i> , <i>i. m.</i> , Pars VI, 177–178. <i>Gladii doloris,</i> <i>Qui cor B. Virginis in Passione Filii sui</i> <i>pertransierunt. [...]</i> <i>Quintus doloris gladius.</i> Dolorosissima virgo Maria, admoneo te illius gladii doloris, qui animam tuam pertransivit, quando Filium tuum de cruce depositum in sinum tuum accepisti, lachrymisque totum corpus ejus rigasti. [...]	<i>Menyei követek</i> (1681), <i>i. m.</i> , V. rész. 191–193. Boldog aszony öt epesége vagy Faidalmok öt törei. Mellyek boldog Aszony szívit, Urunk szenvedésekor által verték. [...] V. Bánatnak keserü homályába borult szüz Maria; jutatom eszedbe, annak az te fajdalmodnak törít melly szivedet által járta, midön szent Fiadnak holt testit az keresztfárol, le tötték, és te ölödbe vötted szemeid könyhullatásával meg öntözted: [...]
Pars I, 8–9.	I. rész, 11–13.
<i>Oratio ante horas canonicas, aut alias</i> <i>quascunque preces.</i> [...] me ab omni distractione et ariditate mentis Custodias [...]	Köniörges imádságok előtt. [...] Szívemnek bujdosó gondolatit kötözd meg [...]
Pars IV, 88–89.	IV. rész, 119–121.
<i>Petitio ad Iesum.</i> [...] Tu per puram sanctissimorum cogitatum tuorum intentionem, ardentemque transfixi cordis tui amorem, ablue omnem malarum cogitationum mearum, et criminosi cordis mei reatum. [...]	Jesushoz könyörgés. [...] Sebes szivednek Sérelmivel rekezd ki Szivemből gondolatim vétkeit. [...]

Amikor Ágoston igyekezett szabadon érvényesíteni Martin von Cochem stílusának egyéni jellegzetességeit, az esetek túlnyomó többségében érzékletes nyelvi megoldásokat hozott létre. A megfogalmazások jelentős része az érzékeny, megható, szeretettel teli kifejezések révén irodalmi minőséget képvisel. Így vált például a „Dolorosissima virgo Maria” a fájdalom felső fokának mechanikus visszaadása helyett a „Bánatnak

keserü homályába borult szüz Mária” képes kifejezéssel, melynek stiláris értéke mesze meghaladja az eredetét.

5. Törekvés az eredeti tartalom tömör visszaadására, esetenkénti elhagyással vagy bővítéssel (pl. *Preces Gertrudiana*, i. m., Pars IV, 84–86. – *Menyei követek* (1681), i. m., IV. rész, 117–119). A fordító által elhagyott, illetve betoldott szövegrészek elősegítették az imádkozó minél teljesebb azonosulását a misztikus tartalommal.

6. A latin eredeti változatlan szövegének átfunkcionalizálása, személyesebbé tétele (pl. *Preces Gertrudiana*, i. m., Pars X, 290. – *Menyei követek* (1681), i. m., VI. rész, 222). Az elszakadás az eredeti szövegtől rendszerint könnyedebbé tette a fordítást, így lehetővé vált a szerzői szándék (készség az együttérzés kialakítására, lelki öröm) minél teljesebb megközelítése. Mindez mutatja a költőként is számon tartott Ágoston nyelvi-stiláris leleményét.

A fordítás sajátosságai között kell megemlíteni végül két különleges imádságot. Az egyik a rózsafüzérre emlékeztető „Giongi corona” (gyöngykorona, corolla gemma).⁸⁸ A másik imádság, mely Martin von Cochem szerint az imádságoskönyv „quinta essentia”-ja, az „istenes lélek testamentomja” (*Testamentum animae*) címet viseli.⁸⁹ A két szöveg ráirányítja a figyelmet arra, hogy Ágoston messzemenően igyekezett követni Martin von Cochem írásmódját, érzékeny volt az általa felkínált nyelvi és stiláris újdonságokra. Egyben ez lehetett az a fő motívum, mely Ágostont a *Preces Gertrudiana* lefordítására ösztönözte. Ismeretes például, hogy több évvel a fordítás megjelenése előtt foglalkoztatta a Szent Szív kultusza.⁹⁰ A *Mirra-Szedő Szarandok* (Nagyszombat, 1672) című munkája végén található *A' Christus halálán kesergő versek* című költeménye, melynek több részlete visszhangzik a *Mennei követek*ben.⁹¹

A Menyei követek utóélete

A *Mennei követek* második kiadása után ezen a címen – jelenlegi tudásom szerint – nem jelent meg többé magyarul Martin von Cochem *Preces Gertrudiana*ja. A magyar fordítás – a szerző és a fordító nevének elhallgatásával, valamint az imádságok bevezető részeinek elhagyásával – 1737-től 1876-ig kedvelt imádságoskönyv volt, s az új címen

⁸⁸ MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 79–84; *Menyei követek* (1681), i. m., 111–117. Vö. *Insinuationes* (1662), i. m., 410.

⁸⁹ „Testamentum hoc ex Revel. Nostris desumptum, est quasi quinta essentia omnium Orationum, quae in hoc libro continentur.” MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 311–321; *Menyei követek* (1681), i. m., 319–331.

⁹⁰ A *Szívek kincse* (Nagyszombat, 1671) című munkája misztikus elragadtatást tükröző elmélkedéseiről lásd pl. Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas, 1997, 50–51.

⁹¹ RMKT, XVII/11, nr. 55, 165–166, 772–773. Vö. MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 2; *Menyei követek* (1681), i. m., 3.

eddig harmincegy kiadását sikerült számba venni. Az új cím – *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* – és alcíme⁹² szoros kapcsolatban áll a Martin von Cochem-féle címadásokkal,⁹³ azok ismeretében alkothatta meg a ma ismeretlen sajtó alá rendező. Mivel a *Len kötelecske* című ferences kordás társulati kézikönyv jelentős számban tartalmaz szemelvényeket a magyar fordításból, s e kiadások nyomtatását mariánus ferences előljárók engedélyezték, lehetséges, hogy az új cím egy ismeretlen ferences szerzetes leleménye.

Az *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* – a *Mennyei követektől* eltérően – a latin és a német *Gertrudienbuch*-kiadásokéhoz közel álló keretszövegekkel jelent meg a 19. század második felég. Dedikáció és olvasói előszó ugyan itt sincs a kötetekben, minden kiadásban megtalálható azonban a változó ünnepek táblája, az öröknaptár a szentek emléknapijaival és a részletes tartalomjegyzék. Több kiadást fa- vagy rézmetszetes díszcímlappal láttak el, és további metszetekkel díszítettek. Az imádságok felolvasását és társadalmi hatását tanúsítja az egyik kiadás öröknaptárának végére Pozsonyban nyomtatott mondat: „Leg-nagyobb Istenes dolgot tselekszel e’ könyvetskét mások előtt-is olvasván.”⁹⁴

A kiadások összevetése szerint az imádságok sorrendje a 18. században nem változott, a tartalom is kevésbé módosult. Megmaradt a *Mennyei követekből* megismert nyolcrészes szerkezet, melyhez a VIII. részben az *Istenes Lélek Testamentoma* után *A’ külömb-külob-féle időkre rendeltetett Énekek* címen az egyházi év ünnepeihez kapcsolódó, változó terjedelmű szöveganyag járult.⁹⁵ Hasonlóan bővült az 1789. évi kiadás is, azzal a különbséggel, hogy az énekek elé betoldottak három új imádságot.⁹⁶

Az 1804–1876 között eddig számba vett huszonöt 19. századi kiadás az imádsá-

⁹² „...mellyben mennyei, és isteni imádságok, mellyek ezeknek a két sz. szüzeknek részént a Krisztus Urunktúl, részént a szűz Anyátúl szóval magyaráztattak, részént a Szent Lélektül ki-világossittván foglaltatnak. A mézzel-folyó könyvekbül az ő meg-világossittásának ki-vétetvén...”

⁹³ Vö. pl. *Der zweyer HH. Schwestern Gertrudis und Mechtildis Gebett-Buch*: Darin lauter Himmlische und Göttliche Gebett welche diesen HH. Jungfrauen theils von Christo oder der Mutter Gottes mündlich offenbahrt; theils durch den H. Geist eingeben worden verfast seynd, Köln, 1670⁴; *Der zweyer H. H. Schwestern Gertrudis und Mechtildis Gebett-Buch [...] Auß den Honigfliessenden Büchern ihrer H. Offenbahrungen trewlich herauß genommen [...]*, Colmar, 1688; *Preces Gertrudianae [...] Ex mellifluis divinisque Revelationibus beatissimarum Virginum et Sororum Gertrudis et Mechtildis, Comitissarum de Hackuborn, ordinis S. Benedicti excerptarum [...]*, Köln, 1673. – Az imádságoskönyv német és latin nyelvű kiadásai egyaránt kedveltek voltak Magyarországon is, ezt bizonyítják a máig fennmaradt könyvtári és magántulajdonban megőrzött példányok. Hiánycikk jellegükre utal az a kézirat, melyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz: [MARTIN VON COCHEM], *Gebett-Buch Gertrudis et Mechtildis*, worinnen schöne Morgen: Abent Meß Beicht und Communion zu allen H: und mit etlichen Litanejen verfasst ist ihm [!] Jahr Anno 1764. Egykorú kézirat, 82 ff, 160 x 105 mm – kéziratosságon alapján, OSzK, Oct. Germ. 550 (korábbi tulajdonosok: Elisabetha Remelein, 1819/1821; Népkönyvtári Központ).

⁹⁴ [MARTIN VON COCHEM – ÁGOSTON Péter (ford.)], *A’ két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Pozsonyban, Fűskuti Landerer Mihály’ költségével, és betűivel, [1789], A_{10v}.

⁹⁵ Így pl. *A’ két atyafi szent szüzek* (1778), i. m., 243–268.

⁹⁶ *A’ két atyafi szent szüzek* (1789), i. m., 272–302. E kiadásban az énekek egy részét funkcionálisan az adott témakörhöz csatolták, így pl. a II. részben található meg *A’ Szent Misének minden Réseire alkalmaztatott Ének, mellyet ünnep napokon az egész nép énekiül. Uo.*, 41–47.

goskönyv sikerét és hosszú magyarországi utóéletét jelzi, mivel egy-egy újabb kiadás átlagosan három évente jelent meg. A nyolcrészes szerkezet és az annak megfelelő tartalom 1833-ig⁹⁷ változatlan maradt, az újabb énekek (például szentmise alatt) és imádságok rendszerint a kötet végén találhatóak meg. 1838-tól fellazult az imádságok rendje: több imádság kimaradt, helyükre újabbakat, a megváltozott ízlésvilágnak jobban megfelelőket illesztettek be (például *A' Győri Káptalan Templomában Bóld. Szűz Máriához Imádság*;⁹⁸ *Officium Nepomuki szent Jánosnak tiszteletéről*;⁹⁹ *A keresztutjárás módja*¹⁰⁰). Bucsánszky Alajos nyomán 1856-tól 1860-ig a korábbi nyolcrészes szerkezet tízrészessé bővült, a IX. rész a keresztútjárás módját, a X. a szentmise részeihez rendelt énekeket tartalmazza. A korábbi részek újabb, „divatos” áhítatokkal bővültek (például *Lauretomi litánia a' boldogs. Szűz Mária szeplőtelen fogantatására; Boldogságos szűz Máriának makula nélkül való fogantatásáról Kis-officium*).¹⁰¹ Az eddig ismert utolsó kiadás 1876-ban jelent meg Bucsánszky Alajosnál, aki itt visszaállította a korábbi nyolcrészes szerkezetet, ami azonban nem jelentette a korábbi IX. és X. rész tartalmának törlését: ezek ugyanis a VIII. rész végére kerültek. Ez volt egyben az első olyan kiadás, melyből kimaradt az *Istenes lélek testamentuma*.¹⁰²

Összegzés

A vizsgálatban igyekeztem bemutatni egy, az irodalomtörténeti kutatásban eddig figyelmen kívül hagyott imádságoskönyv – az első latin és német nyelvű kiadásokat alig több mint tíz évvel követő – magyar nyelvű fordítását, szerkezeti, tartalmi, nyelvi és stílári átalakítását. Az összesen hat latin és német címváltozatban ismert munka több mint ötven számba vett kiadását közel negyven újabb, magyarországi kiadással bővítettem, s kitértem a három eltérő magyar címen megjelent mű mintegy kétszáz éves hazai recepciójára.

⁹⁷ [MARTIN VON COCHEM – ÁGOSTON Péter (ford.)], *A' két atyafi szent szüzek' Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Szegeden, nyomt. Grün Orbán' Örökösseinél, 1833.

⁹⁸ [MARTIN VON COCHEM – ÁGOSTON Péter (ford.)], *A' két atyafi szent szűznek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Győrben, Streibig Lipold betűivel, 1838, 235–238.

⁹⁹ [MARTIN VON COCHEM – ÁGOSTON Péter (ford.)], *A' két Sz. Szűz Atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos és énekes könyv*, Pesten, Bucsánszky Alajos költségén, [1847], 197–215.

¹⁰⁰ [MARTIN VON COCHEM – ÁGOSTON Péter (ford.)], *A két sz. szűz atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve [...]*, Komárom, Nyomatott s kapható Szigler testvéreknél, 1854, 270–286.

¹⁰¹ [MARTIN VON COCHEM – ÁGOSTON Péter (ford.)], *A két sz. szűz atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos és énekes könyve, mely a' b. sz. Mária szeplőnélküli fogantatásának ünnepére tartandó imádságokkal és a szent keresztutjárás módjával megbővítettett*, Pesten, Nyomatja 's kiadja Bucsánszky Alajos, 1856, 9. rész: 203–235; 10. rész: 238–292; 130–134, 139–149.

¹⁰² [MARTIN VON COCHEM – ÁGOSTON Péter (ford.)], *A két sz. szűz atyafi Gertrudis és Mechtildis imádságos és énekes könyve [...]*, Budapesten, Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos, 1876. A Gyöngy-korona imádságot továbbra is tartalmazza, lásd 98–101.

Rendhagyó befejezésként a hatástörténet további feltárásához két, egymástól különböző lehetőségre hívom fel a figyelmet. Mivel a *Mennyei követek* imádságainak jelentős része a 18. század elején „átkerült” a ferences kordás társulatok használatába (*Len kötelecske*), az Ágoston-féle fordítás szöveganyagát összevetettem a ferences harmadrend egy eddig példány szerint nem ismert kiadványának tartalmával. A Sarvári (Saárváry) István szerzőségéhez kapcsolódó, *Örök életre vezető tábla* című társulati kézikönyv¹⁰³ tartalmát¹⁰⁴ vizsgálva megállapítottam, hogy egyetlen szövege sem hozható kapcsolatba a *Mennyei követekkel*, és/vagy Nagy Szent Gertrúd vagy Szent Mechtild revelációinak adaptációjával.¹⁰⁵ Azaz a *Mennyei követek* szemelvényes formában (*Len kötelecske*) egy meghatározott módon irányított érdeklődésű társadalmi csoport (kordás társulatok tagjai) igényét kívánta szolgálni.

Ugyanakkor a magyarra fordított Martin von Cochem-féle imádságok más szövegösszefüggésben is kedveltek voltak. Szelestei N. László közölte azt az általa 1700 körülre datált kéziratban fennmaradt Jézus Szíve-officiumot, melynek eredetére vonatkozóan két hipotézist fogalmazott meg.¹⁰⁶ Az officium egyes részei egyértelműen utalnak Martin von Cochem szövegeire.¹⁰⁷ Az officiumban további imádságok is találhatóak, melyek megfeleltethetők a *Mennyei követekből* és azok latin eredetijéből ismert imádságoknak (*Az arany es szivhez valo imadsag [...]*¹⁰⁸ – *Az Jesus szivihez Ohaitas*¹⁰⁹, illetve *Kristus oldala sebéhez*¹¹⁰ – *Könyörges Mellyel az Christus oldalán Valo sebe urunknak áldatik szent Gertrudissal lib. 2. cap. 25.*¹¹¹).

ÉVA KNAPP

„Ex mellifluis verbis”

A Prayer Book (1681) in Hungarian by Martin von Cochem

(Linus, 1634–1712)

Martin von Cochem (born as Martin Linus) was a dominant figure of 17th and 18th century Central-European prayer literature and devotional prose. To my knowledge,

¹⁰³ [SARVÁRI (Saárváry) István], *Örök életre vezető tábla [...] harmadszor ki-nyomtatott*, Györbe, Strejbig Gergely János által, 1770-dik esztendőben. Vö. KNAPP, *Pietás és literatúra*, i. m., 244.

¹⁰⁴ I. rész: harmadrendi regula és imádságok, 1–190; II. rész: áhítatok, 191–474. [SARVÁRI (Saárváry) István], *Örök életre vezető tábla*, i. m.

¹⁰⁵ A *Mennyei követek* tartalmához közel álló imádságok: Uo., 192, 200–201.

¹⁰⁶ SZELESTEI N., *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet*, i. m., 77.

¹⁰⁷ Például *Litania az Jesus szivérül*, vö. *Myrrhengarten*, ROTH, P. *Martin von Cochem*, i. m., 136–146; Martin von Cochem *Litanei vom hl. Herzen Jesu* című imádsága a *Das sechste Gärtlein*ben található.

¹⁰⁸ SZELESTEI N., *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet*, i. m., 94–95.

¹⁰⁹ *Mennyei követek* (1681), i. m., 127–129. Vö. még latinul MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 96–99.

¹¹⁰ SZELESTEI N., *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet*, i. m., 95.

¹¹¹ *Mennyei követek* (1681), i. m., 155–156. Vö. még latinul MARTIN VON COCHEM, *Preces Gertrudiana*, i. m., 141–142.

research on his literary activity in Hungary has so far been limited to one work only: *Makula nélkül való tükör* [A Mirror free from Mortal Taint] (first Hungarian edition: Nagyszombat/Trnava, 1712). The oeuvre of this Capuchin monk, who became a best-seller author of his time, consists of thirty-four basic works and their serial editions had stayed continuously in print with different titles until the 1950s. His life-work has largely influenced the genres and the theoretical framework of early modern Hungarian devotional literature. The Hungarian edition of Martin von Cochem's prayer book entitled *Mennyei követek avagy Sz. Gertrudis és Mechtildis égből vött imádsági* [Heavenly Messengers or Celestial Prayers of Saints Gertrude and Mechtilde] (1681), followed the Latin and the German editions ten years later (*Preces Gertrudianaë*). My paper points out the changes both in the structure and content of the Hungarian translation. This work is known with six Latin and German title variations. Previous research has already identified more than fifty editions. I add nearly forty new editions to this corpus, existing under three different Hungarian titles (*Mennyei követek* [Heavenly Messengers], *Len kötelecske* [Flax Rope], *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* [Prayer Book of the Two Saint Virgins, Gertrude and Mechtilde]), and I also touch upon the approximately two hundred year-long reception history of this work in Hungary.

„Ezek a’ practikák, és módok igen nagyra böcsültetnek...”

Műfajkeveredés Tarnóczi István jezsuita elmélkedésgyűjteményeiben*

Incze Gábor 1931-ben megjelent doktori értekezésében, a kegyességi művek kapcsán ezt olvashatjuk: „nehéz beszélni a homokba írt elvlasztó vonalakról, melyeket az áhítatnak meleg lehelete úgylis befúj és eltüntet”.¹ A kora újkori elmélkedésgyűjteményeket vizsgáló kutatás egy része rámutat arra a nehézségre, amit a meditáció szövegtípusának a használati irodalom egyéb műfajaitól (prédikáció, imádság, életvezetési könyv, katekizmus) való elkülönítése jelent. A szakirodalom a 90-es évektől foglalkozik ezzel a kérdéssel, a korábban megjelent tanulmányokban a probléma létezésére a vizsgálatba bevont kötetek (imádság- és/vagy elmélkedésgyűjtemények) vegyes összetételéből következtethetünk.² Gajtkó István például *A XVII. század katolikus imádságirodalma* című munkájában nem csupán imádságoskönyveket vizsgál, válogatásában elmélkedésgyűjteményeket, lelki kalauzokat, *officium*okat, *ars moriendiket* is találunk. Felfigyel a különböző szövegtípusok jelenlétére és keveredésére, ezért jónak látja a könyvek használata alapján történő csoportosítást.³ A fent idézett Incze Gábor tanulmányában a meditációs szövegek imádságként való tárgyalásából nyilvánvalóvá válik, hogy szorosan összetartozónak tartja a kettőt.⁴

A kortárs irodalomtörténészek az elmélkedést olyan szövegtípusként határozzák meg, amely a kegyességi irodalom több műfaját egyesíti magában. Leginkább imádságok, gyakorlati jellegű útmutatások, életvezetési könyvekre utaló szövegrészek, értekezésszerű hangnem, prédikációkra jellemző buzdítások keverednek benne. Erdei Klára 1990-ben megjelent monográfiájának címében a meditáció funkcióanalitikus műfajleírását ígéri. A bevezetőben az elmélkedést vallásos tevékenységként, viselkedésmódként és ennek írott formájaként határozza meg.⁵ Hasonlóan vélekedik Tüskés Gábor monográfiájában: a meditáció egyszerre jelenti a vallási cselekvést, az egyéni áhítatgya-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja.

¹ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931, 5.

² INCZE, *i. m.*; GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1936; GULYÁS István, *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma*, Bp., Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1939.

³ GAJTKÓ, *i. m.*, 16–17.

⁴ Szenci Fekete István asztali elmélkedéseinek gyűjteményét tárgyalva annak csupán az imádságos vonatkozását emeli ki: „Rövid imádságokat ajánl. Kifejező, színes nyelvű az egész munka, a gondolatok koncentrációja és a figyelemnek egy irányba szorítása titka a hatásos imádságnak.” INCZE, *i. m.*, 60.

⁵ ERDEI Klára, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1990, 3.

korlatot és az írásos reflexiót. A műfaji átjárhatóságok kérdése kapcsán Tüskés az imádságoskönyv, lelki kalauz, lelki olvasmány, elmélkedésgyűjtemény elhatárolásának nehézségét a korabeli szóhasználatban látja. Ebben az időszakban ugyanis ezek a kifejezések vegyes tartalmú és műfajú szövegeket, gyűjteményes munkákat jelöltek, nem tiszta műfajokat.⁶ Gábor Csilla esettanulmányában a Vásárhelyi Gergely által magyarrá fordított Canisius-féle katekizmus elmélkedő betétével példázza az ima és elmélkedés szoros műfaji kapcsolatát.⁷ Heltai János ugyancsak a műfaji határok elmosódását hangsúlyozza: „nincs éles határ az imádság és elmélkedés műfaja között, széles átmeneti skálán érintkeznek” – olvashatjuk átfogó jellegű monográfiájában.⁸

Az elmélkedést leginkább az imádságtól nehéz elkülöníteni. Ez utóbbi ugyanis mindig hozzátartozója, kiegészítő eleme – a Tarnóczi István által is ajánlott – meditációs gyakorlatoknak. Az imádságok és elmélkedések közötti lényegi különbség az Isten és ember kapcsolatának eltérő megjelenítésében rejlik. Míg az imádságban mindig a megszólított, az Istenen van a hangsúly, az elmélkedésben a figyelem már nem közvetlenül rá, hanem az ember hozzá való viszonyára irányul. Az ima, legyen az hálaadó, dicsérő, kérő, közbenjáró, Istent szólítja meg, rá kíván hatni. Az elmélkedés viszont az ember szerepére reflektál az Istenhez való kapcsolatában.

Tarnóczi István (1626–1689) jezsuita 1675 és 1685 között megjelent magyar nyelvű művei imádság- és elmélkedésgyűjtemények. Ezekben a meditációk és imádságok aránya változó. Az 1676-ban kiadott *Titkos értelmű Rózsa* című művét az első nyomtatott magyar nyelvű rózsafüzéres könyvként tartjuk számon.⁹ Ez tartalmát tekintve inkább sorolható az imakönyvek közé, mint az elmélkedésgyűjteményekhez. A néhány évvel később megjelent *Holtig-való barátság* szintén számos litániát, közösségi és magánáhitatban használt könyörgést tartalmaz.¹⁰ Ebben viszont az előbbinél nagyobb arányban találunk elmélkedésre szánt gyakorlatokat (például a nap tizenkét órájára lebontva, passiómeditációkat stb.). Tarnóczi később megjelent meditációs könyveiben szintén előfordulnak imádság formájában megfogalmazott szövegrészek, de jóval kisebb arányban.

A három 1685-ben megjelent elmélkedésgyűjtemény (*Jó akarat, Választott nyíl, Vigyázó szem*) nagyban eltér az imádságos könyvek szerkezetétől. Ezekben a rövidebb fohászok az ajánlott elmélkedési témák részletes felvezetésével és gyakorlati útmutatásokkal fonódnak össze. Példaként idézzük itt a *Jó akarat* egy részletét, amelyben Tarnóczi

⁶ Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., Universitas, 1997, 29, 49.

⁷ GÁBOR Csilla, „Religiosa actio mentis”: *Meditációelmélet és meditációtípusok a kora újkorban Európában és Magyarországon = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 39–40.

⁸ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK – Universitas, 2008, 79.

⁹ TARNÓCZI István, *Titkos értelmű Rosa, avagy B[oldog] Aszszony koronaja*, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel, 1676 (RMK I, 1206).

¹⁰ TARNÓCZI István, *Holtig való Baratsag, Avagy mi modon kellessek az beteg, es halalra vált embert, avagy meg-sentencziazt bünöst segeteni*, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel Srnenky Mátyás, s. a. (RMK I, 1606).

egy szeretett személytől való elválás esetén a következő imádság sorokat javasolja: „Ilik ebben-is az Isten akarattyához ragaszkodnunk, mondván: Am ugy légyen én Istenem, a' mint te akarod, hogy edgyüt maradgyunk, vagy el-válljunk egy mástul, én-is azt akarom, ám légyen ugy.”¹¹ Az elmélekdedések közé szűrt szabad, kötetlen imák szemléletes, gyakran hasonlatokkal élő megfogalmazásával a szerző a teljes önátadásra segíti az olvasót. A fohászokban dinamikus, látványos képekkel fejezi ki, önti szavakba az elmélekdedésre szánt mondanivalót, például az isteni akarattal való teljes megegyezést: „Légen [!] ugy tehát én Istenem, a' mint te akarod, mind melegben, s-mind hidegben, mind hóban, mind esőben, mind fergetegben, mind villámlásban, és mennydörgésben, mind döghalálban, s-mind éhségben, és minden haborúban, egy szóval az üdönek minden nehéz változásában, és az Elementumoknak rendetlen bontakozásokban, mi képpen s-hol, és mikor, és a' mi végre te akarod, az én akaratom-is csak ez.”¹²

Visszatérve a rózsafüzéres könyvre: Tarnóczy magyar nyelvű művei közül ebben található a legkevesebb elmélekdedéssel kapcsolatos szövegrész. Ebbe főként kötött és szabad imádságokat, könyörgéseket és litániákat szerkesztett össze a szerző. Az első hét fejezetben, a hét napjaira elosztva, *Üdvözlégyek*hez kapcsolt imádságokat/elmélekdedéseket, különféle jócselekedetek gyakorlására való buzdításokat olvashatunk. A nyolcadik és egyben utolsó fejezet Szűz Mária életéről szóló elmélekdedéseket, majd néhány gyónáshoz és szentáldozáshoz járuló imádságot tartalmaz. A kötet különlegessége, hogy mindegyik fejezetben egy-egy terjedelmesebb, Szűz Mária fő ünnepeire szóló verses imádságot találunk, amelyek Tarnóczy által átdolgozott kisofficiumok.¹³

Az egyes/többes szám első személyben megfogalmazott imádságok nemcsak elmélekdedésekkel, hanem számos alkalommal a szerző intéseivel, gyakorlati jellegű útmutatásaival is keverednek. Általában felvilágosító jellegű betoldásokról beszélhetünk: egyes hittitkokat magyaráznak, vagy a liturgia, egyházgyakorlat némely aspektusait, kialakulását és hagyományát ismertetik: „ezt az Olvasót szokták mondani Husvétül fogva Sz. Háromság napjáig”,¹⁴ „a' boldog emlékezetü Tizedik Leo Pápa ezer napi búcsút engedett minden hív Keresztyéneknek, a' kik egy üdvözetlet mondanak valamikor az

¹¹ TARNÓCZI István, *Io Akarat melly által az ember Istennel egy értelmövé válik*, Bécs, Cosmerovius János Kristóf, 1685 (RMK I, 1325), 219.

¹² *Uo.*, 210. Megfigyelhető, hogy a három 1685-ben kiadott elmélekdedésgyűjtemény majdhogynem minden imádságában az ember saját akaratáról való lemondása fogalmazódik meg: „Most indulok oh Uram, hogy ezen dologhoz fogiak, és végben vigyem, ugyan azon okbúl, és igyekezetbül viseltetvén, a' mellytül te magad indétatol, hogy azt velem végbe vigyed, ezen igyekezetbül akár nyilván-való legyen az, akár titkos, és nem másbúl, akarom én-is, hogy ezen dologom végben mennyen.” *Uő, Választott nyil, avagy A' jó igyekezet*, Bécs, Cosmerovius János, 1685 (RMK I, 1326), 79.

¹³ A verses imádságok megjelentek az RMKT sorozatban: *Régi magyar költők tára, XVII. század*, 15, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, A, *Szövegek*, kiad. STOLL Béla, Bp., Argumentum – Akadémiai, 1992, 500–504, 506–517, 521–523, 532–535, 542–543; HOLL Béla, *Tarnóczy István: Titkos értelmű rózsza (1676) = Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 15, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, B, *Jegyzetek*, Bp., Akadémiai – Argumentum, 1992, 80–81.

¹⁴ TARNÓCZI, *Titkos értelmű Rosa, i. m.*, 385.

órát ütni hallyák, ezt meg-erősítette 1611. Esztendőben ötödik Pál Pápa.”¹⁵ A lorettói litánia esetében a szöveg előtt részletes ismertetőt ad annak kialakulásáról és az általános imaszándékokról: „Sok áitatos személyek találkoznak, kik ezt a Lauretomi Bóldog Aszszony Litániáját el-monggyák utána való Imádságival együtt, üdvösséges halálért, és ahoz-való szükséges Gratiának meg-nyeréséért. Ez a szokás egy néhány szerzetes emberektől eredett: kik magok között meg-eggyeztek, hogy azokat egyenlő igyekezettel el-mondanak-egymásért. Ezekhez a világnak külömb részeiben, sok ezer Emberek adták magokat. Hogy pedig valaki részes légyen ezeknek az imádságoknak hasznában: kívántatik. 1. Hogy azokat minden nap el-mondgya. 2. Hogy mindnyájokért mondgya, a mint mindnyájan ő érette. 3. Hogy azokat az üdvösséges haláláért, és ahoz való szükséges malasztért mondgya.”¹⁶ Ugyancsak egyfajta oktató, egyértelműsítő szándékkal kezdi Tarnóczi gyakorlati útmutatóval az olvasóhoz címzett előszót, amelyben vázolja a rózsafüzér szerkezetét és tartalmát. Valószínűleg olvasói körében még nem terjedt el ez a kegyességi gyakorlat.¹⁷ Néhol ezek a közbeszólások az imádságot kísérő formalitásokkal, külsőségekkel kapcsolatosak: „magadra Keresztet vetvén, és jó igyekezettel tévén, így Imádkozzál”;¹⁸ „ezt pedig mellyed vervén, háromszor, vagy többször mondgyad, és az után imigyen könyörögi”.¹⁹

Intésekkel, utasításokkal teletűzdelt szerkezet jellemzi Tarnóczi néhány évvel későbbi, *Holtig-való barátság* című imádság- és elmélkedésgyűjteményét is.²⁰ Ez a jezsuita szerző legnépszerűbb műve: az először 1680 körül megjelenő könyv 1817-ig tíz újabb kiadást ért meg. Témájában szorosan kapcsolódik az 1679-ben megjelent Bellarmino-fordításához, amelynek hangsúlyos gondolata, hogy a jó halál a jó élet következménye.²¹ A *Holtig-való barátság* megszólítottjai, ahogy az alcím is jelzi, az egészségesek és a betegek. Tarnóczi előljáró beszéde azokhoz szól, akik a beteg és haldokló emberek lelki üdvösségére vigyáznak: ezek a lelki atyán kívül laikus kegyes személyek, rokonok, barátok. Őket említi a második kiadás ajánlásában is, amikor a könyv kelendőségéről ír: „még a rongyában, és porában-is alig kaphattak [ebből a könyvből] az Isten

¹⁵ Uo., 355.

¹⁶ Uo., 349–350.

¹⁷ „Az egész Olvasó tizen öt Mi-Atyánkból, és száz ötven Üdvözlétből áll, a Sz. Dávid Soltára száma szerint. Ez az hitünk Titkai szerint, három részre osztatik: úgy mint a Bóldog Aszszony öröminek, Christus Urunk Fájdalminak, és az ő Dücsőségének emlekezetire. Hogy pedig a kis Olvasón 63. Üdvözlétet mondunk azzal a Bóldogságos Sz. Szűznek élete Esztendeit üllyük. Mivel azért mindenik Üdvezlet után egy egy áitatos Imádságot, a Sz. Atyákból hozzá töttem, minden napra csak egy Tizedet rendeltem, hogy annál könnyebben, és áitatosabban azt el-mondván, ki ki a Belső indulatok által, Isteni szeretetben foglalhassa magát.” Uo., A₄^r–A₅^r.

¹⁸ Uo., 1.

¹⁹ Uo., 417–418.

²⁰ TARNÓCZI, *Holtig valo Baratsag, i. m.*

²¹ TARNÓCZI István, *Nagy mesterseg a jo elet*, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel Srnenky Mátyás, 1680 (RMKI, 1252).

félő, és halálra vált betegeknek szolgáló emberek”.²² Az imádságok, elmélkedések közé beszűrt intéseket és utasításokat főként nekik és a lelki atyának címzi (a beteg számára írt tanácsokat a könyv első felében olvashatjuk, míg egy külön fejezet a halálra ítélt embernek szól). Ezek az útmutatók leggyakrabban elmondandó imaszövegeket, elmélkedéseket ajánlanak a betegnek és környezetének, de találunk viselkedésszabályozó figyelmeztetéseket is. Az előjáró beszédben a lelki atyát a beteg látogatásakor való helyes magatartásmódra figyelmezteti: fontos a jó felkészülés, „hogy nem csak azokat tanullya előb-meg, a’ miket kellessék szöllani, és cselekedni az Betegeknél azoknak hasznára, és lelki vigaságára, hanem a’ környül-állók éppületire-is légyen lelki-orvoslása”.²³ Ugyanakkor liturgikus vonatkozású intéseket is közöl: milyen imádságot, áldást kell mondania a betegnél (vagy a betegnek), amikor a feszületet nyújtja neki,²⁴ amikor az égő gyermét adja a kezébe,²⁵ amikor szentelt vízzel meghinti stb.²⁶

Több olyan imádságot és litániát találunk a könyvecskeben, amelyet a környezet végez a betegért, haldoklóért: a Krisztus öt sebéhez, a betegekért szóló, a Szent Bernátnak tulajdonított Mária-litániákat, az egyház szokása szerint végzett litániát a boldog kimúlásért, a kimúló lélek ajánlását, a Jézus neve-litániát stb. A betegért való ima egyben az imádkozó lelki hasznára is szolgálhat, hisz annak tudatosítására készíti, hogy egyszer ő is ide jut, számot ad életéről. A *Holtig-való barátság* így az életvezetési könyvekkel (*conduct book*) rokon, és gyakorlati segédkönyv lehet mindenkinek a jó halálra való felkészülésben. Emellett pedig a helyes keresztény életre is tanít, jócselekedetek végzésére buzdít, ahogyan a fent említett rózsafüzéres könyv is. Az életvezetési kalauzzal még inkább rokonítható Tarnóczi két fordítása. A *Menyben vezető Kalauz*, ahogy a címe is jelzi, egyféle üdvösségre segítő útikönyvként használható, hasonlóan a Bellarmino-fordításhoz, a *Nagy mesterséghez*, amely nem csupán *ars moriendi*, hanem *ars vivendi*ként is értelmezhető és értelmezendő.²⁷ A szerző többi elmélkedésgyűjteményében olvasható útmutatók, intések szerkezetileg nem különülnek ennyire el, a folyószövegbe beépülve segítik, irányítják az olvasót a gyakorlatok végzésében. Néhol értelmezési irányvonalakat, lehetőségeket nyújtanak.²⁸ Máskor az élet apró részleteire, adott élethelyzetekre kitérve a helyes hozzáállásra mutatnak példát. A *Jó akaratban* egy helyen például így inti olvasóját Tarnóczi: „midön valaki hiredet nevedet, s-böcsülletedet kissebėti, joszágodtól s-javaidtól meg-foszt, avagy üldöz, és gyülöl, ver, tagol, sebesét,

²² TARNÓCZI István, *Holtig való baratsag*, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel Frey János, 1695 (RMK I, 1484), [4].

²³ TARNÓCZI, *Holtig valo Baratsag, i. m.* (RMK I, 1606), [15].

²⁴ *Uo.*, 68.

²⁵ *Uo.*, 103.

²⁶ *Uo.*, 106.

²⁷ TARNÓCZI, *Menyben Vezető Kalauz*, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel, 1675 (RMK I, 1185).

²⁸ „...vedd eszedben, hogy a’ bölcs a’ meg-nevezet szókat a’ sidókhöz szöllotta, mint goromba, és testi életben lévő Nemzetséghez, a’ ki igen kemény, és félelemmel teli törvény alatt vala”. TARNÓCZI, *Választott nyil, i. m.*, 103.

mind az Isten rendelésének tulajdonítsad, hogy nem mástól, hanem csak csupán az ő szent akarattából származtak reád.”²⁹

A krisztusi élet megvalósítására vonatkozó efféle intések egy másik műfaj sajátosságait is hordozzák. Tarnóczi meditációs könyveiben az imádságokon, életvezetési könyveken kívül prédikációkra jellemző buzdításokat is találunk. Általában megtérésre, a jócselekedetek gyakorlására, tevékeny keresztény életre biztatja olvasóját. Az alábbi példát a *Választott nyílból* idézzük: „szolgáljunk tehát az Istennek, hogy még a földön lévén, a megh dicsoült lelkekhez hasonlók legyünk, a kik tiszta szívből, és tellyes szeretetből dicsérik, és magasztallyák az Istent szüntelenül”³⁰

Ahogy fent már említettük, a három 1685-ben megjelent elmélkedésgyűjteményben kisebb részben van jelen az imádságos jelleg, ehelyett az értekező hangnem dominál. Tarnóczi az elmélkedéseket megelőzően szentírási részekre, egyházatyákra, teológusokra, filozófusokra és szentek életéből vett példákra hivatkozva hangsúlyozza az adott téma jelentőségét. Mind közül a *Jó akaratban* a legerőteljesebb az argumentatív jelleg. A számtalan latin nyelvű citátummal teletűzdelt szöveg központi gondolata: az emberi akaratnak az istenihez való igazítása.³¹ A könyv első hét fejezetében bizonyítások, érvelések, tanítások vezetnek fel az elmélkedési témákat, melyeket a szerző érdemesnek tart „észben tartani”, és amelyek a könyv nyolcadik részéig csak említésszerűen jelennek meg. Innentől kezdve a konkrét élethelyzetek (betegség, veszteség, szerencsétlenség) felsorolását, tárgyalását kínálja, ahol a kegyes olvasó gyakorlatba ültetheti át az eddig tanultakat.

Tarnóczi *Vigyázó szem* című műve tartalmazza a legtöbb elmélkedési témát, meditációs gyakorlatot. Témaként mindenekelőtt a Krisztus örökkévaló jelenlétének elgondolását ajánlja, majd konkrétan felsorol néhány állomást Jézus életéből, főleg a gyermekégtörténetből és a passióból.³² Az isteni jelenlét tudatosítására különböző meditá-

²⁹ TARNÓCZI, *Io Akarat, i. m.*, 45.

³⁰ TARNÓCZI, *Választott nyil, i. m.*, 61.

³¹ „Si erit malum, azt mondyga [!] Amos, in civitate, quod Dominus non fecerit. Tehát nincsen semmi nyomorúság, inség, keserűség, meghvetés, tsúfolás, meg-pökés, testi, lelki nyughatatlanág, s-epesztés az egész Városban, annyi sok fedél alatt annyi sok szobákban, és szurdékokban, annyi sok szivekben, s-elmékben, a kiknek Isten oka nem volna? nincsen, bizonyára bátran el hiheted.” (Kiemelés az eredetiben.) TARNÓCZI, *Io Akarat, i. m.*, 37–38.

³² „...néha a' mint a' jászolba alázatosan, és szegénységben fekütt, most, a' mint a' környül metelkedésben üdvesegünknek sólygát kezdette letenni, szent vérét kiöntvén: néha a' mint a' templomban a' mennyei Attyának bé-műtattott, vagy a' mint AEgyptumba szaladott, Herodes király kegyetlensége elöl, és a' mint ottan az bálványozó emberek között sok illetlenséget, és alkalmatlanságot, izetlenséget szenvedett, mi módon ült a Törvény tudok között az templomban, és azokat Isteni bölcsességnek fenységével miképpen meg világosította miképpen harmincz esztendeig Nazaretben alacsony állapotban, az szent Josephnek, és szent Annának, mint egy isméretlenül engedelmissen, és alázatosan szavát fogatta, az Ats munkában foglalatoskodott, és az Sz: Josephnek oktatását, és tanítását fogatta, avagy miként ment a pusztában, és ottan mi képpen vont-a-el magát, minden embertül, és társolkodástül, böjtöléssel, és imádsággal negyven egész napot töltvén, de leg főképpen az ő szenvedésinek kínai között, arczúl csapdostatási, és pökdotetési között, és a' mikor csúfolták, kegyetlenül veszszözték, tövissel koronázták, keresztel terhelték, lábokkal ti-

ciós gyakorlatokat ismertet. Hangsúlyos felvetése, hogy a gondviselő jelenlétben való elmélkedés, tehát annak tudatosítása, hogy Isten (címben szereplő) vigyázó szeme mindent lát, egyrészt segít ellenállni a mindennapi élet kísértéseinek, elkerülni a bűnöket; másrészt ez a meditáció az elmélkedőt a jócselekedetek gyakorlására indítja, mintegy kényszeríti.³³ A záró fejezetben a meditáció végzésének legalkalmasabb idejéről is tájékoztatást szerez az olvasó: ajánlott mindenkor és mindenhol Isten jelenlétébe helyezni magunkat, de különösen reggel, amikor az ember hálaadással fordul hozzá, felajánlva a következő nap minden eseményét.

Tarnóczi szövegeiben, hasonlóan a jezsuita meditációs hagyományhoz, lényeges szerepet kap a képzelet és az érzékek használatának (*applicatio sensuum*) jelentősége. Ennek szemléletes megfogalmazását szintén a *Vigyázó szemben* találjuk: „valami vizsgálásunk, segítségünk, örömünk, és gyönyörűségünk lehet, a’ teremtett állatokból, úgy mint az iz, az étekben, az szén a’ festékben, a’ hallás a’ musikában, a’ szag a’ drága festékben, és jó illató izekben, azt az egész testünknek tagjaival közli.”³⁴

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Tarnóczi István kegyességi műveiben elmélkedéseket, imádságokat fogalmaz meg az olvasó számára, gyakran érintve és egyben megkérdőjelezve, újrarájzolva a szoros értelemben vett műfaji határokat. Szerzői intései, buzdításai átjárókat nyitnak az értekezés, katekézis, életvezetési kalauz, prédikáció szövegtípusai felé. Az általa használt „Istennek jelenlétit gyakorlani” kifejezés egyszerre jelent értelmi munkát és akarati cselekvést. Elmélkedései közben mindvégig érvekkel, különböző autoritásokra való hivatkozással bizonyítja, szemléletes képekkel és történetekkel példázza a meditációs gyakorlatok mellett a jócselekedetek fontosságát, szükségességét. Magyarázatai, argumentációi a megértést szolgálják, a megértés pedig a jócselekedetek feltételeként szolgál. Ezáltal megvalósulhat a tanulmány címében idézett gondolat, miszerint az általa ajánlott „praktikák, és módok igen nagyra böcsültetnek, valóban hasznosak-is azoknál, a’ kik ezekben gyakorolják magokat, úgy hogy méltók legyenek másoknak-is követésre.”³⁵

FRANCISKA KÓNYA

Mixing literary genres in the devotional books of the Jesuit István Tarnóczi

The seven works of Tarnóczi István (1626–1689) written on Hungarian are prayer- and meditational books. Some recent research on devotional literature is mentioning the passage between the genres in these texts: how the meditation is mixing with other kind

---

porták, haját, szakállát tépték ocsmányúl rút törhákkkal anyali orcsáit töltötték, s-gyalázták...” TARNÓCZI, *Vigyazo Szem, Avagy Istennek mindenütt ielen lete*, Bécs, Cosmerovius János Kristóf, 1685 (RMK I, 1327), 73–74.

³³ *Uo.*, 27–28.

³⁴ *Uo.*, 86.

³⁵ TARNÓCZI, *Io Akarat, i. m.*, 236.

of pious texts (prayer, catechism, etc.). This study examines the specific realization of this in the literary work of the Jesuit writer. It represents the changing mode of treatise-like, didactic texts with meditations, prayers. This paper also investigates the role of the presumed reader layer, how it influences the stylistic and rhetorical aspects of these books. The main message is usually transmitted through several chapters as a didactic treatise, which is followed by practical exercises: prayers and meditative texts formulated in first person. The scriptural references, the indications and quotations of religious and secular writers, the thesis-like parts containing expressive and colorful examples contribute to the comprehension, which is a condition for good deeds. The frequently used expression of „practicing the presence of God” is both an intellectual work and a volitional action. On one hand, the prayers formulated in first person deepened the meditation, while on the other hand through these the theological message could reach more easily the pious reader.

Gondolatok az általános és a társulati imakönyvek kapcsolatáról

Az általános imádságoskönyvek és a társulati imakönyvek kapcsolatára nyolc imakönyv bemutatásával és rövid összehasonlításával próbálok rávilágítani. Társulati vagy társulathoz kötődő imakönyvek közül a következőket mutatom be: *Jó illatú rózsás kert*, *Officium Rákócziánium*, *Lelki virágos kert*, *Myrhából szedett lépes méz*, *Len-kötelecske*. Általánosan használt nyomtatványok esetében pedig az *Arany Koronáról*, a *Lelki fegyverházzal* és a *Lelki Paradicsomról* szólok. A nyomtatványok közötti kapcsolatfeltárás során elsősorban tartalmilag, részben műfajilag vizsgáltam a kiadványokat.¹

Elsőként a *Jó illatú rózsás kerttel* foglalkozom, amely 1703-ban jelent meg először Bécsben. Jelenlegi ismereteim szerint az 1906-os nyomtatvány az imakönyv utolsó kiadása.² A két időpont között eltelt kétszáz évben nagy népszerűségnek örvendett. A 18. századból 16 kiadást találtam az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok munkacsoportjának katalógusában. A 19. századból nincs ilyen jellegű gyűjtés, így különböző könyvtárakból és magángyűjteményekből eddig 26 kiadásról van tudomásom. Vajon minek köszönheti az imádságoskönyv a népszerűségét?

Az imakönyvet német nyelvről Sigray Erzsébet Róza fordította, és a címben olvasható, hogy szoros kapcsolatban van a Jézus Szíve-tisztelettel. Ezen felül a fordító húga, Sigray Borbála a pozsonyi Jézus Szíve-társulat megalakulásában játszott fontos szerepet.

Röviden ismertetem a könyv szerkezetét az 1713-as, példány szerint ismert első kiadás alapján.³ Az imakönyv hat részből áll, és ezek elsősorban tematikusan csoport-

¹ A tanulmányban tárgyalt társulati kiadványokhoz kiindulópontként lásd KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Valóságos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Néprajzi Látóhatár, 1992/1, 3–4, 8–36; KNAPP Éva, *Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001, 156–166. (Lásd továbbá – különösen a 10. jegyzetben hivatkozott munka értelmezéséhez – Knapp Éva kötetünkben olvasható tanulmányát. *A szerk. megj.*)

² BÁN Izabella, *Állandóság és változás a Jó illatú rózsás kert című imakönyvben = Nyelv, irodalom, esztétikum: Hallgatói dolgozatok*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Piliscsaba, PPKE BTK, 2011, 36–50; Uő, „*Jó illatú rózsás kert*”: *Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 23–32.

³ *Jó illatú rózsás kert, melyben Sok szép Imádságok, mint annyijó illatú Rosák találhatnának, Reggeli, s-Estvéli Imádságok: Az Úr vétele előtt, és utánna való Könyörgések A' Jesus Szentséges Szívéhez való Officium, Litania, egyéb szép imádságokkal vagy Az Isten Szenteihez, mint annyi Mennyei Paradicsom kertében plántáltatott virágok tiszteletire való Imádságok*. Mellyek Mindenestül Németbül fordittattak Magyar nyelvre Szent Klára Szerzetében lévő egy Szerzetes Szűz által: az Isten Annjának, és a' Mennyei Szentek nagyobb dicsőségekre, és a' Magyar hivek épületekre. Most pedig: [Ü]jjobban Istennek nagyobb dicséretére, és lelkeknek üdvösségére, A tisztelendő, es tekintetes Lacza János Úrnak Monostori Sz. Lélek Apáturának, a' Tiszt. Győri Káptalan [C]ustosa, és Kánonoka [&c.] Istenes költségével ki-nyomtattattanak. Nagy-Szombatban, az Académiai bötűkkel Róden György által. 1713.

tosítják az imádságokat. A címnegyedben, a kalendárium után, részletes leírást olvashatunk az ájtatosság eredetéről, Alacoque Szent Margit látomásáról, a Jézus Szíve-tisztelet terjedéséről. Az első rész (reggeli és esti imák) és a második rész (gyónás, áldozás) imáinak egy része megegyezik az *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* című nyomtatvány hasonló témájú szövegeivel. A harmadik egység a könyv – mondhatjuk – sajátossága: a Jézus Szíve-ájtatossághoz kapcsolódó officiumok, litániák és különböző imádságok vannak benne. A negyedik részben ismét – műfaji szempontból – kevésbé kötött szövegek fordulnak elő. A Szűz Máriához szóló ötödik részben újra megjelennek az officiumok és litániák. Az utolsó egység különböző szenteket szólít meg, alapvetően kötetlenebb műfajban, de egy-két esetben itt is találunk officiumot és litániát.

A *Jó illatú rózsás kert* valamennyi kiadását áttanulmányozva szembeűnt néhány jellegzetesség. A könyv szerkezete – leszámítva a Bucsánszky-féle kiadásokat a 19. század végéről, 20. század elejéről, ahol beszűrtak egy fejezetet – nem változott, tartalma kis mértékben módosult. Látható azonban, hogy távolodik a Jézus Szíve-tisztelettől és válik általánosan használt könyvvé, néhány kiadás után végleg eltűnnek a címnegyed bevezetői, itt-ott változtatnak a szövegen, vagy kihagynak akár teljes imádságokat is. A kiadások olykor az egyháztörténeti eseményeket is tükrözik, ilyen például Nepomuki Szent János tisztelete, amely a 18. század első felében felerősödött: a *Jó illatú rózsás kert* 1734-es pozsonyi kiadásában további imákkal tisztelték meg a szentet. Észrevettem helyi sajátosságokat is, az egri és szegedi kiadások nagymértékben hozzányúlnak a könyv szöveganyagához, néha akár az imakönyv jellegzetességét adó imákat is kihagyva a kötetekből. A használók igényeihez alkalmazkodva idővel népénekszövegeket csatoltak a nyomtatvány végére.

A korszak másik népszerű imakönyve az *Officium Rákócziánium*: az eddigi népszerűségi indexet ez a nyomtatvány vezeti, a Knapp Éva által feltárt 100 kiadással. Az ő munkájára támaszkodva⁴ próbálok párhuzamot vonni e könyv és a *Jó illatú rózsás kert* között.

Az *Officium Rákócziánium* első ismert kiadása 1693-as, az utolsó ismert megjelenés pedig 1882-ben volt. A korábbi kötet három szerkezeti egységre bontható. Az első szakasz a bevezető szövegeket, a kalendáriumot, majd a búcsúkat részletezi, először a mindenkire, majd a társulati tagokra vonatkozókat. A második egységben *14 Cultus* címmel ellátott fejezet a katolikus hit dogmatikai rendszere alapján, témánként (és nem műfajonként) csoportosítja az imádságokat. A harmadik egység az imaórákhoz kapcsolódó szövegeket tartalmazza. A fő rész valamennyi fejezetében az officium áll első helyen. A későbbiekben ez a szerkezet folyamatosan alakult, a magyar kiadásokkal nehezen összevethető, viszont az officiumok jelenléte itt is szembeűnő.

A könyv történetéből azokat az információkat emelem ki, amelyeket a *Jó illatúra*

⁴ KNAPP ÉVA, *Officium Rákócziánium: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 2000.

nézve fontosnak tartok. A kiadások itt is alkalmazkodtak a változó igényekhez, gyakran próbálták megújítani, nyomdahelyhez kötődő szövegek és illusztrációk kerültek a nyomtatványba. Az *Officium Rákócziánium* eredetileg a Mária kongregációk részére készült, a külföldi kiadások pedig egyértelműen valamilyen társulat, általában valamelyik Mária kongregáció gondozásában jelentek meg (Steyr és Bécs – Nagyboldogasszony társulat). A zágrábi nyomtatványok mindegyike a Gyümölcsoltó Boldogasszony társulat kiadványa. A *Jó illatú* esetében is valószínűsíthető a társulati kötődés, azonban ez nem egyesület által történő megjelenést jelent. Az *Officium Rákócziánium* esetében megfigyelhető, hogy az officiumok száma egyre csökken, mivel a 19. század elején kibontakozóban van egy új típusú vallásos irodalom, amely már nem az officiumokra épít.⁵ A *Jó illatú*ban minimális az officiumok jelenléte: lehetséges, ennek köszönheti, hogy még a 20. század elején is kiadták, és a mai napig használják!⁶ Ismét felvetődik tehát a kérdés, hogy miért ilyen népszerűek ezek az imakönyvek.

E kérdésből kiindulva három társulati imakönyvet és három általánosan használt imakönyvet kezdtem el tanulmányozni. A társulati nyomtatványok közül olyanokat igyekeztem kiválasztani, ahol az imádságok vannak túlsúlyban. Elsősorban szerkezeti, műfaji és tartalmi összehasonlítás történt, a kutatás későbbi szakaszában részletes szöveg-összehasonlítást is szeretnék végezni, amivel várhatóan további kapcsolatok mutathatók ki. Egy-két szövegösszefüggés már most látható, ezeket az adott imakönyvnel említeni fogom.

Az első társulati imakönyv a *Lelki virágos kert*,⁷ amely a gyöngyösi Jézus Neve társulat kiadványa, 1712-ben jelent meg Nagyszombatban, szerkezetében és tartalmában több ponton hasonlít az *Officium Rákócziániumhoz*.⁸ Az előszó és a kalendárium után tematikusan, 12 táblában találjuk a fohászokat. Az egyes fejezeteken belül vannak litániák, officiumok, himnuszok, illetve egyéb, kevésbé kötött formájú szövegek, azonban itt is dominálnak az officiumok. Az első fejezet a társaság reguláját, szokásait, búcsúinak leírását és néhány imádságot tartalmaz, amelyből kiderül, hogy a társulathoz tartozásnak milyen feltételei voltak.

A következő imakönyvet a Szent Kereszt társulat adta ki 1762-ben, *Myrhából szedett lépes méz*⁹ címmel. Hasonlóan az előző imakönyvhöz, ez is egy rövid bevezetővel indít,

⁵ Uo., 5–42.

⁶ Medgyessy-Schmikli Norbert, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának tanára a Vas megyei Perenyében folytatott népénekgyűjtése során többször is találkozott a *Jó illatú rózsás kerttel*, az ottaniak közül többen a mai napig használják az imakönyv 19. század végi kiadásának valamely példányát.

⁷ *Lelki Virágos Kert. Az Mennyei Udvar tiszteletiről, melyet a kertben halálra vált, és a keresztfán megholt Úr Jézus titulussa alatt virágzó, Gyöngyösi Congregáció, az üdvösséges halált szomjúhozó hiveknek kinyitott, és újonnan Nemes és Nemzetes Almasi Agnes megújított, hogy ezt gyakorolván, s ebben múlatozván, ki-ki a szent Halálra, és az örökké való böldog feltámadásra magát tehesse érdemessé. Boldogok az Halottak, kik az Urban halnak meg. Apoc. 14. Nagy-Szombatban, az Academiai Bötükkal Geich János. 1712.*

⁸ KNAPP, *Officium Rákócziánium*, i. m., 11.

⁹ *Myrhából szedett lépes méz, avagy Üdvözítőnk keserves kínszenvedésének buzgó elmélkedésére édesgestő*

amelyben részletezi, hogy milyen dicsőségek születtek a Szent Kereszt zászlaja alatt. Ebben a nyomtatványban nincsen kalendárium, az előszót *A Szent Kereszt congregatioja avagy társasága* fejezet követi, amely egy rövid történeti összefoglaló az egyesületről. A szabályzat 12 pontban foglalja össze a tagokra vonatkozó feladatokat, utasításokat, a helyi társulati szokásokat. Az áhítati rész a Szent Kereszt zsolozsmájával kezd, ezt követi Krisztus kínszenvedéséről egy litánia és egy hálaadás, majd a következő fejezet-cím olvasható: *A Congregationnak kezdetire, és végére való könyörgések*. Két rövidebb ima szól a találkozó elejére, majd a Jézus Neve litánia és egy hosszabb fohász zárja az eseményt, mintegy hivatalos keretet adva a társulati alkalmaknak. A gyónás és szentáldozás különféle imádságai után a halottak zsolozsmája található. Jézus öt sebének litániája és Szűz Máriához intézett néhány fohász után keresztúti elmélkedésekkel zárul az imakönyv. Látható, hogy a nyomtatvány nagy részét már a társulatra vonatkozó utasítások teszik ki.

A harmadik kiadvány a *Len-kötelecske*,¹⁰ a Kordás társulat kiadványa, 1749-ben jelent meg Győrben. A könyv nincs fejezetekre tagolva, ettől függetlenül három egység különíthető el: a nyomtatvány első fele különböző fohászokat tartalmaz, a közepén a szentmise imádságait találjuk, a harmadik szakaszban pedig a társulat reguláit, egyéb útmutatásait részletezi, valamint a korda övhöz fűződő csodákat írja le. A fohászokban a megszokott témák jelennek meg: reggeli és esti könyörgések, bűnbánatra serkentő ima, szentekhez intézett szövegek. Jelen esetben már a könyv mintegy kétharmad része társulati szöveg, regula, elmélkedés. Itt kapcsolódom vissza az elsőként bemutatott imakönyvhöz, a *Jó illatú rózsás kerthez*, mivel mindkét nyomtatvány esetében több szövegegyezés van az *Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* című imakönyvvel.¹¹

A következőkben társulathoz nem kötődő, szélesebb réteg által használt könyvekről lesz szó. Elsőként Pongrácz Eszter *Igaz Isteni szeretetnek harmattiyából nevedett, drága kövekkel kirakott Arany Korona*¹² című munkájáról, amely 1719-ben jelent meg Nagy-

---

Sz. Kereszt zsolozsmája, melyben a Jesus Társaságnak nagyszombati Collegiumban való Szent Kereszt Congregatiojának Regulái, Rend-tartási, Búcsúi, különb féle szép Imádságokkal foglaltatnak. Nagyszombatban Az Academia Jesus Tarsaság-béli Colegiumának böttüivel, 1762. Eszt.

¹⁰ *Len-kötelecske, az-az Serafikus Sz. Ferencz atyánk Magyar-Országí Böldog-Aszszonyi Provinciában elterjedett Korda viselő Atyafiak Congregációjának Regulait vagy-is Rend-Tartásit, a Sz. Pápáktól engedet Búcsúit, némelly Lelki ájtatosságokat, azon Korda-viselésnek eredetit, folyamattiyát, más szép tanításokat magában foglaló Könyvecske*, Melly A Tisztelendő Pater Sebestyén Pánkl Szent Ferencz Szerzetbéli, Magyar-Országí Böldog-Aszszonyi Provinciának Generalis Lectora, Habitualis Custosa, és mostani Provincialissa engedelmével. Nyomt: Győrben, Streibig Gergely János és Püsp. Könyv-nyomatató által. [1749].

¹¹ Lásd BÁN Izabella, *Társulati imakönyvek a misztika szolgálatában = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 23–30.

¹² *Igaz Isteni Szeretnek Harmattiyából nevedett, drága Kövekkel ki-rakott Arany Korona. Az Az: Külömb-Külömb féle válogatott áitatos szép Imádságokból, Lelki Fohászokodásokból, Elmélkedésekből, Dicséretekből, és Szűvbéli indulatokból, mint egy mennyei világossággal ragyogó, Istenhez ébresztő drága Kövekből Formáltatott, és készítettett Imadsagokönyv* Mellyet A Keresztény hiveknek buzgó lelkek javára, s a jó pallya fu-

szombatban. A népszerűségi indexen ez a mű is előkelő helyen szerepel, csak az Országos Széchényi Könyvtárban 39 kiadást találtam, az utolsó ismert megjelenés ennél is a 20. század eleje: 1908-ban jelent meg. A címnegyed tartalma: Elöl-járó beszéd, kalendárium, „imadsagos könyvek olvasásának hasznos kezdetiről, és az jó intentióról”, valamint „az imadsagnak titkos értelméről”. A továbbiakban 14 részt különít el, különböző témák szerint csoportosítva a szövegeket, melyek összefoglalva a következők: főbb imádságokról elmélkedés, reggeli és esti imádságok, gyónáshoz és szentmiséhez kötődő fohászok, hálaadások, bűnbánó zsoltaók, Krisztus életéhez és Máriához kötődő imák, szentekhez intézett fohászok, könyörgések betegekért, tematikailag vegyes imádságok.¹³ Műfajilag találunk a nyomtatványban elmélkedést, tanítást, litániát, himnuszt, officiumot, valamint kevésbé kötött imádságokat. Az imakönyv kiadásait elsősorban tartalmilag vizsgálva ugyanazt a jelenséget vettem észre, mint a *Jó illatú rózsás kertnél* volt látható. A 19. század folyamán itt is folyamatosan megjelennek a különböző népénekzsövegek, a század második felében pedig egy új fejezettel, a keresztútjáráshoz köthető imádságokkal és elmélkedésekkel bővítik a nyomtatványt. A szentmise részeihez kötődő szövegek az *Arany Korona* esetében már az első kiadásban jelen voltak, viszont az illusztrációk itt is hiányoztak, csak a későbbi könyvekben kezdtek egyre nagyobb számmal megjelenni.

A *Lelki fegyverház* a következő általános imakönyv, amelynek 1716-ban, Nagyszombatban megjelent példányát tanulmányoztam. Szelestei Nagy László 34 kiadás megjelenéséről számolt be tanulmányában.¹⁴ Ez az imakönyv is kisebb változtatásokon ment keresztül. Betoldottak például miseimádságokat, népénekzsövegeket és helykitöltő imádságokat. A mű nyolc egységre tagolódik, ismét témák szerint csoportosítva a különböző imákat. Műfajilag nagyon kevés a kötött imádság – Jézus Nevéről litánia, a Makula nélkül fogantatott Szűz Mária zsolozsmája, a Lorettói litánia, Szent József zsolozsmája, Szent Antal és Xavéri Szent Ferenc litánia –, amelyek a korábbi imakönyvekhez képest elenyésző számban vannak jelen. Néhány imádság megtalálható az előbb tárgyalt *Arany Koronában*, ilyen például a Czelli Bóldog Asszonyhoz Imádság, vagy A Bóldogságos Szűznek hét Örömi. Természetesen ezen felül több szöveg

---

tásnak bóldog végezete Koronájának el-nyerésére, szorgalmatos munkájával szerzett, és költségével ki-nyomtatott Tekintetes, Es Nagysagos Ovari, Es Szent Miklosi Pongracz Ester, Néhai Tekéntetes, Nemzetes, és Vitézlő Apponyi Miklos Uram meg-hagyott özvegye. Nyomtatott Nagy-Szombatban: Az Académiai bötűkkel, Gall Friderik által, M. DCC. XIX. Esztendőben.

¹³ A Miatyánkról, Üdvözletről, Hiszek egy Istenről, a szent kereszt jeléről és szentelt vízről; Reggeli és estvéli imádságok; Isteni tiszteletnek gyakorlása különféle imádságok; A templomba való menetelről, és szent miséhez tartozó ájtatos szép imádságról; A szent gyónáshoz és az Ur vacsorájához készítő elmélkedések és buzgó imádságok; Hálaadások az Ur Isten jótéteményiért, szép dicséretekkel, imádságokkal és litániákkal, Atya, Fiu és Szentlélek Istenhez és a Szentháromsághoz; Szent Dávid bűnbánó zsoltaírai; Krisztus Urunk fogantatásáról és születéséről; Urunk keserves kínszenvedésének kezdete; Húsvéti imádságok; Buzgó imádságok a bóldogságos szűz Máriához; A megdicsőült szentekről; Különféle imádságok; A beteg, haldokló és meghaltak lelkeért való imádságok

¹⁴ SZELESTEI N. László, *Lelki fegyverház = Crescit eundo: Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*, Bp., Argumentum, 2011, 191–194.

megjelenik a különböző imakönyvekben – például a Lorettói litánia, illetve egyéb, általánosan bevett imádság.

Végül Baranyi Pál művéről, a *Lelki Paradicsom*ról szólok, annak 1720-as, nagyszombati kiadása¹⁵ volt a kezemben, eddig három kiadásról van ismeretem. A címnegyedben olvasható egy rövid összefoglalás a műről, egy ajánlás, kalendáriumok és egy „Intés a keresztény olvasóhoz”. A könyv a továbbiakban hét fejezetre van osztva, szintén tematikusan rendezve a szövegeket. Ezek a következők: Szentháromság, Szentek, bűnbánattartás, jócselekedet, misehallgatás, Jézus szenvedése, Szűz Mária tisztelete, illetve boldog kimúlás. Az imádságok műfajilag itt is vegyes képet mutatnak. Az imádságok mellett Baranyi művében nagy számban vannak elmélgedések is.

Ha végignézzük az imént bemutatott imakönyveket, sok minden kiderül. A konkrétan társulat által kiadott könyvek meglehetősen kevés kiadást értek meg. Knapp Éva munkája alapján¹⁶ a *Lelki virágos kert* kettő, a *Myrhából szedett lépes méz* egy, és a *Lenkötelecske* öt megjelenése ismert. Az általánosan használt, vagy azzá vált nyomtatványok azonban sokáig éltek. Véleményem szerint ennek oka elsősorban a könyvek szerkezetében, bizonyos mértékben pedig tartalmában és az imák műfajában keresendő. A társulati kiadványok esetében nagy hányadot foglal el a szabályzat, a búcsúk és egyéb szokások leírása, és – mondhatni – csak kísérőként közölnek imádságokat, ráadásul legtöbbször ezek is a társulat jellegéhez kötődnek. Az összeállítók mindkét esetben alkalmazkodtak az igényekhez, sőt az is látható, hogy a több kiadást megért művek esetében ezen igények változásához is – ilyen például az officiumok háttérbe szorulása, vagy a nyomtatványokhoz idővel hozzákapcsolt énekszövegek. Az általános imakönyvek a mindennapokban megélt imádságos élet témaköreire építenek, a legfontosabbak: reggeli és esti imák, gyónáshoz és szentáldozáshoz kötődő szövegek, a Szentháromság és Mária tisztelete, a szentek tisztelete, szentmise imádságai. Kiemelem itt azt a jelenséget is, hogy az *Arany Koronában* és a *Lelki Paradicsomban* megtalálhatóak alapvető imádságok hosszú, elmélgedő szövegekkel kiegészítve, míg a többi kiadványban ilyenek nem szerepelnek – gondolok itt a Miatyánk, a Credo vagy az Üdvözlégy szövegére.

Megállapításaim az eddig vizsgált nyomtatványokra vonatkoznak. Véleményem szerint az imakönyvek és imádságirodalom részletes kutatást igényel, a későbbiekben további szövegeket kell bevonni a vizsgálatba, ezeket tartalmilag, szerkezetileg és műfajilag megvizsgálni, egybevetni, hogy idővel általános összefüggésekkel, megállapításokkal lehessünk gazdagabbak.

¹⁵ *Lelki Paradicsom Melly Sok féle lelki kertekből, öszve szedettetett tápláló Gyümölcs fákkal, gyönyörködtető virágokkal, elevenítő orvosságokkal. AZ AZ Külömb-külömb féle Aitatosságokkal, Imádságokkal, Litániákkal, Intésekkel, és Oktatásokkal béülttetett. Es a' Keresztyének lelki vigasztalásokra, gyönyörűségekre, táplálásokra, és orvoslásokra. A JESUS Társaságából való P. Baranyi Pál által ki nyittatott. Es most Másodsor: A' Tekentetes, És Nagyságos Kiss Keresztyenei Hunyadi László Uramnak Kegyelmes Urúnk ő Felsege Tanácsának, Tekéntetes Magyar Cancellária Refendáriusának költségén, a' keresztyén lelkeknek elejekben tétetett: M. D. C. C. XX. Esztendőben. Nyomtat. Nagy-Szombatban, Az Académiának bötüivel Gaáll Friderik által.*

¹⁶ KNAPP, *Pietás és literatúra, i. m.*

IZABELLA BÁN

Überlegungen zum Verhältnis zwischen den allgemeinen Gebetbüchern und den Andachtsbüchern von Kirchengemeinden

In dem Aufsatz wird das Verhältnis zwischen den allgemeinen Gebetbüchern und den Andachtsbüchern von Kirchengemeinden untersucht, in dem acht Gebetbücher aus dem 18. Jahrhundert miteinander verglichen werden. Zur Analyse wurden die folgenden Bücher ausgewählt: *Jó illatú rózsás kert*, *Officium Rákócziánium*, *Lelki virágos kert*, *Myrhából szedett lépes méz*, *Len-kötelecske*. Von den allgemein verwendeten Gebetbüchern wurden die folgenden untersucht: *Arany Korona*, *Lelki fegyverház* és *Lelki Paradicsom*. Das Verhältnis zwischen den Druckschriften wird in der Abhandlung vor allem unter strukturellen und teilweise inhalts- und gattungsbezogenen Aspekten beleuchtet. Es hat im Laufe der Zeit eine gewisse Tendenz bestanden, bei der diese Sammlungen nach den Erwartungen der Leser gestaltet wurden und demzufolge die Veränderungen dieser Erwartungen ihre Spuren auch in den Sammlungen selbst hinterlassen haben. In den Gebetbüchern der einzelnen Kirchengemeinden wurden regelmäßig die eigenen Statuten sowie Informationen zum Gemeindeleben mitgeteilt. Die allgemein verwendeten Gebetbücher haben mehr Neuauflagen erlebt als die Sammlungen der einzelnen Kirchengemeinden. Einige Gebete kommen in mehreren Druckschriften vor, folglich kann es nicht ausgeschlossen werden, dass diese Bücher auf den gleichen Quellen beruhen. Die Feststellungen des vorliegenden Aufsatzes können nicht als allgemeingültig angesehen werden, da sie sich nur auf die genannten acht Gebetbücher beziehen.

Johann Gerhard 18. századi hazai recepciójának néhány jellemzője*

1.

Már Incze Gábor tárgyalta Zólyomi Perinna Boldizsár fordításában Johann Gerhard *Meditationes Sacrae* című – 1616-ban megjelent – munkáját,¹ terjedelmes szemelvényt is közölt belőle. Incze szerint az „Arndt hatása alatt álló német írónak középkori misztikával telített munkája” ez a kiadvány.² Ifj. Ács Mihály 1710-ben Bártfán újra kiadta Gerhard művét „most Sok vétkekből meg-tisztittatván”. Két részből áll: *Szentseges Elmelkedések, Es kegyes gyakorlasok, A’ mellyek A’ szent életnek követésére és a’ belső lelki ember nevelkedésére.*³ Ezzel a kiadással azonban nem szakad meg Gerhard 18. századi hazai karrierje, szinte új és gazdag fejezete nyílik. Eddig formailag evangélikus recepcióját láthattuk (amihez még hozzászámítandó Madarász Márton 1652-es fordítása⁴), most viszont meglepően gazdag református recepciója figyelhető meg.

Johann Gerhard 1617-ben kiadott *Methodus studii theologici* című művében azt írja, hogy a teológia nem tetszés szerinti ismerete a hitnek és a keresztény vallásnak együttesen minden hívő számára, hanem pontosabb és tökéletesebb ismerete az isteni misztériumnak, tulajdonképpen *cognitio et studium pietatis*. Ennek legfontosabb ismeretelméleti eszközei az imádság és a meditáció: a *spiritualis sensus et experientia*. Már a fiatal teológusok számára kijelöli a legfontosabb célt: átélni, megélni, megtapasztalni a saját kegyességi gyakorlatukat, az imádságot, vele az örök élet reményének megízlése (*Vorschmack*). Olyan kulcsfogalmakat használ Gerhard (*Herzenseinkehr, deiformitas per humanitatem et divinitatem Christi*), amelyek azonosak Arndt fogalomhasználatával. Eszközei az elmélkedés és imádság: egyedül vagy közösen, szavakkal, énekkel, érzelmekkel, imaginációval, sorrendet követve vagy tetszőlegesen, és minden más módon is, ami lehetséges. Hatékony alkotórésze, eszköze a szívhez való magába szállásnak, aminek *causa efficiense* a Szentlélek. Az isteni jóságot megízlelni: ez az igazi istenismeret (*Vorschmack göttlicher Güte*). Arndt egy 1608-as, Johann Gerhardhoz intézett levelében a következőképpen jellemzi a *Wahres Christentum* négy könyvének tartalmát:

* A kutatást a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.

¹ ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Ötven szentseges elmelködesek...*, Bártfa, Klösz, 1616 (RMNy 1100).

² INCZE GÁBOR, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1931, 40–41.

³ ZÓLYOMI PERINNA Boldizsár, *Az Ur Jésus nevében! Szentseges Elmelkedések, Es kegyes gyakorlasok...*, kiad. AACHS Mihály, Bártfa, 1710 (RMK I, 1771). – Lásd INCZE, *i. m.*, 142–143.

⁴ MADARÁSZ Márton, *Kegyességnek mindennapi gyakorlása...*, Lőcse, Brewer, 1652 (RMNy 2421A). – Madarász műve tulajdonképpen az *Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* című Gerhard munka fordítása.

Az első könyv kikövezi és megnyitja az utat a belső ember felé [ad interiorem hominem viam sternit et patefacit]. A második könyv még közelebb vezet hozzá, nevezetesen a lelki dolgok megízleléséhez a Kereszt hordozása által. A harmadik könyv arra tanít, hogyan forduljunk befelé, önmagunkba kalauzol, és megmutatja, hogy Isten országát önmagunkban találjuk. A negyedik a Makrokozmoszon és a Természet Könyvén keresztül, amelynek Isten a szerzője és teremtője, az emberi szív legbelsejébe vezet, hiszen az ember mint Makrokozmosz, vagyis az egész univerzum foglalata, a Makrokozmosz végső célja és középpontja, akiben Isten és a természet mindent egyesített; ezt bizonyítja az ember lelkiismerete.⁵

Arndt és Johann Gerhard bizalmas barátságban állott egymással, szoros szellemi kapcsolatrendszerük a kialakuló pietizmus számos fontos sajátosságának magyarázója. A kegyességtörténet Arndt egyik legfontosabb értelmezőjének, nagy hatású továbbformálójának tekinti Gerhard tevékenységét. Művei mellett ezt Arndt-tal folytatott kiterjedt levelezésük is bizonyítja.⁶ Különösen a *Meditationes sacrae* című Gerhard-művet tekintik szorosan Arndt-hoz kötődőnek, amely megírásának időszakában volt legerősebb Arndt szellemi befolyása fiatalabb pályatársára, még quedlinburgi korszakában. Azonban azt is kiderítette a kutatás, hogy kölcsönhatásról is beszélhetünk kettejük között, mert Gerhard is számos formában visszahatott Arndt gondolatrendszerére.⁷ A *Meditationes sacrae* éppúgy szoros kapcsolatban van a misztika kiemelkedő irányzataival, szerzőivel, mint a *Wahres Christentum*, különösen a Taulerhez kötődő szálakat azonosította a kutatás. Gerhard műve emellett a megújuló meditációs irodalomnak is fontos mintaadójává vált. A német kutatás a *Meditationes Sacrae ad veram pietatem excitandam* című Gerhard-művet a prózai kegyességi irodalom egyik legnépszerűbb alkotásaként tartja számon: „Bestseller der geistlichen Literatur”⁸

⁵ Johann Arndt az ősi filozófiáról, szövegváltozatok Carlos GILLY tanulmányával, ford., utószó HANKÓ Péter, Szeged, SzTE, 2003, 39.

⁶ A rendkívül kiterjedt német Gerhard-szakirodalomból csak néhány tanulmányra, monográfiára utalunk. Ugyanakkor az Arndt-szakirodalom is tartalmaz ehhez erősen kötődő megállapításokat, tekintettel kettejük szoros szellemi kapcsolatára. Marcel NIEDEN, *Anfechtung als Thema lutherischer Anweisungsschriften zum Theologiestudium = Praxis Pietatis: Beiträge zu Theologie und Frömmigkeit in der Frühen Neuzeit – Wolfgang Sommer zum 60. Geburtstag*, hg. Hans-Jörg NIEDEN, Marcel NIEDEN, Stuttgart, Kohlhammer, 1999, 83–103; Thomas ILG, *Ein anderer Mensch werden Johann Arndts Verständnis der imitatio Christi als Anleitung zu einem wahren Christentum*, Göttingen, V & R Unipress, 2011. Ennek különösen három nagyobb fejezete mutatja a szoros koncepcionális érintkezést Arndt és Gerhard között: 52–55: *Arndts Beziehung zu Johann Gerhard*; 229–261: *Johann Gerhards Konzept der imitatio Christi in den Meditationes Sacrae (1606) im Vergleich mit der Nachfolge-Konzeption Arndts*; 271–297: *Die Kreuznachfolge – Simon von Cyrene in den Passionsauslegungen Gerhards und Arndts*.

⁷ „Häufig haben Untersuchungen bisher die Wirkung Arndts auf Gerhard in den Vordergrund gestellt. Die neuere Forschung weist dagegen eine wechselseitige theologische Beeinflussung nach. Sie geht zudem davon aus, daß Arndt den theologischen Rat Gerhards in Anspruch nahm [...] So geht z. B. Geyer davon aus, daß Gerhard zur Zeit der Abfassung der *Meditationes Sacrae* ganz unter dem Einfluß Arndts stand” ILG, i. m., 53.

⁸ Fritz KRAFT, *Heilen durch Leiden: der heilende Heiland und seine Arzneien Herkunft und Geschichte des Sinnbildes Christus als Apotheker in der protestantischen und katholischen Volkskunst = Passion, Affekt und*

A korábban is jelentős német Gerhard-kutatásban új fejezetet nyitott Johann Anselm Steiger kutatómunkája.⁹ 1997 óta jelenik meg folyamatosan a Frommann-Holzboog kiadónál a *Doctrina et Pietas* sorozata, amelynek önálló részlege a Johann Gerhard-Archiv (1 Abteilung), ebben eddig kilenc kötetben jelentek meg Gerhard művei kritikai kiadásban, Steiger szerkesztésében és kommentárjaival, tanulmányaival. Ennek harmadik-negyedik kötete volt a *Meditationes Sacrae* (rövidítése a továbbiakban: MS) hasonmás és kritikai kiadása. Az első kiadásban minden meditáció előtt 6-8 soros verses summázat áll, ezek tematikusan kapcsolódnak a meditációhoz.

Gerhard 1603–1604 telén, súlyos betegségében kezdte el írni az MS-t Jénában, ekkoriból származik szellemi testamentuma is. Az MS-t szerzője eredetileg önmaga lelki vigasztalására írta (Selbstselsorge), nem kiadásra. Diariumot vezetett, amely később Gebetbüchlein-ná változott. Az MS-nek viszont már volt egy korábbi kezdeménye, erre utal Arndtnak egy 1603. március 15-én Gerhardnak írott levele: „Meditationibus ego sacris plurimum laudis tribuo, praesertim si ex intimo Dei amore & seria poenitentia proficiscuntur.”¹⁰ A fiatal Gerhardnak tanácsokat adott teológiai tanulmányai folytatásához Arndt, ennek során Szent Bernátot az első helyen emelte ki, akit tanulmányozni kell, mellette Kempis Tamást, Szent Ágostont javasolja. *Methodus Studii theologicici* című munkájában ennek szellemében nyilatkozik: „[...] solo Bernhardo excepto, qui solus post Augustinum, sicut Augustinus post Apostolos reliquis praeferendus.”¹¹ Arndt tanácsát Gerhard meg is fogadta, mert az MS-ban messze a legtöbbit idézett szerző Szent Bernát.¹² Számos hivatkozás, idézet mutatja jelentős Tauler-recepcióját is, művei több kiadásban és több kötetben megvoltak Gerhard könyvtárában; hivatkozik is rá az MS bevezetőjében. Steiger a manuscriptum feldolgozásával teszi megállapításait az MS végleges, nyomtatott szövegének kialakításáról. Az első kiadás a tavaszi, áprilisi lipcsei vásárra jelent meg, mielőtt Gerhard elfoglalta a heldburgi superintendenciát 1606 auguszt-

---

Leidenschaft in der Frühen Neuzeit, Band 1, hg. Johann Anselm STEIGER, Wiesbaden, Harrassowitz, 2005, 459–486.

⁹ 1995–2000 között volt a Heidelbergi Egyetemen a Johann-Gerhard-Forschungsstelle vezetője, 2001 óta a hamburgi egyetem professzora. Steiger különösen kiemelkedő eredményeket ért el a Gerhard-kutatásban, műveinek kritikai szövegkiadását tette közzé kommentárokkal, jegyzetekkel, de tanulmányok mellett monografikus feldolgozásokat is publikált. *Johann Gerhard. Die Meditationes Sacrae (1606/7): Lateinisch-deutsch*, hg. Johann Anselm STEIGER, Teilband 2., Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2000; STEIGER, *Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit des Kirchenvaters der lutherischen Orthodoxie*, Band 1, Stuttgart-Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1997; STEIGER, *Die Meditationes Sacrae im Kontext der Meditationsliteratur des Mittelalters und des 16. Jahrhunderts im Überblick* = STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 657–675.

¹⁰ STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 637.

¹¹ Ernst KOCH, *Die Bernhard-Rezeption im Luthertum des 16. und 17. Jahrhunderts = Bernhard von Clairvaux Rezeption und Wirkung im Mittelalter und in der Neuzeit*, hg. Kaspar ELM, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1994, 334.

¹² Johannes WALLMANN, *Bernhard von Clairvaux und der deutsche Pietismus = Bernhard von Clairvaux Rezeption, i. m.*, 360.

tusában. Művét a halberstadti tanácsnak ajánlotta, amely a művet ünnepélyes levélben köszönte meg, és *hat magyar aranyat* juttatott a szerzőnek. Az MS a legismertebb és leg-sikeresebb protestáns meditációs könyv, 16 nyelven jelent meg több mint 220 kiadás-ban. Ki lehet jelteni teljes joggal, hogy a 17. században és a 18. jelentős részében a leg-olvasottabb kegyességi munka még Arndt hatásának kiszélesedése előtt, de elterjedtsé-gében csak ahhoz fogható.

A meditációirodalom korábbi szerzői voltak Nathan Chytraeus, Petrus Heigius, Polycarp Leyser. Winfried Zeller szerint a 16. század végén jelentkezik a lutheranizmu-son belül egy kegyességi krízis – ennek lennének dokumentumai a meditációk –, amely az orthodoxia kiüresedéséből származna.¹³ A kálvinistáknál is felfedezték a meditáci-ót, így Andreas Hyperius *De sacrae Scripturae lectione ac meditatione quotidiana* című műve 1561-ben jelent meg. Különösen fontos lehetett Gerhard számára Martin Moller Szent Ágostont, Szent Bernátot és Taulert összegező meditációs műve: *Meditationes sanctorum patrum* (1584–1591), ez szövegszerűen bizonyítható. Philipp Kegel laiku-soknak szánta meditációs művét, amely ugyancsak támaszkodott az ágostoni, bernáti és tauleri hagyományra. Az MS műfaji mintát is adott több, utána keletkező mű számá-ra; Gerhard ezek közül többhöz írt bevezetést, ajánlást. Az MS legfontosabb óegyházi és középkori forrásai: Bernát (104 hivatkozás), Ágoston (81), Anselm, Kempis Tamás, Ludovicus Granatensis. Számos kortárs, közel kortárs katolikus, jezsuita meditációs könyv megvolt Gerhard könyvtárában: Didacus Stella, Hieronymus Natalis, Vincenzo Bruno, Fulvius Androtius, Luca Pinelli, de Loyolai Szent Ignác is olvasmánya volt.

Az MS első kiadása előtt Praefatio áll, amely fontos koncepcionális megállapításo-kat tartalmaz. Gondolatmenete a teológiát a gyógyító medicinával állítja párhuzamba, hiszen sokan vannak, akik helyesen így vélekednek. Forrásai között kiemelten említi a misztika szerzőit, akik mintát jelentettek számára.

Ahogyan ugyanis a medicina célja kettős, az egészséget a testben megőrizni, az elveszettet visszanyerni, így a teológia a lélek betegségeit ugyanúgy kétféleképpen felismeri és megmutatja, nemcsak azért, hogy a bűnöktől megszabaduljunk, ha-nem azt is, hogyan őrizzük meg az üdvösséget. Mindkét gyógyítás: a testé és a lé-leké Istentől adatott [...] Így az igazi teológia célja a lelki, belső embernek az új-játeremtése. A teológiának a medicinával való egyesítését a legjobb érvekkel tu-dom összekapcsolni, a teológiát gyakorlati tudománynak ítélem, ennél fogva ke-véssé helyes azt gondolni, akik azt spekulatívnak állítják, amelyben számok van-nak a skolasztikához hasonlóan. Hogyha a teológia gyakorlati tudomány, kivált-képpen a célja nem a pusztá megismerés és az elmés teória, hanem inkább a pra-xis. Ha ezt tudjátok, így boldogok lesztek, ezt mondta a Megváltó a tanítványai-

¹³ Ehhez kapcsolódó további szerzők: Erasmus Sarcerius, Georg Fabricius, Balthasar Straubius, Joachim Münsinger, Michael Haslob, Esaias Prem, Laurentius Span, Matthias Bergius, Georg Regebrand, Adam Rother, Martin Thabor, Johannes Clajus, Melchior Jaeger.

nak. Nem a szavakban, hanem a tettekben érvényesül a mi vallásunknak az ügye. *Ha a keresztény vallásnak a célja és tökéletessége nem a tiszta ismeret, de a praxis, akkor ma nagyon kevés igazi keresztényt találsz!* [...] Mit használ neked a Szentháromságról mély értelműen disputálni, ha nincs benned alázatosság, ha nem tetszel a Szentháromságnak? Ha tudnád a teljes Bibliát és a filozófusok minden szavát, mindez mit használhatna Isten szeretete és kegyelme nélkül? Hogy magamat és másokat kötelességeikre emlékeztessenek, megírtam a szent meditációknak ezt a könyvecskéjét: *Ágostonnak, Bernátnak, Anselmusnak, Taulernek* és másoknak ebben a nemben nyomukat követve, akiknek a szavait ebbe a kézikönyvecskébe sokszor belevegyítettem [...] Nem találsz itt agyafűrt kérdéseket, de a buzgó szent élethez biztatást, nem találsz itt játékos elmésséget, de a belső embernek a lelki gazdagságát, azokat itt nem találod, hogy gyakorold magad a disputálás pontosságában, de hogy az alázatosságnak az útján téged eligazítson. *Mindeközben allegóriákat alkalmazok*, nem azért, hogy mindent allegóriának alakítva javasoljak, de mert az írás módja tanításra és figyelmeztetésre, nem harcra van elrendezve, azokat nem utasítjuk el.¹⁴

¹⁴ „Qui Theologiam Medicinae conferunt, & multi sunt, & rem recte explicare videntur. Ut enim duplex Medicinae finis, sanitatem in corpore humano conservare, eandemque amissam recuperare: Ita Theologia, quod animae morbos, eodem modo duplici agnoscit finem, ostendit namque non solum quomodo a peccatis liberemur, sed etiam quomodo in gratia conservemur. Utraque medicina tam corporis, quam animae, a Deo est. [...] ita quoque verus Theologiae finis est, spiritualis illa interioris hominis regeneratio [...] sufficit instituto meo, quod ex collatione Theologiae cum Medicina, optima ratione colligere possim, Theologiam esse doctrinam practicam, ac proinde minus recte eos sentire, qui speculativam eam esse contendunt, quo in numero sunt quidam ex Scholasticis [...] Quod si Theologia est doctrina practica, utique etiam finis ejus non erit nuda *γνώσις* & subtilis *θεωρία* sed potius praxis. Haec si sciveritis, beati si feceritis, dicit Salvator ad discipulos. Non in verbis, sed in factis res nostrae religionis consistunt [...] Quod si Christianae religionis finis ac perfectio non est nuda *γνώσις*, sed *πράξις* quam paucos hodie invenies vere Christianos! Multum ubique scientia, conscientiae parum: Rectissime quidem sit, quod *ὀρθοδοξία* libris, disputationibus, concionibus, & modis omnibus defenditur, sed & vita professioni Christianae ut respondeat, opera danda [...] Quid prodest tibi alta de Trinitate disputare, si careas humilitate, unde displiceas Trinitati? Si scires tota Biblia & omnium Philosophorum dicta, quid totum prodesset sine caritate Dei & gratia? Scientia sine timore Dei quid importat? Si scirem omnia quae in mundo sunt, & non essem in caritate, quid me juvaret coram Deo? [...] ac me ipsum, & alios officij commonerem, horis succisivis libellum hunc sacrarum meditationum conscripsi: *Augustini, Bernhardi, Anselmi, Tauleri*, & aliorum in hoc genere vestigiis insistent, quorum dicta huic Enchiridio aliquoties inspergo [...] sacra tracto, quae ornatum Rhetoricorum non admodum desiderant: homilias scribo, non exactas disputationes: rerum quam verborum majorem habere volui curam. Non hic invenias spinosas quaestiones, sed ad vitam sanctam sedulas cohortationes, non hic invenies scurriles facetias, sed *spirituales interioris hominis divitias*, non hic invenies, quod subtilitate disputandi te exerceat, sed quod in humilitatis via te instruat. Allegorias interdum sector, non quod omnia in allegorias transformanda censeam, sed quia scripti genus ad docendum ac monendum, non ad pugnandum directum [...]” *Quinquaginta meditationes sacrae ad veram pietatem excitandam et interiorum hominis profectum promovendum accommodatae*, Thorunii, Schnelboltz, 1625, Epistola Dedicatoria. (Kiemelés tőlem: I. M.)

Az MS szerkezetében a sorrend a bűnök felismerésétől és a bűnbánattól az utolsó ítélet megpillantásáig, a hívőknek az unio mysticával a feltámadásig tart.

A meditáció bibliai meditáció, abból kell kiindulni (lesen und widerlesen). Az ember önmagát meditációs cselekvésével Istenhez emelheti, vagyis Isten nem egy külső lény, hanem a meditációt végző számára belső valóság. Ennek értelmében veszi át Gerhard Kempis Tamástól a meghatározást: „Sancta meditatio pariat in te scientiam, scientia compunctionem, compunctio devotionem, devotio faciat orationem: Magnum bonum pro pace cordis silentium est oris: quanto magis fueris a mundo separatus, tanto magis Deo eris Gratus.”¹⁵ Mert a kegyelem által az ember elnyer egy másik ént, egy másik ént, amelyik Krisztus. Az ember elkezd így önmagával beszélgetni (Selbstgespräch), és ebben az önmagával való beszédben egy másikat nyer meg, tudniillik Krisztust. Az embernek van így egy önmagára irányuló lelki kapcsolata, és tudja, ő aggódik és szomorú: engedje Krisztust önmagához beszélni és a lélek gondozását önmagában szorgalmazni, folytatni. Azaz, amit extra nos alatt értenek. Ez itt így nem jut arra a megállapításra, hogy földi viszonyokból még valahogyan egy transzcendens erő létezne, hanem jut a transzcendens Istenhez, aki a bibliai szóból származik, *tehát leszáll, az embert elragadtatott állapotba juttatja, néki egy második ént, valójában önmagát ajándékozva*, amivel azért az ember ezután isteni és emberi egyszerre: önmagához lelkéről gondoskodva beszél. Az extra nos nem fejez ki mást, mint párbeszédet a mennyei Krisztussal, aki az én létrendeltetésem és a régi Ádám énbennem. A bensőséges kegyesség, a misztika és az allegorikus ábrázolásmód összetartoznak, mert aki Krisztusban elmélyed, az önmagában mélyed el, de ennek felszabadítása és kifejezése a dialogicitás erejével és eszközeivel zajlik. A meditációs-misztikus tett juttat el bennünket a belső elmélyedéshez. (Die meditatív-mystische Akt des *Hineinversenkens*.)¹⁶

Az utóbbi időben a meditáció retorikája külön vizsgálódás tárgyaként jelent meg a kutatásban, amely jól elkülöníthető a prédikációtól. Az imitatio Christi és a compassio törekvése ösztönzi a külső (testi) meghatározottságtól való szabadulást és a befelé fordulás verbális eszközeinek alkalmazását. Mivel a meditáció valójában önmagával való beszélgetés, ez a kommunikációs szerkezet megnöveli a lectio, memoria, ruminatio, exclamatio, optatio és az allegória használatát.¹⁷

¹⁵ STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 682.

¹⁶ „Dennoch aber muß gesagt werden, daß nun bei Gerhard – ähnlich wie bei seinem Lehrer und Seelsorger Johann Arndt – die allegorisch-mystische Auslegung des Hld, viele Motive der Christus-Minne, die mystische Versenkung in Christus, die unio mystica und eine sehr innerlich motivierte Passions-, Blut- und Wunden-Frömmigkeit verstärkt zum Tragen kommen.” STEIGER, *Johann Gerhard (1582–1637): Studien zu Theologie und Frömmigkeit, i. m.*, 58–59.

¹⁷ „Die Praxis der Meditation wird als Akt geistig-körperlicher Aneignung des Textes vorgestellt und mit der Theorie der Allegorese verbunden: In der lectio wird der sensus litteralis dem Magen Gedächtnisses einverliebt, und im allmächtlichen Wiederkäuen der meditatio wird der sensus tropologicus, der moralische Nutzen für den Leser, herausdestilliert [...] Wiederholungsfiguren und Parallellismen dominieren, daneben finden sich rhetorische Fragen und Apostrophen [...]” Günter BUTZER, *Rhetorik der Meditation = Meditation und Erinnerung in der Frühen Neuzeit*, hg. Gerhard KURZ, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht,

A német szakirodalom egy része (Winfried Zeller, Hans-Georg Kemper) szembeállítja a dogmatikust és a lelkipásztort, a meditációíróval a teológust, mondván: a misztika az ortodoxia felbontására, korrekciójára irányuló spirituális fejlemény (die Orthodoxie als Gegnerin der Mystik). Az ortodoxia válságára lenne válasz a kegyességi irodalom felvirágzása, ezt az értelmezést Steiger elutasítja, azt az ortodoxia torzképének, rémképének (Zerrbild, Schreckenbild) tekinti. Ez a koncepció az utóbbi évtizedek német kutatásában kiterjedt polémiát teremtett, sok szerző sok művével, ami gyökeresen átértelmezni kívánja az ortodoxia fogalmát és annak viszonyát a misztika spirituális irányzataihoz, szerzőihez. A polarizált vélemények abból fakadnak, hogy a mai kutatók egy csoportja átveszi azt a konfliktusrendszert, amely saját korában fennállt az ortodoxia–pietizmus, illetve a pietizmus–radikális pietizmus között. Jól példázza ezt Gottfried Arnold saját korában érvényesített heves kritikai szempontjainak mostani aktualizálása.¹⁸ A magyar tudományosság ezeket az eredményeket, a nézőpont változását még alig követte, illetve a pietizmuskutatás némely változata a radikális pietizmus látásmódját és annak ortodoxia-kritikáját érvényesíti, csatlakozva a német kutatás egyik áramlatához.

2.

Johann A. Steiger bibliográfiája alapján fogalmat alkothatunk arról a rendkívüli, összetett hatásról és elterjedtségről, amely Gerhard műveit kísérte. Nyugodtan beszélhe-

---

2000, 59–60. Vö. még STEIGER, *Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit, i. m.* (A *Die Allegorie im Dienste der Visualisierung der biblischen Botschaft und die intertestamentarische Heuristik* című fejezet: 123–134.)

¹⁸ A *Doctrina et Pietas* sorozatnak deklarált célja, hogy ezt a tudományelméleti vélekedést korrigálja; így ír erről Steiger a sorozat előszavában: „Der Titel will anzeigen, daß aufgrund interdisziplinärer Forschungen aus dem Bereich der Historischen Theologie, der Literaturgeschichte und der historischen Wissenschaft an die Stelle des alten und unzutreffenden *Zerrbildes von der Orthodoxie* als erstarrter und doktrinaristischer Erscheinung ein angemesseneres Bild treten soll, das das Miteinander von lehrhafter Fundierung der Theologie und ihrer lebendigen Umsetzung in Frömmigkeit, Predigt, Erbauungsliteratur und Seelsorge würdigt. Um dies bewerkstelligen zu können, wird es theologie-, kirchen-, literatur-, sozial-, sowie auslegungsgeschichtlicher Untersuchungen zu den mannigfaltigen Lebensäußerungen der Orthodoxie bedürfen [...] Die Gerhard-Forschung ist letztendlich nicht ganz unschuldig daran, daß es bisher zu keiner *grundsätzlichen Revision des weit verbreiteten Schreckenbildes von der »toten« und »erstarrten« Orthodoxie gekommen ist.* Gottfried Arnolds pietistisch-polemischer Rundumschlag gegen die Orthodoxie, dessen tendenziöse Ausrichtung bereits Ernst Salomo Cyprian als Zeitgenosse hervorgehoben hat, hat das Bild von der toten, kontroverstheologisch und doktrinaristisch-scholastizistisch verbohrteten und in Sachen Frömmigkeit erblindeten Orthodoxie geprägt, August Tholuck hat es auf Hochglanz poliert, Albrecht und Otto Ritschl es gründlich konserviert und Winfried Zeller es mit seiner These von der Frömmigkeitskrise der Orthodoxie zementiert. In jüngster Zeit hat der Germanist Hans-Georg Kemper in seinem Werk »Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit« dieses alte Klischee erneuert“ *Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit, i. m.*, 12, 25–26. (Kiemelés tölem: I. M.) – Hasonlóan polemikus hangú Markus MATTHIAS, *Gab es eine Frömmigkeitskrise um 1600? = Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom Wahren Christentum“*, hg. Hans OTTE, Hans SCHNEIDER, Göttingen, V & R Unipress, 2007, 27–43.

tünk európai elterjedtségről, hiszen mind Nyugat-, mind Kelet-Európában az MS fordításainak sokasága látott napvilágot. Az eredeti latin nyelvű művet (1606) már a következő évben németre fordítja Johann Sommer, amelyet majd újabb átültetések követnek a 18–19. században. Fabian Vogel fordítása először 1610-ben jelent meg, Gerhard véleményét és tanácsait követve. Érdekes, hogy 1623 és 1648 között nincs német kiadása Németországban, az 1648-as fordítója pedig Joseph Wilhelm. Összesen negyvenkilenc edícióját tartják számon a német nyelvű változatnak, latinul negyvenkettőről tudunk. *Verses átköltése* is készült, nyolc változat született: ebből egy latin, a többi német.¹⁹

Ugyancsak különleges csoportot képeznek a *metszetekkel illusztrált kiadások*, először 1665-ben adják ki „mit schönen Sinnbildern geziehret.” (Lásd az 1. és 2. képet.) A könyv 51 rézmetszetet tartalmaz, vagyis nagyjából minden elmélkedéshez járul egy metszet. Az 1669-es kiadás Johann Andreas Gerhard, a szerző fiának előszavával jelent meg. Ebben kifejti, hogy a metszetek szorosan kapcsolódnak képi megfogalmazásukkal a szövegekhez. Ezzel megszületett egy tartósan fennmaradó kiadványtípus (1669, 1675, 1680, 1686, 1694, 1698, 1699, 1708), amely a kegyességi tartalmakat ikonográfiai nyelvezettel vizuális közegbe helyezte át, illetve kiegészítő funkcióként érvényesült a verbális tartalom mellett. (Ez két kiadóhoz köthető, az egyik Jénában, a másik Lipcsében működött.)²⁰

1. kép

2. kép

¹⁹ Az első Burckard Grossmann munkája 1608-ból (Ins Teutsche/ Reimenweise vertiret, und zum Druck verlegt). Valentin Löwe jambikus formában igyekezett átültetni. Simon Karg átköltésével 1620-ban pedig azt akarta bizonyítani, hogy a német nyelv a költészet minden nemére, fajtájára alkalmas. (Ahogy azt Martin Opitz is megfogalmazta *Buch von der Deutschen Poetery* című művében, kevésbé később, 1624-ben.) 1630-ban Tobias Richter alexandrinokban költötte át az MS-t, 1648-ban folytatta a sort Wilhelm Joseph: *Jetzo in Teutsche Poesin und Verse/ Unterschiedener Arten/ übersetzt*. 1687-ben Johann Adolf Rhein átdolgozása készül el: *Samt etlich neuen Christlichen Liedern/ bey diesen Andachten nützlich zu singen*. Egyetlen latin nyelvű átköltésének érdeme pedig Johann Friedrich Lichté, amely 1733-ban jelent meg. 1745-ből származik Jeremias Ketzler evangélikus prédikátor verses átdolgozása: *Aus dem lateinischen Original in deutsche Verse übersetzt*.

²⁰ „Die als »Sinnbilder« bezeichneten Abbildungen sind den einzelnen Meditationen zugeordnet sowie thematisch eng auf dieselben bezogen. Sie setzen sich zum Ziel, die innerliche Meditation durch die Bildbetrachtung zu intensivieren.” STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae*, i. m., 700.

Az illusztrált kiadások közül az 1699-es lipcseit volt módunkban Sárospatakon kézbe venni és tanulmányozni.²¹ Már a címlapon bejelenti, hogy új rézmetszetek készültek a kiadványhoz, vagyis a korábbiakat más díszítette. Minden elmélkedéshez csatolkozik egy metszet, vagyis összesen ötven található a kötetben. Az előszó és ajánlás sajnos semmit nem mond a metszetek készítőiről, de egyéb utalást sem tesz kép és szöveg lehetséges kapcsolatára, összefüggésére. A képek igen színvonalas alkotások, tematikusan gazdag és változatos ábrázolást alkalmaznak, a figuralitás is fontos szerepet játszik kifejező eszközeikben. Mindegyikük valamilyen mértékben az emblematikához tartozik, mivel kép és szöveg többszörösen összetett jelentését alkalmazza. (Erősen kapcsolódik az emblematikához a 10, 12, 35, 36, 38. metszet.) Minden kép két részre osztható: a felső mezőben látható a tondó alakú metszet, amelynek latin és német nyelvű körirata van. Az alsó mezőben pedig latin és német nyelvű inscriptio olvasható, a német a latin nyelvűnek magyarázata, kibővítése, de értelmezésük a képre is vonatkozhat. A tondó alakzatban belül foglal helyet egy szív alakú képmező, amelyben a metszetek meghatározó lát-

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

²¹ *Meditationes Sacrae, ad veram pietatem excitandam, & interioris hujusmodi profectum promovendum accommodatae. Item Exercitium Pietatis quotidianum quadri-partitum. Editio emendatior [...]* Accesserunt de novo figurae aeri incisae, Lipsiae, Sumtu Davidis Fleischeri, 1699. (Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete D. 546.)

ványelemei láthatók.²² A tondó körirata ugyancsak interpretatív kapcsolatban van a képi elemekkel, így többszörösen összetett jelentés képződik.

Viszonylag sok – hét – metszet kapcsolódik a *jegyismisztikához*, annak a gondolatkörnek kifejezői. (Lásd a 3–6. képet.) (13: De spirituali conjugio Christi et animae. Animarum sponsus Jesus, 16: De spirituali piorum refectioe, 17: Insequar hoc signum, testem quod monstrat amoris, 23: De Ecclesiae dignitate. Christi est Ecclesia sponsa, 31: De sui abnegatione, 41: Fundamenta Christianae patientiae, 50: Surge amica mea.)

Mindegyik metszet Jézust és Jézus menyasszonyát ábrázolja, utóbbi változó jelentés-körben értelmezhető: olykor az egyház, legtöbbször azonban a Megváltóhoz fordul, utána vágyakozó, rátaláló lélek jelenik meg. Ikonográfiailag ezt Jézus dicsfényt sugárzó alakja és egy királynői figura jeleníti meg, koronával a fején, uralkodói pompába öltözött. Szinte mindegyik textuálisan és ikonográfiailag is az Énekek énekéhez kapcsolódik, innen a jegyespár és a nász ábrázolásának más és más változata. A 31. különösen figyelemre méltó, és talán képi megoldását tekintve szokatlan is: Jézushoz simul szorosan a koronás női alak, akit az gyöngéden átölelve tart. A tondó szövege: „Seine lincke Hand lieget unter meinen Haupt und sein Rechte hertzet mich hohelied. Sal. 2 v 6 Laeva eius sub capite meo.” A kép alatti szöveg: „Hanc animae requiem quesivi, Christe dedisti? / Manserosi Tecum, Basia dextra dabit. / Bey dir Jesu, hab ich Rast, / Will auch bey dir bleiben, / Deine Rechte mich umbfast, / Nichts soll mich vertreiben.” (Lásd a 7. képet.)

7. kép

Szenikailag különböző jelenetek, figurák ábrázolják a legtöbbször allegorikus jelentésű témát. A kötetben ez a metszetcsoport erőteljes hangsúlyt kap, a verbális jelentés tartalmait vizuális eszközökkel fejezi ki, vagy éppen erősíti fel. Ezekben az esetekben a kép jelentése még erőteljesebben hangsúlyozza, kiemeli a jegyesmisztika jellemzőit, mint a közvetettebb szöveg. Ez meglehetősen nehéz feladat elé állította a metszet készítőjét, hiszen olyan sajátos jelképrendszert kellett teremtenie, amely erősen el-

²² Ebben a vallásos emblematikában igen gyakori volt a szív alakú képmező, vö. Karl-August WIRTH, *Religöse Herzemblematik = Das Herz, 2, Im Umkreis der Kunst*, hg. Ernst BOEHRINGER, Biberach an der Riss, Tomae, 1966, 63–105.

vont tartalmakat közvetít. (Az 1745-ös magyar kiadás illusztrációi ikonográfiailag alig jelenítik meg a Brautmystik jelentésköreit, bár a XV. elmékedéshez csatlakozó metszet ikonográfiája áttételesen erre utal a jegygyűrű és a szárnyas, lángoló szív képevel, inscriptiója közvetlen megidézése a Jézus-szelemnek: „El jegyzett magának draga Völegényem, / Kinek szerelmében van minden reményem, / Ég szívem s fel készült szárnyal igyekezik / Édes öleiben oh mikor érkezik.”)

A XXXIV. meditáció (De studio verae humilitatis. Quid homo? Quid bulla? Nihil sunt.) *illusztrációja nagy valószínűséggel az 1745-ös magyar kiadás egyik ikonográfiai forrása*, legalábbis ötletadó alapja volt. (A magyar kiadásban ez az első meditációhoz csatlakozik.) Az ember semmiségének buborékhoz való hasonlítása jelenik meg a képi ábrázolásban (amint ez a szövegben is kifejeződik: bulla); balra alul egy ülő gyermek látható, aki egy csövön buborékokat ereget. A szöveges elemek azonban erre csak közvetetten utalnak. A tondó körirata így szól: „Quid superbit terra et cinis. Was erhebt sich doch der Mensch der doch Staub u. Asche ist.” Az alsó mezőben sincs közvetlen utalás a képi ábrázolás leleményére, a feliratok szövege a következő: „Fac ut perpendam quid sim, post pauca futurum / tempora quidq ego sim: pulvis et umbra, nihil. Hilff Herr Jesu daß ich auch / möge stets betrachten / daß ich sey Staub, Erd, ein Rauch, / drumb mich nicht selbst achten.” (Lásd a 8. képet.) A magyar kiadásban sokkal közvetlenebb utalás van a buborék motívumra a kép inscriptiójában, kép és szöveg szorosabban kapcsolódik, de hangneme is erősen eszkatologikus jellegű. Ezt fejezi ki egy hatalmas – nyilván a poklot jelképező – szörny feje, lángot lövellő szája és a térdelő, buborékot fúvó fiú, akinek bal térdén egy koponya látható: „Gyermeki buborék e Világi élet, / Mérő serpenyővel eljő az Ítélet, / Pokol tüze füstye lesz jutalom bére, / Akinek nem kellett a Válságnak vére.” (Lásd a 9. képet.)

A *Wahres Christentum* illusztrált kiadása is hatalmas karriert futott be, amint azt

8. kép

9. kép

megtudhatjuk Dietmar Peil tanulmányaiból.²³ Ennek bibliográfiája alapján 1800-ig kilencvennyolc illusztrált kiadásról tud a kutatás. Igaz, ebben Gerhard megelőzte Arndtot, mert már 1665-ben napvilágot látott az MS első illusztrált edíciója, Arndt könyve viszont csak 1678-ban indult útjára. Ebben ötvenhat embléma látható: a kép alatt verses inscriptio, felette ugyancsak egy versoros cím, összefoglaló értelmezés. Ez megfelel a reneszánsz gyökerű emblémák hármasszerkezetének. A 17. századra már jelentős teoretikus háttérrel rendelkezik a vallásos emblematika (Herzensembleme), legfontosabb szerzői Georg Philipp Harsdörfer és Johann Michael Dilherr. A nyolcvanas évektől kezdve nemcsak a kiadások szaporodtak, hanem az emblémákat is egyre bonyolultabban variálták, újabb és újabb ikonográfiai megoldásokat alkalmaztak. Elmagyarázzák, hogy a képekkel a testnek és a léleknek is kedveznek, a szemnek és az elmének, léleknek egyaránt szól kép és szöveg, abban egyaránt gyönyörködnek: „Und zwar flugs auff dem Blatt des Sinnbilds, daß die Augen des Leibes und Geistes sich zusammen daran ergötzen.”²⁴ Természetesen egyik fontos kiadványa volt a hallei pietizmusnak az illusztrációkkal ékesített Arndt-mű, így a Weisenhaus is kiadta Francke ösztönzésére és támogatásával, újabb metszetekkel és előszóval. 72 emblémát tartalmazó hallei kiadásáról is tudunk a 18. század közepén. Az ikonográfiai újítás olyan fontos volt a kiadók számára, hogy már a címben bejelentették ezt a tényt: neue Auflage mit Kupfern, neue Auflage mit Figuren, mit neuinventierten Kupfern. Az 1679-es kiadás azért különleges, mert a képek verses inscriptiói Angelus Silesius *Cherubinischer Wandersmann* című kötetéből származnak.

Az újabb és újabb kiadások más és más képeket tartalmaznak, de időről időre megfogalmazzák, hogy a képek a lelki megértés és elmélyítés fontos eszközei, amelyek a lelki épülésnek és a gyönyörködésnek is serkentői. A lelki igazságot velük, azokon keresztül az olvasó annál jobban megragadhatja és elképzeli, olyan benyomást tehetnek rá, hogy a gyógyító tanításra mindig könnyen újra visszaemlékezhet: „Aus noch wichtigern Gründen hat man sich verbunden geachtet, ganz neue Sinnbilder zu dieser neuen Ausgabe erfinden und stechen zu lassen, und sie so einzurichten, damit der Zweck der Erbauung dadurch desto besser befördert werden möge. Zu dem Ende sind sie so eingerichtet worden, damit sie die vorgetragenen geistlichen Wahrheiten dem Leser begreiflicher vorstellen und von denselben einen solchen Eindruck machen mögen, daß er sich der heilsamen Lehren an denselben leicht wiederum erinnern könne.”²⁵ Tehát a kép a kegyesség elmélyítésének és az emlékezésnek, felidézésnek is hatékony eszköze; úgy is nevezik azokat: mit erbaulichen Sinnbildern. Az

²³ Vö. Dietmar PEIL, *Zur Illustrationsgeschichte von Johann Arndts „Vom wahren Christentums“*. Mit einer Bibliographie, Archiv für Geschichte des Buchwesens, 1977, 963–1066. Uő, *Zur „angewandten Emblemik“ in protestantischen Erbauungsbüchern: Dilherr–Arndt–Francisci–Scrifer*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1978.

²⁴ Uo., 973.

²⁵ Uo., 1010.

1721-es hallei kiadás már az *eddig szokásos* metszetekről és képekről beszél előszavában: „Auch sind die in den grossen Octav-Editionen bishero gewöhnliche Sinn-Bilder und Kupfer [...]”²⁶

A 18. század elejétől a *Wahres Christentum* 4. könyve egyre gyakrabban kap fiziko-teologikus magyarázatot, aminek új ikonográfiájú képkiegészítései születnek, ezek lassú távolodást mutatnak az emblematiszta hagyománytól. Az is figyelemre méltó adat, hogy a 18. század elejétől egyre csökken a hagyományos emblémáskönyvek száma német földön, ugyanakkor viszont a kegyességi irodalom – benne az Arndt-kiadványokkal – egyre intenzívebben használja ezt az ikonográfiai hagyományt illusztrált könyveiben, mondhatni, az emblematiszta igazi hatékony spirituális környezete a pietizmusban lehető föl.²⁷

A *Wahres Christentum*nak 98 illusztrált kiadása jelent meg 1800-ig. Azonban nemcsak a képek alakultak korszakról korszakra, követve a képzőművészeti stílusváltásokat, de szövegállománya is módosult olykor. Gyakori az a kiadványtípus, ahol az Arndt-mű mellett Tauler-válogatás olvasható, többször találkozunk Kempis Tamás *De imitatione Christijéne*k részleteivel, sőt egy esetben Paracelsus és Weigel is kiegészítő szerepet kap.

Visszatérve Gerhardra: latinul kiadják többször Angliában, Hollandiában, Franciaországban, a legtöbbször Németországban, de viszonylag gyakori a kétnyelvű kiadás is ezekben az országokban. Sok helyen rövidített, kivonatos kiadásról is tudunk. Ilyen például Vásonyi Márton 1711-es Halleban megjelent kivonata (RMK I, 1784).²⁸

Gerhard műve jelentős szerepet játszott a 17. század teológiai képzésében, Oxfordban és Cambridge-ben is nagyra becsülték, legtöbbször itt adták ki. Reformátusoknál

²⁶ *Uo.*, 1034.

²⁷ „Während die Phasenverschiebung gegenüber der Gesamtbuchproduktion und der Produktion theologischer Werke aufgrund der vergleichsweise geringen Anzahl illustrierter Arndt-Ausgaben erklärt werden könnte, scheint der Unterschied zur Emblemabuchproduktion signifikant zu sein: die Beliebtheit der Arndt-Embleme erreicht ihren Höhepunkt, während die Produktion sonstiger Emblemabücher in Deutschland schon längst »auf dem absteigenden Ast« ist. Diese Divergenz könnte vielleicht mit dem massiven Einfluß des Pietismus um 1730 begründet werden, zählte Arndt doch zu den Lieblingsautoren der Pietisten.” *Uo.*, 1015. – A statisztika számai szerint a legtöbb illusztrált Arndt-kiadás 1731–1740 között jelent meg német kiadóknál, 1770 után lassú csökkenés indul el. 1800 körül nullára csökken a szám, majd csak 1851–1860 között tapasztalható egy, az előzőt messze el nem érő kulminációs szakasz.

²⁸ Gerhard munkájának már 1617-ben elkészül első svéd fordítása, amit még öt követ. 1619-ben jelenik meg Prágában az első cseh nyelvű áttétel, ezt még kettő követi a 17–18. században. 1611-től folyamatos, a 17–18. században igen erős az angol nyelvű recepció, hiszen huszonkilenc kiadás követi egymást 1860-ig, ezek között találunk egy amerikai is. Meglepően intenzív az izlandi nyelvű recepció: összesen tizenkilencszer jelent meg a szigetországban Gerhard műve. Dánul tizenegyszer adták ki 1614-től a 19. század végéig. 1680-ban kezdődik a finn kiadások sorozata, az utolsó, a tizenötödik 1995-ből való. Svájcban és Franciaországban is kiadják franciául 1623-tól hét alkalommal. Különlegesnek mondható az 1710-ben induló orosz nyelvű kiadások sora, a kilencedik 1876-ban látott napvilágot. Hollandul négyyszer, lengyelül ötször került az olvasók kezébe a 17–19. században. Ugyancsak különlegesnek mondható a két észti kiadás a 19. századból és a két rétoromán, amelyek közül az első már 1686-ban megjelent. (Steiger még olasz, görög és arab nyelvű áttételésekről is tud, bár ezeket – nagy szomorúságára – 2000-es kritikái kiadásáig nem tudta kézbe venni.)

a berni Wilhelm Fabry, a deventeri, majd franekeri Nicolaus Wedelius, Heinrich van Diest, Abraham Scultetus, Otto Werdmüller bizonyítják Gerhard jelentős hatását.

3.

A magyar Gerhard-recepció ehhez a hatalmas méretű német kontextushoz kapcsolódik.²⁹ Ebben a nemzetközi mezőnyben szemlélhetjük a magyar kiadás- és recepció-történetet. Steiger erről is meglehetősen pontos információkkal rendelkezik. Tíz magyar kiadásról tud, első Zólyomi Perinna Boldizsáré 1616-ból, amit Aach (Ács) Mihályé követ 1710-ből. Új fejezetet nyit Inczédy József munkája, ebből az első 1745-ben látott napvilágot *Liliomok völgye* címmel. (Év nélküli kiadása is volt: valószínű, ez is 18. századi.)³⁰ Inczédy fordítása tíz metszetet tartalmaz, ezekről nem tud Steiger bibliográfiája, pedig nyilván jelezte volna ezt a tényt, ahogyan ezt másutt megtette; bizonyára nem autopszia alapján jutott adatai birtokába.³¹ Egyáltalán nem csodálkozhatunk a Gerhard-hatás viszonylag erőteljes hazai érvényesülésén, amely az Arndt-recepciót is meghaladja. 18. századi elterjedtsége pedig a prózai kegyességi műfajok között biztosít neki kiemelt jelentőséget, hiszen 1616-tól hét Gerhard-kiadás látott napvilágot magyarul a 18. század utolsó harmadáig. A kutatás további feladata azt kideríteni, milyen lehetséges ikonográfiai összefüggések voltak a német és magyar kiadások között.³²

E százötven-százhatvan esztendő alatt pedig a nagy protestáns teológiai rendszerek erős változáson mentek keresztül Magyarországon is (ortodoxia, puritánizmus, pietetizmus), ez azonban nem csökkentette a Gerhard-művek elfogadottságát. Kérdéses, az egyes korszakok milyen mértékben igazították saját teológiai jellemzőjükhöz a Gerhard-művekben kifejeződő kegyességi tartalmakat, vagy azok viszonylag változatlanul jelentek meg a sorra kerülő kiadványokban, és nem igazodtak (érdemben nem igazították) a teológiai kontextus éppen aktuális, meghatározó jellemzőihez. Akár a viszonylagos változatlanság, akár a megfelelési-átalakítási kényszer kérdések sorozatát veti fel, a kutatásnak a kegyességi irányzatok és teológiai rendszerek szinkroniját, aszinkroniáját,

²⁹ *Bibliographia Gerhardina 1601–2002: Verzeichnis der Druckschriften Johann Gerhards (1582–1637) sowie ihrer Neuauflagen, Übersetzungen und Bearbeitungen*, bearb. und hg. Johann Anselm STEIGER unter Mitwirkung von Peter FIERS, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 2003.

³⁰ A kiadások sorrendben a következők (a cím csaknem mindegyikben azonos, ezért azt nem tüntetem fel, a terjedelmet viszont igen): 1. Szeben, Barth János, 1745, 244; 2. Kolozsvár, Páldi Ny., 1754, 364; 3. Szeben, [s. n.], 1754, 376; 4. [s. l.] Ludvig Jakab, 1764, 352; 5. Az reformáta ekllesián lévőeknek hasznokra ujonnan ki-nyomtatott, Posonyban, Landerer Mihály költségével, 1774, 372; 6. A Reformáta Ekllesián lévőeknek hasznokra, Posony – Pest, Landerer, 1794, 376; 7. Posony – Pest, Landerer, 1804, 372. 1839-es kiadást is emlegetnek könyvtári katalógusok, de még erről nem sikerült meggyőződni.

³¹ STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae*, i. m., 702, 705.

³² Vö. KNAPP Éva, Tüskés Gábor, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796*, MKSz, 1995, 143–164; KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003, 14, 109.

vagy feszültségét, egyensúlyát kell értelmeznie. Különösen a 18. század vonatkozásában egyelőre erre nehezen tudunk válaszolni, hiszen a kálvinizmuson belül ekkor már erősen hat a teológiai racionalizmus, ésszerű orthodoxia (vernünftige Orthodoxie), fiziko-teologizmus. Különösen az előbbi a kegyességi hagyományok jelentős részét erős kritikával szemlélte; a zajló folyamatnak meghatározó *regionális sajátosságai lehettek*, ezek között az erdélyi környezet markánsan elkülönülni látszik. Inczédy munkája ebbe a környezetbe illeszkedik, sajátosságai onnan magyarázhatók. A 17. század hazai protestáns vallásos irodalmában a doctrina veritatis és a praxis pietatis egyensúlya feltétlenül jellemző. Megfért benne a scientia rerum divinarum és a doctrina Deo bene vivendi. „Az orthodoxia igehirdetése az embert, az egyént csaknem kizárólag a számonkérő Istennel szembesítette, míg a kegyes élet igényét érvényesítő prédikáció és más kegyességi műfajok elsősorban a megváltó Istennel, az új életre szülő Jézus Krisztussal.”³³

A hazai Arndt- és Gerhard-recepcióban fontos szerepet játszott Huszti Szabó István, erről a tevékenységéről nemrégiben Font Zsuzsa értekezett.³⁴ Kolozsváron adta ki 1698-ban Johann Arndt *Paradisgärtlein* című művének fordítását *Keresztyéni jóságos cselekedetekkel teljes Paradicsomkertecske* címmel (RMK I, 1524). Ajánlása szerint „Egy Méltóságos Aszszony akaratójából”, vagyis azt Apafi Mihályné Bethlen Katának ajánlotta. *Az Égre kézen fogva vezető kalauz* című műve már Debrecenben jelent meg 1705-ben, ez a katolikus Giovanni Bona *Manuductio ad coelum* című művének fordítása (RMK I, 1701). A kortársak – vagy az elődök – között számos példát találunk arra, hogy orvosok lesznek meditációk írói, fordítói, kiadói, egyáltalán ennek a kegyességi műfajnak jeles képviselői. Minden bizonnyal a hallei spirituális-intellektuális hatások következménye, hogy Huszti Szabó az itteni pietisták által nagyra becsült és propagált, elődjüknek tekintett Arndt művét adta ki. Font Zsuzsa véleménye szerint Huszti kapcsolatban lehetett radikális pietista körökkel és szerzőkkel, mindez befolyásolhatta fordításainak kiválasztásában és elkészítésében.³⁵ Huszti az Arndt-fordítás végén szereplő Szent Bernát-himnuszt nem fordítja le, viszont szerepelteti Johann Gerhard MS című művének 28. meditációját: *Közönséges kegyes és Istenes életéről való régulák*. (Juhász Levente összevetése szerint ez nem egyezik meg Zólyomi Perinna Boldizsár fordításával, vagyis Huszti készíthette azt is.) Bél Mátyás – némi javítással – újból kiadta 1724-ben

³³ Vö. DIENES Dénes, „Mellyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...” A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon, Sárospatak, A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 2002, 30, 35.

³⁴ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SzTE, 2001. Külföldi tanulmányai után hazatérve II. Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katának lett az udvari orvosa. Pártfogójának bécsi száműzetése után Debrecenben a Kollégium fizikatanára és városi orvos lesz, 1704-ben hadi orvosként csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, diplomáciai feladatokat is ellátott.

³⁵ „De a tapasztalati természettudományok és a vallási megújulásért együtt munkálkodók hallei mintája is Huszti előtt állhatott. Hallei tanára: Friedrich Hoffmann a halberstadti radikális pietista körökkel is jó kapcsolatokat tartott fenn. Bona kardinális írása sem idegen a hallei törekvésektől, itt gyakran adtak ki olyan Arndt kiadványokat, amelyek tartalmaztak válogatást Tauler vagy Kempis Tamás műveiből.” FONT, *i. m.*, 137.

Nürnbergben Huszti Arndt-fordítását.³⁶ Igazat adhatunk Font Zsuzsának: „Huszti Szabó István szándéka esetében tehát inkább az érdeklődés irányultságára érdemes figyel-nünk, és első renden arra a mégiscsak feltűnő jelenségre, hogy a magyar nyelvű Arndt-recepció [...] a reformátusok körében kezdődik. Ez beleillik a század végén kezdődő folyamatba, amelynek során a református építő irodalom egyre több felekezeten kívü-li szerzőt fogad be [...] Nem érdektelen, hogy ezeket a könyveket önálló elmélkedő szövegeket, imádságokat író főrendű asszonyoknak, Bethlen Katának és Zay Annának ajánlotta. Bizonyosan állíthatjuk, Huszti a korai időszakban Halléban tanuló magyar re-formátusok csoportjában azok közé tartozott, akiket a hallei pietizmus által előtérbe ál-lított, személyes – és eredetileg nem intézményes – vallásosság megérintett, s a kevesek közé, akik erre a hatásra irodalmi működéssel válaszoltak.”³⁷

Az elmondottakat azzal egészíthetjük ki, hogy Huszti működése részben a Gerhard-recepció új fejezetét is jelenti, ugyancsak református közegben.³⁸ A szerző spirituális-szellemi arculatát formálhatta az erdélyi környezetben erősen érvényesülő szász pietis-ta értelmiség, aminek izgalmas bizonyítéka, hogy 1709-ben megjelent Nagyszebenben Andreas Teutsch német fordításában és előszavával Kempis Tamás *Imitatio Christije*, az első magyarországi protestáns kiadása: *Nachfolgung Christi*.³⁹ (Megjegyzendő, hogy ek-korra már másfél évszázada – 1531 óta – jelen van a német protestantizmusban Kempis műve.) Johann Arndt 1605-ben átdolgozta az *Imitatio Christit*, de Teutsch *Imitatio*-kiadása nem Arndt szövege, forrásait megnyugtatóan még nem tárta fel a kutatás. 1727-ben és 1733-ban Gottfried Arnold adja ki a *Nachfolgungot* Lipcsében, mindkét esetben – nevének említése nélkül – Teutsch 1709-es fordítását adja közre, vagyis tulajdonképpen Arnold vette át Teutsch szövegét.⁴⁰

³⁶ Amíg a hazai Arndt-kiadások nem tartalmaztak illusztrációkat, Bél Mátyás 1724-es nürnbergi kiadványa hat emblematikus képet közöl. Vö. KNAPP, *i. m.*, 109, a 18. melléklet bemutat innen egy illusztrációt. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy ezek az illusztrációk is valamely német Arndt-kiadásból származtak.

³⁷ FONT, *i. m.*, 137.

³⁸ A 18. századi magyar Gerhard-recepciónak még van két fontos kiadványa az 1740-es évekből. 1742-ben jelenteti meg Lipcsében Miskei Ádám evangélikus pap Gerhard-fordítását: *Ama gonoszoknak minden tüzes nyilait meg oltható hitnek páissa, avagy [...] lelki vigasztalásokkal telyes könyvecske*, Lepizig, 1742. Az erdélyi református recepció kiadványa Makkai Sámuel fordítása, egy évvel a *Liliomok völgye* megjelenése előtt: *Kegyességnek mindennapi gyakorlása: melyl bünökröl való vallástételeket, hála-adásokat, könyörgéseket, és kéréseket foglal magában*, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor által, 1744. Makkai erdélyi volt, Kolozsvárt, majd Oderai Frankfurtban és Utrechtben folytatott tanulmányokat. Hosszabb ideig Széken lelkészkedett. Szinte lehetetlen azt feltételezni, hogy ezekről – különösen az utóbbiról – nem volt tudomása Inczédynek.

³⁹ [THOMAS KEMPIS], *Nachfolgung Christi, Wie man alle Eitelkeit dieser Welt verschmähnen und Christo Jesu folgen solle. Durch den Gottseeligen und Geistreichen Thomam von Kempis geschrieben; Denen Liebhabern und Nachfolgern Christi zu Beförderung eines Christlichen Lebens übersetzt und herausgegeben*, Hermannstadt, Druckts Michael Helzdörffer, 1709 (RMK II, 2392). Ez a kiadvány jól illeszkedik a németországi szemlélethez és gyakorlathoz, amit különösen az Arndt-kiadások követtek sűrűn Tauler és Kempis szövegközlésükkel. Teutsch terjedelmes előszavában megemlékezik még a korábbi magyar nyelvű katolikus Kempis-fordításokról (Pázmány Péter, Vásárhelyi Gergely) is. Vö. FONT, *i. m.*, 97–112.

⁴⁰ FONT, *i. m.*, 100–107. A német pietizmus szerzői közül a 17. század végén Szenci Fekete István fordította magyarra Heinrich Müller (Arndt és Gerhard hatásait is mutató) meditációs könyvét, legújában

4.

1745-ben Szebenben jelent meg Inczédy József fordításában a *Liliomok völgye* című, metszetekkel díszített kötet, amely Gerhard művének református változata. Inczédy József 1709–1734 között az Erdélyi Református Főkonzisztórium jegyzője, 1736-ban nevezték ki ítélőmesterré. 1750-ben bárói rangot kapott, 1718-tól viselte a nagyenyedi Bethlen Kollégium főgondnoki tisztségét.⁴¹

Kurta József nemrégiben vizsgálta az 1745-ös kiadványt, beillesztve azt a korszak kegyességi irodalmába. Sikerült részben azonosítania a metszetek készítőit, akiknek a neveit – egyiküknek csak a vezetéknevét – azonban csak a legelső kiadásban olvashatjuk, a későbbiek már nem tüntetik fel a neveket: „A kor kegyességi irodalma nem ismerte a felekezeti határokat. A 18. században számos pietista munka jelent meg református kiadásban, természetesen a református hitvallások mércéjéhez igazított formában. Egyike ezeknek a kiadásoknak az 1745-ben, nyomdahely megjelölése nélkül megjelent *Liliomok völgye...* címmel. A tíz kiváló rézmetszettel díszített igényes kivitelezésű könyvet íj. Barth János szebeni nyomdája nyomtatta, aki 1746-ig bérelte a nyomdát, a rézmetszeteket pedig G. Nikolai és Sárdi Sámuel készítette. Az első metszeten tűnik fel G. Nikolai neve: G. Nikolai Sculp[is], Sárdi nevével a hetedik tábla jobb alsó sarkában találkozunk: Delin[eavit] et sculp[is] Sámuel Sárdi, azaz rajzolta és metszette Sárdi Sámuel.⁴² A nyomdahelyet talán azért nem nevezték meg, mert a nyomda privilégium nélkül működött, vagy a cenzori hivatal munkáját kerülték meg a kiadók.”⁴³

---

erről – és a pietista meditációról általában – ír FAJT Anita, *A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órák című fordításának elemzése = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorbán*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 80–92.

⁴¹ Az Inczédyre vonatkozó adatokat részben Sipos Gábor (Kolozsvár) bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt mondok köszönetet. Vö. még SÍPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000, 61, 91–92, 95. Az eddig ismert források nem számolnak be Inczédy bármely más irodalmi munkájáról, bár azt okkal valószínűsíthetjük. Ugyanígy semmit nem tudunk a Gerhard-fordítás elkészültéről, korabeli recepciójáról.

⁴² Sárdi Sámuel valószínűleg az 1748-tól Nagyszzebenben működő nyomdász-kiadóval azonos. A metszetek jobb felső sarkába írták az elhelyezés lapszámát, vagyis melyik laphoz kell rendelni a képeket. (Középre pedig a sorszámot írták, hogy hányadik metszet a tíz közül.) Ez a módszer azonban csak az első kiadásban érvényesült hibátlanul, a későbbiekben felbillen a sorrend, a korábbi lapszámjelölés és a tényleges elhelyezés nem egyezik meg. Ez az eltérés azért következik be, mert a későbbi kiadások lenyomatják változatlanul a metszeteket (korábbi feliratukkal), azonban megváltozott a nyomtatvány betűtípusa, tördelése, tipográfiaja, így a lapszámozás is erőteljesen elmozdult: a korábbi felirat így zavart okoz az olvasónak. A metszetek többszöri lenyomása egyre romló képminőséget eredményezett, kopott, gyengülő kontúrú képek kerültek a kiadványokba. Azt nem tudjuk, vajon a különböző nyomdák, kiadók hogyan szerezték meg a dúcokat. Az 1774-es pozsonyi kiadás láthatólag felfrissítette a metszeteket, azok jó minőségűek, talán mindegyiket újra is metszették.

⁴³ KURTA József, *A 18. századi építő irodalom egyik erdélyi kiadványa: Johann Gerhard: Liliomok völgye, 1745*, Református Szemle, 2003/1, 89–93. Egy megállapításával azonban nem érthetünk egyet, hiszen az nagyon beszűkíti a pietizmus fogalmát: „Ez a kötet a református kegyességi irodalom egyik sajátos darabja,

Berek Elza-Hajnalka, kolozsvári egyetemi hallgató 2008-as tudományos diákköri dolgozatában foglalkozott a kiadvánnyal. Megállapításai közül számos helytálló és figyelemre méltó, különösen a konkrét szövegvizsgálatok, összehasonlítások eredményesek.⁴⁴ A következőkben ezek közül néhányat felhasználok saját gondolatmenetem számára. Gerhard és Zólyomi kötetének felépítése azonos, a használt latin forrásban ötvenegy meditáció található, Zólyominál is.⁴⁵ Inczedy fordítása viszont ötvenet tartalmaz, mivel a negyvenkilencedik és ötvenedik elmélkedést összevonta. Nála ez a két fejezet az ötödik elmélkedés alatt található meg. Zólyomi megtartotta Gerhard fejezeteinek sorrendjét, Inczedy viszont ezeket az emblémák témája köré csoportosította. Azt még nem tudjuk megállapítani, hogy a képek alatti versek fordítások-e, vagy Inczedy saját szerzeményei, és az emblémák feliratait változtatta-e a csoportosítás miatt. Inczedy említést tesz előszavában az emblémák funkciójára vonatkozóan: „tiz szakaszokra osztván, mindenik előtt egy egy képes példázatban az utánna következő öt Elmélkedésbeli dólgoakat summáson ki-ábrázoltam, rövid strófiátskákkal ugyan azokat meg-magyaráztam.”

Tehát minden ötödik elmélkedés előtt egy embléma található, ami a következő öt meditáció összegzését adja, így tíz egyenlő részre osztotta művét. Az emblémák után következő elmélkedések jelentősen hozzájárulnak ezek helyes értelmezéséhez. Egy konkrét példa ezt a jelenséget jól szemlélteti. A második kép felirata: *Ihol az Orvos-ság*. Az embléma a következő öt elmélkedést fogja össze: a VI. (*A' Bűnnek igaz meg-esmeréséről. A' Betegnek gyógyulása; Nyavalyája megvallása*), VII. (*Az Penitentia tartás hasznairol. Christus kiáltja Mennyeكبől; Térjetek meg bűnetekből*), VIII. (*A' Könyör-gésnek erejéről. A buzgó Imádság, az Egekig fel hág*), IX. (*A' Penitentzia tartó Ember-*

---

mert az alapjául szolgáló mű keletkezési idejét és körülményeit tekintve még nem pietista, és megjelenésére nézve a fordítást sem tekinthetjük egyértelműen pietista kiadványnak.” *Uo.*, 89.

⁴⁴ BEREK Elza-Hajnalka, „Szent elmélkedésit így magyarázásra / Fel vevé 's fordítá Nemzete hasznára”: Egy elmélkedésgyűjtemény, két magyar fordítás (a XI. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia dolgozata), Kolozsvár, 2008. A szerző Gábor Csilla tanítványa. http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/mai_berek.pdf (Letöltés ideje: 2013. szeptember 30.)

⁴⁵ Steiger önálló fejezetben vizsgálta az MS kiadástörténetét: *Zur Entstehungsgeschichte der „Meditationes Sacrae“* = STEIGER, *Johann Gerhard, Die Meditationes Sacrae, i. m.*, 635–656. Ebből kiderül, hogy a kézirat eredetileg ötven elmélkedést tartalmazott, ezt többen véleményezték, Arndt is javasolt változtatást. Az ötvenes számnak kétségkívül volt jelképes jelentése a középkori kegyességi irodalomban (például a Vulgata sorszámozása szerint bünbánati zoltár az 50.), így a rózsafüzér-imádság és mariológiai könyörgések számos változata követte ezt az elvet, amit viszont különösen intenzíven művelt a megújuló jezsuita kegyesség. (Vö. KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *E. S. és a Rózsakoszorú = Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkor Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 273–301.) Gerhard végül is úgy döntött, hogy *ötvenegyre emelte a meditációk számát*, a továbbiakban latinul is legtöbbször így jelent meg a mű és fordításai is. Azonban előfordul még több olyan kiadása is, ahol az eredeti ötven meditációt találjuk. A fentiek mellett a változtatás melletti érv volt az is, hogy eredetileg a kárhozatról szolt az 50., utolsó (*De poenarum infernalium aeternitate*) meditáció, a változtatás után pedig az 51. Az Hiveknek feltámadásokról, vagyis az üdvtörténet így vált teljessé. (A német változatok már mindeütt ötvenegy meditációt tartalmaznak.)

nek a Christus szenvedésiből következő vigasztalása Christus Kereszt-viselése; Lelkiünknek megelégedése) és a X. elmékedést (Istennel való megbékélésünkről. A' Christusnak áldozattya; bűneinknek bótánattya). A képen egy forráshoz siető szarvas látható, jobbra elöl egy férfi, akinek a mellén egy vágás van, amelyet elérnek a nap sugarai. (Lásd a 10. képet.) Az emblémához tartozó négysoros vers így szól: „Véres Sebeimnek mérge szivem hattya / Ezt tsak az Igasság Napja gyógyíthattya, / Kószal Vizeire sietek mint szarvas, / Ott lész szomjuságom hivesítő Orvos.” (A szöveg egyértelműen utal a 42. zsoltár kezdő strófájára.) Az emblémát követő öt elmékedés a bűn megismeréséről, a penitenciatartás üdvösségéről, a könyörgés erejéről, Jézus vigasztalásáról és Istennel való megbékélésről szól. Bár első látásra az embléma és az utána következő elmékedések nincsenek szoros kapcsolatban egymással, mégis

Véres Sebeimnek mérge szivem hattya
Ezt tsak az Igasság Napja gyógyíthattya
Kószal Vizeire sietek mint szarvas,
Ott lész szomjuságom hivesítő Orvos.

10. kép

megfigyelhető, hogy a meditációkban visszaköszön a képek egy-egy eleme. Így például a VI. elmékedésben Jézust erős kószálhoz hasonlítja, melynek hasadékai Krisztus sebei, a belőle kifolyó víz pedig Krisztus vére. Ennek alapján a képen látható forrást úgy is lehet értelmezni, hogy az Krisztus vére, amely eloltja a szarvas szomját, tehát Jézus szenvedései eloltják, behegesztik, semmissé teszik az emberek bűneit. Így ez a kép – a szöveget is figyelembe véve – Krisztus szenvedéseit ábrázolja az emberek bűne miatt, és egyben az emberek váltságát Isten előtt az ítélet napján. A VII. elmékedésben a seb metafora jelenik meg, melyet a „mennyei orvos”-nak kell bekötöznie. Ez is az előző jelentéshez kapcsolódik, miszerint bűneinket Jézus gyógyíthatja meg, gyógyította meg kereszt-halála által. A IX. elmékedésben a seb a bűn metaforájaként jelenik meg. A X. elmékedés összegzi az előbbi négyet, mintegy lezárása ennek a résznek. Megjelenik a „mérő serpenyő”, mely a mű több helyén az utolsó ítélet metaforájaként van jelen. Az emblémák nem kapcsolódnak szorosan az őket követő elmékedésekhez, viszont a hozzájuk tartozó meditációk fő gondolatai megjelennek azok jelképei között, valamint az embléma szimbólumai a meditációkban magyarázatot kapnak, bár csak áttételesen érvényesülve. Az emblémák a lényegi mondanivaló megnyilvánulásai lesznek ez által. Kettős funkció teremődik: vizuálisan és verbálisan ábrázolják a megkonstruált összefüggéseket.⁴⁶ A metszetek ikonográfiája illeszkedik a meditációk allegorikus ábrázolásmódot használó eljárásaihoz, éppen úgy, ahogyan azt megfigyelhettük a német kiadványoknál.

⁴⁶ BEREK, *i. m.*, 8–10.

Zólyomi szövege erősen tagolt (mondathatárok, bekezdések, tagmondatok érvényesülése), ebben Gerhard követője; Inczedy viszont radikális átalakítást végez. Másik formai különbség a hivatkozások jelölésének módjában figyelhető meg. Zólyomi a latin citátumokat dőlt betűvel szedi, Inczedy ezeket teljes egészében kihagyja művéből. Zólyomi a Bibliából származó példázatokot, idézetek helyét pontosan megadja, viszont vannak források, amelyeket nem említ, esetleg csak a szerző nevét tünteti fel. Zólyomi pontosabban hivatkozik forrásaira, hasonlóan jár el, mint Gerhard. Inczedy az egyházatyákat, középkori misztikusokat nem említi, a Bibliából vett részeket sem hivatkozva pontosan. A *Liliomok völgye Aprobatiója* szerint Inczedy ugyan Gerhard művét „Sz. Vallásunkhoz alkalmaztatta”, azonban markáns felekezetiesség alig érzékelhető nála. (Olyat pedig egyáltalán nem találunk, ami szignifikánsan református lenne.)

Az első kiadás approbatióját Deáki József írta, az „Erd. Helv. Conf. szerint Refor. és némelly Aug. Conf. léció Eklésiáknak-is Superintendense.” A Kegyes Olvasóhoz intézett ajánlásában elmondja Inczedy, hogy Gerhard halálának száz esztendőös évfordulójára készítette el munkáját. Az elmélkedések olvasására könnyebben hajolván az ember, e munkát csak olvasásra időtöltésül is előveszi. Midőn ezt elolvassa, olyankor „egy alkalmatossággal imádkozik is, vagy magával feddőzik”. Az elmélkedéseket korábban is gyakran olvassatta, azért, hogy a „gyakor elmondással megszokja a nyelv”. Sok helyen változtatott az eredeti szövegen (bár azt nem mondja meg, hogy ez alatt mi értendő, ifj. Ács Mihály fordítása, esetleg a latin, esetleg a német MS):

Ezekre nézve el-végzém ottan magamban, hogy a' midőn én-is gyarló életemnek 55. esztendeit bé-töltöttem, e' munkátskát közönségessé tegyem; ujabban azért meg-visgáltam, sok helyeken változtattam, hol ki-hagytam, hol pótoltam, a' bé-fejező szókat az egymással való meg-egyezésre szabogattam, végre tíz szakaszokra osztván, mindenik előtt egy egy képes példázatban az utánna következő öt Elmélkedésbéli dolgokat summásan ki-ábrázoltam, rövid strófátskákkal ugyan azokat meg-magyaráztam és e kellemetes formában nyomtatni adtam.

A kötet ötven elmélkedést tartalmaz, legtöbbször meg szólította a „Hű Lélek”, vagy „Buzgó Lélek”. Megmaradtak Gerhard művének súlypontjai, így a jegyesmisztika sok elmélkedésnek meghatározója tartalmilag, de formailag is. Különösen a *Lelkünknek a Krisztussal való egyesüléséről*, *A Jésum nevének édességéről*, *Istennek az egekben látásáról*, *A kegyes életnek sinór mértéke* címűek mutatják gazdagon ezeket a jellemzőket. Ezek a fejezetek bizonyítják Dienes Dénes megállapítását: „[...] a református pietizmus szellemében született áhítatos- és imakönyvek tulajdonképpen Isten-szeretetet munkáltak. Az *Amor Dei intellectualis* eszközei voltak, sajátos Krisztus-misztikát alakítottak ki, amely a 18. században érte el a tetőfokot a magyar református kegyességben.”⁴⁷ Már az ajánlásban hangoztatja Inczedy a belső imádkozás nagyobb értékét a sűrűn elmondott, külső imádságokkal szemben:

⁴⁷ DIENES, *i. m.*, 39.

[...] eszembe vöm, hogy mivel a' hét napi könyörgéseket, vagy azért, hogy a' gyakor el-mondással meg-szokja a' nyelv, vagy hogy minden Embernek különös szükségéhez s inyéhez nem alkalmaztathatnak, a' testiség terhe alatt raboskodó Ember hamar meg szokta unni, a' gyakor imádkozástól annál inkább irtózik, de az ilyen Elmékedéseknek olvasására könnyebben hajolván [...] meg tsallya a' rest és vakmerő Testet [...].

Az egész kötetben meghatározóan érvényesül a misztika nyelvhasználata, tropológiája, antropológiai látásmódja: szinte mindenütt jelen van, bár bizonyos témakörök sűrítettebb formában érvényesítik:

[...] le-hajtotta az én Jésusom a' Kereszt-fán fejét tsókolásra, ki-terjesztette karja-it magához kaptsolásra, meg-nyitotta kezeit az adakozásra, meg-szaggatta oldalát buzgó szeretettel égő szívébe való láthatásra, fel-emeltetett a' földről minden sziveket maga után vonásra: az ő sebei fájdalommal valának tellyesek, de szeretettel kegyesek, azon sebeknek meg-nyílása, a' meg-sebhezt Léleknek gyógyulása, bizony bőséges ő nála a' meg-váltás, mert drága vérnek nem tsak tseppjeit hullatta, hanem annak bőséges folyamát öt forrásból ontotta [...].⁴⁸

A misztika egyik gyakori dilemmája is megjelenik, a kimondhatóság lehetősége, az emberi nyelv határainak felismerése, ahogyan Szent Bernát fogalmazott: „[...] lingua non potest exprimere.” „Az ő Testének valósággal vagyunk tagjai, élünk ő benne, s mi is vagyunk néki lakó hajlékjai: ez mélységes titoknak örvényibe el-merülni kíván lelkem; *de azon jóságnak ki-beszélésire elégséges szó nem adatott nékem [...]*”.⁴⁹

A meditáció teológiai, antropológiai jelentősége bontakozik ki a 37. elmékedésben, amely az önismeret révén az istenismeretnek is kognitív eszköze és terepe, de a kegyességre indításnak is instrumentuma, műfaja: lelki és nyelvi vehiculuma a világtól való elfordulásnak és önmaga belső távlatainak. Ez ugyan nem deklarálja kegyesség és teológiai rendszer feszültségét vagy konfliktusát, az egész kötet azonban érezhetően a kegyességre helyezi a nyomatótkot. (Ez a feszültség természetesen más tartalmú volt Gerhard műve keletkezésének időszakában és Inczédy József fordításának idején. A modellnek az adja a különlegességét, hogy egyazon mű kontextusa erősen változik ugyan százötven év alatt, de mégis alkalmas kegyességi tartalmak hordozására.)

[...] a' Szent elmékedések gerjessenek benned tudományt és böltességet, a' böltesség magad meg-esmérését és töredelmességet: a' töredelmesség kegyességet, buzgóságot; a' buzgóság szüntelen esedező imádságot: mentől inkább el-vonhatod azért magadat a' Világtól, s testiségtől, annál több kedvességet remélhetsz az Isteni Felségtől: de valamint mindeneket az Istentől kell kérned; ugy va-

⁴⁸ *Liliomok völgye* (itt és a továbbiakban mindig az 1754-es kolozsvári kiadásból idézek), 83–84.

⁴⁹ *Uo.*, 145–146. (Kiemelés tőlem: I. M.)

lamit az Istennek vissza kell mérned: nints ott a' szeretetnek bőséges ki-folyása, a' hol nintsen annak vissza is fordulása [...].⁵⁰

Teológiai fogalomrendszer ellentéteinek erősen retorizált, poétizált kifejtésére találunk példát a IX. elmélkedés (*A' Penitentzia tartó Embernek a' Kristus szenvedéséből következő vigasztalása*) részletében, amely a bűn és megváltás feszültségét, dinamikáját jeleníti meg:

[...] nagy az én bóldogtalan Lelkemnek undoksága, de nagyobb az ő tisztasága, mert a' mennyivel nagyobb az Isten Felsége az Embernél, annyival alább való az én gonoszságom az ő érdeménél, valami vagyok, övé vagyok a teremtés szerint, viszont övé lések a' meg-váltás szerint: a' ki tselekedte bennem, hogy kérjem, tselekszi azt is, hogy el-nyerjem, a' ki adta, hogy meg-keressem, adja azt is, hogy meg-lelhessem, tanított, hogy zörgessek, meg-nyitja a' zörgetőnek, parantsollya, hogy reménykedjem, jelen lesz a reménykedőnek, tőle van az én buzgó kívánságom, tőle léssen annak el is vétele, tőle jött az én akaratom, el jó tőle annak végbe is vitele. Sz. Isten igaz Bíró nem szaladok hát haragodnak Ortzája előtt, kinek jelen vóltod mindeneket bé-töltött: hiszem ha az Égbe mennék-is előled, ott van Királyi széked; ha pokolra le-szállok, ott van büntető kezed: ha az hajnal szárnyait vévén, a' Tengereknek utolsó határra repülnék, ott-is kezedbe kerülnék: mert az egész Föld és Tenger a' te kezed munkája, uralkodik azokon Királyságod páltzája: de a' Jésus egyedül elégséges menedékem, az ő mély sebeiben léssen bátor rejtekem [...].⁵¹

A *Herzenseinkehr* (a szívnek magába szállása) programja valósul meg szinte a könyörgésnek módjáról szóló elmélkedésben, amely a lélek világtól elforduló buzgalmát fejezi ki nagy nyelvi erővel, gazdag tropológiával és rímeléssel. Külön hangsúlyt kap a könyörgés füllel hallható és csak lélekkel „hallható” különbsége, amely az imádság intim, individuális jeletőségét hangoztatja.

Buzgó légyen a könyörgés, s Isten eleibe úgy juthatsz, mert hogy hallgatná meg ő azt, a mire te magad is nem hallgatsz; hogy vehetné azt az Isten szívére, a mi csak szádban zeng, szivednek nincs benne híre, midőn imádkozni akarsz, menj bé a' te ágyas házodba, és bé-zárván ajtait, rejtezzél abba; illy ágyas háznak tartsad szívedet, és ha valósággal akarsz könyörögni, zárjad oda Lelkedet, és tedd bé minden ajtait, az-az rekezd-ki onnat minden külső érzékenységedet, s minden világi dolgokról való elmélkedésedet, nem a szó hat fel Isten eleiben, hanem a szívnek tökéletes töredelme, *nem a zengő nyelv, hanem a buzgó esedezésbe elmerült elme, élesebbnek kell ennek lenni a te szád harangjánál, s hathatósabbnak akármely kiáltásnak is harangjánál.* Krisztust vegyed szivednek hajlékában [...] járásodban, ül-

⁵⁰ Uo., 243–244.

⁵¹ Uo., 62–63.

sedben, társaságban, fekvésedben, munkáidban, pihenésedben, minden igyekezetedben, az Isten forogjon elmédben, ötlet ottan ottan sohajtsad, fejedet kebelibe hajtsad, nem kívánja Isten szüntelen a' hallatós szóval való imádkozást, mert ő maga a szentek szíviben tart lakozást; meg-tud azért és meg-hall minden szívbeli sóhajtozást: nem kívánja a' hosszú és sok beszédből álló könyörgést, mert meg-ért minden elmélkedést: és kedvesebb gyakran a' szívnek tsak egy nyögése is, mellyet a' hű Lélek gerjesztett és füstölgő áldozat gyanánt Isten eleibe vezetett: mint-sem a' hosszú könyörgés, melly a nyelvet futtatja, a' szív pedig mint néma, azt nem kormányozhatja. Minden imádságod alázatos légyen, hogy reménységet ne a' te érdemedtől, hanem az Isten kegyelmétől végyen: kárhozatos imádság az, a' melly fundáltatik az emberi méltóságban, ha vérrel tsepegne is szived a' nagy buzgóságban: senki sem lehet kedves Istennél a' Kristus szerelmén kül, senki igazán nem-is könyörög a' Kristus elég tévő érdeme nélkül [...].⁵²

Néhány elmélkedés ugyan liturgikus vonatkozású, vagy alapvető hitelveket érintő (Például *Az Űri vacsorának titkairól*, *A Krisztus teste vételeinek hasznairól*, *Az anyaszentegyháznak méltóságáról*, *Az igaz hitnek természetiről*), azonban feltűnően mellőz minden konfesszionális megállapítást. Gerhard művében sem számottevő ennek az érvényesülése, Inczedy József még tovább gyengítette a konkrét felekezeti töltetet. Az utolsó ítéletről és a pokolról szóló elmélkedés hasonlóképpen alapvetően Inczedy leleménye, amely a négy végső dolog irányába tágítja látomásos stílusban az eredeti alapszöveget. Az eszkatologikus téma az idő (tempus) és örökkévalóság (aeternitas) összetartozását, különbségeit magyarázza, a barokk tanulságait felhasználva.

A XLVI. elmélkedés, *A' Léleknek igaz nyugodalmáról* Inczedy korának dilemmáit szólaltatja meg:

[...] mert a' melly Lélek egyedül az Istenben nyugoszik, ennek belső vigasztalása soha abban meg nem aluszik, a' földi életnek keresztei akár mint sanyargatják, de az ő nyugvásában soha meg nem háborithatják [...] nem keresi a' testnek bujaságát, mert érzi a' Sz. Lélek nyájasságát [...] nem gyönyörködik a' földi kintsekben: mert el-téteztett kintse vagy az Egekben: a' haláltól soha se fél, mert az Istenben mindenkör él: a Világi böltselkedés után nem sokat jár, mert valóságos böltsséget az Isten Lelkétől vár: *nem hajt az Égnek viszontagságira, tűznek viznek harsogásira, tsillagzások planéták jelentésére, Nap és Hold setétülésére*: mert nyugszik bátran a' Természet Urában s erős hittel tsendeszen él Jésusa óltalmában: nem ejtheti meg e' Világ tsalárd hitegetése: mert édesebb néki a' Jépus ölelgetése [...].⁵³

⁵² VIII. Elmélkedés, *A' Könyörgésnek erejéről*. Uo., 57–58.

⁵³ Uo., 318–319. (Kiemelés tőlem: I. M.) Ehhez hasonló a *Közel valóink halálokban vigasztalása* című L. elmélkedés kijelentése: „[...] vagy hatalmasabbé a' Természet az Istennél [...]” Uo., 345.

Nem kétséges, hogy a kiemelt sorokban a fordító saját álláspontját jelenítette meg, hiszen annak nyoma sincs az eredeti Gerhard-szövegben. Vagyis nem hallgat azokra a tudományos véleményekre, amelyek a természettudományok (csillagászat) magyarázatait helyettesítik be az üdvösség fogalmainak értelmezésébe: márpedig ez a látásmód a 18. században egyre erőteljesebben jelentkezik. Vagyis Inczedy saját korának dilemmáit szóltatja meg: itt a fordításban kitapintható a kegyességi szempont és a korszak teológiai gondolkodásának feszültsége. Utóbbi a teológiai racionalizmus vagy fiziko-teologizmus formájában jelentkezik. (Igaz, a fiziko-teologizmus számos változata a hitvédelemnek is fontos érvrendszerét képviselte, Inczedy abban inkább a kockázatot látta.)

A XLVIII. elmélkedés: *Istennek az Egekben látásáról*. Rajongó látomás, zsoltáros költőiség jellemzi hangvételt, tulajdonképpen a visio beatifica (Istennek üdvözítő látása) adja fő témáját, erősen retorizált és poétizált szöveget teremt a fordító-szerző, amelyben nagyon tudatosan és artistikusan működteti a retorikai eljárásokat (például gradatio, climax, amplificatio). Megjelenik a misztika szemlélete is: a praesentia Dei élménye válik valósággá.

Uram Jézus mikor léssen, hogy én te hozzád mehessek, mikor jön el a boldog óra, hogy szined előtt meg-jeljenhessek: miképpen az el-fáradt szarvas a' vizek forrásira kívánkozik, úgy az én lelkem is hozzád ohajtozik: Oh igaz és tökéletes öröm, Oh minden örömök felett való öröm: a' melly meg-halad és meg-győz minden örömet, a' melly nélkül nem is talállok örömet: mikor akarsz engemet magadba bé-venned, hogy láthassam az élő Istent, a' ki lakozik te benned: Uram megtöltesz engemet vigassággal, midőn a' te szinedet szüntelen láthatom, és a' te jobb kezedből folyó véghetetlen gyönyörűségekkel tápláltatom, és vidámságnak folyamival meg-részegítesz [...] az Istent látni e' Világnak minden örömét felül mullja; a' Kristussal élni, ötet látni és hallani sziveinknek minden kívánságát meg-dullja. Oh szerelmes Jézus, Lelkem drága Jegyesse, mikor érem, hogy jobb kezed bujdosó Mátkáját Királyi ágyas-házadba vezesse. Oh boldog óra, mert nem lesz tovább sem inség sem szükség, nagyobb boldogságot annál nem gondolhatni, s nem is várhatni, mert meg-nyugszom az Istenben, ő lesz nékem is minden mindenben, látunk minden szépség felett való szépséget, kóstolunk a' méznél drágább édességet, hallunk tziteráknál kedvesebb éneklési szózatot, érzünk áloes és balsamomnál vidámítóbb illatot [...] Te lésszes oh Isten egyedül világosság, kinek világánál tégedet magadat meg-látunk mint tiszta világosságot, és a Te ortzád fényességiben meg esmérünk minden valóságot: *téged pedig nem tsak szemléliünk, hanem te veled élünk, nem tsak élünk, hanem ditsérünk és áldunk, nem tsak áldunk, hanem veled együtt vigadunk, nem tsak vigadunk, hanem az Angyalokhoz hasonló méltóságot vészünk, nem tsak az Angyalokhoz, hanem az Istenhez hasonlókká leszünk [...]* Minthogy az örök életnek sorsosivá tétetünk, nem lesz többé haláltól való félelem, el-nyelte a halált a győzedelem [...] azt a' tökéletes boldogságot semmi bá-

nat meg nem háborítja, azt a boldog életet semmi munka meg nem sullyosítja, ott a szeretet meg nem hül, az öröm is nem kissébül, nyögés nem hallatik, jaj-szó nem mondatik, a kedvetlenségnek nem lesz helye, mert vigasságnak műhelye: léssen ott állandó bizodalom, bizonyos lesz a nyugalom, nyugodalmas gyönyörűség, gyönyörködő ditsósság, ditsóséges boldogság, boldog örökké valóság, a hármasszemélyiségnek, és a hárombéli egységnek, az egységben Istenségnek: örökké való látása, örömmel való imádása.⁵⁴ [Lásd a 11. képet.]

Ennek az eszkatologikus tárgyának ilyen terjedelmű kifejtése a 18. század protestáns prózai kegyességi irodalmában egyre ritkábbá válik, erőteljes költői párhuzama idézhető Szőnyi Benjáminnak a század harmadik harmadában született műveiben.⁵⁵

Hasonló szemléletű a XXXVIII. elmélkedés *Az egy Istennek buzgó szeretetiről*, amelynek központi gondolata az istenismeret és istenszeretet kérdésköre. Az egyházatyák óta kutatott dilemma ez, amelynek a súlya például Duns Scotusnál központi szerepű volt, majd gyakran találkozunk vele a misztika különböző szerzőinél. Isten szeretete tökéletesebb Isten ismerésénél, az Istennel való egyesülés nem az értelmi szemlélet, hanem a szeretet által valósul meg, melyben az ismeret is legmagasabb fokra emelkedik; a misztika képviselői (Eckhardt, Tauler, Suso, Szent Bernát) ezt szinte kivétel nélkül behatóan tanulmányozták.⁵⁶ Gerhard elmélkedése itt Szent Bernátra támaszkodik (ezt mutatja a forrás megjelölése a lap alján, amit Inczedy elhagy, de a gondolatmenet alapvető elemeit felhasználja). Az istenismeret és istenszeretet evilági és túlvilági változatait mutatja be és jellemzi.

[...] az Isten a ki a leg job jó, maga is csupa szeretet, és a mint minket buzgó szeretettel szeret, úgy tőlünk-is nem kíván szeretetnél mélyebb esméretet, mitől van pedig, hogy ez életben az Istent elégségesképen nem szerethettyük, azért mert

11. kép

⁵⁴ Uo., 334–336. (Kiemelés tőlem: I. M.)

⁵⁵ Vö. IMRE Mihály, *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámín öregkori műve (Istennek trombitája, 1790–1791)* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád – Tiszáninneni Református Kiadó, 2012, 393–432. Tanulmányos volt ebből a szempontból a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2013. április 5–6-án rendezett *Menny és pokol a barokk kori ember életében: a mindennapoktól a műalkotásokig* c. konferencia, amely számos hasonló kérdést vetett fel az ott elhangzott előadásokban. Különösen Hubert Ildikó, Petróczi Éva, Bretz Annamária, Voigt Vilmos és Szigeti Jenő előadásai mutattak párhuzamokat, egyben megerősítették azt a véleményt, hogy az eszkatologikus témák sokkal gyakoribbak katolikus közegekben, mint a protestánsoknál.

⁵⁶ Vö. SIMON József, *Létre nyílt lehetőség: ismeretelmélet és metafizika Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus filozófiájában*, Bp., L'Harmattan, 2012.

szívünket a' mulandók után felettébb vettyük: s midőn a' Lelki dolgokról is elmélkedünk, nem annyira az ő szeretetire mint az el-rejtett titkoknak vizsgálására törekedünk: holott az Isten esmérati nékünk az életben tsak rész szerint adatott, annak tellyessége a' jövendő bódlog életre hagyatott: sőt a' következő életben is azért lészünk inkább bódlogok, hogy az Istent ott tökéletesen szerettyük, és a' mellett valóságát is tökéletesen meg-esmérhettyük, így hát nem remélheti senki, hogy elégségesképen szerethesse az Istent még jövendőben is a' Menny-Országban, hanem kezdi szeretni minden erejéből itt-is e' földi szarándokságban, mert az Isten Országának az ember szívében e' földön kell kezdődni, külömben nem lehet annak az Egekben is tökéletességre vergődni [...] a' minémű a' te szereteted, magad is olyan vagy, mert a' szeretet mindenedet a' maga formájára változtattya, és a' szeretet olly erős kötél, hogy a' szerető személlynek azzal a' mit szeret, léssen egy állattya [...] miképen egyesülhet ma is a' Teremtő Isten, a' tőle véghetetlenül külömböző teremtett Lélekkel, egyedül a' kettőnek egymáshoz való szeretetekkel [...], de ha az Istent és a' Lelkieket szereted, Lelki léssesz, s az Istent is magadévá teheted: az Isten szeretése az Egekbe vivő Illyés szekere; a Léleknek meg-elegítő kenyere: az elemének is olly erőssége, melly meg-rontya a' Sátánt s meg-tapodgya a' Világot, bé-zárja a' poklot, s meg-nyitja a' Mennysországot [...].⁵⁷

Az eddigi szakirodalom csak futólag említi Inczédy fordításának egy jellemzőjét, amelyet az előszóban pedig maga a szerző erősít meg: „a' bé-fejező szókat az egymással való meg-egyezésre szabogattam”. Egyetlen kivétel Trócsányi Zoltán, aki rövid tanulmányában a mű kegyességi, történeti jellemzőit alig érintette, viszont annál inkább szólt a könyv rimes prózai jellemzőiről és a metszetekről, e kettő összetartozásáról. „Amint az ajánlásból kiderül, Inczédi [sic!] József egészen különös stilisztikai játékot űzött a Liliomok völgyével, oly stilisztikai játékot, amely a magyar irodalomban előtte is, utánna [sic!] is szokatlan volt: makámát írt, ami az araboknál, törököknél, perzsáknál divatos forma volt ugyan, de csak tréfás hangulatú írásokban, anekdotákban, viccekben, – komoly hangulatú művekben azonban soha. Badi' al-Zamán al-Hamadáni arab író, az első makáma-sorozat szerkesztője (meghalt 1008-ban), de azóta más sem igen gondolta volna, hogy ez a korcs műfaj, a rimes [sic!] próza, összeegyeztethető áhítatos mű hangulatával [...] A Liliomok völgye elejétől végig makáma. Egy minden áron ujat [sic!] akaró, mesterkedő barokk írónak új formában való próbálkozása [...] A kor, amelyben élt, a keresett cifra-ság, cikornyázás, mindent díszítés kora volt. A Liliomok völgyének magyar átdolgozója, kora ízlésének megfelelően szintén akart valami új, meglepő cifrázatot s könyvének, prózai művének a stílusát cifrázta fel – rímekkel, áhítata, protestáns alázata nem védte meg a világi hiúságtól; – barokk ember volt, – aki szaporítani akarta a cikornyát, a cifrázatot könyvének épületén. Egy másik eszköze a közfigyelem felkeltésének az volt, hogy könyvét [...] »melyben a földi gyönyörűségekhez szokott ember talál ugyan legalább is kényeske-

⁵⁷ *Liliomok völgye, i. m.*, 252–254. (Kiemelés tőlem)

dő lépéseit sértegető tövisekre, de azonnal akad sebeit meg is gyógyítható drága, hasznos füvekre«, amely tehát vigasztaló könyvecske, – szimbolikus metszetekkel illusztrálta [...] A Liliomok völgye jellegzetes protestáns barokk-könyv. Keresettség, cifrázkodási törekvése, barokk ízlése megnyilvánul mind a szöveg stílusában, mind illusztrációiban. Külön nevezetessége, hogy a makámát, a rímes prózát magyar átdolgozója alkalmazta nálunk először, mégpedig – ami egészen szokatlan – komoly, vallási tárgyú, áhitatos [sic!] elmélkedésben.⁵⁸ Ez pedig valóban azt jelenti, hogy a szerző egészen különleges, furcsa, párját ritkító szöveget hozott létre eljárásával. Ugyanis az ötven elmélkedés több mint kétszáz lapos szövegében végig, maradéktalanul érvényesíti a szerző a rímes próza sajátosságait. Trócsányi némi nehezteléssel és iróniával beszél erről a szerzői igyekezetről és eredményéről, nem is illeszti azt kellőképpen valamely összetettebb kontextusba, beéri a barokk általános emlegetésével. Későbbi verstani szakirodalmunk, elméleti műveink sem tartják számon Inczedy könyvét, holott bizonyosan a legterjedelmesebb rímes prózai műveink közé tartozik (ha ugyan nem a legterjedelmesebb).⁵⁹

A rímes próza az egész kötetben következetesen érvényesül, a rímek viszonylag sűrűn helyezkednek el a szövegben; néhol válik csak ritkábbá: ekkor is legfeljebb nyolc-tíz szó távolságában történik meg a rímek ismétlődése. Az átlag azonban ennél sokkal sűrűbb rímeléssel működött, néhol különösen gazdagon használja Inczedy ezt az akusztikai, ritmikai eszközt. A bemutatott szemelvények meggyőzően mutatják, hogy milyen gazdag ritmikai és hangzásvilágot hoz létre ez az alkotói eljárás. (A rím sokszor következik az azonos szintaktikai helyzetben lévő mondatrészek morfémaínak hasonlóságából, azonban a legigényesebbek bonyolultabb összezsengést valósítanak meg. Számos esetben megfigyelhető a rímelő sorok esetében a szabályos, azonos szótagszámra való törekvés.)

Különösen feltűnő Inczedy szövegalkotásában a *mondatszerkezetek radikális átalkítása*. Gerhard nyomán Zólyomi Perinna Boldizsár és Ács Mihály is nagyjából azonos módon tagolta a szöveget: ez a legtöbb esetben áttekinthető, arányos szövegegységeket teremtett. Inczedy óriásmondatok tömegét hozza létre, gyakran találunk közöttük húsz-harminc tagmondatot összezsúfoló szövegfolyamat is! Ebben az erősen kitágított szövegtérben a szerzőnek sokféle modulációs eljárást kell alkalmazni, hogy elkerülje a redundanciák sorozatát; ezek az eljárások lehetnek szöveggrammatikai, retorikai jellegűek. Sokszor él a tropológia eszközeivel, ezek jelentős mértékben bibliai eredetűek, és még sűrűn érvényesítik a quatuor sensus szöveghermeneutikai alapelvét; ugyanakkor gyakran használ alakzatokat, amelyek együtt zsúfolt, bonyolult képi szerkezete-

⁵⁸ TRÓCSÁNYI Zoltán, *Egy illusztrált protestáns barokk könyv: Az első magyar makáma* = T. Z., *A történelem árnyékában*, Bp., Hungária Kiadó, 1936, 99–104.

⁵⁹ Legújabbban Szabó Ferenc érzékelt Pázmány Péter fordításában a rímes próza érvényesülését, bár az nem éri el az Inczedy-műben tapasztalt gyakoriságot és következetességet. SZABÓ Ferenc S. J., *Szempontok a jezsuita lelkiség történetéhez: A devotio moderna és az Imitatio Christi (Kempis) hatása Szent Ignácra (Lelkigyakorlatok) és a jezsuita lelkiségre = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla et al., Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 128–137.

ket konstruálnak a barokk szövegalkotó módszereit követve. (Jól példázza ezt a XXX. elmélkedés *Az Anyaszentegyháznak méltóságáról*, amely az egyház Anya, Szűz, Jegyes és a Navis Ecclesiae bonyolult jelentését egyesítve szólaltatja meg.)⁶⁰ Nem riad vissza még a *conpetto* meglepő és meghökkentő, csodálatot kiváltó (*admirabilis*) effektusaitól sem.⁶¹ Terjedelmes kompozíció a keresztségről szóló meditáció (XXI. Elmélkedés *A' Sz. Keresztségnek hasznairól*), amely a teológiai jelentésköröket összetett tropológiával, retorikával fejezi ki. A keresztség vize felidézi a vízözönt, ószövetségi párhuzamokat, majd az újszövetségi jelentés bontakozik ki allegorikus, tropologikus és anagogiás értelmezéssel; erős allegorézissel, rendkívül képszerűen. Így lesz az új lelki özönvíz, az újjá születés új bárkájával.

Inczédy, igyekezete ellenére, sokszor nehezen tudja elkerülni a párhuzamos szerkezeteket, az *amplificatio* szövegsarjasztásait, azonban bravúros retorikai tudatossággal használ másutt antitetikus szerkezeteket, *chiasmus*okat. Az így létrehozott szövegalkotás nem tűri el bármely forrás-minta megjelölését, vagy a rájuk való utalást, azok beolvadnak az egységesítő akarattal teremtett műbe. Széttétekintve a magyar irodalomban, egyedülállóan kivételesnek lehet mondani Inczédy József művét. Vagyis azt feltételez-

⁶⁰ „Az Eklésia az-az Asszony, ki a' Napba öltezett, mert a Krisztus igazságába rejtezett: a hódat lábai alá tette, mert a' Világnak szemfényvesztő változásit meg-vetette, környülette Tsillagoknak sokasága, melly az Apostoli tudománynak tisztasága. Visgáld meg hű Lélek ez Anyaszentegyháznak ditsőséget, s hirdesd örök hallá-adással az Istennek nagy kegyelmességét: nagyok az Istennek jó téteményi az ő háza kebeliben, de mégsem ötlenek azok mindennek szívében: bé-zároltatott kert ő, és bé-petséltetett kút-fő, nem tudja senki e' kertet, melly szép légyen, ha tsak abba bé nem mégyen, nem tudja e' kút főnek drága ízét, a' ki nem kóstollya annak vizét, nem kap senki az Isten házában le-tett drága kintsen, valaki személy szerint abban nintsen.” *Liliomok völgye, i. m.*, 191. – Ugyancsak a barokk vanitas-irodalma jelenik meg a XLII. elmélkedésben, amely az igaz alázatosságról szól: „Mi valál származásod előtt, büszhet nyála szemérmeknek, mi vagy telyes életedben, tele sákja szemeteknek, mi lélsz holtod után is, eledela a férgeknek: valami jó lehet benned, a' nem tiéd, hanem Isten ajándéka, néked pedig nintsen egyebed, hanem büned moslékja.” *Uo.*, 201. – Hasonló színvonalas vanitas-ábrázolás olvasható *Az életnek el-múlásáról* című II. elmélkedésben: „Mitsoda az Ember: tsak kevés ideig való szállást kérő Uton-járó, tsak nyomorúságra született, és elenyésztit minden órán váró: vizi buboréknél könnyebb, szempillantásnál rövidebb, az üvegnél romlandóbb, szél zúgásnál mulandóbb, rajzolt képnél kevesebb, pengő hangnál üresebb: az árnyéknál hitványabb, álomnál is tsalárdabb: Mi az élet? halált hozó mindennapi mételly, tsufolásunkra tzélező játék-helly, sokféle nyomorúságoknak tengere: mozgásunkra uszkáló vérnek egy-két ere, a' melly tsak kevés történettől is szakad, tsak egy hidegleléstől is el-lankad, életünknek folyása merő szövevény, mellyben nints nyugodalmas útunk, forgunk, keringünk, bolygunk, vesződünk, míg a' halál által az örökké tartó állapotra jutunk.” *Uo.*, 14–15.

⁶¹ A XLIII. elmélkedésben: „A' szegénynek keze, Meny-Ország kints-tartója, mert ha tsak egy filléredet is vérszi, azt azonnal számodra a' Mennyei Tárházba le-tészi [...]” *Uo.*, 210. Hosszabb változata a XXX. elmélkedésben a Léleknek jegyesével, Krisztussal való találkozásáról ír, a rá való készülés fontosságát mutatja egy bonyolult grammatikai és tropológiai szerkezettel: „[...] Kristus jegyese vagy, légy hát szüntelen buzgó imádságodban is, hadd jöjjön el a Völegény, és vigyen bé tégedet mennyei lakodalmában: el jó pedig ő, a' testi bátorságoknak étszakáján, vigyázz, ne hogy midőn el-jő, talállyon tégedet a' hivalkodásnak bátrán aluvó párnáján: zárt ne vessen az ajtóra, midőn jelen lesz a boldog óra: sőt inkább fénylék lámpásod mindenkor az élő hitnek olajával, nehogy a Völegény el-jövetelekor setétségben maradj a' bolond szüzek táborával.” *Uo.*, 194.

hetjük, hogy Inczédy ennyire önálló alkotó módszert teremtett, esetleg arra gondolhatunk, hogy a német mintákat követhette és ültette át magyar nyelvre. Ennek nagyon is megvan a valószínűsége, hiszen korábban említettük, hogy Gerhard művének összesen *nyolc verses átköltése volt*, ebből hét német nyelvű. Ezek a verses átköltések műfaji mintát jelenthettek Inczédy számára.

Inczédy a szövegben csak egészen ritkán emeli ki (dőlt betűvel), különíti el a bibliai idézeteket, azokat vagy kihagyja, vagy pedig *beleilleszti saját szövegébe, sajátjává teszi*. Ez az eljárás a szóhasználaton, frazelógián ugyan látszik, azonban saját szöveggént alakítja, teszi azt fesztelenül a rimes próza részévé. (Inczédy nem is jelzi a szokásos rövidítésekkel sehol az idézett szöveghelyeket.) Ez akkor látszik különösen jól, ha párhuzamba állítjuk Ács Mihály 1710-es átdolgozásával: ott lényegesen több bibliai citátum tagolja saját fordítását, megadja a szöveghelyet és dőlt betűvel idézi azokat, vagyis mindig elkülöníti saját fordítását a bibliai idézettől.⁶² Ugyancsak számos imádság illeszkedik a szövegbe, ezeket dőlt betűvel ugratja ki, bár forrásukat nem tünteti fel, azok nem Gerhard szövegéből származnak. Ács Mihály Gerhard szövegforrásaiból megőriz valamennyit, így például egy terjedelmes Szent Bernát idézet olvasható a 310. lapon, ugyanez megegyezik Zólyomi Perinna Boldizsár fordításának azonos részletével.⁶³ A szövegforrások, szövegminták a két első magyar fordításban, átdolgozásban határozottan elkülönültek, Inczédy viszont legtöbbjüket sajátjává tette és beolvasztotta azokat. Ez az eljárás a 18. századi prózai kegyességi szövegekben (prédikációkban is) egyre inkább meghatározó lesz, de a korszak költészetében is megfigyelhető ugyanez a módszer. A hagyományos gyülekezeti énekköltészet műfajai számos alkotónál integrálódnak – műfaji specifikumuk feltüntetése nélkül – a korszak költői műfajrendszereibe, vagy azok sajátos keveredést hoznak létre. Ennek mértéke, dinamikája, nyelvalkító hatása a 18. század irodalmi folyamatainak sokkal erősebben ható tényezője, mintsem arról eddig a kutatás beszélt, jelentőségét érezkelte. Talán a folyamat iránya is kijelölhető: az erősen bibliai kötöttségű nyelv- és fogalomhasználat rejtettebbé és individuálisabbá válik, felszívódik az egyéni nyelvteremtés legkülönfélébb változataiba.⁶⁴

Látván a rendkívül gazdag német kiadástörténetet, annak kiderítése szinte reménytelennek látszik, hogy pontosan azonosítsuk Inczédy kiadásának szövegforrásait és ikonográfiai összefüggéseit. Lehet, hogy felvidéki és erdélyi könyvtárak, tudományos gyűjtemények állománya ebben valami fogódzót nyújtana, azonban minderre még csak hi-

⁶² Zólyomi Perinna Boldizsár 1616-os fordítása hasonlóképpen jár el: a margón pontosan jelöli az idézett bibliai helyet, mindig elkülöníti a saját (vagyis fordított) szövegtől.

⁶³ Zólyominál ezt megtaláljuk a 181b lapon, a XXXIX. elmélkedés részeként. Ugyancsak találunk egy forráshivatkozást Ácsnál, a XLV. elmélkedés Szent Ambrust és Jeromost idézi. Inczédy hallgat a forrásairól, bár azokat részben beépíti saját szövegébe.

⁶⁴ E folyamat egynemely jellemzőjéről olvashatunk a Pálóczi Horváth Ádám életművét bemutató legújabb konferenciakötetben: *Magyar Arión Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, Bp., reciti, 2011. Különösen Borbély Szilárd, Balogh Piroska, Hermann Zoltán, Hegedüs Béla tanulmányai sorolhatók ide.

ányos választ adhatunk, ehhez még könyv- és könyvtártörténeti kutatások szükségesek. Nagy valószínűséggel viszont az egyik metszet forrását sikerült most felderíteni, amint ezt előbb kifejtettük.⁶⁵

Még egy folyamat érzékelhető: bár nagyon fogékony Inczedy a misztika antropológiájára, imaginatív, rajongó elragadtatásaira: néha láthatóan fékezi, gyengíti annak jellemzőit. Az okosság, ésszerűség sem hiányozhat a könyörgés összetett folyamatából, anélkül fogyatkozást szenved el. Az *okosság, az ész valamely képességét* hangsúlyozza a lelki, spirituális képességek arányosítására, az enthusiasmus fékezésére. Erre az egyensúlykereső magatartásra ösztönözhetta őt saját korának némely teológiai áramlata, talán ennek akart megfelelni. Ezt figyelhetjük meg a *Könyörgésnek erejéről* című elmélkedésben:

Ha Istennek bé-mutatni akarsz kedves áldozatot, mutasd bé a könyörgést, mert kedvelli ez illatot [...] ha Istennel társalkodni kívánsz, gyakorold a könyörgést, mert ez által tartasz véle szüntelen való beszéllgetést; ha akarod az Istennek idvezítésit meg-köstolni valójában, buzgó könyörgés által kérjed, s vegyed őtet szíved hajlékában: mindenkor kedves a könyörgés Istennek, de tökéletesnek kell lennie ennek, aki azt akarja, hogy meghallgattassék, a könyörgés is úgy formáltassék: *az az okossan és buzgósággal, [...] okos légyen a könyörgés [...]*.⁶⁶

5.

Végezetül röviden szólnunk kell a 18. századi Gerhard-recepció sajátos, újabban felfedezett változatáról. Fekete Csaba több írásában is tanulmányozta a kegyességi irodalom 17–18. századi alkotásait, bemutatta a Gerhard-fordítás metszeteinek sajátosságait, valamint ezek kapcsolatát a pietizmus emblematikájával. Igazolható, hogy ezek a metszetek jelentős hatást gyakoroltak a 18. századi református templomok figurális-képzőművészeti ábrázolásaira: vagyis a metszetek képi elemeit felhasználták festett kazettás mennyezetek és karzatok díszítésére. Az is bizonyítható, hogy a metszetek mottói és versei hasonlóképpen felbukkannak a mennyezeti és karzati festett kazettákon. Vagyis *kép és szöveg együttesen hatott kegyességi tartalmával* református belső templomterekben. Mindegyik metszetnek van egy egysoros mottója, ha ezeket folyamatosan egybe-

⁶⁵ A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára feltűnően sok Gerhard-művet őriz: *összesen negyvenhat kötet* szerepel a gyűjteményben. (Ez jóval nagyobb, mint más nagy, hazai tudományos gyűjtemények állománya.) Ezek nagy része első kiadás és a 17. századból származik, sok utánnyomás és 18. századi kiadás is található a gyűjteményben. A possessorok futólagos vizsgálata alapján is megállapítható, hogy sok tulajdonos korabeli bejegyzése szerint a köteteket vásárolták, utólag ajándékba kapták. Feltűnően sok possessor felső-magyarországi, ami esetleg a térség értelmiségi rétegének szellemi tájékozódását mutatja a pietizmus irányába, egyáltalában a kegyességi mozgalmak itteni hatását, érvényesülését. De azt is bizonyítja, hogy az itteni református közeg fogékony volt erre a pietista hagyományra, ez ölt testet az állomány kivételes gazdagságában.

⁶⁶ *Liliomok völgye, i. m.*, 146. (Kiemelés tőlem: I. M.)

olvassuk, önálló verset képeznek: 1. Oh, boldogtalanság, 2. Ihol az orvosság. 3. Boldog keserűség, 4. Áldott szent szövetség. 5. Megelégttetünk, 6. Örömmre vitetünk. 7. Harcoljunk szívesen, 8. Fussunk egyenesen! 9. Erős a szeretet, 10. Földről égbe siet. Az összefüggést így fogalmazza meg Fekete Csaba: „A versek szó szerinti egyezése miatt kétségtelen, hogy a református templomi karzatok mellvédjét ékesítő alakos ábráknak ez a csoportja közvetlenül összefügg a protestáns kegyességgel, méghozzá a kegyes elmélekedések eme nemzetközi rangú alapkönyvével.” (T. i. Gerhard művével – I. M.)⁶⁷ A metszetek jelentőségét nem kisebbíti, hogy művészi kvalitásuk nem kiemelkedő, ám szöveg és kép kölcsönhatását teremtik meg a nyomtatványban, amit majd lényegesen felerősít a templomterekben kifejtett vizuális és verbális effektus, amely immáron a közösségi befogadás számára válik hatékonnyá. Így lép ki az egyéni kegyesség létformájából egy közösségi dimenzióba Gerhard-művének átalakított változata, amely nyilván erősen didaktikus jelleget mutat.

A kalotaszegi Magyarbikal református templomában 1794-ben az ifjabb Umlingok készítik a bővített rész kazettás mennyezetét, karzattalvédőket. A karzattalvédő táblái közül háromnak a forrása Inczedy kiadásának vonatkozó metszete.⁶⁸ Kalotaszeg, Szilágyság és a Mezőség templomaiban lelhetünk rá a metszetek templomi látványként való alkalmazására. Virágkoruk a 18. század, különösen annak közepétől találkozhatunk velük. Különösen kiemelkedik a magyarköblösi református templom, amelynek karzattalvédőjén nyolc kazettát készített Bodoni József 1778-ban.⁶⁹ A kazetták többé-kevésbé precízen tartalmazzák a metszetek beosztását, ikonográfiáját, szövegeit. Változataik láthatók a magyarókeréki, marosvécsi, érszakácsi és bánffyhunyadi református templomokban. 2004-ben Lángi József és Mihály Ferenc *Erdélyi falképek és festett faberendezések* című könyvükben még ezt gyanították: „Az sem kizárt, hogy akár egy XVIII. század második felében, Kolozsvárt készült nyomtatványról van szó, melyekre a népies megfogalmazású négysoros versikék is felkerültek.”⁷⁰ A valószínűsítés bizonyossággá vált: az Inczedy-kiadás – vagyis Gerhard műve – a forrása a festett kazettaképeknek. (Bármilyen korrekció kívánkozik ide, hogy egyáltalán nem népies megfogalmazású versikék a szövegek, hanem valamely – nehezen kinyomozható – Gerhard-szöveg-hagyományból származnak.) Az is nyilvánvaló, hogy a Gerhard-mű nagyon összetett jelentésű emblemas metszetei – az elmondottak bizonyították – ikonográfiai és verbális jelentésképzés

⁶⁷ FEKETE Csaba, *Festett mellvéd és kegyesség*, Református Szemle, 2007/5, 1118. Ezzel foglalkozik tágabban a *Pietizmus és emblematika* című fejezet.

⁶⁸ Az Umling-család bizonyíthatóan kezdeményező szerepet játszott a Gerhard-fordítás metszeteinek templomi térbe való átültetésében és ottani felhasználásában. Vö. „Virágzódomt... anno”: az Umlingok Kalotaszegen (kiállítási katalógus), kiad. Kiss Margit, LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, Bp., Néprajzi Múzeum, 2007, 40–45.

⁶⁹ Megjegyzendő, hogy Magyarköblösön 1751–1774 között már dolgozott idős Umling Lőrinc, őt követi majd Bodoni József.

⁷⁰ LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, Bp., Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 2004, 66. Az ebben közölt képmelléletek minden kétséget kizáróan bizonyították a metszetek és festett képek tematikus azonosságát, ezért most ezek újraközléséről lemondunk.

szintézisét valósították meg. Mindebből csak viszonylag keveset tudott transzponálni a templomterekbe helyezett képek együttese, eleve közösségi befogadásra alkalmassá kellett alakítani azokat. Ez azonban végül azt a nagyon is tág kontextust bizonyítja, amely összekötötte a nyugat-európai szellemi-spirituális mozgalmakat a távoli erdélyi református falvak önkifejezési és reprezentációs szándékával. A magas kultúrában keletkezett spirituális-eszmei tartalom, ikonográfiai kifejezési rendszer a kultúra vertikumában erősen elmozdulva töltött be új szerepet.

Az előzőekben áttekintett folyamat Knapp Éva és Tüskés Gábor vizsgálatainak eredményével állítható párhuzamba: „A 17. és különösen a 18. században megfigyelhető az emblematika bizonyos mértékű popularizálódása, melynek során a didaktikus szándék felerősödik, a képi elemek szerepe csökken, előtérbe lép a propaganda funkció, a motívumkincs összeszűkül, s az emblémaszerzők invenciójának általános kifáradása jelentkezik. Ezáltal az emblematika a szélesebb rétegekkel, így mindenekelőtt a polgári közönsséggel is kapcsolatba kerül. A műfajfejlődésnek ebben a késői szakaszában fontos közvetítő szerepet játszik a különböző kulturális rétegek, csoportok között [...] A további kutatás eredményeként árnyaltabban megfogalmazhatók és pontosabban megválaszolhatók lesznek olyan kérdések, mint például az irodalmi emblematika szerepe az erkölcsstani és vallási ismeretek közvetítésében; a képek és a szövegek hagyományozódásának és a kép–szöveg viszony változásának problémája [...]; az alkalmazott emblematika előállításának, közvetítésének és használatának társadalmi, gazdasági és irodalmi feltételei; a különböző közönsségrétegeknek szánt emblematikus műfajok és kiadványok megjelenése, összetétele, változása és kapcsolathálózata; a szélesebb társadalmi csoportok felé irányuló emblémaközvetítés formái és fokozatai.”⁷¹ A hazai Gerhard-recepció 18. századi szakasza a kegyességi műfajok és hagyományok erős átértelmezését végzi el.

MIHÁLY IMRE

Bemerkungen zur ungarischen Rezeption Johann Gerhards im 18. Jahrhundert

Die *Meditationes Sacrae* von Johann Gerhard hatten von 1616 bis 1804 zehn ungarische Übersetzungen. Die Übersetzer waren Boldizsár Zólyomi Perinna, Mihály Ács jun., Mátyás (Matthias) Bél, István Huszti Szabó, József Inczedy. Neben den Schriften von Johann Arndt war es das meistverbreitete Werk der pietistischen Erbauungsliteratur, ein „Bestseller der geistlichen Literatur“. Die *Meditationes sacrae* stehen in engem Zusammenhang mit den hervorragenden Autoren und Werken der Mystik. In der Forschung wurden vor allem die Zusammenhänge mit dem *Wahren Christentum*, mit Tauler und mit Bernhard von Clairvaux festgestellt, aber das Werk war auch eine wichtige Vorlage für die sich erneuernde Meditationsliteratur. Unter den deutschen Ausgaben des Werkes gibt es versifizierte Varianten mit Holzschnitten. In diesen Aus-

⁷¹ KNAPP, TÜSKÉS, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció, i. m.*, 162.

gaben wirkten Text und die Bilder der Embleme zusammen. Im Jahre 1745 erschien in Hermannstadt die Übersetzung von József Inczédy unter dem Titel *Liliomok völgye* (Tal der Lilien) mit zehn Holzschnitten. Diese Ausgabe kann als die reformierte Variante des genannten Werkes betrachtet werden. Die Themen der Meditationen folgten den Holzschnitten, in der Textgestaltung ist das anthropologische und sprachliche Instrumentarium der Mystik zu erkennen. Die Besonderheit der Übersetzung ist die gereimte Prosa, welche die Merkmale des Barocks aufweist. Die zehn Schnitte tauchen seit Mitte des 18. Jahrhunderts in den reformierten Kirchen Siebenbürgens als Bilder und Holzverzierungen (Kassettendecke, Kanzel, Empore, Bänke) auf. Dadurch verwandelte sich die pietistische Meditation: sie erhielt eine visuelle und didaktische Funktion in der Kirchgemeinde.

Névmutató

A névmutató a kötet minden személynevét tartalmazza, kivéve az irodalmi, mitológiai és bibliai alakokat, de ez utóbbiból a későbbi szentek nevét felvettük.

- Abafi Aigner Lajos 176
Abraham a Sancta Clara 348
Ács Mihály, id. 282
Ács Mihály, ifj. 378, 391, 397, 404, 406, 409
Ács Pál 98, 289
Adlington, Hugh 268
Agathon 44
Agh István 315, 316
Ágoston Péter 342, 343, 346, 347, 349–351, 353–361
Ágoston, Szent 25, 29, 32, 184, 185, 191, 205, 232, 280, 291, 299, 300, 305, 348, 380, 381
Aisópos 63, 250
Ajokay Alinka 246, 272
Akim (Achim) Ferenc 68
Aksamitek, Zacharias 321, 328
Albertani, Cornelia 347
Albertus Magnus 210
Alexander Severus, római császár 158, 159, 161
Alexics György 70
Alfonso de Carthagená 205
Almási Ágnes 373
Alszechy Zsolt 289
Althaus, Paul 269
Alvinczi Péter 322, 332, 333
Amade Ilona, Nagymihályi Ferencné 321, 331
Amadé László 63
Ambrosius *lásd* Ambrus, Szent
Ambrus Judit 14, 226
Ambrus, Szent 260, 305, 406
Ames, William 137, 152, 176–178, 184–187
Amesius, Guilielmus *lásd* Ames, William
Amphilochius, iconiumi 221, 222
Anaxagoras, klazomenai 192
Androtius, Fulvius 381
Androvics Miklós 64
Angelus Silesius 389
Antal, Remete Szent 36, 37, 39, 47, 375
Antoninus Florentinus 38
Antonius, Paulus 17
Anzelm, Canterburyi Szent 381, 382
Ányos Pál 257–265
Apácai Csere János 323
Apafi (II.) Mihályné Bethlen Kata *lásd* Bethlen Kata, Apafi (II.) Mihályné
Apafi Györgyné Petki Borbála *lásd* Petki Borbála, Apafi Györgyné
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 120, 143, 157–165, 190, 323
Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem 157, 200, 392
Apelles 161
Apor István 176, 181
Apor Péter 196
Apponyi Miklós 375
Apponyi Miklósné Pongrátz Eszter *lásd* Pongrátz Eszter, Apponyi Miklósné
Arcadius, bizánci császár 221
Argenti, Giovanni 101
Aristeides 260–262
Aristoteles 178, 209, 210, 212, 260, 261, 265
Arius 75
Árkosi Tegző Benedek 306, 308, 309
Arndt, Johann 378–381, 383, 384, 389–393, 395, 409
Arnold, Gottfried 6, 384, 393
Árpád vezér 177
Arriabenus, Georgius 51, 57
Augustinus *lásd* Ágoston, Szent
Averroës 210
Avicenna 210
Axmacher, Elke 5
Bacon, Roger 212
Badi' al-Zamán al-Hamadáni 403
Baeumler, Alfred 18
Bajáki Rita 246, 250, 271–274, 279, 299, 341
Bakóczy János 111, 116, 119, 122, 126, 127, 133
Bakóczy András 135
Bakonyi Dóra 34
Balassa János 76
Balassi Bálint 3, 59, 65, 66, 250, 291, 296, 299, 322
Balázs Mihály 18, 79, 81, 82, 101, 194–196, 205, 250, 269, 276, 289, 291, 299, 307
Bálint Sándor 169, 179, 347
Balogh István 109, 120, 142
Balogh Piroska 406
Balyk András 138, 141

- Bán Elizeus 261–265
 Bán Imre 34, 231, 288
 Bán Izabella 272, 275, 276, 371, 374
 Bánffy Dénes 133, 160, 162
 Bánffy György 157, 162
 Bánfi Szilvia 288
 Bánhegyi B. Miksa 246, 247
 Barabás Samu 76
 Bárány Tibor 14, 226
 Baranyi (I.) Mihály 138
 Baranyi (II.) Mihály 138
 Baranyi Pál 376
 Barber, Melanie 285
 Barcza József 299
 Bárczi Ildikó 14
 Barcsai Ákos, erdélyi fejedelem 126
 Baricz Ágnes 146
 Barkóczy Ferenc 234
 Barla Jenő 140
 Bársony György 109
 Bárth Dániel 315
 Barth János, ifj. 394
 Bartha Boldizsár 111, 113, 115, 125, 129
 Bartha Tibor 17, 288
 Bartkó János 23
 Bartók István 166, 189, 195, 270, 278, 288, 338
 Bartók Zsófia Ágnes 190
 Bátai György 181
 Báthori G. Mihály 68, 110, 116, 119, 120, 123, 125–128, 131–136
 Báthory István, ecsedi 276, 278, 291
 Báthory Kristóf 292
 Báthory Kristófné Bocskai Erzsébet *lásd* Bocskai Erzsébet, Báthory Kristófné
 Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem 102
 Batthyány Boldizsár 326
 Batthyány József 64
 Bazsányi Sándor 272
 Beda, Szent, Venerabilis 37, 47
 Behrmann, Carolin 207
 Békés Enikő 193
 Bél Mátyás 392, 393, 409
 Belisarius 192
 Bellágh Rózsa 326
 Bellarmino, Roberto 209, 349, 356, 366, 367
 Belleny Zsigmond 338
 Belting, Hans 206
 Bencsik Gábor 196
 Bene Sándor 105
 Benedek, Szent 47
 Benkő Ferenc 215
 Bérczes Tibor 326
 Bereczki Lajos 96
 Berek Elza-Hajnalka 395, 396
 Berényi István 228, 230
 Beretzki György 332
 Berg Pál 147, 152
 Bergius, Matthias 381
 Bériou, Nicole 23
 Bernárd Pál 227, 228, 230, 235,
 Bernát, Clairvaux-i Szent 21, 205, 280, 299, 367,
 380–382, 392, 398, 402, 406, 409
 Berrettini, Pietro 209
 Berszán István 282
 Bessenyei György 226–229
 Bessenyei József 322
 Bethlen Elek 182
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 141, 159, 174, 285,
 286, 300, 333
 Bethlen István 323, 337
 Bethlen Kata, Apafi (II.) Mihályné 392, 393
 Bethlen Kata, Teleki Józsefné 184, 215–217, 282
 Bethlen Miklós 160, 200
 Bethlen Péter 194, 323
 Bethlen Péterné Illyésházi Kata *lásd* Illyésházi Kata,
 Bethlen Péterné
 Bethlen Sámuel 215, 216
 Biczó István 129, 139, 141
 Bíró Csilla 62, 63
 Bíró Ferenc 226, 235
 Bitai János 80
 Bitskey István 13, 17, 59, 64, 96, 98, 106, 169, 184,
 211, 215, 230, 231, 248, 259, 272, 289, 326
 Blandrata, Georgius 295
 Blossius, Ludovicus 347, 350
 Bobory Dóra 326
 Boccaccio, Giovanni 59, 66
 Bocskai István 159
 Bocskai Erzsébet, Báthory Kristófné 292, 296, 297
 Bod Péter 4, 216, 220, 282, 326
 Bódiss Tamás 314
 Bodonhelyi József 147, 148
 Bodoni József 408
 Boehringer, Ernst 65
 Boëthius, Anicius Manlius Severinus 387
 Bogár Judit 267, 271–273, 278, 301, 304, 371, 374
 Boka László 20, 79
 Bolvári-Takács Gábor 266
 Bona, Giovanni 392
 Bonaventura, Szent 280, 291, 348
 Bonfini, Antonio 105
 Borbély Szilárd 406

- Bornemisza Péter 77, 98, 296, 299
 Bornemissza Mihály 337
 Boros György 308
 Borosnyai Nagy Zsigmond 315
 Borsa Gedeon 248, 319
 Borzsák István 98
 Bosnyák Tamás 331
 Bosnyák Tamásné Kenderesi Mária *lásd* Kenderesi Mária, Bosnyák Tamásné
 Botlik József 71
 Bozzay Réka 127, 216
 Bödeker, Hans Erich 329
 Bökényi Filep János 333
 Bölöni Bedő Pál 299
 Bölöni Sándor, ifj. 110
 Bőr Kata, Böszörményi Mihályné 124
 Böszörményi Mihály 121
 Böszörményi Mihályné Bőr Kata *lásd* Bőr Kata, Böszörményi Mihályné
 Brandt, Juliane 341
 Bredenbach, Tilman 347, 350
 Bremond, Claude 35
 Bretz Annamária 234, 277, 402
 Breuer, Dieter 348
 Brewer Lőrinc 330
 Brodarics István 59, 66
 Brown, Matthew P. 286
 Brúnó, Szent 36, 45
 Bruno, Vincenzo 381
 Bucs (Buci) István 68
 Bucsánszky Alajos 360, 372
 Bujanda, Jesús Martínez de 352
 Bundy, Murray Wright 209
 Burke, Peter 326, 336, 338
 Butzer, Günter 383
 Buzinkai Mihály 171, 174

 Calvin, Jean 147, 148, 215, 218, 219, 223, 224, 233, 289
 Cambers, Andrew 286
 Camerarius, Joachim 193
 Camille, Michael 212
 Canisius, Petrus 364
 Canteleu, Nicolas 350
 Caracciolo, Roberto 51–57
 Caraffa, Antonio 158
 Cato, Marcus Porcius, id. 261
 Cebe, thébai 62
 Cellarius, Balthasar 178
 Cemus, Petronilla 342
 Chaix, Gerald 329

 Chivu, Gheorghe 76
 Chrysostomus *lásd* János, Aranyszájú Szent
 Chytraeus, Nathan 381
 Cicero, Marcus Tullius 18, 59, 260, 261, 319
 Cillei Ulrik 194
 Clajus, Johannes 381
 Clark, Stuart 210–212
 Clarke, Peter 285
 Claydon, Tony 285
 Clément, Jean-Marie 341
 Cocking, John Martin 209
 Coresi diakónus 69–78
 Curtius Rufus, Quintus 76
 Curtius, Ernst Robert 334, 335
 Cyprian, Ernst Salomo 384
 Czapáry László 258
 Czeglédi István 149, 219
 Czobor Erzsébet, Thurzó Györgyné 330, 336, 337
 Czoma László 326
 Czövek Judit 266
 Czuczor Gergely 108, 197

 Csákányos Márton 337
 Csáky Károly 168
 Csanaki Máté 332
 Csanálosi István 127
 Csaplár Benedek 257, 258
 Csapodi Csaba 238
 Császár Elemér 258
 Császtvay Tünde 60, 288
 Csefkó Gyula 170
 Csepregi Turkovics Mihály 181, 219, 328
 Csepregi Zoltán 341
 Cserei Ilona 282
 Cserei János 176
 Cserei Judit 176
 Cserei Mihály 166–188, 201
 Cserei Mihályné Kun Ilona *lásd* Kun Ilona, Cserei Mihályné
 Cserei Miklós 176
 Csete István 168–170, 172–174, 176
 Csiky Lajos 276
 Csorba Dávid 13, 109–113, 122, 124, 135, 137, 139, 140, 217, 222, 326
 Csörsz Rumen István 14, 60, 226, 277, 328, 406
 Csuthy Zsigmond 216
 Csúzi Cseh Jakab 13
 Csúzy Zsigmond 204, 205, 207, 208, 212–214

 Dániel István, vargyasi 231
 Dániel Péter 177

- Danielik József 342
 Darholcz Ferenc 324
 Darholcz Kristóf 323, 324
 Darius, I., perzsa király 192
 Dávid Ferenc 77, 85, 288, 295, 301
 Dávid Katalin 207
 Deáki József 397
 Debreceni Ember Pál 128
 Debreceni János 333, 337
 Debreceni K. András 127
 Debreceni K. Mihály 130
 Debreceni Péter 119, 125, 127, 135
 Debreceni Szűcs János 111, 116, 123, 125, 127, 128, 133, 134
 Deé Nagy Anikó 282
 Démétrios, Phaléroni 18
 Démosthenés 18
 Derekay György 278
 Déri Eszter 283
 Descartes, René 236
 Dévai Bíró Mátyás 289
 Devescovi Balázs 236
 Dezső László 70, 71, 73
 Didacus Stella 381
 Dienes Dénes 209, 271, 299, 392, 397
 Diest, Heinrich van 391
 Dillherr, Johann Michael 389
 Diogenés Laertios 195
 Dionysios, Halikarnasszoszi 18
 Diószegi K. István 120, 135, 140, 143
 Dóbék Ágnes 272
 Dobi István 330
 Dobozi (II.) István 126, 138, 139
 Dobozy Nóra Emőke 190, 280
 Domonkos, Szent 20, 41, 45
 Dömötör Tekla 168
 Drăganu, Nicolae 70
 Draskovich János 323–325, 331, 338
 Drexel, Jeremias 249, 277
 Drimba, Vladimir 69
 Duns Scotus, Joannes 210, 402
 Dyke, Daniel 146–156
 Dyke, Jeremias 147, 148

 E. S. 275, 395
 Echi Orsolya, Szegedi Gáspárné 335, 336
 Eckhardt, Johannes 402
 Ecsedy Judit, V. 280, 344, 375
 Edmund, Vértanú Szent 45
 Egyed Ákos 202
 Egyed Emese 282

 Élesztő János 193
 Elm, Kaspar 380
 Enyedi György 3, 79–94, 304
 Enyedi István 180, 181
 Epiktetos 59, 62
 Erasmus, Desiderius Roterodamus 85, 279, 381
 Erdei Klára 269, 363
 Erdélyi Gabriella 109
 Erdélyi Zsuzsanna 251, 266, 267, 287
 Erdő János 81, 307
 Erdődi János 129, 278
 Erdődi Zsuzsanna, Thurzó Kristófné 95, 331
 Erdős Mihály 328
 Erzsébet, Árpád-házi Szent 104
 Esterházy Anna Júlia, Nádasdy (III.) Ferencné 324, 325, 331
 Esterházy Istvánné Thurzó Erzsébet *lásd* Thurzó Erzsébet, Esterházy Istvánné, korábban Wesselényi Ferencné
 Esterházy Miklós 325, 330, 331
 Esterházy Miklósné Nyáry Krisztina *lásd* Nyáry Krisztina, Thurzó Imréné, majd Esterházy Miklósné
 Esterházy Pál 274
 Esze Tamás 341
 Eusebios 98
 Eutropius 178
 Eybl, Franz M. 348

 Fabricius, Georg 381
 Fajt Anita 280, 394
 Faludi Ferenc 64
 Farkas András 96
 Farkas Antal 63
 Farmati Anna 278, 279
 Fattori, Marta 209
 Fáy Zoltán 342
 Fazakas Gergely Tamás 150, 169, 180, 189, 196, 197, 200, 201, 268–270, 273, 275, 281, 282, 298, 299, 315, 341
 Fazakas József 248, 323
 Febbo, Monica 62
 Fehér M. István 18
 Fejérdi Gergely 80
 Fejérvári Sámuel 190, 250
 Fekete Csaba 96, 110–112, 151, 153, 271, 275, 281, 283, 312, 407, 408
 Fekete István 126
 Felsőbányai S. Mihály 333
 Ferenc, Assisi Szent 36, 49
 Ferenc, Borgia Szent 249
 Ferenc, Szalézi Szent 247

- Ferenc, Xavéri Szent 375
 Ferenczffy Lőrinc 335
 Ferenczi Ilona 304
 Ferenczi László 322
 Ferenczi Sándor 100
 Ferenczy Jakab 342
 Ferenczy Zoltán 201
 Ficino, Marsilio 211
 Fiers, Peter 391
 Fiske, D. Willard 60
 Flórián, Szent 23
 Fodorik Menyhért 139
 Fogarasi János 108, 197
 Font Zsuzsa 18, 279, 392, 393
 Forgách János 64
 Forgách Zsigmond 330
 Forgách Zsigmondné Thurzó Zsuzsa *lásd* Thurzó Zsuzsa, Forgách Zsigmondné
 Földesi Ferenc 308
 Fölköli Gábor 190
 Francisci, Erasmus 389
 Franck, Valentinius 158, 160
 Francke, August Hermann 389
 Frauhammer Krisztina 273, 275
 Freedberg, David 211
 Fumaroli, Marc 16
- Gábor Csilla 95, 146, 169, 190, 193, 194, 200, 205, 268, 269, 274–278, 280, 283, 290, 291, 320, 341, 346, 364, 395, 404
 Gadamer, Hans-Georg 18
 Gajdos, Vševlad Jozef 239
 Gajtkó István 267, 341–343, 363
 Galavics Géza 295
 Gáldi László 70
 Gálfalvi Pál 190
 Gánóczy Sándor 223
 Garrett, Cynthia 269, 276
 Gavlovič, Hugolín 241
 Gazda Enikő, Szócsné 169, 315
 Geleji Katona István 112, 150, 174, 189–191, 203, 217, 220, 332, 333, 339
 Gellérd Imre 195, 202
 Gellért Jenő 258
 Gellért, Szent 104
 Genette, Gérard 318, 319
 Genyijevna, Jekatyerina Jurjevna 288
 Gergely, Nagy Szent 45
 Gergely, XVI., római pápa 352
 Gerhard, Johann 7, 378–381, 383–385, 389–395, 397, 398, 400–402, 404, 406–409
- Gerhard, Johann Andreas 385
 Gertrúd, Helftai Szent 273, 341–351, 353, 355, 359–362, 372, 374
 Gertrúd, Nivelles-i Szent 347
 Geyer, Hermann 379
 Géza, fejedelem 105
 Ghetje, Ion 69, 76
 Gidófalvi Deák Gábor 309
 Gilly, Carlos 379
 Gleixner, Ulrike 329
 Glósz József 193
 Görög Hajnalka 14
 Göttler, Christine 211
 Graesse, Johann Georg Theodor 39
 Granatensis, Ludovicus 174, 277, 381
 Grossmann, Burckhard 385
 Gulyás István 267, 363
 Gulyás Pál 326
 Gusztinyi János 226, 228–236
 Gyalai Sámuel 80, 81
 Gyalogi János 172
 Gyöngyösi István 3, 250, 288
 György, III., angol király 285
 György, Szent 104
 Györgyiné Koncz Judit *lásd* Koncz Judit, Györgyiné
 Györi L. János 96, 110, 150, 180, 184, 185, 189, 190, 215, 217, 218, 220, 275, 299
 Gyulai Éva 137
- Haader Lea 20, 34
 Habermann, Johann 301–304, 306, 311, 312, 317
 Hahn, Cynthia 206
 Hain, Mathilde 347
 Hajnal Mátyás 278, 279, 287, 331, 335
 Hajtman Kornél 15
 Hakewill, George 212
 Hamm, Berndt 4, 5
 Hankó Péter 379
 Háportoni Forró László 76
 Háportoni Forró Miklós 69, 70, 76
 Háportoni Forró Pál 76
 Harbey, Ruth 209
 Hargitai Andrea 15
 Hargittay Emil 15, 96, 158, 238, 248, 250, 271–273, 299
 Harsdörfer, Georg Philipp 389
 Haslob, Michael 381
 Hatvani István 228–231
 Havas László 158
 Héderváry János 321, 328
 Hegedüs Béla 14, 226, 235, 277, 406

- Hegeszipposz *lásd* Josephus Flavius
 Hegyfalusi György 282
 Hegyi Pál 300
 Heigius, Petrus 381
 Heiler, Friedrich 269
 Heissler, Donat Johann 162
 Helgerson, Richard 197
 Helmeczi István 228–233, 235
 Heltai Gáspár 70, 276, 289, 291, 296, 298–317, 322
 Heltai János 14, 187, 189, 248, 270, 273, 291, 319–325, 328, 330–332, 364
 Henrik, IV. (Navarrai, Bourbon), francia király 88
 Herakleitos 61
 Hercher, B. 261
 Herepei János 190
 Hermann Zoltán 406
 Hermogenés 18
 Herner János 295
 Heródes, I. (Nagy), Júdea királya 83, 84, 88, 89, 92, 368
 Herodotos 261, 262
 Herolt, Johannes 38
 Herpay Gábor 110–112
 Hervay Ferenc 248, 319
 Heusinger, Iacobus Fridericus 260
 Hidas Zoltán 206
 Hoffmann Gizella 79, 299
 Hoffmann, Friedrich 392
 Holl Béla 248, 274, 325, 341, 342, 365
 Homonnai Drugeth Györgyné Nádasdy Katalin *lásd* Nádasdy Katalin, Homonnai Drugeth Györgyné
 Homonnai János 325, 331
 Homonnai Jánosné Jakusity Anna *lásd* Jakusity Anna, Homonnai Jánosné
 Homoródszentmártoni Kovács János 202
 Hong, Keelung 175
 Horatius, Flaccus Quintus 192
 Horea 71
 Horváth Cyrill 34
 Horváth Dezső 258
 Horváth János 34, 290
 Horváth Károly, V. 18
 Horváth Mária 248
 Horváth Sándor 275
 Horváth Zita 17
 Hölscher, Lucian 4
 Hörcsik Richárd 127, 135, 137
 Hub, Berthold 211
 Hubert Gabriella, H. 270, 281, 283, 314
 Hubert Ildikó 279, 402
 Hugo a Sancto Caro 20–33, 205
 Hume, Lynne 175
 Hunfalvy Pál 68
 Hunyadi István 63
 Hunyadi János 194
 Hunyadi László, 18. sz. eleji királyi tanácsos 376
 Huszti Szabó István 392, 393, 409
 Hyperius, Andreas Gerardus 16, 19, 381
 Iacobus de Voragine 23, 39
 Ignác, Loyolai Szent 62, 277, 381, 404
 Ilg, Thomas 379
 Illyésházi Gábor 324
 Illyésházi Gáspár 323, 324
 Illyésházi György 324
 Illyésházi Kata, Bethlen Péterné 323
 Imre Mihály 96, 184, 193, 200, 215, 248, 270, 272, 279, 283, 402
 Imre, Szent 104
 Imreh István 202
 Incze Gábor 219, 267, 302, 341, 363, 378
 Inczedy József 391–395, 397, 398, 400–409
 Ingen, Ferdinand van 269
 Isokratés 18
 István, I., Szent, magyar király 97, 99, 104–106, 240, 241, 258
 István, Szent, első vértanú 100, 103, 238, 241
 Istvánfi Pál 59, 66
 Iulia Avita Mamaea 159
 Jacoby, Adolf 347
 Jaeger, Melchior 381
 Jakab, Szent 84
 Jakabffy Tamás 195
 Jakó Zsigmond 60, 64, 216
 Jakusity Anna, Homonnai Jánosné 325, 331
 Jankovics József 16, 60, 257, 288
 Jankovits Antal 71
 Jankovits László 16
 János, Aranyszájú Szent 216
 János, Keresztelő Szent 73, 84, 85, 91, 92
 János, Nepomuki Szent 360, 372
 János, Szent, apostol 28, 75, 206
 Janus Pannonius 3, 193
 Járαι János 313, 314
 Jauss, Hans Robert 284
 Jay, Martin 212
 Jelenits István 272
 Jeromos, Szent 26, 406
 Joseph, Wilhelm 385
 Josephus Flavius 98, 102, 106

József, I., magyar király és német-római császár 164
 József, Szent 368, 375
 Jövedécsi András 312–314
 Juhász István 68, 69, 73, 216
 Juhász Levente 392
 Jung, Martin H. 269
 Juvenalis, Decimus Junius 305

Kabdebó Lóránt 322
 Kačić, Ladislav 239
 Kácsor Keresztély 248
 Käfer István 238
 Kaiser, Gerhard 7
 Káldi György 95
 Káldi Márton 95–106
 Káldos János 79–82, 299
 Kállói Fényes István 122, 141, 144
 Kalmár György 235
 Kálnoki Sámuel 193
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kamarási György 215
 Kanyaró Ferenc 288, 289, 306
 Kanyurszky György 98, 241, 248
 Kapi Klára, Nyáry Istvánné 331
 Kara Musztafa 160
 Karácsony György 68
 Karancsi György 139
 Karg, Simon 385
 Károlyi Gáspár 96, 289
 Károlyi Péter 288–297
 Karthauzi Névtelen 20–22, 34–43
 Katalin, Alexandriai Szent 21
 Katona István 342
 Katona Lajos 41
 Kazinczy Gábor 169
 Kearny, Richard 209
 Kecskeméti Alexis János 333
 Kecskeméti C. János 332, 333, 337
 Kecskeméti Gábor 12–16, 174, 194, 198, 200, 249, 251, 267, 268, 271, 284, 301
 Kegel, Philipp 381
 Kelecsényi Ákos 248
 Kelemen Didák 15, 17, 250
 Kelemen, XI., római pápa 352
 Kemény János 160
 Kemper, Hans-Georg 5, 384
 Kempis Tamás 97, 272, 280, 299, 321, 322, 328, 380, 381, 383, 390, 392, 393, 404
 Kendefi János 180, 181
 Kenderesi Mária, Bosnyák Tamásné 331
 Kénosi Tözsér János 79, 299, 309, 315

Keresszegi Hermann István 133, 136
 Keresztúri Bíró Pál 280, 323, 324, 328, 332
 Keserű Bálint 18, 295
 Keserű Gizella 18
 Kessler, Eckhard 210
 Keszeg Vilmos 167
 Ketzler, Jeremias 385
 Kézdivásárhelyi András 217
 Kézdivásárhelyi Matkó István *lásd* Matkó István,
 Kézdivásárhelyi
 Király Erzsébet 205
 Király Pál 62
 Kisbali László 18
 Kismarjai Veszelin Pál 111, 133
 Kiss Áron 112, 117, 118, 130
 Kiss Ignác 228
 Kiss Ilona 288
 Kiss Margit 408
 Kiss Réka 118, 120
 Klaniczay Tibor 295
 Knapp Éva 96, 169, 172, 268, 273, 275, 278, 291, 341, 342, 344, 346, 361, 371–373, 376, 391, 393, 395, 409
 Kobolt, William 195
 Koch, Ernst 380
 Kocsi János 176
 Kollega Tarsoly István 193
 Kolozsi Török István 304
 Koltai Virgil 257, 258
 Komáromi Csipkés György 108–145, 149, 170, 179, 218–220
 Komáromi Szvertán István 315
 Koncz Judit, Györgyiné 282
 Kónya Franciska 279, 280
 Kopcsányi Márton 273, 278, 331, 332
 Koroda Teofil 64
 Korompay H. János 34
 Korompay Klára 34
 Korondi Ágnes 205, 280
 Kósa László 68, 196, 266
 Kosáry Domokos 215
 Kovács Eszter 273
 Kovács Győző 257
 Kovács Sándor 79, 299
 Kovács Sándor Iván 205, 322
 Kovács Sándor, V. 250
 Kovács Viktor 322
 Kovacsóczy Farkas 66
 Kovásznai Péter 136
 Kováts Ferenc 230, 235
 Koziak, Rastislav 238

- Kozma Gábor 282
 Köleséri Sámuel, id. 137, 196
 Köleséri Sámuel, ifj. 217
 Köleséri Sára 126
 Körtvélyesi Éva, Szombathelyi Jánosné 332
 Kőszeghy Péter 273, 291, 299
 Krankovics Ilona, Ozsváthné 111
 Krizbai Farkas György 120, 125, 127, 133
 Kruppa Tamás 101
 Kulcsár György 77
 Kulcsár-Szabó Zoltán 18
 Kun Ilona, Cserei Mihályné 176, 183
 Kurta József 394
 Kurz, Gerhard 383
 Kürti István 330
 Kvapil, Jan 347
- Lackner Kristóf 3
 Lacza János 371
 Laczkovits Emőke, S. 169, 315
 Ladányi Sándor 115, 127, 216
 Lajos, II., magyar és cseh király 179, 193, 201
 Lambert, François 16, 17
 Lambertus Avenionensis, Franciscus *lásd* Lambert, François
 Lampridius, Aelius 158, 159, 161
 Landovics István 13
 Lángi József 408
 Lansberg, Joannes Justus 347
 Laskai János 324
 Laskai Osvát 105, 248
 Laskói Lőrinc 120
 László Pál 63, 64
 László Zsófia, V. 267
 László, I., Szent, magyar király 51, 99
 László, V., Utószülött 194
 Latzkovits Miklós 299
 Lauf Judit 273
 Lauschmann Gyula 258
 Lázár István Dávid 59, 101
 Le Goff, Jacques 34, 35
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 235, 236
 Leiner, Wolfgang 322, 327, 334
 Lengyel Réka 58, 60, 62, 64
 Leó, X., római pápa 365
 Lépes Bálint 328, 331
 Lesti Judit 279
 Lévai Márton 118
 Lewalski, Barbara Kiefer 148
 Leyser, Polycarp 381
 Licht, Johann Friedrich 385
- Lipót, I., magyar király és német-római császár 158, 162–165, 200
 Lippai Sámuel 136
 Listius Anna Rosina, Thurzó Szaniszlóné 330, 333, 338
 Lisznyai Gyárfás 79, 80
 Lisznyai Kovács Pál 216
 Lochner János 246, 247, 249, 251
 Longinos 18
 Lónyai Zsigmond 330, 333
 Lorántffy Mihály 333
 Lorántffy Zsuzsanna 324, 332
 Lovas Borbála 81, 190, 206
 Löwe, Valentin 385
 Ludolphus de Saxonia 42
 Ludovicus Granatensis 174, 277, 381
 Luffy Katalin 193, 200
 Lukács László 101, 342, 346
 Lukácsi Zoltán 246
 Lukácsy Sándor 169, 250, 266, 299
 Lukinich Imre 159
 Luther, Martin 5, 233, 281, 289, 305, 335
 Lutz, Eckart Conrad 269
- Maccovius, Johannes 176
 Macrobius, Ambrosius Theodosius 260
 Maczák Ibolya 14, 190, 250, 267, 272, 273
 Madarász Erzsébet 324
 Madarász György 324
 Madarász Márton 278, 282, 291, 304, 305, 323, 324, 333, 378
 Madarász Zsuzsanna 324
 Madas Edit 20, 22, 23, 34, 40, 42, 51
 Magyar István 59, 96, 322
 Makkai László 110, 115, 122, 134, 136, 137, 140
 Makkai Sámuel 393
 Malik Ádám 63
 Málnási László 282
 Malomfalvay Gergely 278, 318, 327
 Manlius, Christophorus 193
 Mareş, Alexandru 76
 Margit, Alacoque Szent 372
 Margit, Árpád-házi Szent 104
 Margitai Láni Péter 218, 332, 333
 Margócsy István 14, 226
 Márkos Albert 79, 299
 Markos András 282
 Márkus Mihály 110, 122, 140
 Marosvásárhelyi Baba Ferenc 219
 Marosvásárhelyi Gombási István 215
 Martin von Cochem 273, 341, 347–362

- Márton, Szent 105
 Martonfalvi Tóth György 110, 120, 123, 125, 127–129, 139, 140, 143
 Máté Ágnes 59–64
 Máthé Elek 261
 Matkó István, Kézdivásárhelyi 185
 Matthias, Markus 384
 Matuszka János 229, 231
 Mátyás, I., magyar király 99
 McCullough, Peter 268
 McGuire, Philip C. 279
 Mears, Natalie 285
 Mechtild, Hackeborni Szent 273, 342–351, 353–355, 359–362, 372, 374
 Medgyesi Pál 8, 111, 127, 128, 134, 136, 147, 150, 151, 180, 189, 193, 196, 198, 219, 221, 275, 284, 315, 329, 330, 332, 333
 Medgyesy-Schmikli Norbert 270, 373
 Medick, Hans 329
 Mehr, Bonaventura von 348
 Melanchthon, Philipp 16, 19, 269
 Melion, Walter S. 287
 Melius Juhász Péter 17, 67–71, 73, 74, 76–78, 126, 288–290, 295
 Mercs István 204
 Messerschmidt, Donald A. 175
 Meszesán Mária 278, 291
 Michelangelo Buonarroti 211
 Mihály Ferenc 408
 Mihálykó János 278, 306, 330, 336, 337
 Mikés Kelemen 64
 Mikés Mihály 63
 Mikó Gyula 150, 189
 Millet, Olivier 16
 Miskolci Csulyak István 59, 65
 Mislei Mihály 135, 137
 Mithridates, VI., pontoszi király 192
 Módos Magdolna 211
 Mohamed 75
 Mokos Domokos 15, 238, 239
 Molanus, Johannes 209
 Molinaeus, Petrus 182
 Moller, Martin 381
 Molnár Antal 13
 Molnár B. Lehel 79, 299
 Monok István 288
 Mráz Ádám 247
 Mulcock, Jane 175
 Murray, Penelope 209
 Mühlmann, Johannes 7
 Müller, Heinrich 393
 Münsinger, Joachim 381
 Nádasdy (II.) Tamás 324
 Nádasdy (III.) Ferenc 324, 331
 Nádasdy (III.) Ferencné Esterházy Anna Júlia *lásd* Esterházy Anna Júlia, Nádasdy (III.) Ferencné
 Nádasdy Anna, Zrínyi Miklósné 334
 Nádasdy Katalin, Homonnai Drugeth Györgyné 334
 Nádasdy Pál 275, 323, 324, 334
 Nádaszi János 268, 358, 364
 Nádor Zsófia 190
 Nádudvari Péter 184–187, 215–225
 Nagy Barna 17
 Nagy Géza 217, 220
 Nagy Kálozi Balázs 288–290
 Nagy Márton Károly 282
 Nagy Zsófia 282
 Nagyar Benedek 136
 Nagyar József 111, 157–159, 190, 194, 220
 Nagymihályi Ferencné Amade Ilona *lásd* Amade Ilona, Nagymihályi Ferencné
 Ilona, Nagymihályi Ferencné
 Nagysolymosi Koncz Boldizsár 313, 314
 Nánási Lovász István 146, 155, 156
 Narayan, Kirin 175
 Natalis, Hieronymus 381
 Nelson, Robert 206
 Nemeš, Jaroslav 238
 Németh László 282
 Németh Péter 343
 Németh S. Katalin 16, 60, 61, 282
 Némethi István 121
 Némethi János 328
 Némethy Lajos 168
 Nero, római császár 192
 Neuber, Wolfgang 211
 Nicolaus de Dinckelsbühl 54
 Nider, Johannes 54
 Nieden, Hans-Jörg 379
 Nieden, Marcel 379
 Niekus Moore, Cornelia 269, 329, 335
 Nikolai, G. 394
 Nógrádi Mátyás 115, 116, 118, 119, 121, 125, 126, 128, 130–137, 141
 Nüsslein, Theodor 319
 Nyáry István 332
 Nyáry Istvánné Kapi Klára *lásd* Kapi Klára, Nyáry Istvánné
 Nyáry Istvánné Telegdi Anna *lásd* Telegdi Anna, Nyáry Istvánné

- Nyáry Krisztina, Thurzó Imréné, majd Esterházy
Miklósné 321, 325, 330, 331, 335, 338
Nyáry Pál 332
Nyáry Pálné Várday Kata *lásd* Várday Kata, Nyáry
Pálné
Nyéki Vörös Mátyás 332
Nyerges Judit 288
- Oborni Teréz 202
Ocskay György 250
Oláh Mihály 328
Oláh Szabolcs 13, 248, 289, 290
Olay Csaba 18
Olgyai Bertalan 258
Olteanu, Pandele 70, 74–76, 78
Onder Csaba 319
Opitz, Martin 385
Orlovsky Géza 16, 272
Ortutay Gyula 266, 267
Otrokocsi Fóris Ferenc 279
Otte, Hans 384
Ottonelli, Domenico 209
Ovidius Naso, Publius 192
Oy-Marra, Elisabeth 207
Ozsváthné Krankovics Ilona *lásd* Krankovics Ilona,
Ozsváthné
- Ötvös Péter 18
Őze Sándor 96
- Pabel, Hilmar M. 279
Pajorin Klára 193
Pál, Szent, apostol 67, 68, 99, 101, 199, 218, 296, 337
Pál, V., római pápa 366
Palaeologus, Jacobus 85
Paleotti, Gabriele 208, 211, 214
Pálfi Ágnes 322
Pálóczi Horváth Ádám 406
Pankl, Sebestyén 343, 345, 374
Panonianul, Daniil 72
Pápai Páriz Ferenc 4, 181–184, 216
Pápai Páriz Imre 128
Papp Kinga 193
Paracelsus 390
Pareus, Iohannes Philippus 193
Park, David 213
Park, Katharine 209, 210
Párnás Miklós 111, 123, 126
Pascu, Ștefan 71
Pataki István 120, 157, 158
Pataki József 202
- Paulus Diaconus 178
Pavercsik Ilona 14, 304
Pázmány Péter 3, 15, 17, 59, 65, 96, 98, 99, 149–151,
174, 211, 227, 228, 233, 234, 238, 240–244, 246–
251, 271–275, 277, 279, 299–301, 306, 308, 317,
321, 322, 327, 328, 330, 332, 393, 404
Pécsi Lukács 278, 291
Peil, Dietmar 389
Pelczer Katalin 267
Péntek Veronika 278, 291
Perényi Gábor 329
Perényi Gáborné Salgai Kata *lásd* Salgai Kata,
Perényi Gáborné
Perényi György 338
Perger Péter 280
Pericles 192
Perkins, William 185, 219
Pesti Brigitta 328
Pesti György 290
Péter Katalin 109
Péter László 216
Péter, Szent, apostol 56, 84
Petki Borbála, Apafi Györgyné 160, 323
Petrarca, Francesco 58–66
Petrik Géza 343, 348
Petrov, Alekszej Leonyidovics 70, 75
Petrőczy Éva 272, 300, 402
Petrőczy Kata Szidónia 282
Petrus Damiani 39, 40, 45
Petrus de Palude 42, 54
Pibér László 63
Pico della Mirandola, Gianfrancesco 210, 211
Pico della Mirandola, Giovanni 210
Pinelli, Luca 381
Pintér Márta Zsuzsanna 177
Pipin, idősebb, frank udvarnagy 347
Pirnát Antal 295
Platón 192, 209, 305
Plett, Heinrich Franz 18
Plutarkhos 60, 261, 262, 265
Poidevin, Hervé 40
Pongrácz Eszter, Apponyi Miklósné 274, 374, 375
Pontius Pilatus, Quintus 103
Pordányi András 343, 345
Possevino, Antonio 209
Prem, Esaias 381
Püski János 318, 327
Pyrrhus 192
- Quintilianus, Marcus Fabius 174

Rabutin de Bussy, Jean-Louis 202
 Rácz Norbert Zsolt 190
 Ráday Pál 341
 Rădulescu, Andrei 72
 Radvánszky Anikó 371
 Raffe, Alasdair 285
 Rajcsányi György 62–64
 Rajcsányi János 62
 Rákóczi Ferenc, I., választott erdélyi fejedelem 275, 341, 372
 Rákóczi Ferenc, II., vezérlő fejedelem 283, 392
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 159, 174, 324, 332, 333, 339
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 115, 116, 125, 126, 136, 160, 174, 200
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 331, 332
 Rákóczi Zsigmond, I. Rákóczi György fia 324
 Rákóczi Zsigmondné Telegdy Borbála *lásd* Telegdy Borbála, Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem felesége
 Ramée, Pierre de la *lásd* Ramus, Petrus
 Ramus, Petrus 15, 172
 Rapaics Rajmond 59
 Ráskay Lea 20
 Ravasz László 215, 219, 224
 Regebrand, Georg 381
 Regius, Carolus 259
 Reichardt Gabriella 275
 Reid, Steven J. 15
 Reinolds, William 152
 Reisch, Gregor 212
 Remelein, Elisabetha 359
 Remmert, Volker R. 207
 Révész Imre, id. 68
 Révész Imre, ifj. 299
 Rhatigan, Emma 268
 Rhédei Ferenc, erdélyi fejedelem 126, 135
 Rhédey Pál 159
 Rhein, Johann Adolf 385
 Richeôme, Louis 207, 209
 Richter, Marcella 352
 Richter, Tobias 385
 Rimay János 3, 59, 65, 275
 Ritschl, Albrecht 384
 Ritschl, Otto 384
 Rivulinus Ferenc 136
 Rokay Zoltán 271, 275
 Rónay György 258
 Rosetti, Alexandru 70
 Rossky, William 209
 Rosty Kálmán 342
 Roth, Konradin 347–349
 Rother, Adam 381
 Rozsondai Marianne 238
 Rublack, Hans-Christoph 269
 Rudinai János 331
 Russell, Edward, Bedford grófja 148
 Russell, Lucy, Bedford grófnője 148
 Ryrrie, Alec 285
 Salánki György 333
 Salgai Kata, Perényi Gáborné 329
 Salwa, Piotr 62
 Samarjai János 335
 Sándor, III., Makedóniai Nagy, makedón király 161, 192, 304
 Sarcerius, Erasmus 381
 Sárdi Sámuel 394
 Sári László 283
 Sarmasági Zsigmond 102
 Sár-Pataki Mihály 181
 Sarvári (Saárváry) István 361
 Sas Péter 169
 Savonarola, Girolamo 338
 Scheld, Stefan 223
 Schiller Erzsébet 257
 Schmitt, Jean-Claude 35
 Schneider, Hans 384
 Schottenloher, Karl 327
 Schulte, Johannes Chrysostomus 348
 Scipio Africanus 61, 161
 Sriver, Christian 389
 Scultetus, Abraham 391
 Sebach, Joannes Capistranus 343
 Selyem Zsuzsa 291
 Senacherib, újasszír király 194
 Seneca, Lucius Annaeus 59, 62, 65, 181
 Séra Bálint 14
 Sewell, Gabriel 285
 Sextus Severus 161
 Sharpe, Kevin 148
 Shokeid, Moshe 175
 Shuger, Debora Kuller 18
 Sibolti Demeter 323
 Signer, Leutfrid 349
 Sigray Borbála 371
 Sigray Erzsébet Róza 344, 371
 Simon József 402
 Simon Melinda 280
 Sintenis, C. 261
 Sipos Gábor 125, 141, 394
 Sipos Imre 68
 Sirató Ildikó 79

- Siros János 328
 Skaricza Máté 300
 Škovierová, Angelika 238
 Snyder, Lee Daniel 279
 Soares, Cypriano 174, 248
 Solon 260, 262
 Soltész Márk 158
 Sommer, Johann 193, 289, 290, 295, 385
 Sommer, Wolfgang 379
 Soós Sándorné Veres Rózsa *lásd* Veres Rózsa, Soós Sándorné
 South, James B. 210
 Sövényházi Márta 20–22, 33
 Span, Laurentius 381
 Sparn, Walter 348
 Spicer, Andrew 13
 Spiera, Francesco 179
 Spitzer Jakab 347
 Steiger, Johann Anselm 6, 380, 383–385, 390, 391, 395
 Steinemann, Holger 211, 214
 Steinvill, Stephan 298
 Stemler Ágnes 282
 Stocking, George 175
 Stoll Béla 251, 336, 365
 Straubius, Balthasar 381
 Suárez, Francisco 210
 Sulicã, Nicolae 69
 Suso, Heinrich 402
 Svatoš, Martin 342

 Szaadja ben József Gáon 299
 Szabadi István 299
 Szabó András 189, 272, 281, 300
 Szabó András Péter 13, 201
 Szabó Árpád 81, 307
 Szabó Botond, G. 96
 Szabó Ferenc, S. J. 271, 272, 300, 404
 Szabó G. Zoltán 60
 Szabó Géza 110
 Szabó Károly 178, 216, 323, 342
 Szádeczky Béla 194
 Szalánszki Edit 14
 Szalaszegi György 301
 Szamosközy István 101, 102
 Szántai Mihály 120
 Szántai Pócs István 200
 Szapolyai János 163
 Szathmári Mihály 230, 233
 Szathmári Pap János 171, 172, 315, 316
 Szathmári Pap Zsigmond 184, 217

 Szathmárnémethi Mihály 217
 Szatmári Baka István 136
 Széchényi György 246
 Szegedi Dániel 322
 Szegedi Gáspárné Echi Orsolya *lásd* Echi Orsolya,
 Szegedi Gáspárné
 Szegedi Gergely 70
 Szejdi Ahmed 111, 125, 126, 139
 Székely László 60–65
 Székely Mózes 102
 Szelestei Nagy László 106, 247–251, 267, 271–273,
 275, 282, 284, 290, 298, 341, 343, 361, 375
 Széll Farkas 111, 122, 141
 Szenci Csene Péter 322
 Szenci Fekete István 280, 281, 363, 393, 394
 Szenci Molnár Albert 3, 4, 169, 299–302, 308, 310–
 314, 317, 335, 336
 Szendrey István 110, 140
 Szentábrahámi Lombard Mihály 309
 Szentgyörgyi Gergely 278, 324, 325, 331
 Szentgyörgyi György 70
 Szentmártoni Bodó János 304
 Szentmártoni Szabó Géza 193, 328
 Szentpétery Imre 51
 Szerdahelyi Zoltán 138
 Zsigeti Jenő 269, 276, 341, 402
 Szikra István 136
 Szikszai György 341
 Szilágyi Csaba 272
 Szilágyi Emőke Rita 190
 Szilágyi Márton 236
 Szilágyi Sándor 76, 178
 Szilágyi Tönkö Márton 60, 65, 120, 216
 Szilasi László 283, 284
 Szilvási János 79
 Szinyei József 146, 343, 346
 Szirmay Antal 71
 Szoboszlai Miklós 134, 137
 Szokolyai Anderkó István 328
 Szombatfalvi József 315
 Szombathelyi János 332
 Szombathelyi Jánosné Körtvélyesi Éva *lásd*
 Körtvélyesi Éva, Szombathelyi Jánosné
 Szőcsné Gazda Enikő *lásd* Gazda Enikő, Szőcsné
 Szögi László 288
 Szöllösi Mihály 219
 Szőnyi Benjámin 402
 Szőnyi Nagy István 125, 179, 181
 Szörényi László 59, 60
 Szörényi Sándor 342
 Sztárai Mihály 289, 295

- Sztripszky Híador 70, 182, 342
 Szűcs István 113, 140
- Takáts József 283, 284
 Tamás, Aquinói Szent 210, 212, 259, 272, 305, 402
 Tamási Kata, Török Jánosné 332
 Tánczos Vilmos 169, 267
 Tari János 266
 Tarnai Andor 250
 Tarnóc Márton 150, 174, 324
 Tarnóczi István 279, 280, 363–369
 Tasi Gáspár 331
 Tasi Réka 13, 14, 17, 187, 204, 249, 271, 301
 Tauler, Johann 379–382, 390, 392, 393, 402, 409
 Taylor, Stephen 285
 Tegye Imre 193
 Telegdi Anna, Nyáry Istvánné 332
 Telegdi Miklós 77, 322
 Telegdy Borbála, Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem felesége 331
 Teleki Józsefné Bethlen Kata *lásd* Bethlen Kata, Teleki Józsefné
 Teleki Mihály, id. 143, 158, 162, 163
 Teleki Mihály, ifj. 158
 Temesvári Pelbárt 21, 34–37, 39–43, 50
 Teutsch, Andreas 393
 Thabor, Martin 381
 Thallóczi Lajos 160
 Themistokles 261
 Theodosius, I. (Nagy), római császár 192, 221
 Thiel, Matthias 24
 Thienemann Tivadar 353
 Thordai János 248, 313, 314
 Thorotzkai András 309–311, 313, 314
 Tholuck, August 384
 Thököly Imre 162
 Thury Etele 216
 Thurzó Erzsébet, Esterházy Istvánné, korábban Wesselényi Ferencné 321, 331
 Thurzó György 330
 Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet *lásd* Czobor Erzsébet, Thurzó Györgyné
 Thurzó Imre 330, 331
 Thurzó Imréné Nyáry Krisztina *lásd* Nyáry Krisztina, Thurzó Imréné, majd Esterházy Miklósné
 Thurzó Kristóf 95, 331
 Thurzó Kristófné Erdődi Zsuzsanna *lásd* Erdődi Zsuzsanna, Thurzó Kristófné
 Thurzó Szaniszló 330, 333
 Thurzó Szaniszlóné Listius Anna Rosina *lásd* Listius Anna Rosina, Thurzó Szaniszlóné
- Thurzó Zsuzsa, Forgách Zsigmondné 330
 Tinódi Sebestyén 62
 Tofeus Mihály 220
 Tollas János 328
 Tollas Pál 328
 Tolnai Dáli János 134–137
 Tolnai Szabó Mihály 111, 127
 Tompos Lilla 196
 Tornai P. Ferenc 133
 Tornai Pap Gáspár 115, 134
 Tornai Pap István, id. 115, 116, 119, 125, 127, 134, 135, 138
 Tornai Pap István, ifj. 134
 Tót Miklós 289, 290, 295
 Tótfalusi Kis Miklós 312–314
 Tóth István György 196
 Tóth Orsolya 260
 Tóth Zsombor 168, 171, 176, 180, 183, 187, 193, 201
 Tökés István 223
 Tökés Tibor 215, 218
 Török István 120, 304
 Török János 332
 Török Jánosné Tamási Kata *lásd* Tamási Kata, Török Jánosné
 Traianus, római császár 45
 Trásy János 64
 Trócsányi Zoltán 327, 403, 404
 Tubach, Frederic C. 40
 Túri Tamás 190, 250
 Turóczi-Trostler József 59, 62–65
 Tusor Péter 98, 109
 Tuskés Gábor 62, 64, 96, 169, 230, 268–270, 275, 277, 278, 291, 326, 342, 358, 363, 364, 371, 391, 395, 409
 Tyukodi Márton 250, 328
- Udvarhelyi Tölcséres Mihály 217
 Udvari Jakab 111, 134
 Umling Lőrinc 408
 Uray Piroska 291
 Uzoni Fosztó István 79, 298, 299, 309, 315
- Vaderna Gábor 14, 226, 236
 Vajda Károly 18
 Várallyai Lőrinc 136
 Várday Kata, Nyáry Pálné 332
 Varga Anna 126
 Varga Bernadett 280, 282, 324
 Varga Imre 141, 177, 346
 Vargha Damján 34
 Várhelyi Ilona 267

- Várkonyi Ágnes, R. 98, 202, 283
 Varsányi Dániel 109, 141
 Vásárhelyi Gergely 96, 97, 322, 364, 393
 Vásárhelyi Judit, P. 20, 150, 248, 282, 299, 300
 Vásonyi Márton 390
 Vay Ádámné Zay Anna *lásd* Zay Anna, Vay Ádámné
 Végső Roland 212
 Veit, Patrice 329
 Veréczi Ferenc 194
 Veres Dávid 102
 Veres Rózsa, Soós Sándorné 275
 Veresmarti Mihály 146
 Veress Endre 76
 Vergilius Maro, Publius 160, 305
 Veronika, Szent 22, 213
 Verseghy Ferenc 14
 Vetési Sándor 110, 115–119, 122, 125–133, 135–138, 140, 144
 Vid, ispán 105
 Vida Tivadar 349
 Vierhaus, Rudolf 329
 Vígkedvű Mihály 139
 Vince, Ferreri Szent 56
 Virág Benedek 258
 Vitringa, Campegius 216, 219
 Vives, Juan Luis 212
 Vizaknai B. György 178
 Vízkeleti Zsigmond *lásd* Csete István
 Vizsolyi Péter 177, 178
 Vogel, Fabian 385
 Vogler, Bernard 269
 Voigt Vilmos 266, 272, 402
 Vossius, Gerardus Joannes 16, 19, 193
 Vozáry Katalin 347
 Vörös János 247
 Vregille, Bernard de 341, 355
- Waldapfel József 38, 39
 Wallmann, Johannes 269, 281, 380
 Walter, Hans 28
 Weber, Johann Adam 158
 Wedelius, Nicolaus 391
 Wehli Tünde 22
 Weigel, Valentin 390
 Wendelin, Mark Friedrich 160
 Werdmüller, Otto 391
 Wesselényi Kata 282
 Wesselényi Ferencné Thurzó Erzsébet *lásd* Thurzó Erzsébet, Esterházy Istvánné, korábban Wesselényi Ferencné
 Wilhelm, Joseph 385
 Wilson, Emma Annette 15
 Wirth, Karl-August 387
 Wollebius, Joannes 218
- Xerxész, I., perzsa király 261
- Yepez, Didacus 347
 Yohanan ben Zakai 299
- Zabanius Izsák 157–165
 Zavari György 321, 331
 Zay Anna, Vay Ádámné 393
 Zeiler, Martin 193
 Zeller, Winfried 381, 384
 Zentai Csilla 109
 Žeňuch, Peter 239
 Zoltai Lajos 108, 138
 Zoltán András 70, 71
 Zólyomi Perinna Boldizsár 330, 333, 337, 338, 378, 391, 392, 395, 397, 404, 406, 409
 Zoványi Jenő 110, 115, 116, 126, 133–135, 141, 216, 217, 222
 Zrínyi Miklós, költő, hadvezér 3, 59, 66, 98, 250, 322
 Zrínyi Miklósné Nádasdy Anna *lásd* Nádasdy Anna, Zrínyi Miklósné
 Zvonarics Imre 334
 Zsigmond, Luxemburgi, német-római császár, magyar király 76